

KERKGEWADEN IN DE VERDRUKKING

PARAMENTEN IN DE REPUBLIEK
ALS DRAGERS VAN IDENTITEIT, 1580-1650

Richard de Beer

Omslagafbeelding

Detail van rood kazuifel, Krommenie, OKK, inv. nr. 5981-53a.

Foto: Ruben de Heer, 2015-01-08, in opdracht van Museum Catharijneconvent, Utrecht.

KERKGEWADEN IN DE VERDRUKKING

Paramenten in de Republiek als dragers van identiteit,
1580-1650

LITURGICAL VESTMENTS IN REPRESSION
Paraments in the Dutch Republic as Bearers of Identity, 1580-1650

(with a summary in English)

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de Universiteit Utrecht

op gezag van de

rector magnificus, prof.dr. H.R.B.M. Kummeling, ingevolge het besluit van
het college voor promoties in het openbaar te verdedigen op

vrijdag 9 juni 2023 des middags te 12.15 uur

door

Richardus Wilhelmus Maria de Beer

geboren op 17 februari 1964 te Megen, Haren en Macharen

Promotor: Prof.dr. P.B.A. Smit

Copromotoren: Dr. M. van Roon; Dr. D.J. Schoon

Beoordelingscommissie:

Prof.dr. R.J. Baarsen; Prof.dr. J. Hallebeek; Prof.dr. A.A. den Hollander; Prof.dr. B. Meyer; Dr. J.W. Spaans

Dit proefschrift werd mede mogelijk gemaakt met financiële steun van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), Museum Catharijneconvent te Utrecht en de Oud-Katholieke Kerk in Nederland.

VOORWOORD EN DANKBETUIGING

Deze studie is een gevolg van mijn werkzaamheden als consultant / conservator van het erfgoed van de Oud-Katholieke Kerk bij Museum Catharijneconvent te Utrecht sinds 2013 en als ik er nu op terugkijk omvat zij vrijwel alle thema's op het gebied van de historische kerkgewaden waar ik me de afgelopen tien jaar mee heb beziggehouden. Hoewel ik al vanaf mijn vroege jeugd bekend ben met de gewaden van de katholieke kerk, kwam ik in de museumcollectie en in de oud-katholieke kerken echter in aanraking met de schatten aan historische paramenten die daar worden bewaard en werd ik getroffen door de grote schoonheid ervan. De veelal onbekende verhalen die erbij hoorden en die voor een deel door mij opnieuw werden opgediept of gereconstrueerd, maakten mijn interesse alleen maar groter. Aanvankelijk was mijn gedachte om met dit grotendeels onbekende materiaal een mooi boek samen te stellen, zodat het bij een groter publiek bekend zou worden. Mijn promotor Peter-Ben Smit wist mij ervan te overtuigen dit de basis te laten zijn van een promotie-onderzoek onder zijn leiding. Voor zijn inspirerende medewerking en voor zijn geduld ben ik hem veel dank verschuldigd, evenzeer beide andere leden van de begeleidingscommissie, Marike van Roon en Dick Schoon, bisschop van Haarlem. De nuanceringen en correcties die Dick Schoon gaf op achteraf voorbarige aannames op kerkhistorisch gebied van mijn kant, waren zeer waardevol. Marike van Roon leidde mij op stimulerende wijze door het moeras van anonieme borduurwerkers en paramentenmakers, waarvan de enige nadere informatie uit overgeleverde en soms eindeloos gewijzigde gewaden te halen was.

Voor de genereus beschikbaar gestelde werktijd waarin dit onderzoek, dat in 2016 daadwerkelijk een aanvang nam, verricht kon worden, dank ik de directie van Museum Catharijneconvent, in het bijzonder directeur Marieke van Schijndel, Anique de Kruijf, hoofd van de afdeling Erfgoed in Kerken en Kloosters, Frank van der Velden, hoofd van de afdeling Onderzoek en Bibliotheek, en de leiding van de Oud-Katholieke Kerk in Nederland, met name Bernd Wallet, aartsbisschop van Utrecht, en Joris Vercammen, emeritus aartsbisschop van Utrecht, en de leden van de Commissie voor de Pretiosa en de bestuursleden van het Oud-Katholiek Museum (Emile Verhey, Eveline Jansen, Klaas Lenten, Steef Eman, Allan Cramer, Mieke van Zanten). Zeer erkentelijk ben ik de NWO voor de financiële bijdrage aan het

onderzoek en ik dank directie en medewerkers van Museum Catharijneconvent, Marieke van Schijndel, Anique de Kruijf en Rob Tigelaar voor het initiatief en de hulp bij de aanvraag van deze NWO-beurs.

Voor de vele ruimhartig gedeelde gegevens over inventarissen, borduurwerkers, geestelijke maagden, begijnen en vrome lekenvrouwen ben ik veel dank verschuldigd aan Sytske Hofstee, René Lugtigheid, Judith Noorman, Marlies Stoter, Anique de Kruijf, Evelyne Verheggen, Marten Jan Bok en Jaap Geraerts. Voor het kritisch doorlezen van (delen van) het manuscript dank ik Jo Spaans en de leden van de werkgroep ‘Paapse Stoutigheden’ (Christine Kooi, Carolina Lenarduzzi, Jan Hallebeek, Jaap Geraerts, Jan Machielsen, Genji Yasuhira, Joep van Gennip, Lydia Janssen). Hun constructieve opmerkingen en discussies die wij naar aanleiding daarvan hebben gevoerd, hebben mij zeer geholpen en gestimuleerd. Eveneens waardevol waren de gesprekken en discussies met mijn collega Pim Arts, met wie ik de tentoonstelling over kerkgewaden uit de periode van de schuilkerken in Noord-Nederland in Museum Catharijneconvent (van 12 oktober 2023 tot 21 januari 2024) heb voorbereid, waaraan deze studie voor een deel heeft bijdragen. Ook voor de welwillende aandacht dank ik mijn directe collega’s van de afdeling Erfgoed in Kerken en Kloosters in Museum Catharijneconvent, Anique de Kruijf, Ingrid Henkemans, Emma de Jong, Hanna Melse, Pia Verhoeven, Marco Blokhuis, Joost van Hest en Laura Mavrichi.

Tenslotte, voor een luisterend oor bij het langdurige en bij tijd en wijlen weerbarstige proces dank ik Barth en Leon, ook voor het geduld in tijden dat ik niet beschikbaar was.

BEGRIPSBEPALINGEN

Afbakening plaats en tijd

Bij het begin van deze studie is het nodig enige woorden te wijden aan de gehanteerde afbakening in ruimte en tijd en aan de gebruikte terminologie. Het gekozen gebied wordt gewoonlijk aangeduid als de Noordelijke Nederlanden en valt globaal samen met het huidige Nederland boven de grote rivieren. Van 1588 tot 1795 is ook de benaming ‘Republiek (der Zeven Verenigde Nederlanden)’ hierop van toepassing. Dus ook deze naam wordt door mij gebruikt. Als bijvoeglijk naamwoord heb ik de term ‘Noord-Nederlands’ gehanteerd, waarmee ik toch de Noordelijke Nederlanden bedoel. Als tijdvak is gekozen voor de periode 1580-1650, waarbij 1580 het jaar is waarin de doorvoering van de Reformatie in de Noordelijke Nederlanden nagenoeg zijn beslag kreeg, en 1650, het jaar waarin men in de Republiek om en nabij vertrouwd was geraakt met de in 1648 gesloten Vrede van Munster. De Generaliteitslanden zijn bij dit verhaal niet inbegrepen, omdat daar de kerken pas tussen 1629 en 1648 door de gereformeerden werden genaast en omdat er bij nagenoeg volledige afwezigheid van paramenten uit de periode 1580-1650, eigenlijk geen vergelijkingen in materiële cultuur zijn te maken.

Nog ongedeelde katholieke kerk

De in deze studie besproken paramenten bevinden zich op dit moment voor een deel in oud-katholiek en voor een deel in rooms-katholiek bezit. In de behandelde periode 1580-1650 was er nog sprake van een ongedeelde katholieke kerk in de Republiek. Gedurende de zeventiende eeuw ontstonden er meningsverschillen over geloofsvraagstukken en de organisatie van de katholieke kerk in de Republiek. Deze leidden aan het begin van de achttiende eeuw tot een splitsing van de katholieke gemeenschap in twee groepen.¹ De meerderheid van de katholieken

¹ Voor het uiteengaan van beide stromingen zijn verschillende jaartallen aan te geven, bijvoorbeeld de data van de verkiezing en wijding van Cornelis Steenoven (1661-1725) tot aartsbisschop van Utrecht op respectievelijk 27 april 1723 en 15 oktober 1724, of de pauselijke veroordeling van deze gebeurtenissen in februari 1725. Omdat deze kwestie zich afspeelt na de in deze studie te behandelen periode, laat ik haar hier verder onbesproken.

beschouwde de kerk in de Republiek als missiegebied, werd bestuurd vanuit Rome en noemde zich Hollandse Zending. Een minderheid benadrukte de continuïteit in de lokale kerkelijke organisatie, hield vast aan de rechten van de kapittels om de bisschoppen te kiezen en noemde zich de Bisschoppelijke Cleresie. Na de herinvoering van een bisschoppelijke organisatie in 1853 ging de Hollandse Zending over in de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland, terwijl de Bisschoppelijke Cleresie zich Oud-Katholieke Kerk ging noemen. Om verwarring op dit punt te voorkomen hanteer ik in deze studie voor de periode 1580-1650 de benaming ‘katholieke kerk’ zonder voorvoegsel. Als het echter gaat om de benoeming van de huidige eigenaars van de paramenten worden de betreffende voorvoegsels ‘oud- en rooms-katholiek’ wel gebruikt.

Omschrijvingen kerkgewaden

Tenslotte is het nodig om hier kort een omschrijving te geven van de kerkgewaden die tot de paramenten worden gerekend en die het onderwerp van deze studie zijn.² De paramenten zijn doorgaans in brede zin alle gewaden en gebruiksvoorwerpen van textiel die in de liturgie worden gebruikt. In engere zin betreft het de bovengewaden van de celebranten met toebehoren, aangevuld met antependia en uitgevoerd in liturgische kleuren. Sinds de vroegmoderne tijd kunnen met deze gewaden stellen worden gevormd, die meestal ook in dezelfde stoffen zijn uitgevoerd. De paramenten in engere zin zijn het kazuifel, de dalmatiek, de tuniek, de koorkap, de stola, de manipel, het kelkvelum, de bursa of palladoos, eventueel de palla, het altaarantependium en het kaarsenbankantependium. Dit zijn de paramenten die in deze studie worden behandeld. Linnen ondergewaden en linnen objecten die op het altaar worden gebruikt zijn niet het onderwerp van deze studie, maar worden hier toch kort beschreven, omdat ze zijdelings ter sprake komen. In brede zin worden zij ook tot de paramenten gerekend. De linnen ondergewaden zijn de amict, de albe en de cingel; de linnen objecten op het altaar zijn het corporale, het kelkdoekje en eventueel de palla. Ofschoon alle paramenten tot de sacrale objecten van de liturgie worden gerekend, dienden alleen het kazuifel, de stola, het corporale en de palla het verleden speciaal te worden gewijd.

Bovengewaden met toebehoren en antependia

- **Kazuifel.** Bovengewaad, dat door de priester wordt gedragen tijdens de mis. De naam is afgeleid van het Latijnse *casula*, hetgeen ‘huisje’ betekent. Oorspronkelijk was het gewaad dan ook een soort poncho die in de laatantieke tijd door de Romeinen werd gedragen. Het kazuifel diende net als de stola speciaal te worden gewijd en als belangrijkste parament is het het meest aan verandering onderhevig geweest. Het gewaad was aanvankelijk vrijwel cirkelvormig met een ronde opening in het midden om het hoofd door te steken. De decoratie bestond doorgaans uit een kruis op de rugzijde en een verticale kolom op de voorzijde. In de eeuwen erna zette een proces van versmalling in, dat tot in de twintigste eeuw heeft geduurd: via een klokvormig kazuifel in de veertiende eeuw en een gotisch kazuifel in de vijftiende en zestiende eeuw tot het

² Braun 1924, p. 89-143, p. 191-197, p. 205-217; Van Zanten 2008; De Beer 2016, p. 136-143; Lugtigheid 2021, p. 269-271.

zogenaamde barokke Romeinse model / vioolkistmodel van de zestiende tot de twintigste eeuw, waarbij vanwege de uitsnijdingen voor de armen alleen borst en rug bedekt waren. In West-Europa waren er kleine verschillen in de snit van het Romeinse model tussen de Noordwest-Europese kazuifels (Noord-Duitsland, Frankrijk, Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden), Franse kazuifels en de mediterrane kazuifels (respectievelijk Italië en Spanje). Deze verschillen betroffen met name de vorm van de halsopening en het type rugkruis en verticale kolom op de voorzijde.³

- **Dalmatiek en tuniek.** Bovenkleden, vrijwel identiek aan elkaar, met rechthoekige of slank trapeziumvormige voor- en achterpanden en halve mouwen die aan de onderkant open zijn. Elk pand is gedecoreerd met twee zogenaamde ‘clavi’ (smalle verticale aurifriezen), op borsthoogte verbonden door een dwarsbalk. De dalmatiek en tuniek zijn ontleend aan laatantieke bovenkleden uit Dalmatië. In de liturgie worden de dalmatiek en tuniek door de assisterende priesters gedragen in een plechtige mis met drie priesters, waarvan de hoofdcelebrant het kazuifel draagt. De priester met de dalmatiek heeft daarbij de functie van diaken en de priester met de tuniek die van subdiaken. Naar de dracht van de oudtestamentische Levieten worden de gewaden ook wel levietenrokken genoemd.
- **Koorkap.** De koorkap, die voor bijzondere plechtigheden is gereserveerd, vindt zijn oorsprong in de laatantieke regenmantel. De bijbehorende capuchon evolueerde tot een rijk gedecoreerd schild (met kwast) dat op de rugzijde van de kap afhangt. De randen aan de voorzijde zijn afgezet met gedecoreerde sierbanden of aurifriezen. Aan de bovenzijde wordt de koorkap gesloten met een gesp of agraaf.
- **Stola.** Lange brede band die door priester en diaken om de hals wordt gedragen, over de albe en onder het kazuifel of de dalmatiek. Net als het kazuifel diende de stola speciaal te worden gewijd. De stola is veelal uit dezelfde stof vervaardigd als het kazuifel en de dalmatiek. Bij de priester is de stola kruislings voor de borst gebonden, de diaken draagt hem over de linkerschouder en gebonden onder de rechterarm. De stola is afgeleid van de laatantieke mondafveegdoek
- **Manipel.** Korte versie van de stola, die in het verleden door de priester, diaken en subdiaken over de linkerarm werd gedragen. De manipel is afgeleid van een laatantieke zweetdoek, waarmee men het hoofd kon afvegen. Dit accessoire is in de jaren '60 van de twintigste eeuw afgeschaft.
- **Kelkvelum.** Vierkante doek ter bedekking van de kelk. Het kelkvelum, dat pas aan het einde van de zestiende eeuw werd ingevoerd, is veelal vervaardigd uit dezelfde stof als die van het kazuifel. Voor en na het liturgisch gebruik van de kelk is deze door achtereenvolgens de pateen, de palla en het kelkvelum bedekt, terwijl op het kelkvelum de bursa met het corporale ligt.

³ Braun 1924, p. 101; Lugtigheid 2021, p. 272.

- **Bursa.** Foedraal bestaande uit twee vierkante kartonnen of houten bladen, die aan een zijde aan elkaar zijn bevestigd. De bursa kan worden afgesloten met koorden of lintjes en is sinds circa 1600 overtrokken met dezelfde stof als die van het kazuifel. In de bursa wordt het corporale bewaard, wanneer dit niet op het altaar is uitgespreid. Bij begin en einde van de misviering ligt de bursa op de met pateen, palla en kelkvelum bedekte kelk. In plaats van de bursa kan ook een palladoos worden gebruikt.
- **Palladoos of corporaaldoos.** Vierkante lage doos van karton of hout, overtrokken met stof die na circa 1600 overeenkomt met die van het kazuifel. Voor en na de misviering worden in de palladoos de palla en het corporale bewaard. De palladoos kan in de liturgie in plaats van de bursa worden gebruikt.
- **Palla.** Een vierkant stuk karton of hout, geheel overtrokken met wit linnen of aan de onderzijde overtrokken met wit linnen en aan de bovenzijde met stof die na circa 1600 overeenkomt met die van het kazuifel. De palla heeft zich ontwikkeld uit een tweede corporale en bedekt de kelk voor en na de consecratie, zodat er geen ongerechtigheden in de wijn kunnen komen. Voordat de kelk wordt gebruikt, ligt de pateen met de grote hostie als eerste op de kelk, daarop de palla, daarover het kelkvelum, waarop de bursa met het corporale ligt. Net als het corporale dient de palla speciaal te worden gewijd.
- **Antependium.** Decoratief voorzetsel voor de altaartafel (altaarantependium in groot formaat) en de kaarsenbanken (kaarsenbankantependia in klein formaat), doorgaans bestaande uit een doek gespannen op een houten raam, of geheel vervaardigd uit beschilderd hout. De antependia zijn verwisselbaar naar gelang de liturgische kleurvoorschriften. De stoffen van de antependia komen veelal overeen met die van het kazuifel.

Linnen ondergewaden en linnen objecten voor gebruik op het altaar

- **Amict.** Rechthoekige linnen schouderdoek, gedragen onder de albe. Met lange linten wordt zij om het bovenlichaam vastgemaakt. De amict was voor de doorvoering van de Reformatie dikwijls aan de bovenrand versierd met een parura, een rechthoekig inzetstuk dat overeenkwam met de stof van het kazuifel.
- **Albe.** Een tot op de voeten afhangend witlinnen onderkleed met smalle mouwen. Wordt met een cingel opgeschort om de lendenen. Gedragen door priester, diaken en subdiaken onder kazuifel, dalmatiek, tuniek en koorkap. De albe was voor de doorvoering van de Reformatie dikwijls aan de voor- en achterkant van de onderzijde versierd met een parura, een rechthoekig inzetstuk dat overeenkwam met de stof van het bovenkleed. Na circa 1600 werd de albe aan de mouwen en onderzijde afgezet met brede kantranden.

- **Cingel.** Lang koord met kwasten, gemaakt van zijde, linnen, wol of hennep, meestal wit van kleur, hoewel de liturgische kleur van de dag ook wel wordt gebruikt. De cingel is ongeveer 2,5 meter lang en wordt om het middel over de ruim vallende albe gestrikt om deze op te schorten.
- **Corporale.** Vierkante witlinnen of damasten doek die tijdens de mis wordt uitgespreid op het altaar en waarop het brood en de wijn worden geplaatst. Het corporale voorkomt de verspreiding van delen van de geconsacreerde hostie. Deze worden uit het corporale in de kelk geschud. Om dezelfde reden wordt het corporale ritueel gevouwen: eerst in drieën, dan de langwerpige doek weer in drieën. Het corporale wordt opgeborgen in de bursa of de palladoos, wanneer het niet wordt gebruikt. Het corporale dient net als de palla speciaal te worden gewijd
- **Kelkdoekje.** Ook wel 'purificatorium' genoemd. Doekje waaraan de priester zijn vingers droogt nadat hij ze heeft afgespoeld in het ablutievat na het communie-uitreiken buiten de mis. Met het kelkdoekje worden aan het eind van de mis de heilige vaten gedroogd.

INHOUDSOPGAVE

1.	INLEIDING EN VRAAGSTELLING	17
1.1	Identiteit in verdrukking	17
1.2	Stand van onderzoek.....	19
1.2.1	Invalshoeken vanuit kunst-, kerk- en religiegeschiedenis.....	19
1.2.2	Invalshoeken vanuit identiteit	23
1.3	Deelvragen en structuur van deze studie	26
1.4	Methode: een materiële aanpak	27
1.4.1	Primaire materiële bronnen	28
1.4.2	Secundaire materiële bronnen	33
1.4.3	Schriftelijke bronnen	35
2.	HISTORISCHE INKADERING: BEHOUD EN VERNIEUWING	38
2.1	De katholieke kerk in Noord-Nederland tussen 1580 en 1650: tussen protestantse en katholieke reformaties	38
2.2	Behoud en vernieuwing in de kerkelijke organisatie en in het geestelijk leven.....	39
2.2.1	Kerkleiding: Hollandse Zending en apostolische vicarissen.....	40
2.2.2	De priesteropleidingen	42
2.2.3	Leken en geestelijke maagden.....	43
2.2.4	De vaderlandse heiligen	46
2.3	Behoud en vernieuwing in de materiële cultuur van de kerk	47
2.3.1	De periode 1580-1620	50
2.3.2	De periode 1620-1650.....	55
2.4	Conclusie	60
3.	BEHOUD EN VERNIEUWING IN DE PARAMENTEN.....	63
3.1	De situatie wat betreft paramenten voor en tijdens de doorvoering van de Reformatie en voor de vernieuwingen naar aanleiding van het Concilie van Trente	65
3.2	De vernieuwingen naar aanleiding van het Concilie van Trente: nieuwe regels en richtlijnen	70
3.2.1	De vorm van de paramenten (stijl en functionaliteit).....	71

3.2.2	De liturgische kleuren	80
3.2.3	De formele introductie van palla, palladoos / bursa en kelkvelum	83
3.2.4	De decoratie van de paramenten	88
3.3	Conclusie	101
4.	WIE MAAKTEN DE PARAMENTEN?	104
4.1	Over bordurende priesters, begijnen, geestelijke maagden en lekenvrouwen.....	105
4.1.1.	Katholieken nemen zelf de paramentenproductie ter hand	106
4.1.2	Scheidlijnen tussen borduurwerk van professionele werkers en dat van liefhebbers zijn ingewikkeld	111
4.1.3	De paramentenproductie was voor geestelijke maagden en begijnen vooral een kwestie van identiteit, continuïteit en spiritualiteit	113
4.2	Afzonderlijke makers van paramenten	120
4.2.1	Sasbout Vosmeer en het Collegium Alticollense te Keulen.....	120
4.2.2	Jacob Oly te Monnickendam.....	127
4.2.3	Maarten Modé te Rotterdam	127
4.2.4	De begijnen te Amsterdam en Leonardus Marius	128
4.2.5	De Maagden van den Hoeck te Haarlem, de oudste en grootste kloppengemeenschap in Noord-Nederland	129
4.3	Conclusie	168
5.	DE SACRISTIE-INVENTARISSEN VAN GOUDA EN DELFT; DE ERFENIS VAN DE ZUSTERKLOOSTERS	172
5.1	Kerken Gouda en Delft, parallellen	173
5.1.1.	De gebroeders Purmerent	175
5.1.2	De situatie in Gouda en Delft vanaf 1572 tot in de achttiende eeuw	175
5.2	De eerste paramenten die in de huiskerken werden gebruikt	179
5.3	De erfenis uit de middeleeuwen	182
5.3.1	Laatmiddeleeuwse gewaden in Gouda en Delft	182
5.3.2	De overbrenging van de gewaden van uitstervende zusterkloosters naar katholieke huiskerken.....	192
5.4	Wijzigingen van de Middeleeuwse paramenten	200
5.4.1	Wijzigingen in de middeleeuwse gewaden in Gouda en de schilderijen van Willibrordus en Bonifatius	200

5.4.2	Wijzigingen in de middeleeuwse gewaden in Delft.....	203
5.5	Nieuwe gewaden uit de Noordelijke Nederlanden	206
5.5.1	Kloppen in Gouda en Delft	206
5.5.2	Paramenten met borduurwerk door kloppen	208
5.6	De veranderingen rond 1650: import uit de Zuidelijke Nederlanden.....	217
5.6.1	Gouda	220
5.6.2	Delft.....	222
5.7	Conclusie	223
6.	CONCLUSIE	226
7.	ENGLISH SUMMARY	237
BRONNEN.....		245
Primaire bronnen		246
Internetbronnen		248
Primaire literatuur		249
Secundaire literatuur		250
BIJLAGEN.....		272
BIJLAGE I		273
BIJLAGE II.....		273
BIJLAGE III.....		277
BIJLAGE IV		279
BIJLAGE V		280
BIJLAGE VI		283
BIJLAGE VII		287
BIJLAGE VIII.....		322
BIJLAGE IX		330
BIJLAGE X.....		337
BIJLAGE XI		340
BIJLAGE XII		341

BIJLAGE XIII.....	343
BIJLAGE XIV.....	346
BIJLAGE XV	351
BIJLAGE XVI.....	354
BIJLAGE XVII.....	358
BIJLAGE XVIII.....	359
BIJLAGE XIX.....	360
BIJLAGE XX.....	361
BIJLAGE XXI.....	387
BIJLAGE XXII.....	392
BIJLAGE XXIII.....	395
BIJLAGE XXIV.....	452
AFBEELDINGEN	477
CURRICULUM VITAE	635

1. INLEIDING EN VRAAGSTELLING

1.1 Identiteit in verdrukking

Deze studie gaat over de katholieke liturgische gewaden in de Republiek in de vroegmoderne tijd tussen 1580 en 1650. Dit is een cruciale periode voor de katholieke kerk in de Noordelijke Nederlanden geweest. Bij de komst van de Reformatie rond 1580 raakte de katholieke kerk in de Noord-Nederlandse gewesten in de verdrukking. Ofschoon de katholieken niet belemmerd werden in hun geloofsovertuiging, werd hun de uitoefening van de godsdienst verboden. Aldus belandden zij tamelijk abrupt van rijk gedecoreerde grote publieke kerken in kleine private huiskerken waar zij clandestien hun vieringen hielden. Ook hun materiële cultuur, essentieel voor de katholieke geloofsbeleving en voor de katholieke rituelen, kwam in het gedrang. Het conflict tussen gereformeerden en katholieken was dan ook evenzeer materieel als religieus. Het ging ten diepste om de tegenstelling tussen het beeld en het geschreven woord. De katholieken werden vereenzelvigd met de voorwerpen die ze vereerden, terwijl de gereformeerden juist probeerden alle religieuze objecten uit te bannen.⁴ De katholieken konden in deze vijandige omgeving overleven door net als andere religieuze minderheden, zoveel mogelijk de eigenheden van de groep – de collectieve identiteit – te accentueren ten opzichte van de heersende kerk.⁵ Zij hadden daarbij het voordeel boven de andere dissenters dat zij zich als de eerste belijders van het Christendom in de Nederlanden beschouwden. Zij vonden dat zij als enigen in de doorlopende historische lijn van de geschiedenis stonden en daarom een streepje voor hadden.⁶

Het best konden de katholieken zich onderscheiden door middel van hun luisterrijk vormgegeven liturgie en de zo rijk mogelijke aankleding van hun kerkruimtes. Van deze katholieke materiële cultuur zijn de kerkgewaden bepalende en opvallende bestanddelen.

⁴ Graffius 2021, p. 549, die deze analyse geeft van het conflict tussen de anglicaanse kerk en de katholieke recusants in Engeland in de zestiende eeuw.

⁵ Frijhoff 2009, p. 2. Identiteit valt te definiëren als de representatie van het individu of van de groep tegenover de rest van de wereld. Narinx, Van Regenmortel, Bem 2016, p. 15.

⁶ Frijhoff 2009, p. 15-16.

Bovendien behoren de gewaden, met name het kazuifel met de stola, tot de sacrale objecten van de liturgie. Samen met het altaar (of de altaarsteen), de kelk en pateen spelen zij de hoofdrol in het ritueel van de mis, dat bij de deelnemers niet alleen de zintuigelijke ervaring van goddelijke aanwezigheid bewerkstelligt, maar ook zorgt voor de versterking van de collectieve katholieke identiteit.⁷ Deze identiteit speelde dus meer dan ooit een belangrijke rol in de onderzochte periode, toen de katholieke kerk in de Republiek naar de marge werd verdreven en zich min of meer opnieuw uit moest vinden. Daarnaast boden het handhaven van de oude vormen en het koesteren van de bewaard gebleven gewaden van voor de doorvoering van de Reformatie houvast en continuïteit.⁸ De prereformatorische paramenten maakten deel uit van de herinneringscultuur van de katholieken.⁹ Tevens werd de herkenbaarheid van nieuwe paramenten zo groot mogelijk gehouden om de gelovigen niet van zich te vervreemden, schrijft Caroline Brasjen-Mudde in haar proefschrift over de katholieke rouwcultuur in Noord-Nederland in de zeventiende en achttiende eeuw. ‘Voorkomen moest worden dat onderlinge verdeeldheid het gevoel van een eigen standvastige identiteit zou ondermijnen en daarmee de katholieke geloofsgemeenschap als machtsfactor teniet zou doen. Bij de materiële wederopbouw van de kerken werd sterk vanuit deze herkenbare traditionele uiterlijke kenmerken gedacht’.¹⁰ De katholieken probeerden het materiële erfgoed dus bewust in te zetten als middel tot identificatie. Daarbij spraken de gedecoreerde misgewaden een algemene taal van gezag die zowel door de geestelijken als door de leken werd begrepen. Zij vormden krachtige symbolen die met hun sacrale karakter zowel het ritueel zelf als de autoriteit van de geestelijke onderstreepten.¹¹

Behalve met de vele moeilijkheden waarmee de katholieken in de Republiek geconfronteerd werden bij een kerk die vrijwel geheel opnieuw moest worden georganiseerd, kregen zij te maken met de hervormingen in de katholieke kerk die het gevolg waren van het Concilie van Trente (1545-1563). Deze kerkvergadering werd bijeengeroepen naar aanleiding van de algemene roep om hervorming van de kerk. Het belangrijkste doel was het veroordelen en weerleggen van de denkbeelden van de protestanten en het verduidelijken van de katholieke leer en de daaruit voortvloeiende richtlijnen voor het bestuur van de kerk en het leven van de gelovigen. Dit leidde niet alleen tot een herformulering van de leer van de kerk en de uitgangspunten van de liturgie, maar ook tot nieuwe voorschriften voor de inrichting van kerken en de vormgeving van de liturgische objecten, die wel beschouwd geen rekening hielden met een kerk in een onderdrukte situatie. In gebieden waar de protestantse reformatie overheersend werd, zoals in de Republiek, kregen de katholieken te maken met de verdrijving van het centrum naar de marge van de samenleving en tegelijkertijd met de vernieuwingen in de kerk van Rome, ook wel aangeduid als de katholieke reformatie.¹² De katholieken in de Republiek bevonden

⁷ Meyer 2012, p. 26.

⁸ Meyer 2012, p. 11-12.

⁹ Lenarduzzi 2019, p. 142. Bovendien legden de middeleeuwse voorwerpen een link tussen het katholieke verleden en een verwachte katholieke toekomst waarin de kerk van Rome de Republiek had heroverd op de gereformeerde vijand. Lenarduzzi, p. 233.

¹⁰ Brasjen – Mudde 2018, p. 120-121.

¹¹ Miller 2014, p. 178; Lugtigheid 2021, p. 53.

¹² Parker 2008, p. 14-20.

zich dus in het spanningsveld tussen twee reformaties, namelijk de protestantse en de katholieke.

Om de geredde voorreformatische voorwerpen in de liturgie te kunnen blijven gebruiken was het in een aantal gevallen nodig om aanpassingen door te voeren die aan de nieuwe Romeinse opvattingen tegemoet kwamen en eigenlijk op gespannen voet stonden met de oude. Ook bij de vervaardiging van nieuwe kerkgewaden probeerde men deels vast te houden aan de eigen identiteit door aan te sluiten bij de oude vormen of wat men daarvoor aanzag en zocht men naar wegen om de oude en de nieuwe tijd met elkaar te verenigen. Dit leidt tot de volgende onderzoeksvraag:

Welk licht werpt materiële cultuur, met name de vervaardiging en het gebruik van kerkgewaden, in de vroegmoderne tijd op de omgang met de eisen en verlangens waarmee katholieken in de Republiek zich in de periode 1580-1650 geconfronteerd zagen?

1.2 Stand van onderzoek

Het onderzoek naar dit onderdeel van de materiële cultuur heeft zowel invalshoeken vanuit kunst-, kerk- en religiegeschiedenis als vanuit identiteit. De invalshoeken zijn nog niet eerder voor dit onderwerp gecombineerd. Iedere discipline heeft een eigen ontwikkeling doorgemaakt die hieronder wordt uiteengezet.

1.2.1 Invalshoeken vanuit kunst-, kerk- en religiegeschiedenis

Tot nu toe is het onderzoek naar de kerkgewaden uit de zeventiende eeuw in Noord-Nederland zeer summier gebleven. Ook de achttiende eeuw bleef tot voor kort geheel buiten beschouwing. Pas in 2021 zijn de kerkgewaden uit de achttiende eeuw voor het voetlicht geplaatst door het onderzoek en de publicatie van René Lugtigheid.¹³ De aandacht voor deze vorm van toegepaste kunst loopt overigens altijd al achter bij de andere beeldende kunsten en voor zover de belangstelling er was, is die in Nederland net als elders in West-Europa sinds het midden van de negentiende eeuw vooral uitgegaan naar de middeleeuwse gewaden en dan vrijwel uitsluitend vanuit kunsthistorisch perspectief. Dit had te maken met de algemene romantische interesse voor de middeleeuwen, meer specifiek met het ideaalbeeld dat de Rooms-Katholieke kerk had van een universele kerk zoals die er in de middeleeuwen geweest zou zijn, en met de inspiratie die men op wilde doen uit de middeleeuwse liturgische gewaden voor de vervaardiging van nieuwe neogotische.¹⁴ Vele middeleeuwse gewaden belandden sindsdien in de collecties van (kerkelijke) musea¹⁵ en in particuliere verzamelingen, waar ze werden beschreven (vooral door rooms-katholieke priesters) en tentoongesteld.

¹³ Lugtigheid 2021.

¹⁴ Raedts 2011, p. 336-340.

¹⁵ Musée de Cluny te Parijs (1843), South Kensington Museum, nu Victoria & Albert Museum te Londen (1852), het Germanisches Nationalmuseum te Neurenberg (1852); Van Roon 2010, p. 57.

De periodes van de renaissance en barok werden in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw als het ging om de paramenten als tijden van degeneratie en verwording van de oorspronkelijke vormen en decoraties gezien.¹⁶ De gewaden pasten niet langer in de neogotische ensembles en bovendien herinnerden zij teveel aan een periode van marginalisatie die men liever wilde vergeten. Desondanks werden al in de tweede helft van de negentiende eeuw, als gevolg van de golf van neogotisering die met name de Nederlandse rooms-katholieke kerken overspoelde, ook overbodig geworden kerkgewaden uit de zeventiende en achttiende eeuw in de pas gestichte kerkelijke musea ondergebracht.¹⁷ In de jaren '60 en '70 van de twintigste eeuw volgde in Nederland tijdens de zogenaamde 'tweede beeldenstorm' in de Rooms-Katholieke kerk een tweede golf van historische kerkgewaden uit de periode van de huiskerken richting musea.

Tot een presentatie van enkele van deze paramenten kwam het pas in 1987 in Museum Catharijneconvent, en wel in het kielzog van de tentoonstelling 'Schilderen met gouddraad en zijde' die voornamelijk over middeleeuwse gewaden ging. In de catalogus worden eerste pogingen gedaan om zeventiende-eeuwse paramenten van een historische context te voorzien en wordt aandacht besteed aan materiële aspecten. Zo worden overeenkomsten gezien in het vroeg zeventiende-eeuwse borduurwerk van een groep paramenten die men sindsdien gemakshalve de 'Noord-Hollandse groep' is gaan noemen en die nu in zijn geheel aan de kloppengemeenschap van de Maagden van den Hoeck te Haarlem kan worden toegeschreven. Ook in een begeleidend artikel van Marlies Caron¹⁸, worden enkele zeventiende-eeuwse gewaden uit de voormalige statie van Sint-Bernardus in den Hoeck in verband gebracht met de productie van de Maagden van den Hoeck. Tevens worden delen van de levensbeschrijvingen van de maagden vastgelegd in de 'Levens der Maegden' - een verzameling contemporaine necrologieën van de Maagden van den Hoeck - besproken. Tuuk Stam, conservator textiel van Museum Catharijneconvent, zal in de jaren daarop eveneens aandacht besteden aan de Maagden van den Hoeck en enkele van hun werkstukken.¹⁹ Alle tot dusver besproken gewaden zijn afkomstig uit de collectie van Museum Catharijneconvent; gewaden die zich nog in de Nederlandse kerken bevonden, werden niet meegenomen. Sindsdien werden publicaties over Noord-Nederlandse kerkgeschiedenis van de zeventiende eeuw en overzichtswerken van kerkelijk textiel met regelmaat verluchtigd met steeds dezelfde Haarlemse paramenten uit de artikelen van Marlies Caron en Tuuk Stam zonder dat er een nadere analyse plaatsvond.²⁰

Daarnaast sprak het witte kazuifel uit 1640 van pastoor Petrus Purmerent van Gouda (1615-1662) tot de verbeelding. In 1987 ontdekte Xander van Eck dat pastoor Purmerent, gekleed in dit kazuifel, als Bernardus van Clairvaux was afgebeeld op een schilderij uit 1641 door Wouter

¹⁶ Vgl. Braun 1907, p. 184-200.

¹⁷ In Nederland in het Aartsbisschoppelijk Museum Utrecht, het Bisschoppelijk Museum Haarlem en het Oud-Katholiek Museum (sinds 1929), sinds 1979 verenigd in Museum Catharijneconvent te Utrecht.

¹⁸ Caron 1987, p. 20-31. Het artikel grijpt deels terug op een bijlage over de inventaris van de kerk van Sint-Bernardus in den Hoeck te Haarlem bij een artikel door mgr. J.J. Graaf over de Maagden van den Hoeck (Graaf 1905, p. 272-325, bijzonder p. 318-325).

¹⁹ Stam 1999, p. 12-14 (over een koorkapschild van de Maagden van den Hoeck, zonder overigens de makers ervan te identificeren); Stam 2001 (De handvaardigheid), p. 10-12; Stam 2001 (Barokke rijkdom), p. 256-261.

²⁰ Monteiro 1996, p. 84-85, afb. 3; Johnstone 2002, p. 91, fig. 107, p. 95-96, fig. 115; Verheggen 2006, p. 87-88, afb. 4.5; Brasjen – Mudde 2018, p. 141-143, afb. 10a, 10b, 10c en 10d; Lenarduzzi 2019, p. 158-164.

Pietersz. Crabeth II.²¹ Het kazuifel met toebehoren is nog steeds bezit van de oud-katholieke kerk van Gouda en bevindt zich nu in bruikleen in Museum Gouda.²² Daar is ook het schilderij aanwezig. Als voorbeeld van een zeventiende-eeuws parament uit de Noordelijke Nederlanden wordt ook dit kazuifel met schilderij in vele publicaties bijna klakkeloos aangehaald.²³

In de bovengenoemde catalogus ‘Schilderen met gouddraad en zijde’ van Museum Catharijneconvent wordt in een bijdrage van Saskia de Bodt ingegaan op de professionele borduurwerkers in de late middeleeuwen en hun beroepsorganisaties, de gilden.²⁴ Het is duidelijk dat het grootste deel van het borduurwerk op laatmiddeleeuwse kerkelijke gewaden in professionele profane ateliers is uitgevoerd. In dit artikel wordt echter deze lijn doorgetrokken naar de zeventiende eeuw en wordt de organisatie van de productie van kerkelijke gewaden in deze periode min of meer gelijkgesteld aan die van de late middeleeuwen. Hetzelfde gebeurt in de publicatie ‘Op de Raempte off mette Brodse. Nederlands borduurwerk uit de zeventiende eeuw’ van Saskia de Bodt uit 1987,²⁵ tot nu toe de enige omvattende publicatie over Nederlands borduurwerk uit de zeventiende eeuw, die overigens voor het grootste deel over profaan borduurwerk gaat.²⁶ Hier wordt voorbijgegaan aan de mogelijkheid dat veel werkzaamheden in eigen beheer ‘ter eere Gods’ werden verricht - een mogelijkheid die door Marlies Caron en Tuuk Stam wel wordt geopperd²⁷ - en dus niet waren onderworpen aan het toezicht van de gilden. Er kan in elk geval geen enkele aan een gilde gerelateerde mededeling uit de zeventiende eeuw worden aangehaald die over een kerkelijk gewaad gaat, noch worden er namen van geestelijke maagden of priesters vermeld. Ook de publicatie ‘Haarlem ging op wollen zolen. Opkomst, bloei en ondergang van de textielnijverheid aan het Spaarne uit 1995 over de textielnijverheid in Haarlem²⁸ gaat geheel voorbij aan de productie van de Haarlemse Maagden van den Hoeck, waarschijnlijk alleen omdat er niet in de gildestukken over wordt gerept.

Andere relatief recente publicaties die in algemenere en wederom kunsthistorische zin Noord-Nederlandse gewaden, waaronder zeventiende-eeuwse, behandelen zijn het artikel uit 1996 van Karin Westerink over de paramenten van het rooms-katholieke bisdom Rotterdam in het jaarboek van de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland,²⁹ en de catalogus van de tentoonstelling Kunst uit oud-katholieke kerken in 1989 in Museum Catharijneconvent,

²¹ Schilderij Bernardus van Clairvaux bekeert Willem van Aquitanië; Van Eck 1987, p. 35-49.

²² Gouda, oud-katholieke kerk van St. Jan de Doper, inv. nr. 1978-81.

²³ O.a. De Bodt 1987, p. 85-86, cat. nr. 18 (kazuifel), die uitgaat van vervaardiging in een professioneel atelier; Van Eck 1994, p. 48-49, afb. 13 (schilderij); Huys Janssen 1996, p. 123, afb. 91 (schilderij); Van Eck 2007, p. 70-73, afb. 41 (schilderij), afb. 43 (kazuifel); M.A.W.L.M. Abels 2009, p. die oppert dat dit kazuifel met toebehoren waarschijnlijk door Goudse geestelijke maagden is gemaakt; Brasjen – Mudde, p. 125 (wel al met nadere analyse van het schilderij als geheel, namelijk dat het een bekeringscène uit de tijd van pastoor Purmerent uitbeeldt); Lenarduzzi 2019, p. 156-157 (afb. schilderij), p. 158.

²⁴ De Bodt 1987 (De professionele), p. 8-19.

²⁵ De Bodt 1987 (Op de Raempte).

²⁶ Profane kledij, boekbanden, naaldschilderijen, stoelbekledingen, beddenhuiven, wandbespanningen.

²⁷ Caron 1987, p. 20-31; Stam 2001 (De handvaardigheid), p. 10-12.

²⁸ Haarlem ging op wollen zolen. Opkomst, bloei en ondergang van de textielnijverheid aan het Spaarne, Haarlem 1995.

²⁹ C.M. Westerink, ‘De kleren van de clerus. Vijf eeuwen kerkelijke gewaden in het bisdom Rotterdam’, in: T. Graas (ed.), *Verborgene Kerkschatten 1400 – 2000. Katholieke kunst uit Zuid-Holland*, Den Haag 1996, p. 186-227.

samengesteld door conservator Paul Dirkse. Een systematische benadering van de paramenten uit de periode 1580-1650 bleef echter steeds achterwege.

Van de recente buitenlandse overzichtswerken van kerkelijk textiel waren met name de publicaties van Mayer-Thurman, Von Wilckens, Sporbeck, Johnstone en Bergemann,³⁰ alsmede de publicaties van de Abegg-Stiftung Bern in Riggisberg³¹ van belang, in zoverre zij met veel vergelijkend fotomateriaal het West-Europese kader gaven voor de Nederlandse paramenten uit de renaissance en barok. Met name de situaties in de landen die in de zestiende en zeventiende eeuw katholiek waren gebleven (Spanje, Italië, delen van Duitsland) en waar bijvoorbeeld zusterkloosters met een eigen paramentenproductie konden blijven voortbestaan, verschaften interessante gezichtspunten op de Nederlandse gang van zaken (vgl. paragraaf 4.1.3). Ook de toestand in Engeland, waar de onderdrukking van katholieken in de zestiende en zeventiende eeuw veel meedogenlozer was, maar waar de ‘recusants’ niettemin hun eigen weg probeerden te gaan, bood aanknopingspunten.³² In de eerste periode van onderdrukking aan het einde van de zestiende eeuw behielp men zich in adellijke woningen vooral met geredde laatmiddeleeuwse gewaden. Net als in de Noordelijke Nederlanden werden in de eerste helft van de zeventiende eeuw met behulp van middeleeuws restmateriaal barokke kazuifels samengesteld. Pas rond het midden van de zeventiende eeuw begonnen adellijke vrouwen onder invloed van jezuiten en ontwikkelingen op het continent met de vervaardiging van nieuwe barokke kazuifels, meestal eenvoudig van decoratie.³³ Zowel in Nederland als internationaal is er vanaf 2000 een ontwikkeling zichtbaar van een zuiver kunsthistorische invalshoek naar een contextualisering vanuit kerk- en religiegeschiedenis - die zich lange tijd niet of zeer summier met visuele / materiële bronnen hebben beziggehouden - en een materiaaltechnische benadering. Ook de publicatie van Marike van Roon uit 2010 over Nederlandse kerkgewaden uit de periode 1830-1965 sluit hier vrij naadloos op aan.³⁴

Teleurstellend is de informatie over de paramentenproductie in de Zuidelijke Nederlanden. Het enige overzichtswerk dat enig inzicht en foto's met plausibele dateringen geeft is de tentoonstellingscatalogus ‘Uit de sacristie’ uit 1985.³⁵ Publicaties over de textielnijverheid in Antwerpen en andere Vlaamse steden, waar vanuit Noord-Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw contacten mee werden onderhouden en waarvandaan tenminste sinds het midden van de zeventiende eeuw aanzienlijke aantallen paramenten in Noord-Nederland geïmporteerd moeten zijn, blijken vrijwel geheel gericht op de productie en handel van stoffen en zijde. Er komt amper een kerkelijk gewaad ter sprake.³⁶ Gelukkig is op internet via de

³⁰ Mayer-Thurman 1975; Von Wilckens 1997; Sporbeck 2001; Johnstone 2002; Bergemann 2006; Bergemann 2010.

³¹ Riggisberger Berichte, Riggisberg (Abegg-Stiftung), Band 1-24 (1993-2020).

³² Frye 2010; Scully 2021.

³³ Graffius 2021, p. 549-563. De eenvoudige nieuwe kazuifels sloten aan bij de aanbevelingen van Carolus Borromeus (zie paragraaf 3.2.4.1).

³⁴ M. van Roon, Goud, zilver & zijde. Katholiek textiel in Nederland 1830-1965, Zutphen 2010.

³⁵ Cat. tent. Uit de sacristie. Textiel en juwelen in kerkelijk bezit in de provincie Antwerpen, Provinciaal Museum voor Kunstambachten Sterckshof, Deurne – Antwerpen, 1985.

³⁶ Thijs 1969; Thijs 1987.

databank van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK-IRPA) te Brussel het een en ander aan vergelijkingsmateriaal in beeld te krijgen.³⁷

De vraag hoe de middeleeuwse gewaden de periode van de huiskerken doorstonden en het aspect van de aanpassing ervan aan de nieuwe regels en mode, komen in de recente literatuur nauwelijks ter sprake en worden over het algemeen voor lief genomen. We moeten terugrijpen op de standaardwerken van Braun uit het begin van de twintigste eeuw³⁸ om overtuigende analyses te vinden. In Nederland is het wederom Museum Catharijneconvent te Utrecht, dat in de catalogus van de tentoonstelling ‘Schilderen met gouddraad en zijde’ van 1987 en in de begeleidende publicatie bij de textieltentoonstelling van 2015 nader ingaat op latere lotgevallen en op materiële aspecten.³⁹

1.2.2 Invalshoeken vanuit identiteit

Sinds de laatste eeuwwisseling wordt door historici en kunsthistorici die zich met de materiële cultuur van de Noord-Nederlandse katholieken in de zeventiende en achttiende eeuw bezighouden, in het kader van de contextualisering steeds vaker aandacht besteed aan de belevingswereld van de katholieken en de kwestie van identiteit. Niet alleen de rituele praktijk, maar ook de gebruikte voorwerpen zelf waren immers van belang voor de collectiviteit of saamhorigheid van de katholieke confessionele minderheid. De objecten hadden dus naast een praktische liturgische functie ook een identiteitsvormende betekenis.⁴⁰ Zij waren materiële getuigen van de plaatselijke kerkgeschiedenis en gaven – letterlijk – vorm aan het geestelijk leven en devotie in het heden van de gemeenschappen. De oudere paramenten herinnerden de katholieken daarbij ook voortdurend aan hun eigen geschiedenis.⁴¹ Zij droegen op tastbare wijze bij aan het verlangen om de lijnen met het verleden in stand te houden. En dat niet alleen: het zien van de objecten schiep ook verbondenheid met de internationale katholieke kerk die in grote delen van West-Europa nog steeds vrijelijk haar geloof kon uiten; er was immers sprake van een internationale samenhang in de vormgeving en het gebruik van de objecten. Het belang van de materiële cultuur voor de onderdrukte katholieke kerk werd in de Republiek net als in bijvoorbeeld Engeland nog extra bevestigd door de vastberadenheid van de landsregering om deze objecten te laten verdwijnen.⁴²

Xander van Eck onderzocht in zijn studies uit 1999 en 2007 in hoeverre de religieuze identiteit van de kunstenaar een rol speelde bij het verkrijgen van opdrachten voor schilderijen van de katholieke kerken.⁴³ Daarnaast gaf hij een overzicht van de ontwikkeling van de schilder- en edelsmeedkunst voor de katholieke kerken in de Noordelijke Nederlanden in de zeventiende

³⁷ <http://balat.kikirpa.be/intro.php>

³⁸ Braun 1907; Braun 1912; Braun 1924.

³⁹ Stam 1987, p. 32-50; De Beer 2015, p. 105-113, bijzonder p. 110-113.

⁴⁰ Van Wijngaarden 2016, p. 340-341; Molendijk (red.) 2003, p. 8-9; *Material Christianity*-studies.

⁴¹ Van Wijngaarden 2016, p. 16.

⁴² Graffius 2021, p. 549.

⁴³ Van Eck 1999; Van Eck 2007.

eeuw die als uitgangspunt heeft gediend voor mijn beschrijving van het behoud en de vernieuwing in de materiële cultuur van de kerk in paragraaf 2.3.⁴⁴

De geheel eigen wereld van de relieken en de reliekenredders in de zeventiende en achttiende eeuw, een katholiek fenomeen bij uitstek, werd beschreven door Anique de Kruijf.⁴⁵ Caroline Brasjen – Mudde behandelde in haar dissertatie de materiële rouwcultuur van de Nederlandse katholieken in de vroegmoderne tijd en liet zien hoe de katholieken in een situatie van onderdrukking toch wegen vonden om hun eigen gewoontes te handhaven.⁴⁶

Evelyne Verheggen besprak in haar boek over bid- en devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden in de zeventiende en achttiende eeuw de identiteitsvorming binnen de gemeenschappen van begijnen en geestelijke maagden aan de hand van hun specifieke beeldcultuur.⁴⁷ Deze beeldcultuur is vrijwel een-op-een toepasbaar op de geborduurde voorstellingen op de paramenten van de geestelijke maagden, met name de Maagden van den Hoeck te Haarlem, uit de periode 1580-1650, zoals in paragraaf 4.2.5.5 duidelijk zal worden. Helaas bleef het ook in de publicatie van Verheggen echter bij de bespreking van een voortdurend aangehaald kazuifel van de Maagden van den Hoeck.⁴⁸ In dit verband is ook de monografie van Jo Spaans over de Maagden van den Hoeck te Haarlem van groot belang.⁴⁹ Aan de hand van hun necrologieën uit de periode 1612-1634, opgesteld door hun overste Trijn Jans Oly (1585-1651, sinds 1625 overste), wordt een beeld geschetst van hun leefwereld als religieuzen buiten een klooster, van hun spiritualiteit en werkzaamheden.⁵⁰ Het vervaardigen van paramenten komt even ter sprake en is uitvoerig op te zoeken in de bij de publicatie gevoegde volledig getranscribeerde teksten van de necrologieën⁵¹ (vgl. paragraaf 4.2.5 en bijlage XXIII). Er wordt overigens geen verband gelegd met de bewaard gebleven paramenten van de hand van de maagden in Museum Catharijneconvent en in de kerken in de Noordelijke Nederlanden.

Voor de algemene historische achtergrond van de Noord-Nederlandse katholieken in de Gouden Eeuw zijn de publicaties van Charles H. Parker uit 2008⁵² en Christine Kooi uit 2012⁵³ van groot nut geweest. Een rode draad hierin is hoe de katholieken als onderdrukte geloofsgroep hun identiteit vorm wisten te geven in een protestantse staat. Een waardevolle aanvulling hierop is de studie uit 2019 van Genji Yasuhira, waarin hij de voormalige bisschopsstad Utrecht onder de loep neemt en de tactieken beschrijft die de katholieken in deze stad in de periode 1620-

⁴⁴ Van Eck 2007, p. 19-30.

⁴⁵ De Kruijf 2011.

⁴⁶ Brasjen – Mudde 2018.

⁴⁷ Verheggen 2006.

⁴⁸ Verheggen 2006, p. 87-88 (afb.): het kazuifel afkomstig uit de voormalige kerk van St. Bernardus in den Hoeck te Haarlem (Museum Catharijneconvent, BMH t127a).

⁴⁹ Spaans 2012.

⁵⁰ De necrologieën zijn verdeeld over drie handschriften die nu bewaard worden in Museum Catharijneconvent te Utrecht: Levens der maegden, deel I (BMH Warm h92B13), Levens der maegden, deel II, voorafgegaan door een korte levensbeschrijving van de tweede overste, Joost Cats (BMH Warm h92B14); Levens der maegden, deel III (BMH Warm h92C10).

⁵¹ Spaans 2012, p.129, en CD met getranscribeerde teksten achterin bijgevoegd.

⁵² Parker 2008.

⁵³ Kooi 2012.

1670 gebruikten om te overleven.⁵⁴ Uiteraard mag in deze opsomming het werk van Carolina Lenarduzzi over de belevingswereld van de gemarginaliseerde katholieken in de Republiek in de periode 1570-1750 niet ontbreken. Hierin toont zij aan dat de situatie van onderdrukking de identiteit van de katholieken versterkte. Een breed scala aan schriftelijke en materiële bronnen passeert de revue, maar de kwestie van de liturgische gewaden als identiteitsdragers komt slechts even ter sprake.⁵⁵ De manier waarop groepen personen reageren op situaties van repressie, ook religieuze minderheden, bijvoorbeeld door vast te houden aan tradities en oude bewaarde objecten, is in het algemeen onderwerp van een hele reeks van antropologische en sociologische studies.⁵⁶

Lekenvrouwen en geestelijke maagden waren niet alleen de makers, maar ook de schenkers van de kerkgewaden. Omdat het vanaf de negende eeuw vrouwen verboden was om fysiek aanwezig te zijn in het koor van de kerk of het altaar te benaderen, kon de vervaardiging van paramenten of de schenking van gewaden voor vrouwen als middel dienen om toch op een subtiele wijze aanwezig te zijn bij het altaar.⁵⁷ Over de identiteit en belevingswereld van makers, schenkers en gebruikers zijn recentelijk interessante gezichtspunten naar voren gebracht, zoals in de publicaties van Christine Aribaud⁵⁸, Maureen Miller⁵⁹ en René Lugtigheid⁶⁰ als het over de paramenten gaat, en de publicatie van Peter Nissen⁶¹ in meer algemene zin. René Lugtigheid heeft in haar proefschrift over de achttiende-eeuwse kerkgewaden in Nederland het fenomeen van schenkingen van profane damesjaponnen ten behoeve van de vervaardiging van paramenten geanalyseerd.⁶² Zij plaatste eveneens het materiële aspect van de paramenten centraal in een bijna archeologische aanpak, en probeerde de historische achttiende-eeuwse context uit bronnen te achterhalen. Deze schenkingen door vrome katholieke vrouwen of hun familieleden geven een heel persoonlijke inkijk in de wereld van de katholieke elite van die tijd en stippen aspecten van identiteit en gender aan, namelijk profane vrouwenkleding die geschonken wordt ten behoeve van door mannen te dragen liturgische gewaden. Dat de achttiende-eeuwse stoffen vaak van bloemenpatronen waren voorzien, die wij nu met vrouwelijkheid associëren, vormde kennelijk geen enkel obstakel. Schenkingen van zilverwerk en paramenten door geestelijke maagden in de zeventiende en achttiende eeuw kunnen als vergelijkbare interventies worden gezien, net als de productie van paramenten door geestelijke maagden, alhoewel het in de literatuur nooit met zoveel woorden wordt benoemd.

Een ander gendergerelateerd thema is de steeds veranderende visie op de borduurwerkers. Het borduurwerk en de vervaardiging van (kerk-) gewaden werd in Europa vanaf de laat-antieke tijd tot de hoge middeleeuwen als ‘vrouwenwerk’ (*Opera Muliebra*) gezien, dat niet passend

⁵⁴ Yasuhira 2019.

⁵⁵ Lenarduzzi 2019, p. 158-164.

⁵⁶ Bijvoorbeeld: D. Holland, W. Lachicotte Jr., D. Skinner, C. Cain, *Identity and Agency in Cultural Worlds*, Cambridge (Massachusetts), Londen 1998.

⁵⁷ Griffiths 2011, p. 365; Miller 2014, p. 144-145; Lugtigheid 2021, p. 185, p. 186, p. 187.

⁵⁸ Aribaud 1998, p. 18-19.

⁵⁹ Miller 2014, p. 141-176.

⁶⁰ Lugtigheid 2021, p. 19-20, p. 33

⁶¹ Nissen 2003, p. 235-248.

⁶² Lugtigheid 2021, p. 187.

was voor mannen.⁶³ Pas vanaf de veertiende eeuw werd een deel van de productie van liturgische gewaden overgenomen door professionele ateliers, waar vrijwel uitsluitend mannen werkten. Hierover wordt uitgeweid in de tentoonstellingscatalogi van Museum Catharijneconvent over laatmiddeleeuwse gewaden uit 1987 en 2015⁶⁴ en in de publicaties van Saskia de Bodt.⁶⁵ Een ander deel bleef echter in vrouwenkloosters en begijnhoven verricht worden. Het borduren behoorde alle eeuwen door tot de gewone bezigheden van vrouwen, zowel op het professionele vlak als in de privésfeer, en vanaf de late middeleeuwen tot aan de negentiende eeuw ook van mannen. Dit strookt niet met de manier waarop er in de westerse wereld vanaf de negentiende eeuw weer naar borduurwerk en andere textiele werkvormen wordt aangekeken, namelijk als typisch vrouwelijke activiteiten.⁶⁶ Dat de apostolische vicaris Sasbout Vosmeer (1548-1614) zich hoogstpersoonlijk met het borduren en samenstellen van paramenten bezighield, zoals we nog zullen zien, blijft in de meeste kerkhistorische publicaties van de afgelopen tweehonderd jaar buiten beeld.

1.3 Deelvragen en structuur van deze studie

Nu we gezien hebben dat het vanuit de hoek van kunst-, kerk- en religiegeschiedenis tot nog toe niet gekomen is tot een systematisch onderzoek naar de Noord-Nederlandse paramenten uit de periode 1580-1650 en dat ook kwesties van identiteit, continuïteit en discontinuïteit op dit gebied in de Noordelijke Nederlanden niet of nauwelijks zijn uitgewerkt, kunnen we de centrale vraagstelling nader specificeren tot de volgende deelvragen, verdeeld over de hoofdstukken.

Na de inleiding die het eerste hoofdstuk beslaat, wordt in het tweede hoofdstuk een historische inkadering gegeven. De vraag is hierbij in hoeverre de spanningen op het gebied van behoud en vernieuwing voor de katholieken op meerdere terreinen speelden, zoals op het vlak van de kerkelijke organisatie en het geestelijk leven (kerkleiding, priesteropleidingen, de participatie van leken, de vaderlandse heiligen), maar ook van de materiële cultuur van de kerk in het algemeen, om zo de context te schetsen van de kerkgewaden en hoe men daar in deze periode mee omging.

In het derde hoofdstuk zal worden nagegaan hoe de kerkgewaden in de katholieke liturgie voor de komst van de Reformatie functioneerden. Welke van de gewaden die gered konden worden diende men aan te passen voor het nieuwe liturgische gebruik en hoe deed men dat dan? Wat behelsde de nieuwe Romeinse regelgeving en hoe vertaalde men die in de aanpassing van de oude paramenten en in de vervaardiging van nieuwe paramenten in deze periode?

Het vierde hoofdstuk gaat over de makers van de paramenten in deze eerste periode van de huiskerken. Wat weten we nu concreet over deze makers en over de eventueel bewaard

⁶³ Deze werkzaamheden werden aan mannen als straf opgelegd, wanneer ze veroordeeld waren of krijgsgevangen gemaakt. Herlihy 1990, p. 1-12, p. 18-21, p. 34-39, p. 75-91; Miller 2014, p. 142.

⁶⁴ Cat. tent. Schilderen met gouddraad en zijde, Utrecht, 1987; Leeftang en Van Schooten 2015.

⁶⁵ De Bodt 1987; De Bodt 1987; De Bodt 1991.

⁶⁶ Wiesner-Hanks 2001; Wiesner-Hanks 2019.

gebleven werkstukken van hun hand? Wat was hun motivatie? En hoe zijn in hun gewaden de banden met het verleden zichtbaar die zo belangrijk waren voor de katholieke identiteit?

Tot slot zullen in het vijfde hoofdstuk twee voorbeelden van eerdergenoemde historische sacristie-inventarissen worden geanalyseerd, namelijk die van de oud-katholieke kerken van Gouda en Delft, met materiaal vanaf 1450 tot heden. Zijn de in de eerdere hoofdstukken geschetste ontwikkelingen in de periode 1580-1650 in meer of mindere mate op plaatselijk niveau te herkennen? Welke veranderingen zijn er rond 1650 waarneembaar in de paramenten in de Noordelijke Nederlanden en wat kunnen daarvan de redenen zijn geweest?

1.4 Methode: een materiële aanpak

Om te komen tot antwoorden op deze vragen zullen om te beginnen de gekozen materiële bronnen, Noord-Nederlandse liturgische textilia uit de periode 1580-1650, systematisch worden geïnventariseerd en gecontextualiseerd, en zal hun ontwikkeling worden geduid in de spanning tussen behoud en vernieuwing zoals die een rol speelde voor katholieken in de Noordelijke Nederlanden in het gekozen tijdvak. Op beide punten beoogt dit onderzoek een vernieuwende bijdrage te leveren: het unieke bronnenmateriaal is immers nog nooit eerder in kaart gebracht en gecontextualiseerd en daarom ook nog nooit als vertrekpunt genomen voor onderzoek naar identiteitsontwikkeling onder Noord-Nederlandse katholieken. De historische insteek is in het onderhavige onderzoek leidend. Daarbij is de aanpak interdisciplinair en beweegt ze zich op het snijvlak van kunst-, kerk- en religiegeschiedenis, waarbij ook iconografische en materiaaltechnische aspecten aan bod komen, terwijl ze eveneens een bijdrage aan historisch gender-onderzoek levert. In dit opzicht sluit deze studie ook aan bij het onderzoeksprogramma Materieel Christendom (*Material Christianity*), opgezet door Colleen McDannell, waarin niet alleen aandacht is voor ruimten en ritueel, maar ook voor afbeeldingen en devotionele en liturgische voorwerpen.⁶⁷ Tegelijkertijd betekent dit dat het onderzoek, afgezien van de sterke nadruk op materiële cultuur op zich, zich niet volledig mee zal bewegen in de ‘material turn’ in de bestudering van religie zoals die onder meer door Birgit Meyer ontwikkeld is. Deze benadrukt op een eigen en innovatieve wijze ook het materiële als een wezenlijke component van religie (inclusief niet expliciet religieuze vormen van zingeving). Toch gebeurt dit met een ander accent dat blijkt uit Meyers verstaan van religie als ‘a medium of absence, that posits and sets out to bridge a gap between the here and now and something “beyond”’.⁶⁸ Bij deze mediatie speelt het materiële een wezenlijke, zo niet de meest wezenlijke rol, zoals in een reeks publicaties is onderzocht, ook, bijvoorbeeld, in relatie tot (herbestemd) kerkelijk erfgoed.⁶⁹ Dit onderzoek richt zich echter vaak op de rol van de ‘openbaring’ van het transcendente in het immanente (c.q. materiële) en heeft zo een andere, in de kern antropologische, insteek dan de historische insteek van het onderhavige onderzoek. De wijze waarop het hier onderzochte

⁶⁷ Van Wijngaarden 2016, p. 27-32; Assmann 2006, p. 1; *Material Religion: The Journal of Objects, Art and Belief*; McDannell 1998, p. 2, 3; Molendijk 2003; Meyer en Houtman 2012, p. 1-23.

⁶⁸ Meyer 2015, p. 333-360, 336.

⁶⁹ Vgl. bijv. Beekers 2016, p. 39-41; Beekers en Pooyan Tamimi Arab 2016, p. 137-164.

materiële erfgoed het transcendente medieert, zou ander en eigen onderzoek vergen met een meer antropologische en sacraments theologische insteek.

In deze studie worden dus materiële bronnen centraal gesteld die nader geduid kunnen worden door kunst-, kerk- en religiegeschiedenis, maar andersom ook aspecten van deze disciplines nader kunnen belichten. De materiële cultuur en genoemde disciplines getuigen in hun onderlinge beïnvloeding van elkaar. Zoals bij de stand van het onderzoek al werd aangegeven is de materiële benadering op zichzelf niet geheel nieuw. Het is een bekende werkwijze voor kunsthistorici, archeologen en antropologen die weinig tekstuele bronnen tot hun beschikking hebben. Inmiddels hebben ook historici deze benadering omarmd, aangezien objecten geheel eigen inzichten kunnen geven die de geschreven bronnen kunnen aanvullen.⁷⁰ Ook bij historici en kunsthistorici worden thema's rakend aan de belevingswereld van de Noord-Nederlandse katholieken in de zeventiende en achttiende eeuw in een wisselwerking tussen materiële en tekstuele bronnen behandeld. Teksten zijn uiteraard essentieel om de precieze betekenis van de materiële cultuur te kunnen duiden, maar zelfs zonder teksten kan er het nodige worden vastgesteld, bijvoorbeeld door onderlinge vergelijkingen of met ondersteuning van beeldende bronnen zoals schilderijen en prenten. De visuele waarneming is dan ook van groot belang. Hieronder zal eerst dieper worden ingegaan op het voor dit onderzoek gebruikte bronnenmateriaal. De materiële bronnen – de overgeleverde paramenten – zijn het uitgangspunt en de schriftelijke en secundaire beeldende bronnen spelen vooral een ondersteunende rol. Welke bronnen zijn dat precies?

1.4.1 Primaire materiële bronnen

De primaire materiële bronnen voor dit onderzoek, namelijk de Noord-Nederlandse paramenten uit de periode 1580-1650, zijn nog niet eerder systematisch onderzocht. Zij bevinden zich vrijwel geheel in de collecties van Museum Catharijneconvent te Utrecht en in de bestanden van de oud-katholieke kerken in Nederland.⁷¹ Zowel de voorwerpen in Museum Catharijneconvent als die in de Nederlandse oud-katholieke kerken zijn grotendeels digitaal ontsloten.⁷² Er zijn diverse redenen te noemen waarom het onderzoeksmateriaal op dit moment juist in Museum Catharijneconvent en in de oud-katholieke kerken is geconcentreerd.

Zoals we hierboven zagen, hadden de rooms-katholieke kerken in Nederland de paramenten van vóór 1800 al in de tweede helft van de negentiende eeuw en in de loop van de twintigste eeuw voor een groot deel opgeruimd of - voor zover het middeleeuwse paramenten en enkele zeer bijzondere specimina van zeventiende- en achttiende-eeuwse gewaden betrof - ondergebracht bij de in de tweede helft van de negentiende eeuw gestichte diocesane musea (in de Noordelijke Nederlanden: het Aartsbisschoppelijk Museum van Utrecht en het Bisschoppelijk Museum Haarlem). In de rooms-katholieke kerken boven de grote rivieren

⁷⁰ Lenarduzzi, p. 179.

⁷¹ Zie voor de omschrijving van de Oud-Katholieke Kerk de paragraaf 'Begripsbepalingen' aan het begin van deze studie.

⁷² Museum Catharijneconvent in het adlib-systeem; kerken en kloosters in Kerkcollectie Digitaal.

wordt dan ook nog slechts incidenteel een stuk ouder dan 1800 aangetroffen. Deze opruimwoede is eigenlijk aan de Oud-Katholieke Kerk voorbijgegaan.

De Oud-Katholieke Kerk staat erom bekend dat ze relatief veel kerkelijke inventarisstukken van vóór 1800 heeft bewaard. Gebrek aan geld speelde hierbij vermoedelijk een rol, maar er was en is ook een sterke tendens om met deze historische objecten de band met het verleden, de ononderbroken lijn naar de middeleeuwse katholieke kerk van Nederland levend te houden. Het gaat niet alleen om kerkmeubilair, beelden, schilderijen en zilverwerk, maar ook om historische liturgische gewaden. In 1928 werd in Utrecht het Oud-Katholiek Museum opgericht, waarin een selectie van de kerkelijke objecten onderdak vond.

De collecties van het Aartsbisschoppelijk Museum van Utrecht, het Bisschoppelijk Museum Haarlem en het Oud-Katholiek Museum werden in 1976 verenigd in het nieuwe Museum Catharijneconvent te Utrecht, het museum van het Christendom in Nederland. Enige jaren eerder waren de Oud-Katholieke Kerk en Rooms-Katholieke Kerk en de Stichting Protestants Kerkelijk Kunstbezit gestart met een systematische inventarisatie van het kunst- en cultuurbezit in de kerken in Nederland. Sinds 1978 stond deze inventarisatie onder leiding van de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland (SKKN), opgericht als een evenknie van Museum Catharijneconvent. Hierbij zou het museum zich gaan ontfermen over de objecten die als museaal werden beschouwd en de SKKN, complementair, over de objecten die nog steeds in de kerken functioneerden.⁷³ Uit de inventarisaties van de SKKN werd eens te meer duidelijk dat de Oud-Katholieke Kerk behalve gewaden uit de voorreformatorische periode, een schat aan liturgisch textiel uit de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw in haar bezit had en deze gewaden voor een deel ook gebruikte. Ook enkele laatmiddeleeuwse paramenten functioneerden incidenteel in de liturgie. Aan het gebruik van de voorwerpen in de liturgie werd absoluut meer waarde gehecht dan aan musealisering ervan. Als er bijvoorbeeld al paramenten, waaronder de laatmiddeleeuwse gewaden van bisschop David van Bourgondië en het laatmiddeleeuwse blauwe kazuifel van Dordrecht, aan het Oud-Katholiek Museum werden afgestaan, gebeurde dat uitdrukkelijk in bruikleen en niet in eigendom, zodat ze altijd bij bijzondere gelegenheden weer in hun oude omgeving dienst konden doen. In dit opzicht is er in de Nederlandse oud-katholieke kerken sprake van een unieke situatie. Vandaar dat de paramenten in Museum Catharijneconvent samen met de paramenten die zich nu nog in de oud-katholieke kerken van Nederland bevinden, een zeer representatief, om niet te zeggen compleet beeld geven van wat er heden ten dage op dit gebied in Noord-Nederland bewaard is gebleven.

Of deze paramenten ook een representatief beeld geven van de situatie in de vroegmoderne tijd is een andere kwestie. De bestanden in Museum Catharijneconvent en in de Noord-Nederlandse kerken, noch de SKKN-inventarisaties geven een compleet overzicht van wat er ooit was. Zij geven geen inzicht in wat er vanwege slijtage of veranderde smaak is verdwenen of afgedankt. Het is bekend dat van de laatmiddeleeuwse paramenten in Noord-Nederland hoofdzakelijk de rijkere exemplaren van Italiaans roodbrokaat, voorzien van borduurwerken bewaard zijn gebleven, terwijl er ook toen al eenvoudige ‘dagelijkse’

⁷³ De in 1977 opgerichte Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland werd in 2012 opgeheven, waarna haar werkzaamheden werden voortgezet door de afdeling Erfgoed in Kerken en Kloosters van Museum Catharijneconvent te Utrecht.

exemplaren in de kleuren groen, paars, wit en zwart moeten zijn geweest en ook de kleur blauw regelmatig voorkwam, voornamelijk voor kostbare paramenten. Dat kunnen we opmaken uit inventarislijsten uit de vijftiende en zestiende eeuw. De kleur rood was evenwel het kostbaarste. Bij de tentoonstelling van gewaden uit de late middeleeuwen en vroege renaissance in Museum Catharijneconvent in 2015 was de overheersende kleur rood, eenvoudig omdat het de beste gewaden waren in de prereformatorische kerk die bovendien van het rijkste borduurwerk waren voorzien.

Ook de meeste bewaard gebleven paramenten uit de periode 1580-1650 hebben de kleur rood. Dat was nu niet vanwege de kostbaarheid van de basisstof, maar omdat na 1580 de kleur rood nog maar spaarzaam werd gedragen, namelijk alleen bij de feesten van de heilige Geest en bij de herdenking der martelaren. Rode paramenten waren daarom het minst aan slijtage onderhevig. Dit heeft er op zijn beurt ook voor gezorgd dat de prereformatorische rode paramenten de huiskerkperiode zo goed zijn doorgekomen. De kleuren groen, wit, paars en zwart zijn ook nu in de minderheid, waarschijnlijk omdat ze vanwege intensiever gebruik meer aan slijtage onderhevig waren. Het ging natuurlijk ook om uiterst vergankelijk materiaal. Na twintig jaar redelijk intensief gebruik waren de meeste zijden basisstoffen wel versleten en aan vervanging toe. We hebben dus te maken met de rode top van de ijsberg: alleen de kostbaarste paramenten en de paramenten met de minste slijtage hebben de eeuwen overleefd en dat zijn voor het overgrote deel rode paramenten met borduurwerk. Op de representativiteit van de huidige paramentenbestanden is met andere woorden wel wat af te dingen.⁷⁴ Alleen met behulp van oude inventarislijsten – meestal uit de achttiende of negentiende eeuw – kan het beeld eventueel nog worden gecorrigeerd en kan ook de originele context worden gereconstrueerd.

Als gevolg van de musealisering van kerkelijke objecten sinds de tweede helft van de negentiende eeuw was de context ervan namelijk voor een groot deel verloren gegaan of op zijn minst niet langer direct oproepbaar, waardoor de voorwerpen een heel andere – vooral exclusief kunsthistorische – betekenis kregen.⁷⁵ Voor dit onderzoek werden de paramenten in het museum virtueel weer herenigd met de inventarissen van de sacristieën waaruit ze afkomstig waren, zodat het originele verband en de originele context weer duidelijk werden. Deze aanpak bleek merkwaardigerwijs heel vernieuwend.⁷⁶ Zij werd vergemakkelijkt doordat de digitale bestanden van de Nederlandse kerken en kloosters, vastgelegd door de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland, sinds 2013 in Museum Catharijneconvent aanwezig zijn en naast de data van de museumcollectie kunnen worden gelegd.

Voor het maken van de beschrijvingen voor de databases van de objecten in de kerken en kloosters en de objecten in het museum is de afgelopen decennia veel pionierswerk verricht. De meeste objecten waren nog nooit eerder beschreven, beoordeeld of fotografisch vastgelegd. Door onderlinge vergelijkingen, vergelijkingen met gelokaliseerde en gedateerde objecten, vergelijkingen met voorwerpen in musea over de grenzen, stijlkenmerken, ‘circumstantial

⁷⁴ Men kan zich voorstellen dat zilveren vaatwerk en schilderijen over het algemeen langer intact en bewaard bleven, waardoor de overgeleverde exemplaren waarschijnlijk een betrouwbaarder beeld geven.

⁷⁵ Over het verlies van contextualiteit van religieuze voorwerpen in een museum, zie: Staal 2003, p. 13-27.

⁷⁶ Alhoewel al rond 1980 door de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland het belang van een documentaire reconstructie van de kerkinventaris ten behoeve van een betere beoordeling ervan werd benadrukt. Wellen 1987, p. 15.

evidence', literatuuronderzoek en natuurlijk inscripties en dateringen, is een grote database ontstaan die als referentie kan dienen voor alle kerkelijke en religieuze objecten in Nederland.⁷⁷ Bij de beschrijvingen komen de volgende aspecten aan de orde: de huidige locatie, de materiële data, een kunsthistorische beschrijving, de herkomst, de staat, opmerkingen en literatuur. Tegelijkertijd worden de objecten die zich nog in situ in kerken of kloosters bevinden, van een waardering voorzien.

Omdat de wetenschappelijke aandacht voor paramenten uit de periode van de huiskerken nog redelijk nieuw is, boden de bovengenoemde data slechts heel globaal houvast. Om beter grip te krijgen op de materiële bronnen voor dit onderzoek werden alle geïnventariseerde paramenten (enkele honderden gewaden, inclusief fragmenten, accessoires en antependia) uit de periode van de renaissance en barok (ca. 1580 – 1800) uit de oud-katholieke kerken en uit de collectie van Museum Catharijneconvent zoveel mogelijk systematisch chronologisch en stilistisch geordend door middel van onderlinge vergelijkingen en vergelijkingen met paramenten in andere West-Europese landen en in collecties in Noord-Amerika. Wetenschappelijke publicaties uit Duitsland, Engeland, Zwitserland, België en de USA boden daarbij referentiekaders.⁷⁸ Van dateringen voorziene paramenten, zoals de altaarantependia in de oud-katholieke kerk van Gouda,⁷⁹ en paramenten waarvan de datering en herkomst met zekerheid kon worden vastgesteld waren ijkpunten.⁸⁰ Uiteindelijk konden ongeveer 150 gewaden (inclusief fragmenten, accessoires en antependia) in de periode 1580-1650 worden geplaatst. Voor een deel zijn dit tamelijk sober uitgevoerde barokke gewaden, voor een ander deel zijn dit rijk gedecoreerde paramenten met een enigszins archaïserende uitstraling. Om het beeld compleet te maken moeten bij deze nieuw gemaakte paramenten dan nog de voorreformatorische gewaden worden gevoegd die uit de door de protestanten genaaste kerken in Noord-Nederland gered konden worden en aanvankelijk bij particulieren en kloosterzusters in huis werden bewaard. Dat zijn er ook ongeveer 150.⁸¹

De hierboven al gesignaleerde reparatiewerken aan de paramenten door de eeuwen heen waren een complicerende factor bij deze ordening. Textiel, in dit geval veelal zijde, is immers kwetsbaar. Het materiaal slijt door veelvuldig gebruik. Het is gevoelig voor insecten, schimmels

⁷⁷ De database heeft als naam 'Kerkcollectie Digitaal' (KD) en is op aanvraag toegankelijk voor wetenschappelijk onderzoek.

⁷⁸ Mayer-Thurman 1975; Cat. tent. Uit de sacristie, Antwerpen 1985; Von Wilckens 1997; Sporbeck 2001; Johnstone 2002; Bergemann 2006; Bergemann 2010; Riggisberger Berichte.

⁷⁹ Gouda, oud-katholieke kerk van Sint-Jan de Doper: inv. nr. 1978-81: wit kazuifel, gedateerd 1640 en wit altaarantependium, gedateerd 1639; inv. nr. 1978-82: rood altaarantependium, gedateerd 1648; inv. nr. 1978-86: groen altaarantependium, gedateerd 1743.

⁸⁰ Krommenie, oud-katholieke kerk van de HH. Nicolaas en Maria Magdalena, inv. nr. 6288-44: wit altaarantependium, gedateerd 1645, afkomstig uit de voormalige oud-katholieke kerk van de H. Maria Magdalena te Zaandam (bijlage XXIII, nr. 19) (afb. 449); Dordrecht, oud-katholieke kerk van de H. Maria Maior, inv. nr. 1881-159: wit kazuifel met altaarantependium uit 1658, afkomstig uit de oud-katholieke kerk van Sint-Jan de Doper te Gouda (afb. 495-496 [kazuifel], afb. 497 [altaarantependium]); Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t129 en BMH t42a: kazuifel en mijter apostolisch vicaris Boudewijn Catz uit 1662-1663, afkomstig uit de statie van Sint-Bernardus in den Hoeck te Haarlem (bijlage XX, nr. 1 [mijter] en nr. 15 [kazuifel], bijlage XXIII, nr. 36 [kazuifel] en nr. 37 [mijter]) (afb. 240-241 [kazuifel] en 245-246 [mijter]); Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2604a: rood kazuifel, gedateerd 1671, afkomstig uit de statie van Sint-Catharina te Utrecht.

⁸¹ Een belangrijk deel hiervan figureerde op de tentoonstelling van middeleeuwse paramenten in Museum Catharijneconvent in 2015.

en de inwerking van zonlicht. Veel gedragen gewaden, bijvoorbeeld in de liturgische kleuren groen en wit⁸², waren eigenlijk al na ongeveer twintig jaar versleten en dienden steeds (ingrijpend) te worden hersteld of compleet te worden vervangen. Verder zijn paramenten, meer dan andere liturgische objecten, aan stilistische wijzigingen onderhevig of onderworpen aan veranderende liturgische voorschriften. Ze kunnen ook gewijzigd worden om ze gebruiksvriendelijker te maken: het Romeinse kazuifel in plaats van het kazuifel met gotisch model. Het is dus maar de vraag of eeuwenoude paramenten, ook al lijken ze intact, nu nog geheel hun oorspronkelijke gedaante hebben. Vormen, basisstoffen en decoraties kunnen geheel of gedeeltelijk zijn vervangen, soms meerdere keren. Ook kunnen onderdelen van een ander oud gewaad op een nieuwer gewaad zijn overgezet. Het is soms moeilijk te zeggen wanneer veranderingen zijn uitgevoerd.

Sommige paramenten uit de periode rond 1600 kunnen zelfs in hun geheel zo goed bewaard zijn gebleven, dat ze voor vroeg twintigste-eeuws worden aangezien. Het gaat dan bijvoorbeeld om gewaden in de kleur rood – die weinig werden gedragen – en om soorten gewaden, zoals dalmatieken die alleen bij vieringen met meerdere geestelijken uit de kast kwamen.⁸³ Ook de combinatie van kleur en soort gewaad kan de oorzaak zijn geweest dat een parament zelden in de liturgie functioneerde. Bijvoorbeeld dalmatieken en tunieken in de kleur groen: groen is de kleur van gewone vieringen door het jaar, terwijl dalmatieken en tunieken meestal in een witte of rode kleur bij feestelijke vieringen met meerdere voorgangers worden gedragen. In gewone kerken behoort zo'n combinatie tot de uitzonderingen; zij wordt eerder aangetroffen in de context van een bisschoppelijke kerk of een seminarie.⁸⁴ Nieuw en oud loopt bij de meeste historische gewaden dus door elkaar. Behalve een nauwkeurige stilistische analyse, is dus vaak een materiaal-technische, bijna “archeologische” benadering noodzakelijk, meer dan bij andere kerkelijke objecten.⁸⁵

Verder werd bij de analyse van de bestanden van paramenten van de oud-katholieke kerken van Delft, Gouda, Krommenie, Dordrecht, Culemborg en Utrecht⁸⁶ duidelijk dat deze sacristie-inventarissen nog in hoge mate de samenstelling van twee of drie eeuwen geleden hadden, zonder dat er veel was afgevoerd of bijgekomen. Tevens werd duidelijk dat er de eeuwen door

⁸² De kleur wit wordt op de meeste feestdagen gedragen, de kleur groen geldt voor de meeste dagen door het jaar, wanneer er geen feesten of herdenkingen zijn.

⁸³ Vgl. het rode vierstel in Aalsmeer, waarvan dalmatiek, tuniek en koorkap er nog bijna gloednieuw uitzien. Aalsmeer, oud-katholieke kerk van de HH. Petrus en Paulus, inv. nr. 69-62 (twee rode dalmatieken en een rode koorkap uit 1575-1625). Mogelijk is het geborduurde rugkruis met de apostelen Petrus en Paulus, dat nu op een kazuifel van twintigste-eeuwse stof is aangebracht (inv. nr. 69-48) (bijlage XXIII, nr. 1), afkomstig van het oorspronkelijke bijbehorende kazuifel. Dit rode vierstel zou dan speciaal vervaardigd kunnen zijn voor het feest van Petrus en Paulus, de patroonheiligen van de Aalsmeerse kerk (beiden zijn martelaren, waarvoor dus de liturgische kleur rood is voorgeschreven). Het is voorstelbaar dat in de mis op deze feestdag meerdere geestelijken voorgingen. Het borduurwerk van het kazuifel kan worden toegeschreven aan het atelier van de Maagden van den Hoeck te Haarlem, die mogelijk ook de hand hebben gehad in de samenstelling van het gehele stel.

⁸⁴ Vgl. de uitzonderlijk goed bewaard gebleven groene dalmatieken uit het seminarie van Amersfoort (Utrecht, Metropolitaan Kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-356) (afb. 46 en 47).

⁸⁵ Vgl. Brasjen – Mudde 2018, p. 139-141.

⁸⁶ Het bestand van de oud-katholieke parochie In de Driehoek te Utrecht bestaat sinds 1986 uit de samengevoegde inventarissen van de voormalige parochies van de H. Gertrudis, Ste. Marie aan het Achter Clarenburg en H. Jakobus de Meerdere in de Bemuurde Weerd.

binnen elke inventaris voortdurend gewerkt was om de kwetsbare en slijtage-gevoelige gewaden geschikt te maken en geschikt te houden voor de liturgie en de veranderende eisen die deze stelde. Buiten de genoemde kerken zijn zij eigenlijk nergens meer in de Noordelijke Nederlanden in situ te vinden.⁸⁷ Aan de hand van deze inventarissen met voorwerpen vanaf de vijftiende tot de twintigste eeuw zijn ook de objecten in het museum beter contextueel te duiden en soms weer samen te voegen.

Ter wille van de inkadering van de paramentenproductie van de reeds genoemde gemeenschap van de Maagden van den Hoeck te Haarlem, de grootste kloppengemeenschap in de Republiek, wordt in paragraaf 4.2.5.4 een poging gedaan de sacristie-inventaris van de voormalige kerk van Sint-Bernardus in den Hoeck te Haarlem te reconstrueren, behorend bij een van de belangrijkste staties in Noord-Nederland, zetel van het Kapittel van Haarlem. De geestelijke maagden daar hielden zich georganiseerd bezig met de vervaardiging van nieuwe paramenten en deze productie is tamelijk uitvoerig gedocumenteerd. De paramenten van de Sint-Bernardus in den Hoeck werden bij de sluiting van de kerk in de negentiende eeuw over diverse Haarlemse rooms-katholieke kerken en het bisschoppelijk museum van Haarlem verspreid om uiteindelijk in de twintigste eeuw in Museum Catharijneconvent te belanden, waar de onderlinge samenhang niet direct meer herkenbaar is.

1.4.2 Secundaire materiële bronnen

Naast de primaire bronnen moet worden gewezen op de voorstellingen van paramenten op schilderijen, gravures en op miniaturen in manuscripten, evenzeer materiële als beeldende bronnen. In de periode voor de doorvoering van de Reformatie leveren in het bijzonder de diverse afbeeldingen van de zogenaamde Gregoriusmis een blik op een plechtige misviering in de late middeleeuwen en renaissance. Deze voorstellingen tonen de heilige paus Gregorius de Grote die tijdens het opdragen van de mis een visioen van Christus als Man van Smarten krijgt, teken van de werkelijke tegenwoordigheid van Jezus tijdens de eucharistie. De scène, die rond het jaar 600 moet hebben plaatsgehad, werd gewoonlijk in een eigentijds laatmiddeleeuws decor geplaatst, waarop duidelijk zichtbaar is welke gewaden werden gedragen en hoe die precies waren vormgegeven.⁸⁸ Bij de viering treedt Gregorius op als hoofdcelebrant die als zodanig het kazuifel draagt. Aan weerszijden van hem knielen twee assisterende geestelijken, de diaken en de subdiaken, die respectievelijk gehuld zijn in de dalmatiek en de tuniek. Omdat deze gewaden meestal op identieke wijze zijn vormgegeven, wordt de tuniek ook wel als dalmatiek aangeduid en spreken we dus over twee dalmatieken. Bij de scène kunnen ook nog andere geestelijken (bisschoppen), gekleed in koorkappen, aanwezig zijn en kardinalen in ambtsgewaad.

Uit het tweede kwart van de zeventiende eeuw stammen enkele interessante schilderijen en gravures, waarop bestaande laatmiddeleeuwse en barokke gewaden naar het leven zijn

⁸⁷ Hier kunnen nog twee sacristie-inventarissen aan worden toegevoegd die in de jaren '60 en ' van de twintigste eeuw vrijwel in hun geheel naar Museum Catharijneconvent werden overgebracht, namelijk die uit de oud-katholieke kerk van de HH. Gummarus en Pancratius te Enkhuizen (vanwege herbestemming van de sacristie) en die uit de rooms-katholieke kerk van de H. Jacobus de Meerdere te Akersloot (1968?) (vanwege nieuwbouw van de kerk).

⁸⁸ Vgl. paragraaf 3.2.1.1.

geschilderd, gedragen door heiligen⁸⁹ of priesters.⁹⁰ De schilderijen hadden een plaats in de huiskerken, zodat de hoog gewaardeerde en kostbare gewaden als het ware permanent waren tentoongesteld. De priesters werden doorgaans geschilderd in contemporaine gewaden, de heiligen in laatmiddeleeuwse. De geredde voorreformatische gewaden waarin Willibrordus en Bonifatius, de eerste geloofsverkondigers in de Nederlanden, waren gehuld, kunnen niet anders dan de claim op de oudste rechten hebben ondersteund die bij delen van de seculiere geestelijkheid bestond.⁹¹

Een aparte categorie zijn de doodsportretten, die vanaf het tweede kwart van de zeventiende eeuw tot ongeveer 1750 in zwang waren.⁹² Priesters en bisschoppen werden in katholieke regio's na hun overlijden doorgaans in priester- of bisschopsgewaden openbaar in een kerk opgebaard voor rouwbeklag. Dit was in de Republiek niet toegestaan⁹³ en daarom koos men noodgedwongen voor een fictieve geschilderde voorstelling van het lijk- of staatsiebed. Het schijnt dat men in de achttiende eeuw gepoogd heeft een serie te maken van de overleden aartsbisschoppen van Utrecht.

Bij onderzoek naar historische priestergraven in West-Europa is geconstateerd dat de overledene meestal in een veel ouder kazuifel werd begraven, wat om praktische redenen wel voorstelbaar is.⁹⁴ Op het doodsportret van Nicolaes Verwer (1611-1647) uit 1647⁹⁵ is de gestorvene gekleed in een deels voorreformatisch kazuifel met een geborduurd gaffelkruis. Op de andere bewaard gebleven Noord-Nederlandse doodsportretten lijken de geestelijken gekleed in gloednieuwe contemporaine kazuifels die naar het schijnt 'naar het leven' zijn

⁸⁹ Schilderijen van Willibrordus en Bonifatius door Jan Franse Verzijl uit 1639 uit de Goudse huiskerk 'De Tol' (Gouda, Museum Gouda, objectnummer 53719 [Willibrordus] en objectnummer 53720 [Bonifatius]); schilderij van de Vier Kerkvaders door Abraham Bloemaert uit 1632 (Utrecht, Museum Catharijneconvent, RMCC s331); diverse geschilderde kopieën uit de tweede helft van de zeventiende eeuw naar de gravures van Willibrordus en Bonifatius door Cornelis Bloemaert naar ontwerpen van Abraham Bloemaert (Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM s4a [Bonifatius] en OKM s4b [Willibrordus] [afkomstig uit de oud-katholieke parochie In de Driehoek te Utrecht, oorspronkelijk de oud-katholieke parochie van de H. Gertrudis te Utrecht], Gouda, oud-katholieke kerk van St.-Jan de Doper, zonder inv. nrs. [afkomstig uit de oud-katholieke kerk van de H. Bartholomeus te Schoonhoven, inv. nrs. 3161-18 (Bonifatius) en 3161-19 (Willibrordus)], Schiedam, oud-katholieke parochie van de HH. Johannes de Doper, Maria Magdalena en Laurentius, inv. nrs. 3137-24 [Bonifatius] en 3137-25 [Willibrordus] [afkomstig uit de oud-katholieke parochie van Ste Marie te Utrecht]).

⁹⁰ Schilderij historiscène met pastoor Petrus Purmerent uit de Goudse huiskerk van St. Jan de Doper (Gouda, Museum Gouda, objectnummer 06741); portret Volckert Herkinghe, aartspriester van Zwolle door Eva van Marle uit 1650 (Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM s310); portret Johannes Baptist Stalpaert van der Wiele uit 1625-1650 (oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula te Delft, inv. nr. 294-56).

⁹¹ Vgl. paragraaf 5.4.1. Brasjen – Mudden 2018, p. 125.

⁹² Dirkse 1998, p. 116-146; Brasjen – Mudde 2018, p. 191-216; Lenarduzzi 2019, p. 325-326.

⁹³ Een enkele keer werd hier toch de hand mee gelicht, zoals in het geval van pastoor Volckert Herckinge die in 1663 in Zwolle in zijn kazuifel werd opgebaard ten aanschouwen van geloofsgenoten en nieuwsgierige niet-katholieken. Lenarduzzi 2019, p. 161, 164.

⁹⁴ In Nederland is daar nog geen structureel onderzoek naar gedaan. Uit de hervormde Westerkerk te Enkhuizen werd in de twintigste eeuw een priestergraf uit de eerste helft van de negentiende eeuw geruimd. De restanten van het achttiende-eeuwse zijden kazuifel waarin de overledene was begraven, worden in een kist in de Zuiderkerk van Enkhuizen bewaard. Tussen de datering van het kazuifel en de bijzetting van de overledene zat ongeveer een eeuw. Het betrof toentertijd dus een oud en versleten (?) kazuifel.

⁹⁵ Geschilderd door Nicolaes Moeyaert (MCC BMH s10336), afkomstig uit de rooms-katholieke kerk van de H. Martinus te Ankeveen [inv. nr. 5211-34]). De overledene werd eerder aangezien voor Johannes Banning Wuytiers.

geschilderd.⁹⁶ De priesters en bisschoppen lagen inderdaad ‘in staatsie’ op het praalbed, dat in het geval van de hoge geestelijken de vorm van een tombe kon hebben.⁹⁷

1.4.3 Schriftelijke bronnen

Om te komen tot een verdere contextualisering van de paramenten heb ik tenslotte vooral gebruik gemaakt van schriftelijke bronnen, ofschoon het duidelijk moge zijn dat de schaarsheid ervan een van de redenen is geweest om in eerste instantie te kiezen voor een materiële benadering. Het gaat dan om kerkinventarissen, waarin bestaande of niet langer aanwezige

⁹⁶ Gravure / portret Nicolaes Nomius uit 1626 door Cornelis Bloemaert, naar Pieter de Grebber (Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-BI-1363); portret Henricus van Eck uit 1651 door Dirck van Voorst, Utrecht (Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM s27, oorspronkelijk afkomstig uit de voormalige oud-katholieke kerk van Ste Marie te Utrecht); portret van anonieme priester uit 1650-1700 (oud-katholieke parochie In de Driehoek te Utrecht, inv. nr. 469-237; afkomstig uit de voormalige oud-katholieke kerk van Ste Marie te Utrecht); portret Leonardus Marius uit 1652 door Nicolaes Moeyaert, Amsterdam (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH s10337, afkomstig uit de rooms-katholieke kerk van de H. Martinus te Ankeveen); gravure / portret Leonardus Marius door Cornelis Visscher (naar Nicolaas Moeyaert), 1652-1675 (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH g1396); gravure / portret Johannes Banning Wuytiers uit 1660 door Theodoor Matham (Haarlem, Teylers Museum, KG 02785); gravure / portret Johannes van Neercassel uit 1686 (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH g1813; portret Johannes van Neercassel uit ca. 1686-1690 (Utrecht, Museum Catharijneconvent, RMCC s214); portret Petrus Codde uit 1710-1711 (Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM s21, afkomstig uit de oud-katholieke Gertrudiskathedraal te Utrecht); portret Johannes van Neercassel uit 1710-1720 (oud-katholieke parochie In de Driehoek te Utrecht, inv. nr. 469-255; afkomstig uit de oud-katholieke Gertrudiskathedraal te Utrecht); portret Cornelis Steenoven uit 1725 door J.F. de la Court (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH s3119). Ook het merkwaardige portret van de opgegraven priester Cornelis Arentsz. Lichthert (1552-1613) uit 1630 door Pieter Fransz. de Grebber (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH s153) (Lenarduzzi 2018, p. 206-207).

⁹⁷ Gravure / portret Nicolaes Nomius uit 1626 door Cornelis Bloemaert, naar Pieter de Grebber (Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-BI-1363); portret Petrus Codde uit 1710-1711 (Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM s21, afkomstig uit de oud-katholieke Gertrudiskathedraal te Utrecht); portret Johannes van Neercassel uit 1710-1720 (oud-katholieke parochie In de Driehoek te Utrecht, inv. nr. 469-255; afkomstig uit de OK Gertrudiskathedraal te Utrecht); portret Cornelis Steenoven uit 1725 door J.F. de la Court (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH s3119).

gewaden worden genoemd⁹⁸; kronieken, zoals die van Ignatius Walvis te Gouda⁹⁹, Van Heussens Batavia Sacra¹⁰⁰ of het Obituarium van de St. Plechelmus te Oldenzaal¹⁰¹, dat door

⁹⁸ Gepubliceerde (kerk-) inventarissen: Dodt van Flensburg 1843, p. 199-200: Lijst, vervaardigd door kanunnik Gerrit van den Steen, van paramenten en relieken, oorspronkelijk afkomstig uit de S. Janskerk te Utrecht, die weer teruggegeven zijn door Ida en Dirk van Esch in 1622, door Anton van Haefen in 1623 en Joost de Voocht van Rijnevelt in 1629, met aantekeningen uit 1637 (HUA, OKM verzamelde stukken, 1384-1699, toegangsnummer 88, inventarisnummer 206, en toegangsnummer 88, inventarisnummer 164); Muller 1879, p. 284-350: p. 296-326: Inventaris van het zilverwerk der kerken te Utrecht 26 februari 1578 (Buurkerk, Duitse Huis, Nicolaaskerk, St. Servaasklooster, Catharijneconvent, St. Ceciliaklooster, Jeruzalemklooster, Paulusabdij, Ursulaklooster, regulierenklooster, Abdij Oudwijk, Bethlehemklooster, Kartuizerklooster, Oudmunster, Pieterskerk, Mariakerk, St. Nicolaasklooster, Agnietenklooster, Jacobikerk, Geertenkerk), gildezilver; p. 326-328: Inventaris van de kleinoden der Buurkerk. (1361); p. 328-331: Inventaris van de kleinoden der Buurkerk (1393); p. 331-334: Inventaris van de kleinoden der Buurkerk (1401); p. 334-337: Inventaris van de kleinoden der Buurkerk (1414); p. 338-340: Die ornamenten van het (Dominicaner) convent van Utrecht (1612); p. 341-342: Inventaris van het missegewaet gehaelt inden convente Ten Dael (Mariendaal) alhyer t Utrecht opten 1en november (1612); p. 342-343: Inventaris der misgewaden van het Begijnhof (1613); p. 344-348: Inventaris der misgewaden in den boedel van heer Jacob Verhaer, kanunnik van St. Pieter (1586); p. 348-350: Inventaris der misgewaden ten huize van Bucho van Montzima, proost van St. Jan (1586); p. 350: Reliquiën in de St. Salvatorkerk te Utrecht (15 juli 1393); Brom 1900, p. 233-322: inzake paramenten: p. 247-248: Inventaris van de Dom van Utrecht (17 april 1497); p. 251-271: Inventaris van de Dom van Utrecht (29-30 oktober 1504); p. 271-275: Inventaris van de kapittelkerk van Sint-Jan te Utrecht (31 juli 1466); p. 275-287: Inventaris van de kapittelkerk van Sint-Jan te Utrecht (23 januari 1501); p. 288-293: Inventaris van de kapittelkerk van Sint-Marie te Utrecht (6 november 1525); p. 293-300: Inventaris van de kapittelkerk van Sint-Marie te Utrecht (24 november 1562); p. 301-302: Inventaris van de kapittelkerk van Sint-Marie te Utrecht (25 september 1578); p. 303-309: Inventaris van de kapittelkerk van Sint-Marie te Utrecht (tussen 1579 en 1589); p. 309-311: Inventaris van het Sint-Servaasklooster te Utrecht (4 maart 1520); p. 312-314: Inventaris van de bisschoppelijke kapel te Wijk bij Duurstede (20 november 1483); p. 314-318: Inventaris van de kerkmeubelen van Oudmunster (17 maart 1580); p. 319-322: Inventaris van de kerksieraden van Oudmunster (17 maart [of later] 1580); Brom 1901, p. 377-399: Kerksieraden van Oudmunster (19 januari 1569, 6 maart en 16 mei 1578, 8 september 1610, 1 september 1624, 21 februari 1627, 18 april 1670); Dubbe 1992, p. 240-241: Inventaris van alle relieken en van de zilveren en vergulde ornamenten in de Lebuinuskkerk te Deventer, 27 augustus 1566; Hundertmark, Van Vliet m.m.v. Kam 2010, p. 240-246: Inventaris van de inboedel van de Paulusabdij uit 1593 (vooral profane objecten); De Groot 2011, p. 237-256: Sacristie-inventaris van de Dom te Utrecht, 1571; Van Hoven van Genderen 2015, p. 17: Inventaris van de gewaden van de Klaaskerk te Utrecht, 9 april 1557 (HUA, Bewaarde Archieven I, inv. nr. 688xx); Van Eck 1994, p. 195-219: Inventaris van kerk en pastorie van de kerk van Sint-Jan de Doper te Gouda, 1802; Inventaris van de kerk van Sint-Jan de Doper te Gouda, 1689; Inventaris van de kerk van de H. Willibrordus ('De Tol') te Gouda, 1714; Inventaris van de statie 'De Braesem' te Gouda, 1711; Spaans 2009, p. 88-92: Inventaris van de kerken van de H. Maria Maior en H. Maria Minor te Dordrecht, 1738-1828; Inventaris van de kerk van de H. Maria Minor te Dordrecht, 1795; Inventaris van de kerk van de H. Maria Maior te Dordrecht, 1761-1828; Inventaris van de pastorie van de H. Maria Maior te Dordrecht, 1828.

Ongepubliceerde (kerk-) inventarissen: inventaris van liturgische gewaden uit de Sint-Janskerk te Gouda rond 1573 (Den Haag, Nationaal Archief Den Haag, archief van Hendrik van Wijn (zie bijlage IV); lijst van relieken en ornamenten, op 20 september 1611 te Emmerik ontvangen door apostolisch vicaris Sasbout Vosmeer (HUA, OKN: Apostolische Vicarissen, toegangsnummer 1003, inventarisnummer 19 [= OBC 323], Sasbout Vosmeer, Ambtelijk, Correspondentie, Uitgegane stukken, 1611-1612); lijst van paramenten uit de kapittelkerk van Oudmunster te Utrecht in het huis op het Domskerkhof in 1624 (HUA, RK: Kapittel van Oudmunster, toegangsnummer 223, inventarisnummer 404); inventarislijsten Begijnhof Amsterdam, 1650-1717 (Stadsarchief Amsterdam, Archief van het Begijnhof, Amsterdam, toegangsnummer 740, lijsten van geschonken, gekochte en herstelde altaar- en kerkbenodigdheden, etc., inventarisnummer 29); index van goederen die in 1723 van het Collegium Alticollense te Leuven naar het huis van Nicolaas Broeders in Delft werden overgebracht (HUA, OKN, Oud-Katholiek Seminarie, inventarisnummer 561).

Helaas zijn er geen ordinaria (een soort draaiboeken voor liturgische plechtigheden) uit de periode 1580-1650 bewaard gebleven.

⁹⁹ I. Walvis, Goudsche en andre daartoe dienende katolieke kerk-zaaken (1525-1712), bezorgd en ingeleid door P.H.A.M. Abels, J. Hallebeek en D.J. Schoon, Gouda 2012.

¹⁰⁰ H. van Heussen, Batavia Sacra, deel II (Brussel 1714) en deel III (Antwerpen 1716).

¹⁰¹ Website www.plechelmusbasiliek.nl door Jan Oude Nijhuis, Guus Goorhuis, Gerard Bartelink, 2009, Memorieboek of calendarium-necrologium van het St. Plechelmuskapittel te Oldenzaal.

de vele aantekeningen wel als een kroniek mag gelden; reisbeschrijvingen, zoals die van de Ierse bisschop Brenan¹⁰²; ego-documenten, waarbij de betekenis van de Levens der Maegden, opgetekend door Trijn Oly over de kloppengemeenschap van de Maagden van den Hoeck te Haarlem moeilijk kan worden overschat.¹⁰³

¹⁰² Brom 1890, p. 173-294, bijzonder p. 179, 270-271.

¹⁰³ De levens zijn verdeeld over drie handschriften die nu bewaard worden in Museum Catharijneconvent te Utrecht: Levens der maegden, deel I (BMH Warm h92B13), Levens der maegden, deel II, voorafgegaan door een korte levensbeschrijving van de tweede overste, Joost Cats (BMH Warm h92B14); Levens der maegden, deel III (BMH Warm h92C10). Jo Spaans heeft bij haar publicatie *De Levens der Maechden* (Hilversum 2012) een CD met volledige transcriptie gevoegd.

2. HISTORISCHE INKADERING: BEHOUD EN VERNIEUWING

In dit hoofdstuk zal worden nagegaan in hoeverre in de periode 1580-1650 het dilemma van behoud en vernieuwing op meerdere terreinen van de onderdrukte katholieke kerk in de Noordelijke Nederlanden speelde. Hoe ver gingen deze vernieuwingen en welke zaken konden bij het oude blijven en houvast bieden aan de gelovigen? Na een algemene inleiding kijk ik naar de kerkelijke organisatie en het geestelijk leven en daarna naar de materiële cultuur, om zo de context te schetsen van de kerkgewaden en hoe men daar in deze periode mee omging.

2.1 De katholieke kerk in Noord-Nederland tussen 1580 en 1650: tussen protestantse en katholieke reformaties

De doorvoering van de reformatie in de Noordelijke Nederlanden rond 1580 bracht bij veel trouwe katholieken een schok teweeg. De overname van alle kerken, kloosters, kapellen door de protestanten, de annexatie van alle overige kerkelijke goederen en de kaalslag na de beeldenstorm en de overgang naar de reformatie, lieten de katholieken berooid achter. Zij moesten zich na de eerste schok heroriënteren en weer opkrabbelen. Was er nog wat over van de organisatie van de kerk? Waar moest men gaan samenkomen voor kerkdiensten en waren er nog wel priesters hiervoor beschikbaar? Kon men nog beschikken over liturgische voorwerpen?

De eerste zeventig jaar na de omwenteling van circa 1580 was voor iedereen in de Noordelijke Nederlanden een periode van onzekerheid en heroriëntatie wat betreft geloofszaken.¹⁰⁴ Er waren zeker personen die van meet af aan duidelijk en standvastig waren in de keus van hun geloof, maar een groot deel van de bevolking was nog niet zo zeker van de zaak. Het maken van een min of meer definitieve keuze tussen het oude en het nieuwe geloof kon soms jaren duren, terwijl men ondertussen de gelegenheid nam om met verschillende richtingen kennis te

¹⁰⁴ Parker 2008, p. 24-68.

maken. De verschillen doorkruisten families en de gehele maatschappij. Bovendien was de afloop van de opstand tegen Spanje de eerste decennia tot circa 1620 en zelfs tot de Vrede van Munster in 1648 nog geen gelopen zaak. Een terugkeer naar de oude situatie behoorde nog tot de reële mogelijkheden. Tot 1650 waren de diverse geloofsrichtingen vooral bezig met het organiseren of herorganiseren van hun genootschappen met sterke besturen, regelmaat in de bediening en adequaat ingerichte plaatsen van samenkomst. De meest intense fase hiervan werd doorlopen tussen 1610 en 1630, maar rond 1650 was het proces voor alle genootschappen wel voltooid en hadden velen een geloofskeuze gemaakt.¹⁰⁵ Ook de inrichting van de katholieke kerkrumtes was rond 1650 op een voor de kerkleiding acceptabel peil gebracht. In dit proces kunnen twee periodes worden onderscheiden: de periode tot circa 1620 met wisselende locaties voor de kerkdiensten in particuliere huizen en de periode na circa 1620 met vastere locaties.¹⁰⁶

In de eerste cruciale periode tot circa 1620 namen enkele vooraanstaande priesters het voortouw bij de heropbouw van de katholieke kerk in de Republiek: onder hen Sasbout Vosmeer (1548-1614) uit Delft, vicaris-generaal van het aartsbisdom Utrecht (1583-1602) en apostolisch vicaris van de Hollandse Zending (1602-1614), Willem Coopal (?-1599) en Albertus Eggius (circa 1554-1610), beiden vicaris generaal van het kapittel van Haarlem dat na de komst van de reformatie in die stad min of meer onveranderd was blijven voortbestaan.¹⁰⁷ Zij bezochten persoonlijk de verweesde gelovigen in en rond Delft en Haarlem en waar nodig zorgden zij zelf voor de basale liturgische gebruiksvoorwerpen.¹⁰⁸ De herorganisatie van de katholieke kerk in de Republiek is begonnen vanuit deze twee als tolerant bekend staande steden.¹⁰⁹ Het is dan ook geen wonder dat juist hier de grootste bijeen wonende gemeenschappen van geestelijke maagden (kloppen) ontstonden, die zich actief bezighielden met het ondersteunen van de geestelijkheid. Ongeveer in dezelfde periode begon de kerk van Rome met de doorvoering van de hervormingen van het Concilie van Trente die voor een kerkprovincie in onderdrukking als onverminderd geldig werden beschouwd.

2.2 Behoud en vernieuwing in de kerkelijke organisatie en in het geestelijk leven

Rome was in de tweede helft van de zestiende eeuw niet geheel onvoorbereid op de nieuwe situatie in de Noordelijke Nederlanden geweest en had serieus rekening gehouden met de vorming van een de facto calvinistische staat.¹¹⁰ Toen het zover was, heeft men echter toch nog enige tijd nodig gehad om een positie te bepalen in deze nieuwe situatie. Er waren geluiden binnen de kerk¹¹¹ die aandrongen op een zo spoedig mogelijke aanstelling van nieuwe

¹⁰⁵ Kaplan 1997, pp. 60-71, p. 68. Kooi rekt de periode op tot 1660 (Kooi 2012, p. 125-126).

¹⁰⁶ Van Eck 2007, p. 27-28.

¹⁰⁷ Parker 2008, p. 30.

¹⁰⁸ Ook Jacob Oly (1593-1647), pastoor in Monnickendam, en Maarten Modé, pastoor van Rotterdam (1615-1630), hielden zich bezig met de fournering van al dan niet door henzelf gemaakte paramenten, vgl. paragrafen 4.2.2 en 4.2.3.

¹⁰⁹ Kooi 2012, p. 123-125.

¹¹⁰ Rogier 1947, deel 2, p. 10; Parker 2008, p. 30-31.

¹¹¹ O.a. van de pauselijke nuntius Ottavio Mirto Frangipani (1587-1605) te Keulen.

bisschoppen op de vacante zetels van 1559¹¹² in de Noordelijke Nederlanden om te voorkomen dat het gebied geheel voor de katholieke kerk verloren zou gaan. Dit zou natuurlijk tegen het zere been van het bestuur van de Republiek zijn geweest, maar ook de Spaanse koning, die het benoemingsrecht had, wenste in principe geen bisschoppen in ketters gebied te benoemen. Rome wilde de koning niet voor het hoofd stoten en al snel moet ook het besef zijn doorgedrongen dat een bezetting van de bisschoppelijke zetels met door de koning voorgedragen bisschoppen uiteindelijk desastreus zou worden voor de katholieke bevolking.

2.2.1 Kerkleiding: Hollandse Zending en apostolische vicarissen

De kerk van Utrecht was dus in de ogen van Rome een niet geheel volwaardige kerkprovincie geworden, die voor een groot deel opnieuw moest worden opgebouwd en gewoonlijk de Hollandse Zending werd genoemd.¹¹³ De leiding van de kerk in de Republiek werd evenals in andere gebieden waar de kerk als ‘missie’ werd aangeduid, toevertrouwd aan een apostolische vicaris. Deze werd door de paus benoemd, ontving een bisschopswijding op de titel van een niet meer bestaand bisdom¹¹⁴ en kon bisschoppelijke taken zoals de bediening van het vormsel en wijding tot het ambt uitoefenen. Met de benoeming van de apostolische vicaris voor de kerk in de Republiek probeerde Rome het recht van de Spaanse kroon op de benoeming van een lokale bisschop te omzeilen en hield ze tegelijkertijd zoveel mogelijk rekening met de gevoeligheid van de protestantse overheid van de Republiek. Omdat men aanvankelijk zowel in Rome alsook in leidende katholieke kringen ter plaatse een terugkeer van het katholieke Spaanse gezag niet uitsloot, werd de oude kerkprovincie Utrecht niet opgeheven. Deze dubbelzinnige situatie bleef zeker gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw bestaan en vormde de aanleiding tot verschillende interpretaties van de kerkjuridische positie van de apostolische vicaris.

Als eerste apostolische vicaris van het gebied van de oude kerkprovincie Utrecht werd Sasbout Vosmeer benoemd. Waarschijnlijk omdat het om een geheel nieuwe functie binnen de kerk ging,¹¹⁵ stond de praktische invulling ervan de bestuurders in Rome, noch de apostolische vicarissen zelf duidelijk voor ogen. Dan weer werd de apostolische vicaris benaderd als leider van een missiegebied met beperkte bevoegdheden, dan weer als leider van een kerkprovincie, namelijk aartsbisschop van Utrecht met alle bijbehorende rechten. En dit beantwoordde eigenlijk ook aan de zienswijze van de apostolische vicarissen zelf: zij zagen zich meer als opvolgers van de aartsbisschoppen dan als bisschoppen van een missiegebied.

Mochten sommigen denken dat de katholieke kerk in de Republiek ten onder was gegaan, overgebleven gelovigen, priesters en ook de apostolische vicarissen en hun beschermers in Rome was er veel aan gelegen om de lijn met het verleden te bewaren. Men erkende weliswaar

¹¹² In 1559 hadden de Nederlanden op instigatie van Rome en van de landsheer, koning Filips II van Spanje, een nieuwe indeling in bisdommen gekregen.

¹¹³ Na de beëindiging van het Twaalfjarig Bestand in 1621 maakte Rome het ‘missiegebied’ van de Republiek direct ondergeschikt aan de Propaganda Fide. Dudok van Heel 2008, p. 110.

¹¹⁴ Van plaatsen die al sinds vroegchristelijke tijden niet meer tot de kerk van Rome behoorden, zoals Philippi in Macedonië.

¹¹⁵ Het schijnt dat de apostolische vicaris een geheel nieuwe creatie was die door Rome voor het eerst in Noord-Nederland werd toegepast. Rogier 1947, deel 2, p. 19; Van Eck, 2007, p. 20; Parker 2008, p. 31.

dat de katholieke kerk in de Republiek door de Reformatie een zware slag had opgelopen, maar men beschouwde de structuur van de kerk van voor de reformatie nog intact en er was zeker geen sprake van een missiekerk.¹¹⁶ Dit verschil van inzicht op organisatorisch vlak zou de gehele zeventiende eeuw blijven spelen. Zo deden de apostolische vicarissen en de priesters hun best om de oude parochies van voor de komst van de Reformatie opnieuw leven tot leven te brengen.¹¹⁷ De priesters beschouwden zich als pastoors van parochies en niet als missionarissen, en de oude patroonheiligen van de middeleeuwse parochiekerken werden overgenomen voor de nieuwe huiskerken.¹¹⁸ Men bleef de publieke ruimte in de steden – verboden plaatsen voor de openbare uitoefening van het katholieke geloof – zelfs nog voor een deel gebruiken. Genji Yasuhira toont voor de stad Utrecht bijvoorbeeld aan dat katholieken niet alleen gebruik bleven maken van ruimtes in kloosters, maar ook van ruimtes in publieke kerken, in hospitalen, in en rond woonhuizen en op de openbare weg.¹¹⁹

Ook al was er van de inrichting van de kerkprovincie Utrecht niet veel terecht gekomen, in Utrecht en Haarlem was het besef levend gebleven dat men daar van doen had met een bisdom dat bij het ontbreken van een bisschop door het diocesaan kapittel werd geleid. In Haarlem had dit Kapittel zich na de omwenteling redelijk snel kunnen herstellen. In Utrecht waren de kanunnikplaatsen met de daaraan verbonden inkomsten door protestanten in bezit genomen. De eerste apostolische vicarissen benoemden nog wel kanunniken, maar Rovenius richtte in 1633 voor Utrecht het zogenaamde Vicariaat op als adviescollege dat gaandeweg alle rechten van het protestants geworden metropolitaan kapittel overnam. Verschillende kanunniken van de kapittels in Utrecht en Haarlem vervulden ook de functie van aartspriester, die met een door de apostolische vicaris gedelegeerd gezag leiding gaf aan een bepaalde regio. Een voorbeeld hiervan betrof de uitdeling van de HH. Oliën. Deze werden gewoonlijk op Witte Donderdag door de apostolische vicaris gewijd en vervolgens aan de aartspriesters bezorgd, die ze op hun beurt dan verder verdeelden onder de pastoors van hun regio of aartspriesterschap.

De continuering van de oude territoriale structuur van de kerkprovincie met een aartsbisschop aan het hoofd was ook noodzakelijk om de beschikbare priesters op de juiste manier in te zetten.¹²⁰ De onduidelijkheid over competenties bracht de apostolische vicarissen in voortdurend conflict met de leden van religieuze orden (primair jezuïeten, maar ook franciscanen, dominicanen, karmelieten en augustijnen), die als missionarissen naar de Republiek werden gestuurd en zich niet al te veel aantrokken van de oude structuren, terwijl de apostolische vicarissen hen vooral als pastorale hulpkrachten zagen. Dit leidde tot een eindeloze reeks conflicten, waarbij Rome dan weer de kant van de ene partij, dan weer van de andere

¹¹⁶ Dit verschil van inzicht zou de gehele zeventiende eeuw blijven spelen en uiteindelijk na de schorsing van de apostolisch vicaris Petrus Codde in 1702 leiden tot een breuk in de katholieke kerk in Noord-Nederland, vgl. Schoon 2019.

¹¹⁷ Tenminste waar dit zonder al te veel moeite te realiseren was, zoals in Holland en Utrecht. Veraf gelegen en moeilijk bereikbare provincies zoals Zeeland, Drente, Friesland en Groningen werden voor een groot deel opgegeven. Parker 2008, p. 111.

¹¹⁸ Hier zijn talloze voorbeelden van te geven in de steden en op het platteland. Bijna in alle plaatsen waren staties en huiskerken te vinden die de patroonheiligen van de middeleeuwse kerken hadden overgenomen. Reguliere priesters (missionarissen) kozen doorgaans eigen ordeheiligen tot patroon van hun kerken.

¹¹⁹ Yasuhira, p. 39-86, bijz. p. 39-45.

¹²⁰ Parker 2008, p. 31.

partij koos. Uiteindelijk zou dit mede de oorzaak worden van een breuk in de Noord-Nederlandse katholieke kerk in 1723-1724.

2.2.2 De priesteropleidingen

De leiders van de katholieke kerk in de Republiek en de kerkleiding in Rome waren wel eensgezind in hun aanpak van nieuwe priesteropleidingen.¹²¹ Het Concilie van Trente had algemeen de stichting van seminaries voorgeschreven. Sasbout Vosmeer beweerde dat hij bij het begin van zijn ambtsperiode rond 1600 in de Noordelijke Nederlanden nog slechts zeventig priesters tot zijn beschikking had die voldoende onderlegd waren en niet te oud. Weliswaar gaf dit getal alleen weer wat hij wist over de provincie Holland, maar het staat wel in contrast met de situatie van een eeuw eerder toen in het bisdom Utrecht dat alle noordelijke provincies omvatte, in totaal 5000 tot 5200 seculiere priesters aanwezig waren, waarvan er 1500 actief waren in het parochie-pastoraat, en nog eens vier- tot vijfduizend reguliere priesters.¹²² Vele priesters en kloosterlingen waren bij de komst van de Reformatie gevlucht en anderen hadden voor de nieuwe leer gekozen naarmate de reformatie in de zestiende eeuw in de Noordelijke Nederlanden terrein won. Bovendien was het intellectuele niveau van de katholieke gebleven geestelijkheid lang niet overal even hoog en de mate van bekendheid met liturgie en theologie liet op diverse locaties al evenzeer te wensen over, laat staan dat men op de hoogte was van de nieuwe voorschriften van het Concilie van Trente. De hoogste urgentie lag dus bij het opleiden van nieuwe priesters.¹²³ Sasbout stichtte daarom in 1602 in Keulen het Collegium Alticollense, aanvankelijk bestemd voor de opleiding van de priesters van het hele gebied van de Hollandse Zending.¹²⁴ In 1617 zou het kapittel van Haarlem voor de priesters in het bisdom Haarlem het Pulcheria-college in Leuven oprichten. Van toen af was het college in Keulen bestemd voor de priesters in het gebied van het bisdom Utrecht.

De nieuwe colleges van de Hollandse Zending waren wat organisatie betreft geïnspireerd op de moderne opleidingsinstituten van de Jezuïeten. Maar inhoudelijk had men oog voor de tradities van de Noord-Nederlandse kerk. De studenten werden er nauwgezet onderwezen in de nieuwe voorschriften van de kerk na het Concilie van Trente en in de gedragscodes voor de priesters. Zij moesten daarnaast om weten te gaan met de bijzondere situatie van de kerk in onderdrukking. Dat vereiste grondige kennis van de theologie, zodat men met overtuiging de discussie met protestanten aan zou kunnen gaan. Het accent lag op overtuigende, theologisch onderbouwde preken en dat sloot weer geheel aan bij de Noord-Nederlandse preektraditie van de moderne devotie en het bijbels humanisme uit de vijftiende en zestiende eeuw.¹²⁵ De moderne devotie was in de veertiende eeuw een binnenkerkelijke hervormingsbeweging in de Noordelijke Nederlanden geweest, die in de late middeleeuwen en ook in de vroegmoderne tijd diep geworteld was in de geloofsbeleving en spiritualiteit in de Nederlanden. Tot de komst van

¹²¹ Parker 2008, p. 69-111.

¹²² Parker 2008, p. 73-74.

¹²³ Sasbout Vosmeer deed in het begin ook een beroep op de jezuïeten om in de zielzorg bij te springen. Parker 2008, p. 83.

¹²⁴ Eerder waren er al in Amsterdam en Keulen door respectievelijk Albert Eggius en Nicolaas Cousebant kleinschalige pogingen gedaan een priesteropleiding te starten. Parker 2008, p. 77-80.

¹²⁵ Parker 2008, p. 137-138.

reformatie bestonden in Noord-Nederland vele tientallen kloosters van broeders en zusters die leefden in de geest van de moderne devotie. Zij streefden naar een innerlijk leven in navolging van Christus met persoonlijk geloofsbeleving en grote aandacht voor het woord van de Heer. Een ander doel was een levenswijze van berouw en zelfreflectie.¹²⁶ De eerste apostolische vicarissen, Sasbout Vosmeer en Philippus Rovenius, die de leiding over de seminaries hadden, waren doordrongen van een Augustiniaanse geest van introspectie en boetedoening en van de spiritualiteit van de moderne devotie. Rovenius stelde voor zijn *Het Gulden Wierookvat* van 1636¹²⁷ dagelijkse vroomheidsoefeningen voor leken gelovigen op om een diepere innerlijke devotie tot God te cultiveren, gebaseerd op Augustinus en *De Navolging van Christus* van Thomas van Kempen, een van de grote auteurs van de moderne devotie.¹²⁸ In de seminaries in Keulen en Leuven was ‘De Navolging van Christus’ verplichte lectuur. Waarschijnlijk was het boek in de Nederlanden een vast onderdeel van elke priesterbibliotheek.¹²⁹

In de eerste helft van de zeventiende eeuw werden de denkbeelden over innerlijke vroomheid breed gedeeld, ook door bijvoorbeeld jezuïeten. Daar was dan ook nog geen verschil van mening over.¹³⁰ De tegenstelling tussen de seculiere en reguliere geestelijken zat toen nog niet zozeer in theologische thema’s (zoals in de tweede helft van de zeventiende eeuw), als wel in de in de vorige alinea’s geschetste opvattingen over de organisatie van de Hollandse Zending. Hoe het ook zij, de nieuwe priesteropleidingen in Keulen en Leuven werden uiteindelijk, met nieuwe en oude ingrediënten, een succes en wierpen al snel hun vruchten af: in 1650 waren er reeds 400 priesters in de Republiek werkzaam, waarvan een klein aantal elders had gestudeerd.¹³¹

2.2.3 Leken en geestelijke maagden

Meer dan in de kerk voor de komst van de Reformatie werd de onderdrukte katholieke kerk in de Republiek vanaf het begin op essentiële punten gedragen door leken. In de kerk voor de komst van de Reformatie droegen de leken uiteraard ook bij aan de instandhouding van de kerken en hun inventarissen en de bezoldiging van de bedienaren, door het doen van schenkingen in geld en natura (landerijen, gebouwen, liturgische voorwerpen en andere inrichtingsstukken voor de kerken), door het houden van private diensten en door bij te dragen aan de armenzorg, alles doorgaans om de memoria van zichzelf en hun families in stand te houden. De kerk was ingebed in de samenleving als geheel, bijvoorbeeld ook door de stichting

¹²⁶ Parker 2008, p. 118-119.

¹²⁷ Visser 1987, p. 201: Het Gulden Wierookvat is het enige devote werk door een Nederlandse seculiere priester in de eerste helft van de zeventiende eeuw samengesteld.

¹²⁸ Parker 2008, p. 84; Verheggen 2006, p. 96-97; Visser 1987, p. 210-215: Rovenius gebruikte de werken van de Spaanse dominicaan Lodewijk van Granada, van de Spaanse jezuïeten Lodewijk van Puente en J. Alvarez de Paz, en van Franciscus van Sales als bron. De Moderne Devotie was een inspiratiebron geweest voor de herleving en vernieuwing van de spiritualiteit in Spanje en Italië na het Concilie van Trente. De typisch Nederlandse, laat-middeleeuwse lekenvroomheid van de beweging was dus eigenlijk via een Zuid-Europese omweg bij Rovenius terechtgekomen.

¹²⁹ Clemens 1987, p. 228; Vregt 1880, p. 261-262.

¹³⁰ Parker 2008, p. 127.

¹³¹ Bijvoorbeeld aan het Paus-College te Leuven, aan het in 1627 gestichte Collegio Urbano te Rome, aan de Universiteit van Dowai en aan sommige seminaries in Duitsland. Hamans 1992, p. 258; Parker 2008, p. 77-78, 96-97.

van broederschappen en het oprichten van gildealtaren in de kerkgebouwen. De kerken, het bijbehorende onroerende bezit aan landerijen en gebouwen en de belangrijkste delen van de kerkinrichting waren evenwel eigendom van de institutionele kerk en werden door haar als eindverantwoordelijke beheerd.

Bij de komst van de Reformatie gingen veel van deze structuren verloren en werden de katholieke kerk in principe buiten spel gezet. Het was de katholieke kerken bijvoorbeeld niet langer toegestaan bezittingen te hebben en het was tot in de achttiende eeuw verboden dat kerkelijke bezittingen op naam van een priester werden gezet. Bij de wederopbouw van de katholieke kerk in onderdrukking moest op een andere manier en urgenter een beroep op leken worden gedaan. De zorg voor de accommodaties van kerkrumtes en het eigendom ervan, alsmede de financiële ondersteuning van de priesters en de katholieke armen kwamen vrijwel geheel op hun schouders te liggen.¹³² In de steden stelden bijvoorbeeld vermogende katholieke (handels-)families ruimtes in hun huizen beschikbaar die als huiskapellen waren ingericht.¹³³ In de achttiende eeuw verschaften zij percelen en fondsen voor de oprichting van grotere en representatievere huiskerken.

Een aparte groep vormde de katholieke gebleven adel in de Republiek. Zij gaf zich niet zonder slag of stoot over aan de nieuwe ideeën van de landelijke overheden. Zij zorgde voor geld voor de opleiding, het onderhoud en de bescherming van priesters, terwijl zij haar huizen in de steden en met name op het platteland voor de katholieke eredienst openstelde.¹³⁴ Ook bleven edellieden zich bemoeien met hun zogenaamde ‘eigenkerken’ die al eeuwenlang hun bezit waren geweest en waarin nu gereformeerde predikanten zouden moeten voorgaan. Aldus waren zij een factor van betekenis bij het succes van het behoud en het herstel van de katholieke kerk of op zijn minst een serieuze barrière voor de verspreiding van de Reformatie in de Republiek. Grote delen van Holland, Utrecht en Gelderland bleven katholiek.¹³⁵ In Friesland bleef de continuëring van het katholieke geloof op het platteland voor het grootste deel beperkt tot de adellijke behuizingen, waarvan er sommige in het bezit waren van een huiskapel.¹³⁶ Deze Friese

¹³² Parker 2008, p. 149-189.

¹³³ Dudok van Heel 2008, p. 112-113, p. 117-121: huiskapellen in Amsterdam met opsomming van paramenten, zonder dat erbij wordt vermeld wie de makers zijn; Yasuhira 2022, p. 39-86: huiskapellen in Utrecht; Lugtigheid 2021, p. 87-88: staties op kastelen en in Amsterdam.

¹³⁴ Geraerts 2019, p. 190-220. In de inventaris van de nalatenschap van Frederik de Wael van Vronesteyn uit 1692 is de inventaris van de huiskapel opgesomd, waaronder: ‘een wit satijn casuyffel met een [gebloemt] cruys met een compleet antipendium van tselve, een wit satijn casuyffel met een roodt cruys, een swart [moor] antipendium met banckjes casuyffel, stoel en manipel, een fluweel antipendium met wapens, een gebloemde lieve vrouwe rock...’ (dit lijken eenvoudige moderne barokke paramenten) (geen makers genoemd) (Nationaal Archief, Archief Heereman van Zuydtwijck, inv. 813). Met dank aan Jaap Geraerts voor deze informatie.

¹³⁵ In Gelderland en Utrecht zijn diverse inventarissen van huiskerken bekend met opsommingen van paramenten, zonder dat daarbij de makers worden genoemd (informatie Jaap Geraerts). In Alkmaar is een rekeningenboek bewaard gebleven van Maria van Nesse over allerlei, waarin ook wordt megedeeld dat zij van haar zwart fluwelen kleed een rouwstel voor de huiskerk van de dominicanen maakt (informatie Judith Noorman).

¹³⁶ Zo hadden de katholieke Andriese Lucia van Bronkhorst (circa 1604 – 1666) en haar echtgenote Schelte van Aebinga (1588-1666) op hun state Het Aebingahuis te Hallum een eigen kapel, waar de doop en huwelijken van hun zoon en dochters plaats hadden. Dit is te lezen in het aantekenboek van Andriese Lucia van Bronkhorst, dat een beeld geeft van een semi-zelfvoorzienende adellijke huishouding op het Friese platteland in de zeventiende eeuw (Tresoar, toegang 327, 1695). Stoter 2016, p. 53-82.

katholieke bolwerken vormden tot halverwege de zeventiende eeuw nog een politieke machtsfactor.¹³⁷

Colleen Seguin stelde in 2021 met de situatie van de onderdrukte Engelse katholieken in de zestiende en zeventiende eeuw voor ogen, dat traditionele genderrollen konden veranderen om te overleven in een omgeving van onderdrukking.¹³⁸ Omdat zij meer dan mannen buiten schot konden blijven, namen zowel adellijke en welgestelde lekenvrouwen als geestelijke maagden in de Noordelijke Nederlanden, net als in Engeland, het voortouw in de continuëring en promotie van het katholicisme. Voorbeelden van zulke lekenvrouwen waren Andriese Lucia van Bronkhorst te Hallum in Friesland (circa 1604-1666)¹³⁹ en Maria van Nesse (1588-1650) in Alkmaar.¹⁴⁰ Zij zetten zich in voor de materiële voorzieningen, zoals het beschikbaar stellen van de kerkruimte en de aankleding van de huiskapel met altaar en paramenten. Veel particulieren hadden een eigen huiskapel ingericht, waarvoor de vrouw des huizes eenvoudige paramenten maakte.¹⁴¹ Geestelijke maagden en ook een lekenvrouw als Maria van Nesse, waren als ongehuwden bovendien handelingsbekwaam en dus in principe zonder toestemming van een man in staat tot het verrichten van rechtshandelingen en het doen van schenkingen. Deze initiatieven waren grotendeels nieuw. Geestelijke maagden, die in de zeventiende en achttiende eeuw in Noord-Nederland kozen voor een geestelijk leven buiten het klooster, verleenden eveneens alle mogelijke hand- en spandiensten in en rond de huiskerken en zorgden voor

Ook de aan de Aebinga's verwante familie Liauckema had de beschikking over een eigen kapel op de Liauckemastate te Sexbierum. Hofstee 2014, p. 40; Stoter 2016, p. 57-58, 78. Ook aangetrouwde familie Van Tjaerda op Tjaerdastate te Rinsumageest. Stoter 2016, p. 80-81. En de familie Roorda op de Roordaburg bij Franeker (Noomen 2009, p. 311-312; Hofstee 2014, p. 45, 49-50). En de familie Van Cammingha op de Camminghastate (of Oenemastate) bij Wytgaard (Hofstee 2014, p. 50).

De dochter van de Leeuwarder schilder Wybrand de Geest trouwde op het Friese platteland met de schilder Adame Pijnacker, waarschijnlijk in een state van een katholieke familie, zodat ze op katholieke wijze het sacrament van het huwelijk konden ontvangen. Stoter 2016, p. 53-82.

De familie Peyma die de Peyma-state in Hantumhuizen (Dongeradeel) bewoonde, had zich in 1588 ontfemd over het kazuifel en de koorkap van Bonifatius uit de kerk van de HH. Paulus en Bonifatius te Dokkum, voordat deze werd verwoest. De gewaden werden verborgen op de Peyma-state. De familie Peyma stond beide gewaden in 1632 af aan de Haarlemse franciscaner missionaris Arnold de Witte (of Arnoldus Witte), die ze op zijn beurt overdroeg aan het kapittel van Haarlem (Van Vlierden 2005, p. 99-101). Dergelijke overdrachten werden officieel vastgelegd. De archieven van het rooms-katholieke bisdom Haarlem bevatten een verklaring uit 1633 door pater Arnoldus Witte betreffende het in ontvangst nemen van het kazuifel van de H. Bonifatius uit handen van Minkjy van Peyma uit Dongeradeel (Noord-Hollands Archief, 275, 296). De gewaden keerden in de zeventiende eeuw terug naar Dokkum. Het kazuifel en de koorkap werden vereerd als relieken van Bonifatius, hoewel beide gewaden niet uit de tijd van Bonifatius dateren (het kazuifel dateert uit de 11^e of 12^e eeuw; de koorkap uit circa 1200). In 1964 werden beide gewaden door de rooms-katholieke parochie van de HH. Martinus en Bonifatius en Gezellen te Dokkum geschonken aan het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht, dat in 1976 opging in Museum Catharijneconvent (ABM t2342 [kazuifel] en ABM t2341 [koorkap]). Leeflang en Van Schooten 2015, p. 142-144, cat. nrs. 8 (kazuifel) en 9 (koorkap); Brasjen – Mudde 2018, p. 63, 126. <http://www.meertens.knaw.nl/bedevaart/bol/plaats/171>.

Andere sterk katholieke georiënteerde families in Friesland waren Eminga, Cammingha, Roorda en Juckema. Hofstee 2014, p. 36.

¹³⁷ Hofstee 2014, p. 36. Leeuwarden was het grootste bolwerk van kloppen en misschien een centrum van organisatie voor de Friese missie. Hofstee 2014, p. 46-47.

¹³⁸ Seguin 2021, p. 155-177.

¹³⁹ Stoter 2016, p. 53-82.

¹⁴⁰ Met dank aan Judith Noorman, die deze informatie wilde delen. Haar publicatie over het huishoudboek van Maria van Nesse verschijnt in het najaar van 2022.

¹⁴¹ Lugtigheid 2021, p. 87-89.

continuïteit bij afwezigheid van vaste priesters.¹⁴² Deze geestelijke maagden waren een niet geheel nieuw fenomeen. Zij sloten met hun semi-religieuze levenswijze en geloofsbeleving aan bij de idealen van de begijnen en de moderne devotie, zoals we in paragraaf 4.1.3 zullen zien.¹⁴³ Hun geschriften en devotionele beeldcultuur passen naadloos in de traditie van de laatmiddeleeuwse begijnhoven en zusterkloosters.¹⁴⁴ De leidsman van de Haarlemse Maagden van den Hoeck, Judocus Cats, schreef een traktaat over de deugden, waarschijnlijk voor de conferenties met de maagden. Het werk is een vertaling of bewerking van *De instrumentis assequendae virtutis* van de Spaanse jezuïet Alvarez de Paz en deze had het weer gebaseerd op de spiritualiteit van de Moderne Devotie, die niet een leven in afzondering, maar beoefening van de vroomheid in de wereld voorstond.¹⁴⁵ Ook werd er bij de geestelijke maagden op aangedrongen *De Navolging van Christus* te lezen.¹⁴⁶

2.2.4 De vaderlandse heiligen

Een nieuw thema waarin de Noord-Nederlandse geestelijkheid en Rome zich geheel konden vinden en dat tevens samenhang met de organisatorische vernieuwingen, was de aandacht voor de vaderlandse heiligen waarop het Concilie van Trente had aangedrongen, vooral in de missiegebieden. Hiermee hoopte men de betrokkenheid van de gelovigen bij de kerk te vergroten en concrete rolmodellen te creëren waarmee gelovigen zich konden identificeren. De meeste van deze heiligen waren bringers van het christendom in de Lage Landen geweest, missionarissen dus, en men verwachtte dat deze zendingsgedachte door priesters en gelovigen zou worden overgenomen. Dit was een centraal punt in de post-Tridentijnse katholieke kerk geworden.¹⁴⁷ De propaganda voor de vaderlandse heiligen, en dan met name voor Willibrordus en Bonifatius, werd in de Noordelijke Nederlanden in gang gezet door de apostolische vicarissen Sasbout Vosmeer en Philippus Rovenius.¹⁴⁸ Hun doel was ook om hiermee de ononderbroken lijn van de middeleeuwse bisschoppen van Utrecht, waarvan Willibrordus de eerste was, naar henzelf te beklemtonen. Zij beschouwden zich als de opvolgers van Willibrordus en Bonifatius, hoewel Rome dat dus niet met zoveel woorden wilde bevestigen.¹⁴⁹ Sasbout Vosmeer richtte bijvoorbeeld aan het einde van de zestiende eeuw de Broederschap van de H. Drie-eenheid onder de bescherming van de HH. Willibrordus en Bonifatius op.¹⁵⁰ Zij

¹⁴² Parker 2008, p. 149-189; Monteiro 1996, p. 75-82 (over de vermogensrechtelijke positie van geestelijke maagden).

¹⁴³ Ook de begijnen voelden zich sterk aangetrokken door de moderne devotie (Spaans 2012, p. 9). Een aantal begijnen koos voor een leven in een van hun zusterkloosters.

¹⁴⁴ Theissing, p. 1-5; Verheggen, p. 96-97.

¹⁴⁵ Visser 1987, p. 210-215.

¹⁴⁶ Visser 1987, p. 210-215: de jezuïet Heribert Rosweyde droeg aan het begin van de zeventiende eeuw een door hem verzorgde editie van 'De Navolging' op aan een geestelijke dochter (Baetens 1970, p. 224). Apostolisch vicaris Johannes van Neercassel (1663-1686) raadde een nieuwe klopp aan Thomas van Kempen te lezen (HUA, Archief Oud-Bisschoppelijke Clerezie, inv. nr. 612, brief d.d. 6 januari 1685).

¹⁴⁷ Kooi 2012, p. 153-174.

¹⁴⁸ Van Eck 2007, p. 51-67.

¹⁴⁹ Van Eck 2007, p. 58-59.

¹⁵⁰ Visser 1987, p. 215: de broederschap was een soort derde orde waarin zij die toetraden naast de beoefening van vroomheid ook de taak op zich namen in de onderdrukte situatie het geloof over te dragen. Van de leden werd verwacht dat zij priesters zouden bijstaan en armen ondersteunen. Rovenius propageerde de broederschap uit vrees voor concurrentie van soortgelijke lekengemeenschappen van de regulieren; Verheggen 2006, p. 191; Van Eck 2007, p. 52.

werden de iconen van de onderdrukte kerkprovincie van Utrecht net zoals Petrus en Paulus dat waren voor de kerk van Rome. Voorstellingen van hen verschenen overal in de kerken, als beelden en op schilderijen, liturgisch vaatwerk en paramenten.¹⁵¹ De focus op Willibrordus en Bonifatius was dus eigenlijk niet zozeer het oppakken van een traditie van voor de komst van de reformatie, want deze heiligen hadden tot dan toe slechts een marginale belangstelling gehad. In de Noordelijke Nederlanden werd Willibrordus eigenlijk hoofdzakelijk vereerd in de Salvator- of Oudmunsterkerk te Utrecht¹⁵² en Bonifatius in Dokkum waar hij in 754 de dood had gevonden en eveneens in de Oudmunsterkerk te Utrecht, waar zijn lichaam een korte periode voor zijn overbrenging naar Fulda te rusten was gelegd en waar naar het schijnt zijn gezellen waren begraven.¹⁵³ Het was meer een nieuwe propaganda-gedachte van de contra-reformatie, waarbij gebruik werd gemaakt van oeroude lokale heiligen en waaraan door de katholieken in de Republiek een geheel eigen wending werd gegeven om hun claims van rechtmatigheid kracht bij te zetten.

2.3 Behoud en vernieuwing in de materiële cultuur van de kerk

De tegenstelling tussen behoud en vernieuwing was door de komst van de Reformatie op een dramatische manier van toepassing op de materiële cultuur van de huiskerken. De katholieke materiële cultuur dreigde zelfs geheel te verdwijnen. In elk geval moest de katholieke eredienst rond 1580 van grote rijk gedecoreerde publieke kerken naar kleine private gebedsruimtes

¹⁵¹ Het Collegium Alticolense, werd door Sasbout Vosmeer eveneens onder de bescherming van Willibrordus en Bonifatius geplaatst. Toen dit college in 1725 aan de Muurhuizen in Amersfoort werd gevestigd, werd de oudere huiskerk aldaar als kapel van het college in gebruik genomen. Mogelijk werd deze huiskerk toen pas aan Willibrordus en Bonifatius gewijd. Daarvoor werden beide heiligen nergens genoemd als beschermers van de Amersfoortse kerk (vriendelijke mededeling van J. Hallebeek).

Het monumentale altaarstuk van het oratorium van het Collegium Alticolense, dat waarschijnlijk in 1675 mee naar Huissen werd vervoerd, toonde de H. Drieëenheid met Willibrordus en Bonifatius. Het werd tussen 1625 en 1630 vervaardigd door de Utrechtse schilder Jan van Bijlert (in 1943 in de Tweede Wereldoorlog vernietigd). Zowel Van Eck als Dudok van Heel zijn van mening dat dit altaarstuk oorspronkelijk in het hoofdaltaar van de Gertrudisstatie te Utrecht was geplaatst. De verplaatsing naar Huissen omstreeks 1675 wordt daarmee echter niet afdoende verklaard. Logischer is een oorspronkelijke herkomst uit het oratorium van het aan Willibrordus en Bonifatius gewijde Collegium Alticolense te Keulen. Van Eck 1999, p. 70-94; Van Eck 2007, p. 50-54 met afb., p. 64-67; Dudok van Heel 2008, p. 110-111. Dudok van Heel stelt foutief dat Willibrordus op dit schilderij gekleed is in 'het kazuifel van David van Bourgondië' (Dudok van Heel 2008, p. 110). Behalve dat Willibrordus duidelijk een koorkap draagt, zijn zowel het patroon van de basisstof als het zichtbare deel van een van de geborduurde aurifriezen geheel anders dan die van de koorkap van David van Bourgondië (Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t89).

¹⁵² Cat. tent. St. Willibrord (Willibrord-herdenking 739-1939), Utrecht, Universiteit Utrecht, 1939; Cat. tent. Van Willibrord tot Wereldraad, 1972; Defoer 2015, p. 48.

¹⁵³ Rogier 1947, p. 763: *'Het is opvallend, dat vóór 1559 van enige officiële verering van Sint Willibrordus, Sint Bonifatius en andere geloofsverkondigers geen sporen zijn. Van devotie tot Willibrord, Servatius, Bonifatius, Lebuinus, Plechelmus, Odulphus, Jeroen of andere Nederlandse heiligen vernemen wij in de middeleeuwen niets. De devotie van de middeleeuwse Nederlanders ging blijkens de bewaard gebleven getijden- en gebedenboeken op de eerste plaats uit naar de heilige Drieëenheid, de Heilige Geest, het lijden van Christus, de heilige Maagd, Sint Jan de Doper en de apostelen. Daarop volgde een in heel de westerse christenheid gangbare reeks van de oudste heiligen, zoals Stefanus, Laurentius, Antonius-abt, Sebastiaan, Maria Magdalena, Agnes, Lucia, Barbara; uit de late middeleeuwen dateert de verering van de heilige moeder Anna, de heilige Jozef, Sint Rochus en Sint Ursula. Daarnaast bestond lokale verering van bepaalde heiligen, wier relieken ergens bewaard werden.'* En heiligen waar kerken naar waren vernoemd (patrocinia), maar dat ging meer om eigendom-claims van kapittels en abdijen dan om een serieuze verering ter plaatse.

worden verplaatst, die in eerste instantie bij particulieren op wisselende locaties werden ingericht. Het uitbundige kerkelijk bedrijf met een veelheid aan vieringen, vaak gelijktijdig aan meerdere altaren, zoals publieke parochievieringen, getijdengebeden, private memoriediensten en gildenmissen, al dan niet opgeluisterd door koren en orgels, was tot een einde gekomen.¹⁵⁴

In vergelijking met deze ingrijpende gebeurtenissen moeten de vernieuwingen in de liturgie en in de liturgische voorwerpen die door de katholieke kerk na het Concilie van Trente werden voorgeschreven, voor de Noord-Nederlandse katholieken waarschijnlijk verwaarloosbaar zijn geweest, ook omdat ze in het geheel geen rekening hielden met een kerk in onderdrukking. Toch zijn er op kleine schaal veranderingen merkbaar, die men terug kan voeren op de nieuwe wind in de katholieke kerk, is het niet in de kerkelijke inventarisstukken zelf, dan toch in ieder geval in het beleid en de regelgeving van de kerkelijke leiding van de Hollandse Zending hierover.

Veel van de veranderingen waren door Rome overigens bewust niet vastgelegd. In de decreten van Trente zelf – de Acta – werden geen uitspraken gedaan over de vormgeving van de liturgie of over de kerkelijke objecten: niet over de heilige vaten, niet over nieuwe meubelstukken zoals communiebanken en biechtstoelen, niet over de meest ideale plaats van het tabernakel, en niet over de paramenten. Men was van mening dat voor de details van kerkinrichting en liturgische objecten moest worden uitgegaan van de mogelijkheden en gewoontes van de kerk ter plaatse, waarbij waardigheid en schoonheid even belangrijke als vage maatstaven waren.¹⁵⁵ Plaatselijke concilies en synodes zouden in de zeventiende eeuw met aanvullende afspraken komen. En een behoorlijk aantal zaken behoefde geen verandering. De eerste schriftelijke regels, die ook echt bindend waren, werden vastgelegd in de inleidende hoofdstukken van het nieuwe Missale Romanum dat zeven jaar na Trente – in 1570 – in opdracht van paus Pius V was uitgegeven en door middel van de drukpers vrij gemakkelijk werd verspreid.¹⁵⁶ Uiteraard betrof het een codificatie, dat wil zeggen de vastlegging van gebruiken die hier en daar al langer bestonden en die als nuttig en passend werden gezien.¹⁵⁷

In het missaal werden echter slechts enkele specifieke en essentiële liturgische objecten met name genoemd: de kelk, de pateen, het corporale, het kelkdoekje, de kerkelijke gewaden en het missaal zelf. De oppervlakken van de kelk en de pateen die in contact kwamen met het heilig brood en de wijn (het lichaam en bloed van Christus) dienden van goud of van verguld metaal te zijn; het corporale en het purificatorium of kelkdoekje, die eveneens met de heilige spijzen in aanraking kwamen, dienden van zuiver linnen te zijn; de kerkgewaden van zijde. Verder werd de kleurencanon van de paramenten vastgelegd en de diverse accessoires. De voorwerpen

¹⁵⁴ Over het kerkelijk bedrijf in de hoge en late middeleeuwende bestaan allerlei schriftelijke bronnen (inventarislijsten, ook van na de doorvoering van de Reformatie, kronieken, middeleeuwse missaals, libri ordinarii, acta van concilies en synodes, theologische verhandelingen over het sacrament van de eucharistie [Guillermus Durandus (1230-1296), *Rationale Divinorum Officiorum*; Sicardus van Cremona (1155-1215), *Mitralis de Officiis Ecclesiasticis Summa*]), materiële bronnen (contemporaine schilderijen, afbeeldingen in verluchte manuscripten, wandschilderingen, reliëfs en gebrandschilderde ramen), en bewaard gebleven materieel erfgoed. Kroese en Sureda i Jubary 2019-2020, p. 17, 21-33.

¹⁵⁵ Alberigo en Jedn 1962, p. 710. De XXII zitting van het Concilie van Trente, 17 september 1562, Caput V.

¹⁵⁶ *Missale Romanum ex decreto SS. Concilii Tridentini restitutum Summorum Pontificum cura recognitum*, 1570, p. XII-XX.

¹⁵⁷ Vgl. bijvoorbeeld de regels omtrent de liturgie van paus Innocentius III (1198-1216).

die direct in aanraking kwamen met het heilig brood en de wijn dienden door een bisschop te worden gewijd.¹⁵⁸ Daar bleef het bij.

Pas Carolus Borromeus, aartsbisschop van Milaan, zou in zijn gezaghebbende werk *Instructiones Fabricae et Supellectili Ecclesiasticae*, uitgegeven in 1577, veertien jaar na Trente, dieper op de materiële aspecten ingaan.¹⁵⁹ Hij gaf minitieuze richtlijnen voor de bouw en inrichting van een kerkgebouw en de aankleding van de eredienst, die niet alleen aan alle nieuwe eisen voldeden, maar ook de waardevolle inzichten van de kerk van voor het concilie in zich verenigden. Het ging hier overigens om richtlijnen, er was geen verplichting om deze ook uit te voeren. De *Instructiones* was vooral bedoeld als een praktische handleiding. Het werk was een groot succes en werd zonder grote wijzigingen tussen 1577 en 1952 ten minste negentien keer herdrukt. Borromeus stelde dat zijn uitgangspunt was dat de vorm van het kerkgebouw, de versiering en de meubilering exact in overeenstemming zou zijn met de gedachten van de Vaders. Dit hield aan de ene kant een vereenvoudiging in vormgeving in, maar aan de andere kant was in zijn werk ook de invloed van de barok merkbaar, die in Zuid-Europa na Trente een aanvang nam. Visuele kunsten werden nadrukkelijk in het kerkgebouw geïntegreerd. In dit alles was ook de spiritualiteit van de jezuiten merkbaar waartoe Carolus Borromeus zich sterk voelde aangetrokken.¹⁶⁰

Het meeste hiervan was niet direct van toepassing op de Noord-Nederlandse kerken in de eerste periode van de huiskerken. De nieuwe eisen en aanbevelingen hadden slechts beperkt gevolgen voor de soorten van voorwerpen die in de kerk voor liturgisch gebruik of ter decoratie aanwezig waren. De nieuwe situatie van uitoefening van de godsdienst in het verborgene en de bevestiging van de identiteit van de onderdrukte katholieken hadden een veel hogere urgentie. De vraag is wat we weten over de inrichting van die private gebedsruimtes in Noord-Nederland in de periode 1580-1620. Wat voor voorwerpen werden er gebruikt? Ook dit kan dienen als een inkadering voor de paramenten en het gebruik ervan dat het onderwerp van het volgende hoofdstuk is. Op het gebied van schilderijen en zilverwerk is al de nodige research gedaan, met name door Xander van Eck in zijn boek *Clandestine Splendor* uit 2007. Daar kunnen intussen preciseringen en aanvullingen op worden gegeven. Van Eck brengt verder een plausibele globale scheiding aan tussen de periodes 1580-1620 en 1620-1650 die samenhang met de overgang van kerkruimtes op wisselende locaties naar vaste huiskerken. Deze scheiding zal in de volgende paragraaf worden gevolgd.¹⁶¹ Per paragraaf zullen achtereenvolgens de eventuele

¹⁵⁸ Missale Romanum ex decreto SS. Concilii Tridentini restitutum Summorum Pontificum cura recognitum, 1570, p. XII-XX.

¹⁵⁹ Carolus Borromeus, *Instructiones Fabricae et Supellectili Ecclesiasticae*, Milaan 1577 (E.C. Völker 1977 [vertaling]). Dit werk werd voorafgegaan door de *Acta ecclesiae mediolanensis* van Carolus Borromeus, gebundel en uitgegeven in 1582. Deze acta omvatten ook een groot aantal regels en richtlijnen op het gebied van het kerkgebouw en de rituelen, maar is minder bekend geworden dan de *Instructiones*. *Lugtigheid* 2021, p. 56-57.

¹⁶⁰ Brasjen – Mudde 2018, p. 126.

¹⁶¹ De cesuur van 1620 verliep overigens wel geleidelijker dan Van Eck suggereert. De bewaard gebleven objecten, zoals vastgelegd in de database van Kerkcollectie Digitaal van Museum Catharijneconvent, tonen dat aan. Kaplan 1997, p. 68; Van Eck 2007, p. 22-30; Westerink 1992, p. 44-65 (over het zilverwerk van Thomas en Joannes Bogaert); Huys Janssen 1996, p. 115-125 (over kerkelijke schilderijen in het rooms-katholieke bisdom Rotterdam tot 1650); Van Rijen 1996, p. 132-146 (over het kerkelijk zilver in het rooms-katholieke bisdom Rotterdam tot 1650).

nieuwe voorschriften en de verschillende soorten voorwerpen die het betreft, opsommenderwijs aan de orde komen. De dateringen van de objecten zijn afkomstig uit de literatuur, uit de inventarisrapporten van de kerken, opgenomen in de database Kerkcollectie Digitaal van Museum Catharijneconvent, of uit de database van de collectie van Museum Catharijneconvent zelf.

2.3.1 De periode 1580-1620

In de katholieke kerk in de Republiek vielen de vernieuwingen van Trente en Carolus Borromeus dus min of meer samen met de overgang naar de Reformatie rond 1580 en de verdrijving van de katholieke kerk naar de marge. Deze vernieuwingen konden daarom nauwelijks van toepassing zijn op de eerste periode van de huiskerken in de Republiek. Men moest immers genoegen nemen met vaak geïmproviseerde kerkruimtes op wisselende locaties bij particulieren thuis en alles was er op gericht om bij een eventuele aanstaande inval van overheidsdienaren zo snel mogelijk tot ontruiming over te kunnen gaan. Bovendien lieten de kleine ruimtes geen grote inrichtingsstukken toe, zoals altaaropstanden, preekstoelen en orgels, en ook decoratiestukken zoals beelden en monumentale schilderijen waren nagenoeg afwezig. De minimale uitrusting die in het missaal werd voorgeschreven zal voldoende zijn geweest met daaraan toegevoegd een gewijde altaarsteen, een kruisbeeld en eventueel een klein makkelijk verplaatsbaar schilderij. In deze penibele situatie zal men bovendien minder geneigd zijn geweest veel geld aan de kerkinventaris uit te geven. Er werd meer tijd en energie gestoken in het hoofd boven water houden.

Dat de liturgische voorwerpen inderdaad tot het hoogst noodzakelijke beperkt bleven en dat men hierin de verplichte voorschriften uit het nieuwe Missale Romanum volgde, is wel enigszins af te lezen uit de Acta Rovenii uit 1616, bewaard in het archief van de Sint Plechelmuskerk te Oldenzaal. Hierin stelde apostolisch vicaris Philippus Rovenius regels vast voor de inrichting en het goederenbezit van de (huis-)kerken, en is een lijst met voorwerpen opgenomen waarover een pastoor tenminste diende te beschikken voor pastoraal gebruik: *‘Voor eigen gebruik beschikt de pastoor over enkele onmisbare zaken: twee kelken, een Romeins missaal, een grote zilveren doos om de geconsacreerde hosties in te bewaren en een tweede kleiner doosje, dat in een zijden beurs wordt opgeborgen, om het Heilig Sacrament naar de zieken, vooral buiten de stad, te brengen. Verder een gesloten monstrans die tijdens de mis en de Sacramentsloven uitgesteld wordt en waarin het lichaam van de Heer meestal naar de zieken in de stad gebracht wordt. Tenslotte een kleine zilveren kelk voor de ablutie na de communie, zilveren busjes voor het chrisma en de olie van de catechumenen, nog een zilveren busje voor de ziekenolie en meer dergelijke zaken. Het is aan de pastoor te zorgen dat dit alles schoon en netjes bewaard wordt, dat er altijd geconsacreerde hosties zijn voor de zieken en hen die te communie willen gaan en dat de hosties minstens iedere maand vernieuwd worden’*.¹⁶²

¹⁶² Utrecht, Het Utrechts Archief (HUA), Collectie Rijsenburg 17, inv. nr. 130: Acta Rovenii (over de Collegiale kerk van Oldenzaal), in 1616 geschreven te Oldenzaal, Caput 9 ‘DE PASTORE ET CAPELLANIE’: *‘Habet nunc Pastor ad suos usus nonnulla et fere necessaria: duos calices, missale romanum, unam capsam majorem argenteam pro hostiis consecratis conservandis, et aliam minorem inclusam bursae holosericae ad deferendum V. Sacramentum infirmis, praesertim extra oppidum, unam monstrantiam clausam, quae exponitur in missa et*

In deze opsomming ontbreken het misgewaad, bestaande uit een kazuifel met toebehoren¹⁶³, en het benodigde linnengoed.¹⁶⁴ Hierin werd voorzien door de beheerders of provisoren van het kerkgebouw: *'De provisoren van St. Plechelmus hebben, blijkens de kerkrekeningen, voor versiering, gewijde kleding, corporales, kelk en soortgelijke benodigdheden van het pastoorsaltaar te zorgen'*.¹⁶⁵ Ook was de Plechelmuskerk van vaste altaren voorzien, zodat er in de lijst van Rovenius geen draagaltaar of losse altaarsteen voorkomt, terwijl hij natuurlijk wel op de hoogte was van de praktijk in Noord-Nederland waar regelmatig van een mobiel altaar gebruik werd gemaakt.¹⁶⁶ Bovengenoemde voorwerpen waren makkelijk door een persoon te vervoeren en zij konden zonder veel problemen in het huis worden bewaard waar de diensten doorgaans plaatshadden of in een of ander huis in de buurt.¹⁶⁷

Op sommige plaatsen in de Republiek werden concrete beschrijvingen gegeven van de voorwerpen die in de huiskerken aanwezig waren.¹⁶⁸ Deze beschrijvingen maakten meestal deel uit van een verslag van een verstoring van de misviering. In Amsterdam werd in 1589 een inval gedaan tijdens een misviering, geleid door de franciscaan Arnoldus ab Ischa op de zolder van een grachtenpand. In een brief aan Sasbout Vosmeer beschreef Ab Ischa de gebeurtenissen. Daarbij vertelde hij dat het altaar met fijn linnen was bekleed en rijk met fluweel gedecoreerd en dat op het altaar een aantal beelden of schilderijen stond. Ab Ischa droeg mooi gedecoreerde gewaden en groene guirlandes en kleurige tapijten hingen aan de muren. De priester werd gewaarschuwd door klopsignalen, nuttigde de zestien geconsacreerde hosties en dronk de wijn uit de kelk op, alvorens zich in veiligheid te brengen.¹⁶⁹ In Arnhem werd op 7 juni 1635 in het

laudibus Venerabilis Sacramenti, et in qua solet corpus Domini deferri ad infirmos intra oppidum, calicem exiguum argenteum, pro sumentibus ablutionem, vascula argentea pro chrismate et oleo catechumenorum, et aliud vasculum argenteum pro oleo infirmorum, etc. Pastoris est curare, ut haec omnia pura et nitida serventur, et ut sacrae hostiae pro infirmis et communicare volentibus nunquam desint, et singulis ad minimum mensibus renoventur [...]. Geerdink 1876, p. 465-467.

http://www.plechelmusbasiliek.nl/pdf/ACTA_ROVENII_02_Hfdst_1-18_vertaling.pdf, door G. Goorhuis, 2009, p. 15, 16; Brasjen – Mudde 2018, p. 76. – website

¹⁶³ Stola, manipel, kelkvelum, bursa en palla.

¹⁶⁴ Albe met cingel en amict, een altaardwaal, een corporale en een kelkdoekje.

¹⁶⁵ Utrecht, Het Utrechts Archief (HUA), Collectie Rijsenburg 17, inv. nr. 130: Acta Rovenii (over de Collegiale kerk van Oldenzaal), in 1616 geschreven te Oldenzaal, Caput 9 *'DE PASTORE ET CAPELLANIE'*: *'Altari Pastoris de ornamentis, vestibus sacris, corporalibus, calice et similibus providere spectat ad Provisores S. Plechelmi, ut ex Ecclesiae computibus patet'*. Geerdink 1876, p. 465.

¹⁶⁶ Het is niet duidelijk of de altaarstenen uit de zestiende (?) eeuw in het bezit van het Metropolitaan Kapittel van de Oud-Katholieke Kerk (inv. nrs. 90440-1 [1500-1600], 90440-230 [1550-1571], 90440-231 [1550-1800?]), in de oud-katholieke Gertrudiskathedraal te Utrecht (inv. nrs. 469-8, 469-9) en in Museum Catharijneconvent te Utrecht, afkomstig uit de oud-katholieke Gertrudiskathedraal te Utrecht (OKM v159, OKM v173, OKM v2, OKM v3, OKM v5, OKM v6, OKM v7) als draagaltaren hebben gefungeerd of afkomstig zijn van afgebroken altaren. In De Oud-Katholiek van 1937 wordt meegedeeld dat in de zeventiende eeuw vanuit heel (Noord-) Nederland behalve de archieven en relieken, ook de altaarstenen naar de Utrechtse Gertrudisstatie werden overgebracht (De Oud-Katholiek, jrg. 53, no 19, 8 mei 1937, p. 134).

¹⁶⁷ Notities van Brechgen Pieters dochter uit Enkhuizen (overleden in 1626) en van Reinou, Diewer en Machtelt Gerrets uit Grootebroek (respectievelijk overleden in 1614, 1599 en 1618), allen lid van de vergadering van de Maagden van den Hoeck te Haarlem, die paramenten vervaardigden voor de huiskerken van hun families te Enkhuizen en Grootebroek (Levens der Maegden [Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH Warmh92B13], deel I, f. 205r-205v [Brechgen Pieters dochter] en f. 17v, f. 147r [gezusters Gerrets]) (Spaans 2012, CD met transcripties).

¹⁶⁸ Kooi 2012, p. 102-103, over de clandestiene samenkomsten van de katholieken en de vervolgingen waaraan zij werden blootgesteld.

¹⁶⁹ Van Heel en Knipping 1941, p. 62-63; Van Eck 2007, p. 22-23.

huis van Jochim Romvall, een wijntapper, de 'Roomsche Catholijcke Godsdienst' verstoord. In dit huis was kennelijk een ruimte als huiskerk ingericht. Uit het huis werd het volgende weggehaald: een rood fluwelen altaarkleed met gouden banden (een altaarantependium?), een miskleed (een kazuifel), een lange en een korte stoel (een stola en een manipel), een kruisbeeld, een altaarschel, een Romeins missaal en een brevier.¹⁷⁰

In de inleiding van deze studie kwam ter sprake dat de voorwerpen die door de katholieken bij de omwenteling van 1580 waren gered uit de middeleeuwse kerken en kloosters (beelden, schilderijen, vaatwerk, relikwieën en paramenten), van het grootste belang waren om de band met het verleden levend te houden. De objecten uit middeleeuwse kerken en kloosters waren onderdeel van de katholieke herinneringscultuur en werden zorgvuldig bewaard en gekoesterd.¹⁷¹ Het is echter maar zeer de vraag of deze voorwerpen allemaal al bij de eerste clandestiene vieringen werden gebruikt. Waarschijnlijk niet. Daarvoor was de situatie, zeker tot circa 1620, te onstabiel. Maar het is ook voorstelbaar dat er uit noodzaak toch al van middeleeuwse stukken gebruik werd gemaakt, omdat er eenvoudig niks anders voorhanden was. Of het in bovenstaande beschrijvingen om oude of nieuwe objecten ging is niet geheel met zekerheid te zeggen. We weten echter wel zeker dat er ook al het een en ander nieuw werd vervaardigd. Wat er bijvoorbeeld in Noord-Nederland aan liturgisch vaatwerk uit de periode 1570-1620 bewaard is gebleven, bevestigt wel enigszins de minimale uitrusting die nodig was voor de vieringen in de eerste huiskerken: ongeveer veertig kelken, twintig monstransen, twaalf oliedoosjes en chrismatoria (oliedozen waarin meerdere soorten olie worden bewaard), maar slechts drie cibories en vier pyxiden.¹⁷²

Een kelk was onmisbaar bij het opdragen van de mis. Waarom Rovenius twee kelken noemt bij zijn basisuitrusting wordt niet duidelijk. Cibories waren waarschijnlijk te onpraktisch en konden niet met het heilig sacrament in de huiskerk achterblijven. Rovenius heeft het over een grote zilveren doos om de geconsacreerde hosties in te bewaren (een pyxis), die dan waarschijnlijk steeds door de priester werd meegenomen. Overigens was veelvuldige communie niet gebruikelijk. In plaats van deelname aan de communie konden de gelovigen zich ook innerlijk met Christus verenigen door de uitstelling van het heilig sacrament in de monstrans bij te wonen. Het is dus niet verwonderlijk dat er ongeveer twintig nieuwe monstransen in deze vroege periode werden verworven (afb. 1 en 2).¹⁷³ Rovenius noteert dat de monstrans niet alleen tijdens de mis en de Sacramentsloven wordt uitgesteld, maar ook meestal dient om het lichaam van de Heer naar de zieken in de stad te brengen. Ook hier zal Rovenius van de situatie in Oldenzaal zijn uitgegaan, want een gang door de stad met een monstrans was in Noord-Nederland uiteraard onmogelijk. Daarvoor gebruikte de priester een pyxis, een klein

¹⁷⁰ Van Veen 1912, p. 275; Van Bommel 2005, p. 94

¹⁷¹ Lenarduzzi 2019, p. 121-125.

¹⁷² Dit is de totale overgeleverde hoeveelheid uit kerken in Noord-Nederland, vastgelegd in de databases van Museum Catharijneconvent en van Kerkcollectie Digitaal. Uiteraard is niet met zekerheid te zeggen of dit bestand representatief is. Het komt er in elk geval het dichtst mogelijk bij in de buurt.

¹⁷³ Gegevens gebaseerd op tellingen in de inventarissen van Nederlandse kerken in Kerkcollectie Digitaal Museum Catharijneconvent.

Monstrans in renaissancestijl uit 1616 in de rooms-katholieke kerk van de H. Adrianus te Langeraar, inv. nr. 2466-2; monstrans in renaissancestijl uit ca. 1600 uit de oud-katholieke kerk van de HH. Anna en Maria te Haarlem, nu in de Schatkamer van de rooms-katholieke Bavokathedraal in Haarlem, inv. nr. 16634-77.

zilveren doosje dat onzichtbaar kon worden megedragen.¹⁷⁴ Ook de busjes met de heilige oliën en de chrismatoria konden gemakkelijk buiten het zicht van het publiek blijven (afb. 3 en 4).¹⁷⁵ Al deze zogenaamde heilige vaten werden dus door de priesters zelf in bewaring gehouden. Iets minder essentieel waren het missaal en het kelkje voor de handwassing na de communie, maar ook deze voorwerpen had de priester zelf onder zijn hoede. Enkele van de getelde kelken waren persoonlijk bezit van rondtrekkende priesters. Zij lieten deze na hun dood na aan de huiskerk, parochie of het seminarie waarvoor ze zich tijdens hun leven hadden ingespannen (afb. 5 en 6).¹⁷⁶

Het overgeleverde nieuwe vaatwerk uit deze eerste periode is niet per se archaïserend, maar volgt de stijlontwikkelingen van Noordwest-Europa, van laatgotiek naar renaissance. Het werd lokaal door professionele edelsmeden vervaardigd in steden als Amsterdam, Alkmaar, Haarlem, Utrecht, Delft of Dordrecht, waar de gildes kennelijk zonder bezwaar hun keuren afsloegen op dit duidelijk herkenbare katholieke altaargerei (afb. 7).¹⁷⁷ Het werd ook wel uit Antwerpen geïmporteerd.¹⁷⁸ Het was dus geen probleem om nieuwe liturgische voorwerpen te laten maken of aan te schaffen.¹⁷⁹ De professionele productie voor de katholieke eredienst en voor katholieke huiskerken ging gewoon door en had nog steeds, net als voor de komst van de reformatie, plaats onder toezicht van de gilden, was dus publiek, zichtbaar en controleerbaar voor iedereen.¹⁸⁰ En voor iedereen was het duidelijk dat het hier ging om voorwerpen voor katholieken en voor de katholieke eredienst. Dit werd klaarblijkelijk getolereerd.¹⁸¹

¹⁷⁴ Merkwaardigerwijs worden slechts vier pyxiden uit deze vroege periode in de databases van Museum Catharijneconvent genoemd.

¹⁷⁵ Chrismatorium uit 1595 in de Gertrudiskathedraal te Utrecht, inv. nr. 469-179; chrismatorium uit 1575-1625 uit de oud-katholieke kerk van de HH. Gummarus en Pancratius te Enkhuizen, nu in de oud-katholieke kerk van de HH. Adelbertus en Engelmundus te IJmuiden, inv. nr. 6254-29; chrismatorium uit 1575-1625 in de oud-katholieke kerk van de H. Johannes de Doper te Gouda, inv. nr. 1978-55; chrismatorium uit 1600-1625 in de oud-katholieke kerk van de H. Georgius te Amersfoort, inv. nr. 461-48.

¹⁷⁶ De laatgotische kelk uit 1572 van Sasbout Vosmeer (Uden, Museum Crona, inv. nr. 7377 [BM 310]); de laatgotische kelk uit de voormalige Oppertse Kerk te Rotterdam, in 1630 door pastoor Modé (1616-1630) aan die kerk geschonken (Schiedam, oud-katholieke kerk van de HH. Johannes de Doper, Maria Magdalena en Laurentius, inv. nr. 3137-36); de kelk in renaissancestijl uit 1619 van de priester Van Valckenburgh in de oud-katholieke kerk van H. Nicolaas te Krommenie, inv. nr. 5981-24; de barokke kelk van Godefridus (Govaert) van Vliet uit 1630 uit de oud-katholieke kerk van de HH. Johannes de Doper, Maria Magdalena en Laurentius te Schiedam, inv. nr. 3137-148 (nu in Museum Catharijneconvent te Utrecht, OKM m1).

¹⁷⁷ Bijvoorbeeld bovengenoemde kelk in renaissancestijl uit 1619 van de priester Van Valckenburgh in de oud-katholieke kerk van H. Nicolaas te Krommenie, inv. nr. 5981-24 (afb. 6), of de kelk in een mengeling van renaissance- en barokstijl, in 1616 of 1637 in Utrecht vervaardigd, in de oud-katholieke Gertrudiskathedraal te Utrecht, inv. nr. 469-162 en afkomstig uit de voormalige oud-katholieke kerk van Ste Marie te Utrecht (afb. 7).

¹⁷⁸ Bijvoorbeeld de kelk uit 1550-1600 uit de voormalige oud-katholieke kerk van de HH. Willibrordus en Bonifatius aan de Muurhuizen te Amersfoort, nu in het oud-katholiek seminarie te Amersfoort als bezit van het Metropolaan kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-317, of de kelk uit 1550-1600 in de rooms-katholieke kerk van de H. Laurentius te Heemskerk, inv. nr. 5705-27.

¹⁷⁹ Grote meubels of beelden werden nauwelijks nieuw vervaardigd in de periode 1580-1650.

¹⁸⁰ Katholieke en niet-katholieke edelsmeden en schilders die voor de huiskerken werkten, werden met naam en toenaam in de gilderegisters genoteerd (vgl. bijvoorbeeld de schildersmonografieën in de tentoonstellingscatalogus 'Nieuw Licht op de Gouden Eeuw. Hendrick ter Brugghen en tijdgenoten', uit 1987), en keurmerken werden door de gildemeesters op het katholieke kerkzilver afgeslagen (zoals op bijna al het bewaard gebleven vaatwerk uit deze periode zichtbaar is). Helaas zijn er tot nu toe geen namen bij de gilden aangetroffen van borduurwerkers voor de katholieke huiskerken.

¹⁸¹ Bij de getolereerde productie voor katholieke huiskerken wordt niet stilgestaan in de publicaties van Van Eck (2007), Lenarduzzi (2019) en Yasuhira (2019). Bij de laatste wordt wel vermeld dat de consistorie in Utrecht de

Behalve zilverwerk zijn uit de periode 1600-1620 ongeveer veertig schilderijen bewaard gebleven, tussen 1570 en 1600 bijna niets met zekerheid.¹⁸² Onder deze schilderijen bevinden zich enkele archaïserende triptieken, die waarschijnlijk als verplaatsbare altaarretabeltjes hebben gediend. Deze triptieken zijn niet van de beste artistieke kwaliteit en zouden heel goed in eigen beheer kunnen zijn vervaardigd, hetgeen tegelijk een kostenbesparing kon betekenen. Bij deze triptieken werden serieuze pogingen ondernomen om de voorreformatische tradities voort te zetten.¹⁸³ Een triptiek met de Laudes Marianae uit circa 1610 uit de privé-kapel van de ridderhofstede van Den Ham bij Vleuten is zeker het kwalitatief beste exemplaar en ademt nog de geest van de middeleeuwen, ongetwijfeld de wens van de op de zijluiken vereeuwigde opdrachtgevers en van de afgebeelde jezuïet (zie ook paragraaf 3.2.4.5, afb. 71 en 72).¹⁸⁴ Hier kunnen nog twee opmerkelijke triptieken uit de rooms-katholieke Martinuskerk van Westwoud (afb. 8 en 9)¹⁸⁵ en uit de rooms-katholieke Jacobus de Meerdere-kerk van Den Haag (afb. 10 en

katholieken tevergeefs uit de gilden probeerde te weren. Het wemelde van de ‘papisten’ in de gildes. Of men er erg in had dat ze ook nog voorwerpen voor de katholieke eredienst lieten passeren, komt niet naar voren (Yasuhira 2019, p. 141). René Lugtigheid beweert ten onrechte dat vanwege strenge gilderegels katholieken uitgesloten waren van deelname aan de Utrechtse gildes. Of katholieken in het oosten van het land, in Arnhem, Deventer, Nijmegen, Zutphen wel strikt buiten de deuren van de gildes werden gehouden, is onzeker. (Lugtigheid 2021, p. 126). In Engeland bestond er in elk geval in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw geen enkele tolerantie op dit gebied. Daar werden kerkelijke voorwerpen voor de katholieke eredienst geïmporteerd uit het buitenland (Zuid-Nederland, Frankrijk) of clandestien gemaakt door plaatselijke ambachtslieden en kunstenaars. Graffius 2021, p. 549-587.

¹⁸² Dit heeft er mee te maken dat schilderijen uit deze periode, vaak van tweede of derde garnituur, moeilijk te dateren zijn. Soms wordt in Kerkcollectie Digitaal de datering ‘circa 1600’ gegeven of ‘1575-1625’. Robert Schillemans (1992) en Paul Huys Janssen (1996) wagen zich niet of nauwelijks aan een nadere analyse van kerkelijke schilderijen in Noord-Nederland voor 1620. Schillemans 1992, p. 41-42; Huys Janssen 1996, p. 115-121.

¹⁸³ Van Eck 2007, p. 24-27. De (kleine) schilderijen met voorstellingen van Christus aan het kruis, kruisgroepen (Christus aan het kruis, geflankeerd door Maria en Johannes Evangelist en met Maria Magdalena) en Calvariagroepen (Christus aan het kruis met meer dan drie personen) die zich in diverse Noord-Nederlandse katholieke kerken bevinden, zijn mogelijk altaarstukken uit de eerste periode der huiskerken geweest: schilderijen Christus aan het kruis: Amersfoort, oud-katholieke kerk van de H. Georgius, inv. nr. 461-20 (1632), Delft, oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula, inv. nr. 294-58 (1620-1700), Groningen, rooms-katholieke kathedraal van de HH. Jozef en Martinus, inv. nr. 317-258 (met scènes uit het leven van Christus), Krommenie, oud-katholieke kerk van de HH. Nicolaas en Maria Magdalena, inv. nr. 5981-20 (Abraham van Dijk [?], circa 1650), Utrecht, oud-katholieke parochie In de Driehoek, inv. nr. 469-202 (Abraham Bloemaert, 1644) (afkomstig uit de voormalige oud-katholieke kerk van Ste Marie te Utrecht), Wassenaar, rooms-katholieke kerk van de H. Willibrordus, inv. nr. 3411-3 (1600-1625); kruisgroepen: Den Haag, oud-katholieke kerk van de HH. Jacobus en Augustinus, inv. nr. 2198-43 (circa 1650), Dordrecht, oud-katholieke kerk van de H. Maria Maior, inv. nr. 1881-49 (1575-1600), Hilversum, oud-katholieke kerk van St. Vitus, inv. nr. 541-57 (circa 1650), Utrecht, Metropolitane Kapittel van de oud-katholieke kerk, inv. nr. 90440-247 (1500-1610), Utrecht, oud-katholieke parochie In de Driehoek, inv. nr. 469-103 (1600-1650); Calvariagroepen: Duiven, rooms-katholieke kerk van de H. Remigius, inv. nr. 11463-136 (1600-1650), Enkhuizen, rooms-katholieke kerk van de H. Franciscus Xaverius, inv. nr. 4895-42 (1600-1625) (middenpaneel drieluik). De mening van Schillemans dat het bij deze kleine schilderijen moeilijk te zeggen is of ze voor huiskerken of particuliere woningen werden gemaakt, wordt min of meer weersproken door het feit dat de genoemde schilderijen zich alle (nog steeds) in kerkelijk bezit bevinden. Kleine schilderijen uit particuliere boedels belandden zelden in een kerk. Schillemans 1992, p. 41-42.

¹⁸⁴ Van Eck 2007, p. 24-27. Hij noemt verder triptieken door Willem Claesz Heda uit 1626 uit een huiskapel in Haarlem, en door Jacques de Gheyn uit 1618 uit een huiskapel in Den Haag; een schilderij met kruisgroep uit ca. 1600 uit de kapel bij een boerderij te Rugge bij Den Briel; twee altaarluiken met de HH. Cornelius en Cyprrianus uit ca. 1600 uit de parochie van Kethel bij Schiedam, geschilderd op twee hergebruikte delen van een altaarstuk uit het begin van de zestiende eeuw.

¹⁸⁵ Westwoud, rooms-katholieke kerk van de H. Martinus, inv. nr. 4799-35.

11)¹⁸⁶, beide uit circa 1620, aan worden toegevoegd, mogelijk vervaardigd in eigen beheer of door schilders van tweede garnituur. De heiligen gaan terug op gravures van Jacob Matham en Hendrik Goltzius, dezelfde gravures die als voorbeelden hebben gediend voor de geborduurde heiligen op kazuifels uit dezelfde periode.¹⁸⁷ Ook de charmante triptiek uit Zevenhoven (afb. 12) is ongetwijfeld door iemand buiten het professionele circuit geschilderd.¹⁸⁸

2.3.2 De periode 1620-1650

Het was apostolisch vicaris Philippus Rovenius die meer werk maakte van de organisatie van de Hollandse Zending en nieuwe accenten legde. Om te beginnen drong hij aan op vaste locaties voor de huiskerken, die tegen 1620 werden ingericht.¹⁸⁹ Dat was een belangrijke verandering. Rovenius stuurde hierop aan, hoewel de tijd ervoor allerminst gunstig was. De interne strijd in de Gereformeerde Kerk was net in 1619 in de Synode van Dordrecht beslist, waarna men de aandacht weer op de katholieken kon richten en de maatregelen tegen hen juist oplaaide. Ook het einde van het Twaalfjarig Bestand in 1621 zou de situatie voor de katholieken doen verslechteren.¹⁹⁰ Toch zette Rovenius zijn beleid door, omdat hij wel inzag dat de inrichting van vaste huiskerken en de geleidelijke structurering van de Hollandse Zending volgens de oude parochie-indelingen zou leiden tot een verbetering en stabilisering van de situatie die noodzakelijk was om als kerk te overleven. Het zou ook bijdragen aan het zelfbewustzijn van de katholieken, die zich nu konden onderscheiden als een duidelijke confessionele gemeenschap tussen de vele religieuze minderheden van de late zestiende en vroege

¹⁸⁶ Den Haag, rooms-katholieke kerk van de H. Jacobus de Meerdere, inv. nr. 497-258.

¹⁸⁷ Vergelijk de voorstellingen op de paramenten van de Maagden van den Hoeck te Haarlem: Petrus en Paulus op de kazuifels te Aalsmeer (oud-katholieke kerk, inv. nr. 69-48) en te Krommenie (oud-katholieke kerk, inv. nr. 5981-53) en op de verticale kolom van het kazuifel uit Grootebroek (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t398b) met Petrus en Paulus op de buitenzijden van de zijluiken van de triptiek in Westwoud; Willibrordus (naar de gravure van Jacob Matham uit 1608) op het kazuifel uit Maarssen (Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2006), op de verticale kolom van het kazuifel uit Den Burg (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t571a2), op het kazuifel uit Oude Schild (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t571b), op de verticale kolom van het kazuifel uit Alkmaar (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t9025b) en op het kazuifel uit Schoorl (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t9335) met Willibrordus op de binnenzijde van het rechterluik van de triptiek in Westwoud, Willibrordus op de buitenzijde van het rechterluik van de triptiek in Den Haag en Willibrordus op de binnenzijde van het rechterluik van de triptiek uit Den Ham (Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM s109); Bonifatius (naar de gravure van Jacob Matham uit 1612) op het kazuifel uit Maarssen (Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2006) met Bonifatius op de buitenzijde van het linkerluik van de triptiek in Den Haag; de visitatie (naar de gravure van Hendrik Goltzius uit 1593) op het kazuifel van het vierstel van Rovenius (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t127a) met de visitatie op de binnenzijde van het rechterluik van de triptiek in Den Haag.

In de rooms-katholieke kathedraal van de HH. Jozef en Martinus te Groningen bevinden zich twee zijluiken van een drieluik uit de periode 1622-1641 (inv. nr. 006550) met op de buitenzijden voorstellingen van de HH. Ignatius van Loyola en Franciscus Xaverius (naar de bekende schilderijen van P.P. Rubens) en op de binnenzijden voorstellingen van de Verrijzenis van Christus en de Tenhemelopneming van Maria, die misschien aan Willem Hondius (of Hondt) (circa 1598-1652 of 1658) kunnen worden toegeschreven. De Verrijzenisvoorstelling is verwant aan een schilderij met dezelfde afbeelding in de oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula te Delft (inv. nr. 294-223). De Jong 2021, p. 30-31.

¹⁸⁸ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH s465: triptiek (Noord-Nederland, 1600-1625), afkomstig uit de rooms-katholieke kerk van St. Jan Geboorte te Zevenhoven

¹⁸⁹ In Krommenie trouwens al in 1612, de huidige oud-katholieke kerk.

¹⁹⁰ Van Eck 2007, p. 27 en Lenarduzzi 2019, p. 26.

zeventiende eeuw.¹⁹¹ De belangrijkste en meest basale bestaansvoorwaarde van een gemeenschap is een vaste plaats van samenkomst om haar sociaal en fysiek vorm te geven en de identiteit van de groep te bevestigen.¹⁹² Voor de vaste kerkrumtes werden huizen door vermogende katholieken beschikbaar gesteld.¹⁹³ De onderdrukte katholieke kerk werd dan ook vanaf het begin, behalve door priesters, voor een groot deel gedragen door leken. Behalve voor de accommodaties zorgden zij voor de financiële ondersteuning van de priesters. Ook geestelijke maagden verleenden alle mogelijke hand- en spandiensten in en rond de huiskerken.¹⁹⁴

Het heeft er alle schijn van dat een behoorlijk deel van de voorwerpen die door de katholieken bij de omwenteling van 1580 waren gered en verborgen, pas bij de komst van de eerste vaste kerkrumtes rond 1620 weer in gebruik werden genomen.¹⁹⁵ Het was niet voor niets dat Rovenius in 1616, ongeveer halverwege het Twaalfjarig Bestand, toen ook het conflict binnen de gereformeerde kerk nog gaande was, bekend had laten maken dat alle door katholieken in huis genomen kerkelijke objecten bij de pastoors van de huiskerken ingeleverd dienden te worden, zodat ze dienst konden doen in de katholieke gebedsruimten.¹⁹⁶ Zij bevonden zich dus nog voor een groot deel in hun schuilplaatsen.¹⁹⁷ Dergelijke overdrachten konden officieel worden vastgelegd. Voorbeelden hiervan zijn de lijsten die Gerrit van den Steen, de laatste katholieke kanunnik van Utrecht in de zeventiende eeuw, in 1622, 1623 en 1629 opstelde van de paramenten uit de kapittelkerk van Sint-Jan te Utrecht. Zij waren jarenlang bij particulieren verborgen geweest en werden in de bewuste jaren tevoorschijn gehaald. De nog bruikbare stukken werden overgedragen aan de Gertrudisstatie te Utrecht (bijlage VI).¹⁹⁸ Een ander voorbeeld is een verklaring uit 1633 door pater Arnoldus Witte betreffende het in ontvangst nemen van het kazuifel van de H. Bonifatius uit handen van Minkjy van Peyma of Pryna uit

¹⁹¹ Kaplan 1997, p. 68; Van Eck 2007, p. 27-28; Frijhoff 2009, p. 5, p. 13; Kooi 2012, p. 53. Kaplan stelt dat ook de andere kerkelijke groeperingen buiten de Gereformeerde Kerk in deze periode tot een verdere consolidering kwamen. Elders worden geen bevredigendere verklaringen voor de inrichting van vaste huiskerken rond 1620 gegeven (Frijhoff 1983, p. 430-459, bijzonder p. 440-441; Dudok van Heel 2008, p. 109, 114).

¹⁹² Frijhoff 2009, p. 13.

¹⁹³ Omdat de kerken in particuliere huizen werden ingericht, waar ook gewoond en gewerkt werd, kregen de kerkrumtes gewoonlijk een plaats op de eerste etages, terwijl men de begane grond voor woon- en werkvertrekken reserveerde. Dudok van Heel 2008, p. 119.

¹⁹⁴ Parker 2008, p. 149-189.

¹⁹⁵ Caroline Brasjen – Mudde stelt dat de oude paramenten overal in Europa tot en met de zeventiende eeuw in gebruik bleven. Dat lag dus iets genuanceerder in de Hollandse Zending. Brasjen – Mudde 2018, p. 126.

¹⁹⁶ Van Eck 2007, p. 23; Brasjen – Mudde 2018, p. 126.

¹⁹⁷ De paramenten uit de kapittelkerk van Sint Jan te Utrecht, die in kisten in het kasteel van Lexmond waren opgeborgen, werden in 1622 tevoorschijn gehaald door de Utrechtse kanunnik Gerrit van den Steen. Uit de beschrijving ervan lijken bijna alle gewaden nog aanwezig te zijn geweest. De beschrijvingen en aantallen komen althans aardig overeen met inventarislijsten van de Utrechtse Janskerk uit 1466 en 1501. Opvallend is een stel blauwe paramenten met scènes uit het leven van Johannes de Doper. Een aantal van de paramenten was in 1622 zeer versleten en werd opgeruimd. Waar de intacte exemplaren werden ondergebracht, is niet vermeld, mogelijk in de Gertrudiskerk te Utrecht (Dodt van Flensburg 1843, p. 199-201; Brom 1900, p. 271-287; De Kruijff 2011, p. 145-146; Lenarduzzi, p. 158). Het kazuifel van de H. Bonifatius werd in 1633 door pater Arnoldus Witte in ontvangst genomen uit handen van Minkjy van Peyma (?) uit Dongeradeel (Noord-Hollands Archief, archief bisdom Haarlem 275, 296). Ook de voorwerpen die bewaard waren gebleven in de gesupprimeerde zusterkloosters, kwamen pas bij de dood van de laatste zusters rond 1620-1630 beschikbaar (zie paragraaf 4.3: Walvis, Goudsche katolieke kerk-zaaken (1525-1712), ed. Abels 2012, Delft, Amersfoort.

¹⁹⁸ Utrecht, Het Utrechts Archief (HUA), OKM: verzamelde stukken, 1384-1699, toegangsnummer 88, inventarisnummer 206; Dodt van Flensburg 1843, p. 199-200.

Dongeradeel.¹⁹⁹ Het tijdsverloop van de introductie van de voorwerpen in de huiskerken is dus anders dan gewoonlijk wordt gedacht, uitgaande van de dateringen van de objecten.

Ook hechte Rovenius grote waarde aan het gebruik van het geldende altaarmissaal. Hij stelde in zijn Acta dat iedere priester voor eigen gebruik een Romeins Missaal in zijn bezit diende te hebben²⁰⁰ en hij stond er op dat de Romeinse voorschriften onverkort in Noord-Nederland zouden worden doorgevoerd.²⁰¹ Zo had hij ook voor zijn zogenaamde ‘Rituale Contractum’ (beknopt rituale) een verplichtend karakter kunnen bewerkstelligen.²⁰² Bleven er in de omliggende bisdommen (Keulen, Münster, Mechelen, Antwerpen) nog wel bepaalde lokale eigenheden in de liturgie gehandhaafd, Rovenius zag in het min of meer braakliggende terrein van Noord-Nederland zijn kans om de liturgie en het kerkelijk leven geheel op Romeinse leest te schoeien. Juist in de moeilijke kerkelijke situatie waarin de kerk in de Republiek was beland, vond Rovenius het van groot belang de band met het centrum van het katholieke geloof in de liturgische vormgeving en de rituele praktijk tot uitdrukking te brengen. Hij kon de ingesleten eigenheden van de middeleeuwse Noord-Nederlandse kerk nu vrij makkelijk negeren. Rovenius was in navolging van Carolus Borromeus van mening dat het uiterlijk van de liturgie versoberd diende te worden en de geloofspraktijk gezuiverd en geuniformeerd. Daardoor zou de katholieke kerk tevens zijn positie tegenover de protestanten kunnen versterken. In die zin koos hij niet voor continuering van de oude situatie. De identiteit van de katholieken lag in zijn ogen niet in de handhaving van plaatselijke tradities, maar in de aansluiting bij de breder opererende kerk van Rome.

In de zuivering van de geloofspraktijk slaagde Rovenius overigens beter dan in de vereenvoudiging van de verschijningsvorm van de liturgie in de locale kerken: de door hem in navolging van Carolus Borromeus voorgestelde versoberingen hielden nergens lang stand, als ze al werden nagevolgd. Tijdens en na zijn bestuur zou de inrichting van de huiskerken alleen maar rijker worden. In de nieuwe vaste kerkruimtes was daar ook meer gelegenheid voor. Hier was dus sprake van een verschil tussen de wensen van de kerkleiding enerzijds en hoe daarmee werd omgegaan door de gelovigen in de geleefde praktijk anderzijds.²⁰³ Een versobering van de liturgie en van de inrichting van de kerkruimte beantwoordde kennelijk niet aan de luister van de eredienst die de meeste gelovigen voor ogen stond en niet aan hun behoefte van continuering van lokale tradities en eigenheden van de plaatselijke kerken in de Republiek, die over het algemeen sterker was dan de identificatie met de internationalere katholieke kerk. Locale kerken konden in principe een eigen invulling aan de gestalte van de kerkinrichting en de liturgische voorwerpen geven en dus afwijken van het bisschoppelijke gezag, ook omdat er in feite door Rome niets verplichtends over was vastgelegd. Sinds 1620 ging men meer werk maken van de inrichting en de liturgische voorwerpen in de huiskerken. De terugkeer van prereformatorische voorwerpen zal verder hebben bijgedragen aan de versterking van het

¹⁹⁹ Utrecht, Het Utrechts Archief (HUA), archiefstukken Sasbout, toegangsnummer 275, inventarisnummers 296; Leeftang en Van Schooten 2015, p. 20, 48, 196. 197.

²⁰⁰ Acta Rovenii, zie p. 41.

²⁰¹ Spiertz 1992, p. 15-34, 197-227.

²⁰² Hierin waren riten die voor een deel buiten de kerk plaatshadden, zoals een uitvaart en begrafenis of het toedienen van de doop in geval van nood, uiteengezet. Brasjen – Mudde 2018, p. 118-119.

²⁰³ Nissen 2000, p. 233 en p. 241; Nissen 2003, p. 235-248.

identiteitsgevoel. De oude voorwerpen vormden echter slechts een fractie van wat er ooit geweest was en zij voorzagen bij lange na niet in de behoeften die er in de katholieke huiskerken bestonden.²⁰⁴ Met de komst van de eerste vaste huiskerken groeide de aanschaf van nieuw liturgisch gerei en schilderijen dan ook explosief.²⁰⁵

Er zijn enkele honderden stukken vaatwerk uit de periode 1620-1650 bewaard gebleven tegen ongeveer zeventig stukken uit de periode 1570-1620, naast de kelken nu ook een substantieel aantal cibories, monstransen, wierookvaten, ampullen en ampullenschalen. Rijke zelfbewuste katholieke families, maar ook priesters en vooral geestelijke maagden die geen gelofte van armoede aflegden, bekostigden deze objecten. Er kwam kortom veel meer geld beschikbaar voor de inrichting van de huiskerken, nu die een vaste locatie hadden gekregen. Ook nu werden in het zilverwerk de laatmiddeleeuwse vormen geheel verlaten ten gunste van een idioom in renaissance- of barokstijl met een overvloed aan afbeeldingen van heiligen en voorstellingen die betrekking hebben op de eucharistie, teruggaand op contemporaine prenten. Door het grote aantal opdrachten ontstonden er werkplaatsen van professionele katholieke edelsmeden die zich vrijwel uitsluitend bezighielden met de productie van katholiek liturgisch vaatwerk en geheel eigen stijlen binnen de algemeen heersende barok ontwikkelden: de werkplaats van Thomas en Joannes Bogaert in Amsterdam²⁰⁶, de werkplaats van Dominicus van Lynhoven, Pieter Bagijn en Pieter Ebbekin in Haarlem²⁰⁷ en de werkplaats van Michiel de Bruyn van Berendrecht te Utrecht.²⁰⁸ Tegelijkertijd bleven de ogen ook gericht op Antwerpen, waarmee directe contacten werden onderhouden, via de diverse paters die in de Hollandse Zending werkzaam waren en die de Scheldestad als thuishaven hadden.²⁰⁹

Ook de schilderkunst voor de katholieke kerk kwam vanaf 1620 tot bloei met gerenommeerde schilders van eigen bodem, zoals Abraham Bloemaert, Gerard van Honthorst en Jan van Bijlert in Utrecht en Pieter de Grebber in Haarlem. Zij hadden hun opleiding in Rome, Frankrijk of de Zuidelijke Nederlanden genoten en leverden werk van uitstekende kwaliteit, geheel in de moderne barokstijl.²¹⁰ En natuurlijk kon men ook niet om de vele uit Antwerpen geïmporteerde kopieën naar Rubens en Van Dijck heen. Er werden nieuwe altaarstukken vervaardigd en tamelijk grote schilderijen van liggend formaat met grootfigurige voorstellingen voor tegen de

²⁰⁴ Een groot deel van de overgeleverde pre-reformatorische kerkelijke objecten uit Noord-Nederland heeft deze weg afgelegd en is minstens twee eeuwen lang bewaard en gebruikt in katholieke huiskerken in de Republiek. Vergelijk de middeleeuwse objecten in Museum Catharijneconvent. Van Eck somt een aantal middeleeuwse schilderijen op die in de huiskerken terecht kwamen (Van Eck, p. 24-27). Hier kunnen bijvoorbeeld nog het voormalige altaarstuk door het atelier van Jan van Scorel en het schilderij van het Mirakel van Amersfoort in de oud-katholieke kerk van de H. Georgius in Amersfoort aan worden toegevoegd. In Graas 1996 wordt een behoorlijk aantal middeleeuwse voorwerpen in of uit Zuid-Hollandse kerken genoemd. De Kruijf vertelt over de wederwaardigheden van de middeleeuwse relieken in de huiskerken van de Republiek (De Kruijf 2011).

²⁰⁵ Westerink 1992, p. 44-65; Van Eck 2007, p. 27.

²⁰⁶ Westerink 1992, p. 44-65.

²⁰⁷ Enige tientallen objecten in kerken in de kop van Noord-Holland rond Haarlem.

²⁰⁸ Enige tientallen objecten in kerken in en om Utrecht en in sommige andere plaatsen in het gebied van het aartsbisdom Utrecht, zoals Delft en Culemborg.

²⁰⁹ Kelken in de oud-katholieke kerken van Dordrecht en Delft en navolgingen ervan in de oud-katholieke kerken van Rotterdam. Van Rijen 2005, p. 91.

²¹⁰ Van Eck 2007.

zijwanden van de kerkruijnte (afb. 13).²¹¹ Veel van de schilderijen werden vanaf ongeveer 1620 dus door professionele schilders en hun ateliers gemaakt. Ook zij kozen vrijwel uitsluitend voor de eigentijdse barokstijl, waarin ze waren opgeleid. Het kiezen voor eigentijdse vormen hing blijkbaar samen met de professionaliteit van de kunstenaars en ambachtlieden en ook met de komst van vaste huiskerken, waarin men bereid was meer geld te investeren. Stukken die teruggrepen op de prerereformatorische tijd werden daarentegen meer door personen uit de eigen confessionele groepering in het tweederangs-circuit – door ‘amateurs’ – gemaakt, in een periode van instabiliteit waarin er waarschijnlijk nog niet zoveel geld beschikbaar werd gesteld voor de inrichting van kerken, en niet door ‘professionals’. Van een zuiver tactische insteek vanuit missionair oogpunt om de tradities van de lokale cultuur onderdeel te maken van nieuwe kunstuitingen, zoals die aanwijsbaar is bij de jezuieten (zie paragraaf 3.2.4.5), is hier geen sprake.

Over de andere inrichtingsstukken is veel minder te zeggen. In tegenstelling tot schilderijen werden nieuwe grotere beelden pas vanaf het midden van de zeventiende eeuw aangeschaft. Zij werden meestal geïmporteerd vanuit de Zuidelijke Nederlanden of vervaardigd door Zuid-Nederlanders die na 1650 in de Republiek werkzaam waren.²¹² Verder is er nauwelijks iets bekend over het grotere meubilair, zoals altaaropstanden, preekstoelen, orgels, en de na het Concilie van Trente aanbevolen communiebanken en biechtstoelen, dat toch zeker vanaf 1620 in de eerste vaste kerkruijntes aanwezig moet zijn geweest. Het meeste is waarschijnlijk vervangen toen de katholieken in het laatste kwart van de zeventiende en het eerste kwart van de achttiende eeuw grotere en representatievere huiskerken mochten bouwen. Ook de gravures en schilderijen van voormalige huiskerken in Noord-Nederland tonen vrijwel altijd de situaties van na 1675. Een uitzondering is mogelijk het schilderijtje uit circa 1820 van het interieur van de voormalige oud-katholieke kerk van Aalsmeer, dat vanaf de bouw in 1635 tot de sloop in 1861 ongewijzigd zou zijn gebleven. Hierop is een portiekaltaar met altaarstuk en tabernakel zichtbaar, een eenvoudig houten hekwerk als communiebank, een preekstoel tegen de zijwand en twee gesloten bankenblokken (afb. 14).²¹³

Ook het altaar op de interieurfoto van de voormalige in 1870 gesloopte huiskerk op de Breedstraat te Enkhuizen zou misschien nog uit de periode 1620-1650 kunnen dateren (afb. 15).²¹⁴ Alleen bij de oud-katholieke kerk van de HH. Jacobus en Augustinus in Den Haag is een deel van de oude zolderkapel uit 1640 nog aanwezig.²¹⁵ De huidige altaaropstand is echter in rococostijl uitgevoerd en dateert uit 1750-1775. We mogen waarschijnlijk wel aannemen dat in de huiskerken in het tweede kwart van de zeventiende eeuw bescheiden barokke

²¹¹ Dit was in de huiskerken in de Republiek nog mogelijk tot ca. 1660. Daarna werden galerijen in de kerken aangebracht en was er veel minder plaats voor schilderijen tegen de zijwanden. Van Eck 2007, p. 37-38. Schilderij Christus en Veronica (Atelier Gerard van Honthorst, Utrecht, circa 1650), Utrecht, Museum Catharijneconvent OKM s26, afkomstig uit de voormalige oud-katholieke kerk van Ste Marie te Utrecht.

²¹² Artus Quellinus de Oude, Rombout Verhulst. Van Dael 1996, p. 69.

²¹³ Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM s34, bruikleen van de oud-katholieke kerk van de HH. Petrus en Paulus te Aalsmeer, inv. nr. 69-50.

²¹⁴ Foto Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM f156.

²¹⁵ Het betreft slechts een kwart van de oude kapel; het overige deel werd in de twintigste eeuw onherkenbaar verbouwd tot een nieuw appartement.

portiekaltaren verschenen met daarin geschilderde altaarstukken, zoals in de kerken van Aalsmeer en Enkhuizen.

Na het Concilie van Trente werd het gebruik dat het tabernakel, waarin de ciborie met de geconsacreerde hosties werd bewaard, op het altaar een vaste plaats kreeg, ofschoon daar vanuit Rome geen voorschrift voor gegeven werd. De sacramentsnis of het sacramentshuis als bewaarplaats aan de zijde van het priesterkoor schafte men af. De gedachte hierachter was dat het heilig sacrament, Christus zelf, de centrale plaats toekwam en geen genoegen behoefde te nemen met een plek aan de zijlijn. Enkele barokke tabernakels uit deze tijd bleven bewaard in de oud-katholieke kerken van Gouda (afb. 16), Dordrecht (afb. 17), Amersfoort (?) en Aalsmeer (afb. 542).²¹⁶ Het zijn over het algemeen eenvoudige blokvormige kasten, inwendig gedecoreerd met textiel, goudleer of exotische houtsoorten. Het tabernakel te Aalsmeer, dat afkomstig is uit de voormalige oud-katholieke kerk van Maria op de Kamp te Utrecht, is wat rijker gedecoreerd en voorzien van zuiltjes en barok lijstwerk. Inwendig is een overdadige geborduurde decoratie aangebracht. Verder kon op de tabernakels een expositietroon worden geplaatst ten behoeve van de uitstelling ter aanbidding van het allerheiligste in de monstrans of de ciborie. Een expositietroon van voor 1650 is niet overgeleverd. Uit de opsommingen en afbeeldingen van het kerkmeubilair en de tabernakels is niet duidelijk af te leiden of deze zaken in eigen beheer werden vervaardigd of niet. Het meeste lijkt vrij eenvoudig schrijnwerk, dat waarschijnlijk door lokale ambachtslieden werd vervaardigd.

2.4 Conclusie

Op allerlei terreinen werd door de katholieken in de Republiek gezocht naar een compromis tussen behoud van de oude tradities van de katholieke kerk en de vernieuwingen die door de protestantse en katholieke reformaties noodzakelijk waren geworden. Er bestonden dilemma's waar men zo goed en zo kwaad mogelijk keuzes in probeerde te maken. Of men maakte eenvoudig geen keuze, als het te ingewikkeld was. En sommige zaken werden zonder zichtbare problemen doorgevoerd.

Bij de herorganisatie van de kerk probeerde Rome noch het calvinistische bestuur van de Republiek noch de Spaanse kroon voor het hoofd te stoten. Men was, mede als gevolg hiervan, in de eerste helft van de zeventiende eeuw ambivalent in het benoemen van de status van de katholieke kerk in de Republiek: was het een missiegebied geworden of was de oude kerkprovincie Utrecht eigenlijk nog intact? Dit leidde tot onduidelijkheid over competenties en zorgde bijvoorbeeld voor conflicten tussen pastoors van parochies die vasthielden aan de oude organisatiestructuur, en leden van religieuze orden die als missionarissen naar de Republiek werden gestuurd.

Geheel nieuw was de oprichting van seminaries voor de opleiding van priesters voor de Noord-Nederlandse kerk, waarvan de colleges in Keulen en Leuven de belangrijkste waren.

²¹⁶ Dordrecht, oud-katholieke kerk van de H. Maria Maior, inv. nr. 1881-3; Gouda, oud-katholieke kerk van Sint-Jan de Doper, inv. nr. 1978-4; Amersfoort, oud-katholieke kerk van de H. Georgius, inv. nr. 461-2 (mogelijk net wat jonger dan 1650); Aalsmeer, oud-katholieke kerk van de HH. Petrus en Paulus, inv. nr. 69-1.

Men kreeg niet alleen gedegen onderwijs in de nieuwe Romeinse regels, maar men werd ook voorbereid op de situatie van de katholieke kerk in Noord-Nederland. Daarnaast greep men terug op de spiritualiteit van de moderne devotie die in Noord-Nederland vanaf de late middeleeuwen een grote rol in de geloofsbeleving had gespeeld. Ook de geestelijke maagden of kloppen waren in de zeventiende eeuw een min of meer nieuw fenomeen, maar sloten met hun semi-religieuze levenswijze en geloofsbeleving aan bij de idealen van de middeleeuwse begijnen en de moderne devotie. De initiatieven van leken (adel en kooplui) en dan met name van vrouwen die het voortouw namen in de continuëring en promotie van het katholicisme, waren in deze vorm geheel nieuw of in elk geval geheel anders dan de betrokkenheid van de leken voor de doorvoering van de Reformatie. De inzet van vrouwen kan te maken hebben met wijzigingen van traditionele genderrollen in een situatie van onderdrukking. Vrouwen waren beter in staat buiten beeld te blijven dan mannen.

Even vernieuwend als merkwaardig was de cultivering van de devotie tot vaderlandse heiligen, zoals Willibrord en Bonifatius, waar vanuit Rome op werd aangestuurd om de identificatie met de plaatselijke kerk te versterken. Het lijkt hier te gaan om het teruggrijpen op prereformatorische tradities, maar dat was het niet, omdat er voor de komst van de Reformatie in de Noordelijke Nederlanden nauwelijks aandacht voor deze heiligen was geweest.

Wat betreft de materiële cultuur van de kerk hadden er met de komst van Reformatie en de verhuizing naar de huiskerken grote veranderingen plaats, alhoewel die vooral met kwantiteit en formaat te maken hadden. Vanuit Rome werden er nauwelijks veranderingen in de soorten liturgische voorwerpen voorgeschreven en de vormgeving, mits waardig, werd overgelaten aan de plaatselijke kerken zelf. In de eerste periode, waarin op wisselende locaties bij particulieren thuis werd gekerkt, was groot meubilair niet langer mogelijk en zeker in de eerste decennia kon voor de steeds wisselende locaties slechts het allernoodzakelijkste liturgische gerei worden gebruikt, dat ook nog snel in veiligheid gebracht moest kunnen worden bij eventuele verstoringen. Voor eventuele decoratie koos men mobiele kleine schilderijen en drieluiken. Met deze drieluiken, die vooral in eigen beheer werden vervaardigd, ook om kosten te besparen, probeerde men aan te sluiten bij de prereformatorische tradities. Als het daarentegen over nieuw zilveren vaatwerk ging, werd in Noord-Nederland, net als trouwens in de rest van West-Europa, voor een eigentijdse vormgeving in renaissance- of barokstijl gekozen. Dit vaatwerk werd dan ook vrijwel uitsluitend door professionele zilversmeden gemaakt. De situatie veranderde toen er rond 1620 steeds meer vaste kerkruimtes werden ingericht. Dit is een belangrijke cesuur met grote gevolgen voor de decoratie van de huiskerken. In de nieuwe vaste kerkruimtes werden vanaf ongeveer 1620 grotere barokke schilderijen aangeschaft die voor een deel in professionele ateliers werden vervaardigd en geheel met hun tijd meegingen. Voor de inrichting van vaste kerkruimtes werd dan ook veel meer geld beschikbaar gesteld dan voor de decoratie van huiskerken op wisselende locaties in een instabiele situatie. Er zijn aanwijzingen dat vanaf het tweede kwart van de zeventiende eeuw ook groter vast meubilair in de kerkruimtes verscheen, dat op een eenvoudige wijze de stijl van de barok volgde. Uit het bovenstaande zou men kunnen concluderen dat het handhaven van tradities in de vormgeving van kerkelijke voorwerpen ook samenhang met de uitvoering door eigen mensen – ‘amateurs’ – die mogelijk betrokken waren bij de plaatselijke situatie, in een tijd dat men nog niet al te veel geld aan de kerkinrichting

durfde te besteden, terwijl eigentijdse scheppingen juist veel meer door professionele kunstenaars en ambachtslieden werden uitgevoerd. Wat schilderijen betreft was dat vooral vanaf ongeveer 1620, toen er steeds meer vaste huiskerken werden ingericht waarin men veel liever wilde investeren.

Een tweede belangrijke conclusie is dat men er over het algemeen pas rond 1620 toe overging om de geredde kerkelijke objecten van voor de komst van de Reformatie in de kerken te plaatsen en weer te gebruiken. Ook dit had te maken met de stabielere situatie die was ontstaan door de komst van kerkruimtes op vaste locaties. De voorwerpen die de grootste historische en identiteitsbevestigende betekenis hadden verschenen voor het grootste deel toen pas in het kerkinterieur, waar op dat moment dus zowel oude als nieuwe voorwerpen te zien waren, men zou kunnen zeggen een afspiegeling van de kerkhistorische ontwikkeling in Noord-Nederland.

3. BEHOUD EN VERNIEUWING IN DE PARAMENTEN

Het spreekt vanzelf dat de paramenten deel uitmaakten van het bovengeschetste verhaal over de materiële cultuur, de noodgedwongen overgang van de grote publieke kerken naar de huiskerken en over de regelgeving na het Concilie van Trente. Nadat in het vorige hoofdstuk de dilemma's van behoud en vernieuwing in de periode 1580-1650 werden geanalyseerd op het gebied van de kerk, het geestelijk leven en de materiële cultuur (schilderijen, zilverwerk en meubilair), zal nu worden gekeken naar de paramenten en de aspecten van behoud en vernieuwing die daar in de periode 1580-1650 speelden. Hoe ging men in de nieuwe situatie van huiskerken met de paramenten om? Welke van de gewaden die gered konden worden diende men aan te passen voor het nieuwe liturgische gebruik en hoe deed men dat dan? Wat behelsde de nieuwe Romeinse regelgeving en hoe vertaalde men die in de aanpassing van de oude paramenten en in de vervaardiging van nieuwe paramenten in deze periode?

Het is goed om allereerst vast te stellen dat er geen verandering was gekomen in de soorten gewaden die in de liturgie werden gedragen. Dat waren nog steeds in hoofdzaak kazuifels, dalmatieken, tunieken en koorkappen. Het kazuifel of misgewaad behoorde met de stola tot de basale liturgische uitrusting die nodig was voor de viering van de mis. Daartoe behoorden ook de kelk, de pateen, het corporale en het kelkdoekje of purificatorium.²¹⁷ Deze voorwerpen dienden met uitzondering van het kelkdoekje als enige objecten speciaal te worden gewijd. Samen met een eveneens gewijde altaarsteen, het overige toebehoren van het kazuifel (manipel, kelkvelum, bursa en palla) en het missaal volstond dit om als priester bijvoorbeeld in klein huiskerken de mis op te kunnen dragen. Voor een sacramentslof (zie de Acta van Rovenius in paragraaf 2.3.1) zal waarschijnlijk een koorkap beschikbaar zijn geweest. Dalmatieken kwamen alleen te pas bij een plechtige viering met drie priesters en zij zijn dan ook over het algemeen

²¹⁷ Op de zerken van priestergraven werd als kenmerk doorgaans ofwel alleen een kelk afgebeeld, ofwel de betreffende priester, gekleed in albe (het wit linnen onderkleed) en kazuifel en een kelk in de hand houdend.

het minst vertegenwoordigd. In de situatie van de eerste huiskerken behoren zij tot de zeldzaamheden.²¹⁸

Voor de gelovigen behoorden de paramenten tot de karakteristieke bestanddelen van de materiële cultuur van de katholieke kerk, die de lijnen met het verleden intact hielden en de waardigheid en het gezag van de priester benadrukten. Wanneer de priester zich bekleedde met de stola en het kazuifel, nam hij de rol van Christus aan. Het moet voor de katholieken dan ook een schokkende ervaring zijn geweest toen de priester Martinus van der Velden (1609-1639), na betrappt te zijn bij een clandestiene misviering in Middelburg in 1639, met albe, stola en manipel door de straten werd gesleept.²¹⁹ Dit stond gelijk aan een ernstige vorm van heiligschennis.

De kerkgewaden werden van alle kerkelijke gebruiksvoorwerpen daarnaast het meest door stijl en praktisch gebruik beïnvloed. Het ging tenslotte toch om kledingstukken. In de periode 1580-1650 zijn er in Noord-Nederland veranderingen merkbaar in de vorm van het kazuifel, de kleuren van de paramenten en in het aantal accessoires dat wordt gebruikt. Dit betrof niet alleen de nieuwe, maar ook de oude geredde gewaden. Sommige paramenten veranderden niet. Ondanks dat een aantal veranderingen verplicht was, werden ze bij de oude paramenten niet allemaal per se doorgevoerd. Dit kan ook hier te maken hebben gehad met de wens om als kerk in de marge de band met het verleden als onderdeel van de eigen identiteit te laten prevaleren boven de nieuwe opvattingen van Trente.

Hieronder zullen eerst de verschijningsvormen van de paramenten in de Noord-Nederlandse kerk voor de komst van de Reformatie aan de orde komen, vervolgens hoe de paramenten toen in de liturgie functioneerden. Wat was met andere woorden de oude situatie die men in de eerste periode van de huiskerken probeerde vast te houden? Daarna worden de nieuwe regels en aanbevelingen die na Trente met betrekking tot de paramenten werden geformuleerd besproken en hoe die werden verspreid. Tenslotte komen puntsgewijs de veranderingen en vernieuwingen aan de paramenten – zowel oud als nieuw – aan de orde wat betreft vormen, liturgische kleuren, nieuwe accessoires, decoraties, en hoe men die probeerde te realiseren. Een interessante vraag is of er net als bij de overige materiële cultuur, ook bij de paramenten sprake was van de cesuur rond 1620 die Xander van Eck constateerde en die samenhang met de overgang van huiskerken op wisselende locaties naar vaste gebedsruimtes? In het bovenstaande is deze vraag al voor een deel beantwoord. De berichten over de prereformatorische paramenten die na 1620 tevoorschijn

²¹⁸ Vgl. de dalmatieken uit de oud-katholieke kerk van de HH. Petrus en Paulus te Aalsmeer (inv. nr. 69-62) (afb. 45) en de dalmatieken in de rooms-katholieke kerk van de H. Jacobus de Meerdere te Akersloot (inv. nr. 4604-78). Doordat deze gewaden zelden werden gedragen (de liturgische kleur is bovendien rood), is hun conditie vaak nog uitstekend.

²¹⁹ Kleijntjens 1917, p. 274-276, bijzonder p. 275; Walvis, Goudsche katolieke kerk-zaaken (1525-1712), ed. Abels 2012, p. 163-164; Lenarduzzi 2019, p. 164; De Kruijf 2011, p. 92-93. De gewelddadigheden tijdens de Haarlemse Noon in 1578 hadden een vergelijkbaar effect; Lenarduzzi 2019, p. 170. Lenarduzzi noemt verder nog de Amsterdamse minderbroeder Arnoldus ab Ischa die in 1591 tijdens een mis werd opgepakt en vervolgens op klaarlichte dag ‘in pleno habitu sacerdotali’ (in vol priesterlijk ornaat) over straat naar de gevangenis werd geleid (Lenarduzzi 2018, p. 196), een priester uit Overijssel (waarschijnlijk pastoor Lonius in Kampen) die in 1612 op een zelfde manier, ‘sacris vestibus indutus’, over de markt naar het gevang werd gevoerd (Lenarduzzi 2018, p. 196-197), en een pater in de buurt van Zwolle die in 1684 gevangen was genomen en ‘in sijn rock en muijlen de straet langs op ’t stadthuijs gebracht’ (Lenarduzzi 2018, p. 197).

kwamen, zijn immers talrijker dan die over de meeste andere kerkelijke objecten. Wat waren de concrete gevolgen van die cesuur voor de paramenten?

3.1 De situatie wat betreft paramenten voor en tijdens de doorvoering van de Reformatie en voor de vernieuwingen naar aanleiding van het Concilie van Trente

In de rijke katholieke liturgie in de Noordelijke Nederlanden voor de doorvoering van de Reformatie kon men de allerduurste en meest exotische materialen voor de paramenten gebruiken, zoals goudbrokaat en fluweelbrokaat uit Italië, waarmee in de late middeleeuwen ook profane gewaden werden samengesteld. Gewaden werden in allerlei kleuren uitgevoerd: wit, rood, blauw, groen, paars, zwart, goud en zilver, waarbij de rijkdom van de stoffen soms zwaarder woog dan een bij de liturgie passende kleur. De paramenten konden in de Nederlanden tenminste vanaf de veertiende eeuw worden voorzien van verfijnd borduurwerk in zogenaamd lazuurwerk, dat zich hier tot een ongekend hoog niveau had ontwikkeld. Bij deze techniek werden tegelijkertijd gekleurde zijdedraad en gouddraad gebruikt, zodanig dat de voorstelling doortrokken leek van een film van goud. Met de bedragen die aan zulke kerkgewaden werden uitgegeven kon men soms gemakkelijk huizen kopen.²²⁰ Dat neemt niet weg dat er ook eenvoudige, nauwelijks gedecoreerde gewaden werden gedragen. Helaas zijn daar in de Noordelijke Nederlanden geen voorbeelden van bewaard gebleven, ofwel omdat ze door veelvuldiger gebruik meer aan slijtage onderhevig waren, ofwel omdat men ze eenvoudig niet de moeite van het bewaren waard vond. Gelukkig zijn er nog genoeg meldingen van in allerlei schriftelijke bronnen, zoals inventarislijsten, ook van na de doorvoering van de Reformatie, libri ordinarii en kronieken. Daarnaast bestaan er afbeeldingen van vooral contemporaine schilderijen, miniaturen in verluchte manuscripten en reliëfs.²²¹ In Utrecht zijn bijvoorbeeld uit het einde van de vijftiende en uit de zestiende eeuw inventarislijsten van de Dom, van de kapittelkerken van Oudmunster, Sint Jan, Sint Pieter en Sinte Marie bewaard gebleven, alsmede van enkele parochiekerken en kloosters, die niet alleen een indruk geven van de hoeveelheid kerkzilver en liturgische boeken, maar ook van de grote aantallen paramenten, zowel rijk als eenvoudig uitgevoerd.²²² Ook in bepaalde persoonlijke notities werden soms verrassende tijdsbeelden geschetst. Tuuk Stam haalt in haar artikel uit 2001 de Amsterdamse ouderling Walich Siewertsz aan, die in 1604 nog levendige herinneringen had aan de katholieke rituelen met de bijbehorende paramenten in en rond de Oude Kerk te Amsterdam: *“Wanneer het eene hooge Feestdagh plach te zijn, soo trockmen gouwe Lakens Cappen aen ende des anderen*

²²⁰ Van den Hoven van Genderen geeft een berekening van de kosten van alle gewaden die tussen 1500 en 1509 door de kanunniken van Oudmunster te Utrecht werden aangeschaft. De totale uitgaven waren hoger dan de kosten van de gehele verbouwing van het koor van de kerk aan het einde van de vijftiende eeuw en drie keer zo duur als het nieuwe orgel dat tussen 1521 en 1523 werd gemaakt; Van den Hoven van Genderen 2015, p. 20; Brasjen – Mudde 2018, p. 126.

²²¹ Vgl. Cat. tent. Schilderen met gouddraad en zijde, Utrecht, 1987; Leeftang en Van Schooten 2015.

²²² Muller 1879, p. 284-350; Brom 1900, p. 233-322; Brom 1901, p. 377-399; De Groot 2011, p. 237-256. Sommige lijsten dateren uit de periode rond 1580 waarin de stad naar de Reformatie overging en werden opgesteld in opdracht van de stadsmagistraat ten behoeve van de liquidatie van het bezit.

*daeghs roode fijne Fluwelen Cappen, onder met sije frangie ende Silvere clinckende schellekens behanghen, die seer aerdich ende fray clinckten. Wast een Feeste van blijtschap, daertoe hadmen witte Damaste Cappen, ende alle dinghen daerop responderende; quam daer een feeste van droevenisse, daer toe wasmen gestoffeert van swarte fijne fluwelen Cappen”.*²²³

Over het algemeen was het kostbaarste en rijkste niet goed genoeg als het ging om de goddelijke diensten, waarin Christus zelf op het altaar aanwezig was in het eucharistische brood en de wijn, en waarin als het ware een glimp van de hemel werd geboden.²²⁴ In feite verschilde de oude toestand op dit punt niet wezenlijk van die in de Noord-Nederlandse huiskerken, zeker na ongeveer 1620. De schaal was weliswaar aanmerkelijk verkleind, maar men streefde nog altijd naar een zo luisterrijk mogelijke eredienst in een zo waardig mogelijk gedecoreerde kerkruimte.

Na de alteratie probeerden de katholieken met wisselend succes het nodige aan paramenten en andere kerkelijke objecten in particuliere huizen in veiligheid te brengen en zo te redden van de vernietiging. Dat lukte bijvoorbeeld aardig met de paramenten van de Utrechtse kapittelkerk van Sint-Jan. Vrijwel het hele bestand werd bij diverse kanunniken of hun familieleden ondergebracht en kon in 1622, zes jaar na de oproep van apostolisch vicaris Rovenius in 1616, weer uit de schuilplaatsen worden gehaald.²²⁵ Van de omvangrijke collectie werd een gedetailleerde lijst gemaakt, maar veel objecten verkeerden na de jarenlange opslag niet meer in al te beste staat.²²⁶ De weinige nog bruikbare gewaden kregen een plaats in de Gertrudisstatie te Utrecht.

Met de paramenten uit de rond 1615 afgebroken Utrechtse kapittelkerk van Oudmunster was al eerder nogal heen en weer geslept.²²⁷ Het beste deel was in 1578 ingenomen door de protestanten, hetgeen meestal leidde tot vernietiging waarbij het goud en zilver van het borduurwerk werd teruggewonnen. Van dit deel was al in 1569 een inventaris opgemaakt. Wat niet in protestantse handen belandde, werd bij kanunniken thuis bewaard en rond 1590 met relieken en andere kostbaarheden in Emmerik in veiligheid gebracht bij Jan van den Eynde, voormalig inwoner van Utrecht en vertrouweling van het kapittel van Oudmunster. Kort nadat in 1609 de gouden en zilveren voorwerpen van Emmerik weer naar Utrecht werden gehaald, bracht Jan van den Eynde ook de gewaden van Emmerik terug naar Utrecht, waar ze in het huis van Pompeius van Montzima, thesaurier van het kapittel, werden ondergebracht. In 1610 werd

²²³ Stam 2001 (Barokke rijkdom), p. 256. Ook Lenarduzzi geeft beschrijvingen van de herinneringen van de Amsterdamse dichter, musicus en advocaat Cornelis Plemp (1574-1638) aan de luisterrijke voorreformatische inrichtingen van de Oude en Nieuwe Kerk te Amsterdam. Lenarduzzi 2019, p. 91, 94 en 95.

²²⁴ Stam 2001 (Barokke rijkdom), p. 256; Staal 2015, p. 25-31; Braun 1912, p. 58-60.

²²⁵ Dodt van Flensburg 1843, p. 199-201; Brom 1900, p. 275-287; De Kruijf 2011, p. 145-146; Lenarduzzi, p. 158. Er zat wel vaker een grote tijdsperiode tussen de oproep van Rovenius en het tevoorschijn halen van de paramenten. In een enkel geval gebeurde dat pas in 1633. Blijkbaar waren hierop andere externe factoren van invloed. De voorwerpen waren immers bij particulieren ondergebracht.

²²⁶ Bijlage VIII. De paramenten die in de laatste inventarislijst van de Janskerk van 1501 worden genoemd (Brom 1900, p. 275-287), komen wonderwel overeen met de paramenten die in 1622 worden opgesomd (Dodt van Flensburg 1843, p. 199-201). Overigens zijn van deze gewaden alleen het gouden vierstel van David van Bourgondië uit 1450-1510 (Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t89 [koorkap] [afb. 50 en 51], OKM t90a en OKM t90b [twee dalmatieken] [afb. 43 en 44], OKM t90c-e [toebehoren]; Luik, kathedraal St. Paul [kazuifel] [afb. 22 en 23]) en de albe van Bernulphus (keizersalbe van Barbarossa) uit 1145-1155 (Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t91) bewaard gebleven. Veel was in 1622 al zwaar gehavend.

²²⁷ Brom 1900, p. 314-322; Brom 1901, p. 377-399; De Kruijf 2011, p. 95-96.

een deel van deze paramenten op initiatief van het kapittel overgeleverd in de handen van J. de Cranendonck, die een poging zou doen ze op de markt in Antwerpen te verkopen aan katholieke religieuze instellingen, zoals kapittels en abdijen. De overige voorwerpen, waaronder toch ook weer kerkgewaden, bleven zeker tot 1627 in huizen van de kanunniken van Oudmunster in Utrecht bewaard. Het lot van de paramenten na dat jaar is onbekend.

Ook uit de Utrechtse Dom, uit de andere kapittelkerken of uit de Paulusabdij te Utrecht is geen enkel parament overgeleverd, noch uit andere Noord-Nederlandse hoofdkerken, behalve uit de Lebuinuskkerk van Deventer²²⁸ en de Grote Kerk van Hoorn²²⁹. Mogelijk is de reden hiervoor dat de kerkelijke inventarisstukken uit de hoofdkerken over het algemeen te bekend waren om ongezien achterover te kunnen drukken, in tegenstelling tot objecten uit dorpskerken of kloosters. Het zou ook kunnen dat juist van kerken waar kort voor de beeldenstorm en de overgang naar de Reformatie een inventarislijst van de ornamenten werd gemaakt, geen inventarisstuk bewaard is gebleven. Van bijvoorbeeld de objecten in de Dom en in de kapittelkerk van Ste Marie te Utrecht werden in de periode 1560-1590 uitvoerige inventarislijsten opgemaakt, waarschijnlijk met het oog op de onrustige tijden, en ook van de kapittelkerk van Oudmunster zoals we hierboven zagen.²³⁰ Van deze kerken is nauwelijks iets van de inventaris bewaard gebleven. Van de Janskerk te Utrecht bestaat echter geen inventarislijst uit de tweede helft van de zestiende eeuw en daar kon nagenoeg de gehele paramentenschat in veiligheid worden gebracht. In hoeverre dit van invloed was, behoeft verder onderzoek.

In Deventer werd in 1566 onder druk van de dreigende beeldenstorm in opdracht van het kapittel een lijst opgesteld van alle relieken en zilveren en vergulde ornamenten in de Lebuinuskkerk. Hierin waren alleen paramenten opgenomen voor zover zij van zilverwerk, zoals gespen (agraven) en belletjes, waren voorzien.²³¹ Het terugwinnen van zilver en goud middels verbranding van het textiel kan een rol hebben gespeeld bij het lot van paramenten. Niet alleen bij protestanten was dit een bekend procedé. Ook bij katholieken voor wie de kerkgewaden sacrale objecten waren, was verbranding en dus desacralisering een geoorloofde oplossing voor geheel versleten of zwaar beschadigde gewaden. Geldnood op zich was geen geldig motief. Als aartspriester Arnoldus Waeijer in het rampjaar 1672 in Zwolle drie kazuifels terugkrijgt die een eeuwlang daar op het stadhuis waren bewaard, tekent hij op dat twee ervan *'waren van root fluweel met gout geborduurt, maer heel geschonden, met het uijtsnijden des gouts'*.²³² Het ging

²²⁸ Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2093b -f (rood driestel familie Grauwert uit 1525-1535); Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2093a (rode koorkap uit 1485-1495); Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2005 (rood kazuifel uit circa 1600 met restanten borduurwerk kazuifel David van Bourgondië uit 1450-1475, mogelijk oorspronkelijk afkomstig uit de Lebuinuskkerk te Deventer).

²²⁹ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t5788a-b en d-k (rood vierstel met toebehoren uit 1510-1525) (afb. 95-112); Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t5788c (rode koorkap, in 1600-1650 samengesteld met materiaal uit 1475-1500) (afb. 113-114).

²³⁰ Muller 1879, p. 284-350 (over lijsten van zilverwerk van Utrechtse kerken uit 1578); Brom 1900, p. 233-322; Brom 1901, p. 377-399; De Groot 2011, p. 237-256.

²³¹ Dubbe 1992, p. 240-241.

²³² Meijer 1921, p. 214: *'D'eene was van geen weerden, de andere twee waren van root fluweel met gout geborduurt, maer heel geschonden, met het uijtsnijden des gouts. Ick hebbe beide geheel laten opmaecken, met nieuwe voer, boortsel, etc. oock een ander fastoen doen geven costende elck 14 gulden'*. Lenarduzzi 2019, p. 159.

dus waarschijnlijk om laatgotische kazuifels van het kostbare Italiaanse roodbrokaat, bestaande uit rood fluweel afgewisseld met gouddraad, waaruit men de delen van gouddraad had weggesneden, ongetwijfeld een actie vanuit protestantse hoek. In Gouda, waar de middeleeuwse Janskerk in 1573 ordentelijk werd ontruimd, werd van de paramenten kennelijk op initiatief van de gereformeerden rond 1573 een nauwkeurige lijst opgesteld, waarna ze naar de plaatselijke snijder Syvert werden gebracht, waarschijnlijk ter demontage en voor de terugwinning van het edelmetaal. Men kan zich voorstellen dat dit voor hem een hard gelag moet zijn geweest, want hij had de paramenten tot dan toe in onderhoud gehad.²³³

In Haarlem was er sprake van een anti-katholieke schermutseling en liep het uit op een wanordelijke onttakeling, waarbij het materiaal van de liturgische gewaden werd hergebruikt ter versiering van profane kledingstukken. In december 1573 hadden zich in het stadhuis vrouwen en jonge dochters verzameld, die *“sneeden an stucken alle kercken goeden als vesper cappen, corsoffelen, alften, etc. ende elck capiteijn nam daer zijn gerijve uuijt alsoe dat het geblecken is. Ja zij boerden daer haer cleeren mede ende gingen zoe achter die straeten.”* (= *“allerlei kerkgoederen zoals koorkappen, kazuifels, alben etc. aan stukken sneden. En elke kapitein(?) nam daarvan mee wat hij wilde, zoals gebleken is. Ze versierden er zelfs hun kleding mee en gingen zo over straat.”*).²³⁴ Ook in Arnhem werden in 1588 kerkgewaden uit het St.-Catharinae-gasthuis, na versnijding, aan het Burgerweeshuis gegeven, zodat er geen ‘*afgoderij*’ meer mee kon worden bedreven. Het fluweel der miskleden werd in 1588-1589 verkocht.²³⁵ Eveneens in Arnhem werd op 4 december 1608 op de markt een kazuifel van het Agnietenklooster, dat een zuster ondanks een verbod had gemaakt, openbaar verbrand.²³⁶ Daarentegen lukte het Jean-Baptiste Gramaye, onder andere proost van het Sint-Walburgkapittel van Arnhem en hofgeschiedschrijver van aartshertog Albrecht van Oostenrijk, in 1610 ornamenten en ‘*kerkklederen*’ van de Walburgkerk, maar ook psalmboeken, kazuifels, koorkappen en dalmatieken uit andere kerken in Arnhem in veiligheid te brengen, mogelijk bij de aartshertogen in Brussel.²³⁷

Gewaden konden ook als relikwieën van heiligen worden gered, zoals we boven zagen bij het kazuifel van de H. Bonifatius (paragraaf 2.2.3, noot 137). Ook de albe van Bernulphus, tegenwoordig bekend als de keizersalbe van Barbarossa, kan hiertoe worden gerekend. Zij bevond zich tussen de verborgen paramenten van de Utrechtse Janskerk (zie boven). Bij andere in veiligheid gebrachte kerkgewaden is de herkomst in het geheel niet bekend, zoals de partij paramenten die in 1611 naar Emmerik was getransporteerd en daar door apostolisch vicaris Sasbout Vosmeer in ontvangst werd genomen en waarvan eveneens een lijst werd opgesteld.²³⁸ Daarnaast waren kloosterzusters in staat om gedurende meerdere decennia voorwerpen, waaronder paramenten, in hun onderkomens verborgen te houden (vgl. paragraaf 4.3). Soms

²³³ Bijlage IV.

²³⁴ Willem Janszoon Verwer, *Memoriaelbouck. Dagboeck van gebeurtenissen te Haarlem van 1572-1581*, ed. J.J. Temminck (Haarlem 1973), p. 34; website MeMO Project, Medieval Memoria Online – Liturgische gewaden vermaakt en/of hergebruikt.

²³⁵ Vredenberg 1983, p. 47; Van Bommel 2005, p. 95

²³⁶ Van Hasselt 1790, p. 260; Hofman 1900, p. 188; Van Bommel 2005, p. 95.

²³⁷ Van Gruting 1995, p. 148-150; Van Bommel 2005, p. 96

²³⁸ Vgl. paragraaf 4.2.1 en bijlage V.

speelde de stedelijke (gereformeerde) overheid een actieve rol door katholiek erfgoed in stadhuizen onder te brengen, bijvoorbeeld in Delft²³⁹, Gouda²⁴⁰ en Zwolle²⁴¹.

Tenslotte konden enige tientallen kerkgewaden bij de overgang naar de Reformatie min of meer intact uit de kerken en kloosters worden gered en in katholieke (huis-)kerken de eeuwen overleven. Zij bevinden zich nu voor het grootste deel in Museum Catharijneconvent, terwijl enkele exemplaren nog in oud-katholieke kerken aanwezig zijn. Het is goed om te realiseren dat vrijwel alle overgeleverde prerematorische kerkgewaden in Noord-Nederland in huiskerken zijn bewaard en daar in de liturgie hebben gefunctioneerd. Ook materiaal van prerematorische gewaden die beschadigd waren geraakt of oude textilia die in de nieuwe huiskerksituatie overbodig waren, konden in nieuwe barokke paramenten worden verwerkt – zoals we nog zullen zien – en zo voor voor het nageslacht bewaard blijven.

De schriftelijke en materiële bronnen en het overgeleverde materiële erfgoed geven tezamen een redelijk betrouwbaar beeld van wat er zoal aan paramenten en textilia werd gebruikt voor de komst van de Reformatie en voor de doorvoering van de vernieuwingen van het Concilie van Trente. Zoals gezegd bleven de belangrijkste paramentensoorten na het Concilie van Trente hetzelfde: het kazuiifel (*carsoffel*, *casuffel*), de dalmatiek en de tuniek (*dienrocken*, *dienaersrocken*) en de koorkap (*choercap*, *vesperkap*, *cap*) met schild (*capproen*, *blaesbalg*). Daarnaast waren er de altaarvoorzetsels of antependia, schoudervela en linnengoed zoals albes (*alven*, *alff*), amicten (*amicken*) en cingels (*stockselen*, *scortselen*). Ook accessoires waren voor een deel al voor de vernieuwingen van Trente aanwezig, zoals stola's en manipels, 'coopertorii' (*kelckdekzels*, bedeksels voor de kelk [palla's?]), 'capsae' (dozen of palladozen), 'sacci' (zakken of beurzen). Deze paramenten en accessoires, die ook in de vroegmoderne tijd in Noord-Nederlandse katholieke kerken werden gebruikt, zullen in de volgende paragrafen nader worden besproken.

Diverse textilia keerden in de Noord-Nederlandse huiskerken niet meteen terug, zoals gewaden voor misdienaars en koorzangers, altaargordijnen, doeken om voor de beelden te hangen in de vastentijd, en zogenaamde pontificalia zoals mijters, handschoenen, kousen en muilen.²⁴² Ook de kostbare koorkapsluitingen van edelmetaal (agraven, *spangen*) zijn voor het grootste deel bij de komst van de Reformatie te gelde gemaakt.²⁴³ En sommige zaken verdwenen voorgoed, zoals gedecoreerde zitkussens²⁴⁴, wapenrokken en de zilveren belletjes waarmee koorkappen aan de onderzijde waren afgezet en die in Utrecht²⁴⁵, Amsterdam (zie boven)²⁴⁶, Deventer²⁴⁷ en

²³⁹ De schilderijen van Maarten van Heemskerck uit het Sint-Agathaklooster te Delft.

²⁴⁰ De kelk van Jacoba van Beieren (Gouda, Museum Gouda, objectnr. 30467).

²⁴¹ Paramenten die in 1672 door aartspriester Waeijer worden teruggehaald uit het stadhuis. Meijer 1921, p. 214; Lenarduzzi 2019, p. 159.

²⁴² Nieuwe pontificalia waren wel aanwezig in de statie van Sint-Bernardus in den Hoeck te Haarlem en waarschijnlijk in de statie van Sint-Gertrudis te Utrecht.

²⁴³ In de collectie van Museum Catharijneconvent te Utrecht is slechts een laatmiddeleeuwse agraaf aanwezig, afkomstig uit de Lebuinuskkerk te Deventer (ABM m930) (vergulde koper, 1300-1400).

²⁴⁴ Met uitzondering van de fragmenten van twee geborduurde kussenovertrekken uit 1490-1500 uit de kapittelkerk van Maria te Utrecht (Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2191a en b).

²⁴⁵ Brom 1900, bijvoorbeeld, p. 252-253.

²⁴⁶ Stam 2001 (Barokke rijkdom), p. 256.

²⁴⁷ Dubbe 1992, p. 240-241.

Gouda²⁴⁸ worden genoemd. De liturgische vieringen waren blijkbaar niet alleen een visueel spektakel, maar ook een prikkeling voor het oor. Ook de zogenaamde ‘pellen’ (wandkleden of tapisserieën)²⁴⁹, die op hoogtijdagen in de Utrechtse kapittelkerken werden opgehangen en een plaatselijke bijzonderheid waren, werden in een enkel geval weliswaar zorgvuldig uit de kerk verwijderd bij de overgang naar de Reformatie²⁵⁰, maar konden vanwege hun omvang onmogelijk een nieuwe plaats in een huiskerk krijgen.

3.2 De vernieuwingen naar aanleiding van het Concilie van Trente: nieuwe regels en richtlijnen

De vernieuwingen die in de decennia na het Concilie van Trente verplicht in de paramenten werden doorgevoerd waren de standaardisering van de liturgische kleuren en de verandering van het aantal accessoires. Tegelijkertijd had er rond het concilie een min of meer schoksgewijze verandering plaats in de al eeuwen voortschrijdende ontwikkeling van het kazuifel. Het nieuwe missaal van 1570 dat alle priesters in hun bezit dienden te hebben, bevatte eigenlijk de enige wijd verspreide schriftelijke weergave van de nieuwe vereisten. Deze bleven evenwel beperkt tot de kelk en de pateen en tot enkele aspecten van de paramenten, met andere woorden tot de meest essentiële liturgische gebruiksvorwerpen. De voorschriften voor de kelk en pateen bevatten niets nieuws: de oppervlakken die in aanraking kwamen met het heilig brood en de wijn (het lichaam en bloed van Christus) dienden van goud of verguld metaal te zijn, en de kelk en pateen moesten door een bisschop worden gewijd.²⁵¹ De voorschriften voor de kerkgewaden wat betreft kleur en accessoires waren echter voor een deel wel nieuw. En dus waren de paramenten van alle liturgische voorwerpen de enige die na het Concilie van Trente verplicht dienden te worden aangepast.²⁵² Over de vorm en de decoratie van de gewaden werd niets meegedeeld. Men vertrouwde wat dit betreft op de tradities.

Carolus Borromeus ging in zijn *Instructiones* verder en gaf vele details over de liturgische voorwerpen en de paramenten. Hier wordt bijvoorbeeld zichtbaar dat de vrij abrupte veranderingen in de vorm van het kazuifel zo niet door hem bedacht, dan toch door hem onderschreven worden. Verder is hij van mening dat de decoraties op de kerkgewaden tot een minimum moeten worden teruggebracht. Sasbout Vosmeer onderzocht deze opvattingen, maar nam ze niet over. Hij was meer geneigd tot aansluiting bij de plaatselijke tradities van rijk gedecoreerde paramenten. De opvattingen van Borromeus werden wel onderschreven door apostolisch vicaris Rovenius, die een uniformering van de liturgie en geloofspraktijk als ideaal

²⁴⁸ Bijlage IV. Inventaris van liturgische gewaden uit de Sint-Janskerk te Gouda rond 1573. Nationaal Archief, Den Haag, archief van Hendrik van Wijn.

²⁴⁹ Van Hoven – Van Genderen 1997, p. 530-533. De pellen waren waarschijnlijk oorspronkelijk de lijkleden die de baar van overleden kanunniken bedekten.

²⁵⁰ Utrecht, kapittelkerk van St. Jan, opgeslagen in de kisten van kasteel Lexmond en in 1622 weer tevoorschijn gehaald. Dodt van Flensburg 1843, p. 199-201.

²⁵¹ Missale Romanum 1570, Ritus servandus in celebratione Missae, I De Praeparatione Sacerdotis celebraturi, 1.

²⁵² Missale Romanum 1570, Ritus servandus in celebratione Missae, I De Praeparatione Sacerdotis celebraturi, 1 (accessoires); Rubricae generales, XVIII De coloribus paramentorum (kleuren paramenten).

voor ogen had. Hij koos dus niet voor een continuering van de oude situatie. De identiteit van de katholieken lag in zijn ogen niet in de handhaving van plaatselijke tradities, maar in de aansluiting bij de breder opererende kerk van Rome.

De door Carolus Borromeus en Rovenius voorgestelde versoeringen in de liturgische gebruiksvoorwerpen werden slechts mondjesmaat overgenomen. In de Republiek is er rond 1600, misschien meer om praktische redenen vanwege de onbestendige huiskerkensituatie, wel sprake geweest van eenvoudige paramenten naar de aanbevelingen van Carolus (zie paragraaf 3.2.4.1), maar in de loop van de zeventiende eeuw zocht men over het algemeen aansluiting bij de rijk versierde identiteitsbevestigende prerematorische paramenten of men ging net als de jezuiten mee met de uitbundige vormgeving van de barok. Hieronder zullen puntsgewijs de veranderingen en vernieuwingen in de paramenten worden besproken hoe zij zich verhouden tot de nieuwe bindende regels of de vrijblijvender richtlijnen.

3.2.1 De vorm van de paramenten (stijl en functionaliteit)

In de Acta van het Concilie van Trente wordt niets gezegd of bindend voorgeschreven over de vormgeving of aanpassing van de vormen van liturgische voorwerpen en dus ook niet over een eventuele wijziging van de hoofdvormen van de paramenten. Men deelt mee dat men wat deze aspecten betreft uitgaat van en vertrouwt op de bestaande tradities, waaraan in de katholieke kerk grote waarde werd gehecht. Ook het nieuwe Missale Romanum van 1570 zwijgt over de vorm van de paramenten en weidt alleen uit over de kleuren ervan (zie paragraaf 3.2.2). Er werd van uitgegaan dat iedereen wist hoe een kazuifel, dalmatiek, tuniek, koorkap of antependium er uit behoorde te zien. Joseph Braun stelt dat juist het ontbreken van vastomlijnde regels van groot belang is geweest voor de geschiedenis en ontwikkeling van de priestergewaden²⁵³ De naar plaats en tijd veranderende praktijk was doorslaggevend. Op deze manier konden de gewaden bijna onmerkbaar veranderen zonder verzet van de kerkelijke autoriteiten.

Carolus Borromeus geeft in zijn *Instructiones* van 1577 echter wel omschrijvingen van deze paramenten met de in zijn ogen ideale vormen. Deze vormen worden door hem aanbevolen zonder dat er een verplichting op rust en vinden blijkbaar vrij snel navolging in de katholieke kerk. Ook in de Noordelijke Nederlanden is dat tussen 1580 en 1650 zichtbaar, zowel bij oude als bij nieuwe paramenten. Dat de nieuwe paramenten in deze bewuste periode moeten worden geplaatst, kan worden herleid uit de gebruikte basisstoffen van de paramenten en de vergelijkingen hiervan met basisstoffen uit de aangrenzende gebieden zoals het Rijnland en de Zuidelijke Nederlanden.

3.2.1.1 *Kazuifel, stola en manipel*

Wat betreft de vorm van het kazuifel is er in heel West-Europa vanaf de hoge middeleeuwen tot in de vroegmoderne tijd een voortdurende tendens om veranderingen aan te brengen.²⁵⁴ Het was dan ook het meest gebruikte gewaad in de eredienst. In de hoge middeleeuwen (circa 1000

²⁵³ Braun 1907, p. 5; Lugtigheid 2021, p. 55.

²⁵⁴ Braun 1907, p. 184-197.

tot circa 1250) was de klokvorm gangbaar, eigenlijk de oudst bekende vorm van het kazuifel. Het kazuifel werd vervaardigd uit een halfcirkelvormige lap stof. De voor- en achterzijde van het kazuifel zagen er uit als een kwartcirkel met de punt naar boven. Het kazuifel viel ver over de onderarmen. Om de liturgische handelingen te kunnen verrichten moest de priester het kazuifel opschorten om de handen vrij te krijgen. Op deze manier ontstond in het voorpand van het kazuifel een puntvormig patroon van plooien dat geheel beantwoordde aan de idealen van de gotische stijlperiode. Een nadeel was dat de onderarmen een behoorlijk gewicht moesten dragen. Het enige kazuifel met deze vorm dat in de Noordelijke Nederlanden bewaard is gebleven, is het zogenaamde *Kazuifel van Bonifatius* uit de elfde of twaalfde eeuw in Museum Catharijneconvent te Utrecht en afkomstig uit de kerk van Dokkum (afb. 18).²⁵⁵ Het bleef in originele staat bewaard, omdat het als een belangrijke relik van de H. Bonifatius werd beschouwd.

Alle veranderingen daarna tot ver in de negentiende eeuw hadden hoofdzakelijk te maken met het versmallen van het gewaad, meestal om praktische redenen. Zo kregen het voor- en achterpand in de veertiende en het begin van de vijftiende eeuw al de vorm van een vrij brede halve ellips. Omdat er toch nog een behoorlijk deel over de armen viel, bleef bij het gebruik een gereduceerd gotisch plooienpatroon aanwezig. Dergelijke kazuifels zijn bijvoorbeeld afgebeeld op laat vijftiende-eeuwse schilderijen van de Gregoriusmis uit het Rijnland (afb. 19, 20).²⁵⁶ In de Noordelijke Nederlanden is maar een intact exemplaar met deze vorm bewaard gebleven, namelijk het kazuifel van Katharina van Kleef uit 1425-1450 in Museum Catharijneconvent (afb. 21).²⁵⁷ Overigens is niet duidelijk waarom juist dit kazuifel zijn oorspronkelijke vorm heeft weten te behouden.

Het laatste stadium van de ontwikkeling van het gotische kazuifel toont het kazuifel dat deel uitmaakt van het Gouden Vierstel van bisschop David van Bourgondië van Utrecht en dat in de periode 1450-1500 werd gemaakt (afb. 22 en 23).²⁵⁸ Sinds de zeventiende eeuw bevindt dit kazuifel zich in de kathedraal van Luik en dat is misschien de redding van de oorspronkelijke vorm geweest. De breedte van het kazuifel is hier tot een nog smallere ellips geworden, zodat er zich alleen bij de schouders nog een plooi vormt als het wordt gedragen. Een kazuifel met vergelijkbare vorm draagt paus Gregorius op het schilderij van de Gregoriusmis uit 1575-1600 in de oud-katholieke kerk van Delft (afb. 24)²⁵⁹ en de priester die de laatste communie uitreikt aan de H. Franciscus van Assisi op het gelijknamige schilderij van P.P. Rubens uit 1619 (afb. 25).²⁶⁰ Het kazuifel van David van Bourgondië is het enige Noord-Nederlandse kazuifel met

²⁵⁵ Zogenaamd Kazuifel van Bonifatius (Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2342), Byzantium, 11^e of 12^e eeuw; afkomstig uit de rooms-katholieke kerk van de HH. Martinus, Bonifatius en Gezellen te Dokkum. Leeftang en Van Schooten 2015, p. 142-143, cat. nr. 8.

²⁵⁶ Schilderij Gregoriusmis uit 1486 (Utrecht, Museum Catharijneconvent, RMCC s6); schilderij Gregoriusmis uit ca. 1500 (Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM s33).

²⁵⁷ Kazuifel Katharina van Kleef (Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2011), Keulen, ca. 1425-1450. Leeftang en Van Schooten 2015, p. 154-156, cat. nr. 18.

²⁵⁸ Kazuifel David van Bourgondië (Luik, Sint Pauluskathedraal), Noordelijke of Zuidelijke Nederlanden (?), ca. 1450-1500; Leeftang en Van Schooten 2015, p. 194-199, cat. nr. 48; oorspronkelijk afkomstig uit de kapittelkerk van Sint-Jan te Utrecht.

²⁵⁹ Delft, oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula, inv. nr. 294-51.

²⁶⁰ Antwerpen, Museum voor Schone Kunsten, inv. nr. 305. Mogelijk is het kazuifel op het schilderij van Rubens een bewust archaische weergave, omdat de scène zich in een verder verleden afspeelt.

deze vorm dat nog bestaat. Alle andere overgeleverde middeleeuwse kazuifels in de Noordelijke Nederlanden hebben – met uitzondering van het bovengenoemde kazuifel van Katharina van Kleef – in de zeventiende eeuw consequent de zogenaamde barokke Romeinse vorm gekregen.²⁶¹

De vorm van het kazuifel van David van Bourgondië kan worden beschouwd als een hybride gotisch model, een overgangsvorm van het gotische naar het barokke Romeinse model. Bij het Romeinse model werden in het voorpand van het hybride gotische model inhammen voor de armen aangebracht. Dit model kreeg vrij abrupt in het laatste kwart van de zestiende eeuw de overhand. Enerzijds was dit een gevolg van algemene stilistische ontwikkelingen in de kunsten. De puntige plooi van het gotische kazuifel paste niet langer in het barokke idioom. De vlakke voor- en achterpanden van het Romeinse kazuifel die van een weelderige en vaak stijve decoratie konden worden voorzien, des te meer. Anderzijds had het ook te maken met een verdere functionalisering van het gewaad. Het barokke model gaf de priester veel meer bewegingsvrijheid, die nodig was om de heilige handelingen goed uit te voeren. Al in de late middeleeuwen had het gotische model onpraktische aspecten, bijvoorbeeld bij de elevatie of opheffing van de heilige hostie, waarbij de zijkanten van het kazuifel terug moesten worden geslagen, zoals te zien op het schilderij van *De Misviering door de H. Aegidius* uit circa 1500 (afb. 26).²⁶² Het nieuwe barokke model was bovendien geschikter om overweg te kunnen met de ciborie in het tabernakel, dat sinds 1614 in grote delen van West-Europa verplicht op het altaar was geplaatst. Ook het gebruik van de expositietroon boven het tabernakel, waarin de monstrans met de heilige hostie kon worden uitgesteld, vergde speciale toeren van de priester waarbij ruime gewaden alleen maar in de weg zaten. Het meest bepalend zal echter de aanbeveling van het Romeinse model in de *Instructiones* van Carolus Borromeus zijn geweest,²⁶³ in het kielzog van de jezuïeten op wier conto deze veranderingen eigenlijk geschreven dienen te worden.²⁶⁴ Overigens bestonden er kleine verschillen in de snit van het Romeinse model tussen de Noordwest-Europese kazuifels (Noord-Duitsland, Frankrijk, Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden), Franse kazuifels en de mediterrane kazuifels (respectievelijk Italië en Spanje). Deze verschillen betroffen met name de vorm van de halsopening en het type rugkruis en verticale kolom op de voorzijde.

De hoofdvorm van het kazuifel dat Carolus Borromeus voor ogen had is in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden alleen nog zichtbaar op vroegmoderne schilderijen en prenten waarop heiligen in contemporaine liturgische kledij worden afgebeeld.²⁶⁵ Zij zijn een betrouwbaarder bron dan de meeste nog bestaande kazuifels die wij op basis van stof en borduurwerk in die periode kunnen dateren. Veel kazuifels zijn namelijk in de zeventiende, achttiende en

²⁶¹ De meeste kazuifels die in de zeventiende eeuw nog de Romeinse vorm hadden, werden in de eeuwen daarna (tot en met de negentiende eeuw) versmald tot het ‘model vioolkist’. Lugtigheid 2021, p. 65.

²⁶² Vgl. de voorstelling van de H. Aegidius (of Saint Gilles) die staande voor het altaar de hostie opheft (Meester van Saint Gilles, Parijs [?], circa 1500, paneel met misviering door Aegidius [Londen National Gallery, inv. / cat. nr. NG4681]).

²⁶³ Borromeus 1577, dicta 20.

²⁶⁴ De invloed van de jezuïeten op de vorm van het kazuifel in de zestiende eeuw wordt door de meeste auteurs aangehaald, zonder dat er een bewijs voor wordt geleverd. Hun invloed en bijvoorbeeld die van P.P. Rubens ligt overigens wel voor de hand.

²⁶⁵ In Noordwest-Europa waren de vormen van de paramenten ongeveer gelijk.

negentiende eeuw, onder meer onder invloed van de Franse modefactuur, voortdurend onderhevig geweest aan aanpassingen, waarbij zij steeds verder werden versmald en ingekort. Dit mondde uit in het zogenaamde ‘vioolkist-model’, waarbij het voorpand de omtrek van een vioolkist kreeg.²⁶⁶

Op het schilderij door Rubens van *De wonderen van de Heilige Ignatius van Loyola* uit 1617-1618²⁶⁷ draagt Ignatius een tamelijk breed model kazuifel (afb. 27). Duidelijk is te zien dat het eigenlijk het hybride gotische model van het kazuifel van David van Bourgondië is, waaruit bescheiden stukken die de bovenarmen bedekten zijn weggeknipt. Dat dit in de eerste helft van de zeventiende eeuw het nieuwe gangbare type is geworden, wordt bevestigd door enkele Noord-Nederlandse schilderijen uit die periode. Bijvoorbeeld op het schilderij van *Het Ezelwonder van de H. Antonius van Padua* uit 1612 uit de Mozes en Aäron-statie in Amsterdam (afb. 28)²⁶⁸ en het schilderij van Jan de Braij, *De maagd Maria ontvangt de communie van Johannes de Evangelist* uit 1656 (afb. 29).²⁶⁹ Op deze schilderijen is ook het extreem lange achterpand van het kazuifel zichtbaar.

De kazuifels op deze schilderijen komen het dichtst bij de beschrijving van het ideale kazuifel in de *Instructiones* van Carolus Borromeus. Volgens Carolus moest het kazuifel drie el of meer breed zijn, opdat het bij de schouders een plooi van de breedte van een handpalm zou geven. Het kazuifel is in deze beschrijving dus nog zo breed dat een stuk ervan over de bovenarmen valt. De door Carolus genoemde plooi is goed zichtbaar op het schilderij van Ignatius door Rubens uit 1617-1618 (afb. 27)²⁷⁰ en op het schilderij van het Ezelwonder van Antonius van Padua uit 1612 (afb. 28).²⁷¹ Ook het portret van pastoor Stalpaert van der Wiele in Delft uit circa 1630 laat de plooi zien (afb. 422).²⁷² Op het schilderij van *De overdracht van de kerkelijke macht van Willibrordus op Bonifatius* uit 1625-1650 in de oud-katholieke kerk van Den Haag (afb. 30)²⁷³ is het kazuifel van Bonifatius op de schouders echter al zo ver ingekort dat er geen plooi meer mogelijk is, maar het achterpand heeft daarentegen nog een behoorlijke lengte. Daar was Borromeus ook een voorstander van: het kazuifel diende van dezelfde lengte als de breedte te zijn (drie el of meer) of zelfs iets langer, zodat het aan de achterzijde tot op de hielen viel.

Ook het kazuifel dat Sasbout Vosmeer in elkaar zette voor het Collegium Alticollense in Keulen moet aanvankelijk op zijn minst aan de achterzijde een stuk langer geweest zijn (afb. 158 en

²⁶⁶ ‘Vioolkist’ is in dit verband eigenlijk een denigrerende term. Lutigheid noemt een economisch argument voor een steeds verdere versmalling: zo werd het mogelijk met weinig geld toch een kazuifel te maken. Lutigheid 2021, p. 65.

²⁶⁷ Wenen, Kunsthistorisches Museum, inv. nr. GG-517.

²⁶⁸ Utrecht, Museum Catharijneconvent, RMCC s32; kopie in oud-katholieke kerk van de H. Laurentius te Alkmaar, inv. nr. 4626-14.

²⁶⁹ Nederland, particuliere collectie, afkomstig uit de voormalige rooms-katholieke Statie van St. Bernardus in den Hoeck te Haarlem; Van Eck 2007, p. 105-107, afb. 62, p. 232, plate VIII; Giltaj 2017, p. 76-77, cat. nr. 7.

²⁷⁰ Schilderij *De wonderen van de Heilige Ignatius van Loyola* (P.P. Rubens, 1617-1618), Wenen, Kunsthistorisches Museum, inv. nr. GG-517.

²⁷¹ Schilderij *Ezelwonder H. Antonius van Padua* (Amsterdam [?], 1612), Utrecht, Museum Catharijneconvent, RMCC s32.

²⁷² Delft, oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula, inv. nr. 294-56; Cat. tent. Utrecht 1989, p. 120-121, cat. nr. 170, afb. 139.

²⁷³ Den Haag, oud-katholieke kerk van de HH. Jacobus en Augustinus, inv. nr. 2198-32; Cat. tent. Utrecht 1989, p. 121, cat. nr. 171, afb. 140.

159).²⁷⁴ Zijn wapenschild aan de onderzijde van het achterpand is op dit moment immers vrijwel geheel afgesneden, dus er ontbreekt een stuk van minimaal vijftien centimeter. In dit geval betekent dat overigens niet dat dit kazuifel oorspronkelijk het Romeinse model had dat Carolus Borromeus voor ogen stond. Het is heel goed voorstelbaar dat Sasbout voor zijn persoonlijke kazuifel een hybride gotische vorm koos, die overeenkwam met de vormen van de prereformatorische kazuifels die in het college werden bewaard.²⁷⁵ Sasbout was dan wel goed op de hoogte van het werk van Borromeus, maar dat betekende niet automatisch dat hij geheel meeging in zijn aanbevelingen (zie paragraaf 4.2.1).

Er zijn in de Noordelijke Nederlanden ook enkele kazuifels bekend die met zekerheid de zeventiende-eeuwse vorm hebben behouden, een Zuid-Nederlands kazuifel uit het eerste kwart van de zeventiende eeuw uit de oud-katholieke kerk van Enkhuizen (afb. 31)²⁷⁶, een kazuifel in Gouda uit 1640 (afb. 445) waarmee pastoor Purmerent zich liet portretteren (afb. 453)²⁷⁷, en een Zuid-Nederlands kazuifel van rond 1650 uit de rooms-katholieke kerk van Enkhuizen (afb. 32 en 33).²⁷⁸ Dit zijn kazuifels met een geborduurd patroon dat de hele oppervlakte van het voor- en achterpand van het kazuifel bedekt. Op deze kazuifels is heel nauwkeurig waarneembaar dat de bladranken met bloemen niet langs de randen zijn afgesneden, maar precies binnen de contouren van de panden blijven.²⁷⁹ Deze kazuifels reiken niet meer tot op de hielen, zoals Carolus het zich voorstelde, en de voorpanden zijn aan de bovenzijde al verder versmald of van tamelijk grote inhammen voorzien. Het kazuifel in de rooms-katholieke kerk van Enkhuizen heeft frappante overeenkomsten met het kazuifel dat de H. Ignatius van Loyola draagt op latere schilderijen en gravures met dit thema van Rubens (afb. 34 en 35).²⁸⁰ De kazuifels op deze schilderijen en prenten, die dus al wat verder in de zeventiende eeuw zijn gemaakt, komen ook niet meer tot de hielen, maar hebben desalniettemin nog steeds een behoorlijke breedte. Het achterpand is vrijwel rechthoekig geworden. Ze zijn vergelijkbaar met

²⁷⁴ Kazuifel van Sasbout Vosmeer (Utrecht, oud-katholieke Gertrudiskathedraal, als bezit van het Metropolitane kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-353) (afb. 158 en 159), omgeving Bernard van Orley, Brussel, ca. 1525 (rugkruis), Sasbout Vosmeer, Delft/Keulen, circa 1600 (kolom voorzijde), 1800-1900 (basisstof en voering). Het kazuifel werd in 1683 meegevoerd naar het nieuwe seminarie in Leuven. Bij het Schisma van Utrecht in 1723 verhuisde het kazuifel met een groot deel van de andere paramenten naar het huis van Nicolaas Broeders in Delft, waarna het in 1727 naar het nieuw opgerichte seminarie in Amersfoort werd gebracht; in 2017 overgebracht naar de oud-katholieke Gertrudiskathedraal te Utrecht.

²⁷⁵ Hij had bovendien een kazuifel met die vorm getekend in zijn transcriptie van het werk van Carolus Borromeus (zie paragraaf 4.2.1).

²⁷⁶ Enkhuizen, oud-katholieke kerk van de HH. Gummarus en Pancratius, inv. nr. 4893-186. Het kazuifel is in 1907 aan een particulier verkocht om geld te genereren voor een nieuw te bouwen kerk.

²⁷⁷ Gouda, Museum Gouda, objectnr. 20840a=e; afkomstig uit de oud-katholieke kerk van de H. Johannes de Doper te Gouda; Van Eck 2007, p. 70, afb. 41, p. 73, afb. 43, p. 229, plate V.

²⁷⁸ Enkhuizen, rooms-katholieke kerk van de H. Franciscus Xaverius, inv. nr. 4895-113.

²⁷⁹ Overigens kan er ook in het geval van een all-over-pattern toch nog in later tijd gesjoemeld zijn met het borduurwerk. Zo zijn op het schitterende kazuifel met de Boom van Jesse uit ca. 1525 in de oud-katholieke Gertrudiskathedraal te Utrecht (als bezit van het Metropolitane kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-348) bij nader inzien de ranken met de Koningen van Juda alle losgetornd geweest en opnieuw op de ondergrond bevestigd. Dit is te zien aan de moeten van de ranken in hun oorspronkelijke positie die op het oude fluweel zijn achtergebleven. Deze actie heeft in de eerste helft van de twintigste eeuw plaats gehad toen het oorspronkelijke rode kazuifel in een rood en een wit kazuifel werd gesplitst.

²⁸⁰ Bijvoorbeeld De heilige Ignatius van Loyola door P.P. Rubens, circa 1620-1622 (Pasadena, Norton Simon Museum, inv. nr. M.1975.03.P); De heiligen Ignatius van Loyola en Franciscus Xaverius met Christusmonogram, Schelte Adamsz. Bolswert (gravure, uitgave) naar P.P. Rubens, 1622 (Amsterdam, Rijksmuseum, objectnummer RP-P-BI-2558); Hollstein Dutch 239.

de kazuifels die de Nederlandse heiligen op de prenten van Bloemaert uit ca. 1630 (afb. 36, 37 en 38)²⁸¹ en van Soutman uit 1650 (afb. 39, 40 en 41)²⁸² dragen, ofschoon ook daar nog archaïserende vormen waarneembaar zijn. Het is duidelijk dat het ideaal van Carolus al vrij snel in de zeventiende eeuw wordt verlaten en dat de kazuifels worden versmald en ingekort, al verloopt het proces zeker niet overal gelijk. De verdere versmalling van het voorpand op schouderhoogte moet rond 1625-1650 plaats hebben gehad, zoals ook te zien is op het schilderij van *De Machtsoverdracht van Willibrordus op Bonifatius* (afb. 30) en het portret van Volkert Herkinge uit 1650 (afb. 42).²⁸³

Vrijwel alle nieuwe kazuifels kregen het barokke Romeinse model, terwijl middeleeuwse exemplaren naar dit model werden gewijzigd, zoals nog in het rampjaar 1672 werd meegedeeld door aartspriester Arnoldus Waeijer in Zwolle. Hij kreeg in dat jaar een drietal kazuifels terug die een eeuw lang op het stadhuis waren bewaard.²⁸⁴ Behalve dat hij de kazuifels geheel liet herstellen, noteerde hij dat hij ze ‘*oock een ander fatsoen [heeft] doen geven*’. ‘Fatsoen’ is hier waarschijnlijk gebruikt in de betekenis van ‘grondvorm’ of ‘kledingvorm’. Waeijers’ notitie gaat dan ook over de wijziging van een laatgotisch in een barok Romeins model. De waardering van de prereformatorische gewaden ging in de onderdrukte katholieke kerk dus niet zozeer uit naar de oude vormen als wel naar de oude borduurwerken. De vormverandering van het kazuifel verliep in het laatste kwart van de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw dus minder geleidelijk dan zij tot dan toe had gedaan. In die zin vormde het een breuk met de traditie, die echter over de hele linie zonder tegenstand werd doorgevoerd. De bij het priestergewaad behorende stola en manipel bleven steeds gehandhaafd. In de vroegmoderne tijd werden de uiteinden ervan verder verbreed.²⁸⁵

3.2.1.2 *Dalmatiek, tuniek en koorkap*

De vormen van de dalmatieken, tunieken en de koorkappen zijn in West-Europa eeuwenlang constant gebleven, vanaf de late middeleeuwen tot in de twintigste eeuw. Ook de beschrijvingen in de *Instructiones* van Carolus Borromeus geven slechts op details afwijkingen. Zo stelt hij dat de mouwen van de dalmatiek en tuniek tot de handen moeten reiken en niet halverwege de arm op moeten houden. In Noordwest-Europa zijn de mouwen van de dalmatieken en tunieken juist steeds vrij kort geweest. Ze kwamen zeker niet tot de handen. De andere genoemde kenmerken, zoals de kruisvorm (wanneer de dalmatiek geheel wordt uitgevouwen), de verbreding naar beneden toe, de clavi (de verticale banen) en dwarsbanden en de franjes aan onder- en zijkanten kunnen zowel bij laatmiddeleeuwse als in barokke en neogotische dalmatieken worden

²⁸¹ Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM g601, OKM g624, OKM g997; Roethlisberger 1993, vol. I, p. 281-288, figs. 611, 612, 613. Aan het kazuifel van de H. Lebuinus lijken een soort mouwstukken te zijn gezet.

²⁸² Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH g76.11a, BMH g76.13, BMH g76.17a.

²⁸³ Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM s310; afkomstig uit de rooms-katholieke parochie van de H. Michaël te Zwolle.

²⁸⁴ Meijer 1921, p. 214: ‘*D’eene was van geen weerden, de andere twee waren van root fluweel met gout geborduurt, maer heel geschonden, met het uijtsnijden des gouts. Ick hebbe beide geheel laten opmaecken, met nieuwe voer, boortsel, etc. oock een ander fastoen doen geven costende elck 14 gulden*’. Lenarduzzi 2019, p. 159.

²⁸⁵ Braun 1907, p. 515-561 (manipel), p. 562-620 (stola).

aangetroffen. In de *Instructiones* wordt echter geen melding gemaakt van geborduurde voorstellingen op de clavi en dwarsbanden, hetgeen in Noordwest-Europa algemeen gebruikelijk was.

Aan de dalmatieken is ook in de Noordelijke Nederlanden door de eeuwen heen het minst veranderd. De laatmiddeleeuwse dalmatieken in de oud-katholieke kerken van Gouda (afb. 427) en Culemborg (afb. 133 en 134) en de dalmatieken van het gouden vierstel van bisschop David van Bourgondië (afb. 43 en 44) zijn nog geheel in oorspronkelijke staat.²⁸⁶ Dat is bijvoorbeeld af te lezen aan de intacte omzoming met franjeranden, de complete clavi zonder afgesneden figuren, en de oude voeringen. In de oud-katholieke kerk van de HH. Petrus en Paulus te Aalsmeer is een roodoranje stel uit het eerste kwart van de zeventiende eeuw aanwezig, bestaande uit twee dalmatieken en een koorkap, dat zo gaaf is dat het lang in het begin van de twintigste eeuw werd gedateerd (afb. 45).²⁸⁷ In het oud-katholiek seminarie te Amersfoort bleef een stel van twee groene dalmatieken bewaard, dat in het begin van de zeventiende eeuw werd vervaardigd voor het Collegium Alticollense te Keulen, waar de priesters van de Hollandse Zending werden opgeleid (afb. 46 en 47).²⁸⁸ Bij de dalmatieken in Aalsmeer en Amersfoort is goed te zien dat aan de vorm niets is veranderd ten opzichte van de middeleeuwen. Het figurale borduurwerk op de clavi is echter niet meer uitgevoerd. Dat is dus conform de beschrijving van Borromeus. Ook op de prenten van Bloemaert²⁸⁹ uit ca. 1630 (afb. 48) en van Soutman²⁹⁰ uit 1650 (afb. 49) is dit zichtbaar.

De koorkap of pluviale heeft sinds de oudste tijden de vorm van een halve cirkel wanneer ze wordt uitgespreid, precies zoals Carolus Borromeus beschrijft, en dient tot op de hielen te reiken. Ze is volgens het ideaal van Borromeus afgezet met franjes, aan de voorzijde voorzien van aurifriezen met geborduurde sacrale voorstellingen en aan de achterzijde van een schild met soortgelijk borduurwerk. In de vijftiende en zestiende eeuw werden de geborduurde aurifriezen en schilden in de Noordelijke Nederlanden nog wel gerealiseerd, maar in de zeventiende eeuw schoten ze er meestal bij in. Tot slot noemt Borromeus de agraaf of gesp om

²⁸⁶ Twee rode dalmatieken Gouda (Gouda, oud-katholieke kerk van de H. Johannes de Doper, inv. nr. 1978-78) (Gouda, 1475-1500) (Leeflang en Van Schooten 2015, p. 172, cat. nr. 33); twee rode dalmatieken Culemborg (Culemborg, oud-katholieke kerk van de HH. Barbara en Antonius Abt, inv.nr. 11319-68) (1475-1525) (Leeflang en Van Schooten 2015, p. 182, cat. nr. 39); twee dalmatieken David van Bourgondië (Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t90 a en b) (1450-1504) (Leeflang en Van Schooten 2015, p. 194-199, cat. nr. 48).

²⁸⁷ Twee rode dalmatieken en een rode koorkap (Aalsmeer, oud-katholieke kerk van de HH. Petrus en Paulus, inv. nr. 69-62) (afb. 45[dalmatiek], afb. 52-54 [koorkap]). Mogelijk behoren beide dalmatieken en de koorkap bij het kazuifel met de geborduurde voorstellingen van de HH. Petrus en Paulus en bij de bij het kazuifel horende antependia in dezelfde kerk (inv. nr. 69-48) (bijlage XXIII, nr. 1; afb. 268 en 269) en werd het hele stel in 1600-1625 gemaakt door de Maagden van den Hoeck te Haarlem. Kazuifel en antependia hebben in de twintigste eeuw een nieuwe basisstof gekregen, maar hadden misschien dezelfde vroeg zeventiende-eeuwse basisstof als de dalmatieken en de koorkap. Het is voorstelbaar dat de Aalsmeerse kerk een rood vierstel had laten maken ten behoeve van het feest van de HH. Petrus en Paulus, de patroonheiligen van de kerk. Omdat beide heiligen de marteldood stierven is rood de correcte liturgische kleur voor dit feest.

²⁸⁸ Twee groene dalmatieken (Utrecht, oud-katholieke Gertrudiskathedraal als bezit van het Metropolaan kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-356) (afb. 46 en 47). De dalmatieken werden in 1683 meegevoerd naar het nieuwe seminarie in Leuven. Bij het Schisma van Utrecht in 1723 verhuisden de dalmatieken met een groot deel van de andere paramenten naar het huis van Nicolaas Broeders in Delft, waarna ze in 1727 naar het nieuw opgerichte seminarie in Amersfoort werden gebracht.

²⁸⁹ Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM g150; Roethlisberger 1993, vol. I, p. 281-288, fig. 609.

²⁹⁰ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH g76.2.

de koorkap mee te sluiten. Dit kostbare metalen kleinood van koper of verguld zilver werd in de middeleeuwen al vaak te gelde gemaakt. Zij keerde in de huiskerken niet terug, evenals de zilveren belletjes waarmee nogal wat koorkappen waren afgezet.

Dat de koorkappen hun vorm behielden, is te zien aan de diverse bewaard gebleven laatmiddeleeuwse exemplaren in Utrecht (afb. 50 en 51)²⁹¹ en Haarlem (afb. 224 en 225)²⁹² en de koorkappen uit het begin van de zeventiende eeuw in Aalsmeer (afb. 52, 53 en 54)²⁹³ en Haarlem (afb. 226, 227 en 228).²⁹⁴ Ook de zeventiende-eeuwse prenten van Bloemaert en Soutman tonen geen afwijkingen.

3.2.1.3 *Altaarantependium*

Het altaarantependium of altaarvoorzetsel had zich vanaf de hoge middeleeuwen ontwikkeld van exemplaren van verguld metaal en beschilderd hout tot exemplaren van textiel, gespannen op een houten raamwerk in de vijftiende en zestiende eeuw. Net als voor de overige paramenten werden voor de antependia de kostbaarste stoffen gebruikt. Om een idee te krijgen van de verschijningsvorm van de vijftiende- en zestiende-eeuwse altaarantependia moeten we het voor het grootste deel hebben van afbeeldingen op schilderijen en miniaturen. Opnieuw bieden schilderijen van de Gregoriusmis de meeste aanknopingspunten (afb. 19, 20 en 67).²⁹⁵ De afgebeelde antependia bestaan uit een basisstof van zijde, zijdedamast, fluweel, geschoren fluweel, brokaatfluweel of brokaat. Afgaande op de schilderijen komt de kleur van de basisstof meestal niet overeen met die van de gewaden van de dienstdoende geestelijken. Langs de bovenrand is het antependium afgezet met een afhangende altaarrand die aan de onderzijde met franjes is afgezet. Aan de linker- en rechterzijde kunnen vanonder de altaarrand rechthoekige flappen afhangen die ook met franjes zijn afgezet. Deze flappen dienden volgens Braun alleen ter versiering.²⁹⁶ Het antependium en de altaarrand kon men van borduurwerk voorzien. Op de altaarrand op het middenpaneel van het Lam Gods in Gent uit 1432 zijn in gouddraad teksten

²⁹¹ Koorkap behorend bij het Gouden Vierstel van David van Bourgondië (Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t89), Utrecht, 1450-1500; Leeflang en Van Schooten 2015, p. 194-199, cat. nr. 48.

²⁹² Rode koorkap (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t622), Zuidelijke Nederlanden (Antwerpen?), ca. 1490 (aurifriezen), ca. 1520 (koorkapschild); Leeflang en Van Schooten 2015, p. 248-249, cat. nr. 82; afkomstig uit de rooms-katholieke kerk van O.L. Vrouw van de Rozenkrans en de H. Dominicus te Haarlem; eerder afkomstig uit de Statie van Sint-Bernardus in den Hoeck te Haarlem.

²⁹³ Rode koorkap (Aalsmeer, oud-katholieke kerk van de HH. Petrus en Paulus, inv. nr. 69-62), behorend bij twee dalmatieken onder hetzelfde inventarisnummer. Mogelijk behoren beide dalmatieken en de koorkap bij het kazuifel met de geborduurde voorstellingen van de HH. Petrus en Paulus en bij de bij het kazuifel horende antependia in dezelfde kerk (inv. nr. 69-48) en werd het hele stel in 1600-1625 gemaakt door de Maagden van den Hoeck te Haarlem.

²⁹⁴ Paarse koorkap (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t623), Maagden van den Hoeck, Haarlem, 1600-1625 (met gebruikmaking van aurifriezen uit 1475-1500); afkomstig uit de Statie van Sint-Bernardus in den Hoeck te Haarlem.

²⁹⁵ Schilderij Gregoriusmis (Utrecht, Museum Catharijneconvent RMCC s6), Meester van de Heilige Sippe, 1486; schilderij Gregoriusmis (Meester van het Altaar te Aken, ca. 1500), Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM s33; schilderij Gregoriusmis (omgeving Jacob Cornelisz van Oostanen, 1500-1525), Antwerpen, Maagdenhuismuseum, A.0022.

²⁹⁶ Braun 1924, p. 192.

geborduurd (afb. 55).²⁹⁷ Het borduren van teksten aan de bovenrand van altaarantependia zal in de zeventiende eeuw weer worden opgenomen door de Maagden van den Hoeck te Haarlem (zie paragrafen 4.2.5.3.4 en 4.2.5.6).

In de Noordelijke Nederlanden zijn slechts twee, misschien drie intacte antependia uit de vijftiende en zestiende eeuw bewaard gebleven, namelijk de antependia van de oud-katholieke kerken van Delft (afb. 434)²⁹⁸ en Culemborg (afb. 144)²⁹⁹ uit de periode 1450-1550, die in hun geheel uit stroken Italiaans roodbrokaat naast elkaar bestaan en sinds de zeventiende eeuw van een omkadering van randen van naaldkant zijn voorzien, en het zogenaamde *Schippers-antependium* in Nijmegen uit 1475-1500 (afb. 56).³⁰⁰ Dit laatste antependium is tegen een achtergrond van blauwe zijdedamast voorzien van geborduurde voorstellingen van Maria met Kind, een ‘hulk’ (een type schip) en de H. Olaf, patroon van de schippers. Op de smalle van franjes voorziene bovenrand is de gotische tekst geborduurd: ‘Jhesus – In Ere Gads Ende Die Gode Sunt Olof – Maria’ (‘Jezus – Ter ere van God en de goede Sint Olaf – Maria’). Het antependium was vervaardigd voor het altaar van de kapel van het Schippersampt aan de Waalkade te Nijmegen en heeft als gildebezit de tijden overleefd.

Verder zijn er enkele fragmenten van preremontaanse antependia overgeleverd. In de oud-katholieke kerk van de H. Georgius te Amersfoort zijn op een achttiende-eeuws wit altaarantependium de in lazuurtechniek geborduurde applicaties van een antependium uit de periode 1475-1525 bewaard gebleven, afkomstig uit het Sint-Aagtenklooster ter plaatse, waarvan de laatste zuster in 1637 overleed.³⁰¹ Zij bestaan uit een centrale omstraalde tondo met de gotische letters ‘ihs’, waaromheen vier losse engelen met lijdenswerktuigen (afb. 57).³⁰² In het Groninger Museum bevindt zich een wollen altaarrand uit de eerste helft van de zestiende eeuw met daarop in borduurwerk schildjes met de lijdenswerktuigen, waartussen banderollen met een tekst ter aanbidding van Drie-eenheid (afb. 58).³⁰³ De altaarrand, die dus bedoeld was als bovenste afsluiting van een altaarantependium, is waarschijnlijk afkomstig uit het johannieter vrouwenklooster te Warffum dat nog tot in 1620 in stand bleef.

²⁹⁷ Polyptiek Het Lam Gods (Hubert en Jan van Eyck, circa 1432), Gent, Sint-Baafskathedraal. Op de altaarrand de teksten: “+ ECCE AGNVS DEI QVI TOLLIT P[E]CC[AT]A MV[N]DI +” (“*Zie het Lam Gods dat wegneemt de zonden der wereld*”) en op de flappen daaronder: “IHES VIA V[ER]ITA[S] VITA” (“*Jezus is de weg, de waarheid en het leven*”).

²⁹⁸ Delft, oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula, inv. nr. 294-159 (zie paragrafen 5.3.1.2 en 5.4.2).

²⁹⁹ Culemborg, oud-katholieke kerk van de HH. Barbara en Antonius Abt, inv. nr. 11319-68 (zie paragraaf 3.2.4.2). Of dit antependium in zijn huidige gedaante nog beantwoordt aan het oorspronkelijke concept, is niet helemaal duidelijk. Omstreeks 1995 is de middenbaan van het antependium verwijderd. Deze middenbaan was in de zeventiende, achttiende of negentiende eeuw toegevoegd om het antependium passend te maken voor het altaar. De baan was in een andere stof uitgevoerd. Met de verwijdering ervan kreeg het antependium waarschijnlijk (?) zijn oorspronkelijke breedte terug. Helaas is van deze ingreep geen (fotografische) verslaggeving gedaan.

³⁰⁰ Nijmegen, Museum Het Valkhof, objectnr. C.I.D.1. Begheyn - Huisman 2016.

³⁰¹ Amersfoort, oud-katholieke kerk van de H. Georgius, inv. nr. 461-71. De Beer 2019, p. 34-35.

³⁰² Ook links- en rechtsachter het altaar op de polyptiek van het Lam Gods te Gent staan engelen met lijdenswerktuigen.

³⁰³ Altaarrand Warffum (circa 1500-1550), Groningen, Groninger Museum, 0000-3198. Cat. tent. Hel en hemel 2001, p. 124, nr. XII.20; Steensma 2008, p. 80; Hillenga 2012, p. 144-146.

In zijn *Instructiones* gaat Carolus Borromeus vrij gedetailleerd in op het altaarantependium, dat hij ook ‘pallium’ noemt.³⁰⁴ Als belangrijkste aandachtspunten noemt hij dat het antependium op feestdagen (mits de kerk het zich kan veroorloven) in zijde, goud- of zilverdraad (brokaat) uitgevoerd dient te zijn en op gewone dagen in zijde of halfzijde, dat het de liturgische kleur van de dag dient te hebben en dat het op een handpalm van de bovenzijde voorzien moet worden van een rand van franjes van goud- of zijdedraad. Verder mogen de antependia worden versierd met een kruis, een of meerdere heiligenfiguren, of fraai borduurwerk in het algemeen. Als de antependia te klein blijken te zijn voor de nieuwe en grotere altaren, moeten ze met dezelfde stoffen worden vergroot.

In de huiskerken bleef het gebruik van altaarantependia gehandhaafd. Zij waren een onmisbaar onderdeel van barokke altaaropstanden. De meeste altaartafels waren in de zeventiende en achttiende eeuw echter breder dan de prereformatorische. De altaarrand van Warffum meet slechts 167 cm in de breedte, terwijl bijvoorbeeld de meeste antependia in de oud-katholieke kerken in Nederland een breedte van circa 250 cm hebben. Het boven genoemde witte altaarantependium in de oud-katholieke kerk van Amersfoort is dus waarschijnlijk behoorlijk verbreed. Een rood antependium in dezelfde kerk, in het eerste kwart van de zeventiende eeuw vermoedelijk door geestelijke maagden gemaakt voor het altaar in het Sint-Aagtenklooster, laat aan de zijkanten een geraffineerde verbreding zien, uitgevoerd in dezelfde rode zijde als de basisstof van het antependium (bijlage XXIV, nr. 1, afb. 517), volledig conform de voorschriften van Borromeus inzake de vergroting van antependia.³⁰⁵

De los afhanginge altaarrand aan de bovenzijden van de antependia keerde na Trente niet terug, maar werd als het ware in het antependium geïntegreerd. Carolus Borromeus is zeer expliciet in zijn vermelding van de rand van een handpalm breed aan de bovenzijde van het antependium, afgezet met franjes. Dit is een rudiment van de losse altaarrand. De decoratieve afhanginge flappen links- en rechtsboven verdwenen geheel. Borromeus zwijgt hierover, net als over het gebruik van kaarsenbankantependia dat in de barok in zwang komt, maar voor 1580 niet aanwijsbaar is. In de eerste helft van de zeventiende eeuw worden vrijwel alle antependia aan de zijkanten en bovenzijde voorzien van kantranden, mogelijk om vervuiling van de basisstof bij het handmatig verplaatsen van de antependia te voorkomen. Dat deze kantranden toen al werden ingevoerd, bewijst het zogenaamde ‘kralenantependium’ uit circa 1650 in de oud-katholieke Paradijkerk te Rotterdam.³⁰⁶ Dit antependium is van een uitbundige florale decoratie in kraaltjes voorzien. De kantranden zijn ook in kraaltjes uitgevoerd en maken een integraal onderdeel uit van dit antependium (afb. 59).

3.2.2 De liturgische kleuren

Zoals we boven zagen was rood de overheersende kleur in de museumzalen bij de tentoonstelling over Noord-Nederlandse middeleeuwse kerkgewaden in Museum Catharijneconvent in 2015. Rood was een algemene feestkleur in de liturgie van de late

³⁰⁴ Borromeus 1577, dicta 6.

³⁰⁵ Amersfoort, oud-katholieke kerk van de H. Georgius, inv. nr. 461-72. De Beer 2019, p. 34-35.

³⁰⁶ Rotterdam, oud-katholieke kerk van de HH. Petrus en Paulus (Paradijkerk), inv. nr. 3718-77; De Beer 2013, p. 22-23.

middeleeuwen en renaissance. Dit had voor een deel te maken met het zeer kostbare, maar evengoed populaire Italiaanse roodbrokaat, samengesteld uit rood fluweel en goudbrokaat. Blijkbaar zijn juist deze kostbaarste gewaden de eeuwen door bewaard gebleven. Soms is het moeilijk vast te stellen of bij een dergelijk roodbrokaten parament rood nu de hoofdkleur was of goud. Het redelijk gaaf bewaard gebleven gewadenstel van bisschop David van Bourgondië wordt in de collectie van Museum Catharijneconvent ‘het gouden stel’ genoemd³⁰⁷, terwijl de liturgische kleur eigenlijk rood is, althans als zodanig werd het tot 1972 (!) gedragen bij de vespers van Pinksteren in de oud-katholieke kerk van Ste Marie te Utrecht. Er waren evenwel ook gewaden die geheel in gouddraad of brokaat waren uitgevoerd, maar daarvan is in Noord-Nederland geen exemplaar bewaard gebleven.³⁰⁸ Zij worden wel in inventarislijsten en rekeningen genoemd, net als witte, groene, zwarte, violette en paarse gewaden. Ook blauwe paramenten kwamen veelvuldig voor. Zij werden na de rode paramenten het meest genoemd en ook op schilderijen afgebeeld.³⁰⁹

Ofschoon er in Italië toch al vanaf de hoge middeleeuwen voorschriften waren ontwikkeld met betrekking tot de liturgische kleuren, onder meer door paus Innocentius III (1198-1216)³¹⁰, was een eensluidende kleuren canon in de Noord-Nederlandse kerken voor de komst van de Reformatie niet te vinden. De kleuren verschilden soms al per kerk.³¹¹ Het was zelfs mogelijk dat in een viering gewaden van verschillende kleuren tegelijk werden gedragen (zie afb. 60).³¹² Maar we moeten toch vaststellen dat de geestelijken op de meeste laatmiddeleeuwse schilderijen uit Nederland en Duitsland, waarop een misviering is afgebeeld – meestal voorstellingen van de Gregoriusmis – wel degelijk drie- en vierstellen van dezelfde stof en kleur dragen. In de prereformatorische kerk in Noord-Nederland leek het echter meer om de rijkdom van de stof dan om de kleur ervan te gaan.

Zoals gezegd waren, behalve de introductie van nieuwe accessoires, de liturgische kleuren en de gelegenheden waarbij deze konden worden gedragen, de enige zaken waarover het nieuwe *Missale Romanum* in 1570 uitweidde bij de paramenten.³¹³ De kleuren bleven voortaan beperkt tot wit, groen, violet (paars), zwart en rood, waarbij goud of zilver in de plaats van wit en rood kon worden gebruikt.³¹⁴ Wit werd de verplichte kleur bij feesten, paars de kleur voor inkeer en

³⁰⁷ Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t89 (koorkap) (afb. 50 en 51), OKM t90a (dalmatiek) (afb. 43), OKM t90b (dalmatiek) (afb.44), OKM t90c-e (toebehoren). Het bijbehorende kazuifel bevindt zich waarschijnlijk al sinds de zeventiende eeuw in de kathedraal te Luik (afb. 22 en 23). Leeftang en Van Schooten 2015, p. 194-199, cat. nr. 48.

³⁰⁸ Vgl. het gouden vierstel van proost Ingenwinckel in de Dom van Xanten. Ingenwinckel was in Noord-Nederland geen onbekende: hij had in vele belangrijke kerken prebenden verzameld, o.a. de Sint-Lebuinuskkerk te Deventer.

³⁰⁹ Zie de H. Donatianus op het schilderij *Madonna met kanunnik Van der Paele* door Jan van Eyck in het Groeningemuseum te Brugge (afb. 352). Vgl. de inventarislijst van de kapittelkerk van Sint-Jan te Utrecht en de lijst van goederen die in 1622 in Lexmond uit de kisten worden gehaald en waarop het grote blauwe stel met voorstellingen uit het leven van St. Jan de Doper wordt genoemd, alsmede blauwe pellen en andere kleden. Vgl. inventarislijsten Nicolaaskerk, Mariakerk en Dom te Utrecht.

³¹⁰ Staal 2015, p. 26.

³¹¹ Staal 2015, p. 25-31.

³¹² Vgl. schilderij *Gregoriusmis* (Hans Baldung Grien, 1511), Cleveland, Cleveland Art Museum.

³¹³ *Missale Romanum 1570, Rubricae generales, XVIII De coloribus paramentorum.*

³¹⁴ Staal 2015, p. 25-26.

boete, zwart de kleur voor rouw, groen de kleur voor de gewone tijd door het jaar als er niets bijzonders te vieren of te gedenken was. De kleur rood bleef voortaan voorbehouden aan de gedachtenis der martelaren (bloed) en de feesten van de H. Geest (vuur), waar het in de late middeleeuwen dus algemeen bij feesten werd gedragen. Blauw verdween geheel uit de canon, alhoewel het formeel ook niet werd afgeschaft.³¹⁵ Gedurende de zeventiende en achttiende eeuw bleven hier en daar in Noord-Nederland blauwe paramenten in gebruik, bijvoorbeeld bij Mariafeesten.³¹⁶

Meestal werd er bij de bewaard gebleven middeleeuwse gewaden niet ingegrepen als het over de kleur ging. Soms was het ook niet nodig omdat de oorspronkelijke kleur paste in de nieuwe canon. Week de kleur daar toch van af, dan bleef een wijziging vaak achterwege.³¹⁷ Men zou kunnen stellen dat men kennelijk teveel aan de oude gewaden hechtte als overblijfselen van de oude kerk, maar aangezien men wel gotische middeleeuwse kazuifels onscrupuleus bijknipte tot barokke modellen, treedt hier toch een onverklaarbare ambivalentie aan het licht. Het ging blijkbaar meer om de borduurwerken dan om de basisstoffen. Hoe dit ook zij, in slechts enkele huiskerken ging men in de zeventiende eeuw toch over tot wijziging, zoals in de huiskerken van St. Jan de Doper te Gouda en de H. Hippolytus te Delft (zie hoofdstuk 5). In Gouda werd mogelijk al rond 1650 de schaar gezet in een blauwe koorkap die een rode basisstof kreeg, en in een rode koorkap die mogelijk al in de zeventiende eeuw van een witte basisstof werd voorzien. In Delft werd van een rode koorkap omstreeks 1600-1625 een witte gemaakt, terwijl met het vrijkomende materiaal een rood kazuifel werd vervaardigd. Dit alles diende om de liturgische bruikbaarheid volgens de nieuwe Romeinse regels te vergroten. Ook van het kazuifel met de Smarten van Maria (Noord-Nederland, circa 1520-1525)³¹⁸, afkomstig uit de rooms-katholieke parochie van Oude Tonge, is de basisstof van paarse moirézijde waarschijnlijk een vervanging uit de zeventiende of achttiende eeuw, die paste bij de vastentijd waarin het feest van de Smarten van Maria plaats had (afb. 61 en 62).³¹⁹

In de lijst van paramenten en relieken afkomstig uit de kapittelkerk van St. Jan te Utrecht en tot 1622 in kisten verborgen in het kasteel van Lexmond, wordt bij het grote blauwe zesstel met scènes uit het leven van Johannes de Doper een kazuifel genoemd dat zwaar beschadigd is: *'die blauwe corsufel is door syn oudheyt gebroken, ende het geborduerde cruys op een nieuw carsufel gestelt, van half root ende gheel damast, anno 1638'*.³²⁰ Het kazuifel is dus zwaar beschadigd geraakt en men besluit in 1638 het geborduurde rugkruis op een nieuw kazuifel van rode en gele damast over te zetten, mogelijk vergelijkbaar met de basisstof van het kazuifel op

³¹⁵ Gedurende de zeventiende en achttiende eeuw

³¹⁶ Bijvoorbeeld in de oud-katholieke kerken van Den Haag, Dordrecht, Enkhuizen, Gouda, Hilversum en Utrecht.

³¹⁷ De koorkap van het rood-gouden vierstel van David van Bourgondië (Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t89) laat op het schild een Verrijzenisscène zien en zou dus eigenlijk de kleur wit of goud moeten hebben; de rode dalmatiek / kazuifel (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t5788e) met scène Aanbidding der Wijzen zou ook wit of goud moeten zijn; etc.

³¹⁸ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t2911; Leeftang en Van Schooten 2015, p. 185-186, cat. nr. 41.

³¹⁹ Het rode kazuifel met de Boom van Jesse uit circa 1530 in de oud-katholieke Gertrudiskathedraal te Utrecht (als bezit van het Metropolaan kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-348) werd pas in de twintigste eeuw gesplitst in een rood en een wit kazuifel, die op eerste en tweede kerstdag konden worden gedragen.

³²⁰ Dodt van Flensburg 1843, p. 199-201. Zie bijlage VI.

afb. 166 en 167. Men neemt ook hier dus afscheid van de liturgische kleur blauw en men kiest voor de kleur rood.

3.2.3 De formele introductie van palla, palladoos / bursa en kelkvelum

In de *Ritus Servandus in celebratione Missae* aan het begin van het nieuwe Missale Romanum werden nog enkele praktische zaken genoemd die in Noordwest-Europa niet algemeen gebruikelijk waren, maar nu verplicht werden gesteld. In het nieuwe missaal is er veel aandacht voor het zorgvuldig omgaan met de meest sacrale objecten, de voorwerpen die tijdens de misviering in direct contact met het allerheiligste komen. Dat zijn de miskelk, de pateen waarop de hostie komt te liggen, en het corporale, een witte linnen doek die op de altaardwaal wordt uitgespreid en waarop kelk en pateen worden geplaatst.³²¹ Om elke ongerechtigheid met het heilig brood en wijn te voorkomen, werden voor het eerst in het missaal de palla, het kelkvelum en de bursa in de liturgische kleur van het kazuifel geïntroduceerd, ofschoon de palla en bursa of palladoos toch al in de vijftiende en zestiende eeuw in kerken voorkwamen.³²² De vermelding van deze accessoires in het Romeinse missaal is van doorslaggevende betekenis geweest voor de gestandaardiseerde invoering ervan in de kerken van West-Europa. In zijn *Instructiones* geeft Carolus Borromeus een nadere beschrijving van de bursa en het kelkvelum, niet van de palla hoewel hij die ook al gekend moet hebben.³²³ Hieronder zal de geschiedenis van deze nieuwe accessoires afzonderlijk worden besproken met het eventuele commentaar door Borromeus en met eventuele Noord-Nederlandse voorbeelden uit de prerereformatorische kerk.

3.2.3.1 Palla

De palla is eigenlijk een opgevouwen corporale dat sinds de hoge middeleeuwen diende om de kelk te bedekken als zij tijdens de liturgie niet werd gebruikt.³²⁴ Dit opgevouwen corporale werd dus naast het eigenlijke corporale gebruikt. Uit praktische overwegingen ontwikkelde zich uit het opgevouwen corporale de palla zoals wij die nu kennen: een vierkant met stof overtrokken plaatje karton of hout. Op de onderzijde die nog steeds met de kelk in aanraking kwam, werd wit linnen aangebracht conform de oorspronkelijke functie van corporale. In Noord-Nederland was de palla al wel bekend in de vijftiende en zestiende eeuw. Zij werd in het Latijn '*coopertorium*' genoemd of in het Nederlands '*kelkdeksel*'³²⁵. Enkele prerereformatorische

³²¹ De voorwerpen die direct in contact komen met het allerheiligste (kelk, pateen, corporale) dienen door de bisschop te worden gewijd.

³²² Missale Romanum 1570, Ritus servandus in celebratione Missae, I: De Praeparatione Sacerdotis celebraturi (zie ook bijlage I).

³²³ Borromeus spreekt trouwens ook over een beurs voor de kelk en de pateen, zaken die in Noordwest-Europa nooit in zwang zijn gekomen, en over een houten kelkfoedraal, dat her en der nog wel bewaard is gebleven.

³²⁴ Braun 1924, p. 209-212

³²⁵ Bijv. inventarislijst van de Dom te Utrecht d.d. 29-30 oktober 1504 (Brom 1900, p. 255): '*una capsula nigra apud summum altare habentur octo corporalia cum coopertoriis calicis*' ('een zwarte doos bij het hoofdaltaar, waarin acht corporales met palla's / kelkdeksels'), bijv. inventarislijst van de Dom te Utrecht d.d. 29-30 oktober 1504 (Brom 1900, p. 255): '*unum corporale cum coopertorio in altari sacristie cum sacco rubeo de serico*' ('een corporale met deksel / palla op het altaar van de sacristie met een zak / beurs van rode zijde'), en bijv. inventarislijst van Oudmunster te Utrecht d.d. 19 januari 1569 (Brom 1902, p. 382): '*Item unus saccus corporalium, legatus per Zelbach cum corporali et coopertorio ex panno aureo*' ('Evenzo een beurs voor de corporales, gelegateerd door Zelbach, met corporale en deksel / palla van gouden stof').

exemplaren zijn bewaard gebleven.³²⁶ Een palla in Museum Catharijneconvent in Utrecht dateert uit de tweede helft van de vijftiende eeuw en is afkomstig uit Kampen (afb. 63)³²⁷. Op de bovenzijde zijn behalve de letters “ihs” in een omstraalde tondo, de instellingswoorden van de consecratie tijdens de mis weergegeven. Een andere palla in Museum Catharijneconvent dateert uit ca. 1530-1550 en heeft toebehoord aan de rooms-katholieke Catharinakerk te Utrecht (afb. 64).³²⁸ Op de bovenzijde van deze palla is de scène met de soldaten geborduurd, die om het kleed van Christus dobbelen met op de achtergrond de calvariegroep en Jeruzalem. Een palla in Museum Mayer van den Berg te Antwerpen is mogelijk ook van Noord-Nederlandse origine en waarschijnlijk afkomstig uit een aan Maria Magdalena gewijd vrouwenklooster (afb. 66).³²⁹ Op de bovenzijde is een voorstelling van verschijning van Christus als tuinman aan Maria Magdalena (*Noli me tangere*) geborduurd. Een exemplaar in de collectie van Museum Kröller-Müller te Otterlo uit het laatste kwart van de vijftiende eeuw tenslotte, bevindt zich nu in bruikleen in Museum Catharijneconvent (afb. 65).³³⁰ Deze laatste palla is afkomstig uit het gebied van de Nederrijn en kan dus niet echt als Noord-Nederlands worden beschouwd. Ook op het schilderij van de Gregoriusmis door Hans Baldung Grien uit 1511 is op het altaar een palla te zien met een voorstelling van Maria met Kind (zie boven). In de Nederlandse kerken worden geen middeleeuwse palla's meer bewaard, waarmee de oogst in Nederland dus uiterst bescheiden is.

Een subtiel verschil tussen de prereformatorische palla's en de palla's die na het verschijnen van het nieuwe Missale Romanum werden gemaakt, is dat de oude palla's geen deel uitmaakten van een paramentenstel met overeenkomstige stof in een liturgische kleur, maar dat ze blijkbaar als op zichzelf staand gebruiksvoorwerp functioneerden bij alle misvieringen. Dit was ook het geval bij de prereformatorische bursa (*saccus*³³¹) of palladoos (*capsa*³³²). De palla, die op de bovenzijde van een geborduurde bijbelse scène was voorzien, werd buiten de misviering samen met het corporale in een doos op het altaar of in de sacristie bewaard. Het corporale kon ook afzonderlijk in een zak of bursa worden opgeborgen. In kerkinventarissen van voor de komst van de Reformatie worden palla's, palladozen en bursa's niet vermeld bij een kazuifel of een gewadenstel, waarmee ze dus klaarblijkelijk geen set vormden. In plaats daarvan werden

³²⁶ Uiteraard zijn niet de palla's meegerekend die in de vroege zeventiende eeuw samen met bursa's en kelkvela met behulp van laatmiddeleeuwse stoffen werden gemaakt en die bijvoorbeeld in de collectie van Museum Catharijneconvent ten onrechte als middeleeuws te boek staan (zie de paragraaf hieronder). Ook de palla met de gehalveerde geborduurde voorstelling van de H. Margaretha op de bovenzijde is in de zeventiende eeuw of later vervaardigd met gebruikmaking van een zestiende-eeuwse voorstelling (Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2172).

³²⁷ Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM h4b, afkomstig uit de rooms-katholieke kerk van Maria Hemelvaart te Kampen. Leeflang en Van Schooten 2015, p. 134-136, bij cat. nr. 3.

³²⁸ Palla (Noord-Nederland [Utrecht?], 1530-1550), Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2064, afkomstig uit de rooms-katholieke kerk van de H. Catharina te Utrecht.

³²⁹ Palla (Noord- of Zuid-Nederland [?], circa 1530), Antwerpen, Museum Mayer van den Bergh, MMB.0975. De Beer 2021, p. 24-26.

³³⁰ Palla (gebied Nederrijn, 1475-1500), Utrecht, Museum Catharijneconvent, RMCC t40.

³³¹ Bijv. inventarislijst van de Sint-Janskerk te Utrecht d.d. 23 januari 1501 (Brom 1900, p. 285): *Item tres sacci corporalium* ('*Evenzo drie beurzen voor de corporales*') en inventarislijst van Oudmunster te Utrecht d.d. 19 januari 1569 (Brom 1901, p. 382): *Item adhuc duo sacci corporalium vacui ex panno aureo* ('*Evenzo twee lege beurzen voor de corporales van gouden stof*').

³³² Bijv. inventarislijst van de Sint-Janskerk te Utrecht d.d. 23 januari 1501 (Brom 1900, p. 283): *unum corporale in lignea capsula cum ymagine Salvatoris* ('*een corporale in een houten palladoos met een voorstelling van de Salvator*').

juist albes en amicten genoemd als onderdeel van een kazuifel- of een gewadenstel. Dit had ongetwijfeld te maken met de aanwezigheid van zogenaamde ‘parures’ op de albes en amicten (rechthoekige ingezette sierstukken, bij de albes aan de onderrand, bij de amicten aan de bovenrand), die in dezelfde basisstoffen waren uitgevoerd als die van de bijbehorende gewaden. De parures van de amicten zijn bijvoorbeeld goed zichtbaar op het schilderij van de Gregoriusmis door Hans Baldung Grien uit 1511 (afb. 60) en op het schilderij van de Gregoriusmis uit de omgeving van Jacob Cornelisz van Oostsanen uit het begin van de zestiende eeuw (afb. 67). Zij steken als een soort kragen boven de gewaden van de geestelijken uit. Omdat deze parures na het Concilie van Trente grotendeels verdwenen, konden albes en amicten voortaan algemeen worden gebruikt, onafhankelijk van een specifieke gewadenset.

Vanaf 1570 gingen de nieuwe palla’s met de bursa of palladoos voortaan deel uitmaken van paramentenstellen. Hoewel de palla volgens het nieuwe missaal eigenlijk geheel met linnen diende te worden overtrokken, werd in de Noordelijke Nederlanden de bovenzijde van de palla van zijde of fluweel in de liturgische kleur van de dag voorzien, passend bij de basisstof van het paramentenstel. Ook dit was echter geen compleet novum. Incidenteel is een dergelijk stel ook eerder in de zestiende eeuw afgebeeld, zoals op een Noord-Nederlands schilderij van de Gregoriusmis uit de omgeving van Jacob Cornelisz van Oostsanen uit het eerste kwart van de zestiende eeuw (afb. 67).³³³ Daar is op het altaar een palla zichtbaar die op de bovenzijde met dezelfde stof is overtrokken als de basisstof van de paramenten die de paus en zijn assistenten dragen. Overigens is op dit schilderij ook een lezenaarskleed van dezelfde stof zichtbaar. Pas in de barok kregen de nieuwe palla’s, die deel uitmaakten van paramentenstellen, grote verspreiding. Het is dan weer merkwaardig dat de palla niet in de *Instructiones* van Carolus Borromeus voorkomt in tegenstelling tot het oudere corporale.³³⁴

3.2.3.2 *Palladoos en bursa*

De palladoos of corporaaldoos en bursa (beurs) kwamen al in de middeleeuwen voor³³⁵, ofschoon net als de palla niet als onderdeel van een paramentenset. Men was zeer zorgvuldig bij het opbergen van het corporale, het enige parament dat zo direct in contact kwam met het allerheiligste. Ook toen al werd hiervoor een doos of een beurs gemaakt ter grootte van het samengevouwen corporale. Deze dozen en beurzen werden rijk gedecoreerd met borduurwerk, metaalplaatjes, parels, etc. De dozen werden ook vaak inwendig versierd en ze konden met banden en knopen worden afgesloten. De corporaaldoos schijnt, afgaande op kerkinventarissen, tot in de zestiende eeuw het meest voorgekomen te zijn. In zestiende-eeuwse inventarislijsten van Utrechtse kerken worden zowel ‘capsae’ (dozen of palladozen) genoemd, waarin het

³³³ Schilderij Gregoriusmis (omgeving Jacob Cornelisz van Oostsanen, 1500-1525), Antwerpen, Maagdenhuismuseum, A.0022.

³³⁴ In zijn lijsten combineert Carolus Borromeus (Borromeus 1577, dicta 35) het corporale met de palla als ‘corporale met palla’.

³³⁵ Braun 1924, p. 215-217.

corporale en het coopertorium (palla of kelkdeksel) werden bewaard, alsook ‘sacci’ (zakken of beurzen) voor het opbergen van het corporale alleen.³³⁶

Er bleven slechts twee palladozen uit ca. 1575 bewaard in Noord-Nederland³³⁷ en geen enkele laatmiddeleeuwse bursa.³³⁸ Dit stemt weliswaar overeen met wat Braun hierover meedeelt, maar niet met de opsommingen in de Utrechtse kerkinventarissen uit de zestiende eeuw. Beide palladozen worden bewaard in Museum Catharijneconvent te Utrecht. De ene palladoos³³⁹ is overtrokken met donkerrood geschoren fluweel in renaissancestijl (afb. 68). Op de bovenzijde is de doos voorzien van de letters “IHS”, waaromheen tweemaal de initialen van Hendrick Barck, het wapen van de familie Bentinck, waaruit de moeder van Hendrick Barck stamt, het wapen van de johannieterorde, en het wapen van het geslacht Barck. Op de voorzijde van de doos is het jaartal 1572 aangebracht. Dit is waarschijnlijk het jaar waarin Hendrick Barck deze doos schonk aan de Catharinakerk te Utrecht, de kloosterkerk van de johannieters. De andere palladoos (afb. 69 en 70)³⁴⁰ is aan de buitenzijde bedekt met een goudbrokaten stof en aan de binnenzijde van doos en deksel voorzien van teksten uit het Oude Testament en een opdrachttekst die aangeeft dat de doos in 1576 werd gemaakt door ‘suster Margareta Calewaerts’ voor ‘heer Sebastiaen van Scheveling, pater in de Luijthaechghen’. Het gaat hier om een zuster uit het vrouwenklooster St. Annadael te Luithagen bij Morsel in de buurt van

³³⁶ Bijv. Brom 1900, p. 283 (inventarislijst van de Sint-Janskerk te Utrecht d.d. 23 januari 1501): ‘*unum corporale in lignea capsula cum ymagine Salvatoris*’ (‘een corporale in een houten doos met een voorstelling van de Verlosser’); Brom 1900, p. 283 (inventarislijst van de Sint-Janskerk te Utrecht d.d. 23 januari 1501): ‘*unum corporale in sacco viridi*’ (‘een coporale in een groene zak / beurs’); Brom 1900, p. 283 (inventarislijst van de Sint-Janskerk te Utrecht d.d. 23 januari 1501): ‘*unus saccus ad reponendum corporale*’ (‘een zak / beurs om het corporale in te leggen’); Brom 1900, p. 255 (inventarislijst van de Dom te Utrecht d.d. 29-30 oktober 1504): ‘*una capsula nigra apud summum altare habentur octo corporalia cum coopertoriis calicis*’ (‘een zwarte doos bij het hoofdaltaar, waarin acht corporales met palla’s / kelkdeksele’); Brom 1900, p. 255 (inventarislijst van de Dom te Utrecht d.d. 29-30 oktober 1504): ‘*unum corporale cum coopertorio in altari sacristie cum sacco rubeo de serico*’ (‘een coporale met deksel / palla op het altaar van de sacristie met een zak / beurs van rode zijde’); Brom 1900, p. 255 (inventarislijst van de Dom te Utrecht d.d. 29-30 oktober 1504): ‘*unum corporale [...] in antiquo sacco*’ (‘een corporale [...] in een oude zak / beurs’); De Groot 2011, p. 240 (inventarislijst sacristie van de Dom te Utrecht d.d. 1571): ‘*Item adhuc pulcher saccus pro corporali imponendo, quem donarunt executores domini Vuyterwyck*’ (‘Evenzo een fraaie beurs om het corporale in te doen, die de executeurs van heer Vuyterwyck hebben geschonken’).

³³⁷ Een derde palladoos (Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2079) wordt wel in het derde kwart van de zestiende eeuw gedateerd, maar moet gelet op het wapenschild zeker een eeuw later zijn vervaardigd (Cat. tent. Utrecht 1987, p. 120, cat. nr. 68, p. 210, afb.).

³³⁸ Ook hier zijn niet de bursa’s meegerekend die in de vroege zeventiende eeuw met behulp van laatmiddeleeuwse stoffen werden gemaakt en die bijvoorbeeld in de collectie van Museum Catharijneconvent ten onrechte als middeleeuws te boek staan (zie de paragraaf hieronder).

³³⁹ Palladoos (Utrecht, 1572), Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2080a; Leeftang en Van Schooten 2015, p. 214, cat. nr. 60.

³⁴⁰ Palladoos (Zuster Margareta Calewaerts, Luithagen, 1576), Utrecht, Museum catharijneconvent, ABM t2531. Op de binnenzijde van het deksel de tekst (gotisch schrift): ‘*Mundamini qui fertis vasa domini + esai. 52 + sancti estote quoniam ego sanctus sum + levit. 19. +*’ (‘Maakt u rein, die de vaten des Heren moeten dragen. Isaias 52:11. Weest heilig, omdat ik heilig ben. Leviticus 19:11’); op de bodem de tekst (gotisch schrift): ‘*ghemaect doer suster margareta calewaerts. ghegeven heer sebastiaen van scheveling pater inde luijthaechghen ao. 1576. Ter eeren gods.*’. Deze palladoos werd in 1969 aangekocht op een antiekbeurs in Heeze.

Antwerpen. Zij schonk de palladoos aan de rector of pater van het klooster, Sebastiaan Cornelis van Scheveling of Schevelingen (ca. 1540-1623).³⁴¹

In de vroegmoderne tijd raakten in West-Europa de palladozen buiten gebruik en werden de bursa's de regel.³⁴² Reden daarvoor was dat het steeds gebruikelijker werd om de houder van het corporale op de kelk naar het altaar te dragen. In het altaarmissaal van 1570 wordt over een bursa gesproken die dezelfde kleur als het misgewaad moet hebben.³⁴³ Carolus Borromeus geeft geen uitdrukkelijke aanwijzingen voor de vorm van de houder van het corporale, maar de naam 'sacculus' die hij in zijn *Instructiones* geeft, wijst erop dat de houder in beursvorm vervaardigd moest worden.³⁴⁴ Over de uitvoering van de bursa zegt Carolus dat op de bovenzijde een kruis of een afbeelding aangebracht moet worden, dat de onderzijde met dezelfde stof als de bovenzijde bekleed moet worden en dat het inwendig met fijn wit linnen of halfzijde bekleed moet worden. De randen dienen met zijden koorden met bolletjes te worden afgezet om de beurs te kunnen sluiten.

3.2.3.3 *Kelkvelum*

Het kelkvelum is een vierkante doek waarmee de kelk en pateen bedekt dienen te worden als ze tijdens de misviering niet worden gebruikt.³⁴⁵ Volgens het nieuwe missaal uit 1570 moest het kelkvelum van zijde zijn gemaakt en sloot het wat betreft kleur aan bij het kazuifel. Uiteraard diende het kelkvelum niet stijf te zijn. In vroeg-christelijke tijden en middeleeuwen bestond een dergelijk kelkvelum eenvoudigweg niet. Kelk en pateen werden ofwel zonder omhulling naar het altaar gebracht ofwel in een doekje of zakje, dat na plaatsing op het altaar snel werd verwijderd. Het kelkvelum moet in Rome ergens tussen 1500 en 1575 zijn ingevoerd.³⁴⁶

In Milaan werd het kelkvelum door Carolus Borromeus voorgeschreven. Volgens de *Instructiones* van Carolus moet het tenminste 66 cm in het vierkant meten en zijn afgezet met een randversiering uit zijde, zilver of goud. Betere kelkvela zijn van goud- of zilverbrokaat

³⁴¹ Sebastiaan Cornelis van Scheveling of Schevelingen, geboren te Den Haag (zijn familie was waarschijnlijk afkomstig uit Scheveningen), was kanunnik te Bergen op Zoom alvorens hij in 1572 rector van het zusterklooster te Luithagen werd. De zusters verlieten in 1581 hun klooster en vestigden zich in 1585 onder leiding van rector Van Scheveling in Antwerpen na enkele jaren onderdak bij familie en kennissen gevonden te hebben. In 1611 keerden de zusters terug naar hun klooster te Luithagen, maar na afloop van het Twaalfjarig Bestand vestigden zij zich met hun rector weer in Antwerpen. Op 5 september 1623 overleed daar rector Van Scheveling op 83-jarige leeftijd. J. Fruytier, 'S.C. Schevelingen', in: Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek, deel 7 (1927), p. 1107.

³⁴² Het is opvallend dat in de Oud-Katholieke Kerk de palladoos hier en daar ook in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw nog werd gemaakt en gebruikt en wel als onderdeel van een paramentenstel.

³⁴³ Missale Romanum 1570, Ritus servandus in celebratione Missae, I: De Praeparatione Sacerdotis celebraturi: 'super Velo ponit Bursam coloris paramentorum' ('op het velum legt hij de bursa in de kleur van de paramenten') (zie ook bijlage I).

³⁴⁴ Borromeus 1577, dicta 36.

³⁴⁵ Braun 1924, p. 213-215.

³⁴⁶ Bij plechtige vieringen kon een of andere bedekking van de kelk met een doek al sinds de dertiende eeuw gebruikelijk zijn.

gemaakt en met goud- en zilverranden afgezet.³⁴⁷ In deze vorm gaat het kelkvelum terug tot de zestiende eeuw, maar het werd voorafgegaan door het zogenaamde ‘offertorium’ of ‘mappula’.

Het duurde even voordat het kelkvelum overal in Europa ingeburgerd was, hier en daar tot diep in de zeventiende eeuw, zoals in het Aartsbisdom Keulen. In de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden is geen enkel kelkvelum van voor 1580 bekend.³⁴⁸

3.2.4 De decoratie van de paramenten

Ook over de decoratie van de paramenten zweeg het Concilie van Trente, er wordt alleen gesproken over een kruisje op de bursa. Carolus Borromeus gaf in zijn *Instructiones* aanbevelingen. Hij bleek ook bij de paramenten voorstander van een verregaande versobering. De eenvoud sloot niet aan bij wat men over het algemeen gewend was in de kerk van Rome. In de Noordelijke Nederlanden was het een breuk met de traditie en met de ideeën die er leefden over de rijke vormgeving van de liturgische voorwerpen. Meer aandacht leek er te zijn voor de overdadig geborduurde prerreformatorische paramenten die bewaard waren gebleven, en voor geheel nieuwe paramenten met geborduurde decoraties in navolging van de oude overgeleverde exemplaren, of in barokke trant. Een rijke aankleding van de kerk vonden de gelovigen meer in overeenstemming met de waardigheid van de eredienst. Hier was dus sprake van een spanningsveld tussen wat van hogerhand werd aanbevolen en wat in de praktijk op lokaal niveau gangbaar was.³⁴⁹ Desondanks treffen we in de Noordelijke Nederlanden in de vroegmoderne tijd ook sobere gewaden aan.³⁵⁰ De diverse soorten van gedecoreerde paramenten zullen hieronder worden besproken. Ook zal aan de orde komen hoe zij zich tot elkaar verhouden en of er misschien iets te zeggen is over een chronologische plaatsing in de periode 1580-1650.

3.2.4.1 *Nieuwe sobere paramenten zonder borduurwerken*

De basaal gedecoreerde paramenten, waar Carolus Borromeus voorstander van was, dienden bij voorkeur uit slechts één soort textiel te bestaan, zonder geborduurde voorstellingen van heiligen of bijbelse scènes.³⁵¹ De enige versieringen zouden moeten bestaan uit boorden of galons, waarmee de buitenranden van de gewaden konden worden afgezet en waarmee de kruisen op de voor- en achterzijden van de kazuifels werden aangegeven. In Noord-Italië was het gebruik ook op de voorzijden van de kazuifels een kruis aan te brengen. In de Noordelijke Nederlanden werden in de vijftiende en zestiende eeuw wel geborduurde gaffelkruisen op beide

³⁴⁷ Borromeus 1577, dicta 30.

³⁴⁸ Ook hier zijn niet de kelkvela meegerekend die in de vroege zeventiende eeuw met behulp van laatmiddeleeuwse stoffen werden gemaakt en die bijvoorbeeld in de collectie van Museum Catharijneconvent ten onrechte als middeleeuws te boek staan (zie paragraaf 3.2.4.2).

³⁴⁹ Peter Nissen heeft het in dit verband over de ‘geleefde praktijk’, i.e. de wijze waarop de gelovigen de normen en waarden die de kerk uitdraagt, in het dagelijkse leven in praktijk brengen (Nissen 2000, p. 233 en p. 241). Zie ook Lugtigheid 2021, p. 49.

³⁵⁰ Tot dusver worden zij vooral aangetroffen in van oudsher seculiere parochies, dus deze versobering hing niet perse samen met bijvoorbeeld kerken die door jezuiten werden bediend, zoals wel wordt beweerd.

³⁵¹ Borromeus 1577, dicta 20; Brasjen – Mudde, p. 126-127.

zijden van de kazuifels aangebracht³⁵², maar deze vorm van decoratie maakte aan het eind van de zestiende eeuw plaats voor een Latijns kruis op de rug en een verticale balk op de voorzijde, hetgeen een Noord-Europese variant werd.³⁵³ Ook de clavi (sierbanden) van de dalmatieken en tunieken dienden slechts met boorden of galons te worden aangegeven. Dit betekende een radicale breuk met de prereformatorische vormentaal. Alleen de aurifriezen en het schild van de koorkappen en de altaarantependia mochten nog van borduurwerk worden voorzien.

Van deze sobere gewaden zijn in de Noordelijke Nederlanden slechts ongeveer vijftien exemplaren bewaard gebleven, exclusief accessoires. Enkele zijn vervaardigd uit één soort stof en verder uitsluitend gedecoreerd met galons³⁵⁴, andere werden samengesteld uit twee contrasterende stoffen.³⁵⁵ Terecht kan hier de kanttekening worden geplaatst dat er in veel grote prereformatorische kerken en ook in grotere achttiende-eeuwse schuilkerken, afgaande op inventarislijsten, naast sets van rijker uitgevoerde paramenten, ook sets van eenvoudige paramenten in dezelfde kleur, maar tweede of derde in rang, aanwezig waren.³⁵⁶ De in de

³⁵² Lugtigheid 2021, p. 58. Vgl. bijvoorbeeld de kazuifels uit de oud-katholieke kerken van Dordrecht (Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t66) en Oudewater (Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t202). Ook toen al schijnt er vooral op Zuid-Nederlandse kazuifels een Latijns rugkruis en een verticale balk op de voorzijde aanwezig te zijn geweest.

³⁵³ Lugtigheid 2021, p. 58. Het zogenaamde kazuifel van Petrus Canisius (1521-1597), dat hij aan het einde van zijn leven in Fribourg (Zwitserland) droeg, is een schoolvoorbeeld van de sobere vormgeving. Het kazuifel bevond zich in het Canisius-college van Duitse jezuiteten dat van 1872 tot 1972 in kasteel Exaten bij Baexem (Limburg) aanwezig was. De huidige verblijfplaats is onbekend. Braun 1907, p. 191.

³⁵⁴ Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t219: rood met gouden kazuifel met twee stola's, manipel, kelkvelum, palladoos en vier kaarsenbankantependia (1575-1625), afkomstig uit de voormalige oud-katholieke kerk van Ste Marie te Utrecht; Haarlem, oud-katholieke kathedraal van de HH. Anna en Maria, inv. nr. 5649-198: rood kazuifel met stola en deel altaarantependium (1575-1625); Amsterdam, oud-katholieke kerk van de HH. Petrus en Paulus ('De Ooievaar'), inv. nr. 5052-116: groen kazuifel met manipel en kelkvelum (1625-1675); Amsterdam, oud-katholieke kerk van de HH. Petrus en Paulus ('De Ooievaar'), inv. nr. 5052-120: paars kazuifel met manipel en kelkvelum (1625-1675); Krommenie, oud-katholieke kerk van de HH. Nicolaas en Maria Magdalena, inv. nr. 5981-51: groen kazuifel met stola, manipel, kelkvelum, bursa, palla, altaarantependium en kaarsenbankantependium (circa 1650); Schiedam, oud-katholieke kerk van de HH. Johannes de Doper, Maria Magdalena en Laurentius, inv. nr. 3137-84: rood altaarantependium (1600-1650).

³⁵⁵ Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t164: zalmkleurig kazuifel (circa 1600), afkomstig uit de oud-katholieke kerk van de HH. Gummarus en Pancratius te Enkhuizen; Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t70: groen kazuifel met stola en manipel (circa 1650), afkomstig uit de oud-katholieke kerk van de HH. Adelbertus en Engelmundus te IJmuiden, eerder waarschijnlijk afkomstig uit de oud-katholieke kerk van de HH. Gummarus en Pancratius te Enkhuizen; Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t71: rood kazuifel (1600-1650), afkomstig uit de oud-katholieke kerk van de HH. Adelbertus en Engelmundus te IJmuiden, eerder waarschijnlijk afkomstig uit de oud-katholieke kerk van de HH. Gummarus en Pancratius te Enkhuizen; Aalsmeer, oud-katholieke kerk van de HH. Petrus en Paulus, inv. nr. 69-62: twee orangerode dalmatieken en een orangerode koorkap met stola en twee manipels (1575-1625); Utrecht, Metropolaan kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-356: twee groene dalmatieken met diakenstola en twee manipels (1575-1625); Delft, oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula, inv. nr. 294-163: rood kazuifel met stola, manipel, kelkvelum, palladoos en palla (1575-1600); Delft, oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula, inv. nr. 294-164: orangerode koorkap (1575-1625); Krommenie, oud-katholieke kerk van de HH. Nicolaas en Maria Magdalena, inv. nr. 5981-50: rood kazuifel met stola, manipel, palla, altaarantependium en kaarsenbankantependium (1575-1625); Oudewater, oud-katholieke kerk van de HH. Michaël en Johannes de Doper, inv. nr. 4192-50: rood kazuifel met altaarantependium en vier kaarsenbankantependia (1600-1650); Akersloot, rooms-katholieke kerk van de H. Jacobus de Meerdere, inv. nr. 4604-78: rood driestel (1600-1650).

³⁵⁶ Vgl. bijvoorbeeld de middeleeuwse inventarislijsten van de Utrechtse kerken (Muller 1879, p. 284-350; Brom 1900, p. 233-322; Brom 1901, p. 377-399; De Groot 2011, p. 237-256) en de inventarislijsten van de Goudse (Van Eck 1994, p. 195-219) en Utrechtse huiskerken (bijv. de inventarislijst uit 1772 van de huiskerk van Ste Marie aan het Achter Clarenburg te Utrecht [HUA, toegangsnummer 842-2, inv. nr. 219: '1772 Inventaris van Kerkelyke Goederen behoorende in eigendom aan de Kerk van Clarenburch']).

Noordelijke Nederlanden bewaard gebleven eenvoudige paramenten zijn echter samengesteld uit dermate kostbare en luxueuze stoffen, geïmporteerd uit Italië en Klein Azië, dat het niet goed voorstelbaar is dat het hier om tweede garnituur ging.³⁵⁷ Uit de spaarzame hoeveelheid in de Noordelijke Nederlanden overgeleverde eenvoudig vormgegeven paramenten uit de periode direct na het Concilie van Trente tot aan het midden van de zeventiende eeuw wordt niet duidelijk of de richtlijnen van Carolus Borromeus nu op grote schaal ingang vonden. Het aantal rijk van borduurwerk voorziene prereformatorische paramenten uit de laatgotiek en renaissance, al dan niet gewijzigd, is groter, namelijk ongeveer honderd exemplaren, exclusief accessoires en fragmenten. Het aantal geheel nieuw vervaardigde paramenten met figurale borduurwerken is hetzelfde, ongeveer twintig exemplaren, exclusief accessoires en fragmenten. Deze getallen geven echter een vertekend beeld, aangezien het voor de hand ligt dat de van borduurwerk voorziene paramenten aantrekkelijker waren om de eeuwen door te bewaren dan de soberder versies zonder borduurwerk. Ook dit wordt iets duidelijker bij analyse van achttiende-eeuwse inventarislijsten.

Het heeft er alle schijn van dat sommige van de eenvoudige gewaden, die min of meer naar de voorschriften van Carolus Borromeus waren vervaardigd, al vanaf 1580 in de Noordelijke Nederlanden ingang vonden, als we de gebruikte stoffen tenminste vergelijken met dezelfde gedateerde stoffen in omliggende landen.³⁵⁸ Misschien was dit geboren uit noodzaak, omdat de sobere gewaden die alleen uit basisstoffen bestonden – hoe kostbaar ook – makkelijker door snijders en door leken te vervaardigen waren en makkelijker te hanteren in de nog instabiele situatie met huiskerken op wisselende locaties dan exemplaren met borduurwerk. Daarbij werden veel rijk geborduurde prereformatorische gewaden tot ongeveer 1620 veiligheidshalve nog verborgen gehouden. Met de keuze voor sobere gewaden – noodgedwongen of niet – sloot

³⁵⁷ Paramentensets in diverse oud-katholieke kerken (Delft, oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula, inv. nr. 294-163: rood kazuifel met toebehoren, Italiaans roedefluweel); Gouda, oud-katholieke kerk van de Sint-Jan de Doper, inv. nrs. 1978-204 en 1978-199: blauwe en crèmekleurige accessoires van Italiaanse stoffen; Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t219: rood met gouden kazuifel van Italiaans brokaat, afkomstig uit de voormalige oud-katholieke kerk van Ste Marie te Utrecht; Haarlem, oud-katholieke kathedraal van de HH. Anna en Maria, inv. nr. 5649-198: rood kazuifel met stola en deel altaarantependium van Italiaans zijdedamast; Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t164: zalmkleurig kazuifel van goudbrokaat uit Klein-Azië, afkomstig uit de oud-katholieke kerk van de HH. Gummarus en Pancratius te Enkhuizen; Egmond aan Zee, oud-katholieke kerk van de H. Agnes, inv. nr. 558-112: stola en manipel van rood brokaat uit Klein-Azië; Krommenie, oud-katholieke kerk van de HH. Nicolaas en Maria Magdalena, inv. nr. 5981-50: rood kazuifel met toebehoren en antependia van zijdedamast uit Italië.

³⁵⁸ Het zalmroze kazuifel in Museum Catharijneconvent te Utrecht (OKM t164), afkomstig uit de oud-katholieke kerk van de HH. Gummarus en Pancratius te Enkhuizen, heeft op rugkruis en kolom dezelfde Klein-Aziatische stof uit circa 1600 als de kolom van een kazuifel uit de rooms-katholieke St.-Gertrudiskerk te Laakdal – Vorst (B.) (Cat. tent. Uit de sacristie, Deurne-Antwerpen 1985, p. 164, cat. nr. 244, p. 137, kleurenfoto) en als de basisstof van een kazuifel uit de rooms-katholieke O.L. Vrouwekerk te Kasterlee – Lichtaart (B.) (Cat. tent. Uit de sacristie, Deurne-Antwerpen 1985, p. 164, cat. nr. 245); het rode kazuifel met toebehoren in de oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula te Delft (inv. nr. 294-163) heeft op rugkruis en kolom dezelfde basisstof van Italiaans gesneden roedefluweel (hier voorzien van gouddraad) uit de tweede helft van de zestiende eeuw als de basisstof van bovengenoemd kazuifel uit de rooms-katholieke St.-Gertrudiskerk te Laakdal – Vorst (B.) (Cat. tent. Uit de sacristie, Deurne-Antwerpen 1985, p. 164, cat. nr. 244, p. 137, kleurenfoto); het rode kazuifel met toebehoren en antependia in de oud-katholieke kerk van de HH. Nicolaas en Maria Magdalena te Krommenie (inv. nr. 5981-50) heeft een Italiaanse basisstof uit de tweede helft van de zestiende eeuw, verwant aan de basisstof van het kazuifel van de graaf von Salm – Reifferscheid in Museum Schnütgen in Keulen (Sporbeck 2001, p. 266-268).

men in elk geval wel aan bij de internationale kerk en bij de wensen van Rovenius, maar men liet, misschien voor een korte periode, de Noord-Nederlandse identiteit varen.

3.2.4.2 *Nieuwe barokke paramenten met hergebruikte laatmiddeleeuwse stoffen*

Een aparte categorie die in zekere zin aansluit bij de boven geschetste versoberingen van Carolus Borromeus zijn de paramenten met hergebruikte laatmiddeleeuwse stoffen, ‘*spolia*’ als het ware. In de Noordelijke Nederlanden waren het even creatieve als praktische oplossingen. Met de restanten van beschadigde of gedemonteerde oude paramenten werden in de periode 1580-1650 nieuwe stellen in barokke snit gemaakt met bijvoorbeeld kazuifels naar Romeins model en nieuwe sets accessoires. Bij dit soort paramenten werd steeds gebruik gemaakt van twee contrasterende stoffen: de middeleeuwse stoffen werden gecombineerd met contrasterende hergebruikte middeleeuwse stoffen of met nieuwe contemporaine stoffen. Interessante voorbeelden hiervan zijn te vinden in de oud-katholieke kerk van de HH. Barbara en Antonius Abt te Culemborg (afb. 131, 132, 135 en 136)³⁵⁹, de oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula te Delft (afb. 441 en 442)³⁶⁰, de oud-katholieke kathedraal van de HH. Anna en Maria te Haarlem (afb. 73, 74 en 78)³⁶¹, de rooms-katholieke kerk van de H. Joseph in Haarlem (afkomstig uit de voormalige statie van de H. Bernardus in den Hoeck te Haarlem) (afb. 200-203)³⁶², en de oud-katholieke kerk van de HH. Fredericus en Odulphus te Leiden (afb. 79 en 80).³⁶³ Dat we hier inderdaad met hergebruik te maken hebben is op de eerste plaats af te leiden uit het ontbreken van geborduurde voorstellingen in lazurtechniek in gotische of renaissancestijl, zoals geborduurde gaffelkruisen, Latijnse kruisen en kolommen op kazuifels.

Het is een belangrijke vaststelling dat bijna alle kazuifels uit de late middeleeuwen en renaissance, tot ongeveer 1550, die in Noordwest-Europa bewaard zijn gebleven, werden voorzien van geborduurde scènes, in Noord-Nederland voornamelijk gaffelkruisen met borduurwerk in lazurtechniek, in het Rijnland en de Zuidelijke Nederlanden ook Latijnse kruisen.³⁶⁴ Koorkappen, dalmatieken en tunieken kregen geborduurde aurifriezen en clavi, al gebeurde dat iets minder consequent. Is er geen borduurwerk uit de periode voor 1550 aanwezig, dan hebben we meestal niet te maken met een prereformatorisch gewaad.

De nieuwe accessoires die na het Concilie van Trente met de gewaden een stel gingen vormen, het kelkvelum, de bursa (of soms de palladoos) en de palla konden ook worden gemaakt van prereformatorische restmateriaal dat aansloot bij dat van het paramentenstel. Vóór Trente waren de enige accessoires van dezelfde stof de stola en de manipel.³⁶⁵ De palladoos en palla waren in Noord-Nederland doorgaans losse van borduurwerk voorziene objecten die geen set met een

³⁵⁹ Culemborg, oud-katholieke kerk van de HH. Barbara en Antonius Abt, inv. nr. 11319-68: kazuifel en koorkap van rood vierstel.

³⁶⁰ Delft, oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula, inv. nr. 294-172: kazuifel.

³⁶¹ Haarlem, oud-katholieke kathedraal van de HH. Anna en Maria, inv. nr. 5649-197: kazuifel en altaarantependium van een driestel.

³⁶² Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t9036d1, BMH t9036d2, BMH t9036d3: kazuifel en twee dalmatieken, afkomstig uit de rooms-katholieke kerk van de H. Joseph te Haarlem.

³⁶³ Leiden, oud-katholieke kerk van de HH. Fredericus en Odulphus, inv. nr. 2538-42.

³⁶⁴ Cat. tent. 1987; Leeftang en Van Schooten 2015; bestanden Museum Catharijneconvent, Utrecht.

³⁶⁵ Deze stola en manipel gaan terug tot vroegchristelijke tijden; Braun 1912, p. 147-163.

paramentenstel vormden (zie eerder). Kelkvela kwamen voor Trente in het geheel niet voor, bursa's nauwelijks, laat staan sets van deze objecten.

In de oud-katholieke kerk van Culemborg zijn het kazuifel (afb. 131 en 132) en de koorkap (afb. 135-137), onderdeel van een rood vierstel met altaarantependium, met twee soorten laatmiddeleeuwse stoffen samengesteld, namelijk rood geschoren fluweel en Italiaans roodbrokaat.³⁶⁶ De bijbehorende dalmatiek en tuniek, stola en drie manipels (afb. 133, 134, 138, 139 en 140) zijn nog vrijwel geheel in originele preremontaanse staat, af te leiden uit intacte omzomingen, franjeranden en voeringen, het altaarantependium waarschijnlijk ook (afb. 144)³⁶⁷, terwijl de nieuwe accessoires als kelkvelum, bursa en palla in barokke stijl zijn toegevoegd (afb. 141, 142 en 143) (zie ook paragraaf 3.2.4.4).³⁶⁸ De vraag is natuurlijk met welk restmateriaal kazuifel en koorkap zijn gemaakt en wat de reden voor de vervaardiging kan zijn geweest. Waarschijnlijk was er geen intact kazuifel meer overgeleverd en waren de oorspronkelijke geborduurde aurifriezen en het geborduurde koorkapschild van de koorkap afgehaald. Mogelijk is er een tweede altaarantependium geweest dat voor het herstelwerk werd opgeofferd?

In de oud-katholieke kerk van Haarlem is bij het paramentenstel gebruik gemaakt van nieuw geschoren fluweel in renaissancestijl als basisstof (afb. 73, 74, 75, 77 en 78).³⁶⁹ Het middeleeuwse hergebruikte materiaal beperkt zich hier tot het rugkruis van het kazuifel, het kelkvelum en de randen van het altaarantependium. Het kazuifel in de oud-katholieke kerk van Delft is samengesteld uit een laatmiddeleeuwse basisstof met een rugkruis en kolom uit het eerste kwart van de zeventiende eeuw, terwijl in het kruishart een barok medaillon uit de tweede helft van de zeventiende eeuw is geappliqueerd (afb. 441). De stellen uit de rooms-katholieke kerk van Haarlem (afb. 200-210)³⁷⁰ en in de oud-katholieke kerk van Leiden (afb. 79-85)³⁷¹ met laatmiddeleeuwse basisstof zijn in de twintigste eeuw nog voorzien van nieuwe rugkruisen en kolommen in rood fluweel, met daarop in Leiden barokke applicaties uit de tweede helft van de zeventiende eeuw. Ook de stola's en manipels zijn bij beide laatstgenoemde stellen nieuw vervaardigd met gebruikmaking van middeleeuwse stof. Voor deze ingrijpende recyclingcampagnes moest dan wel voldoende materiaal voorhanden zijn en dus werd daarvoor een

³⁶⁶ Culemborg, oud-katholieke kerk van de HH. Barbara en Antonius Abt, inv. nr. 11319-68.

³⁶⁷ Leeftang en Van Schooten 2015, p. 182, cat. nr. 39 (twee rode dalmatieken). Omstreeks 1995 is de middenbaan van het antependium verwijderd. Deze middenbaan was in de zeventiende, achttiende of negentiende eeuw toegevoegd om het antependium passend te maken voor het altaar. De baan was in een andere stof uitgevoerd. Met de verwijdering ervan kreeg het antependium waarschijnlijk (?) zijn oorspronkelijke breedte terug.

³⁶⁸ Culemborg, oud-katholieke kerk van de HH. Barbara en Antonius Abt, inv. nr. 11319-129.

³⁶⁹ Haarlem, oud-katholieke kathedraal van de HH. Anna en Maria, inv. nr. 5649-197; het stel bestaat uit een kazuifel en twee dalmatieken (met clavi uit ca. 1900) met toebehoren en uit een altaarantependium en twee kaarsenbankantependia. De Beer 2015 (Laatmiddeleeuwse paramenten), p. 110, afb. 9,9, p. 112 (kazuifel), p. 113.

³⁷⁰ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t9036d1 (kazuifel), BMH t9036d2 (dalmatiek), BMH t9036d3 (dalmatiek), BMH t9036d4 (stola), BMH t9036d5 (diakenstola), BMH t9036d6 (manipel), BMH t9036d7 (manipel), BMH t9036d8 (manipel), BMH t9036d9 (kelkvelum), BMH t9036d10 (bursa): rood driestel met toebehoren afkomstig uit de rooms-katholieke kerk van de H. Joseph te Haarlem; eerder uit de Statie van de H. Bernardus in den Hoeck te Haarlem.

³⁷¹ Leiden, oud-katholieke kerk van de HH. Fredericus en Odolphus, inv. nr. 2538-42 rood kazuifel met toebehoren.

groter en waarschijnlijk minder nuttig parament, een middeleeuwse koorkap of een altaarantependium, verknijpt. De pijn was misschien minder groot, omdat de kleur rood toch al niet zo vaak meer werd gebruikt.

Daarnaast konden stukken die werden weggeknipt van een middeleeuws kazuifel om het een Romeins model te geven, worden gebruikt voor de nieuwe accessoires. Die waren immers tamelijk klein en met wat passen en meten kon een bevredigend resultaat worden bereikt. Dit is te zien bij het middeleeuwse kazuifel uit de rooms-katholieke kerk van de H. Werenfridus te Elst (afb. 86-91): een middeleeuws kazuifel, vermaakt tot een barok model, met een nieuwe set van kelkvelum, bursa en palla, gemaakt van middeleeuwse stof.³⁷² Het monumentale vierstel uit de rooms-katholieke kerk van de HH. Cyriacus en Franciscus te Hoorn is in zijn geheel een voorbeeld van omvorming, verknijping en herschikking na 1580 (afb. 95-112). Ook hier is overduidelijk uit middeleeuws restmateriaal een kelkvelum en een bursa gemaakt, terwijl er daarnaast ook nog losse lapjes overbleven.³⁷³ De roodbrokaten koorkap die enige tijd tot het vierstel van Hoorn werd gerekend, is waarschijnlijk in de eerste helft van de zeventiende eeuw samengesteld uit allerlei materiaal uit het laatste kwart van de vijftiende eeuw (afb. 113 en 114). Dit is af te leiden uit de wel erg onlogische ordeningen van resten basisstof en uit verknijpte delen van de aurifriezen, terwijl een laatmiddeleeuws schild dat te klein was met resten basisstof groter is gemaakt om op deze koorkap te passen.³⁷⁴ In de oud-katholieke kerk van Oudewater werd het weggeknipte materiaal van het laatmiddeleeuwse kazuifel gebruikt om de zijranden van een nieuw altaarantependium mee te versieren (afb. 122, 123 en 129).³⁷⁵ Christine Aribaud stelde in 2006 dat liturgische gewaden al in de middeleeuwen per definitie tot hergebruik waren voorbestemd, uiteraard omdat het ging om sacrale gewijde objecten.³⁷⁶ Het middeleeuwse restmateriaal dat voor deze paramenten is gebruikt kan al in 1580 beschikbaar zijn geweest, misschien ook pas na 1620, toen de meeste prereformatorische gewaden uit de schuilplaatsen werden gehaald. Daar is moeilijk iets over te zeggen. Ook blijft in het midden of men met dit hergebruik bewust een keuze voor de eigen identiteit maakte of juist koos voor de internationale kerk.

³⁷² Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2297a (kazuifel), c (stola), d (manipel), e (kelkvelum), f (palla), g (bursa): rood kazuifel met toebehoren; afkomstig uit de rooms-katholieke kerk van de H. Werenfridus te Elst

³⁷³ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t5788a (kazuifel), b (koorkap), d (dalmatiek a), e (dalmatiek b), f (stola), g (manipel), h (stola), i (diakenstola), j (manipel), k (manipel), l (palla), m (bursa), n (fragment), o (fragment): rood vierstel met toebehoren; afkomstig uit de rooms-katholieke kerk van de HH Cyriacus en Franciscus te Hoorn; Leeftang en Van Schooten 2015, p. 228-231, cat. nr. 70. Op zeker moment moet een van beide dalmatieken van het oorspronkelijke stel verloren zijn gegaan. Om het stel weer te completeren is in de achttiende of negentiende eeuw de overgebleven dalmatiek in tweeën gedeeld en met de helften van een gesplitst kazuifel, dat ongeveer tien jaar ouder was dan de rest van het vierstel, werden opnieuw twee dalmatieken gecreëerd.

³⁷⁴ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t5788c.

³⁷⁵ Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t202 (kazuifel), Oudewater, oud-katholieke kerk van de HH. Michaël en Johannes de Doper, inv. nr. 4192-49 (altaarantependium).

³⁷⁶ *'Le vêtement liturgique est prédestiné au réemploi'*. Aribaud 2006, p. 46; Lugtigheid 2021, p. 23.

3.2.4.3 *Bijgeknipte middeleeuwse paramenten en nieuwe barokke paramenten met middeleeuwse borduurwerken*

Het is merkwaardig dat ook prereformatorische paramenten, en dan met name het kazuifel, ondanks de hoge waardering in de onderdrukte katholieke kerk, toch werden aangepast aan de moderne vormen.³⁷⁷ Vooral aan de zijanten werden stukken van de basisstof van de kazuifels weggeknipt, zoals bij het laatmiddeleeuwse kazuifel uit de oud-katholieke kerk van Oudewater (afb. 122 en 123) en het kazuifel in renaissancestijl uit de oud-katholieke kerk van Dordrecht (afb. 115 en 116). Dat deze kazuifels oorspronkelijk breder waren is duidelijk te zien, omdat de borduurwerken op de voor- en achterzijde (doorgaans gaffelkruisen) nauwelijks meer de ruimte krijgen en op de oppervlaktes gepropt lijken. Men hechtte duidelijk meer waarde aan de borduurwerken dan aan de basisstoffen en de oorspronkelijke vormen van de gewaden.³⁷⁸

Soms besloot men laatmiddeleeuwse borduurwerken (rugkruisen en kolommen van kazuifels, aurifriezen van koorkappen, applicaties van altaarantependia, restmateriaal) in hun geheel op nieuwe laat-zestiende- of zeventiende-eeuwse basisstof over te zetten.³⁷⁹ Een merkwaardige variant is het kazuifel uit de rooms-katholieke kerk van de H. Petrus te Krommenie dat is samengesteld met Engels borduurwerk (zogenaamd '*Opus Anglicarum*') uit de tweede helft van de vijftiende eeuw, afkomstig van een koorkap (afb. 92 en 93).³⁸⁰ Waarschijnlijk waren slijtage of andere beschadiging van de oorspronkelijke basisstof de redenen voor het overzetten van de borduursels. Het is zeker niet uitgesloten dat hiermee rond 1620 is begonnen, toen de meeste prereformatorische gewaden weer ter beschikking van de liturgie kwamen. De jarenlange opslag in kisten en kasten had nogal wat gewaden geen goed gedaan.³⁸¹ Overigens gingen deze acties zowel in de rooms-katholieke als in de oud-katholieke kerken door tot in de twintigste eeuw, uiteraard met als doel om de fraaie en betekenisvolle borduurwerken zo lang mogelijk in

³⁷⁷ In Engeland gebeurde dit ook, naar verluidt onder invloed van jezuïeten.

³⁷⁸ Kazuifel, Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t66, afkomstig uit de oud-katholieke kerk van de H. Maria Maior te Dordrecht, en kazuifel, Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t202, afkomstig uit de oud-katholieke kerk van de HH. Michaël en Johannes de Doper te Oudewater. Het kazuifel van Oudewater heeft nog de originele basisstof. Dit is minder duidelijk bij het kazuifel van Dordrecht. Vergelijkbare basisstoffen ('Perzisch' of 'à la Persienne') worden gewoonlijk in het tweede kwart van de zeventiende eeuw gedateerd, maar kunnen incidenteel vroeger voorkomen. Johnstone 2002, p. 86-87.

³⁷⁹ Vgl. Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2005, kazuifel met rugkruis en verticale kolom, mogelijk afkomstig van het kazuifel dat bisschop David van Bourgondië aan de Lebuinuskkerk van Deventer schonk (afb. 166 en 167); Weert, Museum Jacob van Horne: rood kazuifel met Stigmatisatie H. Franciscus van Assisi, waarschijnlijk afkomstig uit de kerk van Sint-Bernardus in den Hoeck te Haarlem (bijlage XXIII, nr. 26; afb. 215 en 216); Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t2911: paars kazuifel uit Oude Tonge; Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t623: paarse koorkap Maagden van den Hoeck, afkomstig uit de kerk van Sint-Bernardus in den Hoeck te Haarlem (bijlage XXIII, nr. 25; afb. 226-228); Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2172: rode palla met gehalveerde heilige; Amersfoort, oud-katholieke kerk van de H. Georgius, inv. nr. 461-71: wit altaarantependium (afb. 57).

³⁸⁰ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t3317a (kazuifel), BMH t 3317e (bursa); de stola, de manipel en het kelkvelum die bij het kazuifel horen zijn in de tweede helft van de negentiende eeuw gemaakt. Cat. tent. Schilderen met gouddraad en zijde, Utrecht, 1987, p. 110, cat. nr. 2, p. 127, afb.; Van Roon 1999, p. 7-13.

³⁸¹ Vergelijk de staat waarin de gewaden uit de Utrechtse kapittelkerk van Sint-Jan in 1622 in de kisten in kasteel Lexmond werden aangetroffen. Sommige gewaden krijgen de kwalificaties: '*heel versleten*', '*seer oudt ende gescheurt*', en '*seer slecht*'. (Dodt van Flensburg 1843, p. 199-200) (bijlage VIII).

de liturgie te kunnen laten zien.³⁸² Met de handhaving van de borduursels werd met andere woorden bewust een keuze voor continuïteit van de traditie gemaakt.

3.2.4.4 *Nieuwe barokke accessoires (palla's, kelkvela en bursa's of palladozen), toegevoegd aan laatmiddeleeuwse stellen, en losse accessoires (palla's, kelkvela en bursa's of palladozen) in Museum Catharijneconvent*

Hierboven onder 3.2.4.2 werd beschreven hoe de nieuwe vereiste sets van accessoires (kelkvelum, palla, bursa of palladoos) konden worden vervaardigd met behulp van laatmiddeleeuws restmateriaal om beter bij bestaande laatmiddeleeuwse gewaden te passen of bij gewaden die in de periode 1580-1650 werden vervaardigd met oud restmateriaal. Een tweede oplossing was om geredde prereformatorische gewaden aan te vullen met eigentijds vormgegeven sets uit de vroege zeventiende eeuw. Deze combinaties zijn eigenlijk alleen nog waar te nemen in redelijk intacte sacristie-inventarissen die we in sommige oud-katholieke kerken nog kunnen aantreffen (Dordrecht, Oudewater, Culemborg, Delft).³⁸³ Het borduurwerk van deze accessoires is uitgevoerd in vroeg-zeventiende-eeuwse stijl en kan op werk van geestelijke maagden duiden, zoals in paragraaf 4.2.5.6 nog ter sprake zal komen. Kennelijk heeft men door middel van de rijkdom van het barokke borduurwerk op de accessoires geprobeerd enige aansluiting te zoeken bij de basisstoffen en het borduurwerk van de oude paramenten, alhoewel dat in onze ogen weinig stijlzuiver overkomt. De volgende voorbeelden hiervan zijn bekend.

Het blauwe kazuifel uit de oud-katholieke kerk van de H. Maria Maior in Dordrecht is rond 1530 in Zuid-Nederland gemaakt, naar alle waarschijnlijkheid voor de middeleeuwse Grote Kerk van Dordrecht (afb. 115 en 116).³⁸⁴ De blauwe brokaten basisstof uit Italië is misschien nog origineel. Ook de bijbehorende stola en manipel zijn in dezelfde basisstof uitgevoerd (afb. 117 en 118). In het begin van de zeventiende eeuw is het kazuifel verkleind, waarschijnlijk nog niet meteen tot het huidige vioolkist-model, en werden een nieuw kelkvelum, bursa en palla toegevoegd (afb. 119-121). De nieuwe set is overigens niet homogeen: het kelkvelum is van effen blauwe zijde met borduurwerk in gouddraad; bursa en palla zijn van een doorweven

³⁸² Vergelijk het zogenaamde 'kazuifel van Maximiliaan' in de rooms-katholieke kerk van de HH. Johannes en Ursula (Begijnhof) te Amsterdam, inv. nr. 5090-183; het rode en witte kazuifel met de Boom van Jesse in de oud-katholieke Gertrudiskathedraal te Utrecht (als bezit van het Metropolitaan Kapittel van Utrecht, inv. nrs. 90440-348 en 90440-349) (afb. 149 en 150); het witte kazuifel in Museum Catharijneconvent te Utrecht, OKM t156a, afkomstig uit de oud-katholieke kerk van de HH. Gummarus en Pancratius te Enkhuizen (bijlage XXIII, nr. 6; afb. 282-283). Op het groene kazuifel uit de oud-katholieke kerk van Sint-Jan de Doper te Gouda (nu in de oud-katholieke kerk van de H. Maria Maior te Dordrecht, inv. nr. 1881-153) werden borduurwerken van diverse paramenten uit de late vijftiende en vroege zestiende eeuw aangebracht (afb. 439 en 440).

³⁸³ De combinaties kunnen via deductie van de inventaris worden vastgesteld. Wanneer namelijk alle paramentstellen bij de inventarisatie van een dergelijke sacristie zijn geordend, kan er een middeleeuws kazuifel met stola en manipel overblijven en daarnaast een vroeg zeventiende-eeuwse set van kelkvelum, bursa / palladoos en palla in dezelfde liturgische kleur. Mondelingen informatie van kosters helpt natuurlijk ook. In de oud-katholieke kerk van de H. Johannes de Doper te Gouda is ook een mooie intacte textielinventaris aanwezig, maar daar doet het hieronder beschreven fenomeen zich niet voor.

³⁸⁴ Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t66 (kazuifel), OKM t66a (manipel), OKM t66b (stola), OKM t66c (kelkvelum), OKM t66d (palla), OKM t66e (bursa): blauw kazuifel met toebehoren; afkomstig uit de oud-katholieke kerk van de H. Maria Maior te Dordrecht. Leeflang en Van Schooten 2015, p. 252-253, cat. nr. 84.

blauwe barokke stof uit de zeventiende eeuw. Het is opmerkelijk dat de blauwe zestiende-eeuwse basisstof van kazuifel, stola en manipel niet geheel is verwijderd, zoals in sommige andere gevallen (zie paragraaf 3.2.2). Blauw kwam immers niet langer als liturgische kleur voor in het Missale Romanum van 1570. In Dordrecht bleef men toch hechten aan deze kleur die geassocieerd werd met Mariafeesten, ook al in de late middeleeuwen. De Grote Kerk van Dordrecht was aan Maria gewijd, net zoals de latere oud-katholieke kerk. In deze kerk heeft men zelfs in de achttiende eeuw nog een nieuw paramentenstel in de kleur blauw laten vervaardigen.

Iets vergelijkbaars is er aan de hand in de sacristie van de oud-katholieke kerk van de HH. Michaël en Johannes de Doper te Oudewater.³⁸⁵ Er is een rijk geborduurd laatmiddeleeuws kazuifel in Italiaans roodbrokaat bewaard gebleven, dat in de zeventiende eeuw is verkleind, mogelijk al tot het tegenwoordige formaat (afb. 122 en 123). Daarbij horen een middeleeuwse stola en manipel, waarvan de franjes in de zeventiende eeuw zijn vervangen en de geapliceerde kruisjes in de twintigste (afb. 124 en 125). De voeringen van een soort rood gekleurd leer zijn de oorspronkelijke. Het lijkt erop dat de stukken basisstof die van het kazuifel werden afgesneden, verwerkt zijn in de randen van het rood fluwelen altaarantependium dat ook in de zeventiende eeuw nieuw werd vervaardigd (afb. 129), zodat niets van het gewijde materiaal verloren zou gaan.³⁸⁶ Het kan niet anders of de set van kelkvelum, bursa en palla in rode zijde (afb. 126-128) werd in de eerste helft van de zeventiende eeuw door geestelijke maagden bijgemaakt om dit paramentenstel aan de eisen van de nieuwe liturgie te laten voldoen.

Het heterogeen samengestelde rode vierstel in de oud-katholieke kerk van de HH. Barbara en Antonius Abt in Culemborg is onder 3.2.4.2 al even ter sprake gekomen. Er zijn intacte laatmiddeleeuwse onderdelen, zoals dalmatiek, tuniek, stola, manipels en altaarantependium, terwijl het kazuifel en de koorkap barokke vroeg zeventiende-eeuwse creaties zijn, samengesteld met hergebruikt middeleeuws materiaal (afb. 131, 132, 135, 136 en 137). Tegelijk met de samenstelling van het vierstel in zijn huidige gedaante werden in het begin van de zeventiende eeuw net als in Dordrecht en Oudewater ook hier kelkvelum, bursa en palla (afb. 141, 142 en 143) toegevoegd, uitgevoerd in rode zijde met barok borduursel van bloemen, bladeren en symbolen.

De omwerking van een rode koorkap tot een witte in de oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula in Delft rond 1625 zal worden besproken in paragraaf 5.4.2 (afb. 432 en 433). Met het roodbrokaat dat vrijkwam werd niet alleen de rechterbovenhoek van het altaarantependium hersteld (afb. 434), maar werd ook een nieuw kazuifel in barokke snit vervaardigd (afb. 441 en 442) met stola en manipel. Het medaillon van reliëfborduursel in gouddraad in het hart van het

³⁸⁵ Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t202: rood kazuifel; afkomstig uit de oud-katholieke kerk van de HH. Michaël en Johannes de Doper te Oudewater. Oud-katholieke kerk van de HH. Michaël en Johannes de Doper te Oudewater, inv. nrs. 4192-49 (stola en manipel), 4192-74 (kelkvelum), 4192-71 (bursa), 4192-66 (palla), inv. nr. 4192-49 (altaarantependium en twee kaarsenbankantependia). Cat. tent. Utrecht 1987, p. 124, cat. nr. 97 (kelkvelum en bursa), p. 236, afb. (kelkvelum), p. 237, afb. (bursa); Leeftang en Van Schooten 2015, p. 216-218, cat. nr. 62 (kazuifel); De Beer 2015 (Laatmiddeleeuwse paramenten), p. 111-112 (kazuifel en altaarantependium), afb. 9.12 (altaarantependium).

³⁸⁶ De randen en de centrale doek van gehaakte kant, alsmede de kaarsenbankantependia werden pas in de tweede helft van de twintigste eeuw toegevoegd / vervangen.

rugkruis van het kazuifel dateert uit de tweede helft van de zeventiende eeuw en is afkomstig van een kazuifel uit dezelfde periode. Blijkbaar was er niet genoeg van de laatmiddeleeuwse basisstof over om bij dit stel ook nog een kelkvelum, bursa en palla te maken. Deze onderdelen werden nieuw toegevoegd met borduurwerk uit de circa 1625 (afb. 443 en 444).³⁸⁷ Het is overigens goed mogelijk dat de meeste accessoires pas werden bijgemaakt toen de middeleeuwse paramenten uit hun schuilplaatsen waren gehaald, dus over het algemeen na 1620. Dat is bijvoorbeeld aantoonbaar in de oud-katholieke kerk van Delft (paragrafen 5.4.2 en 5.5.2.2). Maar het is ook niet uitgesloten dat men een middeleeuws gewaad al vanaf 1580 in gebruik nam bij gebrek aan iets anders en dat men toen al accessoires bijmaakte.

De boven geschetste praktijk geeft tevens een verklaring voor de talrijke losse kelkvela, bursa's, palladozen en palla's en sets daarvan uit de eerste helft van de zeventiende eeuw in de collectie van Museum Catharijneconvent. Toen de collecties van het Aartsbisschoppelijk Museum en het Bisschoppelijk Museum Haarlem in de tweede helft van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw werden aangelegd, had men vrijwel uitsluitend oog voor de kunsthistorische aspecten van het materiaal en de focus was gericht op de middeleeuwen. Vele kazuifels uit de late middeleeuwen en renaissance kwamen vanuit de kerken in het museum terecht, meestal vergezeld van het toebehoren. Voor zover het echter kelkvela, bursa's, palladozen en palla's betrof, waren die voor een groot deel in barokstijl uitgevoerd. Ze vielen dus onder een andere stijlperiode en werden bij wijze van spreken in een andere kast opgeborgen.³⁸⁸ Vele paramentenstellen werden zo uit elkaar gehaald. Helaas is er over die eerste periode van de museumcollecties lang niet altijd een administratie bijgehouden.³⁸⁹ Ongetwijfeld hoort het merendeel van de losse barokke accessoires bij prereformatorische kazuifels in het museum, alleen weten we niet meer welke accessoires bij welke kazuifels. En zoals hierboven al is uitgelegd bieden stilistische vergelijkingen hierbij geen soelaas.³⁹⁰

³⁸⁷ Delft, oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula: rode koorkap (1525-1540) (inv. nr. 294-161); witte koorkap (basisstof uit 1725-1750, aurifriezen uit 1525-1540) (inv. nr. 294-162); rood kazuifel met toebehoren (circa 1625 met gebruikmaking van basisstof uit 1525-1540) (inv. nr. 294-172); rood kelkvelum (circa 1625) (inv. nr. 294-167), palladoos en palla (circa 1625) (inv. nr. 294-168); rood altaarantependium (1450-1550) (inv. nr. 294-159); De Beer 2015 (Laatmiddeleeuwse paramenten), p. 108; Leeflang en Van Schooten 2015, p. 188-191, cat. nrs. 44 (rode koorkap) en 45 (altaarantependium).

³⁸⁸ Iets dergelijks gebeurde met de in 1635-1640 in barokke trant door David Colijns (1582-1665) beschilderde orgelluiken van het laatgotische orgel uit de voormalige Heilige Stede te Amsterdam. Bij de herplaatsing van dit orgel in de neogotische rooms-katholieke kerk van Jutfaas in 1879 werden de luiken vanwege de afwijkende stijl niet meegenomen door de pastoor van Jutfaas, Gerard van Heukelum (1834-1910). Via Van Heukelum die in 1869 oprichter was van het Bernulphusgilde in Utrecht dat zich met name op de propaganda van de middeleeuwse kerkelijke kunst en de neogotiek toelagde, en in 1868 oprichter van het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht, kwamen de orgelluiken terecht in de collectie van laatstgenoemd museum, in 1976 opgegaan in Museum Catharijneconvent. Daar bevinden zij zich nu nog. Tot een hereniging met het orgel is het tot dusver niet gekomen; J. Dijkstra, P.P.W.M. Dirkse, A.E.A.M. Smits, *De schilderijen van Museum Catharijneconvent*, Utrecht / Zwolle 2002, p. 185.

³⁸⁹ Staal 2003, p. 20 over het verlies van contextualiteit in de museum collectie.

³⁹⁰ Losse accessoires uit de eerste helft van de zeventiende eeuw in Utrecht, Museum Catharijneconvent (zie ook bijlage XXVII): kelkvelum (ABM t2026), kelkvelum (ABM t2027), kelkvelum (ABM t2029), kelkvelum (ABM t2030), kelkvelum (ABM t2031), kelkvelum (ABM t2033), kelkvelum (ABM t2035), kelkvelum (ABM t2036), kelkvelum (ABM t2037), kelkvelum (ABM t2039), kelkvelum (ABM t2040), palla (ABM t2042), kelkvelum (ABM t2044), bursa (ABM t2049), bursa (ABM t2052), palla (ABM t2062), palla (ABM t2063), palladoos (ABM t2079), palladoos (ABM t2081), bursa (ABM t2084), palla (ABM t2085), kelkvelum (ABM t2234), palla (ABM t2247), bursa (ABM t2257), kelkvelum (ABM t2288), kelkvelum (ABM t2289), kelkvelum (ABM

3.2.4.5 *Nieuwe rijk geborduurde paramenten in navolging van middeleeuwse*

In weerwil van de aanbevelingen van Carolus Borromeus en van apostolisch vicaris Philippus Rovenius, leek de voorkeur in de Noord-Nederlandse kerken uit te gaan naar rijk geborduurde paramenten. Dit konden geredde prereformatorische paramenten zijn of nieuwe paramenten met geborduurde decoraties in de trant van de oude overgeleverde exemplaren. In de situatie van de onderdrukte kerk werd bij de kerkgewaden meer dan bij andere kerkelijke voorwerpen vastgehouden aan de oude tradities en koos men voor continuïteit. Als puntje bij paaltje kwam ging de waardering van prereformatorische gewaden eigenlijk meer over de borduurwerken dan over bijvoorbeeld de basisstoffen of de oorspronkelijke vormen van de gewaden. Bij wijzigingen aan de oude gewaden – al of niet noodzakelijk – werd het borduurwerk steeds zoveel mogelijk gespaard. De oude gewaden en dan vooral de borduurwerken, droegen dan ook bij aan de bevestiging van de identiteit van de onderdrukte Noord-Nederlandse katholieken. De makers probeerden op de nieuw gemaakte gewaden borduurwerken aan te brengen die aansloten bij de traditie. Hoewel dat niet voortdurend in overeenstemming was met de wensen van de kerkleiding in de Republiek, was het ook niet verboden. Er bestond geen regelgeving over de decoratie van de paramenten, als de gewaden er maar mooi, sierlijk en fastoelijk uitzagen. De gelovigen in de Hollandse Zending vonden een rijke versiering vanoudsher meer in overeenstemming met de luister en waardigheid van de eredienst en de kerkleiding bij tijd en wijlen ook (zie paragrafen 4.2.1 en 4.2.5). Men vond de rijk gedecoreerde gewaden overigens ook meer de moeite waard om voor het nageslacht te bewaren dan eenvoudige gewaden. Dus het beeld dat we hebben is waarschijnlijk niet geheel representatief.

Dit vasthouden aan tradities en oude vormen, vooral typerend voor onderdrukte confessionele minderheden, heeft bijna nergens in West-Europa een vergelijkbare materiële weerslag gehad. Het kan te maken hebben gehad met de situatie van accommodatie in de Republiek, waar veel was toegestaan zolang het maar binnen de private kerkruimte bleef. In Engeland waar de vervolging van katholieken veel strenger was, werd in de periode 1560-1650 amper over een nieuw geborduurd kerkgewaad gerept. In andere delen van West-Europa, waar de reformatie geen voet aan de grond had gekregen, was men onder invloed van Carolus Borromeus en de jezuiten niet alleen overgestapt op een modernere barokke vormgeving van het kazuifel, maar ook op een vereenvoudigde barokke iconografie, waarbij de heiligenfiguren plaats maakten voor enkele symbolen in het hart van het rugkruis op het kazuifel en op de koorkapschilden, zoals letters ('IHS'), Maria-monogrammen, symbolen als pelikaan, etc.³⁹¹

t2290), kelkvelum (ABM t2625), BMH t665a (palladoos), kelkvelum (BMH t687), kelkvelum (BMH t3185), kelkvelum (BMH t3713), kelkvelum (BMH t9000), kelkvelum (BMH t9002), palla (BMH t9608), kelkvelum (BMH t10304), kelkvelum (BMH t10306), kelkvelum (BMH t10369), kelkvelum (OKM t58), kelkvelum (OKM t59), kelkvelum (OKM t121), kelkvelum (OKM t166), bursa (OKM t194), palla (OKM t196), bursa (RMCC t129), kelkvelum (RMCC t213), kelkvelum (StCC t318), kelkvelum (StCC t196), kelkvelum (StCC t198), kelkvelum (StCC t199), kelkvelum (StCC t201).

³⁹¹ Braun 1907, p. 223. Er waren ook uitzonderingen. Kloosters in Keulen en omgeving zouden rond 1600 het laatmiddeleeuwse figurale borduurwerk van de profane professionele ateliers ter plaatse hebben overgenomen en nog met volstrekt identieke sjabloonachtige vormen tot in de zeventiende eeuw hebben doorgezet. (Sporbeck 2001, p. 46-50). Het ligt echter eerder voor de hand dat de profane ateliers hun bestaan met de oude sjablonen tot in de zeventiende eeuw hebben gerekt en in de kloosters nog een afzetmarkt hiervoor hebben gevonden. Hoewel het om een professionele productie gaat, zijn de figuren niet van de hoogste artistieke kwaliteit. In Zuid-Nederland lijkt het professionele borduurbedrijf met stedelijke en kloosterlijke ateliers net zoals in de late

Volgens Braun³⁹² werden er in West-Europa, na de algehele neergang van het middeleeuwse paramentenbedrijf, in de zeventiende eeuw geen figuren meer geborduurd op kerkgewaden, behoudens enkele uitzonderingen. Bij de voorbeelden die hij noemt kwamen de archaïserende voorstellingen echter niet voort uit een behoefte tot continuëring van tradities, maar werden ze heel bewust vanuit een latere periode als tactisch middel ingezet. Het gaat om de decoraties op het zogenaamde kazuifel van Jean-Jacques Olier, stichter van de Sulpicianen in de kerk van St. Sulpice in Parijs,³⁹³ en op een misgewaad in de voormalige jezuïetenkerk te Keulen, een werk van de lekenbroeder Johannes Lütgen, in 1611 geboren in Groningen en van 1643 tot 1673 werkzaam was als *'acupictor'* (*'schilder met de naald'*) in het college van de jezuïeten in Keulen.³⁹⁴ Het rugkruis en de kolom op de voorzijde van laatstgenoemd kazuifel zijn nog in lazurtechniek uitgevoerd en kunnen zich in hun uiterst delicate uitvoering volgens Braun aansluiten bij de betere middeleeuwse werken.³⁹⁵ Ook de dispositie van de heiligen in barokke nissen boven elkaar is geënt op middeleeuwse voorbeelden. De rest van het kazuifel is voorzien van barok Zuid-Nederlands geïnspireerd reliëfborduursel (ranken, vruchten, vogels) dat in opvallend contrast staat met de vlakke borduursels op het rugkruis en de kolom. Inmiddels kunnen bij het kazuifel van Lütgen nog enkele ander paramenten in het bisdom Münster worden gevoegd, alle afkomstig uit de jezuïetenkerk St. Petri in Münster en waarschijnlijk eveneens door Lütgen of zijn werkplaats vervaardigd.³⁹⁶ Overigens noemt Braun de Noord-Nederlandse paramenten uit de zeventiende eeuw in het geheel niet.

De door Braun aangehaalde retrospectieve uitingen van middeleeuws geïnspireerde disposities en figuren hebben alle op de een of andere manier te maken met identiteit en continuïteit, zij het vanuit een ietwat ander gezichtspunt. Jean-Jacques Olier (1608-1657) had zijn opleiding genoten bij de jezuïeten van Lyon en hield zich als pastoor in het zeventiende-eeuwse Parijs bezig met de bekering van calvinisten. Zijn kazuifel is net als de paramenten van jezuïetenbroeder Johannes Lütgen in Keulen in het derde kwart van de zeventiende eeuw een voorbeeld van de door de jezuïeten nagestreefde cultuurassimilatie.³⁹⁷ Vanuit missionair oogpunt wilde men de plaatselijk cultuur onderdeel maken van de nieuwe kunstuitingen om zo aan overtuigingskracht te winnen bij het propageren van het katholieke geloof.

middeleeuwen gecontinueerd te zijn, met bijvoorbeeld hoogstaand barok werk in lazurtechniek, vgl. het Rubensgewaad in de Carolus Borromeus-kerk te Antwerpen en het antependium met scènes uit het verhaal van Abraham aldaar. Verder werden rijk geborduurde paramenten met figurale voorstellingen in de zeventiende eeuw in ursulinenkloosters in Frankrijk en Duitsland gemaakt. Johnstone 2002, p. 85, p. 90-98.

³⁹² Braun 1907, p. 222.

³⁹³ Braun 1907, p. 222; Farcy 1890, pl. CXV.

³⁹⁴ Keulen, kerk St. Mariae Himmelfahrt. Braun 1907, p. 222, p. 223, Bild 103; Sporbeck 2001, p. 46-48, afb. E52-53.

³⁹⁵ Braun 1907, p. 222. Hier kan misschien wel wat op worden afgedongen. Braun, zelf een jezuïet, heeft het waarschijnlijk wat mooier voor willen stellen.

³⁹⁶ Cat. tent. Münster 1993, deel I, p. 93, afb. 19; deel II, p. 639-640, cat. nr. C3.1 (met afb.) (uit ca. 1640-1670, foutief gedateerd in de tweede helft van de zestiende eeuw), p. 642-643, cat. nr. C3.6 (met afb.) (gedateerd 1640), p. 643-644, cat. nr. C3.7 (met afb.) (gedateerd 1640); Sporbeck 2001, p. 48.

³⁹⁷ Van Dael 1991, p. 137-146, bijzonder p. 144; Sporbeck 2001, p. 48.

We kunnen dat misschien ook zien in het altaarstuk met de Maria met Kind, omgeven door de symbolen uit de Litanie van Loreto (afb. 71 en 72).³⁹⁸ Dit drieluik was afkomstig uit de privékapel van de ridderhofstede in Den Ham bij Vleuten. Met zijn symmetrische schikking van de hoofdcène en de stijve weergave van de schenkers op de vleugels lijkt het op het eerste gezicht uit de middeleeuwen te stammen. De kledij van de figuren wijst echter op de vroege zeventiende eeuw. Op de binnenzijde van de rechtervleugel is de jezuïet Johannes Ludolphi van Rhenen voorgesteld die voorging in de diensten op de ridderhofstede. De iconografie van de Litanie van Loreto werd sterk gepropageerd door jezuïeten en was dus geheel bij de tijd, terwijl de vormgeving archaïserend was. Xander van Eck die dit drieluik analyseerde, heeft het over presentatie van nieuwe inhoud in een vertrouwde vorm. Hij trekt ook parallellen met de architectuur van door jezuïeten in Duitsland gebouwde kerken uit de periode rond 1600. Ook hier werd gekozen voor de ouderwetse gotische stijl waarmee de bevolking vertrouwd was en die de eeuwenoude traditie van de katholieke kerk weerspiegelde. Het continuëren van de oude prerematorische vormen kan dus tactisch zijn ingezet om de identiteit van de onderdrukte katholieken te versterken. Maar de jezuïeten waren in de eerste helft van de zeventiende eeuw dus niet de enigen die omwille van de katholieke identiteit teruggrepen op prerematorische vormen. Ook seculiere priesters deden dat, zoals blijkt uit de vroeg zeventiende-eeuwse triptieken, genoemd in paragraaf 2.3.1. De productie van archaïserende paramenten in Noord-Nederland stond, voor zover we weten, evenmin onder invloed van de jezuïeten. In de eerste periode van de huiskerken werden de oude vormen kennelijk op diverse fronten gebruikt als een authentiek gevoelde noodzaak tot profilering in een onderdrukte situatie.

Zoals we zagen in parafen 2.3.1 en 2.3.2 werden tradities eerder in kerkelijke voorwerpen gehandhaafd indien deze objecten in eigen beheer, door mensen van de eigen confessionele minderheid werden gemaakt. Professionele kunstenaars werkten daarentegen in eigentijdse stijlen en braken juist eerder met de traditionele vormen. In de eerste instabiele periode van de huiskerken op wisselende locaties werd bijvoorbeeld voor schilderijen eerder een beroep gedaan op de inzet van eigen mensen, ook omdat er in die situatie maar weinig geld beschikbaar werd gesteld voor de inrichting. Deze schilderijen hebben de vorm van ouderwetse en tamelijke primitieve drieluiken die de sfeer van de tijd voor de doorvoering van de Reformatie ademen (met het drieluik uit Den Ham als betere uitzondering). Als er na 1620 meer vaste huiskerken komen is men veel bereidwilliger om geld voor de inrichting te geven. Dan schakelt men professionele schilders in die juist geheel de nieuwe barokstijl volgen en breken met de traditie. Voor het zilveren vaatwerk is men eigenlijk altijd al aangewezen op professionele krachten. Het zilverwerk is dan ook vanaf het begin van de huiskerkperiode uitgevoerd in barokstijl en grijpt nauwelijks meer terug op oude prerematorische voorbeelden. De vraag is dan ook of de archaïserende paramenten in de Republiek niet juist archaïsch zijn, omdat ze naar alle waarschijnlijkheid in eigen beheer werden vervaardigd. Het kan er mee te maken hebben dat de eigen mensen eenvoudig geen idee hadden van nieuwe vormgeving van kerkelijke objecten en daarom in het oude vertrouwde bleven hangen, terwijl professionele kunstenaars / ambachtslieden door hun opleiding en door studiereizen veel beter op de hoogte waren van de

³⁹⁸ Triptiek met Maria met Kind en symbolen uit de Litanie van Loreto (Noord-Nederland, circa 1610), Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM s109. Van Eck 2007, p. 24-27. Van Eck spreekt van de *Laudes Marianae*, oudtestamentische symbolen van kuisheid.

internationale stromingen. Waarschijnlijk heeft bij het teruggrijpen op tradities in de Republiek een mengeling van beide aspecten een rol gespeeld: enerzijds het doelbewust handhaven van de eigen identiteit en anderzijds de zelfwerkzaamheid binnen de eigen religieuze groepering.

Toch lijkt er in een aantal kerken in de periode van de provisorische huiskerken op wisselende locaties tussen 1580 en 1620, even een breuk in de traditie te zijn opgetreden, en werd er – mogelijk om praktische redenen - gebruik gemaakt van sobere paramenten naar de opvattingen van Carolus Borromeus (paragraaf 3.2.4.1). Eventueel bewaard gebleven oude paramenten werden toen nog verborgen gehouden. Dit duurde tot circa 1620 toen in aansluiting op de oproep uit 1616 van apostolisch vicaris Rovenius de door de katholieken in huis genomen kerkelijke objecten naar de huiskerken werden gebracht, die inmiddels op vaste locaties werden ingericht. Pas toen werden daar de prereformatorische gewaden geschikt gemaakt voor de veranderde liturgie en werden nieuwe rijk gedecoreerde accessoires toegevoegd. Wat dit betreft is de cesuur die Xander van Eck in het materiële erfgoed rond 1620 constateerde bij de schilderijen in de huiskerken (zie paragraaf 2.3) ook deels van toepassing op de paramenten.

Dat was evenwel niet over de hele linie zo. In sommige huiskerken zal men wellicht noodgedwongen – omdat er eenvoudig niets anders beschikbaar was – al vanaf het begin van de huiskerkenperiode de geredde prereformatorische gewaden weer in gebruik hebben genomen. Of er was geen enkel oud gewaad bewaard gebleven, zodat men vanaf het begin op nieuwe paramenten was aangewezen. Verder waren er twee toonaangevende locaties in de Hollandse Zending, waar al vanaf het begin van de huiskerkenperiode heel bewust werd gekozen voor het gebruik van oude en nieuwe traditionele gewaden met rijke decoraties, heiligenfiguren en bijbelse scènes, namelijk het Collegium Alticollense te Keulen en de kloppenvergadering van de Maagden van den Hoeck te Haarlem.

3.3 Conclusie

Ondanks de ingrijpende gebeurtenissen als de komst van de Reformatie, de verdrijving van de katholieken naar de huiskerken en de hervormingen in de kerk van Rome na het Concilie van Trente, bleven de soorten paramenten die in de Noord-Nederlandse katholieke kerk werden gebruikt in hoofdzaak hetzelfde, namelijk: kazuifel, dalmatiek, tuniek, koorkap en antependium. Hoewel de omgeving waarin zij functioneerden echter ingrijpend was veranderd – het waren niet langer de grote rijke gedecoreerde hoofdkerken met hun uitbundig vormgegeven liturgie – was dat voorsnog van geen invloed op de vorm of ontwikkeling van de paramenten. Evenmin de veranderde sociale positie van de katholieken. Ondanks alles hechtte men even grote waarde aan een rijke liturgie als voorheen. Ook de oude techniek van figurale borduurwerken in lazuurtechniek was in de verdrukking geraakt, maar deze was in geheel West-Europa aan het verdwijnen. Daar waren de Noordelijke Nederlanden geen uitzondering in. Meer impact hadden de nieuwe voorschriften van Trente die het verlangen om de lijnen van het verleden door te zetten leken te doorkruisen.

In de eerste periode van de huiskerken tussen 1580 en 1625 werden bij de paramenten een aantal vernieuwingen doorgevoerd, waarvan de voornaamste waren: de standaardisering van de

liturgische kleuren en de vergroting van het aantal accessoires. Beide vernieuwingen waren met andere praktische liturgische zaken opgenomen in het nieuwe Missale Romanum uit 1570 dat algemeen in de katholieke kerken in West-Europa en dus ook in Noord-Nederland werd ingevoerd en gebruikt. In de Acta Rovenii uit 1616 wordt het Missale Romanum genoemd bij de vaste uitrusting van de priesters in Noord-Nederland (zie hoofdstuk).³⁹⁹ De in het missaal genoemde aanwijzingen waren bindend voor alle geestelijken. Deze regels werden onderschreven en verder uitgewerkt in de *Instructiones Fabricae et Supellectili Ecclesiasticae* van Carolus Borromeus uit 1577, dat ook in Nederland bekend was. Borromeus besteedde tevens aandacht aan de nieuw ontwikkelde Romeinse vorm van het kazuifel die ingegeven was door de opkomende barokke stijl met een grote inbreng van de jezuiten, en door praktisch gebruik, en hij toonde zich een voorstander van versobering van de paramenten. Over de vormgeving van de kerkgewaden en de decoratie ervan was niets in het missaal vastgelegd en beriep men zich op de bestaande tradities. De notities van Carolus Borromeus waren overigens slechts aanbevelingen en hadden geen verplichtend karakter.

De nieuwe regels en aanbevelingen hebben aantoonbaar invloed op de inventarissen van de Noord-Nederlandse sacristieën gehad. Nieuwe accessoires werden aan oude en nieuwe paramenten toegevoegd. De nieuwe kleurencanon werd algemeen toegepast voor zover het nieuwe paramenten betrof. Bij de oude gewaden werden de kleuren echter slechts in een enkel geval gewijzigd, hetgeen zou kunnen duiden op een bijzondere belangstelling voor de prereformatorische erfenis. Dit is dan weer moeilijk te rijmen met het feit dat vrijwel alle oude kazuifels in deze periode werden bijgeknipt naar het nieuwe Romeinse model. Wel werden bij deze acties de kostbare borduurwerken uit de vijftiende en zestiende eeuw steeds ontzien. Zij werden kennelijk het meest gewaardeerd, in elk geval meer dan de basisstoffen of de oude vormen van de gewaden.

Ook alle nieuwe kazuifels kregen het Romeinse model, min of meer volgens de richtlijnen van Carolus Borromeus. Daarentegen hebben zijn wensen voor versobering van de paramenten in de Republiek, voor zover we kunnen aflezen uit de bewaard gebleven exemplaren, slechts beperkt ingang gevonden, getuige ook het aandringen van bijvoorbeeld apostolisch vicaris Philippus Rovenius. Het lijkt erop dat men de voorkeur gaf aan rijke versieringen, niet alleen op de overgeleverde paramenten uit de vijftiende en zestiende eeuw, maar ook op nieuwe, en daarmee koos voor continuering van de prereformatorische tradities en bevestiging van de eigen identiteit. Maar de schijn kan bedriegen, aangezien men eenvoudige paramenten over het algemeen minder de moeite van het bewaren vond. Zij werden waarschijnlijk het meest gedragen in de eerste periode van de huiskerken. Op de wisselende locaties waren deze paramenten praktischer in het gebruik dan eventueel bewaard gebleven oude zware van borduurwerk voorziene paramenten, of nieuwe geborduurde gewaden. Dit veranderde rond 1620 toen van lieverlee vaste huiskerken werden ingericht en de verborgen prereformatorische paramenten uit hun schuilplaatsen werden gehaald. Dit betekende ook dat toen pas de oude

³⁹⁹ Oldenzaal, Basiliek van de H. Plechelmus, Philippus Rovenius, Acta Rovenii (over de Collegiale kerk van Oldenzaal), in 1616 geschreven te Oldenzaal, Caput 9 'DE PASTORE ET CAPELLANIE'. Geerdink 1876, p. 465-467. http://www.plechelmusbasiliek.nl/pdf/ACTA_ROVENII_02_Hfdst_1-18_vertaling.pdf, p. 15 + 16; Brasjen – Mudde 2018, p. 76.

gewaden werden aangevuld met nieuwe geborduurde sets accessoires (kelkvelum, bursa en palla). Dus ook voor veel paramenten brak rond 1620 een nieuwe periode aan. Ook hier waren uitzonderingen op, afhankelijk van wat er rond 1580 beschikbaar was in de huiskerken. Verder kozen het Collegium Alticollense te Keulen en de kloppenvergadering van de Maagden van den Hoeck te Haarlem al vanaf het einde van de zestiende eeuw voor continuering van de traditie bij de vormgeving van de kerkelijke gewaden. Dit zal in het volgende hoofdstuk worden behandeld.

4. WIE MAAKTEN DE PARAMENTEN?

Dit hoofdstuk gaat over de makers van de paramenten in de periode 1580-1650. Wat weten we nu concreet over deze makers en over de eventueel bewaard gebleven werkstukken van hun hand? Wat was hun motivatie? En hoe zijn in hun gewaden de banden met het verleden zichtbaar die zo belangrijk waren voor de katholieke identiteit? In het vorige hoofdstuk werd min of meer geconstateerd dat de keuze voor sobere of rijk gedecoreerde gewaden afhing van de lokale situaties en wensen. De motivaties voor de keuze van eenvoudige barokke gewaden volgens de aanbevelingen van Carolus Borromeus schijnen vooral van praktische aard te zijn geweest: ofwel omdat de gewaden goedkoper in de aanschaf waren of beter te hanteren in de eerste huiskerken, ofwel omdat men de prerematorische gewaden nog verborgen wilde houden in afwachting van betere tijden. Dat men graag wilde meegaan met de vernieuwingen in de kerk van Rome, is eigenlijk nergens op plaatselijk niveau als reden vastgelegd. Voor zover we weten was alleen Rovenius die mening toegedaan. Over het algemeen wilde men het liefst de traditie van een rijk vormgegeven liturgie met daarbij passende gewaden continuëren, hetzij door de oude gewaden opnieuw te gebruiken, hetzij door nieuwe gewaden te maken die aansloten bij de oude. Dat was meestal wat men bij een waardige eredienst vond passen en waaraan men zijn identiteit ontleende. De keuzes werden doorgaans plaatselijk gemaakt, maar het is voorstelbaar dat ook de makers, die in deze periode trouwens vaak dezelfde waren als de opdrachtgevers, hierin stuurden. Van het kerkelijk gezag kreeg men op dit gebied in elk geval voldoende ruimte. De enige voorwaarde was dat de gewaden deftig en fatsoenlijk dienden te zijn en dat zij de priester waardigheid en aanzien moesten geven.⁴⁰⁰

Op de eerste plaats wil ik het paramentenbedrijf in Noord-Nederland karakteriseren en voorzien van een context. Daarna sta ik stil bij de afzonderlijke makers van de paramenten, voor zover uit archivalia en literatuur bekend, en bij de bewaard gebleven paramenten die ik in dit hoofdstuk aan hen zal proberen toe te schrijven. Het blijkt steeds te gaan om rijk van

⁴⁰⁰ Lugtigheid 2021, p. 49-61. Lugtigheid haalt hierbij het bijbelboek Exodus aan, waarin God aan Mozes de opdracht geeft een heiligdom te maken en daarvoor alleen de beste materialen te gebruiken. Met betrekking tot de priesterkleding was de opdracht dat deze de priester waardigheid en aanzien moet geven (Exodus 28,2) (Lugtigheid, p. 52).

borduurwerk voorziene paramenten, geïnspireerd op middeleeuwse voorbeelden. Slechts zelden wordt er uitgeweid over eenvoudige gewaden, met uitzondering van een enkele vermelding in een persoonlijk verslag zoals dat van Maria van Nesse in Alkmaar (zie paragraaf 4.1.1).⁴⁰¹ Maar ze moeten er toch in behoorlijke hoeveelheden zijn geweest, zoals blijkt uit inventarislijsten van huiskerken uit de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw.⁴⁰² Kennelijk vond men slechts een klein deel de moeite van het bewaren waard. In totaal zijn er ongeveer 150 paramenten, inclusief accessoires⁴⁰³, overgeleverd, zowel met als zonder borduurwerk, die stilistisch gezien in de periode 1580-1650 werden vervaardigd en in de Noordelijke Nederlanden kunnen worden gelokaliseerd. Zij bevinden zich voor het grootste deel in Museum Catharijneconvent te Utrecht en voor een kleiner deel in de oud-katholieke kerken boven de grote rivieren.⁴⁰⁴

4.1 Over bordurende priesters, begijnen, geestelijke maagden en lekenvrouwen

In de vijftiende en zestiende eeuw was de hoog ontwikkelde paramentenproductie in de Nederlanden, met het onovertroffen borduurwerk in lazuurtechniek, voor een groot deel professioneel georganiseerd. De werkzaamheden in de professionele ateliers die nagenoeg volledig door mannen werden uitgevoerd stonden onder toezicht van de gildes. Aan deze kerkelijke productie kwam rond 1550 grotendeels een einde. In kerkrekeningen vinden we nog wel notities over reparaties, maar nog zelden over de aanbesteding van nieuwe paramenten.⁴⁰⁵ Ongetwijfeld had dit te maken met de algemene ongunstige en onzekere tijden met economische teruggang en godsdiensttwisten. Dit leidde bijvoorbeeld al vanaf 1530 tot opschortingen in de kerkenbouw, die in het eerste kwart van de zestiende eeuw nog voortvarend waren opgestart.⁴⁰⁶ De overgang van de Noordelijke Nederlanden naar de Reformatie rond 1580

⁴⁰¹ Noorman en Van der Maal 2022.

⁴⁰² Vergelijk bijvoorbeeld de inventarislijsten van de schuilkerken in Gouda, van de Ste Marie in Utrecht en van het Begijnhof in Amsterdam. Van Eck 1994, p. 195-219 (inventarislijsten van Goudse katholieke huiskerken uit de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw); Dudok van Heel 2008, band I, p. 117-121, p. 127-135 (over Amsterdamse huiskerken en hun inventarissen), inventarislijsten voormalige oud-katholieke parochie Sint-Marie achter Clarenburg te Utrecht (Utrecht, Het Utrechts Archief, Oud-Katholieke parochie Sint-Marie achter Clarenburg, toegangsnummer 842-2, inventarisnummer 219 [inventarissen roerende goederen, 1757, 1772, 1774, 1856, 1885 en 1911] en inventarisnummer 220 [aantekeningen betreffende verkoop en vernieuwing inventaris Clarenburg, 1774-1793]); inventarislijsten Begijnhof Amsterdam, 1650-1717 (Stadsarchief Amsterdam, Archief van het Begijnhof, Amsterdam, toegangsnummer 740, lijsten van geschonken, gekochte en herstelde altaar- en kerkbenodigdheden, etc., inventarisnummer 29).

⁴⁰³ Voor het merendeel gaat het om nieuwe barokke accessoires zoals kelkvela, bursa's en palla's (bijgemaakt bij geredde laatmiddeleeuwse gewaden), incidenteel betreft het grotere gewaden of antependia.

⁴⁰⁴ Utrecht, Museum Catharijneconvent, digitale registratie museumcollectie en Kerkcollectie Digitaal (digitale registratie objecten in kerken en kloosters in Nederland).

⁴⁰⁵ De Bodt 1987, waarin geen enkele kerkelijke opdracht voor kerkgewaden in de zeventiende eeuw wordt genoemd.

⁴⁰⁶ Bijvoorbeeld de Nieuwe Kerk te Amsterdam: de noordelijke dwarsarm werd in 1530-1540 voltooid; tot de bouw van een weststoren kwam het niet meer (Kurpershoek en Vrieze 1999); de Joriskerk te Amersfoort: de bouw werd in 1534 gestaakt zonder te komen tot een acceptabel westfront (Dekhuyzen 1969); de Oude Kerk te Delft: de vergroting van de kerk, waarmee in het noordtransept was begonnen, viel stil rond 1520 (Verhoeven 2015, p. 176-178); de Sint-Janskerk te 's-Hertogenbosch: de bouw werd rond 1530 voltooid zonder te komen tot

zal de zaak er niet beter op hebben gemaakt. Professionele borduurateliers bleven echter wel in de steden bestaan en kenden zelfs van het laatste kwart van de zestiende eeuw tot ongeveer 1640 een bloeiperiode maar de opdrachten kreeg men toen vooral van de adel en de burgerij en van de overheid. Het zwaartepunt van de productie kwam te liggen op profane borduursels (onderdelen van kledingstukken, zoals borststukken, mouwen en wambuizen, handschoenen, schoenen, buidels, wandbespanningen, beddenhuives, boekomslagen, chabraques, wapens op tabbarden en kovels, vlaggen en kussens).⁴⁰⁷ Althans dat beeld krijgt men, afgaande op de overgeleverde objecten, op afbeeldingen op schilderijen van interieurs en portretten en op informatie uit eigentijdse toneelstukken, gedichten en brieven.⁴⁰⁸ Het werk van de professionele borduurwerkers voor de onderdrukte katholieke kerk was waarschijnlijk niet helemaal voorbij, maar wel tot een minimum teruggebracht. Er bestond in de Noordelijke Nederlanden geen aparte beroepsgroep meer die zich toedeed op het maken van liturgische gewaden.⁴⁰⁹ Slechts een enkele borduurwerker die zich met dit werk bezighield wordt met name genoemd.⁴¹⁰

4.1.1. Katholieken nemen zelf de paramentenproductie ter hand

Voor de katholieken voorzagen de bewaard gebleven paramenten van voor de overgang naar de Reformatie – een fractie van wat er ooit geweest was – bij lange na niet in de behoefte. Uit de schaarse documenten komt naar voren dat de paramentenproductie, zowel het borduurwerk als het naaiwerk, min of meer werd overgenomen door de kerkleden zelf, in principe om de eerste nood te lenigen. Er wordt gesproken over enkele mannelijke geestelijken die zich hier persoonlijk mee bezig hielden, zoals niemand minder dan de eerste apostolische vicaris van de Hollandse Zending, Sasbout Vosmeer. Eigenlijk zetten zij daarmee het patroon voort van mannelijke borduurwerkers aan het werk voor de kerk, zoals dat in de vijftiende en zestiende eeuw in professionele paramentenateliers gebruikelijk was. De meeste werkzaamheden werden echter verricht door geestelijke maagden, begijnen en lekenvrouwen. Zij stonden in een eeuwenoude traditie van bordurende vrouwen en kloosterzusters.

een acceptabel westfront (Boekwijt, Glaudemans en Hagemans 2010); de Hooglandse Kerk te Leiden: de bouw stopte in 1535 (Karstens, Van der Plicht, Smit en Veerman 2015); de Domkerk te Utrecht: het werk aan het schip werd in 1517 gestaakt (Haslinghuis en Peeters 1965).

⁴⁰⁷ De Bodt 1981, p. 156. De Bodt stelt dat het kerkelijk werk voor een groot gedeelte ook door klopjes en begijnen werd verricht, maar dat aan het specifieke gouborduurwerk de professionele borduurwerkers te pas moesten komen. Dit laatste wordt door mij voor een deel in twijfel getrokken.

⁴⁰⁸ De Bodt 1981, p. 156; De Bodt 1987.

⁴⁰⁹ In Amsterdam worden in de zeventiende en achttiende eeuw circa 200 professionele borduurwerkers genoemd (De Bodt); in Utrecht 62 (vriendelijke mededeling Marten Jan Bok); in de archiefbescheiden van het Haarlemse St. Lukasgilde, waar de borduurwerkers bij waren aangesloten, lopend van 1497 tot 1798, bevinden zich slechts ongeveer tien vermeldingen van borduurwerkers en helemaal geen die refereren aan kerkelijk borduurwerk of namen van priesters, begijnen of geestelijke maagden noemen (Miedema 1980, deel 1 en deel 2). Buiten genoemde steden zijn er momenteel uit de periode 1580-1700 ruim 200 namen van borduurwerkers in de Noordelijke Nederlanden bekend. Dit overzicht is vooralsnog onvolledig (vriendelijke mededeling Marike van Roon). Bij deze namen worden echter geen mededelingen gedaan over de aard van hun werkzaamheden: profaan of religieus. In de zeventiende-eeuwse bepalingen van Sint-Lucasgilden, snijders-, kleermakers- of kramersgilden in Noord-Nederland, waartoe de borduurwerkers behoorden, wordt voor zover we weten met geen woord gerept over de vervaardiging van paramenten voor de katholieke eredienst. De Bodt 1987; Lugtigheid 2021, p. 127.

⁴¹⁰ Elardis de borduurwerker in het Begijnhof te Amsterdam, zie dit hoofdstuk, paragraaf 4.2.4.

Begijnen waren sinds de twaalfde eeuw in de steden van de Lage Landen aanwezig. Zij woonden in eigen woningen op een begijnhof en legden alleen de geloften van kuisheid en gehoorzaamheid af, niet de gelofte van armoede. Zij leefden als het ware half in een religieuze gemeenschap en half ‘in de wereld’. Na de doorvoering van de Reformatie in Noord-Nederland was het geen sinecure om de gemeenschappen van begijnen te ontbinden, omdat zij in feite particulieren waren met eigen woningen, waar ze niet zomaar konden worden uitgezet. Hoewel het weliswaar werd bemoeilijkt om nog de staat van begijn aan te nemen, kunnen we stellen dat de begijnen als enige gemeenschap van religieuzen hun bestaan, min of meer geaccepteerd, konden continuëren na de komst van de Reformatie.

Het fenomeen van de geestelijke maagden of kloppen kwam pas goed en wel in de Noordelijke Nederlanden op na de komst van de Reformatie rond 1580, ofschoon er ook al eerder incidenteel sprake is van kloppzusters en kloppbroeders in de Nederlanden.⁴¹¹ Voor jonge vrouwen en oudere ongetrouwde vrouwen of weduwen was het niet langer mogelijk in een klooster in te treden. De behoefte aan een geestelijk leven – en een zelfstandig ongehuwd bestaan – bleef niettemin aanwezig. Vele vrouwen kozen als alternatief – noodgedwongen of niet – voor een geestelijk bestaan in de wereld. Er waren dus grote overeenkomsten met de begijnen, waarmee ze ook wel werden verward.⁴¹² Zij wijdden hun leven toe aan God. Daarbij kozen zij een geestelijke leidsman, meestal de pastoor van de plaatselijke statie, tegenover wie soms een zekere gelofte werd gedaan.⁴¹³ Deze semireligieuze vrouwen woonden in particuliere huizen, alleen of in groepen bij elkaar, hadden eigen bezit en waren in principe handelingsbekwaam. Deze levensvorm bood allerlei mogelijkheden voor actief apostolaat, die onmogelijk zouden zijn geweest in een klooster. Bovendien waren de kloppen, vanwege hun onduidelijke status, tamelijk ongrijpbaar voor de gereformeerde overheid. In Noord-Nederland leefden in de tweede helft van de zeventiende eeuw ruim 4800 kloppen op een priesterbestand van rond de 400. Er

⁴¹¹ Over geestelijke maagden in Noord-Nederland: Theissing 1935; Monteiro 1996; Verheggen 2006; Spaans 2012. In het katholieke buitenland waren er vanaf het begin van de zeventiende eeuw strakker georganiseerde kloosterlijke gemeenschappen van semi-religieuze vrouwen, bijvoorbeeld de Visitandinnen in Annecy in Frankrijk sinds 1610, het Ursula-gezelschap te Keulen sinds 1606 en het Instituut van de Heilige Maagd Maria dat Mary Ward in 1609 in Engeland stichtte. Monteiro 1996, p. 29-36; Hofstee 2014, p. 34, 38 (noot 7).

⁴¹² Over overeenkomsten tussen begijnen en kloppen, zie: Verheggen 2006, p. 71; Spaans 2012, p. 8-10, p. 46-52, p. 122-123.

⁴¹³ Priesters waren nogal huiverig om een gelofte van gehoorzaamheid of armoede van een geestelijke maagd te accepteren, omdat zij zich niet wilden compromitteren door een band met een semireligieuze vrouw zonder duidelijke kerkelijk status. Een gelofte van zuiverheid vond men nog wel acceptabel (Monteiro 1996, p. 153-155; Parker 2008, p. 131). In het St. Aegtenklooster te Amersfoort lieten de kloosterzusters in het jaar 1600 twee geestelijke maagden een soort van uitgekledde kloostergelofte afleggen met het doel hen tot een formele intrede in het klooster te bewegen als de tijden daarvoor weer gunstig waren. Cronyck van Sint Aagten Convent, 1600: *‘Ten selven dage zyn onse twee jongste ongeprofesside Susteren, die ons vry onbeloofd hadden gedient, te weten Maria Soes 25 jaaren, ende Agatha Melis 22 jaaren, voor Heer Lambert [Heer Lambert Roelofsen, de rector van het klooster] op haar knijen gevallen, ende hy heeft hun beyde de belofte van ons Oorden voorgehouden met veel goede strenge Leeringen, vragende of sy die uyt liefde Gods, uyt liefde van S. Augustinus Oorden ende de liefde van onse Susteren begeerden aan te nemen, ons te dienen, ende eeuwelyk by te blyven, soo hebben sy daar op geantwoordt jae, elks in ’t bysonder jae seggende met hulp van Godt, maar sy hebben haar beloften met haar monden selfs niet gesproken voor ’t Autair, ende daar het H. Sacrament ontfangen, so wy gedaan hadden: want den tyt en eysschtent niet, maar sy hebben geconsenteert al dat haar de Priester voorgehouden heeft. Dit gedaan zynde heeft Heer Lambert in ons Priors plaatse hun beyde de Benedictie gegeven, ende sy syn opgestaan sonder eenig habyt ontfangen te hebben, ende hebben alle de Susteren geluyt met te seggen ‘Ora Prome’ ende wy hebben Godt de Heere geloofd ende gedankt met ‘Te Deum Laudamus’ te singen. Ende wy hebben van hun gehad een heerlycke maaltyt’.* Cronyck van Sint Aagten Convent 1939, p. 48-49.

waren omvangrijke gemeenschappen of ‘vergaderingen’ van kloppen in de Noord-Nederlandse steden zoals Haarlem, Delft, Gouda, Utrecht, Amsterdam, Rotterdam en Leiden met vijftig of meer kloppen, maar er bestonden ook grotere centra op het platteland zoals in Nieuwe Niedorp en in De Streek bij Enkhuizen. Uit Friesland zijn tussen 1600 en 1800 ongeveer 350 kloppen bekend.⁴¹⁴ Eigenlijk waren in iedere stad en groot dorp met een katholieke gemeenschap wel een of meer kloppen te vinden.⁴¹⁵ Dit blijkt uit plaatselijke kronieken, verslagen van de magistraat en uit visitatieverslagen van de Hollandse Zending. Deze berichten zijn niet erg concreet en beperken zich doorgaans tot de mededeling dat er kloppen waren, die de pastoor assisteerden of zorgden voor continuïteit bij afwezigheid van vaste priesters.⁴¹⁶ Zij verleenden alle mogelijke hand- en spandiensten in en rond de huiskerken en richtten soms schooltjes in waarin ze onderwijs in de catechismus gaven onder het mom van lessen in naaien en andere textiele werkvormen, hetgeen de predikanten en sommige stadsbestuurders een doorn in het oog was.

Daarnaast konden zij zich ook nuttig maken met werk buitenshuis, zoals het verspreiden van stichtelijke lectuur, prenten en andere devotionalia onder gelovigen,⁴¹⁷ zorg voor zieken, ouden en armen, schoonmaakwerk bij particulieren en zelfs turfsteken (in Bergschenhoek bij Rotterdam). Hiermee konden de geestelijke maagden ook in hun levensonderhoud voorzien. Zolang ze tijdens de werkzaamheden maar God in hun gedachten hielden en zorg droegen voor hun eigen deugdzaamheid. Het vervaardigen van liturgische gewaden en accessoires zagen zij als onderdeel van hun roeping en als nuttige dagbesteding. Deze paramenten werden gratis, ‘*ter eere Gods*’, aan de kerken overgedragen, waardoor de productie zich geheel aan de gildebepalingen onttrok. Voor zover we weten wordt er in de Republiek in de zeventiende eeuw in gildeverband geen enkele mededeling meer gedaan over de vervaardiging van kerkelijke gewaden, niet door geestelijke maagden en ook niet door begijnen of priesters.⁴¹⁸

Welgestelde kloppen waren ook gewoon schenkingen van zilverwerk en andere ornamenten aan de kerken te doen bij gelegenheid van de intrede in de geestelijke staat of ter herdenking hiervan.⁴¹⁹ Want ook vrouwen uit rijke of adellijke geslachten namen de geestelijke staat aan

⁴¹⁴ Hofstee 2014, p. 38-39, 53.

⁴¹⁵ Theissing 1935, p. 56-63.

⁴¹⁶ De aanwezigheid van een vaste priester was in de eerste jaren na de doorvoering van de Reformatie allerminst een zekerheid. Parker 2008, p. 149-189.

⁴¹⁷ De Haarlemse maagd Maria Craenhals kocht boeken van voormalige kloosterzusters op en verkocht ze weer door. Bovendien restaureerde zij kapotte en afgebladderde beelden, die ze verkocht of weggaf. Graaf 35 (1913) (De ‘Vergaderinghe’), p. 403 e.v.; Theissing 1935, p. 134.

⁴¹⁸ Zie ook noot 410.

⁴¹⁹ Voorbeelden zijn: Museum Catharijneconvent, Utrecht, database Kerkcollectie Digitaal: veel zilverwerk uit de zeventiende en achttiende eeuw met schenkingsinscripties van kloppen in Holland en Utrecht, o.a.: lavabokan en – schaal, in 1630 door een vrouwelijk lid van de Delftse familie Van Berkel waarschijnlijk aan Philippus Rovenius geschonken (Utrecht, Metropolaan Kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-57); kelk, in 1635-1636 uit de nalatenschap van weduwe Johanna Elants geschonken aan de statie van de H. Maria Maior te Dordrecht (Dordrecht, oud-katholieke kerk van de H. Maria Maior, inv. nr. 1881-82); godslamp met voorstelling wijze en dwaze maagden, in de periode 1650-1700 geschonken aan de oud-katholieke kerk van de H. Jacobus buiten de Bemuurde Weerd, ongetwijfeld door kloppen (Utrecht, oud-katholieke parochie In de Driehoek, inv. nr. 469-434); wierookvat, in 1656 door Catarijne Walon geschonken aan de statie van de H. Maria Magdalena te Zaandam (Krommenie, oud-katholieke kerk van de HH. Nicolaas en Maria Magdalena, inv. nr. 6288-29); godslamp, in 1665 door Maria Scade (of Schade) geschonken aan de St. Gertrudisstatie te Utrecht (Utrecht, oud-katholieke parochie In de Driehoek, inv. nr. 469-439); hostiedoos, in 1696 of 1717 door Kristina Elans

en kozen voor een bestaan als klop. Hiervan zijn talloze voorbeelden uit Haarlem, Amsterdam⁴²⁰, Delft, Utrecht⁴²¹ en Friesland.⁴²² Net als begijnen waren zij in staat een eigen woning te verwerven en er soms een eigen huishouding op na te houden. Deze vermogende kloppen legden zo in materiële zin de basis voor een functionerende kloppenvergadering, waar vervolgens ook minder vermogende maagden bij aan konden sluiten. Omdat sommige kloppen tot de bovenlaag van de samenleving behoorden, was het in principe mogelijk dat zij wat status betreft gelijkwaardig waren aan de priesters of zelfs hoger als ze van adel waren en bijvoorbeeld de kerkruimte in eigendom hadden.⁴²³

Het kwam ook voor dat sommige vrome vrouwen een zekere geestelijke staat verkozen zonder daadwerkelijk klop te worden, bijvoorbeeld oudere alleenstaande vrouwen of weduwen met of zonder kinderen. Zij werden aangeduid met ‘filiae devotae’ (‘geestelijke dochters’). Af en toe

geschonken aan de statie van de H. Maria Maior te Dordrecht (Dordrecht, oud-katholieke kerk van de H. Maria Maior, inv. nr. 1881-99); pyxis, in 1700 door Antonia Tijmens geschonken aan de statie van de HH. Willibrordus en Johannes te Amsterdam (Amsterdam, oud-katholieke parochie van de HH. Petrus en Paulus [De Ooievaar], inv. nr. 5052-44); monstrans, in 1724 door de kloppen en gezusters Aldegundis en Anna de Groot geschonken aan de de oud-Katholieke kerk van de H. Johannes de Doper te Schiedam (Schiedam, oud-katholieke parochie van de HH. Johannes de Doper, Maria Magdalena en Laurentius te Schiedam, inv. nr. 3137-48); wierookvat en wierookscheepje, respectievelijk in 1729 en 1730 door Vrouwe Roost, zuster van aartsbisschop Barchman Wuytiers, geschonken aan het oud-katholiek seminarie te Amersfoort (Utrecht, Metropolitaan Kapittel van Utrecht, inv. nrs. 90440-330 [wierookvat] en 90440-331 [wierookscheepje]); lavabokan en – schaal, in 1733 door Klara Theresia van Venroy geschonken aan de oud-katholieke kerk van St. Jan de Doper te Gouda (Gouda, oud-katholieke kerk van St. Jan de Doper, inv. nr. 1978-99); altaarplint en stel canonborden, in 1743 door Odilia van Vollenhoven geschonken aan de oud-katholieke St.-Gertrudiskerk te Utrecht (Utrecht, oud-katholieke parochie In de Driehoek, inv. nrs. 469-79 [altaarplint] en 469-373 [stel canonborden]); wierookvat en wierookscheepje, in respectievelijk 1767 en 1749 door vier gezusters Hagedoorn geschonken aan de oud-katholieke kerk van de H. Nicolaas te Amsterdam (Alkmaar, oud-katholieke kerk van de H. Laurentius, inv. nrs. 4626-78 [wierookvat] en 4626-29 [wierookscheepje]); wierookvat, wierookscheepje en wierooklepel, in 1770 door Engeltje en Marijtje Gerbrans geschonken aan de oud-katholieke kerk van de H. Agnes te Egmond aan Zee (Egmond aan Zee, oud-katholieke kerk van de H. Agnes, inv. nr. 558-75). Zie ook Verhey 1967, p. 106-133.

Behalve de paramenten, in de zeventiende eeuw vervaardigd door kloppen die gratis ‘ter eere Gods’ aan kerken werden afgestaan, schonk de geestelijke maagd Johanna Verheij in 1745 een wit kazuifel met toebehoren, altaarantependium en vier kaarsenbankantependia aan de voormalige oud-katholieke kerk van de H. Willibrordus (‘De Tol’) te Gouda, die zij waarschijnlijk zelf van geborduurde bloemen had voorzien (Gouda, oud-katholieke kerk van St. Jan de Doper, inv. nr. 1978-84). Zij deed deze schenking bij gelegenheid van het 25-jarig jubileum van haar intrede in de geestelijke staat. Bij de intrede zelf in 1720 had zij aan dezelfde kerk twee zilveren kandelaars geschonken.

Hofstee 2014, p. 48-49: over schenkingen door Friese kloppen.

⁴²⁰ De zus van architect Jacob van Campen was bijvoorbeeld klop. Vriendelijke mededeling Sytske Hofstee.

⁴²¹ Van de zeven maagden die in het begin van de zeventiende eeuw vanuit Utrecht naar de Maagden van den Hoeck te Haarlem trokken, waren er drie afkomstig uit prominente Utrechtse families. Buchelius en Booth bleken bekend met het feit dat ze een religieus leven leidden: Margaretha Gysberts Grauerts (zie genealogie Van de Vecht [diverse aantekeningen van Marten Jan Bok uit het Utrechts Archief]) (van de verarmde adellijke familie Grauwert, want ze was als dienstmaagd in dienst bij de Vrouwe van Market of Marcet); Aeltge Thomas van de Ketel (zie genealogie Van der Voort [diverse aantekeningen van Marten Jan Bok uit het Utrechts Archief]); Baertgen van Donselaer (zie genealogie Van Dompelaer [diverse aantekeningen van Marten Jan Bok uit het Utrechts Archief]). Verder was er nog Margaretha Simons van Veen, die ressorteerde onder Johannes Wachtelaer (zie genealogie Veen of Venius [diverse aantekeningen van Marten Jan Bok uit het Utrechts Archief]). Zij hadden belangrijke connecties in het culturele leven. De Van Ketels waren bijvoorbeeld familie van Anthoni van Blocklandt van Montfoort. Er zijn evenwel geen vermeldingen van borduurwerk. Met dank aan Marten Jan Bok te Utrecht voor het verstrekken van deze informatie via email d.d. 15-06-2022.

⁴²² Hofstee 2014, p. 34-53 en mondelinge mededeling Sytske Hofstee d.d. 23-06-2022.

⁴²³ Mondelinge mededeling Sytske Hofstee d.d. 23-06-2022.

werd de precieze status ook bewust onduidelijk gehouden. Als het zo uitkwam gedroeg men zich als geestelijke dochter, anders niet. Het is waarschijnlijk duidelijker hen te betitelen als vrome lekenvrouwen. Een interessant voorbeeld hiervan is Maria van Nesse (1588-1650) uit Alkmaar. Haar huishoudboek over de jaren 1623-1646 is onlangs door Judith Noorman bestudeerd. Hieruit komt een ongehuwde katholieke vrouw naar voren, die baadde in weelde, soms copieuze diners gaf, maar bijvoorbeeld haar huis niet met andere geestelijke maagden wilde delen. Het huishoudboek bevat allerlei aantekeningen over huishoudelijke aangelegenheden, maar ook over religieuze zaken, zoals de aanschaf van gebedenboeken en kaarsen, het laten lezen van missen, het dragen van een scapulier. Ook beschreef ze hoe ze de Heilig Bloedrelik van Alkmaar herstelde en hoe ze van haar eigen zwart fluwelen kleet een rouwkazuifel en -antependium met toebehoren maakte ten behoeve van de Dominicanenstatie ter plaatse. Afgaande op de beschrijving waren dit eenvoudige paramenten zonder veel versiering. Alleen het kelkvelum was voorzien van een geborduurde applicatie met de naam 'Iesus', die ze in Amsterdam los had gekocht.⁴²⁴ Dergelijke participatie van vrouwelijke leken kwam algemeen voor. In de achttiende eeuw treffen we dergelijke vrome lekenvrouwen bijvoorbeeld aan in Utrecht en Amersfoort. Zij schonken hun japonnen aan de kerk om er paramenten van te laten maken. Een van hen legateerde bovendien een groot schilderij aan de kerk.⁴²⁵

Zoals we boven zagen konden traditionele genderrollen veranderen om te overleven in een omgeving van onderdrukking.⁴²⁶ Omdat zij meer dan mannen buiten schot konden blijven, namen lekenvrouwen net als geestelijke maagden en begijnen in Noord-Nederland het voortouw in de continuëring en promotie van het katholicisme. Zij zetten zich in voor de materiële voorzieningen, zoals het beschikbaar stellen van de kerkruimte en de aankleding van de huiskapel met altaar en paramenten. Deze initiatieven waren voor een deel nieuw, maar waar het ging om de vervaardiging van paramenten, grepen met name geestelijke maagden en begijnen in de Republiek terug op prereformatorische tradities, zoals we nog zullen zien.

⁴²⁴ Met dank aan Judith Noorman, die deze informatie wilde delen. Haar publicatie over het huishoudboek van Maria van Nesse verschijnt in het najaar van 2022: J. Noorman en R.J. van der Maal, *Het unieke memorieboek van Maria van Nesse (1588-1650). Nieuwe perspectieven op huishoudelijke consumptie*, Amsterdam 2022.

⁴²⁵ In de oud-katholieke parochie In de Driehoek in Utrecht bevindt zich een witte koorkap uit 1750-1775, afkomstig uit de voormalige oud-katholieke kerk van Ste Marie te Utrecht en gemaakt van een japon van Aletta van Wijck (Utrecht, oud-katholieke parochie In de Driehoek, inv. nrs. 469-557 of 469-564). Bij de koorkap vervaardigde Aletta van Wijck een koorkapschild met een voorstelling van de Goede Herder (Utrecht, oud-katholieke parochie In de Driehoek, inv. nr. 469-561). In de oud-katholieke parochie van de H. Georgius te Amersfoort zijn een kazuifel, altaarantependium en twee kaarsenbankantependia aanwezig, vervaardigd van een japon uit 1750-1775, aan het oud-katholiek seminarie te Amersfoort door Geertruidis Clara van Halteren nagelaten (Amersfoort, oud-katholieke kerk van de H. Georgius, inv. nr. 461-73). In het bezit van het Metropolitane Kapittel van Utrecht bevindt zich een paars kazuifel met toebehoren, gemaakt van een japon uit 1775-1800, eveneens aan het oud-katholiek seminarie te Amersfoort door Geertruidis Clara van Halteren nagelaten (Utrecht, Metropolitane Kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-377). Bovengenoemde Aletta van Wijck legateerde in 1787 een schilderij van Maria Tenhemelopneming uit de tweede helft van de zeventiende eeuw aan de voormalige oud-katholieke kerk van Ste Marie te Utrecht (Utrecht, oud-katholieke parochie In de Driehoek, inv. nr. 469-213).

⁴²⁶ Seguin 2021, p. 155-177.

4.1.2 Scheidslijnen tussen borduurwerk van professionele werkers en dat van liefhebbers zijn ingewikkeld

De productie van paramenten, die voor de doorvoering van de Reformatie dus voor een substantieel deel in professionele handen onder toezicht van de gilden was geweest, had zich naar het schijnt van het publieke naar het private domein verplaatst. Voor zover het rijk geborduurde paramenten betreft laat de kwaliteit van het overgeleverde figurale werk, het zogenaamde ‘vrije’werk, over het algemeen wel enige terugval zien in artistieke kwaliteit die in overeenstemming zou kunnen zijn met de verschuiving van publiek naar privaat. Het laatmiddeleeuwse hoogst verfijnde borduurwerk in lazurtechniek was voor de meeste makers te gecompliceerd geworden en maakte plaats voor borduurwerken van floszijde en ornamenten van gelegd gouddraad.⁴²⁷ Men heeft soms moeite met overtuigende weergaven van heiligen en bijbelse scènes, positieve uitzonderingen daargelaten. Het ornamentele borduurwerk in goud- en zilverdraad op de accessoires (kelkvela, bursa’s, palladozen en palla’s) is daarentegen van een constant hoog niveau en er zijn stilistisch overeenkomsten met profaan borduurwerk waarvan we aannemen dat het in professionele ateliers is gemaakt.⁴²⁸

De scheidslijn tussen het werk van professionele borduurders en amateurs is dan ook problematisch en lang niet altijd duidelijk, ook niet bij de productie voor de katholieke kerk. Borduurwerk in zijdedraad konden zowel liefhebbers als professionals zich eigen maken. Daarentegen wordt het borduurwerk in goud- en zilverdraad gewoonlijk uitsluitend toegeschreven aan professionele borduurwerkers.⁴²⁹ Dit had te maken met de kostbaarheid van het materiaal, bij het verwerken waarvan men zich niet te veel fouten kon veroorloven. En het had te maken met de tijdrovende opleiding van vele jaren om dit werk onder de knie te krijgen. Men diende zich steeds af te vragen of het de investering wel waard was. Ook kloosterzusters, begijnen en geestelijke maagden hadden echter ruim de tijd om borduurwerk in goud- en zilverdraad met succes uit te kunnen voeren en hadden daarvoor een jarenlange opleiding gevolgd. Verder kan een strikte scheidslijn tussen bijvoorbeeld borduurwerk in zijdedraad en borduurwerk in goud- en zilverdraad moeilijk zijn, omdat beide technieken nogal eens door elkaar worden gebruikt. En de schriftelijke en materiële bronnen geven soms een verwarrend beeld. Deed men alles zelf, zoals over Sasbout Vosmeer wordt gezegd⁴³⁰ of zoals Trijn Oly in

⁴²⁷ Op twee kazuifels die worden toegeschreven aan de Maagden van den Hoeck te Haarlem, is nog gebruik gemaakt van zijdeborduurzel in lazursteek (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t127a, kazuifel uit het tweede kwart van de zeventiende eeuw [bijlage XXIII, nr. 15; afb. 250 en 251]; Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t69a, kazuifel uit ca. 1650 [bijlage XXIII, nr. 17; afb. 403 en 404]; Cat. tent. Utrecht 1987, p. 122-123, cat. nrs. 86 en 88, afb. p. 226 en p. 227). Om het oude lazurwerk enigszins te imiteren maakten de Maagden van den Hoeck rond 1660 gebruik van achtergronden van goudlamé, zie bijvoorbeeld het kazuifel van Boudewijn Catz uit 1662 (bijlage XXIII, nr. 36; afb. 240-241) (Utrecht, Museum Catharijneconvent, kazuifel BMH t129a; Cat. tent. Utrecht 1987, p. 123, cat. nr. 89, afb. p. 228). Dit gebeurde al in de zestiende eeuw in het Keulse gebied (Sporbeck 2001, p. 48-49). Broeder Johannes Lütgen in Keulen zou zijn heiligenfiguren in de periode 1643 – 1673 nog in lazurtechniek uitvoeren (Braun 1907, p. 222; Sporbeck 2001, p. 47-48). En ook in Zuid-Nederland (België) werden rond 1630 in lazurtechniek geborduurde barokke medaillons aangebracht op altaarantependia en koorkapschilden (zogenaamd Rubensgewaad in Carolus Borromeuskerk te Antwerpen) (vgl. Johnstone 2002, p. 91, fig. 108).

⁴²⁸ De Bodt 1987; Van Roon 2021 (Kerkboeken), p. 243-251; Van Roon 2021 (Nu blinkt), p. 22-25.

⁴²⁹ De Bodt 1981, p. 156.

⁴³⁰ H. van Heussen, *Batavia Sacra*, deel III, Antwerpen 1716, p. 194.

haar verslagen over de Maagden van den Hoeck te Haarlem suggereerde⁴³¹, of besteedde men gedeeltes, zoals de accessoires, uit? Zoals pastoor Leonardus Marius van het Amsterdamse begijnhof tussen 1637 en 1640 voor de complexere delen van zijn mooiste gewaden de hulp inriep van een externe professionele borduurwerker (zie paragraaf 4.2.4).

In elk geval kon er ook sprake zijn van zeer getalenteerde amateurs wier werk niet onderdeed voor dat van professionele werkers. Het was niet ongebruikelijk dat zonen en dochters van welgestelde families zich toeleghden op het borduren.⁴³² In de gehele zeventiende eeuw werd dit als een zeer passend en modieus tijdverdrijf beschouwd voor personen die zich dat konden veroorloven. Het meest bedreven hierin waren leden van schildersfamilies. Hun borduursels konden die van professionele borduurwerkers overtreffen. Behalve dat er in deze families waarschijnlijk een bepaalde aanleg voor bestond, kon men ook gemakkelijk over voorbeelden voor het borduurwerk (tekeningen, prenten, schilderijen) beschikken. Soms was men binnen de familie opgeleid in het schildersvak. Het schilderen met olieverf stond immers niet zo ver af het borduren: borduurwerkers werden ook wel *'schilders met de naald'* of *'acupictores'* genoemd.⁴³³ Zo stond Maria Cuypers, de moeder van schilder Anthonie van Dijck (1599-1641), wijd en zijd bekend als een uitnemende borduurster.⁴³⁴ En Anna Roemers (1583-1651), haar zus Maria Tesselschade Roemers (1594-1649) en Anna Maria van Schurman (1607-1678).⁴³⁵ Hier zou men Agatha van Veen (overleden in 1623), zus van schilder Otto van Veen en geestelijke maagd In den Hoeck te Haarlem zonder probleem aan kunnen toevoegen.⁴³⁶ Familieleden van schilders kozen ook wel in professioneel verband voor een bestaan als borduurwerker. Voorbeelden daarvan zijn Lieven Hendriksz., vader van de schilder Jan Lievens (1607-1674), die borduur- en passementwerker was⁴³⁷, en ook de borduurwerker Pieter Jansz ter Brugghen (overleden in 1654), broer van de Utrechtse caravaggist Hendrick ter Brugghen (1588-1629).⁴³⁸ Dus de productie van professionele werkers en liefhebbers was kwalitatief niet altijd van elkaar te onderscheiden.

Verder zou men misschien kunnen aanvoeren dat de katholieken na de komst van de Reformatie geen beroep meer konden doen op professionele ateliers voor de vervaardiging van hun kerkgewaden vanwege het clandestiene karakter van hun vieringen en daarom het werk maar zelf ter hand hebben genomen. Dit argument kan echter geen rol hebben gespeeld. Als het ging om zilveren vaatwerk of schilderijen, werd de productie voor de katholieke eredienst en voor de katholieke huiskerken namelijk nog steeds door professionals uitgevoerd, stond zij nog steeds onder toezicht van de gildes⁴³⁹ en was dus publiek, namelijk zichtbaar en controleerbaar voor iedereen. En voor iedereen was het ook duidelijk dat het hier om objecten van katholieke signatuur ging. Keurstempels werden publiekelijk door de gildemeester op kelken en

⁴³¹ Zie paragraaf 4.2.5 en bijlage XXI.

⁴³² De Bodt 1987, p. 45-58

⁴³³ De Bodt 1987, p. 11-21.

⁴³⁴ De Bodt 1987, p. 11; A. Houbraken, *De Grootte Schouburgh der Nederlantsche konstschilders en schilderessen*, deel I (1718), p. 182.

⁴³⁵ De Bodt 1987, p. 47-51.

⁴³⁶ Zie paragraaf 4.2.5.1.

⁴³⁷ Passementen zijn gedecoreerde banden of boorden.

⁴³⁸ De Bodt 1987, p. 12.

⁴³⁹ In de periode 1580-1650 was er van katholieke zijde amper belangstelling voor beeldhouwwerken.

monstransen afgeslagen. Tegen deze productie werd niets ondernomen, zij werd gedoogd.⁴⁴⁰ Een praktische reden waarom men bij de paramenten toch voor een kleiner of groter deel koos voor vervaardiging in eigen beheer, kan zijn dat priesters, geestelijke maagden en begijnen in staat waren dit werk, zelfs als het van goudborduurwerk voorziene paramenten betrof, in eigen beheer tot een behoorlijk goed einde te brengen. Zij waren bovendien bereid dit werk gratis uit te voeren, hetgeen een aanzienlijke geldbesparing opleverde. Het voorzien in de allernoodzakelijkste liturgische objecten had immers in de eerste jaren na de doorvoering van de Reformatie een hoge urgentie (zie paragrafen 4.2.1, 4.2.3 en 4.2.5.7).

4.1.3 De paramentenproductie was voor geestelijke maagden en begijnen vooral een kwestie van identiteit, continuïteit en spiritualiteit

De belangrijkste reden voor geestelijke maagden had echter te maken met identiteit en continuïteit, namelijk dat dit werk ter ere Gods – het kerkelijke borduurwerk en de vervaardiging van kerkelijke gewaden – aansloot bij de tradities van middeleeuwse vrouwelijke kloosterlingen en vooral van middeleeuwse begijnen. Voor de begijnen zelf was het uiteraard een continuïtering van de traditie. Zoals we eerder zagen (zie paragraaf 1.2.2) werd het werken met textiel, waaronder de vervaardiging van paramenten, vanaf de laat-antieke tijd tot de hoge middeleeuwen traditioneel als vrouwenwerk gezien.⁴⁴¹ Pas vanaf de veertiende eeuw verplaatste zich de productie van liturgische gewaden voor een groot deel naar professionele ateliers, waar vrijwel uitsluitend mannen werkten.⁴⁴² Een ander deel bleef tot in de zestiende en zeventiende eeuw in Noord-Nederlandse vrouwenkloosters en begijnhoven verricht worden, alhoewel dit aspect vrijwel geheel uit de Nederlandse wetenschappelijke literatuur verdween.⁴⁴³ Omdat in de kloosterlijke omgeving voldoende tijd en aandacht beschikbaar was, kon dit werk de professionele productie kwalitatief evenaren. Tegelijkertijd werd er algemeen in de privé-sfeer geborduurd door vrouwen, en vanaf de late middeleeuwen ook door mannen, die zich dat wat tijd en geld betreft konden permitteren.

In geheel laat-middeleeuws West-Europa was het heel gebruikelijk dat er behalve in professionele profane werkplaatsen, in vrouwenkloosters geborduurd werd ten behoeve van kerkelijke gewaden.⁴⁴⁴ De zusterkloosters waren tot in de achttiende eeuw een factor van betekenis in het textiel- en het borduurbedrijf zowel ter ere Gods als professioneel. Zij konden net als professionele ateliers beschikken over voldoende tijd om gecompliceerde technieken onder de knie te krijgen en toe te passen. Sommige kloosters beschikten over vermaarde borduursters.⁴⁴⁵ De tendens was dat er tot in de twaalfde eeuw vooral geborduurd werd door

⁴⁴⁰ Vgl. paragraaf 2.3.1, noot 181 en 182.

⁴⁴¹ Herlihy 1990, p. 1-12, p. 18-21, p. 34-39, p. 75-91; Miller 2014, p. 142.

⁴⁴² Hierover wordt uitgebreid in de publicaties bij de tentoonstellingen van Museum Catharijneconvent over laatmiddeleeuwse gewaden uit 1987 en 2015 (Cat. tent, Schilderen met gouddraad en zijde, Utrecht, 1987; Leeftang en Van Schooten 2015) en in de publicaties van Saskia de Bodt (De Bodt 1987; De Bodt 1991).

⁴⁴³ Recente publicaties over Noord-Nederlandse laatmiddeleeuwse gewaden, zoals die bij de tentoonstelling over laatmiddeleeuwse borduurkunst in Museum Catharijneconvent in 2015, gaan geheel voorbij aan eventuele professionele productie van kerkgewaden in kloosters, met name vrouwenkloosters en stellen dat ook door kloosterlingen uitsluitend een beroep op professionele stedelijke ateliers werd gedaan.

⁴⁴⁴ Bergemann 2010, p. 47-49.

⁴⁴⁵ Bergemann 2010, p. 49. Ursulinen speelden in de tweede helft van de zeventiende een prominente rol in het borduren van kerkelijke gewaden, bijvoorbeeld in Frankrijk en het Rijnland. Toen Madeleine Warin in 1627

kloosterzusters die dit naar de gewoonte van hun stand gewend waren en voor wie al in het levensonderhoud was voorzien. We denken dan met name aan bewoners van adellijke abdijen en stiften. Vanaf de dertiende eeuw kwamen daar de bedelorden bij, waarvan de vrouwelijke takken, omdat ze niet mochten bedelen, niet alleen borduurden voor de versiering van de eigen kerk, maar ook om in het levensonderhoud te voorzien.⁴⁴⁶ Daarnaast verrichtten de bewoners van begijnhoven die in het midden van de twaalfde eeuw opkwamen tegen betaling borduurwerk. Sommigen van hen konden het zich permitteren om met borduurwerk bezig te zijn zonder daarvan te leven. De begijnen die op het begijnhof in afzonderlijke eigen huizen bij elkaar woonden, behoorden dan ook tot het rijkere deel van de samenleving. Zij waren veelal welgestelde weduwen of ongehuwde dochters die op het begijnhof een eigen huis konden kopen of bouwen.⁴⁴⁷

In Noord-Nederlandse kloosters is de informatie over borduuractiviteiten in de veertiende, vijftiende en zestiende eeuw zeer gering. De weinige gewaden uit kloosters die bewaard zijn gebleven, wekken daarnaast de indruk dat ze door externe professionele ateliers zijn vervaardigd.⁴⁴⁸ In de veertiende en vijftiende eeuw had het kloosterleven in de Noordelijke

intrad in het Ursulinenklooster van Amiens, richtte zij een werkplaats voor ontwerpen, schilder- en borduurkunst in (Johnstone 2002, p. 92). Het borduurwerk van de Ursulinen in Keulen was in het midden van de zeventiende eeuw van zeer hoog niveau en werd kennelijk gratis uitgevoerd (Johnstone 2002, p. 91, afb. 106). Geborduurde kerkgewaden werden in het vorstendom Thorn in de periode 1731-1736 niet door de plaatselijke kleermaker gerepareerd, maar door de zusters Penitenten – Recollectinen te Roermond (Lugtigheid 2021, p. 128).

⁴⁴⁶ De orde der clarissen trok ook vrouwen uit de hogere lagen van de bevolking aan.

⁴⁴⁷ Verhoeven 2015, p. 61. Bergemann (2010, p. 47-49) en Sporbeck (2001, p. 46-47) stellen dat ook de begijnen met spinnen, weven, naaien en borduren voor derden bijdroegen aan hun levensonderhoud. Sporbeck haalt het verhaal aan van de Keulse Ursuline Augustina Heers, die in haar klooster aan het borduren was aan een antependium en door begijnen begeleid door wetsdienaren werd belaagd omdat deze meenden dat zij met dit borduurwerk broodroof aan het plegen was. Zij verzekerde hen echter dat zij dit werk gratis deed, maar kon niet verhinderen dat de begijnen al het borduurwerk meenamen (Sporbeck 2001, p. 47).

Paul Vandenbroeck stelt dat twee kunstvormen eigen waren aan religieuze vrouwen en begijnen: de assemblage (zoals die zich onder meer manifesteert in de Besloten Hofjes en in sommige reliekhouders) en het textiel (borduurwerk, kant, inkleding van relieken) (Cat. tent. Hooglied, 1994, p. 141). Hij toont hierbij drie altaarantependia uit circa 1600-1625 (eenmaal gedateerd 1611), gedecoreerd met kruissteek in wol, in de Begijnhofkerk te Tongeren (Cat. tent. Hooglied 1994, p. 142, afb. 131, 132, 133, p. 228, cat. nrs. 21, 23, 25), en drie altaarantependia met borduurwerk, respectievelijk twee door Vyfken (Genoveva) Caproens uit 1634, een door Maria Copsis uit 1627, eveneens in de Begijnhofkerk te Tongeren (Cat. tent. Hooglied, 1994, p. 143, afb. 134, 135, 136, p. 241, cat. nr. 121, p. 240, cat. nr. 117, p. 238, cat. nr. 106).

⁴⁴⁸ Leeftang en Van Schooten 2015, cat. nr. 33 (twee dalmatieken uit het Catharinaklooster te Gouda [Gouda, Museum Gouda, objectnummer 10774; Gouda, oud-katholieke kerk van Sint-Jan de Doper, inv. nr. 1978-78]; afb. 427), cat. nr. 34 (koorkapschild uit het Catharinaklooster te Gouda [Gouda, Museum Gouda, objectnummer 10775b]; afb. 424), cat. nr. 43 (koorkapschild uit het Catharinaklooster te Gouda [Amsterdam, Rijksmuseum, BK-NM-12713]; afb. 425), cat. nr. 44 (koorkap uit het Agathaklooster te Delft [Delft, oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula, inv. nr. 294-161]; afb. 430 en 431), cat. nr. 45 (altaarantependium, vermoedelijk uit het Agathaklooster te Delft [Delft, oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula, inv. nr. 294-159]; afb. 434), cat. nr. 46 (koorkapschild uit het Maria Magdalenaklooster te Gouda [Gouda, oud-katholieke kerk van Sint-Jan de Doper, inv. nr. 1978-77]; afb. 428), cat. nr. 55 (delen borduurwerk kazuifel uit het klooster Mariëndael bij Zuilen [Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2069, ABM t2117, ABM t2118]), cat. nr. 68 (twee dalmatieken uit de abdij Leeuwenhorst bij Noordwijk [Utrecht, oud-katholieke Gertrudiskathedraal als bruikleen van het Metropolaan kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-350]; afb. 157); Amersfoort, oud-katholieke kerk van de H. Georgius, inv. nr. 461-71 (altaarantependium afkomstig uit het Agathaklooster te Amersfoort; afb. 57); Dordrecht, oud-katholieke kerk van de H. Maria Maior, inv. nr. 1881-153 (kazuifel met borduurwerk uit het Catharinaklooster te Gouda); Gouda, oud-katholieke kerk van Sint-Jan de Doper, inv. nr. 1978-77 (witte koorkap uit het Maria Magdalenaklooster te Gouda; afb. 429); Gouda, Museum Gouda, objectnummer 10775a (rode koorkap uit het Catharinaklooster te Gouda; afb. 426); Torskinge (Zweden), kerk (kazuifel uit het Luciaklooster te Amsterdam).

Nederlanden een belangrijke impuls gekregen van de beweging van de Moderne Devotie, die appelleerde aan brede lagen van de bevolking, ook aan de lagere echelons. De stichter Geert Grote schreef aan het eind van de veertiende eeuw voor dat Zusters van het Gemene Leven, in het bijzonder die van het Meester-Geertshuis te Zwolle, naar het voorbeeld van de eerste christenen afstand dienden te doen van hun bezittingen en in hun eigen levensonderhoud moesten voorzien, hetgeen ze voornamelijk door spinnen en het weven van laken en linnen deden.⁴⁴⁹ Weefgetouwen en spinkamers waren in de meeste vrouwenkloosters te vinden. Deze commerciële textielnijverheid zorgde in de late middeleeuwen voortdurend voor conflicten met stadsbesturen en gilden vanwege de oneerlijke concurrentie. De beweging was ook van invloed op andere kloostergemeenschappen, zoals die van de tertiariissen van Sint Franciscus. Het leeuwendeel van de Noord-Nederlandse kloosters, met name vrouwenkloosters, behoorde in de vijftiende en zestiende eeuw tot de stichtingen van de Moderne Devotie of was daarmee sterk verbonden. In deze omgeving waarin men terug wilde gaan naar de wortels van het christendom en waarin naar een leven in soberheid werd gestreefd, was kennelijk geen plaats voor kerkelijk borduurwerk.

De enige vermeldingen van kerkelijk borduurwerk door kloosterlingen in de Noordelijke Nederlanden komen van sommige kloosterzusters en vooral van begijnen, ofschoon ook zij niet geheel ongevoelig waren voor de idealen van de Moderne Devotie. In de Utrechtse kapittelkerk van Oudmunster werd tussen 1370 en 1400 naast professionele borduurwerkers gebruik gemaakt van de diensten van twee begijnen en twee Utrechtse ‘jonkvrouwen’.⁴⁵⁰ In 1519-1521 kreeg de Utrechtse borduurwerker Jacob van Malborch van de St.-Pieterskerk te Utrecht de opdracht voor het borduren van de schilden van vijf blauwe koorkappen en voor het borduren van de aurifriezen, die op dezelfde manier dienden te worden gemaakt als die van de zwarte fluwelen kappen van de kapittelkerk van Ste-Marie in Utrecht die door de ‘Joffers van Jerusalem’ werden vervaardigd.⁴⁵¹ Hier wordt verwezen naar reguliere kanunnikessen van St. Augustinus van het Jeruzalemconvent te Utrecht⁴⁵², die dit werk in de vijftiende of het begin van de zestiende eeuw voltooid zullen hebben. In de vijftiende eeuw repareerden de begijnen in Delft de misgewaden en altaarkleden van de Oude Kerk ter plaatse en ze voerden in het begijnhof tegen betaling borduurwerken uit.⁴⁵³ Ook in het Begijnhof te Haarlem werd al in het begin van de vijftiende eeuw gesproken over activiteiten op het gebied van borduurwerk van kerkelijk textiel. Zij werkten kennelijk tegen betaling voor derden en hun producten werden professioneel gewaardeerd. In de statuten van 1408 werd door de stedelijke overheid bepaald: *‘Voert en sullen sij geen borduurwerk werken noch werc dat totter hoverdien hoert, tensie dattet behoerde ten dienste goids [...]’*.⁴⁵⁴ De productie van de Haarlemse begijnen was zo

⁴⁴⁹ Taal 1960, p. 139-140; Brouwer 1979, p. 54-59; Abels 2002, p. 194-200; Carasso-Kok 2004, p. 160-166; Corbellini 2008, p. 132-147; Brouwer 2012, p. 23-63, bijzonder p. 36.

⁴⁵⁰ Van den Hoven van Genderen 2015, p. 14-23, bijz. p. 20. Met *‘jonkvrouwen’* of *‘joffers’* kunnen zowel *adellijke dames als kloosterzusters van hogere stand worden aangeduid*.

⁴⁵¹ *‘[Jacob van Malborch] borduurt 5 blauwe koorkappen, 5 schilden “met de historie ons Heren Jhesu Christi” zoals hij geleverd heeft voor de blauwfluwelen kappen van Sint Salvator, en boorden op dezelfde manier als aan de zwarte fluwelen kappen van Sinte Marie die door de “Joffers van Jherusalem” zijn gemaakt’*. Kuhn 2016, p. 155-156. In deze context duidt de term *‘Joffer’* op een kloosterzuster van hogere stand.

⁴⁵² Schoengen, deel II, 1941, p. 188.

⁴⁵³ Verhoeven 1992, p. 40-41; Verhoeven 2015, p. 60-61.

⁴⁵⁴ Caron 1987, p. 21; Koorn 1981, p. 92; Gonnet z.j., p. 20.

commercieel en omvangrijk geworden dat dit een bedreiging voor de professionele borduurwerkers ging vormen. Helaas is er in de Noordelijke Nederlanden geen enkel werkstuk bewaard gebleven dat aan het borduurwerk van de middeleeuwse kloosterzusters of begijnen kan worden gerelateerd.⁴⁵⁵

Wel of niet borduren hing dus ook in de kloostergemeenschappen samen met sociale status. De doorwerking van de Moderne Devotie, die in de Nederlanden zeer sterk was, had hier over het algemeen een negatief effect op, omdat de beweging geen voorstander was van het exclusieve borduurwerk. Begijnen die doorgaans tot hogere lagen van de maatschappij behoorden, beschikten wel over de kunde en genoeg tijd en geld om zich met het kerkelijk borduurwerk bezig te houden. Dit borduurbedrijf had bij de Haarlemse begijnen in het begin van de vijftiende eeuw professionele trekken gekregen. De levenswijze van de begijnen, half religieus en half in de wereld, oefende grote aantrekkingskracht uit op de nieuwe gemeenschappen van geestelijke maagden, omdat deze zo overeenkwam met die van henzelf. De status en organisatie van begijnen enerzijds en geestelijke maagden anderzijds was vrijwel gelijk. Ook geestelijke maagden waren vaak vermogend en afkomstig uit de hogere milieus, zeker de eerst bekende. Zij betrokken eigen huizen, voerden een eigen huishouding met personeel en deden schenkingen van zilverwerk, paramenten en andere ornamenten aan kerken.⁴⁵⁶

Voor de buitenwereld bestond er nauwelijks verschil tussen begijnen en geestelijke maagden. De eerste regels die rond 1600 voor de gemeenschappen van geestelijke maagden in Haarlem en Amsterdam werden samengesteld, waren gebaseerd op die van de begijnen. Het verrichten van handwerk, speciaal het borduren en vervaardigen van kerkgewaden, werd in die regels als een noodzakelijkheid genoemd. Tijdens het handwerk was er gelegenheid om te bidden en te mediteren⁴⁵⁷ Om het religieuze leven van de geestelijke maagden zo goed mogelijk te begeleiden, werden er zogenaamde ‘kloppenboeken’ aangelegd met aanbevelingen voor het ideale religieuze leven. Vaak waren deze geschreven door geestelijke leidslieden op basis van de geschriften van kerkelijke auteurs.⁴⁵⁸ De kloppenboeken institutionaliseerden waarschijnlijk

⁴⁵⁵ Een in kruissteek geborduurde zwarte lap, mogelijk een baarkleed, gedateerd 1639 (en dus niet meer middeleeuws), bewaard in Museum Catharijneconvent te Utrecht (BMH t3104) en afkomstig uit de rooms-katholieke parochie van de H. Willibrordus te Heiloo (Graaf 1917, p. 256-259, afb.), kan wellicht als werk van een begijn worden beschouwd (in de tekst wordt de naam Edes dochter te Diever [?] gelezen). Het kleed komt met zijn geometrische motieven en bloemenvazen overeen met drie altaarantependia in de Begijnhofkerk te Tongeren uit de periode 1600-1625, waarvan een gedateerd 1611 (Cat. tent. Hooglied 1994, p. 142, afb. 131, 132, 133, p. 228, cat. nrs. 21, 23, 25). Overigens zijn in Nederland nog zeven kleden, vergelijkbaar met die uit Heiloo aanwezig o.a. in het Westfries Museum te Hoorn en het Rijksmuseum te Amsterdam. De precieze functie van deze kleden kon nog niet vastgesteld. Uit de vele suggesties hiervoor, kapstokkleed, wandkleed, stoel- of kistbekleding, bedsteenvoorhang, beddensprei, arrenkleed of baarkleed achtte Schipper-van Lottum (1979/1980, p. 81-104) een gebruik als beddensprei het meest waarschijnlijk. Bij opgravingen in Spitsbergen in 1979, 1980 en 1981 werden echter in graven textielfragmenten aangetroffen, die treffende overeenkomsten vertoonden met bovengenoemde kleden (Rijsdijk 1990, p. 19-29). Mogelijk hebben de kleden eerst als beddensprei gefungeerd, en zijn ze met de eigenaar na diens dood begraven.

⁴⁵⁶ Althans de eerste kloppen konden een eigen huis verwerven en hadden een huishouding met personeel; onder de kloppen die zich later bij hen aansloten konden ook armere vrouwen zijn, die bij de rijkere introkken. Vgl. Spaans 2012, p. 83, 97-98; Brasjen – Mudde 2018, p. 136-137.

⁴⁵⁷ Verheggen 2006, p. 54-56; Spaans 2012, p. 35, 122. De Haarlemse maagden hadden in eerste instantie de regel der clarissen gekozen. Toen het leven volgens die regel vrijwel onmogelijk bleek, werd een nieuwe regel geformuleerd gebaseerd op die van de begijnen.

⁴⁵⁸ Verheggen 2006, p. 35.

wat zich al in de praktijk in het begin van de zeventiende eeuw had ontwikkeld. En dit ging natuurlijk weer terug op wat er gewoonlijk in de laatmiddeleeuwse vrouwenkloosters, in het bijzonder de begijnhoven, werd gedaan: liturgische zang en kosterwerk, en spinnen, kantklossen, borduren, met name van paramenten, het vervaardigen van miniaturen en reliekenapplicaties ('draadwerken') en het kopiëren van boeken.⁴⁵⁹ Ook met een gemeenschapsleven deels binnen en deels buiten de muren sloten de geestelijke maagden aan bij de levenswijze van de begijnen en in zekere zin bij de oorspronkelijke idealen van de Moderne Devotie.⁴⁶⁰ De lijnen werden van de middeleeuwen doorgetrokken tot in de vroegmoderne tijd. De begijnen met hun werkzaamheden op het gebied van liturgische gewaden vormden echter de grootste inspiratiebron, met de kanttekening dat de middeleeuwse begijnen wel tegen betaling voor derden werkten en de geestelijke maagden de werkzaamheden gratis uitvoerden.

Daarom is het ook niet toevallig dat de grootste gemeenschappen van kloppen aan het einde van de zestiende eeuw op of nabij begijnhoven ontstonden. De gemeenschap van de Maagden van den Hoeck te Haarlem clusterde samen in de Bakenesserbuurt naast het nog steeds door begijnen bewoonde middeleeuwse begijnhof.⁴⁶¹ Ook in Amsterdam woonde de kloppengemeenschap van Jacob Oly (1593-1647), pastoor van de statie 'De Lely', vlak achter het begijnhof, waarvan de begijnen zich ook in de zeventiende eeuw bezig hielden met de vervaardiging van paramenten.⁴⁶² In Delft leefden begijnen en verschillende groepen geestelijke maagden in de zeventiende eeuw min of meer door elkaar op het begijnhof, overigens wel met aparte regels voor de begijnen en voor de geestelijke maagden.⁴⁶³ En toen kapelaan Bernardus Hoogewerff (1613-1653) in Rotterdam in 1647 een nieuwe kerk stichtte, werd die aanvankelijk exclusief bestemd voor de hem toevertrouwde gemeenschap van geestelijke maagden 'naar de wijze van Bagijnhof'.⁴⁶⁴ De kerk werd gebouwd op de plaats van het voormalige veertiende-eeuwse begijnhof, het 'Clooster ten Paradyse' en kreeg de bijnaam 'Paradijkskerk'. De pastoors van de kerk werden ook wel 'pastoor van het Bagijnhof' genoemd.

Wat het vervaardigen van paramenten betreft zijn de levensbeschrijvingen van de Maagden van den Hoeck in Haarlem, die de periode 1583-1651 beslaan, eigenlijk de enige directe bron in de Noordelijke Nederlanden. Verder wordt er net over de grens van de Republiek iets concreets gezegd over de werkzaamheden van de Roermondse geestelijke maagden Joanna van Randenraedt (1610-1684) en Lucia de Werimont rond het midden van de zeventiende eeuw.⁴⁶⁵ Joanna van Randenraedt werkte voor verschillende kerken en kapellen aan borduursels en versieringen op altaarkleden en gewaden voor Mariabeelden. In 1645 beklagde zij zich in haar

⁴⁵⁹ Verheggen 2006, p. 55.

⁴⁶⁰ De vrouwengemeenschappen naar de regel van Geert Grote stonden oorspronkelijk ook werk buiten de kloostermuren voor, in de burgemaatschappij. In de loop van de vijftiende eeuw werd dit echter van hogerhand aan banden gelegd en werden de zusters gedwongen in het klooster te blijven.

⁴⁶¹ Gonnet, z.j., Verheggen 2006, p. 43.

⁴⁶² Verheggen 2006, p. 112; Voets 1953, p. 225-305.

⁴⁶³ Mensink 1958; Kok 1981, tekstdeel, p. 108-112.

⁴⁶⁴ De Oud-Katholiek 1931, nr. 50, p. 366; Verhey 1950, p. 29-30.

⁴⁶⁵ Monteiro 1996, p. 63, 315, 320.

geschriften over de geringe aandacht die er was voor het borduurwerk waaraan zij samen met Lucia de Werimont negen maanden had gewerkt.⁴⁶⁶

Alle andere mededelingen over de vervaardiging van kerkgewaden door geestelijke maagden in Noord-Nederland berusten op aannames. Als er ergens kloppen aanwezig waren, neemt men aan dat zij daar ook wel paramenten gemaakt zullen hebben. Dat is dan gebaseerd op de aanbevelingen in de kloppenboeken en wat we weten van de Haarlemse maagden, dit alles eventueel gecombineerd met de aanwezigheid van vroeg-zeventiende-eeuwse paramenten. Op zichzelf is het ook zeker niet onaannemelijk dat in de eerste helft van de zeventiende eeuw de paramentenproductie voor het grootste deel in handen van kloppen was. De kloppenboeken gaan echter niet verder dan te stellen dat bijna alle geestelijke maagden in de Republiek zich bezighielden met borduurwerk en het vervaardigen van paramenten ‘ter eere Gods’ zonder verder op praktische details in te gaan. Van de Maagden van den Hoeck in Haarlem zijn echter uitvoerige beschrijvingen over de productie van paramenten bewaard gebleven. Het zou zelfs kunnen dat de regel en de werkzaamheden van de Haarlemse maagden aan de basis liggen van alle zeventiende- en achttiende-eeuwse Noord-Nederlandse kloppenboeken.

In sommige kloppenboeken wordt overigens wel een spirituele onderbouwing gegeven voor het werk aan kerkelijke gewaden. Een kloppenboek, dat in Nederland bekend was en bij bijvoorbeeld de Maagden van den Hoeck te Haarlem gelezen werd, was *‘Het leven der HH. Maegden die van Christus tijden tot deze eeuw in den saligen staet der suyverheit in de wereldt geleeft hebben. Met een cort tractaet vanden Maeghdelijken Staet’* geschreven door de jezuïet Heribert Rosweyde en in 1626 uitgegeven door François Fikkaert te Antwerpen.⁴⁶⁷ Bij het einde van de levensbeschrijving van de H. Maura, die zich bezig hield met het maken en schoonhouden van kerkgewaden en kerkkinnen, is te lezen: *‘Dit leven van de H. Maura is eenen spiegel van geestelike dochters die haer bekommeren naer den dienste Godts met cieraet voor de H. Kercke te weten Kasuyvelen Alben Kelckdoecken Corporalen te maken ende te wasschen. Ende tot verweckinghe van gelijcke devotien tot het Kerck-gewaet (daer groote Princessen haer oock toe begheven hebben) met grooten loone en kan ick niet laten te verhalen hoe aengenaem dat het aen den grooten Godt is dat de maegden haer-lieden daer toe ontledighen om door sulcke wercken Godts-dienst te vervoorderen’*.⁴⁶⁸

Ook bij Maria, het voorbeeld bij uitstek voor de geestelijke maagden, is in het boek van Rosweyde te lezen: *‘Sy leerde daer [in het huis naast de tempel] volmaecktelijck wolle vlas en sye spinnen ende priesterlijke kleederen naeyen en maken ende al dat tot den dienste des Tempels van noode was; en daer naer om te dienen en te kleeden haren weerdigen Sone ende om hem te maken (soo Euthymius getuygt) sijnen rock sonder naeyt’*.⁴⁶⁹ De cultus van Maria

⁴⁶⁶ Monteiro 1996, p. 320-321.

⁴⁶⁷ Verheggen 2006, p. 35-37.

⁴⁶⁸ Rosweyde 1626, p. 404-405. Miller noemt als voorbeelden van andere vrouwen die liturgisch textiel vervaardigden en schonken: Eustadiola van Bourges, een rijke weduwe en heilige abdis (zevende eeuw), Matilda, echtgenote van Hendrik, koning van Oost Francia (918-936); Hedwig (overleden in 994), weduwe van hertog Burchard II van Zwaben, koningin Margaret van Schotland (overleden in 1093) en de rijke weduwe Paulina uit Thüringen (overleden in 1107), de begijn Marie d’Oignies (dertiende eeuw), Isabella van Frankrijk (dertiende eeuw). Miller 2014, p. 144, p. 145, p. 149, p. 151.

⁴⁶⁹ Rosweyde 1626, p. 5. Miller 2014, p. 144.

zorgde voor complexere modellen voor vrouwelijke spiritualiteit bij het werk aan textiel. Deze verhalen over het weven en spinnen van de H. Maagd die in West-Europa circuleerden, voeren terug op het apocriefe proto-evangelie van Pseudo-Mattheus uit de achtste eeuw.⁴⁷⁰ In dit proto-evangelie wordt verhaald dat Maria haar jeugd afgezonderd en heilig doorbracht als een van de maagden van de tempel van Jeruzalem. Ze bracht haar dagen biddend en wevend door. Toen ze zich verloofde met Jozef, kreeg zij met zes andere maagden de opdracht de wol te spinnen voor de voorhang van de tempel. Maria spint de purperen wol, daarmee de koninklijke afstamming van haar zoon voorspellend en het bloed van zijn passie. Zoals Gail McMurray Gibson uitlegde, waren deze verhalen uiterst belangrijk bij de voorstellingen van de maagd en de Annunciatie: vaak is Maria afgebeeld terwijl ze purperen wol spint, wanneer de engel Gabriël verschijnt. Dit motief appelleerde niet alleen aan kunstenaars, maar ook aan kerkelijke auteurs. Doordat de voorhang van de tempel in twee stukken scheurde bij Jezus' dood (Lukas 23,45), wordt het spinnen van de H. Maagd tijdens de Annunciatie in verband gebracht met het mysterie van Christus' menswording en zijn bloedige offer.⁴⁷¹

Een andere traditie van Pseudo-Mattheus die zowel iconografisch als theologisch werd uitgewerkt, was dat Maria een zoomloze tuniek breide voor het kindje Jezus, die op magische wijze met het Christus' lichaam mee groeide tot volwassenheid. Deze zoomloze tuniek was natuurlijk de tuniek genoemd in het evangelie van Johannes (19, 23), waarom de soldaten dobbelden bij de kruisiging. De gedachte aan de Maagd, spinnend en wevend om de Messias te kleden, werd op natuurlijke wijze gecombineerd met haar rol in de menswording en Gods heilsplan voor de mensheid: de jonge Jezus krijgt de zoomloze tuniek, het kleed van zijn passie, van zijn moeder, die hem ook het kleed van zijn menselijk vorm gaf. En om hier nog een stap verder in te gaan, leidde dit voor Wilhelmus Durandus (circa 1230-1296) in zijn *'Rationale divinatorum officiorum'* (1286) (het liturgische commentaar geschreven voor de instructie van de diocesane clerus) om Maria's schoot te vergelijken met de sacristie: *'De priester komt uit de sacristie (sacrarium), waar hij zijn kleding aandoet, in de openbaarheid, omdat Christus, komend uit de schoot van Maria, in de wereld kwam'*.⁴⁷² Of de Noord-Nederlandse geestelijke maagden ook zo ver gingen in de middeleeuwse scholastiek is de vraag. De verhalen over de textiele werkzaamheden van Maura en Maria, over de voorhang van de tempel en de tuniek van Christus waren waarschijnlijk wel bekend.⁴⁷³

Het borduren en samenstellen van kerkelijke gewaden was dus voor de geestelijke maagden en begijnen vooral een kwestie van identiteit, continuïteit en vooral spirituele verdieping, terwijl men daarnaast ook oog had voor het praktische nut om huiskerken van nieuwe paramenten te voorzien. Voor de priesters die zich hiermee bezighielden was de motivatie voornamelijk

⁴⁷⁰ Ook wel het boek van de geboorte van de Heilige Maagd Maria en van de kindsheid van de Verlosser genoemd. Het boek handelt over de Geboorte en jeugd van Maria met haar ouders Anna en Joachim, over de geboorte van Christus en de Vlucht naar Egypte, en is geïnspireerd op het Proto-evangelie van St. Jacobus.

⁴⁷¹ Gibson 1990, p. 46-54; Miller 2014, p. 149-150.

⁴⁷² *'Sacerdos a loco in quo vestes induit ad publicum procedit quia Christus, ex utero Virginis procedens, in munus venit.'* (Wilhelmus Durandus, *Rationale divinatorum officiorum*, CCCM 140:23 [Lib.I, cap. I, par. 38]; Gibson 1990, p. 46-54, noot 50; Miller 2014, p. 150.

⁴⁷³ Met dank aan Sytske Hofstee die mij op deze passages attendeerde.

praktisch, maar van apostolisch vicaris Sasbout Vosmeer weten we dat ook identiteit en continuïteit een rol speelden en dat hij de lijnen met het verleden intact wilde houden.

4.2 Afzonderlijke makers van paramenten

Na een korte opmaat van priesters als vervaardigers zal in deze paragraaf de meeste aandacht uitgaan naar de begijnen en geestelijke maagden, die waarschijnlijk het leeuwendeel van de paramentenproductie voor hun rekening hebben genomen en waarvan zonder meer de meeste gewaden bewaard zijn gebleven.

4.2.1 Sasbout Vosmeer en het Collegium Alticollense te Keulen

Sasbout Vosmeer behoorde tot de eerste generatie priesters en leken die na de doorvoering van de Reformatie zo goed en zo kwaad als ging het voortouw nam bij de heropbouw van de katholieke kerk in de Noordelijke Nederlanden. Het kwam er op neer dat men probeerde te redden wat er te redden viel. Van huis uit zal Sasbout vertrouwd zijn geweest met de borduurkunst en andere textiele werkvormen. Hij was een aristocraat uit een aanzienlijke en door en door katholieke familie uit Delft.⁴⁷⁴ Als voornaam gebruikte hij de achternaam van zijn moeder, als achternaam de achternaam van zijn vader. Leden van de families Vosmeer en Sasbout maakten diverse malen deel uit van stedelijke regering. Ook telde de familie Sasbout vele geestelijken. Een van de broers van Sasbouts moeder Grietgen was de bekende theoloog en minderbroeder Adam Sasbout (1516-1553). Twee andere broers, Sasbout Sasbout en Gerard Sasbout waren eveneens priester.⁴⁷⁵ Daarmee hadden al haar broers voor de geestelijke stand gekozen. De families Sasbout en Vosmeer bleven na de komst van de Reformatie fervent katholiek. Sasbout Vosmeer had twee broers en een zus. De zus en een van beide broers traden in het huwelijk. Zijn broer Tilman (1556-1634) koos net als hijzelf naar de gewoonte van de familie voor het priesterschap. Voor Sasbout zou het een glansrijke carrière worden, zij het in moeilijke tijden. Na studies aan de universiteit van Leuven werd hij in 1572 in de Utrechtse Dom tot priester gewijd door Frederik Schenck van Toutenburg, de laatste aartsbisschop van Utrecht voor de komst van de Reformatie. Na het overlijden van deze aartsbisschop in 1580 werd Sasbout in 1583 door de kapittelvicaris Johan van Bruhezen als vicaris-generaal van het aartsbisdom aangesteld; in 1592 door de nuntius te Keulen tot apostolisch vicaris van de Utrechtse kerkprovincie.⁴⁷⁶

In deze cruciale periode voor de katholieke kerk begon Sasbout Vosmeer in eerste instantie persoonlijk als missionaris de verweesde gelovigen in en rond Delft te bezoeken. In tweede

⁴⁷⁴ De genealogische gegevens in deze alinea zijn ontleend aan Gerlach 1953, p. 1-52. Zie ook De Beer 2019-2020, p. 26-36. Het portret van Sasbout uit 1598 (afb. 148), geschilderd in zijn vijftigste levensjaar, is het voorbeeld geweest voor de talrijke gravures van hem uit de eerste helft van de achttiende eeuw (afb. 147), onder meer die in Van Heussens *Batavia Sacra* (1716). Het portret bevindt zich in de oud-katholieke Gertrudiskathedraal te Utrecht, inv. nr. 469-232.

⁴⁷⁵ In de familie Sasbout werd de familienaam Sasbout ook regelmatig als voornaam gekozen. De volledige naam werd dan Sasbout Sasbout.

⁴⁷⁶ Over Sasbout Vosmeer als apostolisch vicaris, zie: Van Heussen 1716, p. 155-236; Jansen 1918, p. 1420-1426; Rogier 1947, deel II, p. 5-66; Parker 2008, p. 24-68.

instantie zocht hij contact met de kerkleiding te Rome. Hierbij onderscheidde hij zich op dusdanige wijze dat hij in 1602 door paus Clemens VIII tot titulair aartsbisschop van Philippi werd gewijd. Eigenlijk had men hem liever tot aartsbisschop van Utrecht willen benoemen, maar dat zou voor de Staten Generaal volstrekt onacceptabel zijn geweest. Omdat de opleiding van nieuwe priesters, zoals we boven zagen, de hoogste prioriteit had, stichtte Sasbout in 1602 in Keulen, buiten het gebied van de Republiek, het Collegium Alticollense of het Hoge Heuvelcollege, genoemd naar de locatie in Keulen.⁴⁷⁷ Toen het voor de Staten Generaal duidelijk werd dat Sasbout bezig was de katholieke kerk te reorganiseren werd hij in 1603 uit de Republiek verbannen. Vanuit Keulen, waar ook zijn broer Tilman verbleef, zette hij toen het bestuur van de Noord-Nederlandse bisdommen voort. Het Collegium Alticollense, gewijd aan Willibrordus en Bonifatius, de bringers van het christendom in de Noordelijke Nederlanden, bleef volop in de belangstelling van Sasbout staan. Hij koos het tot zijn residentie en hij bracht er vele roerende kerkelijke goederen uit de Republiek in veiligheid, die tot dan toe door geestelijken en particulieren verborgen waren gehouden. Daaronder vielen talloze relikwieën, niet alleen uit Noord-Nederland, maar ook uit andere delen van Noordwest-Europa.⁴⁷⁸ Uit de Republiek verwierf hij bijvoorbeeld het hoofd van Balthazar Gerards die als moordenaar van Willem van Oranje als katholiek martelaar werd beschouwd.⁴⁷⁹ Dit laatste illustreert wel het karakter van Sasbout en zijn felle oppositie tegen de protestanten en de nieuwe Republiek.⁴⁸⁰

Sasbout's preoccupatie met paramenten kreeg vorm in de collegekapel te Keulen, die hij voorzag van een aantal kostbare laatmiddeleeuwse kerkgewaden, mogelijk geschenken van de pauselijke nuntius te Brussel of de aartshertogen Albrecht en Isabella.⁴⁸¹ De gewaden verhuisden in 1683 met het Collegium Alticollense mee naar Leuven en bij het schisma van Utrecht in 1723 werden diverse inventarisstukken – voor het merendeel paramenten – door leden van de Oudbisschoppelijke Cleresie naar Noord-Nederland overgebracht, in eerste instantie in 1724 naar de pastorie van Nicolaas Broedersen in Delft, die provisor werd van het in 1725 nieuw opgerichte seminarie van de Cleresie in Amersfoort. In 1727 arriveerden de stukken in Amersfoort. Daar was tot voor kort een aantal gewaden nog steeds aanwezig. In 2019 werden ze overgebracht naar de oud-katholieke Gertrudiskathedraal te Utrecht. Van de naar Amersfoort getransporteerde objecten bestaat een inventarislijst uit 1724 (zie bijlage VIII).⁴⁸² Hieronder bevindt zich een uitzonderlijk rijk gedecoreerd rood kazuifel met een

⁴⁷⁷ Aanvankelijk was het college in Keulen bestemd voor de opleiding van priesters voor heel Noord-Nederland. In 1617 zou voor de priesters van het bisdom Haarlem het Pulcheria-college in Leuven worden opgericht. Van toen af was het seminarie te Keulen bestemd voor de priesters in het gebied van het aartsbisdom Utrecht. Parker 2008, p. 69-111.

⁴⁷⁸ De Kruijf 2011, p. 112-124..

⁴⁷⁹ Het hoofd van Balthazar Gerards is in de tweede helft van de zeventiende eeuw vernietigd. Bosma 1983, p. 94-96.

⁴⁸⁰ Rogier 1947, deel II, p. 31.

⁴⁸¹ De aartshertogen waren gewoon om nieuwe katholieke instellingen voor de opleiding van priesters te begiftigen met kerkelijke kostbaarheden. Vgl. Arblaster 1998, p. 87-92.

⁴⁸² Utrecht, Het Utrechts Archief (HUA), Oud-Katholiek Seminarie, inv. nr. 561. Smit, Jacobs 1994, p. 152-153; De Beer 2019-2020, p. 31-34. Over de sacristie-inventaris van Collegium Alticollense in Keulen bereid ik een artikel voor.

De paramenten uit Alticollense die als bezit van het Metropolitaan kapittel van Utrecht in de oud-katholieke Gertrudiskathedraal te Utrecht worden bewaard, zijn de volgende: zogenaamde koorkap van Musius met toebehoren (inv. nr. 90440-106), rood kazuifel Boom van Jesse met toebehoren (inv. nr. 90440-348), wit kazuifel Boom van Jesse (inv. nr. 90440-349), twee rode dalmatieken abdij Leeuwenhorst met toebehoren (inv. nr.

voorstelling van de Boom van Jesse, vervaardigd omstreeks 1525-1530 en over de hele oppervlakte van het kazuifel van borduurwerk voorzien (afb. 149).⁴⁸³ Het borduurwerk is uit de omgeving van de Brusselse schilder Bernard van Orley (1487/1491-1541). Tussen de ranken bevinden zich aan de voorzijde twee kruiwagens van opperlui (mannen die de stenen aanleveren bij de bouw), waarmee ongetwijfeld naar een altaar van een metselaarsgilde in een stadskerk wordt verwezen. In de sacristie-inventaris waren ook twee sets van twee witte dalmatieken aanwezig (afb. 151 en 152), waarvan er een op een prominente plaats was voorzien van een afbeelding van Sinte Goedele⁴⁸⁴, hetgeen zou kunnen verwijzen naar een oorspronkelijke herkomst uit de collegiale kerk van Sint-Goedele te Brussel. Mogelijk was ook het kazuifel met de Boom van Jesse uit deze kerk afkomstig.⁴⁸⁵ Verder werd een rode koorkap met vier wisselbare schilden genoemd. Deze Zuid-Nederlandse koorkap uit circa 1530 gaat sinds het begin van de twintigste eeuw door het leven als de ‘koorkap van Musius’ (zie paragraaf 5.3.1.2) (afb. 153 en 154).⁴⁸⁶ Aan de koorkap is nu het zwaar overgeborduurde schild met het Huwelijk van Maria en Jozef bevestigd (afb. 155). Een tweede schild met de voorstelling van de Aanbidding der Wijzen, nog in redelijk ongeschonden staat, wordt los bewaard (afb. 156).⁴⁸⁷ Uit de abdij Leeuwenhorst bij Noordwijk waren twee rode dalmatieken uit de periode 1500-1525 aanwezig, die in 1571 uit de geuzenhanden waren gered (afb. 157).⁴⁸⁸

Voor eigen gebruik stelde Sasbout met oude en nieuwe onderdelen een rood met gouden kazuifel samen (afb. 158-163).⁴⁸⁹ Hij voorzag het op de achterzijde onderaan van zijn

90440-350), twee witte dalmatieken (inv. nr. 90440-351), twee witte dalmatieken met St. Goedele (inv. nr. 90440-352), kazuifel Sasbout Vosmeer met toebehoren (inv. nr. 90440-353), los koorkapschild (inv. nr. 90440-354), twee groene dalmatieken met toebehoren (inv. nr. 90440-356).

⁴⁸³ Het kazuifel werd in de twintigste eeuw (in 1959?) gesplitst in een rood en een nieuwe wit kazuifel, waarbij het oorspronkelijke rugkruis en verticale kolom van de voorzijde op een nieuw wit kazuifel uit 1959 werden overgezet en het rode kazuifel van een smaller rugkruis en verticale kolom werden voorzien, afkomstig van een ander laatmiddeleeuws Zuid-Nederlands kazuifel. Daarbij werd de gehele Boom van Jesse enigszins op de oorspronkelijke basisstof verschoven. Het rode en witte kazuifel bevinden zich nu als bezit van het Metropolitane kapittel van Utrecht (inv. nrs. 90440-348 [rood kazuifel] en 90440-349 [wit kazuifel]) in de oud-katholieke Gertrudiskathedraal te Utrecht. De Beer 2015 (Laatmiddeleeuwse paramenten), p. 113; De Beer 2015 (Twee kazuifels met Boom van Jesse), p. 250-252, cat. nr. 83.

⁴⁸⁴ De clavi (vertikale sierboorden) van de dalmatieken werden in 1959 overgezet op vier nieuwe witte dalmatieken, waarvan de basisstof overeenkomst met die van het nieuwe witte kazuifel van de Boom van Jesse (zie hierboven). De dalmatieken bevinden zich nu als bezit van het Metropolitane kapittel van Utrecht (inv. nrs. 90440-351 [twee witte dalmatieken] en 90440-352 [twee witte dalmatieken met St. Goedele]) in de oud-katholieke Gertrudiskathedraal te Utrecht.

⁴⁸⁵ Oppervlakkige research naar het zestiende-eeuwse paramentenbezit van de kathedraal van Sint-Michiël en Sint-Goedele te Brussel heeft nog niets opgeleverd. Vgl. bijvoorbeeld Velge 1925; Van Ypersele de Strihou, p. 118-119, cat. nr. 52 (een witte koorkap uit ca. 1540 met borduursels toegeschreven aan Bernard van Orley).

⁴⁸⁶ De vermeende koorkap van Musius bevindt zich nu als bezit van het Metropolitane Kapittel van Utrecht in de Gertrudiskathedraal in Utrecht (inv. nr. 90440-106); De Beer 2015 (Laatmiddeleeuwse paramenten), p. 112-113; De Beer 2018, p. 28-29; De Beer 2019-2020, p. 31.

⁴⁸⁷ Het koorkapschild bevindt zich nu als bezit van het Metropolitane kapittel van Utrecht (inv. nr. 90440-354) in de oud-katholieke Gertrudiskathedraal te Utrecht. Bij dit schild is in de periode 1900-1925 een nieuwe neogotische koorkap gemaakt die zich eveneens als bezit van het Metropolitane kapittel van Utrecht (inv. nr. 90440-386) in de oud-katholieke Gertrudiskathedraal te Utrecht bevindt.

⁴⁸⁸ Beide damatieken bevinden zich nu als bezit van het Metropolitane kapittel van Utrecht (inv. nr. 90440-350) in de oud-katholieke Gertrudiskathedraal te Utrecht. De Beer 2015 (Laatmiddeleeuwse paramenten), p. 108-110; De Beer 2015 (Twee dalmatieken uit de abdij Leeuwenhorst), p. 226-227, cat. nr. 68; De Beer 2015 (Gered uit geuzenhanden), p. 10-12.

⁴⁸⁹ Het kazuifel van Sasbout Vosmeer bevindt zich nu als bezit van het Metropolitane kapittel van Utrecht (inv. nr. 90440-353) in de oud-katholieke Gertrudiskathedraal te Utrecht. Waarschijnlijk is de basisstof in de

geborduurde wapenschild (gevierendeeld: a en d: Vosmeer: een klimmende eenhoorn; b en c: Sasbout: drie goudsbloemen, 2 en 1; afb. 160). Het rugkruis van dit kazuifel is voorzien van een fraaie kruisigingsvoorstelling, wederom uit de omgeving van Bernard van Orley (afb. 158). Op de voorzijde een kolom met drie heiligen boven elkaar: Gregorius de Grote, patroon van de studenten, en Willibrordus en Bonifatius, patroonheiligen van de Hollandse Zending en van het Keulse college (afb. 159, 161, 162 en 163). Voor deze vaderlandse heiligen had hij aan het einde van de zestiende eeuw een broederschap voor geestelijken en leken opgericht. De kazuifelkolom is op de middeleeuwse manier geborduurd met nissen boven elkaar met gelobde koepeltjes die ontleend zijn aan Amsterdams borduurwerk uit circa 1525.⁴⁹⁰ De heiligenfiguren lijken op het eerste gezicht ook middeleeuws, maar bijvoorbeeld de uitwerking van de gewaden van de heiligen verraadt een ontstaan aan het begin van de zeventiende eeuw. Het heeft er alle schijn van dat de heiligenfiguren door Sasbout zelf werden vervaardigd en ingepast in een kazuifelkolom uit circa 1525. Voor de attributen van Bonifatius had Sasbout schetsen gemaakt.⁴⁹¹ Ook de bursa met het hoofd van Maria in een medaillon, die op dit moment bij het kazuifel met de Boom van Jesse is ondergebracht, is mogelijk eigenhandig door Sasbout voor het Keulse seminarie gemaakt, en mogelijk voor zijn persoonlijke kazuifel (afb. 164 en 165).⁴⁹² Het borduurwerk van de heiligenfiguren op kazuifel en bursa is uitgevoerd in gelegd gouddraad, met zijde gehecht, en in zijde in steel- en ingrijpsteek, de gezichten in point miniature. Het gouborduursel in lazurtechniek, dat de heiligenfiguren op de voorzijde van het kazuifel omringt, behoort tot de oorspronkelijke kolommen uit circa 1525.⁴⁹³

Het is bekend dat Sasbout al zijn vrije tijd besteedde aan het samenstellen en borduren van kerkgewaden voor noodlijdende kerken.⁴⁹⁴ In het verzamelwerk *Batavia Sacra* uit 1716 staat in de levensbeschrijving van Sasbout genoteerd: *‘Wanneer hy ledigen tijd had, Was zijne gewoonte, zelfs als hy al Aaarts-bisschop [sic] was geworden, Kazuifels, Kelkdekzels en*

negentiende eeuw gewijzigd in effen rood fluweel. Cat. tent. Schilderen met gouddraad en zijde, 1987, p. 119, cat. nr. 58, p. 198, afb.; De Beer 2015 (Laatmiddeleeuwse paramenten), p. 109-110; De Beer 2015 (Kazuifel van Sasbout Vosmeer), p. 183-184; De Beer 2015 (Gered uit geuzenhanden), p. 10-12; De Beer 2015 (De apostolisch vicaris), p. 23; De Beer 2019-2020, p. 31-33.

⁴⁹⁰ Defoer 1987, p. 72-73. De makers van deze borduurwerken hebben ook gebruik gemaakt van ontwerpen van Jacob Cornelisz. van Oostsanen. Van twee gaffelkruisen uit circa 1510-1520 in Museum Catharijneconvent toont de ene de Geboorte van Christus (Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2074; Leeftang en Van Schooten 2015, p. 220, cat. nr. 64; Cat. tent. Schilderen met gouddraad en zijde, Utrecht, Rijksmuseum Catharijneconvent, 1987, p. 116, cat. nr. 41, p. 179, afb.; Defoer 2015, p. 44-45; Defoer 1987, p. 72) en de andere het Pinksterwonder (Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2076; Leeftang en Van Schooten 2015, p. 227-228, cat. nr. 69; Defoer 2015, p. 44-45; Defoer 1987, p. 72-73, afb. 19). De gelobde koepeltjes zijn ook aanwezig op de kolom van een kazuifel dat afkomstig is van de oud-katholieke kerk op het Noord-Friese eiland Nordstrand en waarvan de huidige verblijfplaats onbekend is (Defoer 1987, p. 72-73; Enklaar 1933, p. 70-72). Op de achterzijde van het kazuifel bevindt zich een kruis met de geschiedenis van een onbekende bisschop. Ook dit borduurwerk is omstreeks 1510 vervaardigd in de omgeving van Jacob Cornelisz. van Oostsanen. Tenslotte is een nis met gelobd koepeltje aanwezig onderaan op de voorzijde van het witte kazuifel uit de oud-katholieke kerk van Enkhuizen (Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t156a), hetgeen aantoont dat het borduurwerk op dit kazuifel in een latere periode is geassembleerd.

⁴⁹¹ Utrecht, Het Utrechts Archief (HUA), Sasbout Vosmeer, handschrift *‘Quomodo pingantur effigies sanctorum Batavorum’*. Van Eck 2007, p. 54, 56.

⁴⁹² De bursa bevindt zich nu als bezit van het Metropolaan kapittel van Utrecht (inv. nr. 90440-348e) in de oud-katholieke Gertrudiskathedraal te Utrecht.

⁴⁹³ Cat. tent. Schilderen met gouddraad en zijde, 1987, p. 119, cat. nr. 58; De Beer 2015 (Kazuifel van Sasbout Vosmeer), p. 183-184.

⁴⁹⁴ Van Heussen 1716, p. 194; De Beer 2015 (De apostolisch vicaris), p. 23.

veelerhande andere kerk-cieraaden met eigen handen te maaken. Ja hy heeft al een groot getal van diergelijke cieraaden gemaakt, om de verarmde Kerken, als een tweede Paulus, met den arbeid zijner handen te helpen.’⁴⁹⁵ Iets vergelijkbaars vinden we met betrekking tot Sasbout vermeld in het memorieboek of calendarium-necrologium van het St. Plechelmuskapittel te Oldenzaal, vastgelegd in 1613.⁴⁹⁶ Nadat Ambrosius Spinola in 1605 en 1606 de steden Lingen, Oldenzaal en Groenlo en omliggende gebieden voor de Spanjaarden op de Republiek had heroverd, werd Sasbout door de pauselijke nuntius zo snel mogelijk hier naar toe gestuurd om er het katholieke geloof opnieuw te vestigen. Hij zou tot 1608 in Oldenzaal blijven, waarna Philippus Rovenius het bestuur aldaar voortzette. Onder 22 september (de datum van de bisschopswijding van Sasbout) staat in het Oldenzaalse memorieboek: *‘Tevens wordt de bisschopswijding van de hoogverheven en hoogerwaarde heer Sasbout herdacht, aartsbisschop van Philippi en Utrecht, en apostolisch vicaris van Holland en de andere door de ketters bezette provincies alsmede van de kort geleden in het jaar 1605 weer onder Spaans gezag gekomen gebieden. Om niet te spreken van andere aan onze kerk bewezen weldaden: hij heeft ze rijkelijk bedeed met velerlei ornamenten, kazuifels, dalmatieken, voorhangen, rode damasten koorkappen en tapijten. Daarom is in het jaar 1613 zijn gedachtenis hier vastgelegd, hoewel hij nog in leven is. Na zijn dood moet deze in ere gehouden worden met een jaarlijkse gedenkdag waarvan de datum in dit boek zal worden opgetekend.’*⁴⁹⁷

Sasbout was dus hoogstpersoonlijk bezig om de goeddeels geplunderde kerken in Oost-Nederland weer van paramenten te voorzien. Een deel maakte hij blijkbaar zelf en een ander deel bestond waarschijnlijk uit door hem ingenomen middeleeuwse paramenten, die her en der door geestelijken of particulieren in veiligheid waren gebracht. Nadat hij in 1602 in Rome tot aartsbisschop van Philippi was gewijd, mocht hij immers beschikken over de kerkelijke goederen in het gebied van de Hollandse Zending. De St. Plechelmuskerk ontving van hem dus tijdens zijn verblijf in Oldenzaal een ruime schenking aan liturgische gewaden, waarom zijn gedachtenis nog bij leven in het necrologium werd vastgelegd.⁴⁹⁸ In het Oldenzaalse memorieboek wordt nader ingegaan op de schenking: *‘Van de oude gewijde gewaden hebben we [na de invallen der Geuzen (RdB)] nog een goudfluwelen kap en een kazuifel met twee dalmatieken. Verder drie groenzijden kappen met een bijna versleten kazuifel en twee bijna versleten dalmatieken. Dan zijn er drie nieuwe kappen van rode zijdedamast, geschenken van de Doorluchtige Heer Sasbout, aartsbisschop van Philippi en apostolisch vicaris. Hij schonk ook een kap en een kazuifel van witte zijde met twee witte dalmatieken; verder een rood kazuifel met rode dalmatieken, een paars kazuifel met dalmatieken, en een zwart kazuifel met*

⁴⁹⁵ H. van Heussen, *Batavia Sacra*, deel III, Antwerpen 1716, p. 194.

⁴⁹⁶ Website www.plechelmusbasiliek.nl door Jan Oude Nijhuis, Guus Goorhuis, Gerard Bartelink, 2009, Memorieboek of calendarium-necrologium van het St. Plechelmuskapittel te Oldenzaal.

⁴⁹⁷ Vertaling G. Bartelink. Oorspronkelijke tekst: *‘Item Memoria Consecrationis Illustrissimi et Reverendissimi Domini Sasboldi Archiepiscopi Philippensis et Ultraiectensis et per Hollandiam aliasque per haereticos occupatos Belgij provincias ac nuper reductas anno 1605 Transisalanie partes Vicarij Apostolici. Qui praeter comptura alia Ecclesiae nostrae collata beneficia, de varijs ornamentis, casulis dalmaticis, antependijs, cappis rubris damascenis, tapetibus, alijsque liberaliter providit. Ideoque memoria ipsius adhuc superstitis anno 1613 hic est posita, et quotannis celebranda eritque post mortem in benedictione cum anniversaria memoria in hoc libro notanda.’*

⁴⁹⁸ Mogelijk behoort de koorkap uit ca. 1510-1530 in de St. Plechelmus-basiliek in Oldenzaal (inv. nr. 10400-88) tot de schenking van Sasbout.

dalmatieken. Bovendien schonk hij een wit antependium, als tweede een rood antependium, als derde een paars antependium, als vierde ook een groen antependium. Tot zijn schenking behoren ook vier groene kleden om de kanunnikenbanken te bedekken, en een rood tapijt voor het priesterkoor, enkele bursa's, kandelaars, corporales en nog enkele andere zaken. Vanwege deze en verschillende andere weldaden besloot het Kapittel hem een jaarlijkse memoriedag toe te kennen. Deze staat in het memorieboek opgetekend op 12 september, de dag van zijn bisschopswijding'.⁴⁹⁹ Wellicht heeft Sasbout ook bemoeienis gehad met het kazuifel uit circa 1600 uit Oost-Nederland in Museum Catharijneconvent, waarop twee verticale kolommen uit 1450-1500 zijn bevestigd die gelijk zijn aan de verticale kolommen van de gaffelkruisen op het kazuifel, dat bisschop David van Bourgondië van Utrecht aan het einde van de vijftiende eeuw aan de Janskerk in Utrecht schonk (nu in de kathedraal van Luik). Mogelijk zijn de verticale kolommen afkomstig van een kazuifel uit een schenking van David van Bourgondië aan de Lebuinuserkerk van Deventer (afb. 166 en 167).⁵⁰⁰

Verder werd in 1611 een partij paramenten naar Sasbout in Emmerik gezonden (zie bijlage VII). De herkomst hiervan is helaas niet duidelijk, maar omdat Emmerik – onderdeel van het oude Aartsbisdom Utrecht – als uitwijkplaats voor Nederlandse katholieken gold, is het aannemelijk dat deze paramenten vanuit Nederland in veiligheid waren gebracht.⁵⁰¹ Zoals we in paragraaf 3.1 zagen waren in de periode 1590-1610 ook paramenten en andere kostbaarheden van het voormalige kapittel van Oudmunster te Utrecht tijdelijk in Emmerik gestald. Deze objecten keerden weer naar Utrecht terug. Waar Sasbout uiteindelijk de paramenten van de partij van 1611 heeft gelaten, is niet bekend. Ook in de Friese dorpen Dronrijp en Hallum heeft Sasbout waarschijnlijk paramenten in bewaring gekregen. In 1593 verbleef hij in Friesland, onder andere bij de vier zusters Eminga op de Sythjemastate in Hallum. De jonkvrouwen Camminga die in hun state in Dronrijp paramenten verborgen hielden, hebben die mogelijk bij die gelegenheid aan Sasbout overgedragen.⁵⁰² Van het kartuizerklooster Monnikhuizen bij Arnhem konden rond 1600 door de zorg van de kartuizer Joannes Commotius een aantal

⁴⁹⁹ Utrecht, Het Utrechts Archief (HUA), Collectie Rijsenburg 17, inv. nr. 130: Acta Rovenii (over de Collegiale kerk van Oldenzaal), in 1616 geschreven te Oldenzaal, Caput 6 'DE THESAURARIO, SEU PRAEFECTO SACRISTIAE': 'Ex vestibus sacris habemus ex antiquis unam cappam ex panno aureo, similiter casulam et duas dalmaticae. Item tres cappas ex caeruleo holoserico, cum casula et duabus dalmaticis pene tritis. Item tres cappas novas ex serico damasceno rubro, quas donavit Illms D. Sasboldus Archiepiscopus Philippensis, Vicarius Apostolicus, qui etiam dedit cappam albam ex serico et casulam cum duabus dalmaticis albis; item casulam rubram cum rubris dalmaticis; casulam violaceam cum dalmaticis, et casulam nigram cum dalmaticis. Donavit idem antependium album, item aliud rubrum, et tertium violaceum, quartum quoque viridis coloris. Donavit quoque quatuor tapetia viridia ad tegenda subcellia Canonicorum, et unum tapetum rubrum pro presbyterio, quasdam bursas, candelabra, corporalia et alia nonnulla, propter quae et plura beneficia, consensu Capituli, assignata est illi annua memoria in libro Memoriarum die 12 Septembris, die nimirum consecrationis illius, ut iste solemnus habeatur dum vixerit, et post mortem recolatur dies ejus anniversarius.'. Geerdink 1876, p. 442-443. http://www.plechelmusbasiliek.nl/pdf/ACTA_ROVENII_02_Hfdst_1-18_vertaling.pdf, door G. Goorhuis, 2009 (bezoekt op 20-05-2022).

⁵⁰⁰ Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2005. Leeflang en Van Schooten 2015, p. 203-204, cat. nr. 51.

⁵⁰¹ Brasjen – Mudde 2018, p. 124-125. Misschien zijn de paramenten in de kerk van Emmerik gebleven. Stephan Kuhn heeft in zijn doctoraalscriptie uit 2016 de paramenten bestudeerd die zich heden ten dage in de St. Martini-Kirche van Emmerik bevinden en daar ook borduurwerk van Jacob van Malborch uit Utrecht tussen aangetroffen. De optie dat een deel van de vijftiende- en zestiende-eeuwse paramenten uit Noord-Nederland (Utrecht?) afkomstig waren en in 1611 in Emmerik in veiligheid werden gebracht, wordt echter niet besproken. Kuhn 2016, p. 45-82, 114-127.

⁵⁰² Brasjen – Mudde 2018, p. 63.

kerkboeken en een kist met kerkgewaden en kelken naar Keulen worden overgebracht.⁵⁰³ Uit het cisterciënzerklooster ‘Groot Galilea’ van Sibculo in Overijssel, dat in 1604 onder de sloperhamer viel, werden door de rentmeester nog enkele voorwerpen gered, namelijk een Mariabeeld met drie kostbare kronen, een verguld zilveren kelk met pateen, bijna één pond zwaar, een gouden munststuk, een kostbare koorkap met daarop de Verrijzenis Onzes Heeren gestikt, nog een kelk met toebehoren met op de voet een beeltenis van de H. Jacobus en een oliedoosje. De rentmeester stelde deze objecten ter beschikking van Sasbout Vosmeer, die ze aan de deken van Oldenzaal gaf. Deze zou ervoor hebben gezorgd dat alles in het Collegium Alticollense te Keulen terecht kwam.⁵⁰⁴ Enkele liturgische gewaden belandden echter in Oldenzaal, zoals is opgetekend in het Oldenzaalse Memorieboek: ‘Ook bezitten we nog een bijzonder mooi rood zijden kazuifel met twee dalmatieken, dat vroeger toebehoorde aan het nu helaas verwoeste klooster te Sibculo. Uit datzelfde klooster is bovendien een lichtgroen kazuifel met twee dalmatieken afkomstig’.⁵⁰⁵

Zoals gezegd was het Keulse Collegium Alticollense een belangrijke bestemming voor allerlei geredde kerkelijke objecten, waaronder paramenten. Het is veelzeggend dat Sasbout de sacistie-inventaris van Alticollense, die hij zijn priesterstudenten als voorbeeld voorschotelde, voor ongeveer de helft – en wel de belangrijkste helft (in de kleuren rood en wit) – had samengesteld uit rijk gedecoreerde, prereformatorische gewaden.⁵⁰⁶ De gewaden met een lagere liturgische rang (vooral in de kleuren groen en violet) waren van een sobere uitvoering. Waarschijnlijk probeerde Sasbout de situatie in laatmiddeleeuwse kerken te kopiëren waar zowel eenvoudige als rijke gewaden naast elkaar aanwezig waren. De eenvoudige gewaden, die overigens niet bewaard zijn gebleven, kunnen gebaseerd zijn geweest op de aanbevelingen van Carolus Borromeus. Sasbout was al vroeg bekend met de geschriften van de Milanese aartsbisschop. Hij transcribeerde delen van de *Instructiones* en van het *Caeremoniale Episcoporum* uit 1600 of 1606⁵⁰⁷ om voor zichzelf een handleiding te maken voor de vervaardiging van bisschoppelijke gewaden en andere paramenten, alsmede een overzicht van de historische ontwikkeling van de kerkgewaden (afb. 168, 169 en 170).⁵⁰⁸ Daartoe verving hij de Italiaanse door Brabantse en Keulse maten. Veel meer dan een persoonlijke interesse voor dit onderwerp

⁵⁰³ De Backer 1985, p. 29; Van Bommel 2005, p. 97.

⁵⁰⁴ Tops s.a. (circa 1990), p. 26-27.

⁵⁰⁵ Utrecht, Het Utrechts Archief (HUA), Collectie Rijsenburg 17, inv. nr. 130: Acta Rovenii (over de Collegiale kerk van Oldenzaal), in 1616 geschreven te Oldenzaal, Caput 6 ‘*DE THESAURARIO, SEU PRAEFECTO SACRISTIAE*’: ‘*Habemus quoque casulam insignem rubram holosericam cum duabus dalmaticis, pertinentem olim ad monasterium Sipkelo, nunc pro dolor dirutum. Item casulam subviridem cum dalmaticis ex eodem monasterio*’. Geerdink 1876, p. 443-444. http://www.plechelmusbasiliek.nl/pdf/ACTA_ROVENII_02_Hfdst_1-18_vertaling.pdf, p.

⁵⁰⁶ Het is onduidelijk of de gewaden, en dan met name de kazuifels, op dat moment nog hun oorspronkelijke gotische vormen hadden of dat ze al waren bijgeknipt in het Romeinse model.

⁵⁰⁷ In het *Caeremoniale Episcoporum* worden alleen de verschillende paramenten besproken zonder veel details.

⁵⁰⁸ Utrecht, Het Utrechts Archief (HUA), Sasbout Vosmeer, toegangsnummer 1003, inventarisnummer 76 (een handschrift in het Latijn uit 1605, ‘*de habitu episcoporum*’ met voorschriften over de kleding van bisschoppen); Utrecht, Het Utrechts Archief (HUA), Sasbout Vosmeer, toegangsnummer 1003, inventarisnummer 77 (een elfzijdig katern op A5-formaat met handgeschreven aantekeningen over paramenten en ambtskledij in het Latijn met schetsen door Sasbout Vosmeer uit 1606-1614 (?), gebaseerd op een andere bron, waarschijnlijk het vernieuwde *Caeremoniale Episcoporum* uit 1606). Op de eerste pagina een ontwerptekening voor de vervaardiging van een cappa magna, het statiegewaad voor een bisschop, aartsbisschop of kardinaal. Op twee pagina’s wordt bovenaan vermeld dat het hier gaat om aanwijzingen van Borromeus [‘*Ex Borromei actis*’, ‘*Ex Borromeo*’)]. Brasjen – Mudde, p. 127-129; Lugtigheid 2021, p. 59.

is het kennelijk niet geweest. Hij liet het bij handmatige transcripties en zorgde bijvoorbeeld niet voor een gedrukte uitgave. Blijkbaar vond hij het belangrijker om de continuïteit van de katholieke kerk in Noord-Nederland te versterken met herkenbare traditionele gewaden. Ook zijn eigenhandige borduurwerken – de heiligenfiguren op de kolom van zijn kazuifel – werden ingezet voor dit programma. Dat de continuïteit hier eigenlijk met nieuwe ‘oude’ heiligen werd aangegeven (zie paragraaf 2.2.4) was van ondergeschikt belang.

4.2.2 Jacob Oly te Monnickendam

Een andere mededeling, die mogelijk betrekking heeft op de paramentenproductie in de eerste jaren van de huiskerken, gaat over een andere vooraanstaande priester, namelijk Jacob Oly (of Oleus / Olaeus) (1593-1647) (afb. 171). De mededeling wordt door zijn oudere zus Tryn Oly (1585-1651) gedaan in de ‘Levens der Maagden’, een verzameling necrologieën van de grote kloppengemeenschap in Haarlem, de Maagden van den Hoeck, waarvan Tryn overste was. Na zijn theologiestudie in Leuven werd Jacob Oly als missionaris naar diverse plaatsen in de Hollandse Zending gestuurd. Hij was onder meer gedurende twaalf jaar pastoor in Monnickendam, waar eigenlijk alles opnieuw moest worden opgebouwd. In het tweede deel van de Levens der Maegden schrijft zijn zus dat Jacob in Monnickendam *‘Een frey huis [heeft] gebout tot dienst vande kerk, veel cierlicke ornamenten [heeft] gemaect’*.⁵⁰⁹ Omdat in de Levens der Maagden de term ‘ornamenten’ bijna altijd wordt gebruikt voor kazuifels of complete sets van liturgische gewaden, bestaande uit kazuifel met toebehoren, antependia en eventueel dalmatieken en koorkap, zouden we hieruit kunnen afleiden dat ook Oly zelf aan de slag is gegaan. Een parament uit de vroege zeventiende eeuw kan echter nog niet met hem in verband worden gebracht.

4.2.3 Maarten Modé te Rotterdam

Ook van de priester Maarten Modé uit Utrecht is bekend dat hij zich mogelijk bezig heeft gehouden met de vervaardiging van paramenten. Hij werd in 1615 door apostolisch vicaris Philippus Rovenius naar Rotterdam gezonden om de stad en de dorpen eromheen te gaan bedienen. In 1616 volgde zijn officiële benoeming tot pastoor van Rotterdam, hetgeen hij tot zijn dood in 1630 zou blijven. Tussen 1616 en 1622 verdrievoudigde het aantal katholieken in de stad, mede door de inspanningen van Modé. Hij kon evenwel nog niet beschikken over een vaste kerkruimte, maar *‘Verscheidene burgers deden haer huysen voor hem open’* en *‘timmerden daerin vaste altaren’* om het hun pastoor mogelijk te maken bij hen regelmatig dienst te doen. Zelf vervaardigde hij de voor de eredienst noodzakelijke ornamenten en hij moedigde de gelovigen aan hem daarbij te helpen. Met enthousiasme ging men aan de slag om de pastoor de beste en mooiste voorwerpen aan te bieden. Het is onduidelijk of hier met *‘ornamenten’* ook paramenten werden bedoeld, in deze pionierssituatie niet ondenkbaar. Evenmin is er iets bekend over hoe dat er dan heeft uitgezien.⁵¹⁰ Deze inspanningen vallen deels

⁵⁰⁹ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH Warm h92B14, f. 256r. Spaans 2012, p. 43 en 58 en CD met transcripties, deel II, f. 256r; Verheggen 2006, p. 112-113.

⁵¹⁰ Verhey 1950, p. 17.

ook onder de eerder genoemde lekeninitiatieven (paragraaf 2.2.3), waarbij welgestelde burgers kerkruintes inrichtten en voor liturgische voorwerpen zorgden.

4.2.4 De begijnen te Amsterdam en Leonardus Marius

Begijnen hadden zich al in de twaalfde eeuw in Amsterdam gevestigd. Daar hadden zij in de Nieuwezijde in de veertiende eeuw een begijnhof gesticht. Na de Alteratie van Amsterdam in 1578 mochten de begijnen op het hof blijven wonen, maar ze werden gedwongen hun middeleeuwse kapel af te staan aan de Gereformeerden die in 1607 het gebouw op hun beurt aan de Engelse Presbyteriaanse kerk overdroegen. De begijnen kerkten toen aanvankelijk tot 1635 in de sacristie van de kapel, waarna hun ook daar de toegang werd ontzegd. Van toen af werden de vieringen in een van de huizen van het Begijnhof gehouden, totdat in 1671-1672 de huidige kapel werd ingericht. De Statie van het Begijnhof gold als de oudste van de stad. De Amsterdamse begijnen hadden de alteratie met andere woorden goeddeels doorstaan en bewoonden nog steeds een deel van het Begijnhof.

De huiskerk op het Begijnhof had na de Alteratie ook de taak van de nabijgelegen kapel ter Heilige Stede overgenomen, die eveneens door de Gereformeerden was geconfisqueerd. Op de plek van de Heilige Stede zou in 1345 het befaamde Mirakel van Amsterdam hebben plaatsgehad, een hostiewonder dat in de late middeleeuwen van Amsterdam een van de grote sacramentsbedevaartplaatsen in de Lage Landen maakte. Sinds de overgang van Amsterdam naar de Reformatie is de devotie vanuit het Begijnhof gedurende de zeventiende en achttiende eeuw op bescheiden schaal in stand gehouden.⁵¹¹ Met name Leonardus Marius (1588-1652), van 1631 tot 1652 pastoor van het Begijnhof, was een groot propagandist van de mirakelcultus (afb. 172).⁵¹²

Toen Marius pastoor werd woonden er ongeveer 160 vrouwen op het Begijnhof, van wie er nog 54 begijn waren. Twee van hen waren nog voor de Alteratie geprotest. Onder leiding van Marius was de huiskerk op het Begijnhof in 1637 geheel nieuw ingericht. Er werd veel zorg besteed aan de paramenten van de priesters in de kerk. Herhaaldelijk werd er damast of wit ornament gekocht en hoewel de begijnen naar verluidt zelf het meeste met de hand maakten, werd toch voor de mooiste gewaden een professionele borduurwerker aangezocht, namelijk *'Dirck Elaerdis, bordurewerker, wonend in de Kalverstraat in het huys waer de hof geld op staen heeft.'*⁵¹³ Deze Dirck Elaerdis had in de Kalverstraat in een van de huizen van van het Begijnhof (gratis?) onderdak gekregen en voerde dit werk misschien als tegenprestatie voor zijn verblijf en dus 'om niet' uit. Helaas zijn er in het Begijnhof van Amsterdam geen paramenten uit die periode overgeleverd, behoudens twee stroken uit circa 1600-1610 (waarschijnlijk de horizontale friezen van een of twee dalmatieken), elk met een geborduurde

⁵¹¹ Tepe 1984, p. 112 – 124; Margry 1997, p. 134 – 150; Schillemans 1999, p. 204-215; Van Dijk 2004.

⁵¹² Batavia Sacra, deel II, p. 404; Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, deel 7 (herdruk), Amsterdam 1974, kolom 839-840.

⁵¹³ Voets 1953, p. 300, noot 4: Archief begijnhof, A 2, art. 18, p. 40. In 1640 ging de zaak zo goed niet meer want hij betaalde geen huishuur; zie p. 67. Deze Dirck Elaerdis komt overigens niet in de Amsterdamse gildelijsten voor.

voorstelling van het Mirakel van Amsterdam (afb. 173 en 174).⁵¹⁴ Het borduurwerk, dat van wisselende artistieke kwaliteit is, is in verschillende technieken uitgevoerd: de engelen zijn op zijde geappliqueerd; enkele details in de kleding der engelen zijn van met zijde gelegd gouddraad; de dalmatieken en ondergewaden zijn in lazuurtechniek; het overige borduurwerk is van zijde in steelsteek en ingrijpsteek; de contouren der engelen zijn met zwarte zijde aangegeven. Mogelijk zijn de engelen hergebruikte en bijgewerkte laatmiddeleeuwse fragmenten.

In de inventarislijsten die van 1650 tot 1721 van de kerk van het Begijnhof zijn opgemaakt, wordt over het algemeen slechts gesproken over eenvoudige textiele accessoires die geschonken worden door begijnen en mogelijk door hen zijn gemaakt, zoals tabernakelgordijntjes en sluiers voor het Mariabeeld. Ook wordt er af en toe stof geschonken, waarvan een eenvoudig paramentenstel met een enkel barok ornament wordt vervaardigd. In 1650 is er sprake van twee geborduurde altaarantependia, de een met een voorstelling van de Presentatie van Maria, de ander met de Visitatie, respectievelijk geschonken door de begijnen Angenitje Jacops en Annitjen Wechters met haar nichtje. Bij het antependium met de Presentatie staat: *'de mijsterse ('de meesteressen') hebbent laten borduren'*, maar wie het gemaakt heeft of waar het vandaan komt wordt niet vermeld. Beide antependia zijn niet bewaard gebleven. In 1652 wordt op het schild van een al bestaande koorkap een geborduurde voorstelling van de H. Drievuldigheid aangebracht en worden geborduurde friezen toegevoegd. Ook hier ontbreken nadere gegevens.⁵¹⁵

4.2.5 De Maagden van den Hoeck te Haarlem, de oudste en grootste kloppengemeenschap in Noord-Nederland

De oudste gemeenschap van kloppen in de Noordelijke Nederlanden werd in 1583 opgericht in Haarlem in de Hoek bij Bakenes, die daarom wel de vergadering van de Maagden van den Hoeck wordt genoemd.⁵¹⁶ In Haarlem heerste na de doorvoering van de Reformatie een tamelijk tolerant klimaat ten opzicht van de katholieken en andere dissenters. Bovendien waren Delft en Haarlem, de woonplaatsen van respectievelijk Sasbout Vosmeer en van de Haarlemse kapittelvicaris Willem Coopal (overleden in 1599), de twee vroegste centra van de katholieke missie in Noord-Nederland.⁵¹⁷ De stichter en eerste leider van de gemeenschap van de Maagden van den Hoeck was de priester Nicolaas Wiggers Cousebant (1556-1628), die zeer actief was

⁵¹⁴ Beide stroken bevinden zich in Museum Catharijneconvent te Utrecht als bruikleen van Stichting Het Begijnhof te Amsterdam. In het digitale bestand van Museum Catharijneconvent worden de stroken in de periode 1600-1610 gedateerd, maar de engelen rond 1505. De reden hiervoor is dat de engelen in lazuurtechniek zijn uitgevoerd. Deze techniek werd echter ook in het begin van de zeventiende eeuw nog toegepast (vgl. de werkstukken van de Maagden van den Hoeck te Haarlem).

⁵¹⁵ Amsterdam, Stadsarchief Amsterdam, Archief van het Begijnhof, Amsterdam, toegangsnummer 740, lijsten van geschonken, gekochte en herstelde altaar- en kerkbenodigdheden, etc., inventarisnummer 29; inventarislijsten Begijnhof Amsterdam, 1650-1717, inventarislijsten 1650 en 1652 (zie bijlage VII).

⁵¹⁶ De monografie van Jo Spaans over de Maagden van den Hoeck uit 2012 en de bijbehorende CD's met transcripties van de levensbeschrijvingen van de maagden (gebaseerd op de drie handschriften met *'De Levens der maegden'* in Museum Catharijneconvent te Utrecht [BMH Warm h92B13, BMH Warm h92B14, BMH Warm h92C10] zijn als basis gebruikt voor deze paragraaf. Spaans 2012. Daarnaast: Graaf 29-36 (1905-1915) (De 'Vergaderinghe'); Theissing 1935; Pey 1986; Monteiro 1996; Verheggen 2006; Lenarduzzi, p. 21.

⁵¹⁷ Rogier 1947, deel 2, p. 13.

als missionaris in de Hollandse Zending (afb. 177). In de turfschuur achter zijn woonhuis tegenover de Kwakelbrug bood hij twee maagden onderdak. Later zou hij assistentie krijgen van Cornelis Arentsz. Lichthert (1552-1613) en de artistiek onderlegde Agatha van Veen (1569-1623) uit Leiden, die een van de eerste generale moeders zou worden. De vergadering van de Maagden van den Hoeck was van meet af aan centraal georganiseerd, ofschoon men aanvankelijk nog her en der in de stad woonde. Er was een centrale kapel ingericht, gewijd aan de H. Bernardus van Clairvaux. Wiggers Cousebant was franciscaans georiënteerd – hij zou later franciscaan in Keulen worden – terwijl Agatha van Veen, toen ze al geestelijke maagd in de Hoeck was, haar licht had opgestoken bij de clarissen urbanisten in Leuven.⁵¹⁸ Het eerste idee was om een soort clarissenklooster te vormen. Men heeft dit wel geprobeerd, maar het bleek toch te onpraktisch omdat de maagden aanvankelijk nog verder weg in de stad woonden en het moeilijk was de getijdengebeden in De Hoek steeds bij te wonen. In plaats daarvan kozen de geestelijke leidlieden voor een regel ontleend aan die van gemeenschappen van begijnen.

Bij de kapel van de maagden was ook de vergaderruimte van het Haarlems kapittel gesitueerd, dat na de Reformatie als bestuursorgaan van het bisdom Haarlem was blijven bestaan.⁵¹⁹ De gemeenschap van de Maagden van den Hoeck was niet slechts geliëerd aan de eigen statie van Sint-Bernardus in den Hoeck, maar ook aan het Haarlemse kapittel, waarvan het bestuur zich uitstreckte over de kustprovincies van Zeeland tot Friesland. Daarmee was de kloppenvergadering van Haarlem eigenlijk een bovenlokale organisatie geworden.⁵²⁰ Behalve dat sommige Haarlemse maagden ook concreet in staties buiten Haarlem actief waren, zou de gemeenschap van de Maagden van den Hoeck een voorbeeld en ideaal worden voor andere groepen kloppen en individuele kloppen in Noord-Nederland. Jonge vrouwen kwamen vanuit heel Noord-Nederland naar Haarlem. De berichten over de kloppenvergadering in Haarlem verspreidden zich razendsnel in het katholieke netwerk. Er ontstonden interacties met kloppen uit Delft, Amsterdam, De Streek, Enkhuizen en Friesland. De Haarlemse vergadering zou vrij snel uitgroeien tot de grootste kloppengemeenschap in de Noordelijke Nederlanden. Gedurende de hele zeventiende eeuw leefden ongeveer 200 maagden bijeen in de Hoek in Haarlem (afb. 175).

Een van de eerste generale moeders, Trijn Jans Oly (1585-1651), begon met het opstellen van necrologieën van overleden maagden, die als voorbeeld konden dienen voor de prille gemeenschap in de Hoeck: de *Levens der Maegden*. Deze verzameling levensbeschrijvingen, aangelegd in de periode 1625-1651, is eigenlijk een voorloper van de kloppenboeken (zie paragraaf 4.1.3).⁵²¹ De *Levens der Maegden*, getranscribeerd en in 2012 uitgegeven door Jo Spaans bij haar monografie over de Maagden van den Hoeck⁵²², zijn een moeilijk te overschatten bron van informatie over de levenswijze van Noord-Nederlandse kloppen,

⁵¹⁸ Een vrouwelijke tak van de franciscaanse traditie. Spaans 2012, p. 68; Brasjen – Mudde 2018, p. 146-147 (noemt de exacte verblijfplaats van Agatha in Zuid-Nederland / Brabant niet).

⁵¹⁹ Lenarduzzi, p. 41; Peijnenburg 2015.

⁵²⁰ J. Spaans, *Oly, Catharina Jansdr.*, in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*.

⁵²¹ De levens zijn verdeeld over drie handschriften die nu bewaard worden in Museum Catharijneconvent te Utrecht: *Levens der maegden*, deel I (BMH Warm h92B13), *Levens der maegden*, deel II, voorafgegaan door een korte levensbeschrijving van de tweede overste, Joost Cats (BMH Warm h92B14); *Levens der maegden*, deel III (BMH Warm h92C10).

⁵²² Spaans 2012, met op CD de transcripties van de volledige drie boeken van de *Levens der Maagden*.

bijvoorbeeld over de doelen die werden nagestreefd, over de dagorde en over welke werkzaamheden er precies werden verricht. En daarbij wordt ook stil gestaan bij het vervaardigen van paramenten voor de eredienst. Deze berichten geven een zeer zeldzame inkijk.

De min of meer structurele productie van paramenten lijkt in de Noordelijke Nederlanden geïnitieerd door de Maagden van den Hoeck en kon door de bovenlokale rol en invloed van deze gemeenschap verder worden verspreid, in eerste instantie over het gebied van het bisdom Haarlem. Zij werkten dus niet alleen voor de eigen kerk, de huiskerk van Sint-Bernardus in den Hoeck te Haarlem, maar ook voor andere huiskerken in het bisdom van Haarlem. Volgens Trijn Oly werd ook de zang door kloppen in de liturgie en het beoefenen van de katholieke kerkmuziek in het algemeen vanuit de Haarlemse gemeenschap verspreid.⁵²³ Kloppen zongen ook tijdens het borduren.⁵²⁴ Tevens hebben de Haarlemse kloppen, naar het schijnt, geprobeerd een eigen bibliotheek aan te leggen.⁵²⁵ Men probeerde met andere woorden zoveel mogelijk de gewoontes en bezigheden van de middeleeuwse begijnen na te doen en voort te zetten.

Het heeft er alle schijn van dat de eerste leden van de gemeenschap van de Maegden van den Hoeck in Haarlem behoorden tot welgestelde katholieke families in de Noordelijke Nederlanden.⁵²⁶ Er waren in Haarlem kloppen uit regentenfamilies van Amsterdam, Delft, Enkhuizen, Leiden en Naarden, zoals Machtelt Bicker (Amsterdam), Barbara Jans Ooms, de maagden uit de Haarlemse families Ban, Dob of Bogge en leden van de Friese adel: Berber van Juckema (afb. 176) en de zussen Sixtus van Emmenga.⁵²⁷ Zij woonden op zichzelf en hadden een eigen huishouden met dienstboden. Zeker de eerste tijd zal economische onafhankelijkheid een voorwaarde zijn geweest voor toetreding tot de vergadering. Misschien is dit ook indicatief voor de sociale samenstelling van de andere gemeenschappen van geestelijke maagden in de Republiek. De maagden hoefden dan wel niet voor het geld te werken, maar moesten toch hun *“handwerk oeffenen, niet om rijker te worden maer om d'aerme menschen te helpen, om de Kerk en den Autaer te vercierem”*.⁵²⁸ Ook wat dit betreft kwamen de geestelijke maagden overeen met de begijnen, die in de late middeleeuwen eveneens uit de maatschappelijke elite afkomstig waren en zich toelieden op de paramentenproductie, zij het dat ze dat soms voor geld deden. Pas later werden ook armere maagden in de gemeenschap van Haarlem toegelaten. De Haarlemse maagden stichtten tevens een opleidingscentrum of naaischool voor jonge meisjes, het zogenaamde *‘Maagdenhuis’*.⁵²⁹ Hier werden jonge meisjes onder andere opgeleid in het

⁵²³ Lenarduzzi, p. 216. Ook op dit gebied was Agatha van Veen de initiator.

⁵²⁴ Verheggen 2021, p. 261-312.

⁵²⁵ Maja van Leeuwen doet op dit moment onderzoek naar aspecten van de boekerij van de Maagden van den Hoeck.

⁵²⁶ Pey 1986, p. 152-155.

⁵²⁷ Een twintigtal (of zelfs dertigtal) kloppen was afkomstig uit Friesland, voor het merendeel uit adellijke families (Winkler 1895, p. 1-40; Hofstee 2014, p. 39, 51-53). Een van de stichters van de Haarlemse vergadering, de priester Nicolaas Wiggerzoon Cousebant, onderhield contacten met de Friese jonkvrouwen en haalde hen over hun religieuze aspiraties in Haarlem vorm te geven. Cousebant was een van de wervende krachten voor de kloppenvergadering. Rond 1600 reisde hij regelmatig naar Friesland, waar hij nauwe contacten had met de Friese landadel (Hofstee 2014, p. 45).

⁵²⁸ *Onderwysingen of maniere van leven voor de geestelycke dochters van het Oratorie* (Gent: Mauritius van der Ween s.a.), p. 170; W. Schoenius, *De Weg der Suyverheyt van d'Hollantse Maegden* (Antwerpen: voor Philippus van Eyck [Amsterdam] 1676), p. 244. Theissing 1935, p. 133.

⁵²⁹ Spaans 2012, p. 44-46; Brasjen – Mudde 2018, p. 137.

vervaardigen van borduurwerk. Sommige Haarlemse kloppen konden dus vele jaren achtereenvolgend geïmplementeerd zijn in het paramentenbedrijf.

4.2.5.1 *Agatha van Veen, initiator van het paramentenbedrijf bij de Haarlemse maagden*

Volgens de *Levens der Maegden* was het Agatha (of Aechtjen) Cornelis van Veen (1569-1623) die startte met het vervaardigen van paramenten in de kloppenvergadering in Haarlem: *'[Zij] is oock de eerste gheweest int perdueren, maeckende veel frie cruicen inde casoffels ende andere devote beelden'*.⁵³⁰ Ongetwijfeld zal Wiggers Cousebant, die de nood van de tijd kende, hier een grote rol bij hebben gespeeld. Agatha en haar zus Maria (of Maritge) Cornelis van Veen (overleden in 1612) sloten zich beiden aan bij de Maagden van den Hoeck vrij snel na de stichting van de gemeenschap in 1583 en schonken bij die gelegenheid een damasten ornament (een kazuifel of een set paramenten) aan de Haarlemse vergadering, dat ze mogelijk zelf hadden gemaakt en dat omstreeks 1620 nog werd gebruikt.⁵³¹ Zij behoorden beiden tot een aanzienlijke familie van Leidse bestuurders (afb. 178). Hun ouders waren Cornelis Jansz. van Veen (1520-1591), burgemeester van Leiden, en Geertruyd Simons van Neck (1530-...). Cornelis en Geertruyd waren bij de komst van de Reformatie in 1572 met hun omvangrijke gezin als zogenaamde *'glippers'* naar Zuid-Nederland ('Brabant') getrokken met uitzondering van Agatha's oudste broer Simon, die als enige in Leiden achterbleef.⁵³² De familie zou in 1577 weer naar Leiden terugkeren en haar oude huis aan het Pieterskerkhof betrekken. Zoon Otto (1557-1629) bleef achter in Luik om daar zijn in Leiden begonnen schildersopleiding voort te zetten. Hij zou het grootste deel van zijn werkzame leven in de Zuidelijke Nederlanden doorbrengen, leermeester van Peter Paul Rubens worden en hofschilder van de aartshertogen Albrecht van Oostenrijk en Isabella van Spanje.⁵³³ Het gezin van Veen werd zoals zovele Noord-Nederlandse families doorkliefd door de Reformatie: Simon en Pieter – ook een verdienstelijk schilder – gingen over tot de nieuwe leer, de andere broers en zussen en hun ouders bleven katholiek; Agatha, Maria en een andere zus werden geestelijke maagd; twee dochters van Simon, Geertruydt en Margaretha, werden ook geestelijke maagd, respectievelijk in Haarlem en in Utrecht; Simons zoon Jan werd priester.

Ofschoon volgens de *Levens der Maegden* Agatha en Maria van Veen bij hun toetreding tot de kloppenvergadering *'haer wereltsche clederen ende cleynoodien'* verkochten voor de leniging van de nood van armen en voor de versiering van kerk en altaar, is de persoonlijke boedel van Agatha bij haar dood nog behoorlijk omvangrijk en kostbaar.⁵³⁴ Agatha van Veen had in elk geval grote aanleg voor de vervaardiging en het borduren van paramenten, in het bijzonder voor het maken van fraaie kazuifelkruisen en andere vrome voorstellingen. Misschien had zij dit

⁵³⁰ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH Warm h92B13, f. 104v. Spaans 2012, CD met transcripties, deel I, f. 104v; Caron 1987, p. 27-28.

⁵³¹ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH Warm h92B13, f. 100r. Spaans 2012, CD met transcripties, deel I, f. 100r.

⁵³² Lenarduzzi 2019, p. 61-80.

⁵³³ Rogier, deel 5 (1964), p. 1015; Ekkart 1974, p. 95-105; Lenarduzzi 2019, p. 61.

⁵³⁴ Groenveld 1995, p. 50. Anderen, zoals Machtelt Bickers, deden dat ook.

werk eveneens geleerd bij de zusters in Leuven. Zij had een bijzonder gevoel voor het versieren van de kerk en het altaar en zij leerde anderen de kunst van het borduren, onder meer aan twee arme maagden van de vergadering. Doordat ze op een onbekend moment eveneens generale moeder werd, had ze grote invloed op de kloppenvergadering, wellicht dusdanig dat ze de motor achter de paramentenproductie van de Haarlemse maagden kon worden. Verder schijnt ze de kerkelijke zang te hebben geïntroduceerd en het zangkoor te hebben opgericht, terwijl ze bovendien viool speelde, naast het orgel het belangrijkste begeleidingsinstrument van de koorzang.⁵³⁵ De generale moeders na haar zouden vanuit hun functie voortaan steeds de leiding over het zangkoor krijgen.⁵³⁶ De kerkzang werd afgekeken en overgenomen door andere kloppenvergaderingen in Noord-Nederland. Ook op dit gebied hadden de Haarlemse maagden een bovenlokale invloed en speelde Agatha van Veen een pioniersrol. Verder maakte ze devotieprentjes, die aan gelovigen werden uitgedeeld. Toen haar het gezicht het op het eind van haar leven begaf, concentreerde zij zich op het zwaardere voorbereidende werk van het borduren, namelijk het spannen van de borduurramen en het ‘*pappen*’ (met pap stijfmaken).⁵³⁷

4.2.5.2 *De paramentenproductie van de Haarlemse maagden*

Tussen de 150 bewaard gebleven Noord-Nederlandse paramenten uit 1580-1650 bevindt zich een bijzondere samenhangende groep van ongeveer achttien gewaden, met name kazuifels, en onderdelen van gewaden met aan elkaar verwante geborduurde voorstellingen van heiligen en bijbelse scènes, die bijna allemaal uit Noord-Hollandse kerken afkomstig zijn (zie bijlage XXV). Informeel wordt die *de Noord-Hollandse groep* genoemd.⁵³⁸ Het zijn de enige Noord-Nederlandse paramenten uit de vroege zeventiende eeuw waarop op enige schaal figurale borduursels zijn aangebracht. Twee van deze paramenten zijn in het verleden al met de Maagden van den Hoeck in verband gebracht.⁵³⁹ Het lijkt goed mogelijk de gehele Noord-Hollandse groep te koppelen aan de Maagden van den Hoeck. Dit zal ik in dit hoofdstuk betogen. Daartoe zullen de beschrijvingen uit de ‘Levens der Maegden’ over de vervaardiging van kerkgewaden door de Haarlemse maagden door mij systematisch worden geanalyseerd en zo mogelijk worden vergeleken met bestaande paramenten. Daarna zal ik een reconstructie maken van de sacristie-inventaris van de in 1851 opgeheven kerk van Sint-Bernardus in den Hoeck te Haarlem, de huiskerk van de maagden. Naar verluidt waren de meeste paramenten

⁵³⁵ Lenarduzzi 2019, p. 215-220.

⁵³⁶ Andere generale moeders waren bijvoorbeeld Trijn Oly, de auteur van de ‘Levens der Maagden’, Baefgen Gerrets Wy, die het borduurwerk van teksten op antependiumranden introduceerde, en de Friese Berber van Juckema. Met de molensteenkraag die Berber van Juckema op haar portret draagt, schijnen de generale moeders zich onderscheiden te hebben (vriendelijke mededeling Sytske Hofstee).

⁵³⁷ ‘*nam ophet swaerste ende moeielicste werck alst goedt gereet te maecken de raemen te spannen, te pappen ende dierghelycken*’. Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH Warm h92B13, f. 104v-105r. Spaans 2012, CD met transcripties, deel I, f. 104v-105r.

⁵³⁸ Diverse gewaden uit deze groep werden beschreven in de tentoonstellingscatalogus *Schilderen met gouddraad en zijde* (Cat. tent. *Schilderen met gouddraad en zijde*, Utrecht, 1987, p. 121, cat. nr. 72, p. 121, cat. nr. 73, p. 121, cat. nr. 74, p. 121, cat. nr. 75, p. 121, cat. nr. 76, p. 122-123, cat. nr. 86, p. 123, cat. nr. 87, p. 123, cat. nr. 88, p. 123, cat. nr. 89, p. 123, cat. nr. 90, p. 123, cat. nr. 91).

⁵³⁹ Caron 1987; Stam 1987. Het gaat om het kazuifel van het vierstel ten behoeve van apostolisch vicaris Philippus Rovenius (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t127) en om het kazuifel ten behoeve van apostolisch vicaris Boudewijn Catz (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t129). Dit zijn eigenlijk twee atypische paramenten binnen de Noord-Hollandse groep.

van deze kerk immers door de maagden zelf gemaakt.⁵⁴⁰ Na de sluiting van de kerk werden de gewaden verdeeld over de vier overgebleven rooms-katholieke kerken van Haarlem en over het rooms-katholieke Grootseminarie Warmond.⁵⁴¹ Deze reconstructie is belangrijk om nog verder te verduidelijken dat de Noord-Hollandse groep door de Haarlemse maagden werd gemaakt. Vervolgens zal ik de aan de maagden toegeschreven gewaden stilistisch, iconografisch en materiaaltechnisch analyseren in de context van deze Haarlemse kloppengemeenschap. Dit kan misschien er toe bijdragen ook andere overgeleverde Noord-Nederlandse kerkgewaden uit deze periode te duiden. Tenslotte zal het verspreidingsgebied van de paramenten onder de loep worden genomen. Dit alles kan de toeschrijvingen van de paramenten aan de Maagden van den Hoeck wellicht verder ondersteunen.

4.2.5.3 *De Levens der Maagden doorgelicht*

Aan de hand van de beschrijvingen in de Levens der Maagden zullen we nu puntsgewijs ingaan op wat er eigenlijk gezegd wordt over de productie van de paramenten.⁵⁴² Omdat de verzameling Levens der Maagden een positief beeld van de kloppengemeenschap diende te geven, werden de meeste levensbeschrijvingen waarschijnlijk wat mooier en vromer voorgesteld dan ze in werkelijkheid waren. Het werden eigenlijk een soort hagiografieën. Ook de werkstukken van de maagden werden bijna onveranderlijk 'frey' (fraai) genoemd. Slechts bij één maagd, Anna Sicxtus van Emmingha, wordt toegegeven dat ze het borduren, ondanks grote inspanningen, eigenlijk niet onder de knie kreeg.

4.2.5.3.1 *De makers van de paramenten*

Als het gaat over het vervaardigen van paramenten worden in de Levens der Maagden de volgende veertien personen met name genoemd:

- *Machtelt Pieters Bickers uit Amsterdam (overleden in 1624) (vervaardigde paramenten)*
- *Geertruydt Pieters dochter uit Amsterdam (Grietgen Pieters, overleden in 1621?) (naaiwerk aan paramenten)*
- *Brechgen Pieters dochter uit Enkhuizen (overleden in 1626) (vervaardigde paramenten)*
- *Maria Cornelis van Veen uit Leiden (overleden in 1612) (vervaardigde waarschijnlijk paramenten)*

⁵⁴⁰ Vergelijk op p. het verslag van John Brenan, bisschop van Waterford in Ierland, die in 1671 de kerk van Sint-Bernardus in den Hoeck bezocht.

⁵⁴¹ Het rooms-katholieke Groot-seminarie Warmond werd in 1799 opgericht in de voormalige Franse kostschool, nadat het 'Hollands College' in Leuven, het opleidingsinstituut voor rooms-katholieke priesters uit Nederland (ook bekend onder de naam 'Pulcheria') in 1797 samen met de Universiteit van Leuven was opgeheven. Het seminarie te Warmond was bestemd voor de opleiding van priesters uit de Hollandse Zending, die ongeveer samenviel met de latere rooms-katholieke bisdommen in Nederland boven de grote rivieren. In 1967 ging het seminarie op in de Katholieke Hogeschool in Amsterdam. Clemens en Jacobs 2000, p. 97-111.

⁵⁴² Uit: Spaans 2012, CD met transcripties. De volledige excerpten van de CD staan in bijlage XXI.

- *Agatha Cornelis van Veen uit Leiden, Generale Moeder (overleden in 1623) (vervaardigde paramenten)*
- *Baefgen Gerrets Wy uit Haarlem, Generale Moeder (overleden in 1622) (vervaardigde paramenten)*
- *Anna Barents dochter (Verwer) (naaiwerk aan paramenten)*
- *Reinou Gerrets dochter uit Grootebroek (zus van Dieuwer en Machtelt) (bekostigde en vervaardigde mogelijk paramenten)*
- *Aefge (Eva) Jans dochter Conings (vervaardigde liturgisch linnengoed en linnengoed voor de dagelijkse dracht van de maagden)*
- *Anna Sicxtus van Emmingha uit Friesland (overleden in 1632) (vervaardigde paramenten)*
- *Aecht Jans uit Binnewijzen bij Hoogkarspel (overleden in 1634) (vervaardigde paramenten)*
- *Geertruidt Simons van Veen uit Den Haag (overleden in 1624) (vervaardigde paramenten)*
- *Annetge (Anna) Claes uit Amsterdam (vervaardigde waarschijnlijk paramenten)*
- *Claesgen Wouters vander My (vervaardigde paramenten)*

Diversen van hen leerden het weer aan andere maagden van den Hoeck, zodat we er wellicht van uit kunnen gaan dat ongeveer twintig maagden zich in de eerste helft van de zeventiende eeuw bezighielden met de productie van paramenten. Meestal wordt in de beschrijvingen gesproken over ‘ornamenten’. Doorgaans is dit in de late middeleeuwen gelijk aan kazuifels, maar in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw kan het ook staan voor altaarvoorzetsels of antependia en ook kan de term worden gebruikt voor complete sets van kazuifel met toebehoren en altaarantependium met kaarsenbankantependia, eventueel uitgebreid met dalmatieken en koorkap. In de Levens kunnen we uit de context afleiden dat het meestal over kazuifels of over complete sets moet gaan, niet perse over antependia. Intussen hebben we geen enkel parament dat in de beschrijvingen wordt genoemd met zekerheid aan een bestaand object kunnen koppelen.

4.2.5.3.2 *Het borduren van paramenten*

Er wordt in de Levens der Maagden gesproken over het borduren van paramenten:

- *Agatha Cornelis van Veen uit Leiden (1569-1623) (zus van Maria Cornelis van Veen) (uit Leiden): ‘[...] is oock de eerste gheweest int perdueren, maeckende veel frie cruicen inde casoffels ende andere devote beelden’, en: ‘t’Perdueren t’geen sy int leste van haer leeven soo niet conde doen om dat haer ghesicht begaf, heeft sy gedaen door andere, leerende diende cunst [...]’⁵⁴³*
- *Baefgen Gerrets Wy, Generale Moeder (geboren te Haarlem 15[..], overleden 1622): ‘[...] ende oock seer naerstich inte nayen en te perdueren voor den Tempel des Heeren*

⁵⁴³ Oly, Levens, I, f. 104v.

[...]. Dese is de eerste gheweest welcke voor het Outaer overt antepennium verscheyde boorden met goude letters geperduert heeft [...]⁵⁴⁴

- Anna Sicxtus van Emmingha uit Friesland (gestorven in 1632): *'Inde vergaedinghe synde oefende haer veel iaeren int perdueren ende neyen voor de kerck, opmaeckende de casoffels, outerclede en kerckelike ornamente.'*⁵⁴⁵
- Aecht Jans uit Binnewijzen bij Hoogkarspel (overleden in 1634): *'Sy [...] seyden d'Overste dat sy voor haer soude neemen oft de H. moeder Gods beloven te vereeren met een wit ornament, welk sy gedaen heeft, maeckende het van wit damast, met een frey perduert Cruis [...].'*⁵⁴⁶
- Geertruidt Simons van Veen uit Den Haag (nichtje van Maritge en Aechgen Cornelis van Veen, zie eerder) (overleden in 1624): *'Niet min en was sy vlytich om eyt ter eeren Gods te perdueren tot vercieringhe vanden Outaer omt selfden ook op syn aldermetste te doen, maekten verscheyden freyicheiden.'*⁵⁴⁷

Er werden vooral rugkruisen van kazuifels geborduurd en daarnaast andere 'devote' voorstellingen. Deze konden ook op altaarantependia en andere paramenten worden aangebracht. Baefgen Gerrets Wy had zich toegelegd op het borduren van altaarranden met gouden letters.

4.2.5.3.3 De verdere samenstelling van paramenten

Men spreekt niet alleen over borduren, maar ook over de verdere samenstelling van de paramenten, het 'nayen':

- Geertruydt Pieters dochter uit Amsterdam (= Grietgen Pieters, overleden in 1621?): *'[...] nayen aenden Outaer des Heeren ofte de kerckelicke ornamenten [...].'*⁵⁴⁸
- Baefgen Gerrets Wy, Generale Moeder (geboren te Haarlem 15..., overleden 1622): *'[...] seer naerstich inte nayen en te perdueren voor den Tempel des Heeren [...].'*⁵⁴⁹
- Anna Barents dochter (Verwer, zus van Grietie Barents): *'Desgelycks was sy oock milt ende devoot tot den tempel Gods vereerende dien met costelick cieraet, ende en ontsach haer oock geen moeiten omt selfde te coopen, te ordineren, iae met haer eigen hande te naie soo datse daer wel halve, iae hele nachten mede overbracht.'*⁵⁵⁰
- Anna Sicxtus van Emmingha uit Friesland (overleden in 1632): *'Inde vergaedinge synde oeffenden haer veel iaeren int perdueren ende neyen voorde kercke, opmakende die casoffels, outerclede en kerkelike ornamente [...].'*⁵⁵¹

⁵⁴⁴ Oly, Levens, I, f. 79r.

⁵⁴⁵ Oly, Levens, II, f. 81v, 82v-83r.

⁵⁴⁶ Oly, Levens, II, f. 180r.

⁵⁴⁷ Oly, Levens, III, f. 344r.

⁵⁴⁸ Oly, Levens, I, f. 183r.

⁵⁴⁹ Oly, Levens, I, f. 79r.

⁵⁵⁰ Oly, Levens, I, f. 119v.

⁵⁵¹ Oly, Levens, II, f. 81v, 82v-83r.

Af en toe wordt ook gezegd dat de paramenten ‘gemaakt’ of ‘opgemaakt’ werden, hetgeen het gehele proces inclusief borduren en naaien impliceert:

- Machtelt Pieters Bickers uit Amsterdam (overleden in 1624): *‘[...] maeckende veel freie cierlycke ornamenten tot den tempel des Heeren [...]’*⁵⁵²
- Brechgen Pieters dochter uit Enkhuizen (overleden in 1626): *‘[...] in veel Heilighe wercken gheoeffent hebben als int maecken van kerckelicke ornamenten [...]’*⁵⁵³
- Anna Sicxtus van Emmingha uit Friesland (overleden in 1632): *‘Inde vergaederinge synde oeffenden haer veel iaeren int perdueren ende neyen voorde kercke, opmakende die casoffels, outerclede en kerkelike ornamente [...]’*⁵⁵⁴
- Aecht Jans uit Binnewijzen bij Hoogkarspel (overleden in 1634): *‘Sy [...] seyden d’Overste dat sy voor haer soude neemen oft de H. moeder Gods beloven te vereeren met een wit ornament, welk sy gedaen heeft, maeckende het van wit damast, met een frey perduert Cruis [...]’*⁵⁵⁵

Deze vermeldingen laten zien dat het hele maakproces van de paramenten door de geestelijke maagden werd uitgevoerd inclusief borduren en in elkaar naaien. Er werden geen zaken extern uitbesteed.

4.2.5.3.4 Details over de voorstellingen

In drie gevallen worden verdere bijzonderheden gegeven over het borduurwerk:

- Agatha Cornelis van Veen uit Leiden (overleden in 1623) (zus van Maria Cornelis van Veen uit Leiden): *‘[...] maeckende veel frie cruicen inde casoffels ende andere devote beelden.’*⁵⁵⁶
- Baefgen Gerrets Wy, Generale Moeder (geboren te Haarlem 15[.], overleden 1622): *‘Dese is de eerste gheweest welcke voor het Outaer overt antepennium verscheyde boorden met goude letters geperduert heeft, ende dae door oorsaeck gheweest, dat andere menschen mede met devotie verweect zyn, om sulcx (ter eeren Gods) te doen, ende natevolgen.’*⁵⁵⁷
- Aecht Jans uit Binnewijzen bij Hoogkarspel (overleden in 1634): *‘Sy [...] seyden d’Overste dat sy voor haer soude neemen oft de H. moeder Gods beloven te vereeren met een wit ornament, welk sy gedaen heeft, maeckende het van wit damast, met een frey perduert Cruis welk wy noch tegenwordich hebben. Int midsen de H moeder Gods inde Son, t’kindeken Jesu op haer arm, tersyen S. Angnietge en S. Catarina van Cenen,*

⁵⁵² Oly, Levens, I, f. 161v.

⁵⁵³ Oly, Levens, I, f. 205v.

⁵⁵⁴ Oly, Levens, II, f. 81v, 82v-83r.

⁵⁵⁵ Oly, Levens, II, f. 180r.

⁵⁵⁶ Oly, Levens, I, f. 104v.

⁵⁵⁷ Oly, Levens, I, f. 79r. Baefgen Gerrets Wy was echter zeker niet de eerste die voor de antependia randen met gouden letters borduurde. Dit werd al in de late middeleeuwen gedaan. Vgl. het antependium tegen het altaar met het Lam Gods op het centrale paneel van het veelluik ‘Het Lam Gods’ door de Gebroeders van Eyck uit circa 1432 in de Sint-Baafskathedraal te Gent (afb. 174) en bijvoorbeeld het Nijmeegs Schippers-Antependium uit 1494 (Nijmegen, Valkhof Museum) (afb. 57).

*onder S. Ursula, S. Catarina, S. Agatha, S. Barbara, S. Cecilia, tot welcke maechden sy grote devotie hadt. Dit wast eerste beste witte ornament, en werde lange tyt daer voor ghebruickt.*⁵⁵⁸

Het gaat dus in de eerste en derde beschrijving over rugkruisen met daarop een dispositie van heiligen, die overeenkomt met die op laatmiddeleeuwse kazuifels en op de kazuifels van de groep Noord-Hollandse / Haarlemse paramenten uit het eerste kwart van de zeventiende eeuw. In het kruis dat Aecht Jans uit Binnewijzen maakte, was centraal Maria in een stralenkrans afgebeeld met het kind Jezus op de arm, aan weerszijden op de zijarmen de H. Agnes en de H. Catharina van Siena, en op de verticale kolom de HH. Ursula, Catharina van Alexandrië, Agatha, Barbara en Cecilia. Het kazuifel was waarschijnlijk vergelijkbaar met het kazuifel uit de oud-katholieke kerk van Enkhuizen⁵⁵⁹, zeker als de heiligen op de verticale kolommen van achter- en voorzijde bij elkaar worden genomen, zoals in de beschrijving wordt gedaan.

In het tweede bericht gaat het over antependiumranden, voorzien van geborduurde gouden letters. Ofschoon Trijn Oly beweerde dat Baefgen Gerrets Wy 'de eerste' was die dit zo deed, ging dit eveneens terug op prereformatorische voorbeelden.⁵⁶⁰ Omdat Baefgen net als Agatha van Veen generale moeder was, zal ook haar inbreng bij het borduurwerk groot zijn geweest. Van de altaarranden met letters zijn in Noord-Holland diverse exemplaren bewaard gebleven.⁵⁶¹ Sommige ervan zijn via het geborduurde bladwerk en de geborduurde heiligenfiguren te koppelen aan de kazuifels van de Noord-Hollandse groep.

4.2.5.3.5 *Onder de radar van de gilden*

In de inleiding van dit hoofdstuk is duidelijk gemaakt dat de productie van kerkelijke gewaden in de zeventiende eeuw gratis of voor weinig geld, dus niet-commercieel werd uitgevoerd, dit in tegenstelling tot de professionele paramentenmakerij van de vijftiende en zestiende eeuw. Over de vervaardiging van kerkelijke gewaden worden in de zeventiende eeuw geen mededelingen gedaan in de gilde-verordeningen voor zover we weten.⁵⁶² Daarbij moeten we de kanttekening plaatsen dat indien paramenten ter goedkeuring zouden zijn aangeboden, ze doorgaans niet op confessionele gronden door de gildemeesters werden geweigerd, zoals we in

⁵⁵⁸ Oly, Levens, II, f. 180r.

⁵⁵⁹ Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t157a, afkomstig uit de oud-katholieke kerk van de HH. Gummarus en Pancratius te Enkhuizen. Bijlage XXIII, nr. 12; afb. 292 en 293.

⁵⁶⁰ Zie ook paragraaf 3.2.1.3.

⁵⁶¹ Vgl. antependiumranden uit de rooms-katholieke kerk van de H. Hiëronymus te Wognum (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t46; bijlage XXIII, nr. 22; afb. 390-394), kaarsenbankantependia uit de rooms-katholieke kerk van de H. Antonius van Padua te Haarlem, eerder uit St. Bernardus in den Hoeck te Haarlem (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t131a, BMH t131b, BMH t131c, BMH t131d; bijlage XXIII, nr. 19; afb. 381-384), altaarantependium uit de rooms-katholieke kerk van de H. Jacobus Maior te Akersloot (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t516a; bijlage XXIII, nr. 18; afb. 380), antependiumrand uit de rooms-katholieke kerk van O.L. Vrouw Geboorte te Uitgeest (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t661; bijlage XXIII, nr. 21; afb. 386-389), altaarantependium in de rooms-katholieke kerk van de H. Christophorus te Schagen (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t483; bijlage XXIII, nr. 20; afb. 385), randen altaarantependium in de oud-katholieke kathedraal van de H. Gertrudis te Utrecht, eerder uit de oud-katholieke kerk van Ste. Marie te Utrecht (Utrecht, Gertrudiskathedraal, inv. nr. 469-584; bijlage XXIII, nr. 24; afb. 396).

⁵⁶² Zie paragraaf 4.1, noot 410.

paragraaf 2.3.1 hebben kunnen constateren. Voorwerpen voor de katholieke eredienst werden over het algemeen door de gilden in de Republiek getolereerd. De paramentenproductie onttrok zich echter geheel aan de gildebepalingen. Uit de beschrijvingen in de Levens der Maegden wordt hier en daar duidelijk dat het werk aan de paramenten inderdaad vrijwel gratis werd gedaan, ofwel *'ter eeren Gods'*, zoals de volgende voorbeelden laten zien:

- Brechgen Pieters dochter uit Enkhuizen (overleden in 1626): *'[...] coomende te Amsterdam metter woon, daer sy haer conversatie ghehadt heeft met die treffelicke verstorven maecht Anna Jacobs van Campen, dien haer t'samen in veel Heilighe wercken gheoeffent hebben als int maecken van kerckelicke ornamenten, weesende hier veel catholycke behulpsaem mede datse het misgwaet kregen, omte doen de Goddelicke misterie in haer huis, ontsiende haer in geen arbeit of moeyten, ende t'gelt datse vande sommige daer mede wonnen, besteeden dat werderom ter eeren Gods.'*⁵⁶³
- Maria Cornelis van Veen (overleden in 1612) en Agatha Cornelis van Veen (overleden in 1623) uit Leiden: *'Niet te min dese E. met haer suster Aechgen Cornelis waeren zober voor haer zelve, ende milt tegen den armen, ende tot den tempel des Heeren, vercoopende allen haer wereltsche clederen ende cleynoodien vercierende daer mede den outaer, also dat dese twe gesusters de eerste geweest hebben die een fray nieu demast ornament ghegeeven hebben ter eeren Gods, welcke noch tegenwoordich ghebruyckt wort.'*⁵⁶⁴
- Agatha Cornelis van Veen uit Leiden (overleden in 1623) (zus van Maria Cornelis van Veen) (uit Leiden): *'Leerden dese cunst (van het prentjes maken, RdB), als oock vant perdueren, voort aen twe armen maechdekens (met veel moeitens) dien eerlycken haer cost daer mede wonne (i.e. met het prentjes maken, RdB), ende dient perdueren conde dede het selfde om een clein loon, soo dat daer duer de devocie vande menschen vermeerderden, also datter veel freie ornamenten tot dienst vant H. Sacrificie hier door gemaect worden.'*⁵⁶⁵
- Aecht Jans uit Binnewijzen bij Hoogkarspel (overleden in 1634): *'Sy [...] seyden d'Overste dat sy voor haer soude neemen oft de H. moeder Gods beloven te vereeren met een wit ornament, welk sy gedaen heeft, maeckende het van wit damast, met een frey perduert Cruis welk wy noch tegenwoordich hebben'*⁵⁶⁶

Het kostbare materiaal dat voor het borduurwerk nodig was, zoals goud- en zijdedraad, en dat meestal niet buiten de controle van de gildes kon worden aangeschaft, werd klaarblijkelijk buiten de gebruikelijke wegen om betrokken, wellicht via bemiddelde families van de maagden. Hier is niets over opgeschreven.

Hoewel we dus vooralsnog geen bestaand parament meer hebben dat in zijn geheel beantwoordt aan deze beschrijvingen, komen de gewaden van de Noord-Hollandse groep en de antependiumranden met kapitalen toch heel dicht in de buurt. De beschrijvingen geven daarnaast een verhelderende en bij tijd en wijlen ontroerende inkijk in de toewijding en devotie,

⁵⁶³ Oly, Levens, I, f. 205v.

⁵⁶⁴ Oly, Levens, I, f. 100r.

⁵⁶⁵ Oly, Levens, I, f. 105r.

⁵⁶⁶ Oly, Levens, II, f. 180r.

waarmee de paramenten tot stand kwamen. We zullen nu gaan zien wat de Maagden van den Hoeck in hun eigen kapel gebruikten.

4.2.5.4 *De statie van St. Bernardus in den Hoeck te Haarlem, een reconstructie van de sacristie-inventaris. Een statie ‘bijna gelijk aan die van een bisschop’.*

Volgens de overlevering zouden de paramenten in de huiskerk van de Maagden van den Hoeck, de Sint-Bernardus in den Hoeck, gemaakt zijn door de maagden zelf of nog stammen uit de late middeleeuwen. Dit is voor onderzoekers in de negentiende en twintigste eeuw (J. Graaf, M. Caron, G. Stam) reden geweest om zeventiende-eeuwse gewaden die afkomstig zijn uit deze kerk toe te schrijven aan deze kloppengemeenschap.⁵⁶⁷ En daar is ook veel voor te zeggen. Die toeschrijvingen bleven hoofdzakelijk beperkt tot de zogenaamde pontificale gewaden, die gedragen werden door de apostolische vicarissen, wanneer ze in Den Hoeck de mis opdroegen bij hun bezoek aan het Haarlemse kapittel.⁵⁶⁸ De sacristie-inventaris van de Sint-Bernarduskerk was echter veel omvangrijker. In dit hoofdstuk wordt een reconstructie van deze inventaris gemaakt aan de hand van de bewaard gebleven inventarislijsten uit de achttiende en negentiende eeuw.⁵⁶⁹ Een aantal inventarisnummers kan in verband worden gebracht met paramenten die ook nu nog bestaan (hoofdzakelijk in Museum Catharijneconvent) en daarmee kan ook de Noord-Hollandse groep verder aan de Maagden van den Hoeck worden gekoppeld.

De huiskerk van de Maagden van den Hoeck te Haarlem, de Sint-Bernardus in den Hoeck, was aanvankelijk op wisselende locaties in de huizen van de maagden ondergebracht.⁵⁷⁰ Er wordt daarover in de Levens der Maegden terloops melding gemaakt, meer om de overlast te schetsen die de vestiging van de bidplaats meebracht voor de maagden. Op zeker moment in het eerste kwart van de zeventiende eeuw moet de kerk een vaster onderkomen hebben gekregen naast de pastorie tegenover de Kwakelbrug. Deze pastorie was het ouderlijk huis van Nicolaas Wiggerszoon Cousebant, de stichter van de gemeenschap van de Maegden van den Hoeck. Door de snelle groei van de communiteit – het ledental bedroeg in het begin van de zeventiende eeuw zeker tweehonderd – was vergroting van het kerkgebouw dringend noodzakelijk. Deze uitbreiding kwam in 1638 tot stand, doordat men het aangrenzende huis en de kerk tot één geheel verbouwde. Om precies te zijn: op de bovenverdieping was de kapel; beneden bevonden zich de pastorie en de vertrekken van het Haarlemse kapittel, dat van tijd tot tijd in de Hoek bijeen kwam. Een indruk van het kerkinterieur, dat de daarop volgende twee eeuwen nauwelijks veranderde, geeft de prent van J.J. Graaf uit circa 1900 naar een werk van J.P. van Horstok uit 1819 in Museum Catharijneconvent te Utrecht⁵⁷¹ (afb. 179): een vrij traditioneel intiem Noord-

⁵⁶⁷ Graaf 29 (1905), p. 320-321 (De ‘Vergaderinghe’); Caron 1987, p. 20-31; Stam 2001, p. 10-12.

⁵⁶⁸ De pontificalia zijn de gewaden, accessoires en gebruiksvoorwerpen die exclusief voor de bisschop zijn bestemd. Mogelijk was de collectie pontificale gewaden in de statie van Sint-Bernardus in den Hoeck in de zeventiende eeuw weer de eerste na de collectie middeleeuwse pontificalia in de Utrechtse Dom.

⁵⁶⁹ Haarlem, Noord-Hollands archief, zie bijlagen IX t/m XVIII.

⁵⁷⁰ Verhoofstad 1959, p. 12-13.

⁵⁷¹ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH te203.

Nederlands huiskerk-interieur met verhoogd hoofdaltaar, twee zijaltaren, communiebank en preekstoel.⁵⁷²

Het uitzonderlijke zat hem niet in het kerkinterieur, maar in de sacristie-inventaris en dan in het bijzonder de paramentencollectie. In zijn *relatio status religionis* noemde Tomasso Maria Ghilini, superior van de Hollandse zending (1763-1775) de statie van St. Bernardus in den Hoeck 'zeer goed en eerbiedwaardig, bijna gelijk aan die van een bisschop'.⁵⁷³ Gelet op de inventarislijsten van de statie uit de achttiende en negentiende eeuw kan dit bijna niet anders dan vanwege de gewaden zijn.⁵⁷⁴ In de Bernarduskerk gingen dan ook de apostolische vicarissen voor als zij in Haarlem waren om het kapittel voor te zitten. Ofschoon zij formeel geen ordinarius waren, gingen zij bij die gelegenheid toch gekleed in de pontificalia.

Als John Brenan, bisschop van Waterford in Ierland, in 1671 op zijn terugreis uit Rome diverse steden in de Republiek bezoekt, waaronder Utrecht, Amsterdam en Haarlem, staat hij versteld over de rijkdommen in de huiskerken: 'In de nobele stad Haarlem bezocht ik een begijnhof met 150 maagden, die een voorbeeldig leven leidden [...] en in de sacristie zag ik allerlei soorten altaarsieraden en de meest kostbare en rijke kerkgewaden van hoge geestelijken, die men zich kan voorstellen. Voor een deel zijn deze gewaden uit vroeger tijden bewaard gebleven, maar er zijn er ook van recente makelij; en deze vrome vrouwen maken ze nog steeds.'⁵⁷⁵ Aangezien het eigenlijke Begijnhof aan het eind van de zeventiende eeuw nog maar 60 leden telde, is het waarschijnlijker dat Brenan niet het Begijnhof, maar de nabij gelegen Sint-Bernarduskerk van de Maagden van den Hoeck bedoelde en die heeft beschouwd als de kapel van de Begijnen. Bovendien waren in de grote en kleine kapel van het Begijnhof geen bisschoppelijke of pontificale gewaden aanwezig blijkens de inventarislijst uit 1771,⁵⁷⁶ maar in de huiskerk van de Maagden des te meer. Onder de huiskerk van St. Bernardus resideerde het kapittel van Haarlem en als de apostolisch vicaris aanwezig was, ging hij gewoonlijk voor in de mis in de kerk erboven. Begijnen en geestelijke maagden werden in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw wel meer door elkaar gehaald. Ook bisschop Brenan stelt dat de aanwezige gewaden voor een deel door de maagden zelf waren vervaardigd en voor een ander deel uit 'vroeger tijden' stamden, hoogstwaarschijnlijk de middeleeuwen.

Toen de statie van St. Bernardus in den Hoeck in 1851 werd opgeheven, werden de pontificale kledingsstukken in 1853 grotendeels naar het rooms-katholieke Grootseminarie te Warmond

⁵⁷² Niettemin oordeelt H.F. ten Hulscher, rooms-katholieke aartspriester van Holland, Zeeland en West-Friesland (1787-1804), dat het een bekrompen en onregelmatig bovenhuis was. Verhoofstad, p. 13.

⁵⁷³ 'optima et honorifica, episcopatus fere similis'. Archief van de vice-superiores, no. 559, p. 72. Verhoofstad, p. 13.

⁵⁷⁴ Haarlem, Noord-Hollands archief, zie bijlagen IX t/m XIV.

⁵⁷⁵ '[...] Passai hier da questo luogho in Harlem, città nobile, due hore di viaggio lontano di qua [Amsterdam]. Qui ho veduto un altro begghinaggio di 150 vergini, le quali vivono molto esemplarmente. L'Oratorio per il vaso è capace et assai commoda, ma la sagristia è incredibilmente riccha trovandovisi i più pretiosi e più ricchi paramenti pontificali e sacerdotali con tutto le sorti d'ornamenti d'altari, che si possono desiderare, parti di quali si sono conservati dai tempi antichi, e parte se sono lavorate di novo e si lavorano di continuo da quelle divote.' Brom 1890, p. 173-174, bijz. p. 179, 270-271; Graaf 1905, p. 321; Verhoofstad 1959, p. ; Stam, p. 10. Brenan bezocht bij die gelegenheid ook Josephus Cousebant. Die was toen weliswaar pastoor van het Begijnhof, maar ook lid van het Haarlemse kapittel, dat in den Hoeck resideerde.

⁵⁷⁶ Haarlem, Noord-Hollands archief, zie bijlage XVI.

overgebracht (afb. 180-199, 240-246, 250-258).⁵⁷⁷ Het kazuifel (afb. 240 en 241)⁵⁷⁸, dat bij de witte mijter met bloemen van Boudwijn Catz (afb. 245 en 246)⁵⁷⁹ hoort, werd kort daarna overgebracht naar de rooms-katholieke kerk van de H. Antonius van Padua te Haarlem; evenzo het witte vierstel (afb. 250-255)⁵⁸⁰, dat bij de witte mijter, handschoenen en muilen van Philippus Rovenius (afb. 256-258)⁵⁸¹ hoort. In 1870 zijn alle pontificale gewaden overgedragen aan het Bisschoppelijk Museum van Haarlem, vanwaar ze in 1976 in de collectie van Museum Catharijneconvent te Utrecht belandden.

De andere gewaden werden verdeeld over de toentertijd bestaande vier rooms-katholieke staties in Haarlem:

- H. Joseph (opvolgster van de begijnenkerk; in 1843 geconsacreerd; in 1853 tot kathedraal verheven; op dit moment geen paramenten aanwezig ouder dan 1850)
- H. Antonius van Padua (in de plaats gekomen van de in 1817 opgeheven statie St. Bavo; gebouwd in 1843; op dit moment geen paramenten aanwezig ouder dan 1850)
- H. Dominicus (gesticht in 1620; in 1883-1884 nieuwe kerk en parochie O.L. Vrouw van de Rozenkrans en H. Dominicus; op dit moment geen paramenten aanwezig ouder dan 1850)
- H. Thomas van Aquino (waarschijnlijk in de tweede helft van de negentiende eeuw samengegaan met parochie O.L. Vrouw van de Rozenkrans en H. Dominicus; geen eigen paramenten bekend ouder dan 1850)

De paramenten uit deze parochies die dateren van vóór 1850 zijn verloren gegaan of in de afgelopen eeuw ondergebracht in het Bisschoppelijk Museum Haarlem, nu onderdeel van Museum Catharijneconvent te Utrecht. Waarschijnlijk zijn al deze gewaden afkomstig uit de sacristie van de huiskerk van Sint-Bernardus in den Hoeck. Voor de pontificalia uit het Grootseminarie te Warmond is dit zo goed als zeker, omdat J. Graaf hierover in 1905 in detail berichtte.⁵⁸²

Van de Bernardusstatie bestaan diverse inventarislijsten, de oudste uit 1791 en vijf andere uit de periode rond de opheffing van de statie in 1851:

- Inventarislijst uit 1791 (uitvoerig) (bijlage IX)
- Inventarislijst uit 1847 (waar overigens al wel het nieuwe witte stel uit 1849 in staat) (bijlage X)
- Inventarislijst uit 1847 (beknopt) (bijlage XI)
- Inventarislijst uit 1850 (beknopt, vrijwel idem aan die uit 1851) (bijlage XIII)
- Inventarislijst uit 1852 (uitvoerig, 2x idem) (bijlage XIV)

⁵⁷⁷ Bijlage XIX: Haarlem, Noord-Hollands archief, nr. 2106.52: Aantekeningen van Mgr. J.J. Graaf, betreffende de bisschoppelijke paramenten en ornamenten, afkomstig uit de opgeheven Statie S. Bernardus te Haarlem, circa 1900; Graaf 29 (1905), p. 318, 320-321 (De 'Vergaderinghe').

⁵⁷⁸ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t129. Bijlage XXIII, nr. 36.

⁵⁷⁹ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t42a. Bijlage XXIII, nr. 37.

⁵⁸⁰ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t127. Bijlage XXIII, nr. 15.

⁵⁸¹ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t42e. Bijlage XXIII, nr. 16.

⁵⁸² Graaf 29 (1905), p. 320-321 (De 'Vergaderinghe').

De lijsten uit 1791 en 1852 zijn dus het meest uitvoerig. Met de nodige slagen om de arm zijn de meeste van bovengenoemde paramenten uit de rooms-katholieke kerken van Haarlem hierin terug te vinden. Zoals gewoonlijk in inventarislijsten uit deze periode zijn veel beschrijvingen summier en vaag, maar toch zijn hier en daar details toegevoegd, die een identificatie dichterbij brengen. In de inventarislijst wordt bijvoorbeeld het bijvoeglijk naamwoord ‘*antiek*’ toegevoegd, dat in de negentiende eeuw meestal voor ‘*middeleeuws*’ wordt gebruikt. En ook is men redelijk duidelijk over de kleuren en materialen / technieken (fluweel, damast, etc.). Zo kan een aantal paramenten aan de hand van de meest uitvoerige inventarislijsten uit 1791 en 1852 worden geïdentificeerd (zie bijlagen IX en XIV).

De paramenten die ‘onidentificeerbaar’ zijn in de inventarislijsten, kunnen overigens toch in de opsomming voorkomen, maar dan in dermate algemene bewoordingen dat we ze niet kunnen herkennen. Ondanks alle vaagheden zijn de lijsten van de Sint-Bernardus in den Hoeck toch bruikbaar dan de inventarislijsten die in de tweede helft van de achttiende en eerste helft van de negentiende eeuw zijn opgemaakt van andere staties in Haarlem: Sint-Joseph / Begijnhof uit 1771 (bijlage XVI); de Vier Heemskinderen uit 1847 (bijlage XVII) en uit 1850 (bijlage XVIII); Sint-Franciscus uit 1852 (bijlage XV) (er zijn geen inventarislijsten van St. Dominicus of St. Thomas van Aquino overgeleverd). In deze lijsten bestaan er veel minder of in het geheel geen mogelijkheden om de gewaden concreet te koppelen aan inventarisnummers. Er waren daar meestal veel minder paramenten aanwezig en er werd duidelijk minder aandacht besteed aan de samenstelling van deze lijsten, alhoewel ze soms door dezelfde schrijvers zijn samengesteld, zoals de inventarislijsten van de Sint-Bernardus in den Hoeck en de Sint-Franciscusstatie uit 1852. Met name de identificaties van het kazuifelkruis met de pinkstervoorstelling (afb. 230 en 231)⁵⁸³ en de paarse koorkap met de Intocht in Jerusalem op het schild (afb. 226-228)⁵⁸⁴ zijn van belang, omdat het borduurwerk van deze stukken geheel past in de Noord-Hollandse groep paramenten uit de periode 1590-1625, de eerste productie van de Maagden van den Hoeck. Ook de zwarte kaarsenbankantependia⁵⁸⁵ voegen zich in de serie altaarranden met geborduurde kapitalen van de Maagden van den Hoeck.

Het pinksterfeest had een bijzondere plaats in het liturgische jaar van geestelijke maagden en begijnen. Pinksteren werd beschouwd als ‘de eerste vergadering’ van de kerk, waaraan de vergadering van geestelijke maagden zich kon spiegelen. Bovendien hoopten de maagden dat ook zij de heilige Geest zouden ontvangen, zoals die was neergedaald op Maria en de apostelen, en dat Jezus tot hun zou spreken.⁵⁸⁶ Een prent van het eerste Pinksterfeest, te Antwerpen uitgegeven door Theodoor Galle (1570/1571-1633), was dan ook voorin ingeplakt in een handschrift uit 1668 met het huishoudelijk reglement van de Haarlemse begijnen (afb. 232).⁵⁸⁷

⁵⁸³ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t505 (bijlage XXIII, nr. 4) (bijlagen IX en XIV, noten 992 en 1014).

⁵⁸⁴ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t623 (bijlage XXIII, nr. 25) (bijlagen IX en XIV, noten 999 en 1018).

⁵⁸⁵ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t131a, b, c, d (bijlage XXIII, nr. 19; afb. 381-384).

⁵⁸⁶ Verheggen 2006, p. 45. Van de publicatie van Verheggen (Beelden voor passie & hartstocht. Bid- en devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden, 17de en 18de eeuw, Zutphen 2006) is ruim gebruik gemaakt bij de interpretatie van de voorstellingen.

⁵⁸⁷ Handschrift met reglement Haarlemse begijnen (Haarlem, 1668), Haarlem, Archiefdienst voor Kennemerland, Bisdom Haarlem, Het Begijnhof, inv. nr. 343. Verheggen 2006, p. 293, A1.

De prent heeft opvallende overeenkomsten met de voorstelling op het kazuifelkruis. Een nog beter voorbeeld, ofschoon evenmin exact, levert de gravure door Claes Jansz. Visscher (II) uit Amsterdam (ca. 1587-1652) naar Philips Galle naar Jan van der Straet uit 1643-1646 (afb. 233).⁵⁸⁸ Waarschijnlijk niet voor niets wordt ‘Het Pingster Rood’ als eerste genoemd onder de opsomming van paramenten in de inventarislijst van de Bernardusstatie uit 1791. Het stel bestond toen nog uit een roodfluwelen vierstel (kazuifel, twee dalmatieken, koorkap) met toebehoren en antependia. De groene achtergrond van het kazuifelkruis vormde een contrast met de roodfluwelen basisstof. Daar werd door de Maagden van den Hoeck vaker voor gekozen (vgl. de kazuifels uit de rooms-katholieke kerk van Westwoud en uit de oud-katholieke kerk van Krommenie).⁵⁸⁹ Is de keuze voor St. Bavo op het kazuifelkruis natuurlijk verklaarbaar als stadspatroon van Haarlem, ook Augustinus was bij de geestelijke maagden populair. Zijn teksten, bijzonder zijn devotionele traktaten, waren bijzonder geliefd.⁵⁹⁰ De heiligenfiguren van Bavo en Augustinus zijn ontleend aan gravures van Jacob Matham (Haarlem, 1571-1631) of Jan van de Velde II (Enkhuizen, 1593-1641).

Bij de vervaardiging van de paarse koorkap (afb. 226-228)⁵⁹¹ hebben de Maagden van den Hoeck aurifriezen van een laatmiddeleeuwse koorkap hergebruikt op een nieuwe renaissance basisstof van paarse zijdedamast met een patroon van gekroonde spitsovalen. De koorkap was bestemd voor de processie op palmzondag. Volgens de inventarislijsten van 1791 en 1852 hoorde er ook een paars kazuifel bij van dezelfde paarse zijdedamast. Dit is niet bewaard gebleven. Voor de koorkap werd een nieuw koorkapschild met de Intocht van Jezus in Jeruzalem gemaakt. De voorstelling is stilistisch zeer verwant met het kazuifelkruis hierboven. Ze is een pastiche van een prent door Claes Jansz Visscher (II) uit Amsterdam uit circa 1587-1652 naar een tekening uit 1585 door Maerten de Vos te Antwerpen (afb. 229).⁵⁹²

Ook voor het rode kazuifel (afb. 215 en 216)⁵⁹³ werden een laatmiddeleeuws rugkruis, waarop een voorstelling van de Stigmatisatie van de H. Franciscus, en een verticale kolom met heiligen hergebruikt.⁵⁹⁴ Het kazuifel zelf is met het toebehoren (afb. 217-220) in de eerste helft van de zeventiende eeuw nieuw gemaakt, misschien voor de stichter van de kloppenvergadering in de Hoeck, Nicolaas Wiggers Cousebant (1556-1628), die grote affiniteit had met Franciscus en de Franciscanen. Cousebant redde bij de plundering van het Franciscanenklooster van Haarlem in 1572 het leven van de gardiaan, pater Henricus Regius.⁵⁹⁵ Mogelijk is toen ook het middeleeuwse kazuifel door hem in veiligheid gebracht.

Het roodbrokaten driestel met toebehoren (afb. 200-210)⁵⁹⁶ heeft een middeleeuwse basisstof, maar het rugkruis en de verticale kolom van het kazuifel en de clavi van de dalmatieken zijn in

⁵⁸⁸ Amsterdam, Rijksmuseum, objectnr. RP-P-1904-909.

⁵⁸⁹ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t445a (kazuifel uit Westwoud; bijlage XXIII, nr. 5; afb. 277 en 278), Krommenie, oud-katholieke kerk, inv. nr. 591-53 (kazuifel; bijlage XXIII, nr. 3; afb. 272 en 273) (mits de rode basisstof, die een vervanging is uit 1725-1750, de oorspronkelijke kleur weergeeft).

⁵⁹⁰ Dietz 2010, p. 157.

⁵⁹¹ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t623. Bijlage XXIII, nr. 25.

⁵⁹² Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH g876.7. Stam 1999, p. 12-14.

⁵⁹³ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t130a1. Bijlage XXIII, nr. 26.

⁵⁹⁴ Graaf 1900, p. 23, nr. 89.

⁵⁹⁵ Schoengen, deel I (1941), p. 91.

⁵⁹⁶ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t9036d1, d2, d3, d4, d5, d6, d7, d8, d9, d10. Bijlage XX, nr. 25.

rood fluweel vernieuwd, waarschijnlijk pas in het eerste kwart van de twintigste eeuw. De kans bestaat dat het gehele stel in de eerste helft van de zeventiende eeuw is gemaakt van middeleeuws restmateriaal. Alleen de rode koorkap⁵⁹⁷ uit de rooms-katholieke kerk van O.L. Vrouw van de Rozenkrans en de H. Dominicus is geheel laatmiddeleeuws. In de gids voor het Bisschoppelijk Museum van Haarlem uit 1900 staat vermeld dat de koorkap afkomstig is uit de kerk van St. Thomas van Aquino te Haarlem⁵⁹⁸ en in de verkorte gids voor het Bisschoppelijk Museum van Haarlem uit 1923⁵⁹⁹ wordt bij dezelfde koorkap als herkomst de voormalige Statie van den Hoek te Haarlem genoemd.

Dit alles is geheel in overeenstemming met de boven aangehaalde mededelingen van bisschop Brenan en superior Ghilini: een inventaris die niet onderdeel voor die van een bisschopskerk, met gewaden uit de middeleeuwen en nieuwe paramenten, vervaardigd door de geestelijke maagden zelf. De gereconstrueerde inventaris van de Sint-Bernardus in den Hoeck met het geïdentificeerde kazuifelkruis⁶⁰⁰ en de geïdentificeerde koorkap⁶⁰¹ lijkt de aanname dat de Noord-Hollandse groep paramenten uit de periode 1590-1625 door de Maagden van den Hoeck te Haarlem is gemaakt, te ondersteunen.

4.2.5.5 De paramenten van de Maagden van den Hoeck, stilistische en iconografische analyse

De bevindingen uit de vorige paragrafen kunnen nu gevoegd worden bij stilistische vergelijkingen en iconografische analyses van de decoraties en voorstellingen op de gewaden van de Noord-Hollandse groep om de toeschrijving ervan aan de Maagden van den Hoeck nader te onderbouwen. Voor de iconografische analyses is vooral gebruik gemaakt van het onderzoek door Evelyne Verheggen naar devotieprenten uit het bezit van geestelijke maagden, aangezien de voorstellingen in de kloppen-grafiek vrijwel samenvallen met de voorstellingen op de gewaden van de Noord-Hollandse groep.⁶⁰² Hierbij worden ook de in het verleden gedane toeschrijvingen van de bisschoppelijke gewaden van Rovenius en Catz aan de Maagden van den Hoeck betrokken.

J.J. Graaf, eerste conservator van het Bisschoppelijk Museum Haarlem, was de eerste die de pontificale gewaden en accessoires uit de Sint-Bernardusstatie in 1905 heeft proberen te duiden. Hij had toen uitsluitend de pontificale gewaden en accessoires voor ogen, die in 1853 vanuit de Sint-Bernardus in den Hoeck naar het Grootseminarie te Warmond waren gebracht.⁶⁰³ Al deze zaken bevinden zich op dit moment in Museum Catharijneconvent te Utrecht (collectie Bisschoppelijk Museum Haarlem). Het eerste doel van Graaf was om te kijken of er nog zaken

⁵⁹⁷ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t622. Bijlage XX, nr. 35.

⁵⁹⁸ Graaf 1900, p. 24, nr. 91.

⁵⁹⁹ Graaf 1923, p. 13, nr. 23.

⁶⁰⁰ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t505.

⁶⁰¹ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t623.

⁶⁰² Verheggen 2006.

⁶⁰³ Zie bijlage XIX. Graaf 29 (1905), p. 320-321. De pontificalia werden in 1870 in het Bisschoppelijk Museum Haarlem ondergebracht; de bijbehorende grote gewaden in de Antoniuskerk te Haarlem en vandaar in 1900 (?) in het Bisschoppelijk Museum Haarlem.

bij zaten die aan de eerste bisschoppen van Haarlem hadden behoord, vóór de reformatie dus. Hij moest constateren dat dat niet het geval was. Er werd in 1905 van de gewaden gezegd dat kapitteldecken Joost Catz (1613-1641) ze had laten maken en dat er niets ouders bijzat.⁶⁰⁴

Het meest tot de verbeelding spraken het witte vierstel met toebehoren (afb. 250-255)⁶⁰⁵ en de bijbehorende pontificalia (afb. 256-258)⁶⁰⁶ en het witte kazuifel met bloemen (afb. 240, 241 en 249), eveneens met toebehoren⁶⁰⁷ en met bijbehorende mijter (afb. 245 en 246).⁶⁰⁸ Graaf zelf constateerde dat het kazuifel met bloemen en de bijbehorende mijter in elk geval van later datum was. De geborduurde voorstellingen deden hem denken aan de Haarlemse schilders De Grebber en De Bray en de bloemversieringen bracht hij in verband met de zeventiende-eeuwse bloementeel rond Haarlem. Onomwonden besloot hij dat kazuifel en mijter in 1662 gemaakt waren door de Maagden van den Hoeck voor apostolisch vicaris Boudewijn Catz (1662-1663), die kort tevoren (1641-1661) nog overste van de Maagden was geweest.⁶⁰⁹

Stilistisch moet dit kazuifel met toebehoren en met mijter zeker na het midden van de zeventiende eeuw zijn ontstaan, gelet op de ruim ontworpen all-over decoratie van bloemen.⁶¹⁰ De dispositie met losse heiligen boven elkaar en een grotere voorstelling in het hart van het rugkruis van het kazuifel is echter nog steeds laatmiddeleeuws. De losse heiligen zijn in hun brede schonkigheid verwant met de gravures van de Haarlemse schilder Pieter Soutman (ca. 1580-1657) (afb. 247 en 248). De heiligen op de verticale balk van het rugkruis zijn Petrus met de sleutels en paus Clemens met anker en staf; de heiligen op de voorzijde Catharina van Alexandrië met rad en zwaard, Gertrudis van Nijvel met staf en muizen en Elisabeth van Thüringen met bedelaar. Het voorbeeld voor de barokke voorstelling van de Aanbedding der Herders centraal op het rugkruis is nog niet achterhaald (afb. 249). Het zou wellicht uit de omgeving van Pieter de Grebber (ca. 1600-1652/1653) of Jan de Bray (ca. 1627-1697) kunnen komen, zoals Graaf al suggereerde.⁶¹¹ De thematiek is vrij algemeen, hoewel er bij geestelijke maagden en begijnen een zekere voorliefde bestond voor dergelijke kersttaferelen vanwege associaties met een innige moederlijke omgang met Jezus.⁶¹² Ook met de vrouwelijke heiligen op de voorzijde van het kazuifel kon men zich identificeren.⁶¹³ De afbeeldingen dienden te

⁶⁰⁴ *'Nec quicquam de ullis antiquioribus constat'*. Graaf 29 (1905), p. 320, noot 1 (De 'Vergaderinghe').

⁶⁰⁵ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t127. Bijlage XXIII, nr. 15.

⁶⁰⁶ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t42e en BMH t42e2 en 3. Bijlage XXIII, nr. 16.

⁶⁰⁷ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t129. Bijlage XXIII, nr. 36.

⁶⁰⁸ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t42a. Bijlage XXIII, nr. 37.

⁶⁰⁹ Graaf 29 (1905), p. 321 (De 'Vergaderinghe').

⁶¹⁰ Vergelijk het bloemenkazuifel met stola, kelkvelum en palla in de oud-katholieke kerk van de HH. Petrus en Paulus ('De Ooievaar') in Amsterdam (inv. nr. 5052-119 [kazuifel, stola, kelkvelum], inv. nr. 5052-1353 [palla]), het kazuifel uit Sint-Bernardus in den Hoeck, nu in Museum Catharijneconvent (BMH t128; bijlage XX, nr. 33; afb. 222 en 223), het kazuifel met toebehoren en antependia in de oud-katholieke kerk van de HH. Nicolaas en Maria Magdalena te Krommenie (inv. nr. 6288-46 [kazuifel, stola, manipel, kelkvelum, palladoos, palla, altaarantependium en vier kaarsenbankantependia] [afkomstig uit de voormalige oud-katholieke kerk van de H. Maria Magdalena te Zaandam]; hiervan in Museum Catharijneconvent [OKM t135a t/m e en OKM t141]: kazuifel, stola, manipel, kelkvelum, palladoos en palla), het kazuifel met stola, manipel, kelkvelum, bursa, palla en altaarantependium in de oud-katholieke kerk van de HH. Fredericus en Odulphus in Leiden (inv. nr. 2538-44), de koorkap met stola in de oud-katholieke kerk van de HH. Petrus en Paulus (Paradijs) in Rotterdam (inv. nr. 3718-75).

⁶¹¹ Graaf 29 (1905), p. 321 (De 'Vergaderinghe').

⁶¹² Verheggen 2006, p. 87.

⁶¹³ Verheggen 2006, p. 116.

inspireren tot navolging van hun deugden. De keuze van Petrus en Clemens op de achterzijde is niet meteen verklaarbaar.

Dat we mogen aannemen dat dit kazuifel met toebehoren en mijter inderdaad in 1662 door de Maagden van den Hoeck zelf werd vervaardigd voor apostolisch vicaris Boudewijn Catz wordt bevestigd door een transcriptie door Graaf van een getuigenis van de Haarlemse geestelijke maagd Elisabeth van de Werve, gedateerd 8 juni 1727, inzake de gewaden van Boudewijn Catz. Er was blijkbaar in 1727 onenigheid ontstaan over het eigendom van de gewaden, die toen nog bestonden uit een vierstel, bestaande uit kazuifel, twee dalmatieken en koorkap met toebehoren, antependia en waarschijnlijk een set ponticalia, zoals mijter, handschoenen en muilen.⁶¹⁴ Elisabeth van de Werve was vanaf 1672 vele jaren kosteres van de huiskerk van St. Bernardus in Haarlem geweest en had haar informatie weer van drie nog oudere geestelijke maagden, Eva Hassen, Maria Schouten en Joanna Oossen, die eveneens kosteres waren geweest, een tijd lang met haar samen. Zij bezwoer dat de gewaden eigendom waren van de maagden, omdat ze door henzelf waren gemaakt c.q. bekostigd ten tijde van de bisschopswijding van Boudewijn Catz (1662).⁶¹⁵

*“Ik ondergeteekende verklare mits desen, berijd
wesende het selve ten allen tijden te getuijgen, dat de
Bisschoplijke ornamenten, en ’t geene daer aen dependeert,
die in den Hoek van Haerlem zijn berustende, toe behoren
aen de Maegden van die plaets, alzo de selven van de
Maegden van gezegde plaets zijn gemaekt, ten tijden
als haer overste Balduinus Catzius tot Bisschop war
gewijd. Van welke Hoogwaerdigste Heer ik het H. Vormsel
heb ontfangen, die van de tijd van zijn wijdinge zijn wo-
ninge tot Amsterdam heeft genomen, waer na toe zij
hem die ornamenten etc tot zijn gebruijck hebben mede
gegeven?). En als hij van daer na Loven en
het oratorie is gaen wonen, en hem van alle Bisschop-
lijke bedieninge had ontslagen, heeft hy dezelve aen*

⁶¹⁴ Het kapittel van Haarlem claimde deze voorwerpen; in een brief legt Elisabeth van de Werve de zaak aan het kapittel uit; Brasjen – Mudde 2018, p. 63.

⁶¹⁵ Haarlem, Noord-Hollands archief, nr. 2106.52: Aantekeningen van Mgr. J.J. Graaf, betreffende de bisschoppelijke paramenten en ornamenten, afkomstig uit de opgeheven statie S. Bernardus te Haarlem, ca. 1900, f. 2r; Brasjen – Mudde 2018, p. 63

die maegden weder om doen behandigen, by wie die altoos, na die tijd hebben in eygendom gebleven; en als er van die tijd af, andere Bisschoppen de Bisschoplyke functie in de Haerlemse Hoek bedient hebben, zo hebben zij haer eijge ornamenten en al 't geen daertoe vereyst wierd zelfs medegebrogt.

*Tot Teijken van Waerheijd zegge ik dat ik na die tijd veele jaren kosterse van gezeijde plaets ben geweest, te weten zedert Ao 1672, en heb dat officie bedient met drie seer oude maegden, namentlijk Eva Hassen, Maria Schouten en Joanna Oossen, die ten tijde als zijn Hoogwaerde Catz hier overste was, veel jaren zijn kosterse waren geweest en die gezeijde ornamenten, met hulp van andere maegden hadden bekostigt, en de selve aan hem tot zijn gebruik hadden mede gegeven, die mijn hetzelfde dikmael hebben gezeijd; berijdt zijnde hetzelfde altoos te getuijgen, heb ik dit in teijken van Waerheid ondertekent op den 8 Junius 1727
Elisabeth van de Werve”.*

Daarnaast wordt algemeen aangenomen dat het witte vierstel met toebehoren⁶¹⁶ en bijbehorende pontificalia, zoals mijter, muilen en handschoenen,⁶¹⁷ dat Graaf in 1905 beschreef, door de Maagden van den Hoeck werd gemaakt ten gebruike van apostolisch vicaris Philippus Rovenius (1614-1651).⁶¹⁸ Een belangrijke motivatie hiervoor was, net als bij het kazuifel en de mijter van Boudewijn Catz hierboven, de herkomst: de Sint-Bernardusstatie in Haarlem. Het vierstel kan zeker op instigatie van kapitteldeken Joost Catz (1613-1641) zijn vervaardigd, maar het kan ook nog in de tien jaren na zijn dood tot stand zijn gekomen. Gewoonlijk wordt het op grond

⁶¹⁶ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t127. Bijlage XXIII, nr. 15; afb. 250-255.

⁶¹⁷ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t42e1 (mijter), BMH t42e2 (linkermuil), BMH t42e3 (rechtermuil), BMH t42h1 (linkerhandschoen), BMH t42h2 (rechterhandschoen). Bijlage XXIII, nr. 16; afb. 256-258.

⁶¹⁸ Graaf 29 (1905), p. 320-321 (De ‘Vergaderinghe’); Caron 1987, p. 20-31; Stam 2001, p. 10-12.

van de voorbeelden van het borduurwerk (met name de voorstelling van de Tenhemelopneming van Maria) en de rijke renaissance-versiering van de basisstof, bestaande uit slingerende bladranken met bloemen in gouddraad, gedateerd in de periode 1628-1641.⁶¹⁹

Alleen het kazuifel en het koorkapschild zijn voorzien van geborduurde voorstellingen. Op het koorkapschild is een versie gebordurd van de veel vereerde Maria-icoon in de basiliek van Santa Maria Maggiore in Rome (afb. 259). Deze icoon staat sinds de negentiende eeuw bekend als de *Salus Populi Romani* (*het heil van het Romeinse volk*). De vrome overlevering wil dat zij door de evangelist Lucas werd geschilderd op het blad van een tafel die door Jezus zelf was gemaakt in de timmermanswerkplaats van Jozef. In feite dateert de icoon uit de zesde eeuw en is ze van Byzantijnse origine. Ze gold als wonderdadig. Ook aan de kopieën, die er van werden vervaardigd en die met name door de jezuiten werden verspreid, werd bijzondere kracht toegeschreven. Zo gingen de geschilderde kopieën in de Jezuïetenkerken van Bratislava en Ingolstadt een geheel eigen leven leiden. Philippus Rovenius had geen aanwijsbare devotie voor deze icoon, alhoewel hij haar zeker bij zijn bezoek aan Rome in 1622-1624 zal hebben gezien. De keuze voor de voorstelling op de Haarlemse koorkap was dan ook waarschijnlijk niet gemaakt door de drager, maar door de makers: de Maagden van den Hoeck. Zij kunnen bijvoorbeeld de beschikking hebben gehad over een gravure van deze icoon van de hand van Hieronymus Wierix te Antwerpen uit 1590-1600 (afb. 260).⁶²⁰ Naast vele andere heiligenprenten en zinnebeeldige grafiek waren gravures van deze Romeinse icoon (afb. 260 en 261) en andere iconen bij begijnen en geestelijke maagden zeer populair, niet in het minst vanwege de wonderdadigheid. Men zal er zeker van zijn uitgegaan dat deze kracht ook op de beeltenis op de koorkap overging.⁶²¹

Ook de voorstellingen op het kazuifel zijn gewijd aan Maria (afb. 250 en 251). Op de voor- en achterzijde zijn scènes uit haar leven gebordurd. De compositie is ook hier nog geheel archaïserend laatmiddeleeuws: scènes boven elkaar, overhuifd door gotiserende baldakijnen, en een grote voorstelling in het hart van het rugkruis. Op de achterzijde, van onder naar boven, de Visitatie, de Besnijdenis van Jezus, en in het kruishart de Tenhemelopneming van Maria (of haar verheerlijking in de hemel); op de voorzijde, van onder naar boven, Maria tussen Joachim en Anna, de Presentatie van Maria in de Tempel, en de Annunciatie. De voorstellingen zelf zijn wederom ontleend aan eigentijdse prenten: de Annunciatie aan een gravure door Jan Sadeler I (1550-1600) (afb. 262) naar een altaarstuk door Peter de Witte (of Pietro Candido) (ca. 1548-1628) uit 1588-1595 voor de Jezuïetenkerk in München,⁶²² waarvan zich een geschilderd altaarstuk uit circa 1620-1630 in de oud-katholieke kerk van de H. Georgius te Amersfoort bevond, nu in bruikleen in Museum Catharijneconvent (afb. 263)⁶²³; de Visitatie aan een prent

⁶¹⁹ De basisstof is vergelijkbaar met die van de jurk die Margaretha van Savoye (1589-1655) draagt op haar portret uit circa 1605 door Federico Zuccaro (1542-1609) (Philip Mould & Company Fine Paintings, Londen) (vriendelijke mededeling van Pim Arts d.d. 27 november 2022). De stof is waarschijnlijk vervaardigd in Zuid-Europa (Italië, Spanje of Portugal). Bij dit vierstel hoorde oorspronkelijk nog een antependium (vgl. inventarislijsten bijlage IX).

⁶²⁰ Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-1898-A-198.

⁶²¹ De Beer 2017, p. 40-42; Moran 2015-2016, p. 144-158; Noreen 2005, p. 660-672; Noreen 2008, p. 19-37. Een andere geborduurde kopie naar deze icoon bevindt zich op een altaarantependium, gedateerd 1639, bevindt zich in de oud-katholieke kerk van Sint-Jan de Doper in Gouda (inv. nr. 1978-81).

⁶²² Gravure in Rijksmuseum, Amsterdam, objectnr. RP-P-1985-140.

⁶²³ Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM s2.

van Hendrick Goltzius (1558-1617) uit 1593 (afb. 265).⁶²⁴ De hoofdvoorstelling van de Tenhemelopneming van Maria gaat waarschijnlijk terug op een onbekende gravure of schilderij uit de omgeving van Abraham Bloemaert (1566-1651) of zijn zoon Hendrick (1601/1602-1672). Vergelijk bijvoorbeeld het schilderij door Hendrick Bloemaert van de Verheerlijking van Maria uit 1667 in de oud-katholieke kerk van de H. Georgius in Amersfoort (afb. 267).⁶²⁵ De voorstelling van de Presentatie van Maria komt in enigszins vergelijkbare vorm voor op een prent van Hieronymus Wierix voorin het kloppenboek *'Het leven der HH. Maegden'* van Heribert Rosweyde uit 1626 (afb. 266) (zie paragraaf 4.1.3) en ook op een kleine gravure door Karel van Mallery (1571-1635?), in Antwerpen uitgegeven door Johannes Galle (1600-1676) (afb. 264). Dit laatste prentje is ingeplakt aan het begin van een boekje met handgeschreven teksten, dat één van de Maagden van den Hoeck, Maria van Wieringen, op 21 november 1662, de feestdag van Onze Lieve Vrouw Presentatie, schonk aan Johanna Cousebant bij de aanneming van de geestelijke staat bij de Maagden van den Hoeck te Haarlem.⁶²⁶

Aangezien de intrede van een geestelijke maagd bij voorkeur op een Maria-feestdag plaatsvond en deze belangrijke ceremonie tot de dood van de maagd jaarlijks herdacht werd als een soort verjaardag, kunnen we ons indenken dat dit kazuifel een centrale rol zal hebben gespeeld in de vergadering van de Maagden van den Hoeck. Daarnaast hadden de afzonderlijke afbeeldingen nog diepere betekenissen voor de maagden. Zij probeerden zich te identificeren met Maria. Zo konden de Annunciatie en Visitatie metaforen zijn voor de intrede van de geestelijke maagd: Maria ontving bij de annunciatie de boodschap dat zij Jezus in haar schoot zou ontvangen en direct hierop ging zij naar Elisabeth om haar van dit wonder deelgenoot te laten worden. Bij haar intrede kreeg de maagd een vergelijkbare boodschap, waarna zij zich naar de andere maagden begaf.⁶²⁷ Ook de Presentatie van Maria, waarbij zij door de priester in de tempel wordt ontvangen, had bij uitstek overeenkomsten met de ceremonie van de aanvaarding van de geestelijke staat.⁶²⁸ Bij de Tenhemelopneming van Maria of haar verheerlijking in de hemel stelden de kloppen zich voor dat zij na hun leven dezelfde beloning zouden ontvangen.

De paramenten, die we tot nu toe hebben besproken, kunnen we beschouwen als latere werkstukken van de Maagden van den Hoeck (1625-1662). De Levens der Maegden handelen echter over de beginperiode van de vergadering, de periode tussen 1583 en 1651. Ook de paramenten van de Noord-Hollandse groep moeten stilistisch eerder worden gedateerd, ongeveer tussen 1590 en 1625. Het productieproces maakt gebruik van sjabloonmatig herhaalde

⁶²⁴ Gravure in Rijksmuseum, Amsterdam, objectnr. RP-P-OB-10.326. Graaf 29 (1905), p. 320-321 (De 'Vergaderinghe'); Caron 1987, p. 20-31; Stam 2001, p. 10-12.

⁶²⁵ Amersfoort, oud-katholieke kerk van de H. Georgius, inv. nr. 461-109. Roethlisberger en Bok 1993, vol. I, p. 498, nr. H133, vol. II, fig. H132 (H133). De geborduurde scène met de Tenhemelopneming van Maria of de Verheerlijking van Maria in de hemel is nagenoeg identiek aan die op het kazuifel uit de Utrechtse Gertrudiskathedraal (OKM t69). In de Utrechtse Mariahoek bestonden in de zeventiende en achttiende eeuw aanzienlijke kloppenvergaderingen. Heeft men dit borduurwerk zelf gemaakt naar het voorbeeld van de Maagden van den Hoeck of heeft men het in Haarlem bij de maagden besteld?

⁶²⁶ Boekje, in 1662 geschreven door Maria van Wieringen voor Johanna Cousebant, beiden lid van de vergadering van de Maagden van den Hoeck te Haarlem, bij het aannemen van de geestelijke staat van laatstgenoemde, prentje tegenover f. 1 (Karel van Mallery en Johannes Galle [uitg.]), Haarlem, Noord-Hollands Archief, Bisdom Haarlem, Het Begijnhof nr. 424, Haarlem 'Den Hoeck'. Verheggen 2006, p. 87, p. 300, afb. D1.

⁶²⁷ Verheggen 2006, p. 65.

⁶²⁸ Verheggen 2006, p. 87.

figuren en ornamenten, die de hele groep met elkaar verbinden en duidelijk uit een atelier afkomstig zijn. Er is ook een verbinding te maken tussen ornamenten van de Noord-Hollandse groep en die op het kazuifel van Rovenius.⁶²⁹ Het gaat om de baldakijnen boven de scènes op dit kazuifel, die exact hetzelfde zijn als die boven de heiligen op een kazuifelkruis uit de Noord-Hollandse groep, om precies te zijn het rugkruis en de kolom van het kazuifel uit Alkmaar.⁶³⁰ Henri Defoer heeft in zijn analyse van het laatmiddeleeuwse borduurwerk vastgesteld dat juist de baldakijnen bepalend zijn voor de determinering van de diverse ateliers (dat van Jacob Cornelisz van Oostsanen in Amsterdam; dat van Jacob van Malborch in Utrecht). Met andere woorden: elk atelier had zijn eigen gelijkvormige baldakijnen.⁶³¹

In de Noord-Hollandse groep zijn drie soorten baldakijnen te onderkennen: twee verwante versies van baldakijnen van symmetrisch gegroepede gouden bladranken met bloemen, die herinneringen oproepen aan Spaans kerkelijk borduurwerk uit de zestiende eeuw, soms zeer verfijnd met blauw en groen gekleurd goud erin verwerkt⁶³², en de bovengenoemde gotiserende baldakijnen.⁶³³ Voor zover we weten zijn zij volstrekt uniek. Zij komen in elk geval op geen ander Noord-Nederlands parament voor. In de gotiserende baldakijnen kan men vereenvoudigde versies zien van de laatgotische baldakijnen op twee Amsterdamse kazuifels uit circa 1510-1520: het ene uit de rooms-katholieke parochiekerk van Loenen op de Veluwe,⁶³⁴ het andere in de schat van de St. Bartholomeus-dom te Frankfurt am Main.⁶³⁵ De gotiserende baldakijnen van de Noord-Hollandse groep bestaan uit driedelige gotische hanggewelven, Tegen de voorzijde van de baldakijnen zijn telkens twee kolommetjes aangebracht, waartussen bladvoluten in renaissancestijl, en in het midden een ornament in de vorm van een bloemkelk. Ook de zuiltjes aan weerszijden, die de baldakijnen dragen, zijn op beide kazuifels hetzelfde. Zij staan op hoge postamenten, de onderste helft van de schacht is voorzien van een rastering met puntjes en de bovenste helft is diagonaal omwonden door een dubbel koord.

Via het Alkmaarse kazuifelkruis is de link te leggen met de rest van de Noord-Hollandse groep. Zo zijn de engelen en de omlijsting van het medaillon op het rugkruis uit Alkmaar (afb. 318)⁶³⁶

⁶²⁹ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t127a. Bijlage XXIII, nr. 15; afb. 250-255.

⁶³⁰ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t9025a en b. Bijlage XXIII, nr. 14; afb. 301 en 302.

⁶³¹ Defoer 1987, p. 51-82; Defoer 2015, p. 33-49, bijzonder p. 35.

⁶³² Bijlage XXII: Versie a baldakijnen met bladranken en bloemen: rugkruis kazuifel Haarlem (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t505); kazuifel Enkhuizen (Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t157a); twee fragmenten aurifriezen (Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2241a en b); fragment aurifries (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t9610); kazuifel Schoorl (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t9335) (oorspronkelijk).

Versie b1 baldakijnen met bladranken en bloemen: rugkruis kazuifel Grootebroek (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t398a); kazuifel Krommenie (Krommenie, oud-katholieke kerk van de HH. Nicolaas en Maria Magdalena, inv. nr. 5981-53).

Versie b2: baldakijnen met bladranken en bloemen: kolom kazuifel Grootebroek (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t398b); rugkruis en kolom kazuifel Den Burg (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t571a1 en 2); kazuifel Maarssen (Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2006).

⁶³³ Bijlage XXII: Kazuifel Rovenius Haarlem (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t127a); rugkruis kazuifel Alkmaar (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t9025a).

⁶³⁴ Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2298. Cat. tent. 1987, p. 114, nr. 34 en p. 165, afb.; Kuhn 2016, p. 237, afb. 111.

⁶³⁵ Paramentenbestand Domkirche St. Bartholomäus, Frankfurt am Main, inv. nr. 132. I-II. Kuhn 2016, p. 239, afb. 114.

⁶³⁶ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t9025a. Bijlage XXIII, nr. 14.

idem aan de engelen (zij het in spiegelbeeld) en de omlijsting van het medaillon op het rugkruis van een kazuifel uit Den Burg (afb. 319).⁶³⁷ De engelen op het rugkruis van kazuifel uit Enkhuizen (afb. 320)⁶³⁸ zijn identiek aan die op het kazuifel uit Den Burg⁶³⁹ en in spiegelbeeld idem aan die op het rugkruis uit Alkmaar.⁶⁴⁰ Ook de Willibrordus-figuur op de kolom uit Alkmaar (afb. 328) is idem aan de Willibrordusfiguren op de voorzijde van het kazuifel uit Maarssen (afb. 325)⁶⁴¹, op de kolom van het kazuifel uit Den Burg (afb. 326)⁶⁴² en op de achterzijde van het kazuifel uit Oude Schild (afb. 327).⁶⁴³ Karakteristiek voor de groep zijn verder de met geapliceerde sterretjes gevulde achtergronden⁶⁴⁴ en de schuin oplopende tegelvoertjes, afgewisseld met de groen met blauw en witte grondjes onder de losse heiligenfiguren (vgl. afb. 321 en 322).⁶⁴⁵ Ook de tegelvoertjes zijn uit de late middeleeuwen overgenomen elementen. Een overzicht van de overeenkomsten binnen de Noord-Hollandse groep is als bijlage XXII bijgevoegd.

De heiligenfiguren onder de baldakijnen zijn vrijwel alle geborduurd naar gravures uit de omgeving van de Haarlemse meester Jacob Matham (1571-1631) en zijn leerling Jan van de Velde II (1593-1641). Matham was stiefzoon en leerling van Hendrick Goltzius (1558-1617), die in Haarlem grote roem verwierf als schilder, tekenaar en graveur. Ofschoon rond 1600 allerlei grafiek wijd verbreid was, kozen de Maagden van den Hoeck toch over het algemeen voor graveurs uit hun eigen stad. Jan van de Velde vervaardigde in 1632 in opdracht van het Haarlemse kapittel een serie devotieprenten met 24 heiligen van het bisdom Haarlem. Twee afdrucken op satijn van telkens acht prenten uit deze serie worden bewaard in Museum Catharijneconvent (afb. 323).⁶⁴⁶ Hoewel stilistisch zeker sterk verwant is er in deze serie geen voorstelling die één-op-één in het borduurwerk is gekopieerd.

Dat is wel het geval bij de voorstellingen van Willibrordus en Bonifatius. Willibrordus komt op vijf kazuifels voor (afb. 325-329).⁶⁴⁷ Viermaal is een prent van Jacob Matham uit 1608 exact

⁶³⁷ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t571a1. Bijlage XXIII, nr. 10.

⁶³⁸ Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t157a. Bijlage XXIII, nr. 12.

⁶³⁹ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t571a1. Bijlage XXIII, nr. 10.

⁶⁴⁰ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t9025a. Bijlage XXIII, nr. 14.

⁶⁴¹ Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2006. Bijlage XXIII, nr. 13.

⁶⁴² Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t571a2. Bijlage XXIII, nr. 10.

⁶⁴³ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t571b. Bijlage XXIII, nr. 11.

⁶⁴⁴ Bijlage XXII: kazuifel Maarssen (Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2006); rugkruis kazuifel Haarlem (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t505); kazuifel Enkhuizen (Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t157a); kazuifel Aalsmeer (Aalsmeer, oud-katholieke kerk van de HH. Petrus en Paulus, inv. nr. 69-48); rugkruis en kolom kazuifel Grootebroek (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t398a en b); kazuifel Krommenie (Krommenie, oud-katholieke kerk van de HH. Nicolaas en Maria Magdalena, inv. nr. 5981-53).

⁶⁴⁵ Bijlage XXII: rugkruis en kolom kazuifel Den Burg (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t157a1 en 2); kazuifel Maarssen (Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2006); kazuifelkruis Haarlem (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t505); kazuifel Enkhuizen (Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t157a); kazuifelkruis Alkmaar (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t9025a).

⁶⁴⁶ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH g64 en BMH g65a. Verheggen 2006, p. 234-235.

⁶⁴⁷ The New Hollstein 2007, Jacob Matham, p. 238-239; Van Eck 2007, p. 57, afb. 31 (gravure H. Willibrordus).. Bijlage XXII: kazuifel Maarssen (voorzijde) (Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2006); kolom kazuifel Den Burg (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t571a2); kazuifel Oude Schild (achterzijde) (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t571b); kolom kazuifel Alkmaar (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t9025b); kazuifel Schoorl (voorzijde) (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t9335).

gevolgd (afb. 324).⁶⁴⁸ De vijfde Willibrordus-voorstelling uit Schoorl (afb. 329) is samen met het kazuifel op het einde van de negentiende eeuw geheel overgeborduurd, maar is waarschijnlijk oorspronkelijk een versie in spiegelbeeld geweest. Bonifatius komt maar op een kazuifel voor (afb. 331)⁶⁴⁹ en heeft ook een prent door Matham als voorbeeld, de pendant van de Willibrord-prent (afb. 330).⁶⁵⁰ De prent met Bonifatius werd in 1612 door Matham gemaakt. De dateringen van de gravures kunnen indicatief zijn voor de dateringen van de borduursels en de paramenten. Zij lijken over het algemeen te passen in de periode 1600-1625. De keuze voor Willibrordus en Bonifatius, gezien als de bringers van het Christendom in de Nederlanden bij uitstek, werd gestimuleerd door de kerkelijke leiding om de identiteit van de kerk in verdrukking te versterken. Deze heiligen waren eigenlijk meer een creatie van de kerk na Trente dan dat ze teruggrepen op de preremontaanse traditie (zie paragraaf 2.2.4). Zoals gezegd richtte Sasbout Vosmeer aan het einde van de zestiende eeuw een broederschap voor geestelijken en leken op onder de naam van ‘Sodalitas Gratiae Dei’ (Broederschap van de Gratie Gods) onder de bescherming van deze vaderlandse heiligen. Zijn opvolger Philippus Rovenius zou de broederschap verder propageren en tot bloei brengen.⁶⁵¹ Beiden waren kind aan huis in de Haarlemse Hoek.

Minstens net zo populair waren de apostelen Petrus en Paulus op de Haarlemse kazuifels. Zij zijn elk zes keer geborduurd, steeds in combinatie met elkaar, maar wel in afzonderlijke nissen. Er werden twee versies gebruikt met steeds hetzelfde paar apostelen (afb. 332-336 [ene versie], afb. 337-342 [andere versie]).⁶⁵² Ongetwijfeld zal de band met de kerk van Rome de motivering voor de afbeelding van deze heiligen zijn geweest.⁶⁵³ In Aalsmeer zijn het bovendien de patroonheiligen van de oude middeleeuwse kerk en van de nieuwe huiskerk (afb. 268, 337 en 340).⁶⁵⁴ Daar kon ook rekening mee worden gehouden. Op het kazuifelkruis uit de Sint-Bernarduskerk in de Hoek te Haarlem is de H. Bavo afgebeeld, stadspatroon van Haarlem en naamheilige van de hoofdkerk aldaar (afb. 343).⁶⁵⁵ Op het kazuifelkruis uit Alkmaar staan de H. Laurentius met rooster en de H. apostel Matthias met bijl afgebeeld (afb. 344).⁶⁵⁶ Behalve dat Laurentius eveneens de patroon van stad en hoofdkerk was, waren beide heiligen in het begin van de zeventiende eeuw afzonderlijk patronen van de twee katholieke huiskerken in

⁶⁴⁸ Bijlage XXII: kazuifel Maarssen (voorzijde) (Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2006); kolom kazuifel Den Burg (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t571a2); kazuifel Oude Schild (achterzijde) (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t571b); kolom kazuifel Alkmaar (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t9025b).

⁶⁴⁹ Bijlage XXII: kazuifel Maarssen (voorzijde) (Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2006).

⁶⁵⁰ Gravure H. Bonifatius (Haarlem, Jacob Matham, 1612), Amsterdam, Rijksmuseum, objectnr. RP-P-OB-78.022. The New Hollstein 2007, Jacob Matham, p. 208-209; Van Eck 2007, p. 57, afb. 30.

⁶⁵¹ Verheggen 2006, p. 191.

⁶⁵² Bijlage XXII: Petrus en Paulus, versie met uitgestrekte arm: kazuifel Enkhuizen (Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t157a); rugkruis kazuifel Den Burg (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t571a1); kazuifel Maarssen (achterzijde) (Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2006). Petrus en Paulus, versie zonder uitgestrekte arm: kazuifel Aalsmeer (achterzijde) (OKK Aalsmeer, inv. nr. 69-48); kolom kazuifel Grootebroek (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t398b); kazuifel Krommenie (Krommenie, oud-katholieke kerk van de HH. Nicolaas en Maria Magdalena, inv. nr. 5981-53).

⁶⁵³ Het is misschien tekenend dat de Paradijkskerk in Rotterdam, in de zeventiende eeuw speciaal gesticht voor de kloppengemeenschap, aan Petrus en Paulus werd toegewijd.

⁶⁵⁴ Aalsmeer, oud-katholieke kerk van de HH. Petrus en Paulus, inv. nr. 69-48. Bijlage XXIII, nr. 1; afb. 268 en 269.

⁶⁵⁵ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t505. Bijlage XXIII, nr. 4; afb. 230.

⁶⁵⁶ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t9025a. Bijlage XXIII, nr. 14; afb. 301 en 302.

Alkmaar. De H. Adalbertus, patroon van de verwoeste abdij van Egmond bij Alkmaar, is eveneens vertegenwoordigd, als diaken met kroon en scepter aan zijn voeten (afb. 345). Ook op het kazuifelkruis uit Grootebroek is de patroonheilige van de oude dorpskerk afgebeeld, de H. Johannes de Doper (afb. 346).⁶⁵⁷

De andere heiligen lijken vooral de voorkeur van de Maagden van den Hoeck zelf te hebben gehad en op hun initiatief te zijn weergegeven. De diverse vrouwelijke heilige maagden (Catharina van Alexandrië, Gertrudis van Nijvel, Lucia en Barbara) fungeerden als voorbeeld vanwege hun maagdelijkheid en andere deugden (afb. 347-350).⁶⁵⁸ Johannes evangelist, die op drie kazuifels aanwezig is (afb. 351-353)⁶⁵⁹, en Antonius Abt, die eenmaal werd afgebeeld (afb. 354)⁶⁶⁰, werden door de maagden gezien als voorbeeld van kluzenaars, wier afzondering en stilzwijgen dienden te worden nagevolgd.⁶⁶¹ Augustinus was vanwege zijn theologisch oeuvre populair bij de kloppen en begijnen (afb. 322).⁶⁶²

De grote centrale voorstellingen in het hart van de rugkruisen van de kazuifels zijn waarschijnlijk ook door de maagden gekozen. De Aanbidding der Herders appelleerde aan de moederlijke gevoelens van de maagden, net zoals het 'Kindje-wiegen' in de kersttijd in vrouwenkloosters in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd.⁶⁶³ De voorstelling in het hart van het kazuifelkruis uit Alkmaar (afb. 301)⁶⁶⁴ is een uitsnede van een schilderij door P.P. Rubens, één van de predella-panelen van het altaarstuk dat hij rond 1618 schilderde voor de Janskerk in Mechelen.⁶⁶⁵ Centraal hierin staat Maria die voor een neergeknieelde herderin de doek van Jezus optilt, zodat zij het Kind goed kan zien. Een gravure van precies dezelfde uitsnede (maar in spiegelbeeld) is ingeplakt in een handschrift uit 1637 uit Den Hoeck te Haarlem, uitgegeven door Theodoor Galle (afb. 305)⁶⁶⁶ en in het handschrift uit 1662 van Johanna Cousebant, geestelijke maagd in Den Hoeck te Haarlem (afb. 304).⁶⁶⁷ Deze laatste

⁶⁵⁷ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t398a. Bijlage XXIII, nr. 2; afb. 270 en 271.

⁶⁵⁸ Verheggen 2006, p. 116

⁶⁵⁹ Bijlage XXII: kolom kazuifel Den Burg (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t571a2); kazuifel Enkhuizen (voorzijde) (Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t157a); kazuifel Schoorl (achterzijde) (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t9335).

⁶⁶⁰ Op het kazuifel uit Oude Schild (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t571b). Bijlage XXIII, nr. 11; afb. 290.

⁶⁶¹ Verheggen 2006, p. 52 (Johannes), p. 53 (Antonius).

⁶⁶² Bijlage XXII: kazuifel Maarssen (voorzijde) (Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2006); rugkruis kazuifel Haarlem (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t505). Dietz 2010, p. 157.

⁶⁶³ Rugkruis kazuifel Alkmaar (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t9025a; bijlage XXIII, nr. 14; afb. 301) (naar P.P. Rubens); rugkruis kazuifel Boudewijn Catz Haarlem (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t129a; bijlage XXIII, nr. 36; afb. 249) (naar Pieter de Grebber of Jan de Bray). Verheggen 2006, p. 87, p. 107.

⁶⁶⁴ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t9025a. Bijlage XXIII, nr. 14; afb. 301.

⁶⁶⁵ Nu in het Musée des Beaux-Arts te Marseille.

⁶⁶⁶ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH Warm h92D6. Verheggen 2006, p. 107, p. 307, afb. H3.

⁶⁶⁷ Boekje, in 1662 geschreven door Maria van Wieringen voor Johanna Cousebant, beiden lid van de vergadering van de Maagden van den Hoeck te Haarlem, bij het aannemen van de geestelijke staat van laatstgenoemde, prentje tegenover f. 1 (Karel van Mallery en Johannes Galle [uitg.]), Haarlem, Noord-Hollands Archief, Bisdom Haarlem, Het Begijnhof nr. 424, Haarlem 'Den Hoeck'. Verheggen 2006, p. 87, p. 300, nr. D3, p. 301, afb. D3.

prent werd uitgegeven door Michiel Sniijders te Antwerpen en werd gemaakt naar een gravure van Lucas Vorsterman I uit 1620 (afb. 306).⁶⁶⁸

Verder zagen we al dat met name het pinksterfeest van groot belang was voor de geestelijke maagden. De bijeenkomst van Maria en de apostelen werd beschouwd als ‘de eerste vergadering’. Hun eigen vergadering werd daaraan gespiegeld in de hoop dat ook op de maagden zelf de heilige Geest zou neerdalen.⁶⁶⁹ En in de Tenhemelopneming van Maria of haar kroning in de hemel zagen de maagden een metafoor voor hun eventuele eigen toekomst.⁶⁷⁰ Zo beschouwd zijn de twee kazuifels uit de Sint-Bernardusstatie te Haarlem (afb. 355 en 357),⁶⁷¹ het kazuifel uit de parochie van Maarssen (afb. 356)⁶⁷² en mogelijk het kazuifel uit de Gertrudisstatie te Utrecht (afb. 358)⁶⁷³ zuiver kloppen-kazuifels. Het Haarlemse kazuifel van Rovenius⁶⁷⁴ werd boven al besproken. Het kazuifel, waarvan nu alleen het rugkruis resteert,⁶⁷⁵ was het andere belangrijke kazuifel van de Maagden van den Hoeck zelf, en is op de achterzijde voorzien van de Pinkstervoorstelling, waaronder Bavo (stadspatroun) en Augustinus. Het kazuifel uit Maarssen heeft centraal op de rug eveneens een Pinkstervoorstelling, waaronder Petrus en Paulus, en op de voorzijde Willibrordus, Bonifatius en Augustinus (afb. 300).⁶⁷⁶ Waarom dit kazuifel zich Maarssen bevindt, is een raadsel, daar er ter plaatse geen aanwijzingen zijn voor een kloppenvergadering in de zeventiende eeuw. Misschien is het kazuifel pas later (in de negentiende eeuw door deken Bijlevelt van Maarssen?) verworven.

Natuurlijk blijven er heiligen die om nog onduidelijke redenen zijn aangebracht, bijvoorbeeld de raadselachtige serie op het kazuifel in Krommenie (afb. 272 en 273)⁶⁷⁷ en die op het kazuifel uit Westwoud (afb. 277 en 278),⁶⁷⁸ dat in zijn geheel stilistisch gezien een beetje vreemde eend in de bijt is. De plaatsing van Ignatius van Loyola en Franciscus Xaverius op het kazuifel uit Enkhuizen kan ingegeven zijn door contacten met jezuiteten-missionarissen (afb. 293, 359 en 360).⁶⁷⁹ De voorstellingen zijn waarschijnlijk geborduurd naar gravures van Schelte Adamsz. Bolswert uit 1622, die weer teruggaan op de bekende schilderijen van Rubens uit 1620-1622 (afb. 361).⁶⁸⁰ Antwerpse kunstenaars en uitgevers zetten in de zeventiende eeuw hun gravures rechtstreeks in Noord-Nederland af via prenthandelaren.⁶⁸¹

⁶⁶⁸ C. Schuckman, ‘Lucas Vorsterman’, *Hollstein’s Dutch & Flemish etchings, engravings and woodcuts, 1450-1700*, deel 43, Amsterdam / Roosendaal 1993, p. 15.

⁶⁶⁹ Verheggen 2006, p. 45.

⁶⁷⁰ Verheggen 2006, p. 106.

⁶⁷¹ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t127a en BMH t505. Bijlage XXIII, nr. 15 en nr. 4; afb. 250, 251 en 230.

⁶⁷² Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2006. Bijlage XXIII, nr. 13; afb. 299 en 300.

⁶⁷³ Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t69. Bijlage XXIII, nr. 17; afb. 403 en 404.

⁶⁷⁴ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t127a. Bijlage XXIII, nr. 15; afb. 250 en 251.

⁶⁷⁵ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t505. Bijlage XXIII, nr. 4; afb. 230.

⁶⁷⁶ Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2006. Bijlage XXIII, nr. 13; afb. 299 en 300.

⁶⁷⁷ Krommenie, oud-katholieke kerk van de HH. Nicolaas en Maria Magdalena, inv. nr. 5981-53. Bijlage XXIII, nr. 3.

⁶⁷⁸ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t445a. Bijlage XXIII, nr. 5.

⁶⁷⁹ Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t157a. Bijlage XXIII, nr. 12.

⁶⁸⁰ HH. Ignatius en Franciscus Xaverius (P.P. Rubens [ontwerp], Schelte Adamsz. Bolswert [gravure], 1622), Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-BI-2558.

⁶⁸¹ Verheggen 2006, p. 93.

4.2.5.6 *De paramenten van de Maagden van den Hoeck, materiaaltechnische analyse*

De vraag in deze paragraaf is of een materiaaltechnische analyse wellicht een bevestiging kan geven van wat uit de *Levens der Maagden* bekend is en zo de toeschrijving van de gewaden aan de Maagden van den Hoeck kan versterken. Is het bijvoorbeeld zichtbaar dat ongeveer twintig verschillende handen in de eerste helft van de zeventiende eeuw met de Haarlemse paramenten bezig zijn geweest? Of kan het duidelijk worden in hoeverre de maagden het hele productieproces van de paramenten in eigen beheer konden afronden, zonder bijvoorbeeld externe hulp via uitbesteding van onderdelen of door middel van assemblagewerk?

Tussen de hierboven behandelde geborduurde voorstellingen zijn veel overeenkomsten in stijl en uitvoering. Er is evenwel ook verschil in artistieke kwaliteit. Deels kan dat zijn veroorzaakt door latere herstellingen aan gezichten en ander details. Maar er zijn ook duidelijk vaardige en minder vaardige handen aan het werk geweest. Nog gaven borduursels van hoog artistiek niveau zijn bijvoorbeeld het kazuifelkruis uit Alkmaar (afb. 362),⁶⁸² het kazuifelkruis en de verticale kolom op de voorzijde van het kazuifel uit Enkhuizen (afb. 292 en 293)⁶⁸³, het gezicht van St. Bavo op het kazuifelkruis uit Haarlem (afb. 363),⁶⁸⁴ de Catharina en Johannes op de kolom van het kazuifel uit Den Burg (afb. 364 en 365)⁶⁸⁵ en de Verheerlijking van Maria op het kazuifel uit de Utrechtse Gertrudis (afb. 366).⁶⁸⁶ Kwalitatief enigszins minder zijn de figurale borduursels op de kazuifels uit Aalsmeer (afb. 268),⁶⁸⁷ uit Krommenie (afb. 272 en 273)⁶⁸⁸ en uit Grootebroek (afb. 270 en 271).⁶⁸⁹

De vele sjabloonachtige herhalingen van figuren en motieven verraden een goed doordacht productieproces met verdelingen in categorieën borduurwerk: het vrije en het toegepaste borduurwerk.⁶⁹⁰ Hierbij kunnen we de geapliceerde ‘naaldschilderingen’ met bijvoorbeeld menselijke figuren tot het vrije werk rekenen en decoratief borduurwerk zoals bladornamenten en sterretjes op de achtergrond tot het toegepaste werk. En uiteraard vormde het naaiwerk weer een aparte categorie. Een min of meer centraal geleide productie schemert ook wel door in de beschrijvingen in de *Levens der Maagden* (zie paragraaf 4.2.5.3). Het lijkt niet te ver gezocht om in dit alles de hand en geest van de artistiek onderlegde Agatha van Veen te zien, die de gehele productie in Haarlem in gang heeft gezet en tevens generale moeder was.

Zoals we zagen sloten de kazuifels van de Maagden van den Hoeck wat dispositie van figuren betreft aan bij de prereformatorische kazuifels. Daar bleef het niet bij. Ook in sommige ornamentale details waren er aansluitingen, zoals bij de gotiserende baldakijnen van kazuifels

⁶⁸² Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t9025a. Bijlage XXIII, nr. 14.

⁶⁸³ Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t157a. Bijlage XXIII, nr. 12.

⁶⁸⁴ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t505. Bijlage XXIII, nr. 4.

⁶⁸⁵ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t571a. Bijlage XXIII, nr. 10.

⁶⁸⁶ Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t69. Bijlage XXIII, nr. 17.

⁶⁸⁷ Aalsmeer, oud-katholieke kerk van de HH. Petrus en Paulus, inv. nr. 69-48. Bijlage XXIII, nr. 1.

⁶⁸⁸ Krommenie, oud-katholieke kerk van de HH. Nicolaas en Maria Magdalena, inv. nr. 5981-53. Bijlage XXIII, nr. 3.

⁶⁸⁹ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t398. Bijlage XXIII, nr. 2.

⁶⁹⁰ De Bodt 1987, p. 12.

uit Haarlem (afb. 250, 251 en 307)⁶⁹¹ en Alkmaar (afb. 301, 302, 308 en 309).⁶⁹² De schuin oplopende tegelvloertjes onder de heiligenfiguren refereren eveneens aan oude voorbeelden. Het is zelfs niet uitgesloten dat bij de achtergronden met baksteen- / chevronpatroon in de nissen van het Alkmaarse kazuifel gebruik is gemaakt van laatmiddeleeuwse restanten (afb. 301-303, 309 en 345).⁶⁹³

En ook in de gebruikte materialen en technieken waren er overeenkomsten.⁶⁹⁴ Zo werd er net als in de late middeleeuwen, in de vroegmoderne tijd gewerkt naar voorbeelden, waarschijnlijk op kartons: in de late middeleeuwen afkomstig uit de schilder- en tekenkunst; in de vroegmoderne tijd vooral uit de grafiek. Ook was er net als in de late middeleeuwen sprake van assemblagewerk: in de late middeleeuwen werden de figuren doorgaans apart geborduurd en na voltooiing later in de architecturale nissen ingevoegd op een vooraf bepaalde plaats. Hiervoor werd in het borduurwerk een ruimte voor de heilige uitgespaard (afb. 367 en 368).⁶⁹⁵ Weliswaar brachten de Maagden van den Hoeck geen uitsparingen aan, maar ze lieten op de plaats waar de afzonderlijk vervaardigde figuren en bijbelse scènes dienden te komen, de geapliceerde sterretjes op het fluweel weg.

Men zou zich kunnen voorstellen dat niet alleen de figuren, maar ook de in gouddraad geborduurde baldakijnen apart en kant en klaar werden ingevoegd, zoals dat in de late middeleeuwen wel gebruikelijk was.⁶⁹⁶ Assemblagewerk dus. Dit was echter niet zo bij de Maagden van den Hoeck. Op het kazuifel uit Den Burg op Texel is namelijk alleen een opzet van de baldakijnen gemaakt, direct op de basisstof van het rugkruis en de kolom, waarbij alleen de contouren van het bladwerk in gouddraad zijn aangebracht, duidelijk met de bedoeling dat deze later met gouddraad zouden worden opgevuld (afb. 288, 289 en 369).⁶⁹⁷ Deze opzet is direct op het kazuifel aangebracht. Op het kazuifel uit Den Burg ontbreken ook de sterretjes op de achtergrond nog, terwijl de geapliceerde figuren en in zijdedraad geborduurde gronden al wel compleet aanwezig zijn. Toen het kazuifel naar Texel werd gebracht, werd er met andere woorden nog aan de baldakijnen gewerkt in het atelier. Kennelijk heeft men dit kazuifel in onafgewerkte staat naar Den Burg laten gaan. De achterzijde van het rugkruis van het kazuifel te Grootebroek⁶⁹⁸ toont ook dat de baldakijnen, de gronden en sterretjes (en de Geestesduif in top) in een beweging zijn aangebracht en dat alleen de figuren en de centrale tondo losse

⁶⁹¹ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t127a. Bijlage XXIII, nr. 15.

⁶⁹² Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t9025a en BMH t9025b. Bijlage XXIII, nr. 14.

⁶⁹³ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t9025a en BMH t9025b. Bijlage XXIII, nr. 14.

⁶⁹⁴ Veel materiaaltechnische details zijn vriendelijk aangeleverd door Marike van Roon na bezoek aan het depot van Museum Catharijneconvent te Utrecht in mei 2022.

⁶⁹⁵ Vgl. de fragmenten Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2241a en ABM t2241b (bijlage XXIII, nr. 8). Vgl. Leeflang en Van Schooten 2015, p. 201-203, cat. nr. 50; Müllners 2015, p. 51-63, bijz. p. 53 en p. 62-63

⁶⁹⁶ Müllners 2015, p. 53.

⁶⁹⁷ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t571a1 en BMH t571a2. Bijlage XXIII, nr. 10.

⁶⁹⁸ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t398a. Bijlage XXIII, nr. 2.

applicaties zijn (afb. 370 en 371).⁶⁹⁹ Dit is ook zichtbaar in de fragmenten met verwijderde applicaties van figuren (afb. 367 en 368).⁷⁰⁰

Bij het borduurwerk zelf werd een verscheidenheid aan technieken gebruikt die voor een deel al in de late middeleeuwen werden toegepast, zoals zijdeborduursel in lazuursteek.⁷⁰¹ Dit complexere borduurwerk schijnt voorbehouden te zijn geweest aan de prestigieuzere paramenten, zoals het kazuifel en de koorkap van Rovenius (afb. 250, 251 en 259)⁷⁰² en het kazuifel voor de Gertrudisstatie in Utrecht (afb. 366, 403 en 404).⁷⁰³ Ook werd in sommige baldakijnen, zoals die op het kazuifel uit Enkhuizen⁷⁰⁴, gebruik gemaakt van zeer geraffineerd lazuurwerk, waarbij gouddraden met verschillende gekleurde zijde (blauw, groen) werden vastgezet om tinten en schaduwen te creëren. Meestal maakte men echter gebruik van eenvoudiger gelegd of tweedraads gespannen goud- en zilverdraad⁷⁰⁵ en voor de figuren en scènes veelkleurige floszijde in ingrijpsteek⁷⁰⁶, terwijl ook wel details werden bijgeschilderd.⁷⁰⁷ Het geheel kon worden versierd met pareltjes, halfedelsteentjes, kraaltjes en pailletten.⁷⁰⁸ De geapliceerde figuren en figurale scènes werden geborduurd aan de hand van contemporaine Noord- en Zuid-Nederlandse gravures. Het omramende bladwerk van de loofwerkbaldakijnen en de zuiltjes in reliëfborduursel van goud- en zilverdraad lijkt ontleend aan Spaanse voorbeelden uit de zestiende eeuw (afb. 310-317).⁷⁰⁹

De vraag blijft of al dit werk daadwerkelijk door de Maagden van den Hoeck zelf werd uitgevoerd of dat men ook gebruik maakte van door professionele ateliers aangeleverde onderdelen, die vervolgens door de maagden werden geassembleerd. Zoals gezegd bleven losse applicaties beperkt tot de heiligenfiguren en figurale scènes, zoals in de middeleeuwen al gebruikelijk was, terwijl ook sommige omlijstingen van centrale medaillons op de rugkruisen van kazuifels naar het schijnt los zijn aangebracht. Deze omlijstingen van gehoogd en gelegd

⁶⁹⁹ Het losse fragment met twee baldakijnen boven elkaar en twee zuiltjes aan weerszijden is waarschijnlijk geen los ornament dat gebruikt werd bij de vervaardiging van een parament door de Maagden van den Hoeck, maar lijkt eerder een fragment waaruit in een veel later stadium (in de negentiende of het begin van de twintigste eeuw) de figurale voorstelling is weggeknipt.

⁷⁰⁰ Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2241a en ABM t2241b. Bijlage XXIII, nr. 8

⁷⁰¹ Voor zijdeborduursel in lazuursteek, vgl. kazuifels Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t127a en OKM t69a. In Frankrijk kon tot in 1630-1640 nog de lazuurtechniek worden toegepast (Johnstone 2002, p. 92) en Vlaanderen eveneens tot in de eerste helft van de zeventiende eeuw (vgl. de geborduurde medaillons op het zogenaamde 'Rubenskazuifel' in de kerk van de H. Carolus Borromeus te Antwerpen. Johnstone 2002, p. 91, afb. 108).

⁷⁰² Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t127a en BMH t127d. Bijlage XXIII, nr. 15.

⁷⁰³ Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t69. Bijlage XXIII, nr. 17.

⁷⁰⁴ Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t157a. Bijlage XXIII, nr. 12.

⁷⁰⁵ Voor gelegd of tweedraads gespannen goud- en zilverdraad, vgl. kazuifels of delen daarvan (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t571b [kazuifel Oude Schild], ABM t2006 [kazuifel Maarssen], BMH t505 [rugkruis kazuifel Haarlem], BMH t398 [rugkruis en kolom Grootebroek], BMH t129a [kazuifel Catz]).

⁷⁰⁶ Floszijde in ingrijpsteek werd op bijna elk parament wel toegepast.

⁷⁰⁷ Voor bijgeschilderde details, vgl. kazuifels of delen daarvan (Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2006 [kazuifel Maarssen], BMH t505 [rugkruis kazuifel Haarlem], BMH t398 [rugkruis en kolom Grootebroek]).

⁷⁰⁸ Voor deze versieringen, vgl. kazuifels of delen daarvan (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t445 [kazuifel Westwoud], ABM t2006 [kazuifel Maarssen], BMH t398 [rugkruis en kolom Grootebroek], OKM t69a [kazuifel Utrecht], BMH t129a [kazuifel Catz]).

⁷⁰⁹ Vgl. de randen van een antependium met een tondo met de Doop van Christus uit ca. 1530 uit Toledo (Johnstone 2002, p. 81, fig. 94) en een Spaans aurifries uit het einde van de zestiende eeuw in het Deutsche Tectilmuseum te Krefeld (Bergemann 2010, p. 137-138, cat. nr. 32).

gouddraad kunnen wellicht geïmporteerd zijn uit Zuid-Nederland.⁷¹⁰ Als er al onderdelen op de kazuifels in aanmerking komen voor aanlevering door derden, dan zijn dat deze elementen. In de ‘Levens der Maagden’ wordt hier geen mededeling over gedaan en wordt de indruk gewekt dat men alles in eigen beheer vervaardigde, inclusief de figuren en inclusief het naaiwerk. Dit kan uiteraard een mooiere voorstelling van zaken zijn geweest. Op dit moment is er geen onomstoten bewijs te vinden over het aandeel van eventuele externe krachten in deze paramentenproductie. We kunnen wel vaststellen dat, indien men eventueel niet alles zelf gemaakt zou hebben, de leiding van het productieproces van de kazuifels toch bij de Haarlemse maagden moet hebben gelegen.

De decoratieve versieringen in gelegd en soms gehoogd goud- en zilverdraad op de accessoires (kelkvela, bursa’s, palladozen en palla’s) komen stilistisch overeen met het werk dat in dezelfde periode door professionele borduurwerkers op profane objecten werd aangebracht, zoals boekbanden, beurzen, profane kledij en decoratief textiel in woonhuizen. Behalve dat dit de mode van de tijd weerspiegelt, heeft men waarschijnlijk de beschikking gehad over dezelfde voorbeelden⁷¹¹, waar iedereen die in Noord-Nederland borduurde gebruik van maakte. Over het algemeen is het gouddraad op de kazuifels en accessoires echter van een andere en bij tijd en wijle betere kwaliteit dan het gouddraad dat in profane context in Noord-Nederland werd gebruikt. Het gouddraad op de accessoires is van getrokken verguld metaal met een kern van zijde of linnen. Het vergulde metaal is niet zwart geworden en dus van goede kwaliteit. Dat zou kunnen wijzen op andere trekkers van gouddraad of andere leveranciers, mogelijk uit een andere stad of een ander land.⁷¹² Ook het vulwerk van gouddraad, soms van een grote hoogte, is zeer goed uitgevoerd. Het meest volumineuze borduurwerk is niet direct op de ondergrond van de accessoires aangebracht, maar apart gemaakt en geapliceerd (afb. 296-298).⁷¹³ Ook het rode speldenkussen (afb. 372 en 373)⁷¹⁴, dat traditioneel aan de Maagden van den Hoeck wordt toegeschreven, behoort tot deze categorie. Het zijn waarschijnlijk twee op elkaar gestikte palla’s, die pas op het einde van de negentiende eeuw onder invloed van bepaalde romantische gevoelens die de Maagden van den Hoeck nu eenmaal opriepen, samen een nieuw leven gingen leiden. En dan zijn er nog de antependia⁷¹⁵, waarvan die uit Wormer (afb. 374-378)⁷¹⁶ (met kelkvelum [afb. 379]⁷¹⁷) en Schagen (afb. 385)⁷¹⁸ loofwerk hebben dat zeer verwant is aan de

⁷¹⁰ Omlijstingen op het kazuifelkruis uit Alkmaar (MCC BMH t9025a), op het kazuifelkruis uit Den Burg (MCC BMH t571a1), op het kazuifelkruis uit Grootebroek (MCC BMH t398a), op het rugkruis van het kazuifel uit Enkhuizen (MCC OKM t157a) en op het rugkruis van het kazuifel in Krommenie (inv. nr. 5981-53a). Vergelijk ook de los aangebrachte omlijstingen op paramenten in de oud-katholieke kerk van Delft (zie hoofdstuk 4).

⁷¹¹ Zoals het album met ontwerpen voor borduurwerk uit ongeveer 1615-1635 (New York, Metropolitan Museum of Art, 55.583.1). De Bodt 1987, p. 42-43 (met afb.).

⁷¹² Trekkers van gouddraad werkten overigens niet voor een bepaalde geloofsgroep (vriendelijke mededeling Marike van Roon).

⁷¹³ Zie ook bijlagen XXIII en XXV.

⁷¹⁴ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t927. Bijlage XXIII, nr. 34.

⁷¹⁵ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t9068 en BMH t9005a, b, c, d (antependia uit Wormer; bijlage XXIII, nrs. 29 en 30; afb. 374-378); BMH t483 (altaarantependium uit Schagen, geretourneerd; bijlage XXIII, nr. 20; afb. 385); BMH t516a (altaarantependium uit Akersloot; bijlage XXIII, nr. 18; afb. 380); BMH t46 en BMH t9592a, b en c (antependiumrand uit Wognum; bijlage XXIII, nr. 22; afb. 390-394); BMH t661 (antependiumrand uit Uitgeest; bijlage XXIII, nr. 21; afb. 386-389).

⁷¹⁶ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t9068 en BMH t90005a, b, c, d. Bijlage XXIII, nrs. 29 en 30.

⁷¹⁷ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t9002. Bijlage XXIII, nr. 28.

⁷¹⁸ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t483, inmiddels gereourneerd. Bijlage XXIII, nr. 20.

Noord-Hollandse groep en dus waarschijnlijk door de Haarlemse maagden is gemaakt. Ook de geborduurde kapitalen op de randen van antependia waren een vondst van de Maagden van den Hoeck, om precies te zijn van de in 1622 overleden generale moeder Baefgen Gerrets Wy, zoals we zagen (zie paragraaf 4.2.5.3.4) (afb. 380-387, 390-391 en 396).

Wie voor dit decoratieve werk verantwoordelijk was, is moeilijk te zeggen: zijn de accessoires gekocht of in opdracht gegeven bij professionele ateliers in Haarlem of in een andere stad? Is het werk van immigranten uit Zuid-Nederland (tweede generatie), dat door de Haarlemse maagden werd geassembleerd en aangevuld? Of is het toch door de Maagden van den Hoeck zelf gemaakt, waarvan sommigen vanuit hun achtergrond vertrouwd waren met borduurwerk? Het ligt immers misschien niet voor de hand dat de Maagden van den Hoeck, nadat zij in eigen beheer de gecompliceerde borduurwerken op de kerkgewaden hadden vervaardigd, het werk aan de accessoires aan derden zouden hebben uitbesteed.

We weten dat Brechgen Pietersdochter uit Enkhuizen (overleden in 1626), alvorens zij in Den Hoeck te Haarlem ging wonen, haar licht had opgestoken in Amsterdam. Zij leerde daar het *'maecken van kerckelicke ornamenten'* bij de geestelijke maagd Anna Jacobs van Campen.⁷¹⁹ Verder is het bekend dat sommige Haarlemse maagden enige tijd in Zuid-Nederland hadden verbleven, bijvoorbeeld tijdens het Twaalfjarig Bestand.⁷²⁰ Agatha van Veen had bij de clarissen in Leuven gewoond, Annetge Claes (overleden in 1623) bij de capucijnen in Gent, waar zij vlak voor haar dood door haar zuster Magdaleentje Cousebant werd bezocht. Stephanytge Symons de Vos (overleden in 1649) verbleef een periode in Antwerpen. Daar zouden zij misschien kennis genomen kunnen hebben van de diverse borduurtechnieken.

Het is evenwel niet zo dat er door deze contacten een beïnvloeding vanuit Zuid-Nederland was op de beeldtaal van de paramenten.⁷²¹ Voor het grootste deel werden de voorstellingen ontleend aan contemporaine voorbeelden uit Noord-Nederland, waarbij het opmerkelijk is dat er bij de paramenten bestemd voor het Haarlemse bisdom voornamelijk gravures van Haarlemse kunstenaars als voorbeeld werden genomen (Goltzius, Matham, Soutman) en in Utrecht vooral voorbeelden van de Utrechtse familie Bloemaert. Slechts voor de loofwerk-baldakijnen in reliëfborduursel in gouddraad is mogelijk gekeken naar Spaanse voorbeelden die misschien in Zuid-Nederland eerder beschikbaar waren.

Dat er verschillende handen aan het werk zijn geweest wordt uit deze analyses wel duidelijk. Ook dat er sprake is van enig assemblagewerk, maar niet meer dan in middeleeuwse ateliers al gebruikelijk was. Misschien heeft men bepaalde oude werkprocessen willen imiteren. Baldakijnen op de kazuifels zijn meteen op de basisstof gebordurd en niet als losse stukken aangebracht. Ook de kwaliteit van het borduurwerk op de accessoires is stilistisch steeds weer wat anders en wisselend van kwaliteit. Zelfwerkzaamheid van de Maagden van den Hoeck is niet uitgesloten, maar op dit moment nog niet definitief te bewijzen.

⁷¹⁹ Oly, Levens, I, f. 205r en f. 205v.

⁷²⁰ Spaans 2012, p. 66-69; Brasjen – Mudde 2018, p. 146-147, noot 57: Oly, Levens, Dl I, p. 110, 111; Dl. III, p. 185, 186, 269, 357.

⁷²¹ Brasjen – Mudde, p. 146-147.

4.2.5.7 *Het verspreidingsgebied van de paramenten*

In de ‘Levens der Maegden’ wordt hier en daar een tip van de sluier opgelicht over de bestemmingen van de paramenten. Meestal is dat de eigen huiskerk van Sint-Bernardus in den Hoeck te Haarlem, die wordt aangeduid met ‘de kerk’ of ‘de tempel des Heeren’. Theoretisch zou hiermee ook de algemene kerk bedoeld kunnen zijn. Indirecte aanwijzingen geven echter aan dat hier toch de eigen kerk is bedoeld. Enkele vermeldingen gaan zonder meer over de eigen kerk van Sint-Bernardus in den Hoeck:

- Maria Cornelis van Veen (overleden in 1612) en Agatha Cornelis van Veen (overleden in 1623) uit Leiden: *‘Niet te min dese E. met haer suster Aechgen Cornelis waeren zober voor haer zelve, ende milt tegen den armen, ende totten tempel des Heeren, vercoopende allen haer wereltsche clederen ende cleynoodien vercierende daer mede den outaer, also dat dese twe gesusters de eerste geweest hebben die een fray nieu demast ornament ghegeeven hebben ter eeren Gods, welcke noch tegenwoordich ghebruyckt wort.’*⁷²²
- Aecht Jans uit Binnewijzen bij Hoogkarspel (overleden in 1634): *‘Sy [...] seyden d’Overste dat sy voor haer soude neemen oft de H. moeder Gods beloven te vereeren met een wit ornament, welk sy gedaen heeft, maeckende het van wit damast, met een frey perduert Cruis welk wy noch tegenwoordich hebben. Int midsen de H moeder Gods inde Son, t’kindeken Jesu op haer arm, tersyen S. Angnietge en S. Catarina van Cenen, onder S. Ursula, S. Catarina, S. Agatha, S. Barbara, S. Cecilia, tot welcke maechden sy grote devotie hadt. Dit wast eerste beste witte ornament, en werde lange tyt daer voor ghebruickt.’*⁷²³

Het ornament van de gezusters Van Veen werd blijkbaar nog gebruikt rond 1625, terwijl het kazuifel van Aecht Jans toen al was afgedankt als beste witte ornament. Uit het bovenstaande wordt tevens duidelijk dat in dit private circuit de makers tevens de schenkers waren. Met deze schenkingen ‘ter eere Gods’ hoopte men misschien niet de eigen gedachtenis op aarde, maar toch zeker een plaats in het hiernamaals veilig te stellen. Verder geven de locaties waar de bewaard gebleven paramenten die aan de Maagden van den Hoeck kunnen worden toegeschreven nu nog bewaard worden of van afkomstig zijn een interessant beeld van het verspreidingsgebied, hoofdzakelijk in de huidige provincies Noord-Holland en Utrecht (zie bijlage XXIII en afb. 398). Het zijn de volgende plaatsen:

- *Aalsmeer*
- *Akersloot*
- *Alkmaar*
- *Delft*
- *Den Burg (Texel)*
- *Enkhuizen*

⁷²² Oly, Levens, I, f. 100r.

⁷²³ Oly, Levens, II, f. 180r.

- *Grootebroek*
- *Krommenie*
- *Maarssen*
- *Oude Schild (Texel)*
- *Schagen*
- *Schoorl*
- *Uitgeest*
- *Utrecht*
- *Westwoud*
- *Wognum*
- *Wormer*

In de Levens der Maegden worden uit een aantal van deze dorpen en steden geestelijke maagden genoemd die in De Hoeck te Haarlem verbleven. Tegelijkertijd passeren ook vele andere plaatsen de revue waaruit maagden afkomstig waren, maar waar geen paramenten van hun hand zijn overgeleverd. Een sluitend bewijs voor de toeschrijving van de bewaard gebleven paramenten levert dit dus niet op, maar het kan een verdere ondersteuning bieden voor de in dit hoofdstuk geformuleerde aannames. Bij enkele plaatsen wordt namelijk verhelderende aanvullende informatie gegeven.⁷²⁴ En soms is er een indirecte verbinding te leggen met bewaard gebleven paramenten.

Uit *Akersloot (Ackersloot)* worden genoemd: Lucia Dingnums (Sytge Dingnums);⁷²⁵ Elysabeth Jacobsdochter (Lysbeth Jacops) (overleden in 1624);⁷²⁶ Tryn Ariaens dochter (overleden in 1626).⁷²⁷ Bij Tryn Ariaens dochter staat dat de kerk van Akersloot direct na de doorvoering van de Reformatie geheel desolaat was, maar dat ze door de inzet van geestelijke maagden weer tot bloei was gekomen.⁷²⁸ Dit blijkt niet alleen uit het antependium dat mogelijk door de Maagden van den Hoeck werd vervaardigd (afb. 306),⁷²⁹ maar ook uit een (door de Maagden van den Hoeck herbestemde?) kazuifel⁷³⁰ en koorkap uit de late middeleeuwen⁷³¹ en een driestel in renaissancestijl uit de periode rond 1600.⁷³²

Uit *Alkmaar (Alcmaer, Alckmaer, Alkmaer)* worden genoemd: Ryckelant Francen (overleden in 1599);⁷³³ Maria Lauris (overleden in 1601);⁷³⁴ Katrina Cornelis (overleden in 1612);⁷³⁵ Alit Jacobs van Sanen (overleden in 1613);⁷³⁶ Maria Lauris dochter (overleden in 1624);⁷³⁷ Giert

⁷²⁴ Geen informatie uit Aalsmeer, Den Burg [Texel], Krommenie, Maarssen, Oude Schild [Texel], Schoorl, Westwoud, Wognum, Wormer; mogelijk omdat de oude benamingen niet meteen herkenbaar zijn in de Levens.

⁷²⁵ Oly, Levens, I, f. 59r.

⁷²⁶ Oly, Levens, I, f. 122r.

⁷²⁷ Oly, Levens, I, f. 207v.

⁷²⁸ Oly, Levens, I, f. 207v.

⁷²⁹ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t516a. Bijlage XXIII, nr. 18.

⁷³⁰ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t3987

⁷³¹ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t9336

⁷³² Akersloot, rooms-katholieke kerk van de H. Jacobus Maior, inv. nr. 4604-78.

⁷³³ Oly, Levens, I, f. 16v.

⁷³⁴ Oly, Levens, I, f. 26r.

⁷³⁵ Oly, Levens, I, f. 43r.

⁷³⁶ Oly, Levens, I, f. 48v.

⁷³⁷ Oly, Levens, I, f. 152v.

Jans van Alckmaer;⁷³⁸ Angniet Francen dochter (zus van Ryckelant Francen, zie hierboven) (overleden in 1643);⁷³⁹ Tryntge Cornelis (Katrina Cornelis?);⁷⁴⁰ Tuenisgen (of Tonisge) Marinus Felix (overleden in 1649).⁷⁴¹ Kennelijk hield geen van deze maagden zich bezig met het paramentenbedrijf. Uiteraard kunnen zij wel een rol hebben gespeeld bij de verwerving van het kazuifel, waarvan het rugkruis en de verticale kolom zich nu in Museum Catharijneconvent bevinden (afb. 301 en 302).⁷⁴²

Uit *Delft* worden genoemd: Liedwina Lucas (overleden in 1611),⁷⁴³ Catarina Quirina (overleden in 1619),⁷⁴⁴ Maria Adriaens (overleden in 1620),⁷⁴⁵ Adriaentgen Arents (overleden in 1621),⁷⁴⁶ Aefge Jans dochter Conings (woonde op het Bagijnhof te Delft; overleden in 1625),⁷⁴⁷ Elysabeth Jans Boggen (overleden in 1625),⁷⁴⁸ Anna Dirks Boggen (overleden in 1626),⁷⁴⁹ Cornelia Jans van Duynevelt (overleden in 1628),⁷⁵⁰ Maria Cornelis de Haes (overleden in 1630),⁷⁵¹ Liedewyna Dirks Boggen (overleden in 1623),⁷⁵² Lysbeth Willems dochter (oorspronkelijk uit Antwerpen; overleden in 1637),⁷⁵³ Wyvingtge Pieters (klop bij Suitbertus Purmerent in Delft; kwam op bezoek in Haarlem),⁷⁵⁴ Dirckge Cryne Boggen (uit burgemeestersgeslacht Delft; overleden in 1636),⁷⁵⁵ Maritgen Areians van Delft (opgevoed in Maagdenhuis te Haarlem),⁷⁵⁶ Cniertge Dirks dochter (overleden in 1647),⁷⁵⁷ gezusters Areiaentge (overleden in 1623), Annetge (overleden in 1626) en Maritge Dirks vander Wiel,⁷⁵⁸ Ida / Maritge Goverts (overleden in 1637).⁷⁵⁹ Bij geen van hen worden werkzaamheden aan paramenten genoemd; alleen over Catarina Quirina wordt medegedeeld dat ze aan *'speldewercken'* (kantwerken of kantklossen) deed, over Maria Adriaens dat ze *'naaide'*, en over Aefge Jans dochter Conings dat ze zich bezig hield met *'linde nayen'* (linnen naaien).

De contacten tussen de begijnen en geestelijke maagden van het Bagijnhof in Delft en de Maagden van den Hoeck waren tamelijk intensief. Men was over en weer goed op de hoogte. In de *Levens der Maagden* vertelt Tryn Oly dat Wyvingtge Pieters uit Delft regelmatig de Haarlemse vergadering bezocht en dat dit ertoe leidde dat de kloppen van pastoor Suitbert

⁷³⁸ Oly, *Levens*, I, f. 195v.

⁷³⁹ Oly, *Levens*, III, f. 68r.

⁷⁴⁰ Oly, *Levens*, III, f. 69r.

⁷⁴¹ Oly, *Levens*, III, f. 249r.

⁷⁴² Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t9025a en b. Bijlage XXIII, nr. 14.

⁷⁴³ Oly, *Levens*, I, f. 42v.

⁷⁴⁴ Oly, *Levens*, I, f. 67v.

⁷⁴⁵ Oly, *Levens*, I, f. 71v.

⁷⁴⁶ Oly, *Levens*, I, f. 73r.

⁷⁴⁷ Oly, *Levens*, I, f. 162v.

⁷⁴⁸ Oly, *Levens*, I, f. 202r.

⁷⁴⁹ Oly, *Levens*, I, f. 205r.

⁷⁵⁰ Oly, *Levens*, I, f. 241v.

⁷⁵¹ Oly, *Levens*, I, f. 269v.

⁷⁵² Oly, *Levens*, I, f. 378r.

⁷⁵³ Oly, *Levens*, II, f. 39r.

⁷⁵⁴ Oly, *Levens*, II, f. 272v.

⁷⁵⁵ Oly, *Levens*, II, f. 295v.

⁷⁵⁶ Oly, *Levens*, III, f. 39v.

⁷⁵⁷ Oly, *Levens*, III, f. 198r.

⁷⁵⁸ Oly, *Levens*, III, f. 305r.

⁷⁵⁹ Oly, *Levens*, III, f. 312r.

Purmerent (1587-1650) van het Bagijnhof in Delft veel gebruiken uit de Hoek overnamen.⁷⁶⁰ Ook leden van de aanzienlijke familie Boggen uit Delft werden maagd in de Hoek, zoals Aechgen en Liedewyna en vier van hun dienstmeisjes.⁷⁶¹ En als een pastoor dacht dat voor een meisje de roeping bij de Haarlemse vergadering lag, verwezen ze haar door, met aanbevelingsbrieven en al.⁷⁶² Verder maakte een lid van de kloppenvergadering van pastoor Stalpaert na enige tijd de overstap naar Haarlem. Dit was Cornelia Jans van Duynevelt wier grootmoeder de brouwerij ‘De Verkeerde Werelt’ in Delft runde, waar Stalpaert van 1612 tot 1616 zijn eerste huiskerk had ingericht. De vader van Cornelia, Jan Arentz van Duynevelt, runde met zijn echtgenote, Maria Claes, ook de brouwerij en was in het bezit van het grote huis met kerk op het Bagijnhof, dat later aan Stalpaert ter beschikking werd gesteld; Stalpaert was de biechtvader van Cornelia.

In Delft kan men borduurwerk verwant aan dat van de Maagden van den Hoeck aantreffen op het zogenaamde kazuifel van pastoor Stalpaert van der Wiele (1579-1630) (afb. 399 en 402)⁷⁶³ en op een witte koorkap (afb. 467-469)⁷⁶⁴ en een communiebankkleed dat in de negentiende of twintigste eeuw is samengesteld uit twee altaarantependia en vier kaarsenbankantependia (afb. 459-462, 464-466).⁷⁶⁵ Dit borduurwerk is te plaatsen in de periode rond 1625 of, in het geval van het kazuifel, tussen 1625 en 1650. Tussen de nissen met heiligenfiguren op het kazuifel van Stalpaert zijn cartouches met maskers aangebracht, vastgehouden door twee putti. Deze zijn hetzelfde als de cartouches tussen de nissen op het kazuifel van Boudewijn Catz (afb. 400 en 401).⁷⁶⁶ Ook de breed aangezette heiligenfiguren in de nissen in Delft lijken op die van Pieter Soutman, wienst voorbeelden waarschijnlijk ook voor het kazuifel van Boudewijn Catz zijn geleverd. Het kazuifel van Stalpaert dat in het eerste kwart van de achttiende eeuw een nieuwe basisstof kreeg, heeft mogelijk een stel gevormd met de bovengenoemde koorkap en antependia. Het borduurwerk is ofwel beïnvloed door het werk van de Haarlemse maagden of het is in Haarlem gemaakt voor de kerk op het Delftse Bagijnhof.

Uit *Enkhuizen (Enckelhuysen of Enckelhuisen)* wordt genoemd: Brechgen Pietersdochter (overleden in 1626). Bij haar levensbeschrijving is vermeld: Brechgen Pietersdochter uit Enkhuizen (overleden in 1626): *‘Deesen is van gheboorte van Enckelhuysen. Haer vaeder was ghenamt Pieter Cornelisz on ende haer moeder Gierte Pietersd. Seer treffelick catholyck soo dat de Priesters tot haeren huise den inganck hadden. Sy waeren van goede middelen, soo dat de vader Pieter Cornelisz waer burgemeester vande voornoemd stadt byde catholycke tyden, een seer duechdelik Godlik man. Hier nae is sy ghecoomen by Heer Simon Ryck, onder wiens gehoorsaemheit zy haer gheheel begeeven heeft, verlaetende haer stadt ende vrienden, coomende te Amsterdam metter woon, daer sy haer conversatie ghehadt heeft met die treffelicke verstorven maecht Anna Jacobs van Campen, dien haer t’samen in veel Heilighe wercken gheoeffent hebben als int maecken van kerckelicke ornamenten, weesende hier veel catholycke*

⁷⁶⁰ Oly, Levens, II, f. 272v (Leven van Jannetge Dirks) Spaans 2012, p. 73 (Leven van Jannetge Dirks).

⁷⁶¹ Spaans 2012, p. 59, p. 60.

⁷⁶² Spaans 2012, p. 61.

⁷⁶³ Delft, oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula, inv. nr. 294-177. Bijlage XXIII, nr. 35.

⁷⁶⁴ Delft, oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula, inv. nr. 294-165. Bijlage XXIV, nr. 2.

⁷⁶⁵ Delft, oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula, inv. nr. 294-166. Bijlage XXIV, nr. 3.

⁷⁶⁶ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t129a. Bijlage XXIII, nr. 36.

*behulpsaem mede datse het misgewaet kregen, omte doen de Goddelicke misterie in haer huis, ontsiende haer in geen arbeit of moeyten, ende t'gelt datse vande sommige daer mede wonnen, besteeden dat werderom ter eeren Gods.*⁷⁶⁷

Hieruit wordt duidelijk dat de Maagden van den Hoeck te Haarlem de paramenten maakten in de eerste periode van de onderdrukking van de katholieke kerk (1583-1625), toen de priesters voor de vieringen nog op wisselende locaties bij particulieren aan huis kwamen en er nog geen vaste huiskerken waren. De geestelijke maagden in Haarlem waren verwant met de families die hun huis voor de priesters openstelden en zij maakten waarschijnlijk de paramenten ook voor deze priesters die bij hun eigen families de mis opdroegen. Het rode kazuifel met toebehoren uit de periode 1622-1625 uit de oud-katholieke kerk van Enkhuizen is mogelijk door de Haarlemse maagden, en mogelijk door Brechgen Pietersdochter zelf, gemaakt voor de priesters die bij haar ouders Pieter Corneliszoon (voormalig burgemeester) en Gierte Pietersdochter thuis in Enkhuizen voorgingen (afb. 292 en 293).⁷⁶⁸ Mogelijk heeft zij ook de hand gehad in de reparatie (aanvulling) van het witte kazuifel uit de oud-katholieke kerk van Enkhuizen (afb. 282-284).⁷⁶⁹ Ook worden uit Enkhuizen genoemd: Geertruydt (of Giert) Jans (wier grootvader burgemeester van Enkhuizen was; overleden in 1600),⁷⁷⁰ Annetgen Alberts dochter (oorspronkelijk afkomstig uit Egmond aan Zee) (overleden in 1622),⁷⁷¹ Tiet Jans Tapperts dochter (overleden in 1648),⁷⁷² Gierte Cornelisdochter (overleden in 1650).⁷⁷³ Bij geen van deze laatsten worden werkzaamheden aan paramenten genoemd.

Uit *Grootebroek* in De Streek tussen Hoorn en Enkhuizen, die grotendeels katholiek was gebleven, worden genoemd: de gezusters Reinou Gerrets (dochter) (overleden in 1624), Diewer Gerrets (overleden in 1599) en Machtelt Gerrets (overleden in 1618). Over Reinou wordt in de Levens medegedeeld: *'Sy was zeer devoot tot de H. kercke, ende vercierden den Outaer des Heeren met freye ornamenten op haeren eighen costen, ontreckende t'selfde by nae van haeren nootdruft.'*⁷⁷⁴ Hierbij het volgende: Cornelis Arentsz. Lichthert (1522-1613), leidsman van de Maagden van den Hoeck, gelastte de boerendochters en geestelijke maagden Diewer en Machtelt Gerrets (+ 1618) uit Grootebroek in hun woonplaats te blijven. *'Om de desolaetheyt ende benautheyt des tijts [waren] daer weinich priesters'*.⁷⁷⁵ Beide vrouwen namen de taken van priesters ten dele waar; zij *'gaeven onderwijnsingen aen de onwetende [en] ook dengeen die buiten het Catolycke geloof waeren'*, werden door hen bekeerd.⁷⁷⁶ *'Sy (Diewer Gerrets, overleden 1599) was seer vriendelik en behulpsaem voor de Priesters Godts die onfangende in*

⁷⁶⁷ Oly, Levens, I, f. 205r-205v.

⁷⁶⁸ Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t157a t/m f. Bijlage XXIII, nr. 12.

⁷⁶⁹ Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t156a: wit kazuifel met rugkruis en verticale kolom (ca. 1500 en 1600-1625), en met basisstof (1925-1950). Bijlage XXIII, nr. 6.

⁷⁷⁰ Oly, Levens, I, f. 21r.

⁷⁷¹ Oly, Levens, I, f. 84v.

⁷⁷² Oly, Levens, III, f. 210r.

⁷⁷³ Oly, Levens, III, f. 260r.

⁷⁷⁴ Oly, Levens, I, f. 152r.

⁷⁷⁵ Ondanks dat er blijkbaar weinig priesters Grootebroek aandeden, scheen de merendeels katholieke bevolking op het punt van het geloof zeer gevoelig en allesbehalve lijdzaam te zijn geweest. Rogier 1947, deel I, p. 507-509; Monteiro 1996, p. 58.

⁷⁷⁶ Graaf 1894, p. 310-312.

haer huis'.⁷⁷⁷ 'Dieuer Gerrets, Machtelt Gerrets ende Reinou Gerrets alle drie gesusters. Dese waeren van gheboorten wtde Lange Streek, gheleeghen tusschen Hooren ende Enckelhuisen, wt een dorp gheuaemt Grootte Broeck. De ouders waeren zeer Godtvruchtich, treffelick Catholyck, wesende by naede eerste ende principaelste, daer de Priesters Gods naede trubbele tyt een inganck in haer huis hadde, ende dese ouders syn in haeren houwelyck van Godt ghebenedyt met seskinderen, waer vandie vier syn geestelicke gheworden, te weeten de soone genaemt Hercke (of Harcke) Gerretz, met dese drie voorgenoemde dochters, ende eene suster ghehylickt synde is haeren soon Priester gheworden alsoo dat dit een ghebenedyt huis is gheweest'.⁷⁷⁸ Net als in Enkhuizen werden de paramenten ook in Groottebroek voor de eerste huiskerk gemaakt. Het is niet ondenkbaar dat geestelijke maagd Reinou Gerrets zelf de paramenten vervaardigde voor de priesters die bij haar ouders in huis de mis opdroegen en misschien voor haar priesterbroer Hercke Gerretz. Wellicht zijn het rugkruis en de verticale kolom van het kazuifel uit het eerste kwart van de zeventiende eeuw uit de rooms-katholieke kerk van de H. Johannes de Doper te Groottebroek van haar hand (afb. 270 en 271).⁷⁷⁹

Uit *Schagen* wordt genoemd: Judocus (Joost) Cats (1581-1641), pastoor te Schagen (1606-1613) en opvolger van Cornelis Arentsz als overste van de Maagden van den Hoeck te Haarlem (1613-1641).⁷⁸⁰ Mogelijk heeft hij als pastoor van Schagen of als overste van de maagden zorg gedragen voor het antependium uit de eerste helft van de zeventiende eeuw in de kerk van Schagen, dat waarschijnlijk door de Maagden van den Hoeck aan de huiskerk van Schagen werd geleverd (afb. 385).⁷⁸¹

Uit *Texel (Den Burg en Oudeschild)* komt geen bericht uit de Levens, maar wel een rugkruis en kolom van een kazuifel (Den Burg) (afb. 288 en 289) en een kazuifel (Oudeschild) (afb. 290 en 291). Beide kazuifels moeten naar Texel zijn gebracht in een tijd dat daar, net als in andere plaatsen in de kop van Noord-Holland, nog sprake was van felle tegenstand tegen de plakkatens. Mannen gingen in 1616 op Texel de schout die een paapse vergadering kwam verstoren, met hooivorken te lijf, terwijl de vrouwen het voornemen te kennen gaven 'hem in een deken te naaien'.⁷⁸²

Uit *Uitgeest (Wtgeest)* wordt genoemd: Maria Isbrantsdochter (Rouetgen of Maritgen Isbrantsz) (overleden in 1624) die zich in de vergadering van de Maagden van den Hoeck bezig hield met 'spinnen en ander handwerk'.⁷⁸³ Mogelijk heeft zij bemoeienis gehad met de aanschaf van het altaarantependium uit het eerste kwart van de zeventiende eeuw door de Maagden van den Hoeck voor de huiskerk van Uitgeest (afb. 386-389).⁷⁸⁴

⁷⁷⁷ Oly, Levens, I, f. 17v.

⁷⁷⁸ Oly, Levens, I, f. 147r.

⁷⁷⁹ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t398a en b (rugkruis en verticale kolom). Bijlage XXIII, nr. 2.

⁷⁸⁰ Oly, Levens, I, f. 247r, en II, f. 1r en f. 22r (preek over Joost Cats); Spaans 2012, p. 87; Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, deel 7 (1927), p. 287-288.

⁷⁸¹ Eertijds in Museum Catharijneconvent te Utrecht (BMH t483). Bijlage XXIII, nr. 20.

⁷⁸² Rogier 1947, deel I, p. 507-509.

⁷⁸³ Oly, Levens, I, f. 121r, en II, f. 334v.

⁷⁸⁴ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t661. Bijlage XXIII, nr. 21.

Uit *Utrecht (Wtrecht)* worden genoemd: Dilliaen Jacobs (overleden in 1613);⁷⁸⁵ Tuentgen Heindriks dochter (overleden in 1624)⁷⁸⁶; Margareta Gysberts Grauerts (van de adellijke familie Grauwert) (overleden in 1630);⁷⁸⁷ Maritgen Claesdochter (overleden in 1637);⁷⁸⁸ Aeltge Thomas van de Ketel (overleden in 1638);⁷⁸⁹ Baertgen van Donselaer, die een tijd in het clarissenklooster van 's-Hertogenbosch verbleef;⁷⁹⁰ Styntgen Gielis dochter (geboortig van het Land van Kleef) (overleden in 1644).⁷⁹¹ Bij geen van hen worden werkzaamheden aan paramenten genoemd; alleen over Maritgen Claesdochter wordt medegedeeld dat ze in Haarlem had '*geleert speldewercken*' (kantwerken of kantklossen). Wel wordt Margaretha Simons van Veen uit Den Haag genoemd (overleden tussen 1630 en 1640), zus van Geertruidt Simons van Veen en van een priesterbroer in Utrecht, en nichtje van Agatha en Maritgen van Veen. Zij woonde als geestelijke maagd bij Johannes Wachtelaer in Utrecht en ging dikwijls op bezoek bij de Maagden van den Hoeck te Haarlem.⁷⁹²

Uit historische beschrijvingen valt af leiden dat er in de zeventiende en achttiende eeuw in Utrecht grote concentraties van geestelijke maagden leefden, met name rond de huiskerken in de Mariahoek (Sint-Gertrudis en Sinte Marie). Ook hier bestonden er aan het einde van de zestiende en in de eerste helft van de zeventiende eeuw dus relaties met de Maagden van den Hoeck te Haarlem. Dit zou het verwante borduurwerk kunnen verklaren op het witbrokaten paramentenstel uit circa 1650 dat afkomstig is uit de Gertrudisstatie in Utrecht.⁷⁹³ Het kazuifel van dit stel is op de achterzijde voorzien van een geborduurde scène met de Tenhemelopneming (of Verheerlijking) van Maria (afb. 403 en 404), die nagenoeg identiek is aan die op het kazuifel van Rovenius,⁷⁹⁴ gemaakt door de Maagden van den Hoeck. De voorstelling gaat waarschijnlijk terug op een onbekende gravure of schilderij uit de omgeving van Abraham Bloemaert (1566-1651) of zijn zoon Hendrick (1601/1602-1672). Het bijbehorende kelkvelum is voorzien van een centraal medaillon met een geborduurde voorstelling van Maria met Kind (afb. 405 en 407), vrijwel exact nagemaakt van een gravure uit 1611 door Boëtius Adamsz. Bolswert (1585-1633) naar Abraham Bloemaert (1566-1651) (afb. 408).⁷⁹⁵

Ook het witte altaarantependium uit 1600-1625 uit de voormalige oud-katholieke kerk van Ste Marie aan het Achter Clarenburg met in gouddraad geborduurde teksten aan de randen (afb. 396),⁷⁹⁶ delen van een groen paramentenstel (afb. 537-539)⁷⁹⁷ en een paars kelkvelum met een voorstelling van het vagevuur (afb. 541),⁷⁹⁸ beide uit de eerste helft van de zeventiende eeuw

⁷⁸⁵ Oly, Levens, I, f. 50r.

⁷⁸⁶ Oly, Levens, I, f. 152v.

⁷⁸⁷ Oly, Levens, I, f. 282v.

⁷⁸⁸ Oly, Levens, II, f. 346r.

⁷⁸⁹ Oly, Levens, II, f. 371v.

⁷⁹⁰ Oly, Levens, II, f. 374r.

⁷⁹¹ Oly, Levens III, f. 112r.

⁷⁹² Oly, Levens, III, f. 338r.

⁷⁹³ Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t69 (kazuifel), Utrecht, oudkatholieke parochie In de Driehoek, inv. nrs. 469-523 (kelkvelum, altaarantependium en vier kaarsenbankantependia). Bijlage XXIII, nr. 17.

⁷⁹⁴ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t127a. Bijlage XXIII, nr. 15.

⁷⁹⁵ Roethlisberger en Bok 1993, vol. I, p. 166, cat. 134, vol. II, fig. 225.

⁷⁹⁶ Utrecht, oud-katholieke parochie In de Driehoek, bij inv. nr. 469-522. Bijlage XXIII, nr. 24.

⁷⁹⁷ Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t220a t/m e (toebehoren) en OKM t207 (kazuifel). Bijlage XXIV, nr. 15.

⁷⁹⁸ Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t222. Bijlage XXIV, nr. 17.

uit dezelfde kerk hebben verwantschap met het werk van de Haarlemse maagden. Mogelijk hebben de Utrechtse kloppen dit werk naar Haarlemse voorbeelden uitgevoerd of, en dat is waarschijnlijker gezien de hoge kwaliteit, werden de paramenten (deels) in Haarlem vervaardigd en naar Utrecht overgebracht.

Uit *Wognum* komt geen bericht uit de Levens, maar er is wel een deel van een altaarantependium bewaard gebleven (afb. 390-394). In *Wognum* wordt in het begin van de zeventiende eeuw gesproken over felle tegenstand tegen de plakkat en over druk bezochte paapse conventikels.⁷⁹⁹

4.3 Conclusie

De behoefte aan rijk van borduurwerk voorziene gewaden met heiligenfiguren en bijbelse scènes bleef in Noord-Nederland in de periode 1580-1650 bestaan. Dit vond men het best passen bij de waardigheid van de katholieke eredienst. Door middel van deze gewaden werden de banden met het verleden zichtbaar gemaakt die zo belangrijk waren voor de katholieke identiteit. De geredde paramenten van voor de doorvoering van de Reformatie – een fractie van wat er ooit geweest was – konden daar bij lange na niet in voorzien. Dus ging men in eigen beheer paramenten maken. Althans dat blijkt uit de van borduurwerk voorziene paramenten die in Museum Catharijneconvent en in diverse oud- en rooms-katholieke kerken bewaard zijn gebleven en die stilistisch in de periode 1580-1650 kunnen worden geplaatst. Uit de schriftelijke bronnen en historische literatuur komt een beeld van zelfwerkzaamheid van priesters, begijnen en geestelijke maagden naar voren. Dat zou betekenen dat de productie van paramenten – voor de komst van de Reformatie hoofdzakelijk een professioneel bedrijf onder toezicht van de gildes – zich van het publieke naar het private domein zou hebben verplaatst. De redenen hiervoor waren deels van financiële aard. De gewaden werden gratis, ‘*ter eeren Gods*’ gemaakt en aan huiskerken ter beschikking gesteld. In het geval van de begijnen en geestelijke maagden had het echter te maken met het continuëren, respectievelijk oppakken van de traditie van het borduren en de paramentenproductie, die in laatmiddeleeuwse zusterkloosters en begijnhoven bestond.

Bijna alle werkstukken die in verband kunnen worden gebracht met de in dit hoofdstuk genoemde makers, zijn geborduurde paramenten. Twee centra komen in dit hoofdstuk bovendien die toonaangevend waren voor de Hollandse Zending en die het gebruik van de middeleeuwse erfenis en de productie van nieuwe gewaden in de trant van de prereformatorische gewaden vanaf het eerste moment bevorderden: het Collegium Alticollense te Keulen en de kloppenvergadering van de Maagden van den Hoeck te Haarlem. Het Collegium Alticollense, bestemd voor de opleiding van nieuwe priesters voor het aartsbisdom Utrecht, werd in het begin van de zeventiende eeuw geleid door apostolisch vicaris Sasbout Vosmeer. Hij legde voor de kapel in Keulen een rijke verzameling vijftiende- en zestiende-eeuwse gewaden aan, waarvan er tenminste een door hemzelf werd geassembleerd en

⁷⁹⁹ Rogier 1947, deel I, p. 507-509.

geborduurd, en bracht zo de priesterstudenten die werden voorbereid op een leven in de Hollandse Zending, in aanraking met dat wat kennelijk zijn ideaalbeeld was van de aankleding van liturgische vieringen. Hij ging hierbij grotendeels voorbij aan de aanbevelingen van Carolus Borromeus.

De kloppenvergadering van de Maagden van den Hoeck concentreerde zich rond de statie van Sint-Bernardus in den Hoeck te Haarlem, die tevens de zetel was van het Kapittel van Haarlem. De maagden startten mogelijk al in de jaren '80 van de zestiende eeuw, onder leiding van hun generale moeder Agatha van Veen, een atelier voor de vervaardiging van paramenten, niet alleen ten behoeve van de eigen kerk, maar ook voor noodlijdende kerken in het gebied van het Bisdom van Haarlem. In dit hoofdstuk is een belangrijke plaats ingeruimd om een groep van achttien verwante, van figuraal borduurwerk voorziene, paramenten aan de Maagden van den Hoeck toe te schrijven. Daartoe werden historische beschrijvingen van hun gewaden geanalyseerd en werd een reconstructie van de inventaris van de huiskerk van Sint-Bernardus in den Hoeck gemaakt. Naar verluidt zouden de paramenten in die kerk immers grotendeels door de Maagden van den Hoeck zelf zijn vervaardigd. Daarnaast werden de paramenten van deze groep stilistisch, iconografisch en materiaaltechnisch onderzocht en vergeleken en werd het verspreidingsgebied ervan in kaart gebracht. Daaruit komt onder andere naar voren dat de paramentenproductie van de Haarlemse maagden ateliermatig was opgezet met een zeker gestructureerd werkproces en een herkenbare werkverdeling, waardoor de productie van grotere aantallen paramenten werd vereenvoudigd. De werkzaamheden van de Maagden van den Hoeck te Haarlem zijn hier in Noord-Nederland in deze periode het enige voorbeeld van. Over het algemeen lijkt de wisselende artistieke kwaliteit van het geleverde figurale borduurwerk op deze paramenten – van professioneel tot middelmatig – te bevestigen dat dit in eigen beheer werd uitgevoerd. Misschien ook is het teruggrijpen op oude tradities in vormgeving juist een extra aanwijzing dat deze paramenten buiten het professionele circuit werden gemaakt (zie hoofdstuk 1). Daarentegen is het ornamentele borduurwerk in goud- en zilverdraad, met name dat op de accessoires, verwant aan profaan borduurwerk waarvan we aannemen dat het in professionele ateliers is gemaakt. Hoe dit precies lag, is nog onduidelijk. Deed men alles zelf, hetgeen in de bronnen werd meegedeeld en in principe niet onmogelijk was, of was er zowel sprake van eigen als van professioneel werk, van assemblagewerk? En waar hield het eigen werk op en begon het eventuele professionele werk? Dit vraagt nog om nader onderzoek.

Of de kerkleiding ook een sturende rol heeft gehad bij de decoratie van de gewaden is niet helemaal duidelijk. Natuurlijk ligt die voor de hand bij het kazuifel dat Sasbout Vosmeer voor eigen gebruik samenstelde en aan het Collegium Alticollense naliet. Bij de Maagden van den Hoeck heeft het Kapittel van Haarlem misschien een rol gespeeld, bijvoorbeeld door plaatsen met noodlijdende kerken aan te wijzen die voor een nieuw kazuifel in aanmerking kwamen. En misschien kan de keuze van de heiligenfiguren Petrus en Paulus of Willibrordus en Bonifatius door de leden van het kapittel gemaakt zijn, of van de patroonheiligen van de kerken waarvoor de gewaden bestemd waren. De maagden zelf waren echter minstens zo goed op de hoogte van de situaties in de dorpen en steden of kwamen er zelfs vandaan. Ze kenden dus ook de patroonheiligen. Sommige kerkgemeenschappen, waarvoor de paramenten bestemd waren –

zoals in Grootebroek en op Texel – bestonden zeker niet uit katholieken die lijdzaam berustten in hun lot. Het waren bij tijd en wijlen uitgesproken militante groepen, die zelfs niet voor geweld terugschrokken als de eredienst door overheidsdienaren verstoord dreigde te worden. De keuze van de andere heiligenfiguren en bijbelse scènes beantwoordt over het algemeen aan de leefwereld en belangstelling van de geestelijke maagden zelf. Deze voorstellingen zijn ook vertegenwoordigd in hun devotieprenten en andere grafiek. Misschien dat de maagden voor deze heiligen kozen om tijdens het langdurige maakproces hun levens te kunnen overwegen. Het is daarom zeker niet uitgesloten dat zij als makers en schenkers de inhoudelijke uitwerking naar zich toe hadden getrokken. Zij namen het initiatief en maakten de belangrijkste keuzes.

Verder moeten we constateren dat het borduurwerk van heiligenfiguren en bijbelscènes in de periode 1580-1650 in Noord-Nederland waarschijnlijk iets exclusiefs was voor de Maagden van den Hoeck. Bijna alle figurale borduurwerken zijn tot de Haarlemse maagden te herleiden. Zelden wordt het buiten de Haarlemse kring aangetroffen en als het er is, zoals in Delft en Utrecht, moet men zich afvragen of het niet door de Haarlemse maagden en hun werk is beïnvloed of zelfs door henzelf gemaakt. Omdat de Maagden van den Hoeck de eerste kloppengemeenschap in de Noordelijke Nederlanden vormden, waren zij van grote invloed op de andere, jongere gemeenschappen van geestelijke maagden. Zij hadden een voorbeeldfunctie. Bij de Haarlemse maagden kwamen regelmatig vrouwen op bezoek om het kloppenbestaan een tijd uit te proberen en nieuwe ideeën op te doen. Deze bovenlokale invloed was alleen bij de Haarlemse kloppengemeenschap aanwijsbaar. Het florale borduurwerk op de accessoires (kelkvela, bursa's, palladozen en palla's) komt in de Noordelijke Nederlanden algemeen voor in deze periode. Deels werd dit toebehoren in de periode 1600-1625 bijgemaakt bij bewaard gebleven middeleeuwse paramenten en deels waren zij onderdeel van gehele nieuwe paramentenstellen. Mogelijk werd een aantal ervan door professionele borduurwerkers vervaardigd. Tegelijkertijd is het niet uitgesloten dat een deel van deze accessoires (ook) het werk was van geestelijke maagden, die immers in heel Noord-Nederland te vinden waren. Zij hadden wijdvertakte netwerken van vrienden, familieleden en priesters. De geestelijke maagden, bijzonder die uit Haarlem, waren dus letterlijk invloedrijke vormgeefsters van het geestelijk leven en de identiteit van de huiskerkkatholieken.

5. DE SACRISTIE-INVENTARISSEN VAN GOUDA EN DELFT; DE ERFENIS VAN DE ZUSTERKLOOSTERS

In dit hoofdstuk zullen twee voorbeelden van grote intact bewaarde paramentenbestanden worden geanalyseerd, namelijk die van de oud-katholieke kerk van Sint-Jan de Doper aan de Hoge Gouwe in Gouda en van de oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula op het Bagijnhof in Delft.⁸⁰⁰ Hierin bevinden zich kerkgewaden vanaf 1450 tot heden. Zijn de in de eerdere hoofdstukken geschetste ontwikkelingen in de periode 1580-1650 in meer of mindere mate op plaatselijk niveau te herkennen? Welke veranderingen zijn er rond 1650 waarneembaar in de paramenten in de Republiek en wat kunnen daarvan de redenen zijn geweest?

Dat het niet vreemd is dat deze oeroude inventarissen juist in oud-katholieke kerken te vinden zijn, is in de inleiding al ter sprake gebracht. Binnen de Oud-Katholieke Kerk is er, meer dan in de Rooms-Katholieke Kerk en soms noodgedwongen, steeds veel aandacht geweest voor het erfgoed. De in Gouda en Delft aanwezige collecties kerkgewaden illustreren de bewogen geschiedenis van beide kerken en laten zien hoe men de afgelopen eeuwen de liturgie heeft vormgegeven. Delen ervan worden overigens nog steeds in de hedendaagse liturgie gebruikt. De bestanden zijn geleidelijk gegroeid en hoewel er van lieverlee ook objecten zijn vervangen, veranderd of gerepareerd, zijn er sinds het begin van de zeventiende eeuw voor zover bekend geen omvangrijke opruimacties geweest of iets dergelijks.⁸⁰¹ Daarom kan men ze als twee goed

⁸⁰⁰ Overigens behoren ook de kerkinventarissen van de oud-katholieke kerken in Gouda en Delft in hun geheel tot de omvangrijkste en rijkste van Noord-Nederland. De sacristie-inventaris van de oud-katholieke Gertrudiskathedraal in Utrecht is nog groter, maar is vanwege de uitzonderlijke centrale positie die deze kerk in de zeventiende en achttiende eeuw innam niet helemaal representatief voor een reguliere stads- of dorpskerk. In deze kerk zijn de pontificalia van de aartsbisschoppen van Utrecht ondergebracht en bovendien is de inventaris nu samengesteld uit de bijeengevoegde bestanden van drie stadskerken: de Gertrudiskathedraal, de voormalige oud-katholieke kerken van Ste Marie en van de H. Jacobus buiten de Weerd.

⁸⁰¹ In de inventarislijsten van de staties van Sint-Jan de Doper en De Tol in Gouda, waarvan de inventarissen na de sluiting van statie De Tol in 1830 werden samengevoegd (zie verder, noten 805 en 806), zijn naast

bewaarde historische inventarissen beschouwen. Wat de Delftse inventaris verder bijzonder maakt is de grote ‘compactheid’ ervan. Centraal stonden een groot wit en een groot rood stel, elk met een middeleeuwse koorkap als basis, met borduurwerk van kloppen en Zuid-Nederlandse barokke applicaties. Hieraan heeft men eigenlijk tot in de twintigste eeuw versted, opgelapt en hergebruikt. Ook de weinige andere nieuw aangeschafte gewaden werden meegenomen in dit proces. Alles hangt als een kluwen aan elkaar en niets is weggegooid.

Aan de keuze voor deze twee inventarissen liggen dus kwantitatieve motieven ten grondslag, maar daarnaast ook kwalitatieve. In 1615 werden de gebroeders Pieter en Suitbertus Purmerent aangesteld respectievelijk als pastoor van de statie van Sint-Jan de Doper te Gouda en als assistent van pastoor Stalpaert van der Wiele van de statie op het Bagijnhof te Delft. Zoals we zullen zien, hadden zij beiden meer dan gewone belangstelling voor kerkgewaden: Petrus vanwege zijn bemoeienis met de aan hem nagelaten historische schat van kostbare paramenten uit het Catharinaklooster van Gouda, door zijn inzet voor de verwerving van indrukwekkende nieuwe paramenten en door het feit dat hij een klimaat schiep waarin paramenten werden ingezet in historiestukken voor de propaganda van de katholieke kerk; Suitbert vanwege zijn inspanningen om de aan hem nagelaten prereformatorische gewaden uit het Agathaklooster inzetbaar te maken voor de nieuwe liturgie, welke inspanningen expliciet worden aangehaald in de paragraaf bij zijn levensbeschrijving in Van Heussens *Batavia Sacra*. Historische en nieuwe kerkgewaden werden gebruikt om de katholieke identiteit te bevestigen en uit te dragen. Op de tweede plaats brengen beide sacristie-inventarissen een onvoldoende bekend aspect van de inrichting van de eerste vaste huiskerken in beeld, namelijk de erfenis van de uitstervende prereformatorische zusterkloosters. De gewaden uit de zusterkloosters nemen een tamelijk centrale plaats in in deze inventarissen. Zoals gezegd is in Delft een groot deel van het paramentenbestand min of meer om de geërfde paramenten (twee koorkappen) heen gebouwd.

Na een inleiding over de kerkelijke situatie in Gouda en Delft en over de gebroeders Purmerent die als pastoors in Gouda en Delft de katholieke gemeenschap weer op wisten te bouwen, zal ik paramenten uit de periode 1580-1650 en de prereformatorische paramenten tegen het licht houden in de volgorde waarin ze waarschijnlijk in de huiskerken werden gebruikt met alle aanvullingen en wijzigingen. Een groot deel van dit hoofdstuk zal worden besteed aan de analyse van de historische gewaden uit de zusterkloosters en aan de manier waarop zij in de huiskerken belandden. Ik zal eveneens een poging doen dit proces in een bredere context te plaatsen.

5.1 Kerken Gouda en Delft, parallellen

Zowel de geschiedenis van de kerk in Gouda als die van de kerk in Delft was net als andere Cleresie-huiskerken in Noord-Nederland⁸⁰² in de zeventiende en achttiende eeuw sterk

linnengoed, kantwerken en gordijntjes, toch een behoorlijk aantal paramenten te ontdekken die ook nu nog aanwezig zijn. Van de oude inventarissen van de staties van de HH. Maria en Ursula en van de H. Hippolytus in Delft bestaan geen lijsten.

⁸⁰² Vgl. de kerken in Dordrecht, Leiden, Amsterdam, Haarlem, Enkhuizen, Amersfoort, Utrecht, Rotterdam.

verweven met een naburige huiskerk.⁸⁰³ In Gouda was dat de huiskerk van de H. Willibrordus, bijgenaamd 'De Tol', even verderop aan de Hoge Gouwe; in Delft de huiskerk van de H. Hippolytus, tegenover de kerk van de HH. Maria en Ursula op het Bagijnhof. De Tol in Gouda sloot in 1830 haar deuren; de Hippolytus in Delft werd in 1784 opgeheven. Delen van de inventarissen van beide kerken werden toegevoegd aan die van de nog bestaande kerken. Ook daarvoor lijkt er, tenminste in Gouda, al bij tijd en wijle een uitwisseling van inventarisstukken te hebben plaatsgehad, hetgeen de duiding en analyse ervan niet altijd makkelijker maakt.

Eigenlijk zijn er veel parallele ontwikkelingen, niet alleen tussen de geschiedenis van beide kerken in Gouda en Delft, maar ook tussen die van de andere Noord-Nederlandse katholieke kerken. Uiteraard hangen die samen met de loop van de geschiedenis, die in de meeste Hollandse en Utrechtse steden vergelijkbaar is: de overgang naar de reformatie rond 1580, de voor de katholieken onduidelijke periode daarna, waarin gezocht wordt naar een nieuwe structuur in het verborgene, de vorming van nieuwe staties/parochies in het begin van de zeventiende eeuw, de komst van een nieuwe lichte priesters die haar vorming had gekregen in de seminaries van de Hollandse Zending in Keulen en Leuven, toegespitst op de bijzondere situatie in de Noordelijke Nederlanden en de bloei die de nieuwe priesters in de hun toegewezen parochies vanaf het tweede kwart van de zeventiende eeuw tot stand wisten te brengen. Met name de seculiere priesters poogden de oude voor-reformatorische structuren door te zetten in de nieuwe tijd. De nieuwe huiskerken werden gewijd aan de patroonheiligen van de oude, aan de gereformeerden afgestane middeleeuwse parochiekerken. Daarnaast konden inventarisstukken uit de middeleeuwse kerken, indien bewaard gebleven, de continuïteit verder versterken. Het was tenslotte in het begin van de zeventiende eeuw, tenminste tot het Twaalfjarig Bestand, nog allerminst zeker wie van de strijdende partijen de oorlog zou gaan winnen. Een terugkeer naar de oude situatie werd nog lang tot de serieuze mogelijkheden gerekend.

Voor zover het de paramenten betreft zijn de gegevens uit deze periode uitermate schaars. In Gouda bestaan enkele historische kerkinventarissen van later datum: een inventarislijst uit 1802 van de huiskerk van St. Jan de Doper⁸⁰⁴, een inventarislijst uit 1714 en later in de achttiende eeuw van de huiskerk 'De Tol'⁸⁰⁵, en een inventarislijst uit 1711 van de huiskerk 'De Braesem'.⁸⁰⁶ In Delft zijn enige gegevens bekend uit kerkrekeningen van de kerk op het Bagijnhof uit de tweede helft van de zeventiende eeuw.⁸⁰⁷ Deze laatste mededelingen zijn zo vaag, dat er eigenlijk niets mee te doen is. Veel zo niet alle informatie moet dus verkregen

⁸⁰³ Voor de overzichtsliteratuur van de geschiedenis van de oud-katholieke kerken te Gouda en Delft, zie noot 812 (Gouda) en noot 814 (Delft).

⁸⁰⁴ Utrecht, Het Utrechts Archief (HUA), OBC 1422 'Lijste van Meubilaire goederen behorende aan de RC Kerke en Pastorie van St. Jan baptist op de Gouwe bij de Joosten brugge te Gouda [...] Actum Gouda 22 October 1802 / is getekend / A. Vermeulen'; Van Eck 1994, p. 195-200.

⁸⁰⁵ Gouda, Streekarchief Midden-Holland, Archief OKK Gouda, inv. nr. 8 (over de statie 'De Tol') 'Notitie-Boek of wel Kerck-boek van d'heer Guilielmus Wannaer, gehouden van de maand ende jaaren den 14. Mey 1714.'; Van Eck 1994, p. 203-218.

⁸⁰⁶ Goudsche kerk-zaaken III, boek 14, zonder paginanr. 'Inventaris statie "De Braesem" 1711'; Van Eck 1994, p. 219.

⁸⁰⁷ Stadsarchief Delft, 43: Register met jaarrekeningen van kerk en Bagijnhof 1655-1656, 1662-1675 en lijst van communicanten en biechtelingen 1831-1951, 1655-1675, 1831-1951. 1 deel.

worden uit de bewaard gebleven objecten zelf. En uit enkele verrassende tippen die van de historische sluier worden opgelicht op schilderijen en in achttiende-eeuwse kronieken.

5.1.1. De gebroeders Purmerent

Het bijzondere aan de situatie in Gouda en Delft is de aandacht die er in de eerste helft van de zeventiende eeuw aanwijsbaar aan de paramenten werd gegeven. Hierin speelden de priesterbroers Pieter en Suitbert Purmerent een grote rol.⁸⁰⁸ Zij behoorden tot de tweede generatie priesters in de Hollandse Zending en kregen beiden in 1615 van apostolisch vicaris Philippus Rovenius (1614-1651) hun eerste formele aanstelling in respectievelijk Gouda en Delft. Zij waren toen 27 jaar oud. Hun levensloop liep tot dan toe vrijwel volledig synchroon. Zij waren een eeneiige tweeling, geboren in Den Haag op 4 december 1587. Hun ouders waren de Haagse advocaat Henrik Purmerent en Joanna Hey van Zeventer, die beiden tot de gegoede burgerij behoorden. Pieter en Suitbert voelden zich beiden geroepen tot het priesterschap en gingen gelijktijdig studeren aan het seminarie Alticollense te Keulen voor de opleiding van priesters voor de Hollandse Zending, om precies te zijn priesters voor het aartsbisdom Utrecht.⁸⁰⁹ In die periode had de eerste apostolische vicaris van de Hollandse Zending, Sasbout Vosmeer, daar de leiding en zullen ze kennis hebben kunnen nemen van de schat aan rijk geborduurde vijftiende- en zestiende-eeuwse gewaden die daar verzameld was. In Keulen voltooiden ze de lagere en hogere studies met de graad van licentiaat. Op dezelfde dag werden zij in 1610 tot priester gewijd. Wat betreft uiterlijk waren ze zozeer aan elkaar gelijk dat ze in Keulen al door elkaar werden gehaald. Hun portretten zijn amper van elkaar te onderscheiden (afb. 411 en 412). Ook wat betreft karakter en aanleg leken ze erg op elkaar: intelligent, zuinig en vooral overtuigd van eigen gelijk en onverzettelijk en standvastig op het koppige af, eigenschappen die voor de opbouw van de kerk in de verdrukking blijkbaar goed werkten. Beiden wisten de vernieuwingen van het Concilie van Trente gestalte te geven en in hun standplaatsen nieuwe vaste huiskerken te bouwen of in te richten, iets waar ook de tweede apostolisch vicaris Philippus Rovenius overal in de Hollandse Zending op aandrong. De eerste bloeiperiode van beide parochies in de nieuwe situatie viel ongeveer samen met hun pastoraat.⁸¹⁰

5.1.2 De situatie in Gouda en Delft vanaf 1572 tot in de achttiende eeuw

De reconstructie van de eerste periode na de doorvoering van de reformatie is voor de meeste katholieke gemeenschappen in Noord-Nederland ingewikkeld door de ontstane chaotische situatie. Dit wordt perfect geïllustreerd door de complexiteit van gebeurtenissen in Gouda en Delft en de veelheid aan namen en plaatsen, waarvan hieronder een samenvatting is gegeven.

⁸⁰⁸ H.F. van Heussen, *Batavia Sacra*, Brussel 1714, deel II, p. 226-227 (over Suitbert Purmerent), p. 182 (over Pieter Purmerent); *De Oud-Katholiek* (Gouda-nummer), nr. 26, jrg. 50, 1934, p. 184-187; *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, deel 10 (1937), p. 762-763 (over Pieter en Suitbert Purmerent); Mensink 1958, p. 79-151 (over Suitbert Purmerent); Van Eck 1994 (over Pieter Purmerent).

⁸⁰⁹ Het Pulcheria-college te Leuven was bestemd voor priesters van het bisdom Haarlem.

⁸¹⁰ Paul Abels noemt Pieter Purmerent de voornaamste grondlegger en vormgever van de contrareformatie in Gouda. Abels 2002, p. 443.

5.1.2.1 Gouda

In Gouda was de laatste pastoor van de middeleeuwse St. Janskerk, Cornelis van Schoonhoven, katholiek gebleven, maar hij was reeds in 1573 gedwongen de stad te verlaten. Johannes Cornelisz. Pieck (1541-1616), priester van de Collatiebroeders in Gouda en kapelaan in de Janskerk, had vanaf 1572 de leiding over de onderdrukte katholieken op zich genomen.⁸¹¹ Aanvankelijk werd er samengekomen in enkele kapellen of zalen van kloosters. (het Catharinaklooster, het Clarissenklooster en het klooster van de Collatiebroeders) en in diverse particuliere huizen, waaronder het huis van Pieck zelf. Er moeten in Gouda ongeveer elf tot vijftig van dergelijke locaties zijn geweest. Tot 1612 zou Pieck de pastoor in de nieuwe situatie blijven. Hij werd opgevolgd door Jan Fransz. Basson, die hem al vanaf 1575 had geassisteerd. Basson bleef pastoor tot 1615, toen hij werd opgevolgd door Pieter Purmerent (1587-1662). Basson had in 1593 het ‘gemeen kerkhuis’, direct ten zuiden van het koor van de Janskerk, weten te verwerven, dat vanaf dat jaar de centrale gebedsruimte werd voor de Goudse katholieken. Dit was de situatie die Purmerent bij zijn komst in 1615 aantrof. Op dat moment werd Gouda, dat tot de doorvoering van de Reformatie in 1572 een katholieke stad was geweest, bestuurd door overwegend gematigde en tolerante protestanten van de arminiaanse richting. Dit zou tot en met de Synode van Dordrecht (1618-1619) duren. Daarna moesten de gematigde krachten plaatsmaken voor de gomaristen en verhardde de houding ten opzichte van de katholieken, iets wat ook Purmerent aan den lijve zou ondervinden.

Pieter Purmerent werd in 1615 pastoor van de huiskerk van St. Jan de Doper, de belangrijkste katholieke kerk in Gouda op dat moment, en is in feite dus hoofdpastoor of *pastor primarius*, een functie waar door de apostolische vicarissen in elke stad op werd aangedrongen. Bij de voorbereiding van een pastoorsbenoeming betrof de apostolisch vicaris tot dan toe steeds de wens van de plaatselijke katholieke gemeenschap. Bij de benoeming van Pieter zullen de Goudse leden van de aanzienlijke familie Van Zeventer, de familie van Pieters moeder, een rol hebben gespeeld. Toen hij in 1615 in Gouda arriveerde, nam hij zijn intrek in het huis van de katholieke advocaat Gerrit Vermeij. Dit huis stond benoorden het koor van de middeleeuwse Janskerk, op gelijke hoogte van het ‘gemeen kerkhuis’ van Basson aan de zuidzijde. Beide huizen hadden zicht op het priesterkoor van de middeleeuwse Janskerk.⁸¹² In 1616 kocht Purmerent het ‘gemeen kerkhuis’ op naam van Huych Jansz van Seventer, waarschijnlijk familie van zijn moeder. Nadat er in 1630 viermaal verstoringen van de misvieringen waren geweest, besloot Purmerent in hetzelfde jaar een nieuw huis aan de Gouwe te kopen. Met verder aankopen en verbouwingen tot 1685 is dit nog steeds de kern van het complex, waarin zich de kerk van St.-Jan de Doper bevindt. Purmerent moet kort na zijn aantreden in Gouda benaderd zijn voor het rectoraat van het Catharinaklooster ter plaatse, waarvan een aantal zusters nog in een deel van de gebouwen woonden.

Rond 1630 kreeg Purmerent een assistent in de persoon van Adriaan Bogaert (priester in Gouda van circa 1630-1668), die met instemming van Purmerent de kleinere statie De Braesem ging

⁸¹¹ Voor een overzicht van de geschiedenis van de oud-katholieke kerk te Gouda, zie: De Oud-Katholiek (Gouda-nummer), nr. 26, jrg. 50, 1934, p. 181-196; De Oud-Katholiek (Gouda-nummer), nr. 47, jrg. 50, 1934, p. 325-336; Van Eck 1994; P. Abels 2002, p. 417- 454, p. 461-466.

⁸¹² Dudok van Heel 2008, deel I, p. 122.

bedienen, die afhankelijk was van de statie van St.-Jan de Doper. In de jaren '30 van de zeventiende eeuw volgden nog twee assistenten: Willem de Swaen (priester in Gouda van 1634-1673) en de minderbroeder Gregorius Simpernel (pastoor te Gouda van 1634-1649). De Swaen en Simpernel richtten, zeer tegen de zin van Purmerent, nieuwe eigen staties op, respectievelijk de statie 'De Tol' en de statie van de minderbroeders. Dit leidde tot vele verwijten over en weer. Wrijvingen met collega's waren er in bijna elke stad in het begin van de zeventiende eeuw. Er moest een nieuwe vorm worden gevonden en ook de apostolische vicarissen waren nog zoekende als het ging om de lokale kerken. De fricties werden meestal na enige tijd bijgelegd. De kwetsbare prille kerk in de nieuwe situatie kon zich dergelijke onenigheden nog niet permitteren. Uiteindelijk waren er in de tweede helft van de zeventiende eeuw in Gouda vijf staties, als we de statie van de jezuiten er nog bij rekenen, in 1592 onafhankelijk van de statie van St.-Jan de Doper opgericht. Deze situatie zou tot ongeveer 1800 blijven bestaan. In 1830 werd 'De Tol' opgeheven en de inventaris voor een deel bij die van de kerk van St.-Jan de Doper gevoegd.

5.1.2.2 *Delft*

In Delft bestonden twee middeleeuwse hoofdkerken: de Oude Kerk, gewijd aan de H. Hippolytus, en de Nieuwe Kerk, gewijd aan de HH. Maria en Ursula. Beide kerken kwamen in 1572 in gereformeerde handen.⁸¹³ Pastoor Martinus Duncanus van de Oude Kerk bleef katholiek, maar was hetzelfde jaar gedwongen Delft te verlaten. Hetzelfde gold voor de pastoor van de Nieuwe Kerk, Paulus Tapheus, die eveneens katholiek was gebleven. Hij zou evenwel zijn teruggekeerd en de overgebleven katholieken hebben geleid tot zijn dood in 1599. Dit moet hij samen met Johannes Smit hebben gedaan, opvolger van Duncanus. Ook Smit overleed in 1599. Daarnaast had Sasbout Vosmeer vanaf 1583 in Delft en omstreken gemissionieerd. Delft en Haarlem waren de steden van waaruit de Hollandse Zending werd opgebouwd. Ook in Delft was de houding van de stadsregering over het algemeen tolerant ten opzichte van de katholieken.

In 1599 benoemde Sasbout, die inmiddels vicaris-generaal van het aartsbisdom Utrecht was geworden, Bernard van Steenwijk tot pastoor van Delft. Hij en zijn opvolgers werden pastoor van de Hippolytuskerk genoemd. Er werd geen tweede pastoor meer aangesteld. De overgebleven gelovigen van de oude parochies van de Oude en Nieuw Kerk waren immers eigenlijk niet meer uit elkaar te houden en Sasbout wilde in elke stad eigenlijk een *pastor primarius*, zoals we hierboven zagen, waaraan de andere geestelijken (seculier en regulier) ondergeschikt waren. Ook na de dood van Van Steenwijk in 1612 benoemde hij slechts één nieuwe pastoor. Van Steenwijk had een woning op het Bagijnhof net als zijn voorganger Johannes Smit en lijkt vooral kleine bijeenkomsten in particuliere huizen te hebben geleid. Ook had hij de zorg over de begijnen en over de zusters van het vroegere Sint-Agathaklooster. De

⁸¹³ Voor een overzicht van de geschiedenis van de oud-katholieke kerk te Delft, zie: De Oud-Katholieke Kerk op het Begijnhof te Delft, Delft 1859; De Oud-Katholiek (Delft-nummer), nr. 29-30, jrg. 47, 25 juli 1931, p. 225-240; Mensink 1958, p. 79-151 (over de verhouding tussen Suitbert Purmerent en pastoor Stalpaert van der Wiele); Kok 1981, tekstdeel, p. 108-112; Verhoeven 2015, p. 328-333, 410-413; Schuilen op het Bagijnhof 2018.

opvolger van pastoor van Steenwijk werd in 1612 Joannes Stalpaert van der Wiele met uiteindelijk twee assistenten: Suitbert Purmerent (1587-1650) en de jezuïet Lodewijk Makeblijde (1565-1630).

Ten tijde van zijn benoeming was Stalpaert geveld door de gevolgen van malaria en verbleef hij in Spa en Den Haag om te genezen. Suitbert Purmerent had eigenlijk gedacht dat hij als pastoor van Delft zou worden benoemd, maar hij moest genoegen nemen met de functie van assistent. Toen hij in 1615 in Delft arriveerde nam hij, omdat Stalpaert afwezig was, de inkomsten van de vorige pastoor, Bernard van Steenwijk, eenvoudig over alsmede het huis op het Bagijnhof waar Steenwijk had gewoond. Het was toen al duidelijk dat het niet ging boteren tussen Stalpaert en Purmerent. De karakters van beiden waren niet verenigbaar: Stalpaert meegaand, vredelievend en gericht op verzoening; Purmerent koppig, eigenwijs, bemoeizuchtig en onverzoenlijk. Purmerent had een eigen kerkruimte op het Bagijnhof net als de andere assistent van pastoor Stalpaert, de jezuïet Makeblijde. De statie van de jezuïeten was in Delft al vóór 1612 opgericht. Tegenover deze jezuïet en tegenover regulieren in het algemeen had Purmerent een felle antihouding, terwijl pastoor Stalpaert juist met Makeblijde beter overweg leek te kunnen dan met Purmerent. De kerkruimte van Purmerent op het Bagijnhof was in een huis dat aan Ignatius van Heiningen had behoord. Daarnaast had Purmerent een twaalfstal huizen tot zijn beschikking waar hij meer of minder regelmatig bijeenkomsten hield.

Na zijn genezing ging Stalpaert zijn diensten houden in een grote brouwerij buiten het Bagijnhof, ‘De verkeerde werelt’ genoemd, eigendom van Jan Arentz van Duynevelt en zijn echtgenote, Maria Claes Reijnboom, en ook in enkele andere particuliere huizen. Aanvankelijk logeerde Stalpaert ook in de brouwerij – de pastorie van zijn voorganger was immers al in beslag genomen door Suitbert Purmerent – maar vanwege het rumoer daar kreeg hij in 1616 een eigen huis op het Bagijnhof, dat sindsdien altijd pastorie is gebleven.⁸¹⁴ Na 1616 werd voor hem ook een kapel bij het Bagijnhof ingericht, om precies te zijn in een woning bij de stadsmuur van Delft waarvan de achterzijde op het Bagijnhof uitkeek. Ook het huis en de kapel waren eigendom van de familie Van Duynevelt. Zij bekostigde tevens de inrichting van de kapel.⁸¹⁵ Pas na zijn dood in 1630 bouwde zijn opvolger Johannes Bekom een vaste kapel op het bovengedeelte van twee huizen direct naast Stalpaerts huis op het Bagijnhof. Op dat moment waren er dus drie vaste gebedsruimten op het Bagijnhof. De kapel van Bekom moet de functie van parochiekerk hebben gehad en was aanvankelijk aan Hippolytus gewijd. Op al deze min of meer geïmproviseerde locaties werd in de eerste helft van de zeventiende eeuw de mis opgedragen.

Purmerent bleef ook tijdens het pastoraat van Bekom assistent en rector. Toen Bekom in 1647 overleed, werd Purmerent pastoor van de Hippolytusparochie, terwijl er daarnaast op het

⁸¹⁴ De huidige pastorie van de oud-katholieke kerk is ook op deze plaats gelegen.

⁸¹⁵ Kok wekt ten onrechte de suggestie dat Stalpaert geen eigen kerk tot zijn beschikking had op het Bagijnhof. Kok 1981, p. 110-111. De dochter van Jan Arentz van Duynevelt en Maria Claes Reijnboom, Cornelia Jans van Duynevelt, zou klopp worden bij de Maagden van den Hoeck. In haar levensbeschrijving in de *Levens der Maagden* wordt over haar ouders gezegd: ‘*Ende daer beneffens en groot huis met en heerlicke kercke ende freie ornamenten, onderhouwende die van haer eygen, welcke staet opt bagynhof. Ende dan noch alle weecken opde markdach hebben de kerck binnen haer huis*’. ⁸¹⁵ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH Warm h92B13, f. 241v. Spaans 2012, CD met transcripties, deel I, f. 241v.

Bagijnhof een tweede parochie, gewijd aan Maria en Ursula werd gesticht, waarmee de middeleeuwse parochie-indeling min of meer was hersteld. Johannes de Bout werd de eerste pastoor van de nieuwe parochie, maar bleef wel de woning en kapel van Bekom gebruiken onder de nieuwe naam. Purmerent bouwde waarschijnlijk omstreeks 1647 aan de overzijde van het Bagijnhof een nieuwe kerk, gewijd aan Hippolytus, en een nieuwe pastoorswoning. In 1650 overleed hij.

Na de breuk tussen de aanhangers van Utrecht en Rome in 1723-1724 verminderde het aantal kerkgangers op het Bagijnhof. Diegenen die de nieuwe aartsbisschop niet erkenden bouwden achter de Markt en op de Voorstraat (Papenhoek) een nieuwe kerk. In 1784 overleed de laatste pastoor van de Hippolytuskerk. Daarna ging de parochie samen met de Maria en Ursula-parochie in de nieuwe, nog bestaande kerk die in 1743 aan de overzijde van het Begijnhof was gebouwd ter vervanging van de oude kerk van pastoor Bekom. De Hippolytuskerk werd afgebroken.

5.2 De eerste paramenten die in de huiskerken werden gebruikt

De onverwachte volgorde in het gebruik van de paramenten in de huiskerken, die in hoofdstuk 2 werd besproken, is ook van toepassing in Gouda en Delft, althans afgaande op wat er heden ten dage in de paramentenbestanden aanwezig is en op grond van schriftelijke bronnen en schilderijen. Pas rond 1620 werden in deze kerken bewaard gebleven vijftiende- en zestiende-eeuwse gewaden in de liturgie ingezet. Tussen 1580 en 1620 gebruikte men andere nieuwe gewaden in late renaissance- en barokstijl zonder geborduurde voorstellingen, zoals die door Carolus Borromeus werden aanbevolen. Hooguit werd ter decoratie gebruik gemaakt van contrasterende stoffen en goudgalons. De dateringen die we op basis van kunsthistorische vergelijkingen aan de verschillende gewaden kunnen geven, komen dus niet steeds overeen met de volgorde van het gebruik in de huiskerken. Het gaat in Gouda en Delft om de volgende stukken:

In Gouda:

- *Een crèmekleurige bursa en palla met als basisstof ciselé-fluweel met granaatappelmotief in groen en goud op een crèmekleurige ondergrond⁸¹⁶ (afb. 413 en 414).*
- *Een blauwe stola en manipel met als basisstof blauw met crèmekleurige zijdedamast met een ingeweven symmetrisch patroon van chrysantachtige bloemen en bladranken (afb. 415 en 416).⁸¹⁷ Merkwaardig, maar niet geheel ongewoon, is het gebruik van de kleur blauw die eigenlijk na het Concilie van Trente niet langer was voorgeschreven.*

In Delft:

⁸¹⁶ Gouda, oud-katholieke kerk van Sint-Jan de Doper, inv. nr. 1978-199. Vgl. Cat. tent. Uit de sacristie, p. 258, kelkvelum in Mechelen, St. Romboutskathedraal, gedateerd zestiende eeuw.

⁸¹⁷ Gouda, oud-katholieke kerk van Sint-Jan de Doper, inv. nr. 1978-204.

- *Een rood kazuifel met toebehoren met als basisstof rood fluweel en als basisstof van het rugkruis en de kolom op de voorzijde rood gesneden roedefluweel met gouddraad, met granaatappelmotieven binnen achthoeken die met cirkels en vierkanten afwisselen, en met rechthoekige motieven (afb. 417-420).⁸¹⁸*
- *Een rode koorkap met als basisstof geel met rode zijdedamast met een ingeweven patroon van granaatappels in gekroonde spitsovalen met rasteringen, waartussen bladeren (afb. 421). De stof is in de periode rond 1600 in Noord-Nederland regelmatig in verschillende kleuren voor paramenten gebruikt.⁸¹⁹ Ze is verwant met die van het kazuifel en kelkvelum op het bekende portret van Stalpaert van der Wiele uit het tweede kwart van de zeventiende eeuw (afb. 422).⁸²⁰*
- *Zijbanen in renaissancestijl van het rode laatgotische altaarantependium uit de zestiende eeuw (afb. 423 en 435).⁸²¹*

In Gouda zijn van de eenvoudige paramenten in de trant van Borromeus slechts enkele accessoires overgeleverd die stilistisch in de periode 1580-1620 kunnen worden gedateerd. We kunnen overigens niet echt spreken over sobere paramenten, want de stoffen zijn kostbaar en luxueus uitgevoerd in renaissancestijl en geïmporteerd uit Italië. Deze paramenten zullen dus waarschijnlijk niet hebben gediend als ‘tweederangs’ paramenten, als lager in rang dan ‘eerstekeus’ of ‘beste’ paramenten, waarvan in inventarislijsten af en toe sprake is. Een crèmekleurige bursa en palla in Gouda hebben als basisstof zogenaamd ciselé-fluweel met een granaatappelmotief in groen en goud op een crèmekleurige ondergrond (afb. 413 en 414).⁸²² En een blauwe stola en manipel zijn uitgevoerd in blauw met crèmekleurige zijdedamast met een ingeweven symmetrisch patroon van chrysantachtige bloemen en bladranken (afb. 415 en 416).⁸²³

In Delft is een compleet stel van kazuifel met toebehoren bewaard gebleven uit de periode 1580-1620 met als basisstof rood fluweel, terwijl het rugkruis en de kolom op de voorzijde zijn uitgevoerd in rood gesneden roedefluweel met gouddraad in een patroon van granaatappelmotieven binnen geometrische vormen. Ook het toebehoren van kelkvelum,

⁸¹⁸ Delft, oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula, inv. nr. 294-163. Voorloopige lijst, deel III, 1915, p. 34; De Oud-Katholiek, nr. 29-30, jrg. 47, 25 juli 1931, p. 236. Vgl. Cat. tent. Uit de sacristie, p. 164, cat. nr. 244, kazuifel in Laakdal – Vorst, St. Gertrudiskerk, stof gedateerd zeventiende eeuw.

⁸¹⁹ Delft, oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula, inv. nr. 294-164. Vgl. bijvoorbeeld de onderzijde van de palladoos in de oud-katholieke kerk van Delft (inv. nr. 294-169a [foto 43, onderzijde]); een stel van koorkap en twee dalmatieken in de oud-katholieke kerk van de HH. Petrus en Paulus te Aalsmeer (inv. nr. 69-62); een kelkvelum in de oud-katholieke Gertrudiskathedraal (inv. nr. 469-537); een kazuifel (ABM t2005) en een koorkap (BMH t623) in Museum Catharijneconvent te Utrecht; vgl. Leeftang en Van Schooten 2015, cat. nr. 51, waar de basisstof van het kazuifel ABM t2005 wordt vergeleken met Europese stoffen uit de eerste helft van de zestiende eeuw.

⁸²⁰ Delft, oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula, inv. nr. 294-56.

⁸²¹ Delft, oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula, inv. nr. 294-160.

⁸²² Gouda, oud-katholieke kerk van St. Jan de Doper, inv. nr. 1978-199. De stof is vergelijkbaar met de stof van een kelkvelum in de St.-Romboutskathedraal in Mechelen, die in de zestiende eeuw wordt gedateerd. Vgl. Cat. tent. Uit de sacristie, Deurne - Antwerpen 1985, p. 170, nr. 258.

⁸²³ Gouda, oud-katholieke kerk van St. Jan de Doper, inv. nr. 1978-204. Van deze stof is nog geen vergelijkbaar ander voorbeeld gevonden. Stilistisch is ze echter in de periode rond 1600 of in de tweede helft van de zestiende eeuw te plaatsen.

palladoos en palla is gemaakt van vergelijkbaar roedefluweel (afb. 417-420).⁸²⁴ Verder wordt in Delft een rode koorkap bewaard met als basisstof geel met rode zijdedamast met een ingeweven patroon van granaatappels in gekroonde spitsovalen met rasteringen, waartussen bladeren (afb. 421).⁸²⁵ Deze stof is in de periode rond 1600 regelmatig in Noord-Nederland in verschillende kleuren voor paramenten gebruikt.⁸²⁶ Ze is ook verwant met de stof van het kazuifel en kelkvelum op het bekende portret van pastoor Stalpaert van der Wiele uit het tweede kwart van de zeventiende eeuw, dat in de Delftse oud-katholieke kerk wordt bewaard (afb. 422).⁸²⁷

Deze paramenten in de trant van Carolus Borromeus zullen waarschijnlijk door professionele kleermakers of snijders zijn samengesteld, ofschoon ook geestelijke maagden dit werk wel uitvoerden.⁸²⁸ Zij behoren tot de eerste paramenten die in de huiskerken werden gebruikt. In Gouda ontbreekt het kleinschalige borduurwerk uit de periode 1580-1650 dat doorgaans wel in verband kan worden gebracht met geestelijke maagden vrijwel geheel. Pas het monumentale witte paramentenstel van pastoor Purmerent uit 1639 (zie paragraaf 5.5.2.1) is het eerste werkstuk waar waarschijnlijk geestelijke maagden de hand in hebben gehad. In Delft is nog redelijk wat traditioneel werk te vinden dat aan geestelijke maagden in de eerste helft van de zeventiende eeuw kan worden toegeschreven. Het merendeel daarvan is echter aangebracht op paramenten die de oude vijftiende- en zestiende-eeuwse gewaden, die rond 1620 waren ingebracht, moesten completeren en kan dus pas rond 1625 worden gedateerd.

⁸²⁴ Delft, oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula, inv. nr. 294-163. De bijbehorende stola en manipel dateren uit de tweede helft van de zeventiende eeuw. Het roedefluweel van het kazuifel is vergelijkbaar met de stof van een kazuifel in de St.-Gertrudiskerk in Laakdal – Vorst, die in Italië wordt geplaatst en in de zestiende eeuw wordt gedateerd. Vgl. Cat. tent. Uit de sacristie, Deurne – Antwerpen 1985, p. 164, cat. nr. 244.

Voorloopige lijst, deel III, 1915, p. 34; De Oud-Katholiek, nr. 29-30, jrg. 47, 25 juli 1931, p. 236.

⁸²⁵ Delft, oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula, inv. nr. 294-164. Het schild met applicaties stamt waarschijnlijk uit de negentiende eeuw.

⁸²⁶ Vgl. bijvoorbeeld de onderzijde van de palladoos in de oud-katholieke kerk van Delft (inv. nr. 294-169a [foto 43, onderzijde]); een stel van koorkap en twee dalmatieken in de oud-katholieke kerk van de HH. Petrus en Paulus te Aalsmeer (inv. nr. 69-62) (afb. 45, 52 en 53); een stel van kazuifel, stola en altaarantependium in de oud-katholieke kathedraal van de HH. Anna en Maria te Haarlem (inv. nr. 5649-198), een kelkvelum uit de oud-katholieke Gertrudiskathedraal te Utrecht, nu in Museum Catharijneconvent (OKM t223); een koorkap uit de statie van St.-Bernardus in den Hoeck te Haarlem, nu in Museum Catharijneconvent (BMH t623) (afb. 226 en 227), een kazuifel van Oost-Nederlandse herkomst (ABM t2005) (afb. 166 en 167) in Museum Catharijneconvent te Utrecht. Vgl. Leeftang en Van Schooten 2015, cat. nr. 51, waar de basisstof van het kazuifel ABM t2005 wordt vergeleken met Europese stoffen uit de eerste helft van de zestiende eeuw.

⁸²⁷ Delft, oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula, inv. nr. 294-56.

⁸²⁸ Uit de levensbeschrijvingen van de Maagden van den Hoeck te Haarlem is bijvoorbeeld bekend dat zij ook het naaiwerk aan paramenten verrichtten (zie paragraaf 4.2.5.3.3). Lugtigheid 2021, p. 128. Merkwaardig, maar niet geheel ongewoon, is het gebruik van de kleur blauw die eigenlijk na het Concilie van Trente niet langer was voorgeschreven.

5.3 De erfenis uit de middeleeuwen

5.3.1 Laatmiddeleeuwse gewaden in Gouda en Delft

Tot de kern van de kerkinventarissen van Gouda en Delft behoren enkele laatmiddeleeuwse gewaden, waarvan onderdelen tot de best bewaarde voorbeelden van borduurkunst uit de vijftiende en zestiende eeuw in Nederland en Noordwest-Europa behoren. Het gaat om de volgende stukken:

In Gouda:

- *Een rode koorkap met als basisstof effen rood fluweel uit de tweede helft van de zeventiende eeuw met geborduurde aurifriezen met acht van de twaalf apostelen uit circa 1475-1500 en uit dezelfde periode een geborduurd koorkapschild met Maria met Kind geflankeerd door Catharina van Alexandrië en Elisabeth van Thüringen (afb. 424 en 426).⁸²⁹*
- *Twee rode dalmatieken, geheel uit circa 1475-1500, met als basisstof rode damastzijde en met geborduurde randen van eikenloof en geborduurde aurifriezen met op de achterzijden vrouwelijke heiligen en op de voorzijden mannelijke, en op de dwarsbalken geborduurde scènes uit het leven van Maria. Bij deze dalmatieken twee rode manipels van dezelfde basisstof (afb. 427).⁸³⁰*
- *Een witte koorkap met als basisstof witte zijdedamast uit het tweede kwart van de achttiende eeuw met geborduurde aurifriezen met vrouwelijke heiligen uit circa 1530 en een geborduurd koorkapschild met de Verschijning van Christus aan Maria Magdalena uit circa 1540-1550 (afb. 428 en 429).⁸³¹*

Daarbij komen nog de volgende stukken, die in 1921 door de Goudse parochie van de hand zijn gedaan:

⁸²⁹ Gouda, oud-katholieke kerk van Sint-Jan de Doper, inv. nr. 1978-79; Museum Gouda, objectnummer 10775a (koorkap), objectnummer 10775b (koorkapschild). De Oud-Katholiek (Gouda-nummer), nr. 26, jrg. 50, 1934, p. 192; Cat. tent. Utrecht, 1957, cat. nr. 15; Cat. tent. Utrecht 1987, p. 110, cat. nr. 7 (koorkapschild), p. 139 (afb.); Van Eck 1994, p. 40-43, p.57; Mijnlieff 1999, p. 121; Hoogtepunten 2003, p. 16-17, cat. nr. 2; De Beer 2015, p. 105-113, bijzonder p. 106 (met afb. 9.1) -108, p. 113; Leeftang en Van Schooten 2015, p. 173-174, cat. nr. 34 (koorkapschild).

⁸³⁰ Gouda, oud-katholieke kerk van Sint-Jan de Doper, inv. nr. 1978-78, een van de dalmatieken in bruikleen aan Museum Gouda, objectnummer 10774. De Oud-Katholiek (Gouda-nummer), nr. 26, jrg. 50, 1934, p. 192 (afb), 193, 194; Cat. tent. Utrecht, 1957, cat. nrs. 16 en 17; Cat. tent. Utrecht 1987, p. 113, cat. nr. 26, p. 157 (afb.); Cat. tent. Utrecht 1989, p. 80, cat. nr. 66, afb.; Dirkse 1989, p. 15; Van Eck 1994, p. 40-43 (met afb.); Mijnlieff 1999, p. 121; De Beer 2015, p. 105-113, bijzonder p. 106-108; Leeftang en Van Schooten 2015, p. 172-173, cat. nr. 33, bij cat. nr. 34.

⁸³¹ Gouda, oud-katholieke kerk van Sint-Jan de Doper, inv. nr. 1978-77. De Oud-Katholiek (Gouda-nummer), nr. 26, jrg. 50, 1934, p. 192; De Oud-Katholiek (Gouda-nummer), nr. 47, jrg. 50, 1934, p. 333-334 (met afb. koorkapschild); Cat. tent. Amsterdam 1986, p. 296-298, cat. nr. 171 (koorkapschild); Cat. tent. Utrecht 1987, p. 119, cat. nr. 62, p. 201 (afb.) (koorkapschild); Defoer 1987, p. 79; Dirkse 1989, p. 15 (koorkapschild); Van Eck 1994, p. 40-43, p. 57; Defoer 2015, p. 49; De Beer 2015, p. 105-113, bijzonder p. 107-108, p. 113; Leeftang en Van Schooten 2015, p. 191-192, cat. nr. 46 (koorkapschild).

- Een geborduurd koorkapschild met het Dispuut van Catharina van Alexandrië uit circa 1525, dat in 1921 aan het Rijksmuseum te Amsterdam is verkocht (afb. 425).⁸³²
- Een groen kazuifel, dat in 1921 aan de oud-katholieke parochie van de H. Maria Maior te Dordrecht is verkocht. Dit kazuifel is pas in de zeventiende eeuw samengesteld met gebruikmaking van een nieuwe basisstof van effen groen fluweel met op de achterzijde een geborduurd rugkruis met mannelijke en vrouwelijke heiligen uit circa 1475-1500 en op de voorzijde een geborduurde verticale kolom met drie heiligen uit circa 1530. Bij dit kazuifel een groene manipel van dezelfde basisstof (afb. 439 en 440).⁸³³

In Delft:

- Een rode koorkap met als basisstof Italiaans roodbrokaat uit circa 1450-1550 en geborduurde dubbele aurifriezen uit circa 1530-1550 (afb. 430 en 431).⁸³⁴
- Een witte koorkap met als basisstof witte zijdedamast uit het tweede kwart van de achttiende eeuw en geborduurde dubbele aurifriezen uit circa 1530-1550 (afb. 432 en 433).⁸³⁵
- Een rood kazuifel, omstreeks 1625 samengesteld met Italiaans roodbrokaat uit circa 1450-1550 als basisstof en een rugkruis en kolom op de voorzijde van effen rood fluweel uit het midden van de zeventiende eeuw, terwijl in het kruishart van het rugkruis een medaillon van gouddraad uit het derde kwart van de zeventiende eeuw is aangebracht (afb. 441 en 442).⁸³⁶

⁸³² Amsterdam. Rijksmuseum, BK-NM-12713. Overvoorde 1910, p. 92 (afb. 9), p. 99; De Oud-Katholiek (Gouda-nummer), nr. 26, jrg. 50, 1934, p. 192; Jansen 1948, p. 60-61, nr. 15, afb. 12; Cat. tent. Utrecht, 1957, cat. nr. 15; Cat. tent. Amsterdam 1986, p. 139-140, cat. nr. 26; Cat. tent. Utrecht 1987, p. 115, cat. nr. 38, p. 176 (afb.); Defoer 1987, p. 58; Dirkse 1989, p. 15; Van Eck 1994, p. 40-43; Defoer 2015, p. 45 en 48; De Beer 2015, p. 105-113, bijzonder p. 106-108; Leeftang en Van Schooten 2015, p. 187-188, cat. nr. 43, bij cat. nr. 34.

⁸³³ Dordrecht, oud-katholieke kerk van de H. Maria Maior, inv. nr. 1881-153. Voorloopige lijst, deel III, 1915, p. 78; Van Eck 1994, p. 196 (vermelding van het kazuifel in de inventarislijst van de kerk en pastorie van St. Jan Baptist op de Gouwe uit 1802); Frijhoff, Nusteling, Spies 1998, p. 300 (afb.) (in het bijschrift van de foto wordt er ten onrecht van uitgegaan dat het kazuifel al vanaf 1572 door de katholieken in Dordrecht werd bewaard); Spaans 2009, p. 33 (kazuifel foutief gedateerd ca. 1575).

⁸³⁴ Delft, oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula, inv. nr. 294-161. Voorloopige lijst, deel III, 1915, p. 34; De Oud-Katholiek (Delft-nummer), nr. 29-30, jrg. 47, 25 juli 1931, p. 235; Hermans 1939, p. 16-17, p. 18 (afb. 9 en 10), p. 19 (afb. 11); Cat. tent. Utrecht 1957, cat. nr. 11; Cat. tent. Delft 1959, p. 11, bij nr. 23, p. 13, afb. 3; Madou 1979, tekstdeel, p. 131-132, afbeeldingendeel, afb. 237 en 238, waarin het borduurwerk van de rode en de witte koorkap als Brabants wordt omschreven en gedateerd in het eerste kwart van de zestiende eeuw; Hilkhuijsen 1990-1991, p. 3 (met afb.) (foutief gedateerd vijftiende eeuw), p. 6 (met afb.); De Beer 2015, p. 105-113, bijzonder p. 108 en 113; Leeftang en Van Schooten 2015, p. 188-190, cat. nr. 44; Verhoeven 2015, p. 172 (met afb.).

⁸³⁵ Delft, oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula, inv. nr. 294-162. Voorloopige lijst, deel III, 1915, p. 34; De Oud-Katholiek (Delft-nummer), nr. 29-30, jrg. 47, 25 juli 1931, p. 236; Hermans 1939, p. 17; Cat. tent. Delft 1959, p. 12, nr. 24; Madou 1979, tekstdeel, p. 131-132, waarin het borduurwerk van de rode en de witte koorkap als Brabants wordt omschreven en gedateerd in het eerste kwart van de zestiende eeuw; De Beer 2015, p. 105-113, bijzonder p. 108 en 113; Leeftang en Van Schooten 2015, p. 188-190, bij cat. nr. 44.

⁸³⁶ Delft, oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula, inv. nr. 294-172. Voorloopige lijst, deel III, 1915, p. 34; De Oud-Katholiek (Delft-nummer), nr. 29-30, jrg. 47, 25 juli 1931, p. 235; Hermans 1939, p. 14 (afb. 1: kazuifel), p. 15 (afb. 3 en 4: details kazuifel), p. 16, p. 17; Cat. tent. Delft 1959, p. 12, bij nr. 23 (kazuifel met stola; onduidelijk welke bursa en kelkvelum men bedoelt); Hilkhuijsen 1990-1991, p. 6 (kazuifel met stola en bursa; onduidelijk welke bursa men bedoelt); De Beer 2015, p. 105-113, bijzonder p. 108; Leeftang en Van Schooten 2015, p. 188-190, bij cat. nr. 44.

- Een rood altaarantependium met als basisstof Italiaans roodbrokaat uit circa 1450-1550 (afb. 434).⁸³⁷
- Een rood altaarantependium met als basisstof rode zijde met borduursel in goud- en zijdedraad uit circa 1525-1550 (afb. 435).⁸³⁸

Tot nog niet zo heel lang geleden ging men er van uit dat deze paramenten uit de middeleeuwse hoofdkerken afkomstig moesten zijn, in Gouda uit de middeleeuwse Janskerk en in Delft uit de middeleeuwse, aan Hippolytus gewijde Oude Kerk, en dat de gewaden al direct bij de overgang naar de reformatie vanuit de hoofdkerken naar de katholieke huiskerken waren overgebracht.⁸³⁹ Er zijn echter goede redenen om aan te nemen dat deze gewaden pas tijdens de pastoraten van Pieter en Suitbert Purmerent, dus na circa 1615 en waarschijnlijk rond 1620, zijn verworven uit de erfenissen van uitstervende zusterkloosters in Gouda en Delft waar ze al die tijd zorgvuldig waren bewaard. Toevallig viel deze overerving ongeveer samen met de missive van apostolisch vicaris Philippus Rovenius uit 1616 dat alle door katholieken in huis genomen kerkelijke objecten teruggegeven dienden te worden, zodat ze dienst konden doen in de katholieke gebedsruimten.⁸⁴⁰ De tijd was er klaarblijkelijk rijp voor en het paste in de consolidatie van de kerkgemeenschappen die de apostolisch vicaris in die periode voor ogen stond.

5.3.1.1 Gouda

In Gouda bestaat er een concrete mededeling over de herkomst van de middeleeuwse gewaden, die in een bijzin in een van de bijlagen bij de stadskroniek door pastoor Ignatius Walvis (1688-1714) wordt gedaan over een kortlopend conflict tussen pastoor Pieter Purmerent en zijn assistent, de priester Willem de Swaen, rond 1635.⁸⁴¹ In een klaagschrift van pastoor Purmerent wordt als een van de bijkomende grieven aangehaald dat Purmerent aan De Swaen nog wel de paramenten had geschonken, die afkomstig waren uit het Catharinaklooster. Deze paramenten waren aan Purmerent bij legaat nagelaten door de laatst levende zuster.⁸⁴² Purmerent had

⁸³⁷ Delft, oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula, inv. nr. 294-159. Voorloopige lijst, deel III, 1915, p. 34; De Oud-Katholiek (Delft-nummer), nr. 29-30, jrg. 47, 25 juli 1931, p. 235; Cat. tent. Delft 1959, p. 11, bij nr. 23; Oosterbaan 1973, p. 31-42, 85, 150-167; De Beer 2015, p. 105-113, bijzonder p. 108 en 113; Leeftang en Van Schooten 2015, p. 188-190, cat. nr. 45; Verhoeven 2015, p. 176 (met afb.).

⁸³⁸ Delft, oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula, inv. nr. 294-160. Voorloopige lijst, deel III, 1915, p. 34 (gedateerd ca. 1500); De Oud-Katholiek (Delft-nummer), nr. 29-30, jrg. 47, 25 juli 1931, p. 236 (met een bijbehorend kazuifel).

⁸³⁹ De Oud-Katholiek (Gouda-nummer), nr. 26, jrg. 50, 1934, p. 192-193, afb.; Cat. tent. Amsterdam 1986, p. 139-140, cat. nr. 26; Cat. tent. Utrecht 1987, p. 115, cat. nr. 38; Cat. tent. Utrecht 1989, p. 80, cat. nr. 66; Mijnlief 1999, p. 121; Hoogtepunten 2003, p. 16-17, cat. nr. 2. Pas Van Eck legt voor het eerst verband met de kloosters (Van Eck 1994, p. 40-43).

⁸⁴⁰ Van Eck 2007, p. 23.

⁸⁴¹ Walvis, Goudsche katholieke kerk-zaaken (1525-1712), ed. Abels 2012, p. 445-450; Van Eck 1994, p. 31-37.

⁸⁴² *'Migrans in domum, a me emptam reliqui ipsis plurimam supellectilem Ecclesiasticam. Dicent forte magnam ejus partem esse Monasterii Sanctae Chatarinae. Respondeo ex testamento Monialis postremo defuncto omnia ad me devoluta quin et multa meis sumptibus emptam aut ab aliis erant donata'* ('Toen ik mijn intrek nam in het huis, dat door mij was gekocht, heb ik voor hen zeer veel kerkelijke uitrusting achtergelaten. Zij zullen misschien zeggen dat een groot deel ervan van het Sint Catharinaklooster is. Ik antwoord dat al die zaken op mij zijn overgegaan op grond van het testament van de laatst overleden zuster, en dat veel zelfs op mijn kosten was gekocht of door anderen was geschonken. '); Walvis, Goudsche katholieke kerk-zaaken (1525-1712), ed. Abels 2012, p. 445-450; Van Eck 1994, p. 40-42.

Willem de Swaen, afkomstig uit een gegoede Goudse familie, als zijn protegé beschouwd en hem ondersteund bij zijn opleiding tot priester in Leuven. Toen De Swaen zijn opleiding had voltooid, ging Purmerent er van uit dat hij zijn assistent zou worden in de Goudse parochie van St. Jan de Doper. De Swaen ging echter zijn eigen weg. In eerste instantie leidde hij diensten in het huis van Gerrit Vermeij (benoorden de Janskerk) bij zijn nicht Maritge Gerritsz. Maar in 1634 kwam het tot de oprichting van een tweede huiskerk aan de Hoge Gouwe op een steenworp afstand van die van Pieter Purmerent. Deze huiskerk werd gewijd aan de H. Willibrordus en werd bekend onder de naam 'De Tol'. Dit leidde gedurende enkele jaren tot gespannen verhoudingen tussen beide priesters. Beide partijen moeten op een gegeven moment hebben ingezien dat deze situatie gevaarlijk kon zijn voor de nog kwetsbare onderdrukte kerk. In 1641 schijnt het conflict weer te zijn bijgelegd, aangezien beide priesters gezamenlijk werden afgebeeld op het schilderij met Bernardus van Clairvaux, door Wouter Crabeth II in 1641 vervaardigd (zie hierna; vgl. afb. 453).

Dat we hier inderdaad voor het grootste deel te maken hebben met de kerkgewaden uit het rijke middeleeuwse Catharinaklooster van Gouda kan worden aangetoond door iconografische analyses van de voorstellingen op de paramenten in Gouda. Belangrijk hierbij zijn de voorstellingen op de schilden van de koorkappen. Het schild was het meest zichtbare en daardoor belangrijkste onderdeel van de koorkap en het meest geëigend voor patroonheiligen. In Gouda en ook elders⁸⁴³ zijn de schilden de sleutelstukken voor de identificatie van de gewaden. Bij de rode koorkap (afb. 426) horen twee schilden, die blijkbaar tot in het begin van de twintigste eeuw afwisselend werden gedragen.⁸⁴⁴

Een schild uit ca. 1475-1500 met Catharina van Alexandrië, Maria en Elisabeth van Thüringen dat gelet op de stijl tegelijk met de koorkap moet zijn vervaardigd (afb. 424) en een later bijgemaakt overvloedig gedecoreerd schild met het Dispuut van Catharina uit ca. 1525 (afb. 425). Beide verwijzen onomstotelijk naar het Catharinaklooster in Gouda. De stichtingsdatum van dit vrouwenklooster is niet exact bekend, maar moet waarschijnlijk aan het eind van de veertiende eeuw worden gezocht. Catharina werd doorgaans als patroonheilige genomen omdat ze vrouw was en vanwege haar geleerdheid en onwrikbaarheid in het geloof. Van aanvang aan volgde men in dit klooster de Derde regel van Franciscus, vandaar dat men als tweede patrones voor Elisabeth van Thüringen had gekozen, alhoewel ook in dit klooster de doorwerking van de Moderne Devotie merkbaar was. Ondanks deze oriëntatie op bewegingen van armoede stond het klooster rond 1500 als uitgesproken rijk te boek. Verschillende dochters van Goudse

⁸⁴³ Koorkap met op het schild de Marteling van de H. Margaretha (Londen, Victoria and Albert-Museum; Catalogus. Utrecht 1987, p. 59-60 [met afb.]), mogelijk afkomstig uit het Sint Margrietconvent te Amsterdam of het Sint Margrietenklooster te Haarlem; koorkap met op het schild de Wijding van de H. Willibrordus (Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2077; Leeftang en Van Schooten 2015, p. 21 [afb. 1.5], p. 210-212, cat. nr. 57; Defoer 2015, p. 48-49), afkomstig uit de kapittelkerk van Oudmunster te Utrecht waar Willibrordus speciaal werd vereerd.

⁸⁴⁴ Op de expositie van laatmiddeleeuwse paramenten in het Oud-Katholiek Museum te Utrecht van 1957 was volgens de catalogus (cat. nr. 15) aan de koorkap niet het schild met de drie vrouwelijke heiligen (afb. 3) bevestigd maar het schild met het Dispuut van de heilige Catharina van Alexandrië (afb. 4).

magistraten traden er in en het klooster fungeerde als logement van stadswege voor belangrijke gasten.⁸⁴⁵

De bijbehorende rode koorkap heeft geborduurde aurifriezen met acht van de twaalf apostelen (tweemaal vier boven elkaar) (afb. 426). Deze friezen zijn verwant met die op een stel van twee puntgave rode dalmatieken (afb. 427), eveneens in de oud-katholieke kerk van Gouda. Zij zijn nog geheel in oorspronkelijke staat met een basisstof van vijftiende-eeuwse rode damastzijde met een granaatappelpatroon van doorgestoken gouddraad en langs de buitenzijden blauwe randen van eikenloof in gouddraad en rode zijde, en groene franje. Op de dwarsbalken zijn geborduurde scènes uit het leven van Maria te zien; op de aurifriezen zijn steeds drie heiligen boven elkaar weergegeven in gotische nissen onder spitse baldakijnen, alles verluchtigd met zaadparels. De nissen op de aurifriezen van de rode koorkap zijn identiek aan die op de dalmatieken, alleen breder van uitvoering. De heiligenfiguren op koorkap en dalmatieken zijn op dezelfde wijze vormgegeven met verwante popperige gezichten met pruilmondjes. Die treffen we trouwens ook aan op het rugkruis van het groene kazuifel uit de oud-katholieke kerk van Gouda dat zich sinds 1921 in de oud-katholieke kerk van Dordrecht bevindt en waar we later op terugkomen (afb. 439).⁸⁴⁶

Het zou kunnen zijn dat we hier te maken hebben met een lokale Goudse borduurstijl, alhoewel er voor zover bekend buiten deze gewaden geen enkel stuk middeleeuws textiel bewaard is gebleven, dat aan Gouda kan worden gelieerd. Volgens de archieven moet er in Gouda toch een zekere nijverheid op dit gebied hebben bestaan. Het is bekend dat er rond 1500 diverse Goudse borduurwerkers in en buiten de stad werkzaam waren. Zo werkte Gheryt Jacobs ‘borduurwerker van der Gou’ in 1504 voor de Oude Kerk van Delft. In 1523 borduurde Jan van Cleef een kazuifel voor het Sint-Jacobs-gilde van Gouda naar een ontwerp van Henrick de schilder. En in 1530-1533 vervaardigde Cornelis van der Gou, blijkbaar een specialist, het borduurwerk voor nieuwe karmozijnrode paramenten voor de Buurkerk in Utrecht.⁸⁴⁷

De heiligen op de dalmatieken laten een zorgvuldig iconografisch programma doorschemeren, dat eveneens in verband kan worden gebracht met het Catharinaklooster: beide patronessen Catharina en Elisabeth bovenaan, alsmede Franciscus, de patroon van de orde, Johannes de Doper, patroon van de parochie, en Martinus van Tours, patroon van het bisdom, en op een lager niveau onder meer patroonheiligen van andere Goudse kloosters. Bovendien zijn op de achterzijden, de zijden die tijdens de misvieringen in het zicht van de zusters waren, alleen vrouwelijke heiligen aangebracht en op de voorzijden die vooral door de mannelijke voorgangers werden gezien, de mannelijke heiligen. Ondanks de verschillende basisstoffen is het niet onmogelijk dat de koorkap met beide dalmatieken en een verdwenen kazuifel een stel heeft gevormd. Dat was in de middeleeuwen wel meer het geval. Er werd soms meer gekeken naar rijkdom van stof en uitvoering dan naar uniformiteit en liturgische kleur.⁸⁴⁸

⁸⁴⁵ Over het Catharinaklooster te Gouda, zie: Taal 1960, p. 4, 41-42, 144-145, 147-149, 194-195; Van Eck 1994, p. 40-43; Goudriaan 2001, p. 183-186.

⁸⁴⁶ De geassembleerde borduurwerken op dit kazuifel laten geen duidelijk iconografisch programma zien.

⁸⁴⁷ Oosterbaan 1973, p. 85; De Bodt 1991, p. 4-6; P. Abels 2002, p. 242.

⁸⁴⁸ Staal 2015, p. 25-31. In inventarislijsten en op afbeeldingen op schilderijen (Gregoriusmis) lijken niettemin voor het merendeel uniforme sets in eenzelfde liturgische kleur voor te komen.

Het schild met het Dispuut van Catharina (afb. 425) is van een geheel ander kaliber. Voorgesteld is de H. Catharina van Alexandrië in discussie met de heidense geleerden van de Romeinse keizer Maxentius, die zij allen tot het christendom wist te bekeren. Het schild behoort tot de meest verfijnde werken van lazuurtechniek in de Noordelijke Nederlanden en moet een van de pronkstukken van het Catharinaklooster van Gouda zijn geweest. Stilistisch moet dit schild, wat gezichtstypes betreft, in de omgeving van Jacob Cornelisz van Oostanen in Amsterdam worden geplaatst. Zijn atelier leverde vele ontwerpen voor borduurwerken in Holland. Het was de franciscaanse tertiariïskloosters geoorloofd hun rectoren uit de seculiere geestelijkheid te kiezen. Men was dus niet verplicht een pater uit de eigen kloosterfamilie te betrekken. Dit schiep waarschijnlijk bredere keuzemogelijkheden voor een passende rector van dit aristocratische klooster. In de eerste decennia van de zestiende eeuw was dat de geleerde en kunstzinnige priester, Lambrecht Willemsz. van Varick. In 1534 zou hij benoemd worden tot pastoor van de Oude Kerk te Delft. Hij behoorde tot de kring van bijbelse humanisten en was bevriend met de in Utrecht en Haarlem werkzame schilder Jan van Scorel (1495-1562), met wie hij in 1520-1521 een reis naar het Heilige Land ondernam. In zijn latere periode in Delft onderhield hij vriendschappelijke relaties met de priester, humanist en dichter Cornelis Musius (1500-1572). Zijn directe bemoeienis met de liturgie van het Catharinaklooster heeft waarschijnlijk geleid tot dit koorkapschild.

Ook het renaissanceschild op de witte koorkap (afb. 428 en 429) in Gouda is van een ongekend hoog niveau en toont een technische perfectie van de lazuurtechniek. Het stelt de Verschijning van Christus aan Maria Magdalena voor. Ook hier is de voorstelling op het koorkapschild doorslaggevend voor de vaststelling van de herkomst, namelijk het Maria Magdalenaklooster in Gouda.⁸⁴⁹ Dit klooster was in 1443 gesticht als een huis van de Moderne Devotie en legde zich toe op de opvang van bekeerde ‘gevallen vrouwen’. De zusters hadden rond 1520-1530 blijkbaar ook een goede band met bovengenoemde meester Van Varick. Na zijn dood in 1551 aanvaardden zij namelijk een legaat, waarvoor zij dagelijks een mis voor hem zouden laten opdragen. Stilistisch sluit het koorkapschild aan bij het werk van Maarten van Heemskerck, een leerling van Jan van Scorel te Haarlem. Op de aurifriezen op de voorzijde van de koorkap zijn acht vrouwelijke heiligen afgebeeld, uitgevoerd in mindere kwaliteit dan de voorstelling op het schild. Ook deze vrouwelijke heiligen maken een herkomst uit een zusterklooster aannemelijk. Wat stijl betreft zijn zij overigens weer niet verwant met de heiligen op de rode dalmatieken en de rode koorkap in Gouda.

Afgaande op de mededeling in de Kroniek van Walvis en op de geborduurde voorstellingen mogen we dus concluderen dat de Goudse middeleeuwse paramenten uit plaatselijke zusterkloosters afkomstig zijn, namelijk het Catharinaklooster en het Maria Magdalenaklooster.

⁸⁴⁹ Cat. tent. Kunst voor de beeldenstorm. Over het Maria Magdalenaklooster te Gouda, zie: Van Heel 1953, p. 306-328, bijzonder p. 307, 312, 317-320; Taal 1960, p. 42-43, 46, 139, 147-149, 192-193; Goudriaan 2001, p. 195-200.

5.3.1.2 Delft

Zoals gezegd werd Suitbert Purmerent in 1615 door apostolisch vicaris Philippus Rovenius aangesteld als assistent van pastoor Stalpaert van der Wiele van Delft, waarbij hij de taak van rector en moderator van het begijnhof en het nabijgelegen Sint Agathaklooster toegewezen kreeg. Deze functies waren in Delft al sinds het einde van de zestiende eeuw verenigd met het pastoorsambt. Suitbert zou de laatste rector zijn van de Agatha-zusters. Op 1 januari 1640 overleed de laatste zuster. De begijnen zou hij tot zijn dood in 1650 blijven bedienen. In *Batavia Sacra* is vermeld dat Suitbert op het Bagijnhof een nieuw huis en kapel oprichtte met uitrusting, altaarornamenten en alles wat nodig was ter bevordering van de goddelijke dienst,⁸⁵⁰ waaronder zaken die heimelijk in veiligheid waren gebracht voor de woede der plundersaars.⁸⁵¹ Het lijkt er dus op dat ook hier de bewaard gebleven paramenten van voor de invoering van de Reformatie tot omstreeks 1615 verborgen waren gehouden en toen pas tevoorschijn werden gehaald. De gedachten gaan daarbij meteen naar de gewijde voorwerpen, paramenten en kostbaarheden die de zusters van het schatrijke Sint Agathaklooster in 1572 op aanraden van hun rector Cornelis Musius hadden verborgen vóór hij de vlucht naar Den Haag nam.⁸⁵² In 1572 had namelijk Willem van Oranje met zijn gevolg zijn intrek in het gastenverblijf van het Agathaklooster genomen, dat sindsdien de naam ‘Prinsenhof’ kreeg. Aanvankelijk moeten de contacten tussen de prins en Musius allerhartelijkst zijn geweest. Bij de komst van geuzenleider Lumey vluchtte Musius echter de stad uit naar Den Haag. Op zijn vlucht werd hij opgepakt en in Leiden ter dood gebracht. Het behoort dus tot de reële mogelijkheden dat Suitbert de middeleeuwse gewaden heeft gekregen van de laatste zusters van het uitstervende Sint Agathaklooster.

Het is moeilijker om de herkomst van de gewaden uit het Delftse klooster te staven door de iconografie van de borduurwerken dan in Gouda. Eigenlijk gaat het in Delft slechts om vier paramenten: twee koorkappen (afb. 430-433) en twee altaarantependia (afb. 434 en 435); het kazuifel, dat erbij lijkt te horen (afb. 441 en 442), is een product van de zeventiende eeuw en komt later nog aan de orde. Alleen de rode en de witte koorkap zijn voorzien van borduurwerk, namelijk dubbele aurifriezen (afb. 430 en 432); geborduurde koorkapschilden ontbreken. De aurifriezen van beide koorkappen en de halsboorden horen onmiskenbaar bij elkaar. Het borduurwerk dat al de geest van de Renaissance ademt, is van goede kwaliteit maar lijkt uit voorraad geleverd.⁸⁵³ Aurifriezen van koorkappen zijn doorgaans breder dan die op kazuifels en dalmatieken en bestaan gewoonlijk uit één strook met bredere bijbelse voorstellingen of twee heiligen naast elkaar onder één baldakijn. Dat is hier niet het geval. Het heeft er de schijn van, dat voor de versiering van deze koorkappen telkens twee naast elkaar gezette smalle aurifriezen zijn gebruikt, die afkomstig waren van of oorspronkelijk bedoeld voor dalmatieken. De

⁸⁵⁰ Zoals we zagen zou Suitbert in 1647 pastoor van de Hippolytusparochie worden, eveneens met een huiskerk op het Bagijnhof. De naam van deze parochie was ontleend aan die van middeleeuwse Oude Kerk te Delft. Wellicht dat daarom het verhaal rondgaat dat de middeleeuwse gewaden in de Delftse oud-katholieke kerk afkomstig zijn uit de Oude Kerk of Hippolytuskerk van Delft.

⁸⁵¹ *‘Comparat sibi igitur in ipsa Begghinarum curia ac extruit domum, oratorium, supellectilem, Altaris ornamenta, & quidquid ad divinum cultum promovendum pertinebat, praeter ea quae furori depraedantium fuerant subducta [...]’* (*‘Hij vestigde zich dan ook in dat Bagijnhof en richtte er een huis en kapel op met uitrusting, altaarornamenten en alles wat nodig was ter bevordering van de goddelijke dienst, waaronder zaken die heimelijk in veiligheid waren gebracht voor de woede der plundersaars’*); *Batavia Sacra* 1714, p. 226.

⁸⁵² Hensen 1925, p. 46; Noordeloos 1955, p. 218-219, 244-245; Verhoeven 2015, p. 211-215.

⁸⁵³ Bergemann 2010, p. 171-182 (over serieproductie van middeleeuwse aurifriezen).

horizontale balken van de dalmatieken, met geborduurde engelen met lijdenswerktuigen, zijn als kragen gebruikt aan de bovenzijde. Omdat er in de basisstof van de rode koorkap geen grote onregelmatigheden te zien zijn die erop zouden kunnen wijzen dat ze in de zeventiende eeuw uit een of meerdere dalmatieken is samengesteld, lijkt het borduurwerk van de dalmatieken al rond 1540 op de koorkappen gezet te zijn. Ook het programma op beide koorkappen geeft min of meer de indruk van ‘stukgoed’ ofwel ‘seriematige’ productie. Als er nog iets van een plan te ontdekken valt, heeft men waarschijnlijk Christus, de apostelen en Johannes de Doper als uitgangspunt genomen, aangevuld met Maria, een vrouwelijke heilige met tang (Agatha of Apollonia),⁸⁵⁴ Barbara en een onbekende vrouwelijke heilige (mogelijk Catharina).⁸⁵⁵ De voorstellingen van Christus Salvator, Maria en Johannes de Doper zijn op beide koorkappen hetzelfde. Terwijl Christus op beide koorkappen linksboven staat afgebeeld, zijn de plekken waar Maria en Johannes de Doper zijn geplaatst verschillend. De voorstelling van de apostel Philippus komt tweemaal op de witte koorkap voor, maar in verschillende kleurstellingen. En ook de apostel Johannes is tweemaal op de witte koorkap weergegeven met zijn kelk, maar hier zijn twee verschillende types gebruikt. Mogelijk zou de keuze voor aanwezigheid van Agatha (?), Barbara, Maria en diverse apostelen een aanwijzing kunnen zijn dat beide koorkappen uit het Agathaklooster te Delft komen. In de in 1471 voltooide kloosterkapel waren altaren van Agatha, Barbara en Maria aanwezig en een hoofdaltaar, waarbij de rector van het klooster, Cornelis Musius, in de zestiende eeuw een vers had laten aanbrengen dat naar de apostelen verwees. De kapel en het hoofdaltaar waren kennelijk aan een of meerdere apostelen gewijd.⁸⁵⁶

Het Delftse Agathaklooster was net als het Catharinaklooster in Gouda een franciscaans tertiariënenklooster met een inslag van de Moderne Devotie. De rijkdom moet in de zestiende eeuw tamelijk onmetelijk zijn geweest. Keizer Karel V kwam bij herhaling bij de zusters geld lenen. Bovendien werden ook adellijke dochters als zuster toegelaten, waardoor men zich niet aan de indruk kan onttrekken dat het klooster op zeker moment het karakter van een adellijk stift kreeg. Vanzelfsprekend was het rectoraat van dit klooster een lucratieve betrekking, waarbij de te leveren inspanningen te overzien waren. Voor Cornelis Musius, die in 1538 rector van het klooster werd, was er dus alle tijd en comfort om aandacht te besteden aan muziek, dichtkunst, literatuur en beeldende kunsten.⁸⁵⁷ Zoals gezegd was hij goed bevriend met Lambrecht Willemsz van Varick, sinds 1534 pastoor van de Oude Kerk in Delft en daarvoor rector van het Catharinaklooster te Gouda. En hij was bevriend met de Franse componist Pierre de Manchicourt en de Haarlemse schilder Maarten van Heemskerck, aan wie hij in 1551 een drieluik met de drie koningen voor het hoofdaltaar van de kloosterkapel in opdracht gaf, dat niet bewaard is gebleven. Naar verluidt hing het gehele Agathaklooster vol met werken van Van Heemskerck, althans als we de zestiende-eeuwse stadskroniek van Delft door Dirck van

⁸⁵⁴ Door slijtage van het borduurwerk is niet langer zichtbaar of zich in de tang een borst (Agatha) of een tand (Apollonia) bevindt.

⁸⁵⁵ Maria in het bovenregister van beide koorkappen, een vrouwelijke heilige met tang (Agatha of Apollonia) in het middenplan van de rode koorkap en Barbara en een onbekende vrouwelijke heilige (mogelijk Catharina) in het middenplan van de witte. Madou identificeert de vrouwelijke heilige met tang als Apollonia (Madou 1979, afbeeldingendeel, afb. 239).

⁸⁵⁶ Over de geschiedenis van het Delftse St. Agathaklooster: Van Riemsdijk 1912, p. 14-15, p. 17; Hensen 1925, p. 43-46; Noordeloos 1955, p. 112, p. 141, p. 155-157; Kruimink en Schuur 1979, tekstdeel, p. 40-51, bijzonder p. 40-43.

⁸⁵⁷ Verhoeven 2015, p. 211-215.

Bleyswijck moeten geloven.⁸⁵⁸ Hij haalt de volgende beschrijvingen van wereldreiziger en auteur Georg Braun (1541-1622) aan⁸⁵⁹, om een duidelijk beeld van de rijkdom en het aanzien van het Sint-Agathaklooster in de zestiende eeuw te geven: "*wat sal ick van 't Clooster S. Agathe verhalen? want het sy ghy de grootdadigheyt van 't gebouw (ghelijck het dickwils Princen ende Vorsten heeft gelogeert) het sy ghy den rijckdom van de Jaerlijcksche revenuen en inkomsten, of dat ghy de vercieringe en toestel van den Tempel overweeght, een yegelijck van dese soude meer verwonderingh als geloof schynen te verdienen: want dit Paleys deser Maegdelijcker vergaderinge was van binnen t'enemael bedeckt ende bekleet met de alderuytgelesenste Schilderien, ende dat wegens de groote alliantie en overeenkomste tusschen Musius, seer wacker Overste deses Cloosters, ende Heemskercke Inwoonder van Haerlem, den eene een seer vermaert Poeët, den ander een voortreffelijck Schilder*". Mogelijk was Musius de opdrachtgever van de koorkappen in Delft en van beide altaarantependia, die overigens geen iconografische of materiële bijzonderheden bezitten waaruit een herkomst kan worden afgeleid.⁸⁶⁰

Hoe de Delftse koorkappen zich verhouden tot de zogenaamde 'koorkap van Musius' (afb. 153-155) die als bezit van het Metropolitaan kapittel van Utrecht in de oud-katholieke St.-Gertrudiskathedraal in Utrecht wordt bewaard en volgens overlevering uit het Delftse Sint-Agathaklooster afkomstig zou zijn, is een lastige vraag.⁸⁶¹ De rode koorkap in Utrecht dateert oorspronkelijk uit de eerste decennia van de zestiende eeuw, maar is in de loop van de twintigste eeuw ingrijpend vernieuwd: de basisstof is geheel vervangen en het borduurwerk is geheel overgeborduurd. Deze ingrepen waren waarschijnlijk wenselijk vanwege opgelopen slijtage of vanwege de nieuwe status die het gewaad kreeg. Op het koorkapschild is het Huwelijk van Maria en Jozef afgebeeld; op de aurifriezen paarsgewijs acht apostelen en vier vrouwelijke heiligen (in het bovenregister Petrus en Paulus, Johannes Evangelist en Jacobus de Meerdere; in het middenregister Maria Magdalena en Dorothea, Catharina (?) en Barbara; in het benedenregister Bartholomeus en Andreas, tweemaal idem [hetgeen wijst op serieproductie]). De voering van de rugzijde van de koorkap bestaat uit nieuwe effen rode satinet en de voering van de voorzijde uit rode zijdedamast uit de zeventiende eeuw. De bijbehorende stola en manipel zijn in de originele staat gelaten met alle bijbehorende slijtage en schade. Op de stola zijn tweemaal vier heiligen boven elkaar geborduurd (waarvan alleen nog herkenbaar Paulus, Matthias, Ursula en Agatha of Apollonia; op de manipel tweemaal twee, waarvan herkenbaar Johannes Evangelist, Maria Magdalena en Cyriacus. Aan de verbredende uiteinden van stola

⁸⁵⁸ Van Bleyswijck 1667, p. 321.

⁸⁵⁹ Georg Braun, *Urbis praecipuarium totius mundi*, Keulen 1581, f. 29r.

⁸⁶⁰ Het ene rode antependium (inv. nr. 294-160) is aan de zijkanten verbreed met renaissance-friezen uit de tweede helft van de zestiende eeuw. Het andere roodbrokaten antependium (inv. nr. 294-159) is aan zijkanten en bovenzijde voorzien van barokke kantranden, die rond 1600 overal op antependia in Noordwest-Europa werden aangebracht, terwijl ze in de tijd voor de doorvoering van de Reformatie ontbraken.

⁸⁶¹ Metropolitaan Kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-106 (koorkap, stola en manipel). De Beer 2018 (De koorkap), p. 28-29. Een ander raadsel, dat nog niet kan worden opgelost, is een wit kazuifel uit 1700-1725 in de rooms-katholieke Begijnhofkapel te Amsterdam, voorzien van een geassembleerd rugkruis uit circa 1530 met aan de bovenzijde twee scènes van de Marteling van de H. Hippolytus en aan de onderzijde twee scènes uit het leven van de H. Ursula (inv. nr. 5090-185). Aangezien de combinatie van Hippolytus en Ursula alleen in Delft voorkomt (Hippolytus als patroon van de Oude Kerk en Ursula als patroon van de Nieuwe Kerk) ligt een herkomst uit Delft voor de hand. Het is echter onbekend hoe dit kazuifel in Amsterdam terecht is gekomen.

en manipel is de oorspronkelijke basisstof van de set zichtbaar: Italiaans roodbrokaat met een patroon van granaatappels.

Op zichzelf zou het mogelijk kunnen zijn dat deze koorkap met accessoires net als de zogenaamde *'stapelbekers'* van Musius rond 1600 naar de Mariahoek in Utrecht is overgebracht met het oog op een eventuele aanstaande heiligverklaring van Musius. Sasbout Vosmeer, die uit Delft afkomstig was en daar op dat moment missioneerde, zou hier bijvoorbeeld voor gezorgd kunnen hebben. Dat de koorkap er niet hetzelfde uitziet als de in Delft bewaarde koorkappen, behoeft uiteraard geen probleem te zijn. Omdat de koorkap als zo'n eerbiedwaardig object werd beschouwd, zou men verwachten dat ze in de oude inventarislijsten steeds als zodanig omschreven werd, op zijn minst als *'de koorkap van Musius'* of iets dergelijks. Ook de andere als relieken vereerde gewaden, zoals de albe van Bernulphus, werden sinds de late middeleeuwen als zodanig beschreven.⁸⁶² En zelfs een van beide stapelbekers van Musius die in de voormalige oud-katholieke kerk van Ste Marie te Utrecht werd bewaard, werd in de inventarislijst van deze kerk uit 1772 omschreven als *'Een zilver ondiep kroesje van Musius [...]'*⁸⁶³ In een inventarislijst van de roerende goederen van het Metropolitaan Kapittel van Utrecht uit het derde kwart van de negentiende eeuw (onder aartsbisschop Henricus Loos [1858-1873]?) staat slechts: *'rode kap. Antiek borduurwerk met zware damaste zijden voering, met dito schild en stoel'*.⁸⁶⁴ Geen vermelding van Musius dus. Dat het wel om de bewuste koorkap gaat, wordt duidelijk uit de vermelding van *'Antiek borduurwerk'*, waarmee in de negentiende eeuw middeleeuws borduurwerk wordt aangeduid, en van de voering van zijdedamast. Uit de inventarislijsten uit de negentiende en twintigste eeuw blijkt dat de koorkap de enige laatmiddeleeuwse koorkap is in het bezit van het kapittel.

Dit leidt rechtstreeks naar de goederen die in 1724 vanuit het Collegium Alticollense te Leuven naar Delft en in 1725 naar het nieuw opgerichte seminarie in Amersfoort werden getransporteerd en bij het bezit van het Metropolitaan Kapittel werden ondergebracht (zie ook hoofdstuk).⁸⁶⁵ In de lijst hiervan uit 1724⁸⁶⁶ staat slechts een rode koorkap, namelijk de

⁸⁶² Brom 1900: p. 271-275 (inventaris van de kapittelkerk van Sint-Jan te Utrecht, 31 juli 1466), p. 273: *'Item een costelike alve met hueren toebehoeren van biscop Bernoldus'*; p. 275-287 (inventaris van de kapittelkerk van Sint-Jan te Utrecht, 23 januari 1501), p. 279: *'Item adhuc una alba bene preciosa cum amicta, stola et manipulo, que fuit Bernoldi'*; Het Utrechts Archief, OKN: verzamelde stukken, 1384-1699, toegangsnummer 88, inv. nr. 206: lijst, vervaardigd door kanunnik Gerard van den Steen, van paramenten en relieken, oorspronkelijk afkomstig uit de kapittelkerk van St. Jan te Utrecht, die weer teruggegeven zijn door Ida en Dirk van Esch in 1622, f. 1r: *'De albe v. S. Bernulphus, beneden rontsomme met een goude lakense boort, breet omtrent een half elle ende een half vierendeel, mits boven ende besyden enige goudelakense boorden ofte lysten. Daer toe een goutlakense stole, omtrent een half vierendeel breet ende met beelden gewrocht, als oyck een manipel gelyck de stole. [...] Tot die voorgaende albe twe syde platte gevrochte gordels, half wit ende root.'* Dodt van Flensburg 1843, p. 200.

⁸⁶³ Het Utrechts Archief, toegangsnummer 842-2, inv. nr. 219: *'1772 Inventaris van Kerkelyke Goederen behoorende in eigendom aan de Kerk van Clarenburch'*, p. 4.

⁸⁶⁴ Bijlage B bij een brief van A.J. Glazemaker, aartsbisschop van Utrecht (1982-2000) aan J.V. Kinneging, arcarius van het Metropolitaan Kapittel, d.d. 9 december 1999. Deze bijlage is een getypte versie van de negentiende-eeuwse lijst met onroerende goederen van het Metropolitaan Kapittel, die zich in het bezit bevond van A. Rinkel, aartsbisschop van Utrecht (1937-1970).

⁸⁶⁵ Smit 1975, p. 3-17; Smit, Jacobs 1994, p. 152-153; De Beer 2020, p. 26-36.

⁸⁶⁶ Het Utrechts Archief, Oud-Katholieke Kerk Nederland, Oud-Katholiek Seminarie, inv. nr. 561: *'L.2 Indiculus ornamentorum quae ad usum collegii commodata sunt ex parte Venerabilis Capituli, et praesidi concredita sunt.'* Bijlage VIII.

onderhavige, genoteerd met de bijbehorende stola en manipel: *'4o een roode koorkap met goud, en met een gebor[duur]de kant, met een stoel, en vier geborduerde rug Cappen voor het zelve'*, en: *'5o vier Sinten van een manipul'*. Ook hier geen vermelding van Musius. Wel wordt er gesproken over vier bijbehorende schilden die blijkbaar afwisselend op de koorkap konden worden bevestigd. Behalve het schild met het Huwelijk van Maria en Jozef dat zich tegenwoordig op de koorkap bevindt, is nog een tweede schild met de voorstelling van de Aanbidding der Wijzen in de collectie van het Metropolitaan Kapittel bewaard gebleven (afb. 156). Dit schild, dat niet is overgeborduurd, laat in de overhuiving en de tegelvloer de overeenkomst zien met het schild met het Huwelijk.⁸⁶⁷ Ook is in dit intact gelaten schild de Zuid-Nederlandse herkomst en de stijl die al tegen de renaissance van circa 1530 aanleunt, duidelijker af te lezen. De twee andere schilden van de vier zijn niet bewaard gebleven.

De conclusie is dan ook dat we hier waarschijnlijk te maken hebben met een mystificatie. Pas in de publicatie van Engelbertus Lagerwey uit 1932 over de Gertrudiskathedraal wordt de koorkap voor het eerst opgevoerd als *'pluviale van Musius'* en dat is tot op vandaag de betiteling gebleven.⁸⁶⁸ Mogelijk is deze identificatie de reden geweest voor de meer dan ingrijpende restauratie die in 1932 kennelijk al was uitgevoerd. De koorkap is tot de twintigste eeuw nooit in verband gebracht met Musius. Zij behoorde tot de sacristie-inventaris van het Collegium Alticollense dat in 1602 door Sasbout Vosmeer in Keulen was gesticht en in 1683 naar Leuven werd verplaatst.

5.3.2 De overbrenging van de gewaden van uitstervende zusterkloosters naar katholieke huiskerken

In Gouda en Delft wordt dus een verband zichtbaar tussen de uitstervende laatmiddeleeuwse zusterkloosters en de eerste vaste door seculieren bediende katholieke huiskerken van de zeventiende eeuw. Met de doorvoering van de reformatie in 1572 was door de overheid formeel weliswaar een streep gezet onder de laatmiddeleeuwse kerk, maar veel was nog niet geregeld of voorzien. De parochiekerken met de daarvan afhankelijke kerken en kapellen waren alle in de handen van de hervormden gekomen. De kloostergebouwen en overige kloosterbezittingen werden vanaf 1573 door de Staten van Holland 'geannoteerd', hetgeen feitelijk neerkwam op confiscatie, zij het dat de vermogens van de afzonderlijke kloosters apart werden beheerd.

Veel van de kloosterlingen werden niet zomaar weggestuurd. Sommigen, met name de mannelijke religieuzen, hadden zelf al eieren voor hun geld gekozen en waren overgegaan tot de nieuwe religie of gevlucht, andere paters of broeders werden eenvoudig buiten de poort gezet. Wat betreft de vrouwelijke religieuzen was men over het algemeen voorzichtiger en toleranter. Men kon of wilde hen niet zomaar op straat zetten. Zij werden "gealimenteerd" uit de opbrengsten van hun kloosterbezittingen op voorwaarde dat ze geen religieuze activiteiten

⁸⁶⁷ De overhuivingen zijn verwant met die op het in 1510-1520 in Zuid-Nederland vervaardigde schild van de gouden koorkap die Johan Inghenwinckel (-1535) aan het kapittel van Xanten schonk. Inghenwinckel van behalve proost van Xanten, in Utrecht proost van Sint-Jan, thesaurier van Sint-Marie en kanuniek van Oudmunster. Van den Hoven van Genderen 1997, p. 575 (afb.); Leeftang en Van Schooten 2055, p. 19, afb. 1.4.

⁸⁶⁸ Lagerwey 1932, p. 55. De koorkap wordt in deze publicatie overigens ten onrechte beschouwd als bezit van de Gertrudisparochie te Utrecht.

zouden ontplooiën en vooral geen nieuwe leden zouden aannemen. Op die manier zouden de kloosterlingen vanzelf “uitsterven”, was de gedachte. Na hun uitsterven zouden de revenuen vooral besteed gaan worden aan de bezoldiging van gereformeerde predikanten. Daarnaast werd af en toe, als er zich een gegadigde aandiende, een deel van het bezit verkocht ten behoeve van de Statenkas.

In de praktijk hoefden de kloosterzusters dus lang niet altijd meteen hun kloosters te verlaten. Het hing meestal samen met de termijn waarop een nieuwe bestemming voor de kloostergebouwen werd gevonden. Soms was dat al binnen een jaar na de overgang naar de Reformatie. Men kon dan nog gaan samenwonen in een particulier huis. Dit is bijvoorbeeld gebeurd met de Clarissen in Gouda, die een huis kochten benoorden het koor van de middeleeuwse Janskerk, en de Goudse Magdalenazusters. In andere gevallen werd er weliswaar een nieuwe bestemming voor de kloosters gevonden, maar bleef een deel van het complex beschikbaar voor de zusters. Dit nu is het geval geweest bij de zusters van het Catharinaklooster in Gouda en van het Agathaklooster in Delft. Het had er ongetwijfeld ook mee te maken dat deze beide kloosters tot de rijkste van de stad hadden behoord en dat de zusters gelieerd waren aan de stadselite.

De zusters van het Catharinaklooster te Gouda hadden zich tijdens en na de overgang van Gouda tot de hervorming in 1572 verzet tegen de nieuwe religie. Met kerst 1573 lieten zij in de spinkamer van hun klooster de mis zingen. Vele katholiek gebleven burgers van Gouda gingen ter communie. Nadat de priester de mis had opgedragen en was vertrokken, *‘begannen die goede religiosen wuyt derstemme singende op die oude catholike manier den Heer te dancken ende te looven [...]’*.⁸⁶⁹ En nog in 1579 lieten zij een mis opdragen, waarbij maar liefst 300 mensen aanwezig waren.⁸⁷⁰ De zusters van het Catharinaklooster hebben door het clandestien beschikbaar stellen van hun klooster toen er nog geen schuilkerken waren, een brug geslagen tussen het laatmiddeleeuwse Gouda en de nieuwe verborgen organisatie van de katholieken in de zeventiende eeuw.⁸⁷¹ Ondanks alles konden de volhardende zusters tenminste tot 1606 in een gebouw op het voormalig kloosterterrein bijeen blijven wonen. Intussen waren al in de jaren tachtig van de zestiende eeuw vele percelen op het terrein in erfpacht uitgegeven. In 1593 vond een grootschalige verkoop plaats en in 1610-1611 werd een deel van het complex tot tuchthuis herbestemd. Dit maakte dat in de tijd van Ignatius Walvis nog grote delen van het Catharinaklooster overeind stonden.⁸⁷²

In Delft konden de zusters van Sint Agatha nog tot 1629 in hun vertrouwde omgeving (in de zuidvleugel?) bij elkaar blijven. Met de komst van Willem van Oranje in 1572 werd het klooster in de daaropvolgende jaren steeds verder tot prinselijk hof ingericht. Niettemin bestond de gemeenschap in 1581 nog altijd uit 42 vrouwen onder leiding van de ministra of moeder, Reimburch Christiaansdochter. Onder hen waren drie bastaard-nichten van de prins, de jonkvrouwen Charlotte, Cornelia en Anna van Nassau – van Merwe, hetgeen ongetwijfeld aan de coulance ten opzichte van de zusters zal hebben bijgedragen. In de volgende jaren maakten

⁸⁶⁹ Van Eeghen 1959, fol. 184 vo.

⁸⁷⁰ Taal 1960, p. 194; Van Eck 1994, p. 23-24.

⁸⁷¹ Samen met andere kloosterlingen als de collatiebroeders en de clarissen.

⁸⁷² Goudriaan 2001, p. 186.

velen een testament ten gunste van de anderen, waardoor zij de gemeenschap zo lang mogelijk in stand hielden. Pas in 1629 moesten de weinige overgebleven zusters deze plek verlaten, omdat de vleugel werd verhuurd aan een familielid van prins Frederik Hendrik. Op 1 januari 1640 overleed de laatste zuster van Sint-Agatha, vermoedelijk in een huis naast het Bagijnhof, voor zover bekend tevens de allerlaatste Delftse kloosterlinge. Jonkvrouwe Anna van Nassau van Merwe was honderd jaar oud.⁸⁷³

Dezelfde situatie deed zich voor in andere zusterkloosters in Noord-Nederland⁸⁷⁴ en in zusterkloosters in Staats-Brabant.⁸⁷⁵ Ook hier ging het voortbestaan nogal eens gepaard met actief, om niet te zeggen militant verzet van de zusters, zoals in sommige zusterkloosters in Utrecht. Ook daar probeerde de zusters zich actief in te zetten voor de katholieke zaak. Genji Yasuhira beschrijft hoe een waar kat- en muisspel met de overheidsdienaren werd opgevoerd rond de clandestiene, soms grootschalige bijeenkomsten in de zusterkloosters, waarbij handig gebruik werd gemaakt met de vele in- en uitgangen die de kloostergebouwen hadden.⁸⁷⁶ In het Jeruzalemconvent van de reguliere kanunnikessen van St. Augustinus was in 1628 nog een

⁸⁷³ Archief Delft, Delft (AD), Oud-Katholieke Kerk, inv. nrs. 61-80 (1581-1625); Oud Stads Archief (OSA) I, inv. nr. 408.2, f. 257v (1629 juni 14); Oud Notarieel Archief (ONA), inv. nr. 1840, f. 10.

⁸⁷⁴ Dit is slechts een aanzet voor een inventarisatie. Het behoeft verder onderzoek in hoeverre deze situatie min of meer structureel was. Informatie over het eventuele voortbestaan van de vrouwenkloosters na de komst van de Reformatie is meestal niet te vinden in overzichtswerken, maar wel in afzonderlijke monografieën van de kloosters. De volgende Noord-Nederlandse vrouwenkloosters hebben na de doorvoering van de Reformatie nog decennialang hun bestaan kunnen rekken: Amersfoort, St.-Aagtenklooster van de Zusters van het Gemeene Leven (noot 877); Arnhem, Agnietenklooster (Van Bommel 2005, p. 95); Enkhuizen, Agnesklooster van de Zusters van het Gemeene Leven (?) (Schoengen, deel II, 1941, p. 64); Feldwerd, Oldeklooster van de benedictijnen en benedictinessen (dubbelklooster) (Brood 2012, p. 41; Hillenga 'Benedictijnen' 2012, p. 60-61); Groningen, Oldeconvent of Convent der Geestelijke Maagden (Cat. tent. Hel en hemel 2001, p. 96, nr. X.20, p. 124, nr. XII.21); Kampen, St.-Agnesklooster van de Zusters van het Gemeene Leven (Schoengen, deel II, 1941, p. 123-124); Leeuwarden, St.-Catharinaklooster van de Dominicanessen (of Clarissen?) (Schoengen, deel II, 1941, p. 110); Schiedam, St.-Ursulaklooster van de Zusters van het Gemeene Leven (noot 878); Thesinge, klooster van benedictinessen (Schoengen deel III, 1942, p. 116; Brood 2012, p. 41; Hillenga 'Benedictijnen' 2012, p. 61-62); Utrecht, Agnietenklooster van de tertiariessen van St. Augustinus; Utrecht, St.-Annaklooster (Arkel-klooster) van de reguliere kanunnikessen van St. Augustinus (noot 868 en 871); Utrecht, Begijnhof (noot 871); Utrecht, St.-Ceciliaklooster van de Zusters van het Gemeene Leven (noot 869); Utrecht, Jeruzalemconvent van de reguliere kanunnikessen van St. Augustinus (noot 866); Utrecht, St.-Maria Magdalenaconvent van de tertiariessen van St. Franciscus (noot 871); Utrecht, klooster Marienwijngaard van de Birgittinessen (noot 875); Utrecht, St.-Ursulaklooster (Abraham Dole-klooster) van de reguliere kanunnikessen van St. Augustinus (noot 867 en 871); Utrecht, St.-Maria- en St.-Stephanusabdij van Oudwijk van de benedictinessen (adellijk) (noot 865); Utrecht, Vrouwenklooster van de benedictinessen (adellijk) (noot 865); Utrecht, klooster Mariëndaal van de cisterciënzerinnen (adellijk) (noot 865); Utrecht, St.-Servaasklooster van de cisterciënzerinnen (adellijk) (noot 865); Utrecht Witte Vrouwenklooster van de Norbertinessen (adellijk) (noot 865); Warffum, johannieter vrouwenklooster (Brood 2012, p. 41); Wijtwerd, johannieter vrouwenklooster (Brood 2012, p. 41).

⁸⁷⁵ Boxtel, clarissenklooster (Cat. tent. Uden 1987, p. 69-77); Nuenen, klooster Soeterbeeck van de reguliere kanunnikessen van St. Augustinus (Cat. tent. Uden 1987, p. 37-40); Rosmalen, abdij Mariënwater van de birgittijnen en birgittinessen (dubbelklooster) (Cat. tent. Uden 1987, p. 78-82).

⁸⁷⁶ Yasuhira 2022, p. 60-62. Yasuhira stelt dat de activiteiten die in de uitstervende vrouwenkloosters in Utrecht in de eerste helft van de zeventiende eeuw werden ontplooid, te maken hadden met het feit dat deze kloosters in het bezit waren van de Utrechtse Ridderschap, waarin katholieke edelen in de zeventiende eeuw nog steeds zitting hadden (de Ridderschap had echter alleen maar zeggenschap over de vijf adellijke vrouwenkloosters in Utrecht: de benedictinessen van Oudwijk, de cisterciënzerinnen van St. Servaas, de cisterciënzerinnen van Mariëndaal, de benedictinessen van Vrouwenklooster en de norbertinessen van Wittevrouwen; niet over de andere vrouwenkloosters in Utrecht). Hierdoor zou onder de Utrechtse katholieken de mening hebben postgevat dat de kloosters en conventen nog steeds in katholiek bezit waren. Hier wordt echter voorbijgegaan aan het verzet en de koppigheid van de zusters zelf, die in Gouda, Amersfoort en Staats-Brabant duidelijk aanwijsbaar zijn en die daar als de belangrijkste redenen voor de bijeenkomsten in de zusterkloosters worden gezien.

bijeenkomst (wellicht een mis) voor katholieken. Toen de gewaarschuwde schout het klooster binnenviel, vond hij niets dan wat gemorst wijwater⁸⁷⁷ In het Abraham Dole-klooster (Ursula-klooster) van de reguliere kanunnikessen van St. Augustinus werd in 1622 in de ochtend van Hemelvaartsdag in een kamer een mis gelezen voor meer dan tweehonderd gelovigen. De schout en andere gerechtsdienaren konden in dit geval de ruimte niet bereiken door alle afgesloten deuren in het klooster.⁸⁷⁸ In het Arkel-klooster (Anna-klooster, ook Marienhage of Nieuwklooster) van de reguliere kanunnikessen van St. Augustinus werd in 1624 een bijeenkomst (mogelijk een mis) van dertien of veertien katholieken gehouden, onder wie begijnen en bewoners van het klooster.⁸⁷⁹ In het Cecilia-klooster van de Zusters van het Gemeene Leven (of Gerardinen) werd op 15 augustus 1636 een bijeenkomst (vermoedelijk een mis bij gelegenheid van Maria Tenhemelopneming) van meer dan tweehonderd katholieken gehouden. De gearriveerde schout en zijn plaatsvervanger zagen door de menigte iemand, gekleed in kerkgewaden. Katholieke vrouwen wierpen zich echter voor de schout zodat hij de deur waardoor de priester wist te ontsnappen, niet kon bereiken. Zelfs in 1640 kwamen in het Cecilia-klooster nog katholieken samen.⁸⁸⁰ Ondanks dringende oproepen van de schout, greep de magistraat niet in, waarschijnlijk om geen inbreuk te plegen op de rechten van eigenaars van de kloosters⁸⁸¹ en waarschijnlijk ook om geen moeilijkheden met de religieuzen te krijgen van wie een aantal verwant was met de stadsbestuurders. Om de klemmen toch verder aan te draaien waren in 1613 op last van de Utrechtse magistraat inventarislijsten van de meubelen en eigendomsbewijzen van enkele vrouwenkloosters opgesteld.⁸⁸² Mogelijk hebben de registraties er toe geleid dat van deze inboedels uiteindelijk niets kon worden gered.

In het St.-Aagtenklooster te Amersfoort was het al niet anders. Daar werd in de spinkamer een kapel ingericht, niet alleen toegankelijk voor de zusters, maar ook voor andere belangstellende katholieken, zeer tegen de zin van de gereformeerde consistorie. De St.-Aagtenzusters lieten bovendien sommige meisjes bepaalde geestelijke geloftes afleggen, waarschijnlijk in de hoop de kloostergemeenschap op de een of andere manier te kunnen laten voortbestaan. Twee van hen fungeerden als conciërges van het klooster. Uit het Amersfoortse klooster zijn het altaarstuk uit het atelier van Jan van Scorel en twee altaarantependia – een met laatmiddeleeuws

⁸⁷⁷ Yasuhira 2022, p. 60. De kloostergebouwen van het Jeruzalemconvent werden in 1632 afgebroken, de kloosterkapel in 1659. Schoengen, deel II, 1941, p. 188.

⁸⁷⁸ Yasuhira 2022, p. 60-61; Schoengen, deel II, 1941, p. 194.

⁸⁷⁹ Yasuhira 2022, p. 61. De kapel van het Arkel-klooster werd bij Vroedschapsresolutie van 14 januari 1659 verkocht. Schoengen, deel II, 1941, p. 188.

⁸⁸⁰ Yasuhira 2022, p. 61. De kapel van het Cecilia-klooster was al in 1618 bestemd tot wachthuis der soldaten; sinds 1647 herbergden de kloostergebouwen de Munt (tot 1917). Schoengen, deel II, 1941, p. 193.

⁸⁸¹ Yasuhira 2022, p. 60.

⁸⁸² HUA 708 Archieven, bewaard bij het stadsbestuur van Utrecht, behorend aan de stad ('Bewaarde archieven I'), 4 Archieven van kloosters, 1284-1803, 4.3.01 Begijnhof, 784 Inventaris van de perkamenten brieven, bevonden op het Begijnhof door eene raadscommissie, 1613, waaronder een lijst met misgewaden; HUA 708 Archieven, bewaard bij het stadsbestuur van Utrecht, behorend aan de stad ('Bewaarde archieven I') (Muller1897, p. 342-343), 4 Archieven van kloosters, 1284-1803, 4.3.05 Convent van St. Ursula (Abraham Dole-klooster), 1123 Inventaris van de meubelen en eigendomsbewijzen van het convent, 1613; HUA 708 Archieven, bewaard bij het stadsbestuur van Utrecht, behorend aan de stad ('Bewaarde archieven I'), 4 Archieven van kloosters, 1284-1803, 4.3.09 Convent van St. Maria Magdalena, 1375 Inventaris van de meubelen en eigendomsbewijzen van het convent, 1613; HUA 708 Archieven, bewaard bij het stadsbestuur van Utrecht, behorend aan de stad ('Bewaarde archieven I'), 4 Archieven van kloosters, 1284-1803, 4.3.10 Convent van St. Anna (Arkel-klooster), 1426 Inventaris der meubelen en eigendomsbewijzen, gevonden in het convent, 1613.

borduurwerken (afb. 57) en een door kloppen vervaardigd vroeg-zeventiende-eeuws (afb. 517) – bewaard gebleven die nu nog aanwezig zijn in de oud-katholieke kerk van de H. Georgius te Amersfoort, de rechtstreekse opvolgster van de kerk in de spinkamer van de zusters.⁸⁸³

In Arnhem was men minder tolerant. De zusters van het Agnietenklooster mochten weliswaar nog tot in het begin van de zeventiende eeuw in hun klooster blijven, maar dan kennelijk zonder uitoefening van de eredienst. Op 1 november 1607 had dominee Fontanus namens de kerkenraad van Arnhem de magistraat vermaand dat *‘d’overblijfselen van d’afgoderie in St. agnieten-convent affgeschafft mochten worden’*. En daar werd uitvoering aan gegeven: op 4 december 1608 werd een miskleed (een kazuifel) van de zusters van het Agnietenklooster in het openbaar op de markt verbrand. Zuster Marye had dit, ondanks een verbod uit 1585 tegen de *‘afgodische Ceremoniën’* toch gemaakt.⁸⁸⁴

In Leeuwarden maakten de dominicanessen van het klooster van St. Catharina van Siena (of Nieuwe of Witte Nonnenklooster), die na de alteratie van 1580 in een deel van de gebouwen konden blijven wonen, op hun eigen manier het beste van de situatie. Zij kozen zelf voor een bestaan als klop, dus buiten de kloostermuren. Zij sloten zich aan bij de nieuwe statie van de Dominicanen van Gent die in 1625 in Leeuwarden, even verderop in de straat, werd opgericht.⁸⁸⁵

En er was nog iets anders aan de hand. Doordat de overheid het toestond dat zusterkloosters uit konden sterven, had zij zich ook verplicht een oplossing te vinden voor de algehele geestelijke leiding van de kloostergemeenschap en de toediening van de sacramenten, met name het opdragen van de mis – mits in een private ruimte – en het horen van de biecht die voor kloosterzusters onontbeerlijk waren. De boven geschetste situatie in Arnhem, dat zusters wel in hun klooster konden blijven, maar dan met een verbod op de eredienst, werd over het algemeen te hardvochtig gevonden. Een van de eerste verzachtingen van de plakkatens van staatswege was dan ook dat priesters die belast waren met de zorg van de zusters niet zouden worden weggejaagd en met rust zouden worden gelaten.⁸⁸⁶ Het zou kunnen dat sommige van de eerste

⁸⁸³ De Beer 2019, p. 34-35. Bijlage XXIV, nr. 1 (het vroeg-zeventiende-eeuwse altaarantependium met twee bijbehorende kaarsenbankantependia en een tot koorkapschild vermaakt kelkvelum).

⁸⁸⁴ Van Hasselt 1790, p. 260; Hofman 1900, p. 188; Van Bommel 2005, p. 95.

⁸⁸⁵ Vriendelijke mededeling van Sytske Hofstee. Schoengen, deel II, 1941, p. 110.

⁸⁸⁶ Rogier 1947, deel II, p. 554. Hier volgen enige voorbeelden van de coulance ten opzichte van de rectoren van zusterkloosters in de Republiek en in Staats Brabant. In 1593 constateerde de visitatiecommissie van de Staten van Utrecht dat de predikant in Soest, Bruno Jacobsz van Amersfoort (een ex-monnik uit het klooster van Soest) ‘gansch onervaren in de (protestantse) religie’ was. De commissie beval aan hem naar het Brigittenklooster in Utrecht over te plaatsen om te dienen bij de begijntjes: “Bruno Jacobi, tot Soest, dewelcke beter hier t’Utrecht in zijn clooster tot de Brigitten dienen zal bij sijne bagijntjes, dan hem hier ter plaetse van sijne tegenwoordige residentie occuperen, omme ’t volck wt de kerck te houden” (*Visitatie der kerken ten platten lande in het Sticht van Utrecht ten jare 1593*, in: Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht, VII, Utrecht 1884, p. 186-267, bijzonder, p. 215-216 en p. 255). Schutjes vermeldt over de rectoren van het uitstervende zusterklooster Soeterbeeck te Nuenen in Staats Brabant, p. 217: ‘Wouter Willemsen van Boxtel, die in en na 1637 groote diensten aan de parochie Nuenen bewezen heeft, werd in 1604 pater des convents.’, en op p. 222 (rectoren van Soeterbeeck): ‘1604. WALTHERUS WILLEMSSEN van Boxtel. - + 1649. Willemsen en opvolgers hebben in den plakkatentijd groote diensten aan de parochie Nuenen bewezen.’ (Schutjes, deel V, 1876, p. 217, 222). Over het Birgittinessenklooster Mariënwater bij Rosmalen in Staat Brabant deelt Schutjes mee (p. 594): “De nonnen, wier goederen waren aangeslagen (na de val van ’s-Hertogenbosch in 1629 [RdB]), mochten de gebouwen blijven bewonen, door een priester bediend worden en langzamerhand uitsterven”, en in de pastoorlijst van Rosmalen van 1633 tot 1731 (p. 588), o.a. “1675.

clandestiene priesters in de Hollandse Zending van deze buitengewone getolereerde positie van rector van een uitstervende zustergemeenschap gebruik hebben gemaakt om een eerste voet aan de grond te krijgen. Het kon zelfs zo zijn dat priesters (of de zusters) de ruimten waar zij de liturgische vieringen hielden, meestal de spinkamers, openstelden voor andere katholieke inwoners waarmee dus de eerste huiskerken werden gecreëerd.⁸⁸⁷ Dit is bijvoorbeeld gebeurd in het Sint-Aegtenklooster te Amersfoort en het Sint Ursulaklooster te Schiedam, waar de clandestiene katholieke gemeenschappen de basis legden voor de latere parochies van respectievelijk de H. Georgius (Amersfoort)⁸⁸⁸ en St.-Jan de Doper (Schiedam).⁸⁸⁹ Deze vorm van accommodatie bood dus een achterdeur voor de organisatie van de missie. Van de andere kant grepen de zusters de gelegenheid van een in de stad verblijvende priester aan om hem als rector te werven (bijvoorbeeld in Amersfoort). Omdat het franciscaanse tertiarsklooster als het Catharinaklooster te Gouda en het Agathaklooster te Delft al in de late middeleeuwen was toegestaan seculiere geestelijken als bedienaars te hebben en niet beperkt te zijn tot geestelijken uit de eigen orde (franciscanen), bestond daar ook nu geen belemmering voor. Ook zusters van de Moderne Devotie stelden zich in de vijftiende en zestiende eeuw onder leiding van de plaatselijke pastoor.⁸⁹⁰

Doordat diverse gemeenschappen van zusters in delen van hun eigen kloosters of in particuliere huizen mochten blijven wonen totdat de laatste zuster was overleden en hun bestaan soms tot ca. 1630 konden oprekken, hoefde er pas in de eerste helft van de zeventiende eeuw een oplossing te worden gevonden voor de roerende bezittingen, die voor een groot deel nog steeds in het bezit van de kloosterlingen waren. De keuze viel dan op de rector of biechtvader als nieuwe eigenaar, die meestal zelf als pastoor aan het hoofd stond van een clandestiene katholieke kerkgemeenschap. En was het niet de rector dan kon men zelf een keuze maken uit kerken waar men de objecten het beste kon onderbrengen, aangezien in die periode al een eerste nieuwe katholieke infrastructuur was ontstaan. Ondertussen waren de inventarisstukken binnen de kloostermuren al die tijd aan het zicht onttrokken gebleven en ongemoeid gelaten. Doordat het bekend was wat er zich in de middeleeuwse hoofdkerken bevond – er bestonden daar gedetailleerde inventarislijsten van (zie paragraaf 3.1) – was er waarschijnlijk weinig gelegenheid geweest om bij de overgang naar de nieuwe religie en de daarbij horende ontruiming, een bijna publieke gebeurtenis, zaken achterover te drukken. Veel paramenten,

JOANNES CREMERS deservitor. - + 11 dec. 1694. Cremers en drie opvolgers waren Birgittijnen, die de kloosterkerk te Coudewater voor de parochianen van Rosmalen en voor andere katholieken openstelden, en hun verblijf in het klooster hielden” (Schutjes, deel V, 1876, p. 588, 594).

⁸⁸⁷ Gouda, spinkamer, Catharinaklooster; Amersfoort, spinkamer Aagtenklooster, waaruit huiskerk is voortgekomen; Schiedam, huiskerk in klooster; Rosmalen, kapel Mariënwater als huiskerk in gebruik en de voor de zusters getolereerde priesters (in dit geval Birgittijnen) waren in de zeventiende eeuw pastoors van de parochie; in Nuenen assisteerden de getolereerde rectoren van Soeterbeeck bij de parochiewerkzaamheden (Schutjes). In het Agathaklooster in Delft was de functie van rector van de zusters blijkbaar ook al vanaf tenminste 1599 voorzien.

⁸⁸⁸ Van Rootselaar 1885, p. 371-451; 1886, p. 1-51; 1887, p. 18-74; 1889, p. 4-80; 1892, p. 270-290; 1893, p. 64-113; 1896, p. 112-160; 1898, p. 427-464; Rinkel 1927, p. 171-173 en 179-181; Cronyk van Sint Aagten Convent 1939, p. 36-61; Van der Velde 2009, p. 31-73; De Beer 2019, p. 34-35.

⁸⁸⁹ Van der Aa 1847, p. 188-190; Van der Aa 1848, p. 405-406; Meijer 1916, p. 35; De Oud-Katholiek, nr. 51, jrg. 53, 18 december 1937, p. 375-376; Schoengen, deel I, 1941, p. 103, 174; Schoengen, deel II, 1941, p. 170; De Kok, deel I, supplement, 1942, p. 140-141; Het Huis te Poort te Schiedam, 1984, p. 2, p. 4.

⁸⁹⁰ Visser 1987, p. 215-216.

maar ook andere kleinere objecten uit de middeleeuwen hebben hun behoud te danken aan hun verblijf in de zusterkloosters, waardoor de voorwerpen als het ware over de troebelen van het einde van de zestiende eeuw in de nieuwe tijd werden getild. Uiteraard speelde de inzet van de zusters zelf om zoveel mogelijk inventarisstukken te behouden daarbij ook een grote rol.⁸⁹¹ Het behoeft verder onderzoek hoe groot het aantal overgeleverde laatmiddeleeuwse objecten uit Noord-Nederland is, dat hun voortbestaan te danken heeft aan het feit dat ze gedurende de cruciale gebeurtenissen aan het einde van de zestiende eeuw in een zusterklooster bewaard werden.⁸⁹² In elk geval hebben zusterkloosters in Gouda en Delft er naar alle waarschijnlijkheid

⁸⁹¹ Kloosterzusters zochten bijvoorbeeld dikwijls contact met een als reliekredder bekend staande geestelijke in de hoop hun kostbare relieken veilig bij hem te kunnen onderbrengen. De Kruijf 2011, p. 111.

⁸⁹² Behalve de vele relieken die de revue passeren in de publicatie van Anique de Kruijf (De Kruijf 2011), zijn op dit moment de volgende objecten te noemen: uit het St.-Aagtenklooster te Amersfoort het middenpaneel van een drieluik uit het atelier van Jan van Scorel, een wit antependium met laatgotisch borduurwerk en een rood antependium, in het eerste kwart van de zeventiende eeuw vervaardigd door geestelijke maagden (Amersfoort, oud-katholieke kerk van de H. Georgius, inv. nrs. 461-19, 461-71 en 461-72) (De Beer 2019, p. 34-35); uit het Agnesklooster te Enkhuizen een monstrans (Enkhuizen, oud-katholieke kerk van de HH. Gummarus en Pancrattius, inv. nr. 4893-27); uit het Oldeklooster te Feldwerd laatmiddeleeuwse handschriften (o.a. Zwolle, Gemeentearchief Zwolle / Emmanuelshuizen 12, Baillieul, Musée Benoît Depuydt, Ms s.n.) (Cat. tent. Hel en hemel, 2001, p. 48, nr. I.31 en p. 120-121, nr. XII.10); uit het Oldeconvent of Convent der Geestelijke Maagden te Groningen een handschrift (Groningen, Universiteitsbibliotheek, Ms 11), een misschel / misbel (Groningen, Groninger Museum, 0000-0562), een gepolychromeerd eikenhouten reliëf (retabelfragment) uit circa 1500 met de Aanbidding der Wijzen (Groningen, Groninger Museum, 0000-0434) (Cat. tent. Hel en hemel 2001, p. 34, nr. I.5, p. 96, nr. X.20, p. 124, nr. XII.21); uit het St.-Agnesklooster te Kampen een rood kazuifel (Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2010a) (Leeflang en Van Schooten 2015, p. 168-169, cat. nr. 30); uit het benedictinessenklooster te Thesinge laatmiddeleeuwse handschriften (o.a. Kopenhagen, Det Kongelige Bibliotek, Thott MS 131 octavo, Groningen, Universiteitsbibliotheek, Hs. Add.274, Leiden, Universiteitsbibliotheek / Maatschappij voor Nederlandse Letterkunde, Hs 235, Groningen, Universiteitsbibliotheek, Hs. Add. 266, Groningen, Groninger Archieven, Kloosterarchieven, Inv 17 en Deventer, Stads- of Atheneumbibliotheek, Ms Suppl. 193 [101 E 27 KL]) (Cat. tent. Hel en hemel, p. 39-40, nr. I.16, p. 40, nr. I.17, p. 41-42, nr. I.18, p. 42, nr. I.19, p. 53, nr. III.3 en p. 116, nr. XII.5); uit het Agnietenklooster te Utrecht een schilderij met het Mystieke huwelijk van de H. Agnes (Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM s62); uit de St.-Maria- en St.-Stephanusabdij van Oudwijk te Utrecht een zestiende-eeuwse memorietafel met Kruisiging en stichters Hadewych van Hardenbroek en Agnes van Ghent (Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM s194); uit het klooster Mariëndaal te Utrecht delen van een kazuifel van abdis Elisabeth van Voorn (Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2069, ABM t2117 en ABM t2118) (Leeflang en Van Schooten 2015, p. 208-209, cat. nr. 55); uit het johannieter vrouwenklooster te Warffum een handschrift (Groningen, Universiteitsbibliotheek, Hs PE 35) (Cat. tent. Hel en hemel 2001, p. 39, nr. I.15), een wit linnen altaardwaal (Groningen, Groninger Museum, 0000-2300) (Cat. tent. Hel en hemel 2001, p. 122, nr. XII.13) en een altaarrand (Groningen, Groninger Museum, 0000-3198) (Cat. tent. Hel en hemel 2001, p. 124, nr. XII.20); uit het johannieter vrouwenklooster te Wijtwerd een zandstenen reliëf / deel altaarretabel (Uithuizen, rooms-katholieke kerk van St. Jacobus de Meerdere, inv. nr. 1678-6) (Cat. tent. Hel en hemel 2001, p. 122, nr. XII.15), een verguld zilveren miskelk (Groningen, rooms-katholieke kathedraal van de HH. Jozef en Martinus, inv. nr. 317-87) (Cat. tent. Hel en hemel 2001, p. 121-122, nr. XII.12); uit het clarissenklooster te Boxtel beelden en koorbanken (o.a. Cat. tent. Uden 1987, p. 146-148, cat. nrs. 67-73); uit het klooster Soeterbeeck te Nueneen beelden, koorbanken, reliektriptiek, kelkvoet, handschriften (o.a. Cat. tent. Uden 1987, p. 139-143, cat. nrs. 45-48, 52, 53, 57; De Beer 1992-1993, p. 156-159, p. 162-165; Kienhorst 2005); uit de abdij Mariënwater te Rosmalen beelden, schilderijen, koorbanken, en handschriften (o.a. Cat. tent. Uden 1987, p. 160-165, cat. nrs. 117, 121-126; De Beer 1992-1993, p. 154-156, p. 160-162).

Daarnaast zijn voorstellingen van Christus die als tuinman aan Maria Magdalena verschijnt (Noli me tangere) en Christus en de Samaritaanse bij de Put – bijbelse scènes waarin Jezus met een vrouw in gesprek gaat - typisch voor vrouwenkloosters. Ook de voorstelling van de Lactatio van Bernardus (Maria die de moedermelk uit haar borst in de mond van Bernardus van Clairvaux spuit) is als metafoor van de innige relatie met Maria typisch voor de mystiek van vrouwelijke religieuzen.

voor gezorgd dat de hier behandelde paramenten er aan het begin van de zeventiende eeuw nog steeds waren.

In Gouda moet de dood van de laatste zuster van het Catharinaklooster tussen de komst van pastoor Pieter Purmerent in 1615 en het klaagschrift uit circa 1635 hebben plaatsgehad. Het is zonder meer voorstelbaar dat Purmerent in deze periode de geestelijke zorg voor de zusters, die mogelijk nog in delen van hun klooster woonden, op zich had genomen en de taak van rector / biechtvader had vervuld net als zijn tweelingbroer voor het Sint Agathaklooster in Delft had gedaan. Dat zou het legaat van de zusters in Gouda des te verklaarbaar maken. Pieter kan ook de zorg over de overgebleven zusters van het Magdalenaklooster hebben gehad, die na de suppressie van hun klooster vanaf 1574 in een particulier huis hun kloostergemeenschap voortzetten. Dan zou hij de koorkap met het schild met de Verschijning van Christus aan Maria Magdalena ook direct bij legaat van deze zusters gehad kunnen hebben. Omdat er banden bestonden tussen de kloosters van Catharina en Maria Magdalena - de zusters van beide kloosters waren betrokken bij het Catharinagasthuis - kunnen de zusters van laatstgenoemd klooster de koorkap ook al eerder aan de zusters van het Catharinaklooster hebben gegeven, waarna het gewaad met de eigen paramenten van het Catharinaklooster aan Purmerent werd nagelaten (via de omweg van het Catharinaklooster dus). Ook in Delft kan Suitbert als rector van de zusters van het Sint Agathaklooster de middeleeuwse paramenten, twee koorkappen en twee antependia, tussen 1615 en circa 1635 van de laatst levende zusters hebben gekregen. Waarschijnlijk hoorden bij deze schenking ook het portret van Cornelis Musius uit het atelier van Maarten van Heemskerck⁸⁹³ en twee zilveren stapelbekers, onderdeel van een serie van zeventig die Cornelis Musius in 1565 in Antwerpen had gekocht en in hetzelfde jaar als nieuwjaarsgeschenk aan de Agatha-zusters had geschonken.⁸⁹⁴ Het stadsbestuur van Delft ontfermde zich, waarschijnlijk rond 1625, over de diverse altaarstukken en schilderijen door Maarten van Heemskerck en liet die naar het raadhuis overbrengen.⁸⁹⁵ De nalatenschap van de Goudse en Delfste zusters aan de gebroeders Purmerent viel ongeveer samen met plaatsing in de huiskerken rond 1620 van tot dan toe verborgen gehouden kerkelijke inventarisstukken van voor de doorvoering van de Reformatie (zie paragraaf 2.3.2).

⁸⁹³ Nu in de oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula te Delft (inv. nr. 294-52). Het portret is mogelijk geschilderd tussen 1572 en 1574. Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, deel VI, Leiden 1924, kolom 1050; Kruimink en Schuur 1979-1980, tekstdeel, p. 40-51, p. 143-149, deel afbeeldingen, afb. 298; Cat. tent. Kettters en papen, 1986, p. 149, afb. 77.

⁸⁹⁴ In afwachting van een eventuele heiligverklaring van Musius werden beide stapelbekers waarschijnlijk al in de zeventiende eeuw naar de Mariahoek in Utrecht overgebracht. Daar belandde de ene stapelbeker in het bezit van de oud-katholieke St.-Gertrudiskathedraal (inv. nr. 469-494) en de andere in het bezit van de oud-katholieke kerk van Se. Marie (inv. nr. 469-495). De bekere werden in de loop van de twintigste eeuw in bruikleen overgedragen aan Museum Catharijneconvent te Utrecht: OKM m3 (stapelbeker uit de St.-Gertrudiskathedraal) en OKM m162 (stapelbeker uit Ste Marie). De Kruijff 2011, p. 227, cat. nr. 83; Lenarduzzi 2019, p. 182, afb.

⁸⁹⁵ Portret (ca. 1538-1540) van Johannes Colmannus (1471-1538), voorganger van Cornelis Musius als rector van het St.-Agathaklooster (Amsterdam, Rijksmuseum, SK-C-507); schilderij Doornenkroning en bespottung van Christus (1550) (Haarlem, Frans Halsmuseum, inv. / cat. nr. 153); drieluik met de Aanbidding der Wijzen (1551) (niet bewaard gebleven); mogelijk de vleugel van een drieluik met Sint Paulus en de Sybille van Erythrea (1564) (Amsterdam, Rijksmuseum, SK-A-1910); schilderij Bewening van Christus (1566, gedateerd), circa 1566 door Cornelis Musius voor de kapel van het St.-Agathaklooster besteld (Delft, Stedelijk Museum Het Prinsenhof, inv. nr. PDS 36). Lemmens 1979-1980, tekstdeel, p. 148, deel afbeeldingen, afb. 272, 273, 274, 275, 276; Leerink 2015.

5.4 WIJZIGINGEN VAN DE MIDDELEEUWSE PARAMENTEN

5.4.1 Wijzigingen in de middeleeuwse gewaden in Gouda en de schilderijen van Willibrordus en Bonifatius

Pastoor Pieter Purmerent van de statie van Sint-Jan de Doper te Gouda schonk dus de middeleeuwse gewaden die hij bij legaat van Goudse zusterkloosters had ontvangen, aan Willem de Swaen ten gebruike in de nieuwe huiskerk 'De Tol'. Ook al was het conflict tussen Purmerent en De Swaen (zie boven) rond 1641 bijgelegd, toch schijnt er steeds een zekere rivaliteit tussen beide priesters gebleven te zijn, die zijn weerslag had op de inrichting van hun kerken. De een wilde voor de ander niet onderdoen als het ging om de rijkdom van beide kerkinterieurs. Er werd niet alleen veel werk gemaakt van het zilverwerk en de paramenten, maar ook van de schilderijen die tot de beste van de zeventiende-eeuwse katholieke schilderkunst in Holland behoren.⁸⁹⁶ Purmerent had de voorkeur voor Wouter Crabeth II, kleinzoon van de gelijknamige glasschilder van de beroemde Goudse Glazen. Hij schilderde het altaarstuk met de Tenhemelopneming van Maria en het eerder genoemde historiestuk van Bernardus van Clairvaux (afb. 453).⁸⁹⁷ De Swaen koos voor Jan Franse Verzijl. Hij was een leerling van Wouter Crabeth II. Verzijl schilderde een serie grote Mariavorstellingen voor de kerk van De Swaen, waarschijnlijk wisselstukken voor het hoofdaltaar,⁸⁹⁸ en twee meer dan levensgrote schilderijen van Willibrordus en Bonifatius uit 1639, die mogelijk aan weerszijden van het hoofdaltaar een plaats hebben gehad (afb. 436 en 437).⁸⁹⁹ Behalve dat zij door de apostolische vicarissen werden gepropageerd als vaderlandse heiligen, was – in overeenstemming hiermee – Willibrordus ook de patroonheilige van de huiskerk van De Swaen ('De Tol'). Willibrordus en Bonifatius zijn op de schilderijen op Italiaanse wijze afgebeeld, staande in monumentale rondboognissen. Ze zijn gehuld in de aan Pieter Purmerent nagelaten laatmiddeleeuwse koorkappen uit het Catharinaklooster (afb. 426) en het Maria Magdalenaklooster (afb. 429), die hij enige jaren daarvoor aan Willem de Swaen had geschonken. Zoals Mieke van Zanten voor het eerst opmerkte bij haar inventarisatie van het kunstbezit van de oud-katholieke kerk in Gouda in 1996, komen de heiligen op de aurifriezen op de schilderijen op een na exact overeen met de heiligen op de koorkappen.⁹⁰⁰ De

⁸⁹⁶ De inventaris van 'De Tol' werd na sluiting van deze kerk in 1830 voor een groot deel samengevoegd met die van Sint-Jan de Doper, zodat niet altijd meer uit te maken is waar alles precies vandaan is gekomen.

⁸⁹⁷ Dit schilderij, dat toch evident gemaakt was voor de kerk van Sint-Jan de Doper, hing op zeker moment ook in 'De Tol'.

⁸⁹⁸ Vergelijkbare reeksen wisselstukken voor het hoofdaltaar in de oud-katholieke kerk van de H. Georgius, Amersfoort, in de oud-katholieke Gertrudiskathedraal, Utrecht (afkomstig uit voormalige oud-katholieke kerk van Ste Marie, Utrecht) en in voormalige huiskerken in Amsterdam; Schillemans 1992, p. 42-47; Van Eck 2007, p. 47-49, p. 64, p. 111-135.

⁸⁹⁹ Gouda, oud-katholieke kerk van Sint-Jan de Doper, inv. nr. 1978-125 (Willibrordus), inv. nr. 1978-126 (Bonifatius); in bruikleen in Museum Gouda. De Oud-Katholiek (Gouda-nummer), nr. 26, jrg. 50, 1934, p. 193 (foutief gedateerd aan het einde van de zeventiende eeuw); Van Eck 1994, p. 71, p. 72 (afb. 26), p. 73 (afb. 27); Mijnlief 1999, p. 123; Van Eck 2007, p. 64-65 (afb. 37: Willibrordus); De Beer 2015, p. 105-113, bijzonder p. 106 (afb. 9.2 [Willibrordus], afb. 9.3 [Bonifatius]), p. 113.

⁹⁰⁰ Inventarisatie door M.M. Van Zanten namens de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland van het kunstbezit van de oud-katholieke kerk in Gouda in 1996.

uitzondering is Anna met Maria, rechtsboven op het aurifries van de koorkap uit het Magdalenaklooster (afb. 429): zij is op het schilderij vervangen door een mannelijke heilige met een winkelhaak in de hand, ongetwijfeld de H. Jozef. Jozef was niet zo in zwang in de middeleeuwse kerk, maar was tijdens de contrareformatie met een opmars bezig. Bovendien vormde Jozef op het aurifries rechtsboven een mooie pendant van Maria met Kind linksboven.

Beide koorkappen zijn op de schilderijen weergegeven in hun oorspronkelijke gedaante. De rode koorkap uit het Catharinaklooster met de twee schilden, gewijd aan de patroonheilige (afb. 338-340), heeft op het schilderij een basisstof van blauw fluweelbrokaat. Het stel gewaden uit het Catharinaklooster (twee rode dalmatieken [afb. 427] en een blauwe koorkap) was dus oorspronkelijk niet homogeen van kleur, ofschoon wel voorzien van verwante aurifriezen. Dit was in de middeleeuwen geen bezwaar: rijkdom van stof en uitvoering waren van groter belang dan eenvormigheid of eventuele liturgische correctheid.⁹⁰¹ De witte koorkap uit het Magdalenaklooster met het schild met de Verschijning van Jezus aan Maria Magdalena (afb. 428 en 429) heeft op het schilderij een basisstof van roodbrokaat. De fraaie middeleeuwse gewaden werden klaarblijkelijk ook in de zeventiende eeuw hoog gewaardeerd en als pre-reformatorische artefacten bij uitstek geschikt geacht als kledij voor de Nederlandse kerkvaders. Voor Willem de Swaen moet het eveneens een bijzondere sensatie zijn geweest om beide vaderlandse heiligen gekleed te zien in de koorkappen die hijzelf ook droeg, vergelijkbaar met de sensatie die kanunnik Joris van der Paele van de Sint-Donaaskerk in Brugge omstreeks 1435 gehad moet hebben toen hij de H. Donatianus op het schilderij door Jan van Eyck afgebeeld zag in de koorkap die hijzelf als kanunnik ook gewoon was te dragen (afb. 438).⁹⁰²

Dat de basisstoffen van beide koorkappen in de loop der tijd zijn vervangen, kan met slijtage te maken hebben gehad. Even zwaarwegend zal het zijn geweest dat de kleuren niet langer overeenkwamen met de liturgische voorschriften van het Concilie van Trente, weergegeven in het nieuwe Romeinse missaal. Zoals gezegd ging het in de middeleeuwen meer om de rijkdom van de gewaden dan om de precieze kleuren en was blauw net als goud en rood heel gebruikelijk voor feestelijke gelegenheden.⁹⁰³ Na het concilie was de kleur blauw echter niet meer voorzien.⁹⁰⁴ Wit en goud werden de kleuren voor de feesten. De kleur rood was alleen nog

⁹⁰¹ Staal 2015, p. 25-31.

⁹⁰² Madonna met kanunnik Joris van der Paele (Jan van Eyck, 1434-1436), Brugge, Groeningemuseum, inv. nr. 0000.GRO0161.I. Webpublicatie 'De Vlaamse Primitieven', 'Madonna met kanunnik Joris Van der Paele'.

⁹⁰³ In de late middeleeuwen werd de kleur blauw tamelijk vaak gebruikt in Noord-Nederland: blauwe koorkappen met scènes uit het leven van Johannes de Doper in de Janskerk te Utrecht; blauwe gewaden in Dom en Ste Marie te Utrecht.

⁹⁰⁴ Toch zijn hierop meer uitzonderingen dan gedacht: in de oud-katholieke kerk van de H. Maria Maior te Dordrecht is het zestiende-eeuwse blauwe kazuifel dat mogelijk uit de Grote Kerk van Dordrecht afkomstig is (nu in Museum Catharijneconvent te Utrecht, OKM t66), met regelmaat gedragen; in het midden van de achttiende eeuw werd er zelfs een blauw stel bijgemaakt (oud-katholieke kerk van de H. Maria Maior te Dordrecht, inv. nr. 1881-170); uit de periode rond 1600 stammen in de oud-katholieke kerk van St.-Jan de Doper te Gouda een stola en manipel (inv. nr. 1978-204) (afb. 415 en 416); in de oud-katholieke kerk van de HH. Jacobus en Augustinus te Den Haag bevinden zich een blauwe en een lichtblauwe koorkap uit het midden van de achttiende eeuw (inv. nrs. 2198-112 en 2198-113); in Museum Catharijneconvent te Utrecht een blauw kazuifel uit het derde kwart van de achttiende eeuw (OKM t208), afkomstig uit de oud-katholieke Gertrudiskathedraal te Utrecht; in Museum Catharijneconvent te Utrecht een blauw kazuifel uit het derde kwart van de achttiende eeuw (OKM t162), afkomstig uit de oud-katholieke kerk van de HH. Gummarus en Pancratius te Enkhuizen; aan de

voorbehouden aan de gedachtenis der martelaren – associatie met bloed – en aan de feesten van de H. Geest – associatie met vuur – zoals Pinksteren en Vormsel. Dat betekende eigenlijk dat rode gewaden nog maar af en toe konden worden gedragen en blauwe gewaden helemaal niet meer. Dit heeft er ongetwijfeld toe geleid dat de blauwe basisstof van de koorkap van de H. Catharina waarschijnlijk reeds in de zeventiende eeuw werd vervangen door rood fluweel. De kleur rood was liturgisch correct voor het feest van deze vroegchristelijke martelares. Pas in de eerste helft van de achttiende eeuw moet de rode basisstof van de koorkap van de H. Maria Magdalena – voor de eerste of tweede keer – zijn vervangen door witte zijdedamast met grote bloempatronen. Deze witte stof paste beter bij het iconografische thema van deze koorkap: een paasscène: de eerste verschijning van Jezus na zijn verrijzenis, en dus liturgisch wit.⁹⁰⁵

Hierboven werd al aangehaald dat het niet eenvoudig is om te bepalen bij welke huiskerk de inventarisstukken die nu in de oud-katholieke kerk van Gouda aanwezig zijn, waren ondergebracht: bij de huiskerk van de St.-Jan de Doper, geleid door Pieter Purmerent, of de huiskerk van de H. Willibrordus, bijgenaamd ‘De Tol’, geleid door Willem de Swaen. De middeleeuwse gewaden, die Purmerent van de laatst overgebleven zuster van het Catharinaklooster had geërfd, schonk hij blijkbaar rond 1635 aan Willem de Swaen. Zij kwamen dus in ‘De Tol’ terecht. Dit is in overeenstemming met de stelling dat Willem de Swaen de opdrachtgever was van de schilderijen van Willibrordus en Bonifatius, in 1639 geschilderd door Jan Fransz Verzijl.⁹⁰⁶ Het is opmerkelijk dat geen van de middeleeuwse paramenten nog wordt genoemd in de inventaris van ‘De Tol’, opgemaakt door pastoor Willem Wannaer in 1714 en aangevuld door zijn opvolgers in de achttiende eeuw.⁹⁰⁷ Alles moet weer zijn geretourneerd aan de huiskerk van St. Jan. In de inventarislijst van deze kerk uit 1802 wordt inderdaad de hele zaak keurig opgesomd (de basisstoffen van de koorkappen zijn dan inmiddels gewijzigd):

- “nog een enkel casubel groen fluweel” (dus zonder toebehoren of antependia) (het zeventiende-eeuwse kazuifel met fragmenten die mogelijk afkomstig zijn uit het Catharinaklooster) (afb. 439 en 440)
- “twee witte koorkappen” (één ervan moet de middeleeuwse, oorspronkelijk rode kap zijn uit het Maria Magdalenaklooster) (afb. 428 en 429)
- “een dito rood” (de middeleeuwse, oorspronkelijk blauwe kap uit het Catharinaklooster) (afb. 424-426)
- “twee rode diakens rokken met stool en manipel” (de middeleeuwse dalmatieken afkomstig uit het Catharinaklooster) (afb. 427).

De reden voor deze overplaatsing ergens tussen 1639 en 1714 is onbekend. De contacten tussen beide kerken die op een steenworp afstand van elkaar waren gelegen, waren kennelijk zo

jezuïetenstatie te Ravenstein aan de grens van de Republiek werden in de zeventiende en achttiende eeuw met regelmaat blauwe stoffen en japonnen geschonken voor de vervaardiging van paramenten (vgl. Gribnau, Boer, Nellissen, Begheyn, Caspers 2019, passim).

⁹⁰⁵ Misschien verving de achttiende-eeuwse witte basisstof een witte stof die in de tweede helft van de zeventiende eeuw al in de plaats van de middeleeuwse stof was gekomen.

⁹⁰⁶ Van Eck 1994, p. 69-75.

⁹⁰⁷ Streekarchief Midden-Holland, Archief OKK Gouda, inv. nr. 8 ‘Notitie-Boek of wel Kerck-boek van d’heer Guilielmus Wannaer, gehouden van de maand ende jaaren den 14. Mey 1714.’; Van Eck 1994, p. 203-218.

intensief dat er nogal eens inventarisstukken werden gewisseld. Na de dood van Purmerent heeft De Swaen diverse stukken uit de kerk van St.-Jan de Doper naar De Tol overgebracht.

Het groene kazuifel uit Gouda dat in 1921 aan de oud-katholieke kerk van Dordrecht werd verkocht, is eigenlijk een pastiche van middeleeuwse onderdelen gezet op een effen fluwelen barok kazuifel uit de tweede helft van de zeventiende eeuw (afb. 439 en 440). De onderdelen zijn van twee of drie middeleeuwse gewaden afkomstig. Het borduurwerk van het rugkruis moet in de periode 1475-1500 worden gedateerd, dat van de kolom op de voorzijde rond 1530. Stilistisch hebben de heiligen op het rugkruis overeenkomsten met het borduurwerk op de twee rode dalmatieken en de rode koorkap. De nissen waarin de heiligen zijn geplaatst zijn echter anders. Ook zijn de heiligen op de zijarmen van het rugkruis van het groene kazuifel kleiner dan de heiligen op de verticale kolom van het rugkruis. Dus ook hier kunnen delen van verschillende paramenten zijn geassembleerd. Het borduurwerk op de verticale kolom op de voorzijde van het groene kazuifel is weer anders en kan niet vergeleken worden met de andere Goudse gewaden. De stijl van de figuren is waarschijnlijk Noord-Nederlands, maar daar is ook alles wel mee gezegd. De afgebeelde heiligen, apostelen, Barbara, Catharina, Maria Magdalena, Margaretha en Sebastianus zijn tamelijk algemeen en de plaatsing op het kazuifel lijkt willekeurig, zonder logische ordening. De borduursels op het kazuifel zijn, gelet op de breedte, mogelijk restanten van aurifriezen van koorkappen. Het is minder waarschijnlijk dat zij van kazuifels afkomstig zijn, aangezien die rond 1500 in de Noordelijke Nederlanden meestal van gaffelkruisen waren voorzien. De middeleeuwse restanten zullen naar verwachting ook uit het middeleeuwse Catharinaklooster van Gouda afkomstig zijn.

5.4.2 Wijzigingen in de middeleeuwse gewaden in Delft

In Delft lijken paramenten uit de hele periode van 1580 tot 1650 bewaard te zijn: gewaden met renaissancestoffen, gewaden en nieuwe accessoires geborduurd door geestelijke maagden uit de eerste helft van de zeventiende eeuw, middeleeuwse paramenten en Zuid-Nederlandse barokke gewaden. Deze collectie vertoont meer nog dan in Gouda sporen van intensief gebruik en vele wijzigingen. Gelukkig is het meeste materiaal steeds op dezelfde plaats bewaard gebleven, wel met de kanttekening dat de inventarissen van kerk van de HH. Maria en Ursula en van de kerk van de H. Hippolytus op het Bagijnhof bij de sluiting van de laatste in 1784 werden samengevoegd. We mogen er wel van uitgaan dat de paramenten van voor 1647, het stichtingsjaar van de Maria en Ursulakerk, hebben behoord aan de Hippolytuskerk. Niettemin is het complex om te reconstrueren hoe men met de middeleeuwse paramenten om moet zijn gegaan, nadat zij tussen 1615 en 1635 op het Bagijnhof werden ondergebracht, temeer omdat archiefstukken ontbreken en we dus uit moeten gaan van de stilistische en materiële bijzonderheden van de middeleeuwse gewaden zelf en de gewaden uit de vroege zeventiende eeuw in dezelfde inventaris. Met enig voorbehoud – omdat er niets over is opgeschreven – zouden we uit het aanwezige materiaal kunnen afleiden, dat beide zestiende-eeuwse koorkappen en het roodbrokaten antependium werden ingezet om een min of meer compleet rood en een wit paramentenstel te vervaardigen, elk bestaande uit een kazuifel met toebehoren, een koorkap en een of twee altaarantependia.

We zouden ons kunnen voorstellen dat de textielschat afkomstig uit het Sint Agathaklooster uit twee gelijkvormige koorkappen van roodbrokaat heeft bestaan, elk met dubbele geborduurde aurifriezen, oorspronkelijk gemaakt voor twee dalmatieken (afb. 430-433), een roodbrokaten antependium (afb. 434)⁹⁰⁸ en een antependium van rode zijde met gouborduursel (afb. 435). Omdat ook hier rode gewaden liturgisch nog maar af en toe te gebruiken waren en twee rode koorkappen dus teveel van het goede waren, besloot men een nieuw wit paramentenstel te maken met gebruikmaking van de geborduurde aurifriezen van een van beide koorkappen, die daartoe geheel werd gedemonteerd. De andere koorkap werd intact gelaten en is als zodanig ook nu nog aanwezig (afb. 430 en 431). Het nieuwe witte stel omvatte een kazuifel en een koorkap (afb. 467-469) met toebehoren, twee altaarantependia voor verschillende gelegenheden (afb. 459-462 en 464-465) en vier kaarsenbankantependia (afb. 466). Op de restanten van het kazuifel dat mogelijk bij dit stel heeft behoord, wordt hieronder teruggekomen. Het toebehoren is waarschijnlijk niet langer aanwezig. De koorkap is nog vrijwel intact en is door het typische veelkleurige borduurwerk op het schild en langs de randen te dateren in de eerste helft van de zeventiende eeuw, in dit geval is de periode rond 1625 voorstelbaar. Ook de basisstof van witte zijdedamast lijkt authentiek. Op deze koorkap werden in eerste instantie de renaissance-friezen van de gedemonteerde rode koorkap uit circa 1625 overgezet, op de plaats waar zich nu de precies even brede friezen van lichtblauwe zijdedamast uit het midden van de achttiende eeuw bevinden. Het schild uit circa 1625 kan los op de kap worden bevestigd (afb. 469).

De twee bijbehorende witte altaarantependia en vier kaarsenbankantependia (afb. 459-462 en 464-466), herkenbaar aan het borduurwerk uit circa 1625 dat nagenoeg identiek is aan dat op de witte koorkap (afb. 467-469), hebben omstreeks het midden van de achttiende eeuw een nieuwe basisstof van witte zijdedamast gekregen. De oorspronkelijke witte zijde met pailletten uit het tweede kwart van de zeventiende eeuw is nog zichtbaar tussen de bloementakjes. De lege medaillons van reliëfborduursel in gouddraad horen bij de oorspronkelijke decoratie van de altaarantependia. Zij zijn waarschijnlijk los uit Zuid-Nederland geïmporteerd en apart op de antependia bevestigd. Tenslotte is dit hele stel van altaar- en kaarsenbankantependia in de negentiende eeuw aan elkaar genaaid tot een communiebankkleed: in het midden beide altaarantependia naast elkaar en aan beide uiteinden tweemaal twee dwarsgeplaatste kaarsenbankantependia.

Omstreeks het midden van de achttiende eeuw besloot men een tweede witte koorkap te maken. De geborduurde aurifriezen uit 1530-1550 werden van de witte koorkap uit circa 1625 (afb. 467-469) losgemaakt en gezet op een nieuwe koorkap van crèmekleurige zijdedamast uit circa 1750 waar ze nu nog steeds op zitten (afb. 432 en 433). Het losse koorkapschild (afb. 469) met geborduurde bloemen uit circa 1625 werd ook op deze nieuwe koorkap gedragen. De koorkap uit circa 1625 kreeg nieuwe aurifriezen van lichtblauwe zijdedamast (afb. 467) en een idem los koorkapschild (afb. 470). In deze toestand zijn beide witte koorkappen nu nog aanwezig.

Bij de intact gelaten roodbrokaten koorkap werd in de periode rond 1625 een nieuw kazuifel met stola en manipel gemaakt van het barokke Romeinse model met gebruikmaking van de

⁹⁰⁸ Bij dit altaarantependium horen tegenwoordig twee kaarsenbankantependia, eveneens van laatmiddeleeuws roodbrokaat, maar met een ander patroon dan dat van het altaarantependium en dat van de koorkap.

overgebleven roodbrokaten basisstof van de gedemonteerde koorkap (afb. 441 en 442). Het nieuwe kazuifel kreeg een rugkruis en een kolom op de voorzijde van effen rood fluweel. Daarmee sloot het aan bij de andere barokke kazuifels die in Noord-Nederland in de eerste helft van de zeventiende eeuw werden samengesteld met stoffen van niet langer bruikbare middeleeuwse paramenten (zie paragraaf 3.2.4.2). Pas in het tweede kwart van de achttiende eeuw werd in het hart van het rugkruis van het kazuifel het ovale medaillon van reliëfborduursel in gouddraad bevestigd, waarin centraal de heilige geest in de vorm van een duif. Dit medaillon is afkomstig van het rugkruis van een kazuifel uit het derde kwart van de zeventiende eeuw (afb. 501 en 502) dat uit de Zuidelijke Nederlanden werd geïmporteerd (zie paragraaf 5.6.2). Dit kazuifel kreeg in het tweede kwart van de achttiende eeuw een nieuw medaillon in Lodewijk-XIV-stijl dat nu nog op het kazuifel aanwezig is. Daaromheen zijn nog de moeten zichtbaar van het oorspronkelijke barokke medaillon dat dus op het kazuifel met de hergebruikte middeleeuwse basisstof een plaats kreeg. Bij het Delftse kazuifel is rond 1625 ook een nieuw stel toebehoren gemaakt in barokke stijl, bestaande uit kelkvelum (afb. 443), palladoos en palla (afb. 444). Ook hiermee sloot men aan bij een praktijk die in het begin van de zeventiende eeuw gebezigd werd: nieuwe accessoires die bij middeleeuwse paramenten of paramenten met middeleeuwse basisstoffen werden gevoegd, uitgevoerd met rijk borduurwerk in barokke trant, dat men blijkbaar niet vond detoneren met het middeleeuwse materiaal (zie paragraaf 3.2.4.4). Een ander restant van de uit elkaar gehaalde koorkap werd waarschijnlijk al in rond 1625 gebruikt om een zwakke plek in het laatmiddeleeuwse roodbrokaten antependium (afb. 434)⁹⁰⁹ te verstellen. Het roodbrokaat van de koorkappen heeft een symmetrisch patroon (afb. 430-431), terwijl dat van het roodbrokaten antependium asymmetrisch is. Het afwijkende verstelde stuk met het symmetrisch patroon, identiek aan dat van de basisstof van de rode koorkap, is rechtsboven in het antependium zichtbaar.

Dit alles geeft aan hoe complex de ontstaansgeschiedenis geweest is. Tegelijkertijd toont het aan hoe zorgvuldig, maar ook hoe pragmatisch men omging met deze kostbare gewaden die boven alles sacrale voorwerpen waren, waarvan geen materiaal verloren mocht gaan, maar die ook zonder problemen konden worden aangepast aan nieuwe situaties. Liturgische gewaden waren vanwege het sacrale karakter en de kostbaarheid per definitie tot hergebruik voorbestemd.⁹¹⁰ Hierin stonden Gouda en Delft niet alleen. Ook elders, zoals in Haarlem⁹¹¹, Culemborg⁹¹² en Leiden⁹¹³ werden onbruikbare of niet langer geschikte paramenten in hun geheel verknipt en verwerkt in nieuwe barokke paramenten (zie paragraaf 3.2.4.2).⁹¹⁴ Voor sommige gewaden of delen ervan is dit ook het behoud geweest.

⁹⁰⁹ Delft, oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula, inv. nr. 294-159.

⁹¹⁰ *'Le vêtement liturgique est prédestiné au réemploi'*. Aribaud 2006, p. 46; Lugtigheid 2021, p. 23.

⁹¹¹ Haarlem, oud-katholieke kerk van de HH. Anna en Maria, inv. nr. 5649-197. De Beer 2015, p. 105-113, bijzonder p. 110 (afb.9.9), p. 113.

⁹¹² Culemborg, oud-katholieke kerk van de HH. Barbara en Antonius Abt, inv. nr. 11319-68. Voorloopige lijst, deel IV, 1917, p. 125 (altaarantependium); De Oud-Katholiek, jrg. 52, nr. 46 (1936), p. 317 (altaarantependium); Cat. tent. Utrecht 1989, p. 89, cat. nr. 67 (dalmatiek); Leeftang en Van Schooten 2015, p. 182, cat. nr. 39 (dalmatieken, met afb.), p. 190-191 (altaarantependium).

⁹¹³ Leiden, oud-katholieke kerk van de HH. Fredericus en Odulphus, inv. nr. 2538-42.

⁹¹⁴ De Groot, Lugtigheid 2015, p. 71-76 (over het vermaken, stoppen, repareren en keren van kerkgewaden).

5.5 Nieuwe gewaden uit de Noordelijke Nederlanden

5.5.1 Kloppen in Gouda en Delft

We hebben kunnen constateren dat ook in Gouda en Delft de activiteiten van de geestelijke maagden voor de kerken pas na 1620 een aanvang namen bij de introductie van erfenis van de vijftiende- en zestiende-eeuwse gewaden uit de zusterkloosters. In Delft waren zij het waarschijnlijk die de nieuwe gewaden en nieuwe accessoires bij de oude paramenten vervaardigden en ook het vermaken van de oude paramenten in Gouda en Delft moet vermoedelijk op hun conto worden geschreven. De stijl van het borduurwerk dat zij op de nieuwe paramenten en accessoires in Delft aanbrachten sloot aan bij de algemene borduurstijl van de periode, die in professionele ateliers of in eigen beheer werd uitgevoerd op profane objecten. Het betrof kleinschalige, symmetrisch vormgegeven en gegroepeerde planten- en bloementakken in de stijl van de renaissance en vroeg-barok. Aan vrijwel elke Noord-Nederlandse huiskerk waren groepen kloppen verbonden, die zich bezighielden met de verzorging en ondersteuning van de pastoors en kerkgebouwen.

In Gouda zijn geen (auto-)biografische beschrijvingen van geestelijke maagden bekend. Bij de Haarlemse Maagden van den Hoeck zijn enkele beschrijvingen overgeleverd van geestelijke maagden uit Delft die tijd hadden doorgebracht bij de Haarlemse maagden, maar die zich niet met paramentenproductie bezighielden. Toch is er uit de historische beschrijvingen van de parochies en staties wel het een en ander af te leiden. In Gouda moeten er in de zeventiende en achttiende eeuw steeds tussen de 150 en 300 kloppen zijn geweest.⁹¹⁵ Velen moeten zelfstandig of bij familie hebben gewoond, want het aantal locaties waar geestelijke maagden woonden was beperkt. De volgende plaatsen zijn bekend:

- Maagdenhuis / Kloppenhuis aan de Spieringstraat onder leiding van minimaal acht rijke jezuïtenkloppen (jezuïtessen of paterskloppen) die een meisjeskostschool hielden. Hier werden kinderen uit aanzienlijke en adellijke families, komende uit het hele land, opgevoed in de katholieke leer en onderwezen in de borduurkunst. Er gingen ongeveer dertig meisjes tegelijk naar deze school.⁹¹⁶ Naar deze wijd en zijd bekende kloppenschool stuurden de adellijke Schelte van Aebinga en zijn vrouw Andriese Lucia van Bronkhorst uit Hallum in Friesland (zie paragraaf 2.2.3) omstreeks 1645 hun oudste dochter Lucia Helena. Zij werd toevertrouwd aan juffer Van der Werf, waarschijnlijk dezelfde als Margrita van der Werff die tot de sluiting in 1639 verbonden was aan de kloppenschool aan de Molenwerf te Gouda en toen de overstap maakte naar de kloppenschool aan de Spieringstraat. Slechts een keer werd Lucia Helena door haar moeder in Gouda bezocht en wel om haar kleding te verstellen.⁹¹⁷ Mogelijk dat het een gewoonte was bij de Friese katholieke adel om hun dochters enige jaren naar Gouda te sturen.⁹¹⁸

⁹¹⁵ M. Abels 2009, p. 33-36; Van der Linde 2009, p. 25-32; M. Abels 2010, p. 96-106.

⁹¹⁶ Theissing 1935, p.

⁹¹⁷ Stoter 2016, p. 76.

⁹¹⁸ Stoter 2016, p. 82.

- Tapijthuis aan de Molenwerf (nr. 9). Diewertgen Jans met nog zeven kloppen. Zij runde een schooltje, dat in 1639 zijn deuren sloot.
- De Keijzerskroon in de Keijserstraat. Marie Boudewijns met drie kloppen.
- Hofje van Buytenwech, (vanaf 1614) gelegen ten westen van de Raam vlakbij molen de Roode Leeuw, was bestemd voor behoeftige rooms-katholieke vrouwen. Het hofje werd ook wel klopjeserf genoemd omdat een aanzienlijk deel van de bewoonsters, namelijk 23 vrouwen, klop was. Ze waren afkomstig uit Gouda, Boskoop, Huissen en Montfoort.
- Wijdstraat 2 (de Vier Heemskinderen), woonhuis van de kloppen Geertrui en Elizabeth Bick.
- Westhaven 25, woonhuis van Cornelia de Jager.

Sommige locaties, zoals het Maagdenhuis en het Hofje van Buytenwech zijn waarschijnlijk als ‘vergaderingen’ van in gemeenschap samenlevende kloppen te beschouwen. Bekend is dat pastoor Willem de Swaen van de huiskerk “De Tol” zeker vijftig kloppen onder zijn hoede heeft gehad en minderbroeder Simpernel dertig. Over hoeveel geestelijke maagden pastoor Pieter Purmerent de leiding had is niet bekend, maar het zal ongetwijfeld ook tussen de dertig en vijftig zijn geweest.

Ook in Delft, dat tot een van de relatief tolerante steden van de Republiek werd gerekend, waren de kloppen talrijk aanwezig. De kloppenvergaderingen waren in eerste instantie alle op het Bagijnhof gesitueerd. De woningen van het Delftse Bagijnhof schijnen na de alteratie net als die van het Begijnhof in Amsterdam vrijgesteld te zijn bij de confiscatie van kerkelijke goederen. De woningen behoorden immers toe aan afzonderlijke personen en konden dus niet als kerkelijk goed worden aangemerkt. Vóór de alteratie was het gewoonte dat begijnen van de beheersters van het hof een huisje in eigendom konden verwerven, dat echter na haar dood weer aan het begijnhof terug moest komen. Na de alteratie bleven de huisjes echter definitief in handen van degenen die ze gekocht hadden. Zij konden die verkopen of vermaken aan wie ze wilden. Aldus werd het Bagijnhof steeds verder geseclariseerd. In 1616 waren er op het Bagijnhof nog maar acht of negen begijnen over. Er hadden zich inmiddels ook geestelijke maagden gevestigd en zelfs hele gezinnen, die niet eens meer allen katholiek waren. We zagen al eerder dat pastoor Stalpaert van der Wiele zich een woning op het Bagijnhof verwierf, alhoewel zijn huiskerk tot 1616 in de brouwerij ‘De Verkeerde Werelt’ was en hij daarna een kerk inrichtte in een woning grenzend aan het Bagijnhof. Verder woonde de jezuïet Lodewijk Makebljide eveneens op het Bagijnhof en had er ook zijn eigen kerk. Suitbert Purmerent had bij zijn komst in Delft reeds de oude pastorie van pastoor Bernhard van Steenwijk op het Bagijnhof in beslag genomen, op het moment dat pastoor Stalpaert vanwege ziekte in Spa verbleef. Ook hij had een eigen gebedsruimte op het Bagijnhof in het huis van Ignatius van Heiningen.

Pastoor Stalpaert, Purmerent en Makebljide hadden elk een eigen groep geestelijke maagden. De groep van Stalpaert, die door hemzelf moet zijn opgericht, telde op het eind van zijn leven tachtig kloppen. Een vijftal is met name bekend: Cornelia Duynevelt; Giertgen en Jannetgen Renboom; Wilhelmina of Gulielma de Reeck; Geertruid, de dochter van de Haagse pensionaris

Pieter van Veen en niet van Agatha van Veen.⁹¹⁹ In 1638 was deze groep tot honderd maagden uitgegroeid. Purmerent had zijn groep geestelijke maagden overgenomen van de vorige pastoor Bernardus van Steenwijk. Deze groep telde in 1638 ook ongeveer honderd maagden die tezamen woonden. Mogelijk hebben tot deze groep ook de drie gezusters Maria, Johanna en Elizabeth van der Dussen behoord, dochters van Cornelis van der Dussen en Maria van der Hoef. Zij ondersteunden Suitbert financieel bij het aanschaffen van ornamenten. Zij zouden later begijnen in Delft worden. Overigens worden zij ook als steunpilaren voor pastoor Stalpaert genoemd. De groep van Makeblijde was reeds door diens voorganger Cornelis Duyst in 1598 gesticht. Het aantal maagden is onbekend. Op het Bagijnhof was een kloppenschool ingericht – wellicht geleid door kloppen van Purmerent – waar catechismusonderricht werd gegeven en pastoor Stalpaert had een koor van kloppen en schreef toneelstukken voor hen. De animositeit die er bij tijd en wijle bestond tussen de verschillende priesters op het Bagijnhof, had ook zijn weerslag op de groepen geestelijke maagden. Zo lijkt pastoor Stalpaert totaal geen toegang tot de aanhang van Purmerent gehad te hebben, terwijl hij het met de aanhang van Makeblijde tamelijk goed kon vinden.

Hierboven is al vermeld dat Suitbert in 1615 als rector van de gemeenschap van begijnen op het Bagijnhof en als rector van de zusters van het Sint-Agathaklooster was benoemd. Hij had dus niet alleen kloosterzusters, maar ook begijnen en geestelijke maagden onder zijn hoede. Elke groep had zijn eigen regels en karakteristieken. De zusters van Sint Agatha hadden de drie geloften van armoede, gehoorzaamheid en kuisheid als eeuwige geloften afgelegd en leefden binnen de kloostermuren bijeen. De begijnen legden enkel de tijdelijke geloften van gehoorzaamheid en kuisheid af en niet de gelofte van armoede. Zij konden hun persoonlijke bezittingen en rechten behouden en, hoewel ze op begijnhoven in eigen huizen bijeen woonden, konden zij zich betrekkelijk vrij in de wereld bewegen. Zij zetten zich net als de geestelijke maagden in voor de kerk en bepaalde maatschappelijk taken. En ze zijn ongetwijfeld ook betrokken geweest bij de vervaardiging van kerkelijke gewaden. De geestelijke maagden legden alleen de gelofte van kuisheid af en die gelofte werd in principe voor eeuwig gedaan, maar er was hieromtrent niets formeel geregeld. Zij hadden dus de meeste bewegingsvrijheid. Was het verschil tussen de kloosterzusters enerzijds en de begijnen en geestelijke maagden anderzijds nog wel zichtbaar en uit te leggen, tussen begijnen en geestelijke maagden was het onderscheid veel moeilijker. Bij de beschrijvingen van het Bagijnhof in Delft worden begijnen en geestelijke maagden vanaf de achttiende eeuw dan ook voortdurend door elkaar gehaald. Voor de priesters op het Bagijnhof was de situatie uiteraard wel duidelijk. Suitbertus zou in 1637 een nieuwe regel voor de begijnen maken. Zijn opvolgers hebben tot ver in de zeventiende eeuw nieuwe begijnen aangenomen.

5.5.2 Paramenten met borduurwerk door kloppen

Paramenten in de karakteristieke stijl van de eerste helft van de zeventiende eeuw, die door geestelijke maagden kunnen zijn gemaakt, zijn in Gouda niet (meer) te vinden. Het vroegste stuk, dat daar waarschijnlijk met de werkzaamheid van geestelijke maagden in verband kan worden gebracht, is het witte paramentenstel uit 1639-1640 (afb. 445-448). Dit technisch zeer

⁹¹⁹ Geertruid van Veen vertrok later naar de Maagden van den Hoeck te Haarlem.

doorwrocht stel markeert meteen een stijlverandering in de productie van de kloppen, die waarschijnlijk verband houdt met de stilistische beïnvloeding van geïmporteerde paramenten uit de Zuidelijke Nederlanden vanaf omstreeks 1650.⁹²⁰ In Delft zijn daarentegen meer werkstukken bewaard gebleven met het karakteristieke kleinschalige borduurwerk van bladeren en bloemen uit de eerste helft van de zeventiende eeuw.

Het gaat in Gouda en Delft om de volgende stukken:

In Gouda:

- *Een wit kazuifel met toebehoren, altaarantependium en vier kaarsenbankantependia, 1639 (antependium) (gedateerd), 1640 (kazuifel) (gedateerd) (afb. 445-448).*⁹²¹

In Delft:

- *Een wit communiebankkleed (= twee witte altaarantependia en vier witte kaarsenbankantependia) circa 1625 met gouden medaillons circa 1650, met basisstof circa 1725-1750,⁹²² en witte koorkap⁹²³ (circa 1625, blauwe aurifriezen en blauw schild⁹²⁴ circa 1750) (afb. 459-462 en 464-470).*
- *Een wit kazuifel (zogenaamd kazuifel van Stalpaert van der Wiele) met toebehoren en altaarantependium (rugkruis circa 1625-1650; borduursel toebehoren circa 1625; basisstof 1700-1725 (Spitzenmuster) (afb. 399 en 471).*⁹²⁵

⁹²⁰ Deze stijlverandering is bijvoorbeeld te zien in het kazuifel dat de Haarlemse Maagden van den Hoeck in 1662 vervaardigden voor apostolisch vicaris Boudewijn Catz (Utrecht, Museum Catharijneconvent BMH t129; bijlage XXIII, nr. 36; afb. 240 en 241) en in een serie kazuifels met eenvormig borduurwerk van grote bloemenranken, waarvan een kazuifel in de oud-katholieke kerk van Amsterdam het spectaculairste voorbeeld is: kazuifel (Utrecht, Museum Catharijneconvent BMH t128; bijlage XX, nr. 33; afb. 222 en 223); bloemenkazuifel met stola, kelkvelum en palla in de oud-katholieke kerk van de HH. Petrus en Paulus ('De Ooievaar') in Amsterdam (inv. nr. 5052-119 [kazuifel, stola, kelkvelum], inv. nr. 5052-1353 [palla]); kazuifel met toebehoren en antependia in de oud-katholieke kerk van de H. Maria Magdalena te Zaandam (inv. nr. 6288-46 [kazuifel, stola, manipel, kelkvelum, palladoos, palla, altaarantependium en vier kaarsenbankantependia]; hiervan in Museum Catharijneconvent [OKM t135a t/m e en OKM t141]: kazuifel, stola, manipel, kelkvelum, palladoos en palla); kazuifel met stola, manipel, kelkvelum, bursa, palla en altaarantependium in de oud-katholieke kerk van de HH. Fredericus en Odulphus in Leiden (inv. nr. 2538-44); koorkap met stola in de oud-katholieke kerk van de HH. Petrus en Paulus (Paradijs) in Rotterdam (inv. nr. 3718-75). Deze paramenten behoren dus waarschijnlijk tot de latere productie (1650-1700) van de Maagden van den Hoeck te Haarlem.

⁹²¹ Gouda, oud-katholieke kerk van Sint-Jan de Doper, inv. nr. 1978-81; kazuifel met toebehoren in bruikleen in Museum Gouda; bijlage XXIV, nr. 7; afb. 445-448. De Oud-Katholiek (Gouda-nummer), nr. 26, jrg. 50, 1934, p. 192 (met afb. kazuifel), p. 194; De Bodt 1987, p. 85 (met afb. kazuifel), p. 86; Van Eck 2007, p. 70-75 (afb. 43 [kazuifel]).

⁹²² Delft, oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula, inv. nr. 294-166; bijlage XXIV, nr. 3; afb. 459-462, 464-466. Voorloopige lijst, deel III, 1915, p. 34 (als: "Wit antependium met borduurwerk [midden XVII] in kleuren"); Cat. tent. Delft 1959, p. 15, bij nr. 30 (borduurwerk foutief gedateerd achttiende eeuw), afb. binnenzijde kaft achterin (liggend op communiebank).

⁹²³ Delft, oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula, inv. nr. 294-165; bijlage XXIV, nr. 2; afb. 467-470. Voorloopige lijst, deel III, 1915, p. 34; Cat. tent. Delft 1959, p. 15, bij nr. 30 (foutief gedateerd achttiende eeuw); De Beer 2018, p. 13-17, afb. 6 (koorkapschild 1625-1650).

⁹²⁴ Koorkapschild van lichtblauwe zijdedamast: Delft, oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula, bij inv. nr. 294-165.

⁹²⁵ Delft, oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula, inv. nr. 294-177; bijlage XXIII, nr. 35; afb. 399 en 471. Voorloopige lijst, deel III, 1915, p. 34 (borduurwerk foutief gedateerd in het laatste kwart der zestiende

- *Een rood kelkvelum, circa 1625 (afb. 443).*⁹²⁶
- *Een rode palladoos en palla, circa 1625 (afb. 444).*⁹²⁷

5.5.2.1 Gouda

De enige groep paramenten in Gouda die gewoonlijk met de werkzaamheid van kloppen in verband wordt gebracht is het witte stel van kazuifel met toebehoren, altaarantependium en vier kaarsenbankantependia, dat op het altaarantependium 1639 is gedateerd en 1640 op het kazuifel (vertikale kolom voorzijde onderaan) (afb. 445-448).⁹²⁸ Wat we zien zijn een schaalvergroting en een complexiteit, die nog niet eerder waren vertoond, kortom iets heel anders dan de borduurstijl van de eerste helft van de zeventiende eeuw die toch vooral met kleine motieven in symmetrische patronen een vlak probeerde te vullen. Het sluit eerder aan bij de ontwerpen die onder invloed van jezuiten in de zeventiende eeuw in Zuid-Nederland werden gerealiseerd. Zij voerden radicale vernieuwingen door in de barokke religieuze kunst. Ook de Maria-voorstelling op het altaarantependium (afb. 447) kan een verwijzing naar de jezuiten zijn. Het is een variant op de vermaarde Maria-icoon in de Sta Maria Maggiore te Rome, een wonderdadige afbeelding die vanaf de zestiende eeuw met name door de jezuiten via grafiek in West-Europa werd verspreid en die trouwens ook bij kloppen zeer populair was.⁹²⁹ De mogelijkheid kan niet helemaal worden uitgesloten dat dit paramentenstel uit de Zuidelijke Nederlanden is geïmporteerd door bemiddeling van de jezuiten die ook in Gouda aanwezig waren en meestal zelf uit het zuiden kwamen. Maar de enigszins onbeholpen uitvoering van de figuur van Maria met Kind maakt het toch logischer om voor een vervaardiging buiten het professionele circuit in de Noordelijke Nederlanden te pleiten. Te denken valt aan het Maagdenhuis of Kloppenhuys aan de Spieringstraat in Gouda.⁹³⁰ Daar werd rond 1628 onder supervisie van de jezuiten een kostschooltje opgericht (zie hierboven), waar meisjes werden opgevoed door minimaal acht geestelijke maagden of *'jezuietessen'* die zelf behoorden tot adellijke of zeer voorname families. Zelfs gereformeerde families lieten hun dochters op deze school onderbrengen. Bij dergelijke opleidingen hoorde les in borduurkunst tot de vaste

eeuw en omschreven als 'verknoeid'); De Oud-Katholiek (Delft-nummer), nr. 29-30, jrg. 47, 25 juli 1931, p. 235; Hermans 1939, p. 16 (met afb. 5: kazuifel), p. 17 (met afb. 6: detail kazuifel); Cat. tent. Delft 1959, p. 12 en 15, nr. 26 (borduurwerk kelkvelum foutief gedateerd zestiende eeuw); Verhoeven 2015, p. 329 (met afb.); De Beer 2018, p. 13-17, afb. 4.

⁹²⁶ Delft, oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula, inv. nr. 294-167. Voorloopige lijst, deel III, 1915, p. 34 (gedateerd in het laatste kwart der zestiende eeuw).

⁹²⁷ Delft, oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula, inv. nr. 294-168.

⁹²⁸ Gouda, oud-katholieke kerk van Sint-Jan de Doper, inv. nr. 1978-81; bijlage XXIV, nr. 7; afb. 445-448. Kazuifel met toebehoren in bruikleen in Museum Gouda te Gouda (objectnr. 20840a=e [kazuifel met stola, manipel, kelkvelum, bursa], object nr. 07636 [palla]). De Oud-Katholiek (Gouda-nummer), nr. 26, jrg. 50, 1934, p. 192; De Bodt 1987, p. 85-86; Van Eck 1994, p. 56-59, afb. 20 (kazuifel), afb. 21 (antependium); M. Abels 2009. In de Oud-Katholiek wordt als argument voor de vervaardiging van dit stel in Gouda de weergave van kievetsbloemen genoemd, die vrijwel alleen in de omgeving van Gouda zouden groeien. De Bodt schrijft het stel toe aan een professioneel atelier in Gouda. Het aanbrengen van dateringen op paramenten, in het bijzonder altaarantependia, is een eigenaardigheid van de oud-katholieke kerk van Gouda. Het levert een aantal ijkpunten op voor de vaststelling van de ouderdom van kerkgewaden in Noord-Nederland.

⁹²⁹ Moran 2015-2016, nr. 3, p. 144-158; Noreen 2005, p. 660-672; Noreen 2008, p. 19-37; De Beer 2017, p. 40-42.

⁹³⁰ M. Abels 2009, p. 34-35; Van der Linden 2009, p. 27.

onderdelen en zou een dergelijk groot en langdurig project misschien tot een goed einde gebracht kunnen zijn. Ook het kazuifel dat door de Maagden van den Hoeck te Haarlem in 1662-1663 voor apostolisch vicaris Boudewijn Catz werd gemaakt, laat bloemenpatronen zien die verwant zijn aan die op het kazuifel van Purmerent (afb. 240 en 241). De schaalvergroting die aansluit bij de Zuid-Nederlandse barok, is ook al zichtbaar op het altaarantependium uit de voormalige oud-katholieke kerk te Zaandam (afb. 449), voorzien van de datering '1645' en waarschijnlijk eveneens door geestelijke maagden vervaardigd.⁹³¹

Het Goudse kazuifel uit 1640 speelt een hoofdrol op het historiestuk van de H. Bernardus van Clairvaux die de hertog Willem van Aquitanië bekeert, in 1641 geschilderd door Wouter Crabeth II (1584-1644) (afb. 453).⁹³² Dit merkwaardige schilderij is in zijn geheel een gehistoriseerd groepsportret. Het is een votiefschilderij uit dankbaarheid voor een of meerdere bekeringen, die in de Hollandse Zending en waarschijnlijk door pastoor Pieter Purmerent zelf werden bewerkstelligd. Verschillende personen in de rechtergroep zijn de afgelopen jaren met meer of minder succes de een na de ander geïdentificeerd.⁹³³ Centraal staat uiteraard pastoor Purmerent als Bernardus van Clairvaux, gekleed in zijn pas verworven nieuwe kazuifel uit 1640 met de bijbehorende manipel over zijn linkerarm, terwijl hij de geconsacreerde hostie in de rechterhand houdt en de pateen in de linker. Rechts naast hem staat zijn assistent, waarin we Willem de Swaen herkennen, de pastoor van 'De Tol' (afb. 454). Hij houdt de kromstaf vast en draagt over zijn superplie de bij het kazuifel horende stola. Apostolisch vicaris Philippus Rovenius (titulair aartsbisschop van Philippi) staat links naast hem als de bisschop van Poitiers (afb. 455) met rode bisschopshandschoenen aan de handen en gehuld in een middeleeuwse koorkap, die ongetwijfeld ook 'naar het leven' is geschilderd.⁹³⁴ Dit gewaad van roodbrokaat

⁹³¹ Voormalige oud-katholieke kerk van de H. Maria Magdalena te Zaandam, inv. nr. 6288-44, nu bewaard in de oud-katholieke kerk van de HH. Nicolaas en Maria Magdalena te Krommenie; bijlage XXIV, nr. 19; afb. 449-451. Van Agt 1953, p. 161; Roethlisberger 1993, vol. I, p. 325, cat. 510, vol. II, afb. 693 (gravure Cornelis Bloemaert). De centrale voorstelling is vervaardigd naar een gravure van Cornelis Bloemaert uit 1633, ontworpen door Abraham Bloemaert, en moet O.L. Vrouw van Heiloo voorstellen. Het altaarantependium en de vier bijbehorende kaarsenbankantependia werden in 2016-2017 geconserveerd.

⁹³² Schilderij De heilige Bernardus van Clairvaux bekeert Willem van Aquitanië (Wouter Pietersz. Crabeth II, Gouda, 1641), Gouda, Museum Gouda, objectnr. 06741.

⁹³³ De Bodt 1987, p. 85-86 (met afb.); Van Eck 1987, p. 35-49; Van Eck 1994, p. 43-50, afb. 13, p. 174-185; Mijnlief 1999, p. 123 (met afb.); Van Eck 2007, p. 70-75 (met afb. 41 [schilderij] en 43 [kazuifel]), p. 229, plaat V (schilderij); P. Abels 2002, p. 442-443 (met afb.), p. 463-465; Ackermans 2004, p. 90-91; Prak 2005, p. 213-214; Dudok van Heel 2008, p. 122-123; M. Abels 2009, p. 123-127 (met afb. schilderij en kazuifel) (schilderij ten onrechte omschreven als altaarstuk); Van der Linden 2009, p. 31 (afb. schilderij); M. Abels 2010, p. 102-106 (met afb. schilderij, ten onrechte omschreven als altaarstuk, en afb. kazuifel); M. Abels 2011, p. 11-12 (met detail schilderij, ten onrechte omschreven als altaarstuk); Brasjen – Mudde 2018, p. 125; Lenarduzzi 2019, p. 156-157 (afb.), p. 158, noot 33.

⁹³⁴ Over de identificatie van deze figuur verschillen de meningen. Ten onrechte beweren Van Eck (in 1987, p. 35-49, en in 1994, p. 43-50, p. 178), P. Abels (2002, p. 442-443) en M. Abels (in 2009, p. 125, in 2010, p. 102-106, en in 2011, p. 11-12) dat Adriaan Bogaert, de tweede assistent van pastoor Purmerent, is afgebeeld als bisschop van Poitiers. Behalve dat er geen portret bekend is van deze priester, is het niet logisch dat hij als bisschop en dus hoger in rang dan Purmerent zou zijn afgebeeld op dit grondig doordachte schilderij. In belangrijkheid kwam Adriaan Bogaert pas op de derde plaats, na Purmerent en De Swaen. De gelaatstrekken, het kalend hoofd en de snor met korte baard van de bisschop komen daarentegen wel overeen met die van Rovenius op latere leeftijd. In rang is hij vergelijkbaar met de bisschop van Poitiers. Dudok van Heel heeft het mijns inziens dan ook bij het rechte eind door de bisschop te identificeren met Philippus Rovenius. Hij stelt dat het schilderij de eenheid van de zending toont in een geloten hiërarchie, die overigens de praktijk niet dekte. Dudok van Heel 2008, p. 122-123.

met geborduurde aurifriezen en een vergulde agraaf met rode steen heeft misschien eveneens tot de erfenis van de Goudse kloosters behoord.

De tweede en derde vrouw van rechts aan de rechterzijde achter de geestelijken moeten waarschijnlijk geïdentificeerd worden met geestelijke maagden, herkenbaar aan de witte kloppentip op het hoofd met daarover een zwarte doek.⁹³⁵ De tweede van rechts is mogelijk Marritgen Gerrits Vermeij (afb. 456), die in het huis van haar vader Gerrit Vermeij woonde ten noorden van het koor van de middeleeuwse Janskerk in Gouda.⁹³⁶ Hier had Pieter Purmerent enige tijd gewoond na zijn komst in Gouda en in dit huis droeg Willem de Swaen regelmatig de mis op. Ook de jonge vrouw achter Purmerent kan een geestelijke maagd zijn geweest. Een röntgenfoto laat op haar hoofd namelijk eveneens een kloppentip zien.⁹³⁷ Andere vragen blijven open. De vrouw geheel rechts, gekleed in groengele zijden jurk, is geen geestelijke maagd. Daarvoor is zij te werelds gekleed en bovendien draagt zij haar haar los zonder hoofdbedekking.⁹³⁸ Zij kijkt als enige de beschouwer aan. Is zij opdrachtgeefster of schenkster van het schilderij of heeft zij een groot aandeel gehad in de vervaardiging van het kazuifel met zijn toebehoren?⁹³⁹ Of is zij de echtgenote van de bekeerling uiterst links?⁹⁴⁰ Zijn de afgebeelde geestelijke maagden misschien de aristocratische leidsters jezuïetessen van het Maagdenhuis aan de Spieringstraat? En hebben zij de supervisie gehad over de vervaardiging van het witte gewadenstel, in het kazuifel waarvan Purmerent hier poseert?⁹⁴¹

De linkergroep op het schilderij rond de hertog van Aquitanië is tot nu toe grotendeels buiten beschouwing gebleven.⁹⁴² Ook hier is duidelijk te zien dat het grotendeels om gehistoriseerde portretten gaat, waarschijnlijk met uitzondering van Willem van Aquitanië zelf, die te geïdealiseerd is weergegeven en minder individuele trekken heeft, mogelijk om de beschouwer een mogelijkheid tot persoonlijke identificatie te geven.⁹⁴³ De meest opvallende figuur, de man geheel links met gepluimde hoed, is te identificeren met Florentius Schoonhovius of Floris van

⁹³⁵ Van Eck 1994, p. 178; Dudok van Heel 2008, p. 123; Abels 2009, p. 126; Van der Linden 2009, p. 31. Dudok van Heel meent in beide oudere vrouwen de cohters van de syndicus Oudevelt, Catharina [...-1658] en Hillegont [...-1669] te herkennen, die tegen de vijftig liepen. Zij woonden zeer waarschijnlijk als kloppen bij Purmerent aan de Gouwe.

⁹³⁶ M. Abels 2009, p. 127, en 2010, p. 102-106, en 2011, p. 11-12.

⁹³⁷ Van Eck 1994, p. 178; M. Abels 2009, p. 126, en 2010, p. 102-106, en 2011, p. 11-12.

⁹³⁸ Van Eck 1994, p. 178; Ackermans 2004, p. 90-91 (Ackermans vindt de vrouwen op de achtergrond te weelderig gekleed om kloppen te kunnen voorstellen); P. Abels (2002, p. 442), Prak (2005, p. 213-214) en M. Abels (2009, p. 125-127) zijn van mening dat zij eveneens geestelijke maagd is en dat de vier vrouwen aan de rechterzijde dus allen geestelijke maagden zijn. Prak stelt dat zij als grote steun voor de priesters in de Republiek, doelbewust direct achter de priesters zijn geschilderd.

⁹³⁹ Van Eck 1994, p. 178; M. Abels 2009, p. 124; M. Abels 2010, p. 102-106; M. Abels 2011, p. 11-12. Van Eck trekt met de plaatsing van beide figuren aan de zijanten van het schilderij een parallel met de voorreformatische traditie om schenkersechtparen op de zijluiken van altaarstukken af te beelden.

⁹⁴⁰ Van Eck 1994, p. 178.

⁹⁴¹ M. Abels 2009, p. 124; M. Abels 2010, p. 102-106; M. Abels 2011, p. 11-12; Lenarduzzi 2019, p. 158 (zij stelt dat Goudse kloppen waarschijnlijk het gewadenstel hebben gemaakt).

⁹⁴² Van Eck 1994, p. 178-179 (hij is van mening dat Willem van Aquitanië zelf duidelijk een geïdealiseerd type is, maar de figuren die hem ondersteunen wel portretmatige trekken hebben, met als meest opvallende figuur de fleurig geklede man links met een veer op zijn hoed. Van Eck veronderstelt dat hij mogelijk de echtgenoot was van de vrouw in de gele jurk geheel rechts en dat zij beiden de financiers van het schilderij waren. Tot een verdere identificatie komt hij niet); Dudok van Heel 2008, p. 123 (hij stelt dat ook de groep rond Willem van Aquitanië portretten lijkt te bevatten, maar kan ze nog niet duiden).

⁹⁴³ Van Eck 1994, p. 178; Van Eck 2007, p. 73.

Schoonhoven (Gouda, 1594-1648), rechtsgeleerde en Latijns dichter uit een voornaam Gouds geslacht.⁹⁴⁴ De gravure voorin zijn emblematabundel⁹⁴⁵, die hem op vierentwintigjarige leeftijd toont (afb. 458), heeft als basis gediend voor het miniatuurportret van hem uit circa 1700-1732 door Arnoud van Halen in het Panpoeticon Batavum (afb. 457)⁹⁴⁶, en vertoont een frappante gelijkenis met de op het schilderij afgebeelde metgezel van de hertog van Aquitanië. Net als het grootste deel van de Goudse protestanten behoorde Floris van Schoonhoven tot de remonstranten. De stadsregering van Gouda was tot 1619 hoofdzakelijk remonstrants en gematigd / libertijns. Toen de remonstranten bij de bestandstwisten met de contraremonstranten in 1619 het onderspit delfden en in het kielzog daarvan het klimaat in Gouda verhardde, deed hem dat waarschijnlijk in 1624 op dertigjarige leeftijd overgaan tot het katholicisme, nog geeneens om een theologisch inzicht, maar omdat hij de onenigheid tussen de protestanten beu was en de eendracht van de oude kerk zocht.⁹⁴⁷ Hij behoorde tot de parochie van Purmerent, die ongetwijfeld de bekering zal hebben uitgevoerd. Als de jonge vrouw geheel rechts inderdaad de echtgenote van Floris is, dat moet het gaan om Annetgen (of Anna) Thomasdochter van Haestrecht ([...]-1648?), met wie hij in 1616 in het huwelijk trad. Zij kregen vier kinderen⁹⁴⁸: op 26 oktober 1620 een zoon Jacob, die acht dagen later overleed, op 21 februari 1622 een dochter Margrieta, op onbekende datum een dochter Agniesgen en op 27 september 1624 een zoon Jacob Florisz.

Dit betekent dat de drie jongemannen op het schilderij achter Willem van Aquitanië in elk geval niet de kinderen van Floris van Schoonhoven zijn. Ook de bekering van Schoonhovius kan, als zij inderdaad in 1624 plaats had, niet de directe aanleiding voor de vervaardiging van het schilderij in 1641 zijn geweest. Mogelijk geeft de groep een overzicht van personen die persoonlijk door Pieter Purmerent gedurende zijn pastoraat vanaf 1615 in Gouda werden bekeerd, een weergave van zijn wapenfeiten als het ware.⁹⁴⁹ Rovenius, die op het schilderij

⁹⁴⁴ Köhler 1995, p. 758-763; P. Abels 2002, p. 485. Floris van Schoonhoven, geboren te Gouda uit een van de voornaam families aldaar, was de zoon van Dirck Jacobsz Schoonhoven (een vriend van Hugo de Groot), in 1612 burgemeester, en van Niesje Verharst, dochter van Floris Verharst, schepen in 1569 en burgemeester in 1579. Hij doorliep de Latijnse school bij Wilhelmus Traudenius in Gouda en studeerde daarna vanaf 1611 filosofie en rechten in Leiden. Tijdens zijn studie in Leiden bezorgde hij zijn twee enige dichtwerken: *Poemata antehac non edita* (Leiden, Busson, 1613) en *Emblemata partim Moralia, partim etiam Civilia* (Gouda 1618). Hij werkte als advocaat in Gouda en was enige tijd dijkgraaf van de Krimpenerwaard. Deze laatste functie verloor waarschijnlijk, volgens Abels, vanwege zijn overgang naar het katholicisme. Van huis uit Arminiaans van gezindte, liet Floris zich omstreeks 1624 door pastoor Petrus Purmerent bekeren tot het katholicisme.

⁹⁴⁵ Florentius Schoonhovius (s.l., s.n., 1618-1650), Amsterdam, Allard Pierson (UvA), signatuur OTM: Pr. K 678. Florentius Schoonhovius, *Emblemata. Partim Moralia partim etiam Civilia*, Gouda 1615.

⁹⁴⁶ Amsterdam, Rijksmuseum, SK-A-4568.

⁹⁴⁷ Walvis, Goudsche katolieke kerk-zaaken (1525-1712), ed. Abels 2012, p. 313; Kooi 2012, p. 130-174 (Converts and Apostates); Seaman 2012, p. ; P. Abels 2002, p. 485; Lenarduzzi 2019, p. 311. Vreemd genoeg leggen P. Abels en Lenarduzzi geen verband tussen de door hen genoemde bekering van Schoonhovius (P. Abels, p. 485 en Lenarduzzi, p. 311) en het schilderij van de Bekering door Bernardus van Clairvaux (P. Abels, p. 442-443, p. 463-465 en Lenarduzzi, p. 156-157, p. 158).

⁹⁴⁸ Geselschap 1990, nr. 3, p. 56-59; P. Abels 2006, p. 21 (hij noemt slechts drie kinderen: een zoon en twee dochters).

⁹⁴⁹ Van Eck stelt dat met de komst van een nieuwe generatie priesters na 1620 een nieuwe bekeringsoffensief werd gelanceerd en dat er om dit te ondersteunen vaak schilderijen met een bekeringsmotief werden besteld, zoals de Roeping van Mattheus en de Ongelovige Thomas. Van Eck 2007, p. 67-77. Ongeveer een jaar na de dood van de Delftse pastoor Joannes Stalpaert van der Wiele (1579-1630) schreef een van zijn geestelijke maagden, Wilhelmina Reeck (dochter van Pieter van Veen [1563-1629] en Jacobmina van Ruyven, en nichtje van Agathavan Veen) zijn levensverhaal, *De liefde ende patienti Christi* genaamd. Daarin was een prominente

aandachtig de scène gadeslaat, was bijzonder geïnteresseerd in bekeringen en zag de grote polemische en propagandistische waarde ervan, net als Purmerent trouwens. Spraakmakende bekeringen van personen uit de elite, zoals Floris van Schoonhoven, waren uiteraard favoriet. In 1638 rapporteerde Rovenius nog trots dat in de Hollandse Zending bijna 3500 zielen tot het katholicisme bekeerd waren.⁹⁵⁰ Na 1619 bevonden zich daaronder vele gewezen Arminianen. Zelfs kinderen van Arminianen werden rond 1620 in Gouda bekeerd, bijvoorbeeld door de jezuïet Petrus Maillart.⁹⁵¹ En ook kloppen waren zeer actief in het bekeringswerk.⁹⁵²

Maar de concrete aanleiding voor deze geschilderde pas op de plaats blijft onbekend. In 1640 was Purmerent dertig jaar priester en dat was meestal geen aanleiding voor een groot feest, zoals dat in 1660 bij zijn gouden priesterfeest werd gevierd.⁹⁵³ Hij was in 1640 eveneens vijftwintig jaar pastoor van Gouda, maar dat was veel minder belangrijk dan een verjaardag van de priesterwijding. Het is dus evenmin zeker voor welke gelegenheid het witte kazuifel met zijn toebehoren werd vervaardigd.⁹⁵⁴ Er was wel meerdere jaren aan gewerkt: het altaarantependium is gedateerd '1639', het kazuifel zelf '1640'. Het schilderij, dat in 1641 werd voltooid, was in elk geval feestelijk bedoeld. Bekeringswerken waren werken van naastenliefde en als zodanig redenen tot dankbaarheid en vreugde.

Het witte paramentenstel van Pieter Purmerent werd, evenals de laatmiddeleeuwse koorkappen bij Willem de Swaen, door middel van een schilderij ingezet als materieel middel ter versterking van de identiteit en als propaganda van de (plaatselijke) katholieke kerk. Paramenten speelden een belangrijke rol. Zij vormden krachtige symbolen die met hun sacrale karakter zowel het ritueel zelf als de autoriteit van de priester onderstreepten.⁹⁵⁵ Met veel historisch besef en gevoel voor traditie werden de kerkgewaden ingezet als middel tot identificatie: Purmerents nieuwe barokke kazuifel werd door hemzelf, die nog in het leven stond, gedragen en de prereformatorische koorkappen door de vaders van de Nederlandse kerk: Willibrordus en Bonifatius. De schilderijen en paramenten geven ook een beeld van het zelfbewustzijn van de Goudse pastoors in deze eerste bloeiperiode van de katholieke kerk na de reformatie. Daarnaast laat het zien hoezeer de historische en contemporaine textielkunst door hen werd gewaardeerd. Zij lieten hun mooiste paramenten op het schilderslinnen vastleggen, zodat deze permanent in hun huiskerken te zien waren.

plaats ingeruimd voor de lange lijst bekeerlingen van Stalpaert. Lenarduzzi 2019, p. 68-69. Het Utrechts Archief, Archief Apostolische vicarissen van de Hollandse Zending, toegang 1003, inv. nr. 109. Hensen 1929, p. 321-349.

⁹⁵⁰ Kooi 2012, p. 134, p. 154.

⁹⁵¹ Kooi 2012, p. 169.

⁹⁵² Kooi 2012, p. 160-164.

⁹⁵³ Walvis, Goudsche katolieke kerk-zaaken (1525-1712), ed. Abels 2012, p. 192. Het gouden priesterfeest werd eigenlijk op 6 januari 1661 gevierd.

⁹⁵⁴ In het kerkarchief van Gouda is niets opgetekend over een jubileum.

⁹⁵⁵ Miller 2014, p. 178; Lugtigheid 2021, p. 53.

5.5.2.2 *Delft*

Een reconstructie van de geschiedenis van het witte stel van koorkap, twee altaarantependia en vier kaarsenbankantependia uit circa 1625 in Delft (afb. 459-462 en 464-470) is in de vorige paragraaf reeds geschetst. De geborduurde randen van opstaande bloemen op de antependia en de koorkap en de schuin geplaatste bloemen in de hoeken zijn typerend voor de borduurstijl van de eerste helft van de zeventiende eeuw en in dit geval waarschijnlijk door geestelijke maagden vervaardigd (afb. 459-460, 466-468). Evenzo de bloemen op het koorkapschild (afb. 469), die hun oorspronkelijke bonte kleuren hebben bewaard. De bloemen, waaronder viooltjes en distelbloemen, kunnen een bijzondere symbolische betekenis hebben, alhoewel die in verschillende zeventiende-eeuwse bronnen nogal verschilt.⁹⁵⁶ De veel voorkomende tulp figureert regelmatig in de contemporaine kloppengrafiek, maar een hele specifieke betekenis is daar niet uit af te leiden, behalve het exotische karakter ervan. De bloem was rond 1625, kort nadat zij voor het eerst was ingevoerd, uitermate populair in Noord-Nederland. Dit leidde tot een ‘tulpomania’ en tot waanzinnige speculaties in tulpenbollen. De geborduurde engelen, een paar met de lijdenswerktuigen, een paar met bazuinen (afb. 461-462 en 464-465), zijn kwalitatief goed uitgevoerd. Alhoewel een exact voorbeeld voor deze borduursels nog niet is gevonden, komen zij dicht in de buurt van engelen door Maerten de Vos in Antwerpen (circa 1570-1600), gegraveerd door Philips Galle, bijvoorbeeld die op de gravure van H. Drie-eenheid uit circa 1570-1600 (afb. 463).⁹⁵⁷ Vanwege het verband met de middeleeuwse paramenten ligt het voor de hand dat dit witte stel voor de kerkruimte van Suitbert Purmerent is gemaakt.

De lege medaillons van reliëfborduursel in gouddraad op beide antependia zijn stilistisch gezien te plaatsen rond 1650. Zij zijn toen vermoedelijk uit professionele ateliers in Zuid-Nederland geïmporteerd met een andere, die op de rugkruisen van vier zeer eenvoudige barokke kazuifels werden geapliceerd (afb. 506, 509, 512 en 514) (zie paragraaf 5.6.2). De voorstellingen in de medaillons zijn niet bewaard gebleven, maar kunnen de Verrijzenis en Hemelvaart van Christus als thema hebben gehad.

Bij het nieuwe rode kazuifel dat rond 1625 werd samengesteld met behulp van laatmiddeleeuwse stof afkomstig van de verknijpte rode koorkap, werd waarschijnlijk door Delftse kloppen of een professioneel atelier een nieuw stel toebehoren in barokke stijl gemaakt, bestaande uit kelkvelum (afb. 443), palladoos en palla (afb. 444). Ook hiermee sloot men aan bij een praktijk die in het begin van de zeventiende eeuw gebezigd werd: nieuwe accessoires die bij middeleeuwse paramenten of paramenten met middeleeuwse basisstoffen werden gevoegd, uitgevoerd met rijk borduurwerk in barokke trant, dat men blijkbaar niet vond detoneren met het middeleeuwse materiaal (zie paragraaf 3.2.4.4).

En dan is er het kazuifel, dat traditioneel als ‘Kazuifel van Stalpaert van der Wiele’ wordt betiteld (afb. 399).⁹⁵⁸ Voor deze benaming komt nu nog alleen het rugkruis eventueel in aanmerking, want de basisstof van het kazuifel met het bijbehorende toebehoren en altaarantependium (afb. 471) dateert uit het begin van de achttiende eeuw en is uit Frankrijk

⁹⁵⁶ Verheggen 2020, p. 67-86.

⁹⁵⁷ Gravure H. Drie-eenheid (Maerten de Vos [ontwerp] en Philips Galle [gravure en uitgave], 1574), Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België (KBR), S.I 1453. Van Eck 200, p. 33, afb. 11.

⁹⁵⁸ Pas sinds de twintigste eeuw (1939?). Bijlage XXIII, nr. 35.

afkomstig. Dit soort patronen met fantasiebloemen, zogenaamde ‘Spitzenmuster’, waren erg populair in West-Europa. Het borduurwerk in het eerste kwart van de achttiende eeuw op de nieuwe stof werd overgezet. In paragraaf 4.2.5.7 is al ingegaan op de verwantschap tussen het borduurwerk van het rugkruis en het borduurwerk van het kazuifel van apostolisch vicaris Boudewijn Catz (1662-1663)⁹⁵⁹, dat de Maagden van den Hoeck te Haarlem in 1662 voor hem hadden gemaakt en de voorbeelden hiervoor die teruggaan op gravures van Pieter Soutman (ca. 1580-1657; werkzaam vanaf ongeveer 1616). Ook is toen geopperd dat het borduurwerk van het rugkruis op het kazuifel van Stalpaert van der Wiele ofwel in zijn geheel werd aangeleverd door de Maagden van den Hoeck, ofwel werd gemaakt door geestelijke maagden in Delft die het vak bij de Haarlemse maagden hadden geleerd. Er waren namelijk vele uitwisselingen tussen de Delftse en Haarlemse kloppen. Cornelia Jans van Duynevelt uit Delft was bijvoorbeeld lid van de kloppenvergadering van pastoor Stalpaert, maar maakte na enige tijd de overstap naar Haarlem. Haar ouders, Jan Arentz en Maria Claes van Duynevelt runden de brouwerij ‘De Verkeerde Werelt’, waar Stalpaert van 1612 tot 1616 zijn eerste huiskerk had ingericht. Zij waren het ook die aan Stalpaert een groot huis met kerk op het Bagijnhof ter beschikking stelden, met ‘*freie ornamenten*’.⁹⁶⁰

Hoe dit ook zij, er bestaat een nogal groot tijdsverloop tussen de tijd dat Stalpaert van der Wiele pastoor in Delft was (1612-1630) en dus het kazuifel voor hem gemaakt zou moeten zijn, en het jaar van de vervaardiging van het kazuifel van Catz (1662). Het is natuurlijk heel goed mogelijk dat men de gravures van Soutman in Haarlem bewaarde voor allerlei opdrachten en dat er dus gedurende langere tijd uit de voorraad werd geput. Of het Delftse kazuifel is toch niet voor Stalpaert gemaakt, maar ongeveer dertig jaar later tot stand gekomen. Zo is de iconografie van de voorstellingen op het rugkruis niet helemaal goed in overeenstemming te brengen met de Delftse pastoor. De voorstelling van Cecilia, patrones van de muziek, kan verwijzen naar Stalpaerts muzikale belangstelling en zijn werk als componist van religieuze liederen. Daarentegen heeft de evangelist Johannes op het eerste gezicht geen relatie met Stalpaert. Zijn voornaam was weliswaar Johannes, maar die ging terug op Johannes de Doper en niet Johannes de Evangelist. Los van dit alles zou het ook kunnen dat dit rugkruis het restant is van het kazuifel van het hierboven besproken nieuwe witte paramentenstel dat de geestelijke maagden in de periode rond 1625 voor de Hippolytuskerk op Het Bagijnhof maakten (afb. 459-462 en 464-469), onder meer met gebruikmaking van de middeleeuwse aurifriezen op de koorkap. Pastoor Stalpaert van der Wiele zou het dan nog gedragen kunnen hebben, ofschoon dan wel in de kerk van Suitbert Purmerent en niet in zijn eigen gebedsruimte. Er zijn kortom nogal veel incongruenties in het verhaal van het kazuifel van Stalpaert. Ook wordt het kazuifel pas als zodanig betiteld in de loop van de twintigste eeuw (na 1959), daarvoor niet.⁹⁶¹ Waarschijnlijk

⁹⁵⁹ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t129a. Bijlage XXIII, nr. 36.

⁹⁶⁰ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH Warm h92B13, f. 241v. Spaans 2012, CD met transcripties, deel I, f. 241v.

⁹⁶¹ In de Voorloopige lijst (deel III, 1915, p. 34) wordt het kazuifel genoemd: ‘Kazuifel van zilverlaken, Lodewijk XIV, met verknoeid borduurwerk (XVIId?)’; in de Oud-Katholiek (nr. 29-30, jrg. 47, 25 juli 1931, p. 235) wordt over het paramentenstel, waar het kazuifel deel van uitmaakt, gezegd: ‘Daar hebt ge vervolgens een prachtig stel van zilverlaken, waarvan vooral het kazuifel, met schitterend geborduurd kruis, de aandacht trekt. In de “Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst”, deel III, lezen we, dat dit borduurwerk verknoeid is. Ik geloof niet, dat dit juist is. Het is wel sterk beschadigd. Maar ik ken me vergissen. Dit stel is rijk met parels bewerkt.’; Hermans (1939, p. 16) zegt in 1939 over het kazuifel: ‘De

hebben we hier opnieuw te maken met een mystificatie. Het lijkt erop dat Hermans in 1939 onbewust aan de naamgeving van het kazuifel heeft bijgedragen door bij de beschrijving van de paramenten in de oud-katholieke kerk van Delft te stellen: *'Hoewel niets met zekerheid bekend is, is het toch, blijkens de jaartallen, aannemelijk, dat Stalpaert verschillende van deze gewaden gebruikt heeft'*.⁹⁶²

Hoewel het niet precies bekend is voor welke huiskerk bovengenoemde paramenten precies zijn vervaardigd, schijnt Suitbert er wel meer inspanningen voor verricht te hebben. In de voortdurende competentiestrijd tussen hem en pastoor Stalpaert snijdt Purmerent op zeker moment bij de apostolische vicaris de bevoegdheid om paramenten te wijden aan.⁹⁶³ Hij wilde die bevoegdheid zelf verkrijgen, terwijl de volmacht hiervoor gewoonlijk door de apostolisch vicaris aan de pastoor of aarts priester werd verleend. Men heeft dit wel afgedaan als een extra speldenprik in het conflict, maar het is zeker niet ondenkbaar dat dit door praktische overwegingen was ingegeven, omdat Purmerent inderdaad intensief met de paramenten bezig was. Ook in Delft moet de persistentie om de middeleeuwse erfenis zo lang mogelijk in gebruik te houden, te maken hebben gehad met het intact houden van de banden met de oude kerk en dus met het doorzetten van de continuïteit. In Delft en Gouda ging dit proces door tot ver in de achttiende eeuw.

5.6 De veranderingen rond 1650: import uit de Zuidelijke Nederlanden

Het witte paramentenstel dat in 1639-1640 voor Pieter Purmerent werd vervaardigd en het witte antependium uit Zaandam uit 1645 kunnen stilistisch als een Noord-Nederlandse opmaat gezien worden naar de tweede helft van de zeventiende eeuw. Wie kon in Noordwest-Europa ongevoelig blijven voor de overweldigende beeldcultuur van de de jezuiten en meer bijzonder de vertaling die hieraan door Peter Paul Rubens en Anthonie van Dijck werd gegeven? De meisjes en vrouwen van de door jezuiten geleide school aan de Spieringstraat in Gouda, die waarschijnlijk verantwoordelijk waren voor het stel van Purmerent, in elk geval niet.

Ook de Maagden van den Hoeck te Haarlem stapten in de tweede helft van de zeventiende eeuw langzaam over op ontwerpen die aansloten bij de nieuwe ontwikkelingen. Het kazuifel dat zij

lichtend-blijde stemming van de Kerk op Paaschdag vindt haar weerklank in het witte, met zilverdraad doorweven, kazuifel van afb. 5'; in de tentoonstellingscatalogus Kunstschat van de Oud-Katholieke kerk te Delft (1959, p. 12 en 15, cat. nr. 26) staat: 'EEN GROOT EN TWEE KLEINE ANTEPENDIA van goud en zilverbrocaat met fond van crème damast en groene ingeweven contouren. Omstreeks 1720. KAZUIFEL van hetzelfde materiaal met in door parelen gehooft borduurwerk de Verrijzenis, Johannes de Evangelist en de H. Cecilia.'. Pas vanaf 2010 wordt het kazuifel in de literatuur als 'kazuifel van Stalpaert van der Wiele' betiteld: Schade van Westrum 2010, p. 56: 'Van het kazuifel van Stalpaert van der Wiele (zie pag. 58) is het rond 1640 geborduurde kruis, waarin gouddraad, goudkant en glasparels verwerkt zijn, behouden gebleven. De basisstof van zijdedamast is in de 18^e eeuw vervangen.'; Verhoeven 2015, p. 326: afb. met bijschrift: 'Johannes Stalpart van der Wiele was van 1612 tot zijn dood in 1630 pastoor in Delft. De kazuifel die hij droeg is bewaard gebleven in de Oud-Katholieke Kerk op het Bagijnhof'.

⁹⁶² Hermans 1939, p. 16-19.

⁹⁶³ Mensink 1958, p. 150.

voor apostolisch vicaris Boudewijn Catz maakten, is een soort mengvorm van de oude en nieuwe vormen.⁹⁶⁴ De kolommen op het kazuifel laten nog steeds, als een allerlaatste stuip trekking, de middeleeuwse dispositie van heiligenfiguren boven elkaar zien, terwijl de rest van het oppervlak van het kazuifel geheel voorzien is van een rijk patroon van kleurige bloemen.⁹⁶⁵ Bij dit kazuifel sluit een serie gelijkvormige kazuifels met toebehoren aan, voornamelijk nog bewaard in oud-katholieke kerken, waarvan met name de rugkruisen en kolommen een decoratie van ranken met grote gekleurde bloemen hebben gekregen. Het figurale borduurwerk is geheel verdwenen en heeft plaats gemaakt voor een enkele symbolische voorstelling in het hart van een rugkruis, zoals een pelikaan met jongen.⁹⁶⁶

Ook zijn er aanwijzingen dat kloppen zich bezig hielden met het kralenstikken. Een samengestelde koorkap uit de statie van St.-Bernardus in den Hoeck te Haarlem, die wat de basisstof betreft uit het midden van de achttiende eeuw dateert, is voorzien van een schild en aurifriezen bestikt met symmetrisch uitgevoerde bladranken van kralen en bloemen die stilistisch in de tweede helft van de zeventiende eeuw kunnen worden geplaatst (afb. 234 en 235).⁹⁶⁷ Centraal op het schild staat een geborduurde voorstelling van de Presentatie van Maria in de Tempel (afb. 236), ontleend aan een gravure door Hiëronymus Wierix (1553-1619) voorin het kloppenboek van Heribert Rosweyde uit 1626 (afb. 266).⁹⁶⁸ Gevoegd bij de iconografie en pedigree van dit gewaad, kan een vervaardiging van de kralendecoratie door de Maagden van den Hoeck niet worden uitgesloten. De gedachte gaat dan ook meteen uit naar het paramentenstel, bestikt met kralen, uit circa 1650 in de Paradijkskerk te Rotterdam, van

⁹⁶⁴ Kazuifel Boudewijn Catz (Museum Catharijneconvent BMH t129), oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van Sint-Bernardus in den Hoeck te Haarlem.

⁹⁶⁵ Het gebruik van bloemen in de decoratie van paramenten schijn in Frankrijk geïntroduceerd te zijn. In 1608 publiceerde de kunstenaar en graveur Pierre Vallet in Parijs zijn florilegium *Le Jardin du très Chrestien Henri IV*. Sommige afbeeldingen in zijn boek waren weergaven van door de koninklijke tuinman Jean Robin gekweekte bloemen, speciaal voor gebruik door borduurwerkers en zijdevevers. Vallet noemde zichzelf 'brodeur ordinaire' van de koning en droeg zijn boek op aan Maria de Medici, echtgenote van Hendrik IV, en kort daarna regentes voor haar zoon Lodewijk XIII. Haar passie voor zowel bloemen als borduurkunst was bekend. Naar men zegt, was zij het die in Frankrijk de mode startte voor borduurwerk gebaseerd op naturalistische bloemen. Johnstone 2002, p. 90-92.

⁹⁶⁶ Kazuifel in Museum Catharijneconvent te Utrecht (BMH t128), afkomstig uit de rooms-katholieke statie van Sint-Bernardus in den Hoeck te Haarlem (bijlage XX, nr. 33; afb. 222 en 223); kazuifel met kelkvelum en palla in de oud-katholieke kerk van de HH. Petrus en Paulus ('De Ooievaar') in Amsterdam (inv. nr. 5052-119 [kazuifel, kelkvelum], inv. nr. 5052-1353 [palla]) (oorspronkelijk afkomstig uit de in 1952 opgeheven oud-katholieke kerk van de HH. Johannes en Willibrordus aan de Brouwersgracht te Amsterdam); kazuifel met stola, manipel, kelkvelum, palladoos en palla in Museum Catharijneconvent te Utrecht (OKM t135a t/m e en OKM t141), afkomstig uit de voormalige oud-katholieke kerk van de H. Maria Magdalena te Zaandam, bijbehorende altaarantependium en vier kaarsenbankantependia in de oud-katholieke kerk van de HH. Nicolaas en Maria Magdalena te Krommenie (inv. nr. 6288-46); kazuifel met stola, manipel, kelkvelum, bursa, palla en altaarantependium in de oud-katholieke kerk van de HH. Fredericus en Odulphus te Leiden (inv. nr. 2538-44); koorkap met stola in de oud-katholieke kerk van de HH. Petrus en Paulus (Paradijs) te Rotterdam (inv. nr. 3718-75).

⁹⁶⁷ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t624. Zie bijlage, nr. XX, nr. 38; afb. 234-236.

⁹⁶⁸ Heribert Rosweyde, *Het leven der HH. maeghden die van Christus tijden tot deze eeuw in den salighen staet der suyverheydt inde werelt gheleeft hebben, met een cort tractaet vanden maeghdelycken staet*, Antwerpen, bij Jan Cnobbart, 1626.

oorsprong de kloppenkerk van Bernardus Hoogewerff. Met name het bijbehorende altaarantependium is van grote klasse (afb. 59).⁹⁶⁹

Tegelijkertijd startte vanaf ongeveer 1650 de import vanuit de Zuidelijke Nederlanden.⁹⁷⁰ Het Zuid-Nederlandse borduurwerk wordt gekenmerkt door dik reliëfborduursel in zijde- en vooral gouddraad. De grootschalige barokke ontwerpen, gecombineerd met een grote regelmaat in uitvoering konden alleen het werk zijn van een professioneel atelier. Zeker de verwerking van gouddraad op deze manier en op deze schaal vereiste een eigen techniek en scholing. In Vlaanderen bestonden al sinds het einde van de zestiende eeuw paramentenateliërs die de tijdens het calvinistische intermezzo kaalgeslagen kerken voorzagen van barokke textilia die beantwoordden aan de grootse ontwerpen van Rubens en Van Dijck. Antwerpen en Lier waren in de zeventiende eeuw de belangrijkste centra voor borduurwerk. De bedrijfstak raakte in de achttiende eeuw geleidelijk in verval. In 1755 werden in Antwerpen nog slechts vijf zelfstandige borduurwerkers en een kazuifelmaker geteld.⁹⁷¹ In de kerken in het huidige Vlaanderen zijn nog steeds behoorlijke aantallen barokke paramenten aanwezig die naadloos aansluiten bij de in de Noordelijke Nederlanden geïmporteerde stukken en die alle in de tweede helft van de zeventiende eeuw worden geplaatst.

Het is aannemelijk dat de import van Zuid-Nederlandse paramenten te maken had met het einde van de tachtigjarige oorlog. De vrede tussen de Republiek en de Spaanse landen maakte de in- en uitvoer van grotere kostbare producten waarschijnlijk makkelijker. Het is veelzeggend dat het eerste Zuid-Nederlandse paramentenstel in Gouda het jaartal 1648 draagt, het jaar van de Vrede van Munster. Het einde van de Tachtigjarige Oorlog betekende dat er geen terugkeer meer te verwachten was naar de oude situatie van voor 1580, ofschoon de Nederlandse katholieken een herstel van de oude orde toch nog tot 1648, en vooral tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621), als een realistisch scenario beschouwden. Daar bestonden zelfs profetieën over.⁹⁷² In de materiële cultuur, waaronder de kerkgewaden, werden onder invloed van de barok en de nieuwe situatie in de Republiek langzamerhand de verwijzingen naar het verleden verlaten. Men ging vooruit- in plaats van terugkijken. Dit betekende dat er een verdere breuk kwam in de continuïteit van de Noord-Nederlandse katholieke kerk sinds de late middeleeuwen. Men haakte vanaf nu aan bij de internationale kerk, hetgeen door alle kerkelijke en staatkundige ontwikkelingen onontkoombaar was. Wat als enige overbleef als identiteitsvormend kenmerk was de algehele rijkdom die de katholieke kerk in de Republiek van de andere gezindten onderscheidde. De nieuwe paramenten droegen daar uitstekend aan bij. Het best is dit te illustreren aan de hand van de inventarissen van de oud-katholieke kerken van Gouda en Delft.⁹⁷³

⁹⁶⁹ Rotterdam, oud-katholieke kerk van de HH. Petrus en Paulus ('Paradijkerk'), inv. nr. 3718-77 (kazuifel, kelkvelum, palla, altaarantependium, vier kaarsenbankantependia).

⁹⁷⁰ Kerkzilver werd al tenminste vanaf het begin van de zeventiende eeuw vanuit de Zuidelijke Nederlanden in de Noordelijke Nederlanden geïmporteerd (zie paragraaf 2.3).

⁹⁷¹ Thijs 1987, p. 140-141; Van Roon 2010, p. 29.

⁹⁷² Frijhoff 1983, p. 430-459; Lenarduzzi 2019, p. 233.

⁹⁷³ In Noord-Nederland zijn ook in andere kerken geïmporteerde Zuid-Nederlandse paramenten uit de tweede helft van de zeventiende eeuw te vinden, die niet in deze paragraaf worden genoemd, zij het minder dan in de oud-katholieke kerken van Gouda en Delft, bijvoorbeeld: rood kazuifel, gedateerd 1671, in Museum Catharijneconvent te Utrecht (met stola en manipel) (ABM t2604), afkomstig uit de voormalige Herenstraatkerk

Het gaat om de volgende stukken:

In Gouda:

- *Een rood barok stel met antependium, gedateerd 1648 uit Johannes de Doper (afb. 472-476).*⁹⁷⁴
- *Een wit kazuifel en antependium (nu in OKK Dordrecht), 1658 (?) (afb. 495-497).*⁹⁷⁵

In Delft:

- *Een rood barok stel met antependium uit circa 1650 (afb. 501-505).*⁹⁷⁶
- *Zes ovale medaillons uit circa 1650 ten behoeve van de decoratie van antependia en kazuifels (afb. 459, 460, 506, 509, 512, 514).*

5.6.1 Gouda

Met het rode paramentenstel uit 1648 zet pastoor Pieter Purmerent meteen de toon. Het rode paramentenstel uit 1648 in Gouda is een van de rijkste barokke stellen in de Noordelijke Nederlanden (afb. 472-476). Het is gedateerd midden onderaan op het altaarantependium. Ofschoon er geen overzichtswerken bestaan over de barokke kerkelijke gewaadkunst in de Zuidelijke Nederlanden (België) in de tweede helft van de zeventiende eeuw,⁹⁷⁷ kan er op internet via de databank van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK-IRPA) te Brussel⁹⁷⁸ het nodige visuele vergelijkingsmateriaal worden opgespoord, zoals antependia uit de tweede helft van de zeventiende eeuw in de aan Catharina gewijde Begijnhofkerk te Antwerpen (afb. 477-479). De overeenkomsten met het Goudse stel zijn bijzonder groot, zodat

te Utrecht; rood kazuifel (met stola) in de rooms-katholieke kerk van de H. Franciscus Xaverius te Enkhuizen (inv. nr. 4895-113); wit vierstel in Museum Catharijneconvent te Utrecht (ABM t2094), afkomstig uit de rooms-katholieke kerk van de H. Lebuinus te Deventer; rood altaarantependium (met stola, manipel, kelkvelum en vier kaarsenbankantependia), behorend bij het rode kazuifel in de oud-katholieke kerk van de HH. te Oudewater (inv. nr. 4192-51); rood altaarantependium in de oud-katholieke kerk van de HH. Nicolaas en Maria Magdalena te Krommenie (inv. nr. 6288-45), afkomstig uit de voormalige oud-katholieke kerk van de H. Maria Magdalena te Zaandam. Over het algemeen zijn de bewaard gebleven paramenten in de kleur rood.

⁹⁷⁴ Gouda, oud-katholieke kerk van Sint-Jan de Doper, inv. nr. 1978-82. De Oud-Katholiek (Gouda-nummer), nr. 26, jrg. 50, 1934, p. 192 (altaarantependium); De Oud-Katholiek (Gouda-nummer), nr. 47, jrg. 50, 1934, p. 328 (afb. altaarantependium), p. 334 (altaarantependium); Cat. tent. Utrecht 1989, p. 89, cat. nr. 72 (altaarantependium); Van Eck 1994, p. 56-57.

⁹⁷⁵ Dordrecht, oud-katholieke kerk van de H. Maria Maior, inv. nr. 1881-159. De Oud-Katholiek (Gouda-nummer), nr. 26, jrg. 50, 1934, p. 192 (als argument voor de vervaardiging van dit stel in Gouda wordt hier de weergave van kievetsbloemen genoemd, die vrijwel alleen in de omgeving van Gouda groeien; ook zou het stel van een trouwjapon zijn gemaakt); Van Eck 1994, p. 56-57 (vermeld als vermist), p. 196 (vermelding van het paramentenstel in de inventarislijst van de kerk en pastorie van St. Jan Baptist op de Gouwe uit 1802); Spaans 2009, p. 33 (kazuifel en antependium foutief gedateerd ca. 1625), p. 45, p. 46 (afb. antependium, foutief gedateerd achttiende eeuw).

⁹⁷⁶ Delft, oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula, inv. nr. 294-179. Voorloopige lijst, deel III, 1915, p. 34 (?); Hermans 1939, p. 14 (afb. 2: kazuifel), p. 16, p. 17; Cat. tent. Delft 1959, p. 15, nr. 29; De Beer 2018, p. 13-17, afb. 7 (kelkvelum).

⁹⁷⁷ De publicaties van Thijs (1969 en 1987) gaan hoofdzakelijk over de productie van stoffen en nauwelijks over de (kerkelijke) borduurkunst. Bovendien is er geen enkele afbeelding in deze publicaties aanwezig. De tentoonstellingscatalogus 'Uit de sacristie' (Deurne – Antwerpen, 1985) geeft daarentegen enkele afbeeldingen van kerkelijk borduurwerk in België uit de tweede helft van de zeventiende eeuw (maar weinig tekst), waaruit eveneens de overeenkomst met het stel in Gouda blijkt.

⁹⁷⁸ <http://balat.kikirpa.be/intro.php>

we er vrij zeker van kunnen zijn dat pastoor Purmerent dit vanuit de Zuidelijke Nederlanden heeft ingevoerd, mogelijk via bemiddeling van jezuïeten in Gouda, die in 1639-1640 met hun meisjeskostschool aan de Spieringstraat betrokken waren geweest bij de vervaardiging van het witte paramentenstel (zie boven).

De nieuwe paramenten moeten in Gouda en omgeving direct grote indruk hebben gemaakt. In de katholieke kerk van Oudewater schafte men een kazuifel aan dat nagenoeg identiek was aan dat te Gouda (afb. 480 en 481).⁹⁷⁹ En in de belendende huiskerk 'De Tol' in Gouda, die zeker niet onder wilde doen voor St.-Jan de Doper, bleef men evenmin achter. Er werden in de tweede helft van de zeventiende eeuw een wit⁹⁸⁰ en een rood stel⁹⁸¹ uit de Zuidelijke Nederlanden betrokken (wit stel, afb. 482-486; rood stel, afb. 488-491). Beide stellen bevinden zich nu in de oud-katholieke kerk van de HH. Barbara en Antonius Abt te Culemborg, waar ze na de sluiting van 'De Tol' in 1830 mee naar toe werden genomen door de laatste pastoor, Th.J. van Everdingen (1818-1830).⁹⁸² Hij werd de nieuwe pastoor in Culemborg. Ook deze paramentenstellen hebben grote overeenkomsten met het werk in Vlaanderen, met name in Antwerpen, uit dezelfde periode (afb. 487, 492-494).

Tamelijk op zichzelf staand is het witte kazuifel met altaarantependium uit de kerk van St-Jan de Doper dat in 1921 werd verkocht aan de oud-katholieke kerk van Dordrecht (afb. 495-497). In de beschrijvingen van voor 1934 wordt het steevast 1658 gedateerd⁹⁸³, waarmee het eigenlijk net buiten het bestek van deze studie valt. Dat het om onderhavig stel gaat wordt bevestigd door het noemen van de kievietsbloem als decoratief element (aanwezig in de rand van het altaarantependium).⁹⁸⁴ De hardnekkige vermelding van de datering 1658 is waarschijnlijk terug te voeren op de aanwezigheid toentertijd van het jaartal op het altaarantependium. Diverse historische altaarantependia in de oud-katholieke kerk van Gouda zijn voorzien van een datering middenonder, blijkbaar een plaatselijke gewoonte. Op dit moment is de datering niet meer aanwezig.

Het witte stel moet door pastoor Purmerent in 1658 zijn aangeschaft, waarschijnlijk in de Zuidelijke Nederlanden. Het zeer regelmatige en zeer vlakke borduurwerk is uiterst professioneel uitgevoerd en kan haast niet het werk zijn van een plaatselijk Gouds atelier, zoals

⁹⁷⁹ Oudewater, oud-katholieke kerk van de HH. Michaël en Johannes de Doper, inv. nr. 4192-51.

⁹⁸⁰ Culemborg, oud-katholieke kerk van de HH. Barbara en Antonius Abt, inv. nr. 11319-71. Voorloopige lijst, deel IV, 1917, p. 125 (altaarantependium, foutief als voorzien van geborduurd medaillon); De Oud-Katholiek, jrg. 52, nr. 46 (1936), p. 313 (altaarantependium; foutief gedateerd: begin zeventiende eeuw), p. 317 (altaarantependium; foutief als voorzien van geborduurd medaillon); De Beaufort en Van den Berg 1968, p. 189 (altaarantependium, kazuifel en kelkvelum; foutief gedateerd: eerste kwart achttiende eeuw); Van Eck 1994, p. 204, 208, 212; De Beer 2013, jrg. 3, p. 22-23 (met afb.) (antependium).

⁹⁸¹ Culemborg, oud-katholieke kerk van de HH. Barbara en Antonius Abt, inv. nr. 11319-69. De Oud-Katholiek, jrg. 52, nr. 46 (1936), p. 311 (met afb.) (foutief gedateerd ca. 1500); De Beaufort en Van den Berg 1968, p. 189 (altaarantependium, kazuifel en kelkvelum); Van Eck 1994, p. 76-78, 204.

⁹⁸² De Oud-Katholiek (Gouda-nummer), nr. 47, jrg. 50, 1934, p. 327-328.

⁹⁸³ In 1802 wordt het paramentenstel vermeld in de inventarislijst van de kerk en pastorie van Sint-Jan de Doper te Gouda uit 1802 (Rijksarchief Utrecht OBC 1422 *Lijste van Meubilaire goederen behorende aan de RC Kerk en Pastorie van St. Jan baptist op de Gouwe bij de Joosten brugge te Gouda [...] Actum Gouda 22 October 1802 / is getekend / A. Vermeulen*, fol. 3): "*Zes witten [antependia met bankjes, casubels, stolen en manipels] 't beste van 't jaar 1639 (= het gedateerde witte paramentenstel, nu nog in de oud-katholieke kerk van Gouda) en op een na 't beste van 't jaar 1658*"; Van Eck 1994, p. 196.

⁹⁸⁴ De Oud-Katholiek (Gouda-nummer), nr. 26, jrg. 50, 1934, p. 192.

in De Oud-Katholiek (p. 192) wordt gesuggereerd. Geestelijke maagden waren evenmin tot dergelijk werk in staat en ook de firma C.H. de Vries te Amsterdam, die in 1921 bij dit stel een nieuw kelkvelum, bursa en communiebankkleed maakte, bleek niet in staat de vlakheid en het raffinement van het oude werk te behalen. De basisstof van de nieuwe toevoegingen desintegreerde zelfs al na 75 jaar.

De iconografie van kazuifel en altaarantependium met het Alziend Oog en met de driehoek met tetragram zijn zeldzaam voor de tijd van ontstaan, hoewel de motieven toch al in het midden van de zeventiende eeuw voorkwamen. Het Alziend Oog komt bijvoorbeeld overeen met gravures van Martinus van den Enden (Antwerpen, circa 1650) en Frans Montcornet (circa 1650) die veel kopieerde uit Antwerpen.⁹⁸⁵ Het is een vroege toepassing van deze barokke symbolen en we kunnen daarbij denken aan een ontstaan van dit paramentenstel in de omgeving van jezuïeten die deze nieuwe vormentaal propageerden. Een kazuifel met verwant borduurwerk, afkomstig uit de oud-katholieke kerk van Zaandam (afb. 498-500),⁹⁸⁶ is voorzien van een centraal geplaatst brandend hart, een even zeldzaam symbool rond het midden van de zeventiende eeuw, maar in de devotionele grafiek al heel gebruikelijk. Vergelijkbare kerkgewaden in België zijn tot nu toe niet gevonden.

5.6.2 Delft

In Delft is een rood paramentenstel met reliëfborduursel van gouddraad bewaard gebleven dat in het derde kwart van de zeventiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden zal zijn vervaardigd (afb. 501-505). Het medaillon in Lodewijk-XIV-stijl uit de periode 1725-1750 in het hart van het rugkruis van het kazuifel kan de beschouwer op het verkeerde been zetten. Dit medaillon is echter in de plaats gekomen van het oorspronkelijke barokke medaillon dat zich tegenwoordig op het kazuifel van laatmiddeleeuws roodbrokaat bevindt (afb. 441-442). Dit medaillon voegt zich homogener in de decoratie van dit stel. De moeten van dit oorspronkelijke medaillon zijn nog zichtbaar rond het kruishart van onderhavig kazuifel. Het altaarantependium is direct vergelijkbaar met Zuid-Nederlandse voorbeelden (afb. 492-494).

Tenslotte kunnen hier zes losse medaillon-omramingen van gouddraad in reliëf worden genoemd (afb. 459, 460, 506, 509, 512 en 514) die rond 1650 op altaarantependia en kazuifels werden bevestigd. Zij zijn toen vermoedelijk kant en klaar uit professionele ateliers in de Zuidelijke Nederlanden geïmporteerd.⁹⁸⁷ Twee omramingen werden op de witte altaarantependia uit circa 1625 bevestigd. De vullingen van de medaillons zijn hier verloren gegaan. Waarschijnlijk bevatte zij afbeeldingen van de Verrijzenis en Hemelvaart van Christus. De vier andere omramingen werden op de rugkruisen van vier zeer eenvoudige barokke kazuifels uit het midden van de zeventiende eeuw geapliceerd (afb. 506, 509, 512 en 514).⁹⁸⁸ Deze vier medaillons zijn nog voorzien van hun vullingen die mogelijk ook voor een deel uit de Zuidelijke Nederlanden afkomstig zijn en daar in een professioneel atelier werden

⁹⁸⁵ Met dank aan Evelyne Verheggen voor de aanlevering van deze voorbeelden.

⁹⁸⁶ Nu in Museum Catharijneconvent te Utrecht, OKM t136.

⁹⁸⁷ Caroline Brasjen – Mudden dateert het rouwkazuifel mijn inziens vrij laat, namelijk in de periode 1675-1725. Brasjen – Mudde 2018, p. 167, afb. 35ab.

⁹⁸⁸ Het paarse kazuifel, waarop het medaillon met de Annunciatie was bevestigd, is na 1939 opgeruimd.

gemaakt.⁹⁸⁹ In het medaillon van het groene kazuifel is een geborduurde voorstelling van Willibrordus geplaatst, een vrijwel perfecte kopie in lazuurwerk naar de bekende gravure van Cornelis Bloemaert (II) naar Abraham Bloemaert uit 1630 (afb. 509).⁹⁹⁰ Ook het toebehoren (kelkvela, bursa's en palla's) zal met de medaillons rond 1650 zijn meegekomen en professioneel zijn vervaardigd in de Zuidelijke Nederlanden (afb. 507, 508, 510, 511 en 513). Misschien hing deze aanschaf samen met de bouw van een nieuwe kerk op het Bagijnhof door pastoor Suitbert Purmerent in 1647.

5.7 Conclusie

De bewaard gebleven historische sacristie-inventarissen van de oud-katholieke kerken van Delft en Gouda (met materiaal vanaf 1450 tot heden) geven tezamen tot op zekere hoogte een illustratie van al hetgeen in de eerdere hoofdstukken is behandeld. Zij vullen elkaar hierin aan. Ook in Gouda en Delft trad net als in andere steden en dorpen in de Republiek, rond 1620-1630 een zekere stabilisatie op in de situatie van de kerkruimtes en werden op aandrang van apostolisch vicaris Rovenius objecten van voor de komst van de Reformatie uit de verborgenheid gehaald en in de kerken geplaatst. Wat betreft kerkinrichting en kerkgewaden vormde de periode rond 1620-1630 ook in Gouda en Delft een cesuur, die tevens bevestigt dat de middeleeuwse erfenis niet vanaf het begin in de huiskerken aanwezig was.

Van ongeveer 1572 tot 1620 had men eenvoudige gewaden in de trant van Carolus Borromeus gedragen, die in feite een breuk met de traditie waren (zie paragraaf 3.2.4.1). Deze nieuwe paramenten in de trant van de late renaissance en vroege barok waren niet voorzien van geborduurde figurale voorstellingen, maar wel samengesteld uit kostbare Italiaanse stoffen. Enkele intacte exemplaren zijn in de kerk van Delft bewaard gebleven en enkele accessoires in de kerk van Gouda. Ook hierin zijn er overeenkomsten met andere kerken in de Republiek

De traditie wordt pas rond 1625 opgenomen met de komst van prerematorische paramenten in de kerken van Gouda en Delft. Deze waren echter alle uit laatmiddeleeuwse zusterkloosters afkomstig en niet uit de plaatselijke hoofdkerken. De gebroeders Purmerent waren ieder rector van een plaatselijk zusterklooster geweest: Pieter van het Catharinaklooster in Gouda; Suitbert van het Agathaklooster in Delft. Deze kloosters werden na de komst van de Reformatie min of meer gedoogd, maar mochten geen nieuwe zusters aannemen, waardoor ze in de eerste decennia van de zeventiende eeuw uitstierven. De laatste zusters lieten dan meestal (rond 1620) aan de rector de bewaarde inventarisstukken van het klooster na.

De oude paramenten werden soms al kort na hun komst in de kerken geschikt gemaakt voor de nieuwe liturgie. Het behoud van het oude borduurwerk stond daarbij voorop. Met de

⁹⁸⁹ Bijvoorbeeld de vulling met de H. Willibrordus op het groene kazuifel (inv. nr. 294-175), de vulling met de letters 'IHS' op het zwarte kazuifel (inv. nr. 294-174) en wellicht de losse vulling met de Annunciatie (inv. nr. 294-176); de vulling met de Goede Herder op het rode kazuifel (inv. nr. 294-180) is waarschijnlijk in eigen beheer gemaakt.

⁹⁹⁰ Delft, oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula, inv. nr. 294-175. Roethlisberger 1993, vol. I, p. 281-284, nr. 431 (gravure H. Willibrordus door Cornelis Bloemaert).

oorspronkelijke basisstoffen werd in onze ogen minder zorgvuldig omgesprongen. Sommige gewaden kregen een geheel nieuwe basisstof in een andere kleur, die beter aansloot bij de nieuwe liturgische eisen, en met de vrijgekomen oude stoffen en borduurwerken werden nieuwe barokke kazuifels samengesteld of werden reparaties uitgevoerd. Pas in deze periode zien we in de kerk van Delft werk verschijnen dat waarschijnlijk door geestelijke maagden werd vervaardigd, namelijk nieuwe gewaden en accessoires, voorzien van karakteristiek kleinschalig borduursel van symmetrisch gegroepede bladeren en bloemen. Deze gewaden en accessoires dienden te worden bijgemaakt bij de vijftiende- en zestiende-eeuwse paramenten uit het Agathaklooster. In de tijd ervoor is in Delft geen kloppenwerk aangetroffen, hetgeen bevestigt dat in veel kerken de textiele werkzaamheden van geestelijke maagden pas rond 1620 een aanvang namen.

In Gouda bleef werk dat eventueel aan geestelijke maagden kan worden toegeschreven zelfs geheel achterwege tot 1639. Omdat er zich in Gouda geen kazuifel in de kloostererfenis bevond, was het in elk geval niet nodig nieuwe accessoires te maken en een eventuele uitbreiding van de prerematorische stellen werd kennelijk niet overwogen. Pas in 1639-1641 kwam een wit paramentenstel tot stand, dat waarschijnlijk een product is van geestelijke maagden. De monumentale barokke decoratie van bladranken met bloemen heeft weliswaar overeenkomsten met Zuid-Nederlands werk naar ontwerp van jezuiten, maar de figurale voorstelling op het bijbehorende altaarantependium verraadt een zekere onbeholpenheid. De verschillen tussen activiteiten van geestelijke maagden in Delft en Gouda zou een gevolg kunnen zijn van de plaatselijke situaties. In Delft was al vanaf het einde van zestiende eeuw op het Bagijnhof een grote centrale kloppengemeenschap aanwezig met contacten met de Haarlemse Maagden van den Hoeck. In Gouda waren de kloppen op zich even talrijk, maar leefden ze meer verspreid. Gouda beschikte in de eerste helft van de zeventiende eeuw wel over een vermaarde kloppenschool onder supervisie van jezuiten die door jezuïtessen (jezuïeten-kloppen) werd geleid en die verantwoordelijk kan zijn geweest voor het paramentenstel uit 1639-1640.

De aan de gebroeders Purmerent nagelaten paramenten uit de vijftiende en zestiende eeuw vormden gedurende de gehele schuilkerkenperiode (1580-1800) de constante kern van het paramentenbestand van de kerken in Delft en Gouda. Meer dan in Gouda, is de inventaris in Delft zelfs om deze erfenis heen gebouwd: de gewaden uit de zeventiende- en achttiende-eeuw, die de kern van de inventaris vormen, staan voor een substantieel deel in verband met de gewaden uit het zusterklooster. In Gouda bleven de oude paramenten toch meer een aparte eenheid, die bijvoorbeeld door middel van schilderijen ter versterking van de identiteit en als katholieke propaganda werd ingezet. Willem de Swaen liet in 1639 twee levengrote schilderijen maken van Willibrordus en Bonifatius, gehuld in twee koorkappen uit de Goudse zusterkloosters. Ook Pieter Purmerent liet zich in 1641 in zijn nieuwe kazuifel portretteren op een historiestuk met de personen die hij tijdens zijn pastoraat had weten te bekeren. Met veel historisch besef en gevoel voor traditie werden de kerkgewaden middelen tot identificatie: Purmerents nieuwe barokke kazuifel werd door hemzelf, die nog in het leven stond, gedragen en de prerematorische koorkappen door de vaders van de Nederlandse kerk, Willibrordus en Bonifatius.

In Gouda sloeg men vanaf 1639 de weg in van de Zuid-Nederlandse, internationaal gerichte barok. Delft volgde kort daarna. Zowel in Gouda als in Delft werden tegen 1650 barokke paramenten uit Zuid-Nederland geïmporteerd, voorzien van dik reliëfborduursel in gouddraad met grote monumentale barokke patronen van bladwerk en bloemen. Deze kentering, die nu een definitieve breuk met het verleden betekende, trad rond 1650 in geheel Noord-Nederland op. Er kwam een einde aan het vasthouden aan oude vormen en men sloot aan bij de monumentale barokke vormentaal die al vanaf 1580 onder invloed van de jezuiten in West-Europa algemeen zijn intrede had gedaan en die evenzeer een onderscheidend en identiteitsbepalend kenmerk vormde voor de katholieke kerk in de Republiek. De reden voor deze kentering is mogelijk de Vrede van Münster in 1648 geweest. De oorlog met Spanje was hiermee beëindigd en de Republiek werd officieel als staat erkend, ook door de oude landsheer, de koning van Spanje, waarmee een terugkeer naar de situatie van voor 1568 definitief verkeken was.

6. CONCLUSIE

In deze studie over de kerkgewaden in de Republiek in de periode 1580-1650 werd uiteengezet dat de katholieken in de penibele situatie van de huiskerken zolang mogelijk wilden vasthouden aan de oude tradities en objecten. De meest effectieve manier om in een situatie van onderdrukking te overleven is zoveel mogelijk de eigenheden van de groep – de collectieve identiteit – te benadrukken ten opzichte van de heersende partij. De katholieken stonden hierbij tegenover de gereformeerde kerk. Het best konden zij zich onderscheiden door middel van de rijke liturgie en inrichting van de kerkruimte, die in scherp contrast stonden met die van de gereformeerden. Tevens zocht men naar houvast in het verleden om die identiteit te bevestigen en uit te dragen. De katholieken zagen zich per slot van rekening als de eerste belijders van het Christendom in de Nederlanden en meenden als enigen de continue lijn ervan tot het heden te kunnen doortrekken. Daarnaast werd veel belang gehecht aan de herkenbaarheid van nieuwe voorwerpen om gelovigen niet van zich te vervreemden. Het materiële erfgoed werd door de katholieken dus bewust ingezet als middel tot identificatie. Ongeveer tezelfdertijd voerde de kerk van Rome naar aanleiding van het Concilie van Trente allerlei vernieuwingen door, onder andere op het gebied van de materiële cultuur. Dit stelde de onderdrukte katholieken voor een dilemma: enerzijds wilde men de vertrouwde eigenheid bewaren; anderzijds was men als Rome-getrouwe gelovigen verplicht de nieuwe instructies te volgen. De hoofdvraag van deze studie is hoe men daar mee omging en hoe dit is af te lezen uit de materiële cultuur en dan met name uit de vervaardiging en het gebruik van de paramenten die uit de eerste periode van de huiskerken (1580-1650) bewaard zijn gebleven. Dit unieke bronnenmateriaal is niet eerder in kaart gebracht en gecontextualiseerd. Hoe is dit spanningsveld tussen behoud en vernieuwing, tussen continuïteit en discontinuïteit zichtbaar in de kerkgewaden? Deze vraag omvat twee aspecten die centraal staan in deze studie en in deze conclusie, namelijk identiteit als thema en materialiteit als methode.

De materiële benadering heeft als methode voor deze studie een grote toegevoegde waarde gehad. Op terreinen van de kunst- en cultuurgeschiedenis waarover bijzonder weinig schriftelijke bronnen bestaan, blijft de materiële cultuur zelf als enige bron over. De benadering waarbij de materiële cultuur centraal staat, laat zich vergelijken met die van archeologen en

antropologen en ook van kunsthistorici die weinig tekstuele bronnen tot hun beschikking hebben. Visuele waarneming is bij deze methode van groot belang. Door vergelijkingen op stilistisch en iconografisch gebied, onderling en met cultuuruitingen in nabijgelegen territoria, waren vele zaken in deze studie te determineren of minstens aannemelijk te maken. Deze konden naderhand worden ondersteund en aangevuld door het schaarse schriftelijke bronnenmateriaal en inzichten uit de kunst-, kerk- en religiegeschiedenis, die andersom ook weer door de overgeleverde materiële cultuur konden worden verduidelijkt. De materiële cultuur en de geschiedenis beïnvloedden elkaar dus wederzijds. Het onderzoek was dan ook tevens interdisciplinair. De werkwijze had raakvlakken met het onderzoeksprogramma Materieel Christendom en sloot aan bij de methode gehanteerd bij de inventarisatie-werkzaamheden van het erfgoed in kerken en kloosters in Nederland, geïnitieerd door de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland en sinds 2013 gecontinueerd door Museum Catharijneconvent te Utrecht. De database die hiervan het resultaat is, was eveneens van groot nut voor deze studie. Als bijkomend voordeel kon tegelijkertijd de context van gemusealiseerde kerkelijk objecten worden hersteld door virtuele hereniging met de kerkinventarissen in situ. Door te kiezen voor een materiële benadering kwamen verrassende inzichten aan het licht die alleen uit schriftelijke bronnen niet te onderkennen waren geweest. Dit had overigens als onvermijdelijk gevolg dat delen van de studie waarin nieuw materiaal werd gepresenteerd, vooral beschrijvend van karakter werden. Hieronder wordt nog eens per hoofdstuk uiteengezet hoe de materiële benadering tot nieuwe inzichten op het gebied van de kerkgewaden en de katholieke identiteit leidde

Om de hoofdvraag hoe de katholieken in de Republiek omgingen met het dilemma tussen behoud en vernieuwing te kunnen beantwoorden werd in het tweede hoofdstuk in kaart gebracht in hoeverre deze problematische keuze op meerdere terreinen speelde, zoals in de organisatie van de kerk, in het geestelijk leven en in de materiële cultuur, om zo de context te schetsen van de kerkgewaden en hoe men daar in deze periode mee omging. Hierbij viel op dat er steeds gezocht bleek te worden naar compromissen tussen tradities die de katholieke identiteit bevestigden en nieuwe opvattingen die daarmee braken. Soms was een kwestie te onduidelijk en ingewikkeld, zoals de vaststelling door Rome van de status van de katholieke kerk in de Republiek, en maakte men eenvoudig geen keuze en soms werden vernieuwingen zonder al te veel problemen doorgevoerd, zoals de oprichting van seminaries en het propageren van nieuwe devotie tot Noord-Nederlandse heiligen. De ondersteuning van de kerk door leken was van alle tijden, maar kreeg in deze periode een nieuwe urgentie, terwijl de initiatieven van lekenvrouwen geheel nieuw waren. Ook de geestelijke maagden of kloppen waren met hun semi-religieuze levenswijze een nieuw fenomeen, maar zij stonden eveneens in de traditie van de middeleeuwse begijnen.

Als het ging over de materiële cultuur van de katholieke kerken bleek er in de acta van het Concilie van Trente eigenlijk nauwelijks iets te zijn vastgelegd. Men was van mening dat voor de details van kerkinrichting en liturgische objecten moest worden uitgegaan van de mogelijkheden en tradities van de kerken ter plaatse, waarbij waardigheid en schoonheid even belangrijke als vage maatstaven waren. Enkele bindende regels werden opgenomen in het

nieuwe Romeinse missaal. Zij betroffen de kelk en pateen en verder hadden zij uitsluitend betrekking op de enkele aspecten van de paramenten. Carolus Borromeus, een van de concilievaarders, begreep dat aanvullingen en aanbevelingen voor de kerkelijke objecten noodzakelijk waren. In zijn *Instructiones* werkte hij de in zijn ogen ideale kerkinrichting tot in de kleinste details uit. Dit werk vond ook verspreiding in Noord-Nederland, maar het meeste van de adviezen was niet direct van toepassing in de eerste periode van de huiskerken. Het bijhouden van de katholieken en de nieuwe situatie van uitoefening van de godsdienst in het verborgene vroegen om veel meer aandacht.

De vraag is wat we nu eigenlijk weten over de inrichting van die private gebedsruimtes in Noord-Nederland. Wat voor voorwerpen waren er aanwezig? Bij de analyse van de materiële cultuur van de katholieke huiskerken in de periode viel allereerst op dat er een duidelijke cesuur lag rond 1620. Voor 1620 werd er vooral op wisselende locaties gekerkt in vertrekken van particuliere woningen, vanwege de onzekere situatie in deze eerste periode en vanwege dreigende invallen tijdens de vieringen. In deze eerste periode moest men zich noodgedwongen behelpen met het allernoodzakelijkste. Dit wordt min of meer bevestigd door de bestanden in de database Kerkcollectie Digitaal van Museum Catharijneconvent te Utrecht en in de database van de collectie van Museum Catharijneconvent zelf. Zij geven een overzicht van alles wat er nu nog resteert van de kerkelijke voorwerpen uit de periode 1580-1620. Ook sommige verslagen en de voorschriften van apostolisch vicaris Rovenius getuigen van de minimale inrichting van de huiskerken in deze eerste tijd. Het is de vraag of er bij de eerste clandestiene vieringen al prereformatorische objecten werden gebruikt. Waarschijnlijk niet, tenzij er echt niets anders voorhanden was. Daarvoor was de situatie te onstabiel. De katholieke identiteit werd in deze eerste periode vrijwel uitsluitend ontleend aan de weliswaar herkenbare, maar tamelijk basaal vormgegeven liturgie met een minimum aan objecten. De kleine provisorische gebedsruimtes beantwoordden in vrijwel niets meer aan de rijk ingerichte kerkgebouwen van voor de doorvoering van de Reformatie en historische voorwerpen die de lijnen met het verleden levend konden houden, waren meestal nog niet tevoorschijn gehaald. Apostolisch vicaris Philippus Rovenius, die een uitstekend organisator was, drong er rond 1620 op aan vaste huiskerken in te richten die de situatie zouden kunnen stabiliseren en verbeteren. In deze vaste kerken, ofschoon nog steeds huiskerken die aan de buitenzijde niet als zodanig herkenbaar waren, werd veel meer werk gemaakt van de inrichting en kon weer enigszins gestalte worden gegeven aan de rijkdom van inrichting en liturgie, waaraan de katholieken hun identiteit ontleenden. Ook hiervan is de weerslag te vinden in de bewaard gebleven materiële cultuur, vastgelegd in de bestanden van Kerkcollectie Digitaal en Museum Catharijneconvent.

Als we de verschillende soorten voorwerpen die in beide periodes – 1580-1620 en 1620-1650 – voor de huiskerken werden gemaakt, onder de loep nemen, komt bovendien naar voren dat niet overal de oude prereformatorische vormen werden gecontinueerd. De tradities werden eerder gehandhaafd in voorwerpen die in eigen beheer, door eigen mensen, werden vervaardigd dan in objecten van professionele kunstenaars. Die werkten in eigentijdse stijlen en braken juist met de traditionele vormen. Zo was men vanaf 1580 voor al het zilverwerk aangewezen op het professionele circuit, waar vrijwel uitsluitend in de nieuwe vormtaal werd gewerkt, die een mengeling was tussen renaissance- en barokstijl. Daarentegen werd in de instabiele situatie

tussen 1580 en 1620 voor schilderijen blijkbaar eerder een beroep gedaan op de inzet van kunstenaars van tweede of derde garnituur of eigen mensen, omdat er op dat moment maar weinig geld voor de inrichting van de huiskerken beschikbaar werd gesteld. Deze schilderijen zijn doorgaans klein en kunnen de vorm hebben van ouderwetse en tamelijk primitieve drieluiken die wat sfeer betreft teruggrijpen op de traditie van voor de doorvoering van de Reformatie. Toen er na 1620 vaste huiskerken kwamen was men veel bereidwilliger om geld voor de inrichting uit te geven. Vanaf dat moment schakelde men voor de schilderijen professionele schilders in die weer geheel de nieuwe barokstijl volgden en braken met de traditie. De kwesties van identiteit en teruggrijpen op het verleden speelden dus meer bij de eigen onderdrukte confessionele groep dan in het professionele circuit. Het kan er mee te maken hebben dat de persoonlijk betrokken eigen mensen – pastoors, ambachtslieden – eenvoudig geen idee hadden van nieuwe vormgeving van kerkelijke objecten en daarom in het oude vertrouwde bleven hangen, terwijl professionele kunstenaars of ambachtslieden door hun opleiding en door studiereizen veel beter op de hoogte waren van de internationale stromingen. Dit is een aanvullend perspectief op de vraag waarom keuzes voor behoud of vernieuwing werden gemaakt.

Bijna tegelijk met zijn oproep om voortaan te streven naar vaste huiskerken had Rovenius in 1616 bovendien de katholieken gesommeerd de tot dan toe verborgen gehouden kerkelijke objecten bij de pastoors van de huiskerken in te leveren tot wederopbouw van de kerk. Hieraan werd op zekere schaal, met name vanaf 1620, gehoor gegeven. Dit leidt tot de conclusie dat men er voor een deel pas rond 1620 toe overging om de geredde kerkelijke objecten van voor de komst van de Reformatie in de kerken te plaatsen en weer te gebruiken. Ook dit had te maken met de stabielere situatie die was ontstaan door de komst van kerkruimtes op vaste locaties. Een substantieel deel van de voorwerpen die de grootste betekenis voor de katholieke identiteit en continuïteit hadden, werden dus toen pas in het kerkinterieur opgenomen. De gedachte die gewoonlijk bij (kunst-) historici leeft dat de prerematorische voorwerpen al vanaf de aanvang van de huiskerkperiode in de kerkruimtes aanwezig waren, behoeft dan ook nuancering. In de min of meer geïmproviseerde wisselende kerkruimtes was het eenvoudig te onveilig en te onpraktisch om de hoog gewaardeerde oude voorwerpen op te stellen of te gebruiken. Dat deed men pas in de vaste huiskerken vanaf ongeveer 1620. Van 1580 tot 1620 was het in veel katholieke kerkruimtes dus onmogelijk om toe te geven aan een rijke uitdossing die deels teruggreep op het verleden en was er sprake van een gedwongen onderbreking in de gewenste continuïteit.

In het derde hoofdstuk werden de paramenten nader beschouwd en gingen we na hoe de kerkgewaden in de katholieke liturgie voor de komst van de Reformatie functioneerden. Welke geredde gewaden diende men aan te passen voor het nieuwe liturgische gebruik en hoe deed men dat dan? Wat behelsde de nieuwe Romeinse regelgeving en hoe vertaalde men die in de aanpassing van oude en in de vervaardiging van nieuwe paramenten in deze periode? We konden vaststellen dat de inzichten op het gebied van de materiële cultuur van de huiskerken, die in het tweede hoofdstuk aan de orde waren gekomen, ook van toepassing waren op de kerkgewaden. Het dilemma tussen behoud en vernieuwing was daar eigenlijk het meest

zichtbaar. De katholieken identificeerden zich het meest met de uitbundige liturgie en de rijke gewaden van voor de doorvoering van de Reformatie. Men vond deze gewaden in overeenstemming met de waardigheid van de eredienst en tegelijkertijd lieten zij het contrast met de soberder kledingstijl van de gereformeerde dominees op niet mis te verstane wijze uitkomen.

Na het Concilie van Trente werden nieuwe regels en aanbevelingen gegeven over de paramenten. Vooropgesteld moet worden dat er geen verandering kwam in de soorten paramenten. De regels over de paramenten die in het nieuwe Romeinse missaal waren opgenomen en die bindend waren, hadden alleen betrekking op de liturgische kleuren en het aantal accessoires. Voor de kleuren die in de kerk voor de Reformatie vele lokale verschillen kenden, werd een nieuwe canon vastgesteld. Bij de accessoires werd het kelkvelum voor het eerst geïntroduceerd, terwijl de bursa en palla, die voor de komst van de Reformatie autonome objecten in de kerkinventaris waren, onderdeel werden van het kazuifel met zijn toebehoren. Ook voor de paramenten gaf Carolus Borromeus in de *Instructiones* aanvullende details, overigens zonder verplichting. Deze hadden bijvoorbeeld gevolgen voor de vorm van het kazuifel – zowel oud als nieuw – dat werd versmald en het zogenaamde ‘Romeinse’ model kreeg.

Voor een deel gingen de katholieken mee met deze vernieuwingen, voor zover ze in hun ogen niet te veel geweld deden aan de oude gewaden. Dat kon echter nogal breed worden geïnterpreteerd. In elk geval werd ook hier dus gekozen voor compromissen. Uit het overgeleverde materiaal komt het volgende beeld naar voren. Kazuifels die uit de oude kerk waren gered, werden vrijwel alle wat betreft vorm aangepast. Er is vrijwel geen enkel prereformatorisch kazuifel uit de Noordelijke Nederlanden bewaard gebleven dat aan dit lot is ontsnapt. Klaarblijkelijk hechtte men de meeste waarde aan de oude borduursels als het erom ging de lijnen met het verleden zichtbaar te houden, en werd vrij makkelijk de schaar in de basisstoffen eromheen gezet. Incidenteel gebeurde dat ook om de liturgische kleur van de oude paramenten in overeenstemming te brengen met de nieuwe kleurencanon. Tot welke rigoureuze wijzigingen dit kon leiden is bijvoorbeeld af te lezen aan enkele bewaard gebleven koorkappen in de oud-katholieke kerken van Gouda en Delft en vooral aan twee schilderijen van Willibrordus en Bonifatius uit 1639 waarop de Goudse koorkappen in originele gedaante zijn afgebeeld.

De voorschriften aangaande nieuwe sets accessoires bij het kazuifel (kelkvelum, bursa en palla) die eveneens in het missaal verschenen, zijn over het algemeen minder bekend. Door onderzoek van de min of meer intacte sacristie-inventarissen in de oud-katholieke kerken van Culemborg, Dordrecht en Oudewater werd duidelijk dat overgeleverde laatmiddeleeuwse kazuifels in het begin van de zeventiende eeuw werden voorzien van nieuwe barokke sets accessoires. Wat het borduurwerk betreft sluiten zij in onze ogen in het geheel niet aan bij de oude kazuifels. De algehele rijkdom van uitvoering werd indertijd echter voldoende geacht. Dit gaf meteen een verklaring voor de vele losse barokke kelkvela, bursa's en palla's uit de vroege zeventiende eeuw in de collectie van Museum Catharijneconvent: zij waren in de tweede helft van negentiende eeuw meegekomen met de toen verzamelde laatmiddeleeuwse gotische kazuifels en vervolgens hiervan geïsoleerd omdat ze tot een andere stijlperiode behoorden.

Carolus Borromeus was tevens een voorstander van een verregerende versobering van de paramenten. Zo zouden figurale borduurwerken grotendeels dienen te verdwijnen. Dit werd echter in de Noordelijke Nederlanden maar mondjesmaat gevolgd, waarschijnlijk omdat dit niet beantwoordde aan het idee van de rijke liturgie waarmee de katholieken zich wilden onderscheiden. Sobere gewaden volgens de opvattingen van Carolus Borromeus werden kennelijk in hoofdzaak (als noodoplossingen?) gedragen in de periode van de eerste huiskerken op wisselende locaties tussen 1580 en 1620. Zij waren makkelijker te hanteren en wellicht op te vouwen als er een inval in een huiskerk dreigde. Van deze gewaden zonder borduurwerk zijn er enkele in de Noordelijke Nederlanden behouden gebleven. Door vergelijkingen tussen laatmiddeleeuwse en barokke paramenten kon worden gesignaleerd dat er ook oud restmateriaal in dergelijke nieuwe gewaden kon worden hergebruikt. Voorbeelden van deze gewaden, die ook wel op contemporaine gravures en schilderijen zijn afgebeeld, komen vrijwel uitsluitend voor in de goed bewaarde bestanden van oud-katholieke kerken.

Waarschijnlijk hield men tot ongeveer 1620 eventueel bewaard gebleven oude van borduurwerk voorziene paramenten nog verborgen. Het heeft er alle schijn van dat veel van de rijke oude gewaden, die men had weten te redden, pas toen uit de verborgenheid werden gehaald, in de tijd dat de eerste vaste huiskerken werden ingericht. De cesuur van 1620 geldt dus ook voor een deel van de paramenten. Op dat moment kon men pas vaststellen wat nog bruikbaar was en wat niet en werden intacte pre-reformatorische gewaden eventueel aangepast aan de nieuwe liturgie. Dat zou dan ook kunnen betekenen dat veel nieuwe barokke accessoires (kelkvela, bursa's, palla's) die voorzien waren van rijk borduursel van bladeren en bloemen, en gemaakt door geestelijke maagden of professionele borduurwerkers pas vanaf die tijd werden vervaardigd. Maar ook hier zijn uitzonderingen op, zoals in het hoofdstuk 4 duidelijk wordt. In dat hoofdstuk zullen we ook zien dat een deel van de bewaard gebleven nieuwe gewaden uit deze periode in rijkdom en vormgeving van decoraties aansluit bij de oude paramenten. Ook hiermee werd bewust gekozen voor behoud en continuering van de traditie.

In het vierde hoofdstuk kwam aan de orde wat we nu eigenlijk weten over de makers van de nieuwe paramenten en van hun werkstukken. Wat was hun motivatie? Hoe zijn in hun gewaden de banden met het verleden zichtbaar gemaakt die zo belangrijk waren voor de katholieke identiteit? Het lijkt erop dat de productie van paramenten zich na de doorvoering van de Reformatie van het publieke naar het private domein verplaatste. Het werk dat tot dan toe voor een groot deel in professionele ateliers was uitgevoerd, kwam vrijwel geheel in handen van geestelijke maagden, begijnen en enkele priesters.

Door kunsthistorische en iconografische waarnemingen aan paramenten in Museum Catharijneconvent, in sommige oud-katholieke kerken in het oud-katholiek seminarie in Amersfoort kwamen twee belangrijke centra van de Hollandse Zending bovendien, waar men al bijna vanaf de aanvang van de onderdrukking van de katholieke kerk heel bewust koos voor continuering van de rijke traditie bij het gebruik en de vormgeving van de kerkelijke gewaden. Dit waren het Collegium Alticollense te Keulen, het centrum van de priesteropleiding van het aartsbisdom Utrecht, aanvankelijk geleid door apostolisch vicaris Sasbout Vosmeer, en

de statie van Sint-Bernardus in den Hoeck te Haarlem, zetel van het Kapittel van Haarlem en centrum van kloppenvergadering van de Maagden van den Hoeck. De activiteiten van Sasbout Vosmeer en de Maagden van den Hoeck om de onderdrukte katholieke kerk in de eerste decennia na de komst van de Reformatie weer van de grond te krijgen, aangehaald in de kerkhistorische literatuur, werden hiermee heel concreet geïllustreerd, alsmede hun pogingen om met dit alles nieuwe impulsen te geven aan de katholieke identiteit. Sasbout Vosmeer, die het Collegium Alticollense aanvankelijk leidde, legde voor de kapel in Keulen een rijke verzameling vijftiende- en zestiende-eeuwse gewaden aan, waarvan een belangrijk deel in de Oud-Katholieke Kerk bewaard is gebleven. Zelf stelde hij een kazuifel samen met gebruikmaking van een rugkruis uit circa 1530 en een kolom met door hemzelf geborduurde heiligenfiguren. Zo bracht hij de priesterstudenten in aanraking met dat wat kennelijk zijn ideaalbeeld was van de aankleding van liturgische vieringen. Hij ging grotendeels voorbij aan de aanbevelingen van Carolus Borromeus, alhoewel hij op de hoogte was van diens denkbeelden.

In de levensbeschrijvingen van de Haarlemse Maagden van den Hoeck, in de periode 1625-1651 aangelegd, wordt meermalen gerept over de productie van kerkgewaden, die daar zou zijn opgezet door de generale moeder Agatha van Veen, zus van de schilder Otto van Veen. In deze studie is een poging gedaan de werkzaamheden van de maagden te koppelen aan een groep rijk gedecoreerde archaïserende kazuifels en antependia, aanwezig in Museum Catharijneconvent en in enkele oud-katholieke kerken, die in geborduurde figurale decoraties proberen aan te sluiten bij de preremontaanse paramenten. Onderzoek naar de oorspronkelijke inventaris van de kerk van Sint-Bernardus in den Hoeck, waarvan de paramenten grotendeels door de maagden zelf zouden zijn vervaardigd, alsmede stilistische, iconografische en materiaaltechnische vergelijkingen tussen de gewaden onderling, lagen hieraan ten grondslag. Daarbij blijft de vraag voorlopig onbeantwoord of de maagden inderdaad zelf verantwoordelijk zijn geweest voor het hele productieproces of toch op onderdelen van professionele borduurwerkers uit de Noordelijke of Zuidelijke Nederlanden gebruik hebben gemaakt. Ook hier dienen we er waarschijnlijk rekening mee te houden dat teruggrijpen op oude tradities en de kwestie van identiteit eerder bij de eigen zelfwerkzame confessionele groep en dus buiten het professionele circuit speelden. Zijn de paramenten van de Maagden van den Hoeck en van Sasbout Vosmeer met andere woorden niet juist archaïsch, omdat ze waarschijnlijk in eigen beheer en niet door professionals werden vervaardigd?

Verder werd gekeken naar de herkomst van elk gewaad uit de groep van de Maagden van den Hoeck afzonderlijk. De paramenten van de maagden werden niet alleen verspreid over het tegenwoordige Noord-Holland, maar belandden ook in Delft en in Utrecht. De initiatieven en keuzes hiervoor lagen overigens grotendeels bij de maagden zelf. Om kort te gaan hadden het Collegium Alticollense te Keulen en de vergadering van de Maagden van den Hoeck respectievelijk via priesters en geestelijke maagden een wijd reikende bovenlokale invloed op de kerken in Noord-Nederland en zijn ze waarschijnlijk toonaangevend geweest voor de paramentenproductie in de periode 1580-1650. De geestelijke maagden, bijzonder die uit Haarlem, gaven letterlijk vorm aan het geestelijk leven en de identiteit van de huiskerkkatholiek. Overigens kozen geestelijke maagden er niet alleen omwille van de

Noord-Nederlandse katholieke identiteit voor om traditionele, rijk van heiligenfiguren en bijbelse scènes voorziene gewaden te vervaardigen, maar ook om de lijnen van de paramentenproductie door middeleeuwse begijnen en kloosterzusters voort te zetten en om een spirituele dagbesteding te hebben. Zo overwoog men tijdens het borduurwerk en de samenstelling van de paramenten de levens van de betreffende heiligen en de betreffende bijbelpassages.

Hoewel contemporaine bronnen hier geheel over zwijgen, zorgden de geestelijke maagden er via de door hen gemaakt gewaden tevens voor dat ze op een subtiele wijze aanwezig waren in de viering van de mis, waar een actieve deelname door vrouwen niet was toegestaan. Deze initiatieven zijn vergelijkbaar met die van welgestelde vrouwen in de achttiende eeuw die hun japonnen aan de kerk schonken om er door mannen te dragen paramenten van te laten maken, zoals René Lugtigheid in haar proefschrift heeft geconstateerd. Een ander gender-gerelateerd thema is de steeds veranderende visie op de textiele werkvormen, borduurkunst en paramentenproductie. Werden zij gezien als typische activiteiten van vrouwen, van mannen of van beiden? In de periode 1580-1650 moeten we concluderen dat de paramentenproductie in de Noordelijke Nederlanden vooral een verhaal van en over vrouwen was. Een uitzondering vormde apostolisch vicaris Sasbout Vosmeer, die zich hoogstpersoonlijk met het borduren en samenstellen van paramenten bezighield, iets wat de afgelopen tweehonderd jaar in de meeste kerkhistorische publicaties trouwens buiten de schijnwerpers bleef.

In het vijfde hoofdstuk werd gekeken in hoeverre de historische sacristie-inventarissen van de oud-katholieke kerken van Delft en Gouda, met materiaal vanaf 1450 tot heden, een beeld gaven van de in de eerdere hoofdstukken geschetste ontwikkelingen in de periode 1580-1650. Zijn deze ontwikkelingen in meer of mindere mate op plaatselijk niveau te herkennen? Welke veranderingen zijn er rond 1650 waarneembaar in de paramenten in de Republiek en wat kunnen daarvan de redenen zijn geweest? De inventarissen van Gouda en Delft geven, mits tezamen genomen, een redelijk complete illustratie van al het voorgaande met hergebruikt materiaal en nieuwe aanvullingen, met eenvoudige en rijk gedecoreerde paramenten. Ook in Gouda en Delft is er rond 1620-1630 sprake van een cesuur in de kerkinrichting, die net als elders in de Republiek bevestigt dat middeleeuwse stukken niet vanaf het begin in de huiskerken aanwezig waren en werden voorafgegaan door tamelijk sobere paramenten in renaissance- en barokstijl.

Iconografische analyses van de voorstellingen op de vijftiende- en zestiende-eeuwse paramenten in Gouda en Delft, brachten een onvoldoend bekend aspect van de inrichting van de eerste vaste huiskerken voor het voetlicht, namelijk de erfenis van lokale uitstervende zusterkloosters. Over deze laatmiddeleeuwse zusterkloosters die hun bestaan tot in de eerste decennia van de zeventiende eeuw wisten te rekken wordt weinig gevonden in algemene kerkhistorische werken, maar des te meer in plaatselijke monografieën en kronieken. In Gouda en Delft wordt de nalatenschap van de zusterkloosters bevestigd door mededelingen in de Kroniek van Ignatius Walvis en in *Batavia Sacra*. De tweelingbroers Pieter en Suitbert Purmerent, respectievelijk pastoors van Gouda en Delft in de eerste helft van de zeventiende

eeuw, waren tegelijkertijd rectoren van een plaatselijk ‘uitstervend’ zusterklooster. Deze in de late middeleeuwen gestichte kloosters werden na de komst van de Reformatie min of meer gedoogd, maar mochten geen nieuwe zusters aannemen, waardoor ze in de eerste decennia van de zeventiende eeuw uitstierven. Een van laatste zusters liet dan meestal rond 1620 aan de rector de bewaarde inventarisstukken van het klooster na, in dezelfde periode dus dat ook andere objecten uit de oude kerken naar de huiskerken werden overgebracht. Op die manier sloegen de zusters in materieel en historisch opzicht een brug tussen de prereformatorische en vroegmoderne tijd. De aan de gebroeders Purmerent nagelaten paramenten uit de vijftiende en zestiende eeuw vormden gedurende de gehele schuilkerkenperiode (1580-1800) de constante kern van het paramentenbestand van de kerken in Delft en Gouda. In Delft is zelfs een groot deel van de zeventiende- en achttiende-eeuwse paramenten door middel van aanvullingen, wijzigingen en herstellingen gegroepeerd rond de paramenten uit het zusterklooster. De oude paramenten werden deel van de nieuwe liturgie en de lijnen met het verleden – onderdeel van de collectieve katholieke identiteit – bleven voortdurend zichtbaar. Voorbeelden daarvan hadden de gebroeders Purmerent kunnen zien tijdens hun opleiding in het Keulse Alticollense. In Gouda werden de oude en nieuwe paramenten rond 1640 op schilderijen vereeuwigd en voor de katholieke propaganda ingezet.

Tenslotte is in de kerken van Gouda en Delft ook goed waarneembaar dat er rond 1650 wat betreft nieuwe paramenten een einde komt aan het vasthouden aan de oude traditionele decoraties en men aansluiting zoekt bij de monumentale barok die al vanaf 1580 onder invloed van de jezuiten in West-Europa was geïntroduceerd. Er worden onder andere paramenten uit professionele Zuid-Nederlandse ateliers geïmporteerd, die een nieuwe vormtaal spreken. De reden voor deze kentering is mogelijk de Vrede van Münster in 1648 geweest. De oorlog met Spanje was hiermee beëindigd en de Republiek werd officieel als staat erkend, ook door de koning van Spanje, waarmee een terugkeer naar de situatie van voor 1568 definitief verkeken was.

Samenvattend kunnen we stellen dat de analyse van de materiële cultuur op het eerste gezicht een gedifferentieerd en hier en daar ambivalent beeld oplevert van de wijze van omgaan met de paramenten in de periode 1580-1650. Soms volgde men voor een deel de nieuwe richtlijnen, maar probeerde men toch ook vast te houden aan de tradities. Dan weer ging men geheel mee met de vernieuwingen, maar bleek dat dit eigenlijk meer uit noodzaak was. Op de ene locatie koos men al rond 1580 bewust voor integratie van het oude, op andere plaatsen was dat pas rond 1620 aan de orde. Het was een samenspel van aanpassen en profileren. Ook de inrichting van de huiskerken hinkte op meerdere gedachten: enerzijds ging men in meubelstukken en zilverwerk mee met de nieuwe barokstijl, anderzijds kregen geredde prereformatorische objecten een plaats in de kerkruimte en probeerde men bij een deel van de nieuwe schilderijen en paramenten aan te sluiten bij de oude vormen. Wat verder opviel was dat de heropbouw van de kerk geen exclusieve zaak van de kerkleiding of de priesters was, waarbij de gelovigen een passieve houding aannamen. Het initiatief lag ook bij de gelovigen zelf. Zo sterk was dat in de oude kerk nooit geweest. Er ontstond een wisselwerking tussen regelgeving van de kerkleiding en eigen initiatieven van leken gelovigen, in het bijzonder vrouwen, en geestelijke maagden.

Ondanks alle strijdigheden lijkt wat de paramenten betreft per saldo de voorkeur te zijn uitgegaan naar rijk gedecoreerde gewaden die aansloten bij de prereformatorische tradities en die de eigenheid van de katholieke kerk onderstreepten. De keuze hiervoor werd gestimuleerd door het seminarie te Keulen en door de vergadering van de Maagden van den Hoeck te Haarlem.

Vooraf de productie van nieuwe kerkgewaden met archaïserende vormen was een kenmerk van de Haarlemse maagden en is in aangrenzende gebieden op deze manier niet aanwijsbaar: niet in de Zuidelijke Nederlanden en niet in het Duitse Rijnland, waar de katholieke kerk de heersende godsdienst bleef en er over het algemeen geen langdurige protestantse intermezzis waren. Ook in Engeland, dat een veel repressiever beleid kende ten opzichte van katholieken, werden evenmin in de zeventiende eeuw archaïserende gewaden gemaakt. Vijftiende- en zestiende-eeuwse paramenten werden wel hergebruikt, maar als er nieuwe paramenten moesten komen, koos men in deze landen over het algemeen voor de moderne gewaden naar de manier van Carolus Borromeus of voor barokke paramenten waar bloemenpatronen de overhand kregen. De Noord-Nederlandse initiatieven, met name die van de Maagden van den Hoeck, zijn uniek in de vroegmoderne tijd in West-Europa en konden waarschijnlijk alleen tot bloei komen in de bijzondere situatie van accommodatie in de Republiek, waar voldoende ruimte werd geboden aan confessionele groepen die niet tot de heersende kerk behoorden.

Uiteraard bieden dit onderwerp en deze methode nog vele mogelijkheden voor nieuw en aanvullend onderzoek, bijvoorbeeld over kerkgewaden die op schilderijen ‘naar het leven’ zijn afgebeeld, over het eventuele aandeel van professionele borduurwerkers in de productie van kerkgewaden in de huiskerkperiode, over de verhouding tussen het kerkelijke en profane borduurwerk, over de zusterkloosters als brug tussen de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd, of over de relaties tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden op het gebied van de paramenten gedurende de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw. Ook hier zullen de aanvliegroutes logischerwijze of noodgedwongen via de bewaard gebleven materiële cultuur lopen, die de geschiedschrijving vanuit een onverwachte hoek kan belichten. De resultaten van deze studie illustreren de meerwaarde van deze materiële benadering en het belang van dergelijk interdisciplinair onderzoek, alsmede de samenwerking tussen musea als kennisinstellingen en universiteiten.

7. ENGLISH SUMMARY

LITURGICAL VESTMENTS IN REPRESSION

Paraments in the Dutch Republic as Bearers of Identity, 1580-1650

Introduction

This study is about Catholic liturgical vestments in the Dutch Republic in the early modern period between 1580 and 1650. The subject was inspired by the many magnificent vestments dating from the first period of the hidden churches in the northern Netherlands (1580-1650) that are preserved in the Museum Catharijneconvent in Utrecht and in the Old Catholic churches in the Netherlands. These include both new vestments that were made during this time and garments from the pre-Reformation period that were used again or changed so that they could have a function in the renewed liturgy of the Catholic Church.

The 1580-1650 period was crucial for the Catholic Church in the northern Netherlands. With the coming of the Reformation around 1580, the Catholic Church suffered from intense stress in this region of the Netherlands. Although the Catholics were not persecuted for their beliefs, they were forbidden to practise their faith. Therefore, they moved quite abruptly from their richly adorned large public churches to small, private house churches where they held their celebrations in secret. In this awkward situation, they wanted to hold on to their old traditions and objects as long as possible. Indeed, the most effective way to survive in a situation of repression is to emphasise the characteristics of the own group that distinguish them from the dominant group. The Catholics had to define themselves against the Reformed. The best means they had to profile themselves was through their rich liturgy and the interior decoration of their churches, which contrasted sharply with that of the Reformed ones. At the same time, they looked for support in the past to confirm and convey their identity. After all, the Catholics saw themselves as the first confessors of Christianity in the Netherlands and as the only ones who could draw that line from the past to the present. In addition, a great deal of importance was

attached to the recognisability of new objects so that the faithful would not be alienated by them. The material heritage was thus deliberately used by the Catholics as a means of identification. At around the same time, as a result of the Council of Trent (1545-1563), the Roman Catholic Church implemented various innovations, for instance in material culture. The repressed Catholics were then faced with a dilemma: on the one hand, they wanted to preserve what was familiar to them. On the other, believers were, out of loyalty to Rome, obligated to follow the new instructions. The central question of this study is: how was this tension between preservation and innovation dealt with, and how can this be seen in the material culture, specifically in the making and use of those vestments that have been preserved from the first period of the hidden churches? This unique source material has never previously been investigated and contextualised. Because of the combination of stylistic and iconographic comparisons and insights from art history, church history and the history of religion, this study is also interdisciplinary in nature.

The Historical Context: Preservation and Innovation

This research reveals that the dilemma between preservation and innovation was experienced in several areas – not only in the material culture but also in the organisation of the church and in the spiritual life. It is striking that compromises were constantly sought between traditions that confirmed Catholic identity and new views that broke with it. Sometimes, a question was too unclear or complicated, such as Rome's definition of the status of the Catholic Church in the Republic, and simply no choices were made. And sometimes the innovations were implemented with very little difficulty, such as the founding of seminaries and the propagating of new devotions to the saints of the northern Netherlands. Furthermore, the laity that had always supported the Church, gained a new urgency in this period, and the initiatives of lay women were a completely new element. The spiritual virgins on the other hand, with their semi-religious ways of life, were certainly a new phenomenon, but they were also part of the tradition of the medieval Beguines.

Concerning the material culture of the Catholic Church the acts of the Council of Trent appeared to have settled hardly anything. It was thought that people could turn to the possibilities and traditions of local churches regarding details of the church decorations and liturgical objects, whereby both dignity and beauty were important as well as vague criteria. A few binding rules were included in the new Roman missal concerning the chalice and paten; for the rest, they dealt exclusively with some aspects of the vestments. Carolus Borromeus (1538-1584), one of the Council fathers, believed that supplements and recommendations for the church objects were necessary. In his *Instructiones*, he elaborated on what he saw as the ideal church design and decoration. This work was also distributed in the northern Netherlands, but most of his advice was not directly applicable in the first period of the hidden churches. Keeping Catholics together and the new situation of practising their religion in secret required more attention at that time.

The analysis of the material culture of the Catholic hidden churches between 1580 and 1620 reveals that a clear caesura appeared to have occurred around 1620. Previously, Mass was held

in varying locations in private homes because of the uncertain situation and the threat of being raided while celebrating Mass. In this initial period, they were forced to make do with what was necessary. The question can be asked if pre-Reformation objects were already used in those first clandestine celebrations. The answer is that they were probably not used, unless there was really nothing else available. The circumstances were too unstable for that. In this period, Catholic identity acquired shape almost exclusively in what was a recognisable but quite basic liturgy with a minimum of objects. The small provisional worship places corresponded in almost no way whatsoever to the richly furnished church buildings they had prior to the Reformation, and historical objects that could maintain the link to the past were usually not yet used. Around 1620, the vicar apostolic Philippus Rovenius (1614-1651), who was an excellent organiser, insisted on setting up permanent house churches that could stabilise and improve the situation. In these permanent churches – though they were still hidden churches that were not recognisable as such on the outside – much more could be done regarding the interior design, and the wealth of objects and liturgy from which Catholics derived their identity could be given shape once again.

Almost at the same time, in 1616, Rovenius also called upon Catholics to hand in the church objects that had remained hidden till then to the resident priests for rebuilding the Catholic church. This was met with a positive response to a certain extent, especially after 1620. This leads to the conclusion that, only since 1620 a substantial part of the salvaged religious objects from before the Reformation, that had the most significance for Catholic identity and continuity, were once again placed in the churches to be used. The idea we usually find maintained by (art) historians, i.e. that the pre-Reformation objects were already present in the churches at the beginning of the period of the hidden churches, thus needs to be more nuanced. In the more or less improvised alternating house churches, it was simply too unsafe and too impractical to use the old high-quality objects. From 1580 to 1620, it was thus impossible in many Catholic churches to engage in an opulent decoration of the church that partly invoked the past, and the desired continuity was unavoidably broken.

Preservation and Innovation regarding Vestments

The dilemma between preservation and innovation can be seen the most clearly in liturgical vestments. Catholics identified the most with the lavish liturgy and the richly adorned vestments from before the Reformation. These vestments were felt to be in harmony with the dignity of the Mass and at the same time showed the contrast with the plain vestments of the Reformed ministers in an unmistakable fashion.

After the Council of Trent, new rules and recommendations were issued regarding vestments. It must be stated from the start that there was no change in the types of vestments. The rules concerning vestments that were taken up in the new Roman missal and were obligatory, only had to do with the liturgical colours and the number of accessories. A new uniform standard was introduced for the colours that, prior to the Reformation, exhibited various local differences. Among the accessories, the chalice veil was introduced for the first time, whereas the bursa and pall – which were autonomous objects in the church inventory before the

Reformation – became part of the chasuble with its accessories. Borromeus gave supplementary non-obligatory details for vestments in his *Instructiones*. These too had consequences for the form of the chasuble – both old and new – which was narrowed and followed the so-called ‘Roman’ model.

Catholics went along with these innovations to a certain extent, insofar as they did not violate, according to themselves, the old vestments. This must, however, be understood in a broad sense. In any case, the choice was made for compromise here as well. The material that has come down to us yields the following image. Chasubles that had been salvaged from the old church were almost all adapted with respect to form. Almost no chasubles from the northern Netherlands before the Reformation escaped this fate. Apparently, the old embroidery was valued the most with respect to keeping the lines to the past visible, whereas the surrounding material was easily discarded. Incidentally, this was also done to bring the liturgical colours of the vestments into line with the new standards. The rigorous changes this could lead to are, for example, illustrated by some copes preserved in the Old Catholic churches in Gouda and Delft and particularly by two paintings of Willibrord and Boniface from 1639 on which the copes from Gouda are depicted in their original form.

The regulations concerning new sets of accessories for the chasuble (chalice veil, bursa, and pall), which were also included in the missal, are less well known in general. An examination of the more or less intact sacristy inventories of the Old Catholic churches in Culemborg, Dordrecht, and Oudewater made it clear that the late medieval vestments that survived were provided with new Baroque sets of accessories at the beginning of the seventeenth century. With respect to the embroidery, the accessoires do not, in our view, match at all with the old material. The general opulence of the decorations were, however, considered sufficient. This immediately explains the many individual Baroque chalice veils, bursas, and palls from the early seventeenth century in the collection of the Museum Catharijneconvent: they came along with late medieval Gothic chasubles collected in the second half of nineteenth century and were later separated from them because they belonged to a different stylistic period.

Borromeus was also a proponent of a far-reaching sobriety regarding liturgical vestments, as a result of which figural embroidery should disappear to a large degree. This was, however, only occasionally adhered to in the northern Netherlands, probably because it did not correspond with the idea of the rich liturgy through which Catholics wanted to distinguish themselves. Plain garments in line with Borromeus’ views were apparently worn only when necessary in the period of the first hidden churches between 1580 and 1620. They were easier to use and perhaps to fold in case a house church was raided. A few of these unembroidered vestments have been preserved in the northern Netherlands. Comparisons between late medieval and Baroque vestments indicate that remnants of old material could be used in such new vestments. Examples of these, which are also depicted on contemporary engravings and paintings, appear almost exclusively in the well-preserved stock of Old Catholic churches.

In all likelihood, preserved embroidered vestments were kept hidden until around 1620. It appears that many of the old richly embroidered robes that could be salvaged were taken out of their hiding places only when the first permanent house churches were established. The caesura

of 1620 thus applies also to part of the vestments. Only then could it be determined what was still usable and what not, and intact pre-Reformation vestments were possibly adapted to the new liturgy. That could also mean that many new Baroque accessories (chalice veils, bursas, palls) that were provided with rich embroidery of leaves and flowers and made by spiritual virgins or professional embroiderers were only produced from this time on. Some of the new vestments from this period that have been preserved are in line with the old vestments with respect to their luxuriousness and form of decorations. Here as well, a deliberate choice was made for preserving and continuing the old tradition.

Who Made the Vestments?

After the Reformation had been settled in 1580, the production of vestments was moved from the public to the private realm. The work that had up until that time been carried out to a large extent by men in professional workshops ended up in the hands of women (spiritual virgins and Beguines) and a few priests. Research into vestments at the Museum Catharijneconvent, in some Old Catholic churches and in the Old Catholic seminary in Amersfoort revealed two important centres of the Holland mission, where – already at the beginning of the repression of the Catholic Church – the choice was very deliberately made for the continuation of the rich tradition in the use and design of ecclesiastical vestments. These were the Collegium Alticollense in Cologne, the centre of priest training of the archdiocese of Utrecht, initially led by the vicar apostolic Sasbout Vosmeer (1602-1614), and the station of St. Bernard in den Hoeck in Haarlem, seat of the Chapter of Haarlem and the centre of the community of the Maagden van den Hoeck (Virgins from the Hoeck). The activities of Vosmeer and the Maagden to get the repressed Catholic Church going again in the first decades after the Reformation occurred, which were cited in church-historical literature, were very concretely illustrated by this, as were their attempts to give new impulses to Catholic identity. Vosmeer, who was initially in charge of the Collegium Alticollense, built up a rich collection of fifteenth- and sixteenth-century vestments for the chapel in Cologne, of which an important part has been preserved in the Old Catholic Church. He himself put together a chasuble using a back cross from around 1530 and a column with saints he embroidered himself. He thus introduced the seminary students to what was apparently his ideal image of the vestments for liturgical celebrations. He largely ignored Borromeus' recommendations, although he was familiar with his ideas.

The production of new church vestments is frequently discussed in the biographies of the Maagden van den Hoeck in the period 1625-1651. This production was set up by the general mother, Agatha van Veen, the sister of the painter Otto van Veen. In this study an attempt has been made to link the activities of the Maagden to a group of richly decorated archaizing chasubles and antependia in the Museum Catharijneconvent and in some Old Catholic churches, which attempt to follow pre-Reformation vestments in their embroidered figural decorations. Research into the description of the original inventory of the church of St. Bernard in den Hoeck, the vestments of which were allegedly made by the Maagden themselves, as well as the stylistic, iconographic, and material-technical comparisons between the vestments, were at the

base of this. In connection with this, the question as to whether the Maagden themselves were responsible for the whole production process or made use of professional embroiderers from the northern or southern Netherlands remains unanswered for the time being. Perhaps, we should also take into account that invoking old traditions and the issue of identity played a role rather among the independent confessional group than in the professional circuit. In other words, are the vestments made by the Maagden van den Hoeck and by Vosmeer not archaic simply because they were probably made by themselves and not by professionals? The destinations of each vestment from the group made by the Maagden van den Hoeck were also taken in account. The vestments they made were not only used across the present province of North Holland but also ended up in Delft and Utrecht. The initiatives and choices for this were largely made by the Maagden themselves.

In short, the Collegium Alticollense in Cologne and the community of the Maagden van den Hoeck had – via priests and the Maagden respectively – far-reaching supralocal influence on the churches in the northern Netherlands, and they were probably trend-setting in the production of vestments in the period 1580-1650. The spiritual virgins – in particular those in Haarlem – literally gave shape to the spiritual life and identity of Catholics in the period of the hidden churches. Moreover, the spiritual virgins chose to make traditional vestments with figures of saints and biblical scenes not only for the sake of Catholic identity in the northern Netherlands. They also did this to continue the lines of the production of vestments by medieval Beguines and nuns and to have a spiritual activity during the day. In this way, during the embroidery and manufacture of the vestments, they reflected on the lives of the saints and Bible passages in question.

Although contemporary sources make no mention of it, the spiritual virgins saw to it that, through the vestments they made, they were subtly present in the celebration of the Mass, where active participation by women was not permitted. As René Lugtigheid stated in her dissertation, these initiatives are similar to those of affluent women in the eighteenth century who donated their gowns to the church to be turned into vestments to be worn by men. Another gender-related theme is the continually changing view on textile work, embroidery, and the production of vestments. Were they seen as typical activities for women, for men, or for both? For the period of 1580 to 1650, we must conclude that the production of vestments in the northern Netherlands was primarily achieved by women. An exception was the vicar apostolic Sasbout Vosmeer, who engaged in embroidery and making vestments himself, something that has been ignored for the past two hundred years in most publications in church history.

The Sacristy Inventories of Gouda and Delft; the Legacy of the Convents

A reasonably complete illustration of what has been discussed above is available in the inventories of the Old Catholic churches of Gouda and Delft. In these churches liturgical vestments can be found with both used and new material, as well as simple and richly embroidered vestments. In Gouda and Delft, around 1620-1630, a caesura in the decoration of churches occurred as well, that establishes that medieval pieces were not present in hidden

churches from the start and were preceded by quite sober vestments in the Renaissance and Baroque style.

Iconographic analyses of the images on the fifteenth- and sixteenth-century vestments in Gouda and Delft exposed an insufficiently known aspect of the decoration of the first permanent house churches, namely, the legacy of the late medieval convents. Little can be found in general church histories about these nuns, who managed to prolong their existence until the first decades of the seventeenth centuries, but they are more frequently mentioned in local monographs and chronicles. In Gouda and Delft, the legacy of the nuns is confirmed by passages in the *Kroniek* of Ignatius Walvis and in Van Heussens *Batavia Sacra*. In the first half of the seventeenth century, the twin brothers Pieter and Suitbert Purmerent, respectively vicar of Gouda (1615-1662) and the assistant vicar in Delft (1612-1650), were also the rectors of a local convent that was on the verge of dying out. These convents, founded in the late Middle Ages, were more or less tolerated after the Reformation but were not allowed to accept any new members. As a result, they ‘died out’ in the first decades of the seventeenth century. Around 1620, one of the last nuns left the inventory of the convent to the rector – so in the same period that other objects from the old churches were transferred to the hidden churches. The nuns thus succeeded in building a bridge, in material and historical respects, between the pre-Reformation and the early modern periods. During the whole period of the hidden churches (1580-1800), the vestments from the fifteenth and sixteenth century left to the Purmerent brothers constituted the constant core of the vestment stock of the churches in Delft and Gouda. In Delft, a large part of the seventeenth- and eighteenth-century vestments were even grouped around the vestments from the convent via additions, changes, and restorations. The old vestments became part of the new liturgy and thus the lines with the past – part of the collective Catholic identity – remained constantly visible. The Purmerent brothers could have seen examples of this during their education in the Collegium Alticollense in Cologne. In Gouda, the old and new vestments were even immortalized on paintings around 1640 and used for Catholic propaganda.

Finally, it can be seen in the churches in Gouda and Delft that the clinging to old traditional decorations came to an end around 1650, and a connection was sought with the monumental Baroque style that had already been introduced into western Europe by the Jesuits in the late sixteenth century. For example, vestments were imported from professional workshops in the southern Netherlands, which used a new visual language. The reason for this change was possibly the Peace of Münster in 1648, which ended the war with Spain. The Dutch Republic was officially recognised as a state, also by the king of Spain, which meant that a return to the situation before 1568 was definitely over.

Conclusion

In summary, we can state that the analysis of the material culture at first sight yields a differentiated and occasionally ambivalent picture of how vestments were dealt with in the period 1580-1650. Sometimes, the new guidelines were followed to a certain extent, but attempts were also made to hold on to tradition. Again, the innovations were wholeheartedly adopted, but this was done more out of necessity. At one location, a deliberate choice had

already been made around 1580 to integrate the old with the new, whereas in other places this was not done until around 1620. It was a matter of interplay between adaptation and profiling. The interior decoration of the hidden churches was also the product of several ideas: on the one hand, the Baroque style was followed with respect to furnishings and silver objects; on the other hand, pre-Reformation objects that had been salvaged were given a place in the churches, and there was an attempt to link up with the old forms in some of the new paintings and vestments.

What also emerged was that the refitting of the church was not exclusively the concern of the church leadership or the priests with the laity remaining passive. Laypeople also took the initiative, something that never been that intense in the old church. An interplay arose between the regulations prescribed by the church leadership and the agency of the laity themselves, particularly women and spiritual virgins. Despite all the inconsistencies, it seems that the preference regarding vestments was for rich decorations that linked up with pre-Reformation traditions and that emphasised the identity of the Catholic Church. The choice for this was stimulated by the seminary in Cologne and by the community of the Maagden van den Hoeck in Haarlem.

The production of new church vestments with archaising forms was primarily a characteristic of the Haarlem virgins and cannot be found in bordering areas in this way: not in the southern Netherlands and not in the German Rhineland where the Catholic Church remained the overall dominant religion. In England, which had a much more repressive policy towards Catholics, archaising vestments were not produced in the seventeenth century. Fifteenth- and sixteenth-century vestments were reused everywhere, but if new vestments had to be made these countries chose modern vestments as recommended by Borromeus or Baroque vestments where flower patterns were dominant. The initiatives in the northern Netherlands, particularly those of the Maagden van den Hoeck, are unique for the early modern period in western Europe and could probably come to fruition only in the special situation of accommodation in the Republic where sufficient room was offered to confessional groups that did not belong to the ruling church.

BRONNEN

Primaire bronnen

- Amsterdam, Stadsarchief Amsterdam, Archief van het Begijnhof, Amsterdam, toegangsnummer 740, lijsten van geschonken, gekochte en herstelde altaar- en kerkbenodigdheden, etc., inventarisnummer 29: inventarislijsten Begijnhof Amsterdam, 1650-1717.
- Delft, Stadsarchief Delft, 43: Register met jaarrekeningen van kerk en Bagijnhof 1655-1656, 1662-1675 en lijst van communicanten en biechtelingen 1831-1951, 1655-1675, 1831-1951. 1 deel.
- Delft, Archief Delft (AD), Oud-Katholieke Kerk, inv. nrs. 61-80 (1581-1625).
- Delft, Oud Stads Archief (OSA) I, inv. nr. 408.2, f. 257v (1629 juni 14).
- Delft, Oud Notarieel Archief (ONA), inv. nr. 1840, f. 10.
- Den Haag, Nationaal Archief, archief van Hendrik van Wijn, Inventaris van liturgische gewaden uit de Sint-Janskerk te Gouda rond 1573.
- Gouda, Streekarchief Midden-Holland, Archief OKK Gouda, inv. nr. 8 *'Notitie-Boek of wel Kerck-boek van d'heer Guilielmus Wannaer, gehouden van de maand ende jaaren den 14. Mey 1714.'*
- Haarlem, Noord-Hollands archief, nr. 2106.5: Nominatieve opgaaf van de kerkelijke goederen van waarde behorende aan de statie van den H. Bernardus te Haarlem, 3 december 1847.
- Haarlem, Noord-Hollands archief, nr. 2106.5: Inventaris der onroerende en roerende goederen in de statie St. Bernardus te Haarlem aanwezig den 6den july 1850.
- Haarlem, Noord-Hollands archief, nr. 2106.5: Inventaris 1852 van al hetgeen behorende is tot de gesupprimeerde R.C. statien St. Bernardus en St. Franciscus en tot het fonds afkomstig van de in 1816 gesupprimeerde statie St. Bavo te Haarlem.
- Haarlem, Noord-Hollands archief, nr. 2106.5: Statie S. Bernardus, losse brief, 1852.
- Haarlem, Noord-Hollands archief, nr. 2106.5: Lijst der kerkelijke goederen toebehoorende aan de R.C. gemeente De Vier Heemskinderen, 3 december 1847.
- Haarlem, Noord-Hollands archief, nr. 2106.5: Statie De Vier Heemskinderen, inventaris, 1850.
- Haarlem, Noord-Hollands archief, nr. 2106.6: Statie S. Bernardus, inventaris van goederen 1791.
- Haarlem, Noord-Hollands archief, nr. 2106.6: Statie S. Bernardus, inventaris van goederen 1847.

- Haarlem, Noord-Hollands archief, nr. 2106.12: Statie S. Bernardus, kasboekje van inkomsten en uitgaven ten behoeve van de sieraden der kerk, 1848-1851.
- Haarlem, Noord-Hollands archief, nr. 2106.52: aantekeningen van Mgr. J.J. Graaf, betreffende de bisschoppelijke paramenten en ornamenten, afkomstig uit de opgeheven statie S. Bernardus te Haarlem, ca. 1900
- Haarlem, Noord-Hollands archief, nr. 2106.60: Statie S. Joseph / Begijnhof, inventaris van goederen, toebehorend aan de pastorie, 1771.
- Oly, Levens der maegden, berust in Utrecht, Museum Catharijneconvent (Catharina / Tryn Oly, Levens der maegden, deel I [BMH Warm h92B13], Levens der maegden, deel II, voorafgegaan door een korte levensbeschrijving van de tweede overste, Joost Cats [BMH Warm h92B14]; Levens der maegden, deel III [BMH Warm h92C10]). Jo Spaans heeft bij haar publicatie *De Levens der Maechden* (Hilversum 2012) een CD met volledige transcriptie gevoegd.
- Utrecht, Het Utrechts Archief, Sasbout Vosmeer, toegangsnummer 1003, inventarisnummer 76 (een handschrift in het Latijn uit 1605, '*de habitu episcoporum*' met kazuifelmodellen en de manier deze te dragen).
- Utrecht, Het Utrechts Archief, Sasbout Vosmeer, toegangsnummer 1003, inventarisnummer 77 (een elfzijdig katern op A5-formaat met handgeschreven aantekeningen over paramenten in het Latijn door Sasbout Vosmeer, gebaseerd op een andere bron, waarschijnlijk het vernieuwde *Caeremoniale Episcoporum* uit 1606).
- Utrecht, Het Utrechts Archief, Sasbout Vosmeer, handschrift '*Quomodo pingantur effigies sanctorum Batavorum*'.
- Utrecht, Het Utrechts Archief, OKN: Apostolische Vicarissen, toegangsnummer 1003, inventarisnummer 19 (= OBC 323), Sasbout Vosmeer, Ambtelijk, Correspondentie, Uitgegane stukken, 1611-1612 (reliken en ornamenten, op 20 september 1611 te Emmerick ontvangen door apostolische vicaris Sasbout Vosmeer).
- Utrecht, Het Utrechts Archief, 708 Archieven, bewaard bij het stadsbestuur van Utrecht, behorend aan de stad ('Bewaarde archieven I'), 4 Archieven van kloosters, 1284-1803, 4.3.01 Begijnhof, 784 Inventaris van de perkamenten brieven, bevonden op het Begijnhof door eene raadscommissie, 1613, waaronder een lijst met misgewaden.
- Utrecht, Het Utrechts Archief, 708 Archieven, bewaard bij het stadsbestuur van Utrecht, behorend aan de stad ('Bewaarde archieven I'), 4 Archieven van kloosters, 1284-1803, 4.3.05 Convent van St. Ursula (Abraham Dole-klooster), 1123 Inventaris van de meubelen en eigendomsbewijzen van het convent, 1613.
- Utrecht, Het Utrechts Archief, 708 Archieven, bewaard bij het stadsbestuur van Utrecht, behorend aan de stad ('Bewaarde archieven I'), 4 Archieven van kloosters, 1284-1803, 4.3.09

Convent van St. Maria Magdalena, 1375 Inventaris van de meubelen en eigendomsbewijzen van het convent, 1613.

- Utrecht, Het Utrechts Archief, 708 Archieven, bewaard bij het stadsbestuur van Utrecht, behorend aan de stad ('Bewaarde archieven I'), 4 Archieven van kloosters, 1284-1803, 4.3.10 Convent van St. Anna (Arkel-klooster), 1426 Inventaris der meubelen en eigendomsbewijzen, gevonden in het convent, 1613.

- Utrecht, Het Utrechts Archief, Oud-Katholieke parochie Sint-Marie achter Clarenburg, toegangsnummer 842-2, inventarisnummer 219 (inventarissen roerende goederen, 1757, 1772, 1774, 1856, 1885 en 1911) en inventarisnummer 220 (aantekeningen betreffende verkoop en vernieuwing inventaris Clarenburg, 1774-1793).

- Utrecht, Het Utrechts Archief, OBC 1422 *'Lijste van Meubilaire goederen behorende aan de RC Kerke en Pastorie van St. Jan baptist op de Gouwe bij de Joosten brugge te Gouda [...] Actum Gouda 22 October 1802 / is getekend / A. Vermeulen'*.

- Utrecht, Het Utrechts Archief, archiefstukken Sasbout, toegangsnummer 275, inventarisnummer 296 (verklaring uit 1633 door pater Arnoldus Witte betreffende het in ontvangst nemen van het kazuifel van de H. Bonifatius uit handen van Minkjy van Peyma of Pryna uit Dongeradeel).

- Utrecht, Het Utrechts Archief, Collectie Rijsenburg 17, inv. nr. 130: Acta Rovenii (over de Collegiale kerk van Oldenzaal), in 1616 geschreven te Oldenzaal.

Internetbronnen

- website <http://memo.sites.uu.nl> MeMO Project, Medieval Memoria Online, Universiteit van Utrecht.

- website www.plechelmusbasiliek.nl door Jan Oude Nijhuis, Guus Goorhuis, Gerard Bartelink, 2009, Memorieboek of calendarium-necrologium van het St. Plechelmuskapittel te Oldenzaal.

- website http://www.plechelmusbasiliek.nl/pdf/ACTA_ROVENII_02_Hfdst_1-18_vertaling.pdf door Guus Goorhuis, 2009, Acta Rovenii (over de Collegiale kerk van Oldenzaal), in 1616 geschreven te Oldenzaal.

- <http://balat.kikirpa.be/intro.php>, databank van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK-IRPA) te Brussel.

- <http://www.meertens.knaw.nl/bedevaart/bol/plaats/171>, databank bedevaartplaatsen in Nederland, Meertens Instituut te Amsterdam.

- <http://www.1001-vrouwen.nl>, Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland.

Primaire literatuur

- A.J. van der Aa, Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden, deel X, Gorinchem 1847.
- A.J. van der Aa, Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden, deel XI, Gorinchem 1848.
- Carolus Borromeus, Instructiones Fabricae et Supellectilis Ecclesiasticae, 1577, ed. en vertaling E.C. Völker, 1977.
- G. Brom, 'Middeleeuwsche kerksieraden', in: Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht, deel 26, Utrecht 1900, p. 233-322.
- G. Brom, 'Kerksieraden van Oudmunster', in: Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht, deel 27 (1901), p. 377-399.
- Cronyk van Sint Aagten Convent. Een oude Kloosterkroniek uit de 15^e-17^e eeuw, ed. F. Boerwinkel, Amersfoort 1939.
- J.J. Dodt van Flensburg, Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen inzonderheid van Utrecht, deel III, Utrecht 1843, p. 199-201.
- H. van Heussen, Batavia Sacra, deel II (Brussel 1714) en deel III (Antwerpen 1716).
- Missale Romanum ex decreto sacrosancti concilii Tridentini restitutum. Pij V. Pont. Max. iussu editum, Venetië (bij Giovanni Varisco en erfgenamen, en Bartolomeo Faletti en genoten), 1570.
- S. Muller Fz., 'Inventaris van het goud- en zilverwerk der Utrechtsche geestelijke gestichten in 1578', in: Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht, deel 7 (1879), p. 284-350.
- Onderwysingen of maniere van leven voor de geestelycke dochters van het Oratorie, Gent, s.a.
- H. Rosweyde, Het leven der HH. Maegden die van Christus tijden tot deze eeuw in den saligen staet der suyverheyt in de wereltd geleefd hebben. Met een cort tractaet vanden Maeghdelijken Staet, Antwerpen (François Fikkaert) 1626.
- Willem Janszoon Verwer, Memoriaelbouck. Dagboek van gebeurtenissen te Haarlem van 1572-1581, ed. J.J. Temminck, Haarlem 1973.
- *Visitatie der kerken ten platten lande in het Sticht van Utrecht ten jare 1593*, in: Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht, VII, Utrecht 1884, p. 186-267, bijzonder, p. 215-216.
- I. Walvis, Goudsche en andre daartoe dienende katolieke kerk-zaaken (1525-1712), 1712, bezorgd en ingeleid door P.H.A.M. Abels, J. Hallebeek en D.J. Schoon, Delft 2012.

- I. Walvis, Beschryvinge der stad Gouda, Leiden 1713.

Secundaire literatuur

- M.A.W.L.M. Abels, Tussen Sloer en Heilige. Beeld en Zelfbeeld van Haarlemse en Goudse kloppen in de zeventiende eeuw, 2009.

- M.A.W.L.M. Abels, ‘Klopjes Verbeeld’. Drie zeventiende-eeuwse kloppenportretten uit Gouda’, in: Tidinge 2010, nr. 3, p. 96-106.

- M.A.W.L.M. Abels, ‘Beeld en zelfbeeld van zeventiende-eeuwse kloppen in de Noordelijke Nederlanden’, in: Tijdschrift voor Nederlandse kerkgeschiedenis, deel 14 (2011), p. 5-14.

- P.H.A.M. Abels e.a. (ed.), Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis, Hilversum 2002.

- P.H.A.M. Abels, ‘Van ketternest tot bolwerk van rechtzinnigheid’, in: P.H.A.M. Abels e.a. (ed.), Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis, Hilversum 2002, p. 417-454.

- P.H.A.M. Abels, ‘Goudana, een nieuwe artikelenreeks’, in: Tidinge van die Goude 24 (2006), p. 19-23.

- G. Ackermans, Recensie van Duizend jaar Gouda, in: Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis, 7 (2004), p. 90-91.

- J.J.F.W. van Agt, De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst (Geïllustreerde Beschrijving), deel VIII, De provincie Noordholland, eerste stuk: Waterland en omgeving, Den Haag 1953.

- G. Alberigo en H. Jedin, Conciliorum oecumenicorum decreta, Basel 1962.

- P. Arblaster, ‘The Archdukes and the Northern Counter-Reformation’, in: Cat. tent. Albert & Isabella 1598-1621, Koninklijke Musea voor Kunst, Brussel, en Geschiedenis en Katholieke Universiteit Leuven, 1998, Essays, p. 87-92.

- C. Aribaud, ‘Le tissu destiné au réemploi?’, in: C. Aribaud (ed.), Destins d’etoffes: usages, ravaudages et réemplois des textiles sacrés (XIVe – XXe siècle), Toulouse (Centre National de la Recherche Scientifique), 2006, p. 11-14.

- J. Assmann, Religion and Cultural Memory, Stanford 2006, p. 1.

- C. de Backer, ‘Wat is er gebeurd met de boeken van de kartuize Monnikhuizen bij Arnhem’, in: Codex in context. Studies over codicologie, kartuizergeschiedenis en laat-middeleeuws geestesleven aangeboden aan prof. Dr. A. Gruijs, Nijmegen / Grave 1985, p. 27-35.

- E. de Baan e.a., Mode & accessoires, Arnhem 2007.

- R. Baetens, 'De bibliotheek van een geestelijke dochter uit de 17^e eeuw te Antwerpen', *Ons geestelijk erf*, XLIV (1970), p. 224.
- R.F.P. de Beaufort en H.M. van den Berg, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst (Geïllustreerde Beschrijving)*, deel III, De provincie Gelderland, eerste stuk: Het Kwartier van Nijmegen, onderdeel De Betuwe, Den Haag 1968.
- D. Beekers, 'Sacred residue', in: S. Lanwerd (ed.), *The Urban Sacred: How Religion Makes and Takes Place in Amsterdam, Berlin and London / Städtisch-religiöse Arrangements in Amsterdam, Berlin und London*, Berlijn: Metropol, 2016, p. 39-41.
- D. Beekers en Pooyan Tamimi Arab, 'Dreams of an Iconic Mosque: Spatial and Temporal Entanglements of a Converted Church in Amsterdam', *Material Religion* 12 (2016), p. 137-164.
- R.W.M. de Beer, 'Noord-Brabant', in: *Cat. tent. Kriezels, aubergines en takkenbossen. Randversiering in Noordnederlandse handschriften uit de vijftiende eeuw*, Den Haag, Rijksmuseum Meermannano – Westreenianum / Museum van het Boek, 1992 – 1993, p. 154-165.
- R.W.M. de Beer, 'Oud-katholiek textiel voor het voetlicht', in: *Catharijne. Magazine van Museum Catharijneconvent Utrecht*, 2013, jrg. 3, p. 22-23.
- R.W.M. de Beer, 'Laatmiddeleeuwse paramenten in oud-katholiek bezit', in: M. Leeftang en K. van Schooten (ed.), *Middeleeuwse Borduurkunst uit de Nederlanden*, Museum Catharijneconvent, Utrecht, 2015, p. 105-113.
- R.W.M. de Beer, 'Kazuifel van Sasbout Vosmeer', in: M. Leeftang en K. van Schooten (ed.), *Middeleeuwse Borduurkunst uit de Nederlanden*, Museum Catharijneconvent, Utrecht, 2015, p. 183-184, cat. nr. 40.
- R.W.M. de Beer, 'Twee dalmatieken uit de abdij Leeuwenhorst', in: M. Leeftang en K. van Schooten (ed.), *Middeleeuwse Borduurkunst uit de Nederlanden*, Museum Catharijneconvent, Utrecht, 2015, p. 226-227, cat. nr. 68.
- R.W.M. de Beer, 'Twee kazuifels met Boom van Jesse', in: M. Leeftang en K. van Schooten (ed.), *Middeleeuwse Borduurkunst uit de Nederlanden*, Museum Catharijneconvent, Utrecht, 2015, p. 250-252, cat. nr. 83.
- R.W.M. de Beer, 'Gered uit geuzenhanden. Ontdekkingen over middeleeuwse gewaden in oud-katholiek bezit', in: *Catharijne. Magazine van Museum Catharijneconvent Utrecht*, 2015.1, p. 10-12.
- R.W.M. de Beer, 'De apostolisch vicaris als borduurwerker', in: *Catharijne. Magazine van Museum Catharijneconvent Utrecht*, 2015.2, p. 23.
- R.W.M. de Beer, 'Stof zijt gij', in: C. Narinx, M. van Regenmortel, M. Bem, *Dit boek gaat niet over mode. De kracht van kleren*, Amsterdam / Antwerpen 2016, p. 136-143.

- R.W.M. de Beer, 'Maria Maggiore. Mariavorstelling op de koorkap van Philippus Rovenius', in: Catharijne. Magazine van Museum Catharijneconvent Utrecht, februari 2017, p. 40-42.
- R.W.M. de Beer, 'De koorkap van Musius. De geschiedenis van een bijzonder gewaad ontrafeld', in: Catharijne. Magazine van Museum Catharijneconvent Utrecht, oktober 2018, p. 28-29.
- R.W.M. de Beer, 'Enige bijzondere bezittingen', in: Schuilen op het Bagijnhof. 275 jaar Oud-Katholieke schuilkerk in Delft, Delft 2018, p. 13-17.
- R.W.M. de Beer, 'Erfstukken uit het klooster. Altaarstuk en antependia in de oud-katholieke kerk van Amersfoort', in: Catharijne. Magazine van Museum Catharijneconvent Utrecht, 2019, jrg. 3, p. 34-35.
- R.W.M. de Beer, 'De kelk van de aartsbisschop', in: B.J. van Benthem, P. Biesboer (ed.), De Stavelij, jaarboek 2019/20, Lochem 2020, p. 26-36.
- R.W.M. de Beer, 'De gevallen Maria. Een middeleeuwse liturgische tekst ontcijferd', in: Catharijne. Magazine van Museum Catharijneconvent Utrecht, juni 2021, p. 24-26.
- M. Begheyn - Huisman, Behouden vaart. Het antependium van het Nijmeegse schippersgilde, Nijmegen 2016.
- P.J. Begheyn, 'De verering van Sint Franciscus Xaverius in de Republiek', in: Ons geestelijk erf: driemaandelijks tijdschrift voor de geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden, jrg. 77, nr. 3 (2003), p. 300-314.
- H.C. van Bommel. 'Beeldenstorm in Arnhem', in: Arnhem de Genoeglijkste. Orgaan van het Arnhems Historisch Genootschap 'Prodesse Conamur', jr. 25, nr. 3, september 2005, p. 91-99.
- H.M. van den Berg, De monumenten van geschiedenis en kunst (Geïllustreerde Beschrijving), deel VIII, De provincie Noordholland, tweede stuk: Westfriesland, Tessel en Wieringen, Den Haag 1955.
- U.C. Bergemann, Europäische Stickereien 1650-1850 (Kataloge des Deutschen Textilmuseums Krefeld, Band 2), Krefeld 2006.
- U.C. Bergemann, Europäische Stickereien 1250-1650 (Kataloge des Deutschen Textilmuseums Krefeld, Band 3), Regensburg 2010.
- U.C. Bergemann, 'Serial Production of Embroidered Orphreys in the Late Middle Ages', in: E. Wetter (ed.), Riggisberger Berichte 18, Riggisberg (Abegg-Stiftung), 2010.
- M. de Beyer, P. Verhoeven, A. Reinstra (ed.), Kerkinterieurs in Nederland, Zwolle 2016.
- D. van Bleyswijck, Beschryvinghe der Stadt Delft, vooraf met een korte beschrijvinge van Delflandt, Delft 1667.

- S.F.M. de Bodt, 'Het borduurwerkersambacht', in: Cat. tent. De stad Delft, cultuur en maatschappij van 1572 tot 1667, Museum Het Prinsenhof, Delft 1981, tekstdeel, p. 156.
- S.F.M. de Bodt, 'De professionele borduurwerkers', in: Catalogus tentoonstelling Schilderen met gouddraad en zijde, Rijksmuseum Catharijneconvent, Utrecht 1987, p. 8-19.
- S.F.M. de Bodt, Op de Raempte off mette Brodse. Nederlands borduurwerk uit de zeventiende eeuw, Haarlem 1987.
- S.F.M. de Bodt, 'Borduurwerkers aan het werk voor de Utrechtse kapittel- en parochiekerken 1500-1580', in: Oud Holland 105/1 (1991), p. 1-31.
- H. Boekwijt, R. Glaudemans en W. Hagemans, De Sint-Janskathedraal van 's-Hertogenbosch. Geschiedenis van de bouw, Alphen aan de Maas 2010.
- W.H. de Boer, Sint Gommer en Sint Pancras: klooster, kerk en klerus in Enkhuizen, Enkhuizen 1988.
- Carolus Borromeus, Instructiones Fabricae et Supellectili Ecclesiasticae, 1577 (E.C. Völker 1977 [vertaling]).
- H. Bos, 'De Oud-Katholieke kerk in het Oosteinde', in: M.J. 't Hart (ed.), Aalsmeer, beknopte geschiedenis van een opmerkelijk dorp, Aalsmeer 1992, .
- N. Bosma, Balthazar Gerards. Moordenaar en martelaar, Amsterdam 1983.
- C. Brasjen – Mudde, Rouwen in de marge. De materiële rouwcultuur van de katholieke geloofsgemeenschap in vroegmodern Nederland, Utrecht 2018.
- J. Braun, Die liturgische Gewandung im Occident und Orient nach Ursprung und Entwicklung, Verwendung und Symbolik, Freiburg im Breisgau 1907.
- J. Braun, Handbuch der Paramentik, Freiburg im Breisgau, 1912.
- J. Braun, Die liturgischen Paramenten in Gegenwart und Vergangenheit. Ein Handbuch der Paramentik, Freiburg im Breisgau 1924.
- G. Brom, 'Neerkassels bestuur van 1662 tot 1676', in: Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht, deel 18, Utrecht 1890, p. 173-294.
- P. Brood, 'De Reductie', in: M. Hillenga en J. Kroeze (red.), Kloosters in Groningen. De middeleeuwse kloostergeschiedenis van de Nederlanden, deel III, Zwolle / Ter Apel 2012, p. 31-49, bijz. p. 41.
- H.C. Brouwer, 'De verdwenen kloosters uit de Delftse binnenstad', in: Cat. tent. De stad Delft. Cultuur en maatschappij tot 1572, Delft, Museum Het Prinsenhof, 1979, p. 54-59.
- M. Brouwer, 'Moderne Devotie', in: Moderne Devotie. Terug naar de bron met Geert Grote (1340-1384) & Thomas a Kempis (ca. 1380-1471). De Moderne Devotie in Deventer en Zwolle, Zwolle 2012, p. 23-63.

- C.W. Bruinvis, 'De statie van St. Matthias te Alkmaar', in: Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem, XXI (1896), p. 190-219.
- C.W. Bruinvis, 'De statie van St. Laurens te Alkmaar', in: Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem, XXI (1896), p. 410-422.
- M. Carasso-Kok (ed.), Geschiedenis van Amsterdam tot 1578. Een stad uit het niets, Amsterdam 2004.
- M.L. Caron, 'Van de geest ende meeningh daar een maaght haar hantwerck in behoort te doen. Naar aanleiding van enige bisschoppelijke paramenten uit de voormalige statie van St. Bernardus in den Hoeck te Haarlem', in: Cat. tent. Schilderen met gouddraad en zijde, Rijksmuseum Catharijneconvent, Utrecht 1987, p. 20-31.
- Cat. tent. Religieus kunstnaaldwerk, Utrecht, Museum voor Nieuwe Religieuze Kunst, 1950.
- Cat. tent. Kunstnaaldwerk, Eindhoven, Stedelijk Van Abbemuseum 1957.
- Cat. tent. Laat-middeleeuwse paramenten (15de en 16de eeuw) in het Oud-Katholiek Museum te Utrecht, Utrecht, Oud-Katholiek Museum, 1957.
- Cat. tent. Kunstschaten van de Oud-Katholieke kerk te Delft, Museum Prinsenhof, Delft 1959.
- Cat. tent. Uit de sacristie. Textiel en juwelen in kerkelijk bezit in de provincie Antwerpen, Provinciaal Museum voor Kunstambachten Sterckshof, Deurne – Antwerpen, 1985.
- Cat. tent. Kunst voor de beeldenstorm. Noordnederlandse kunst 1525-1580, Amsterdam, Rijksmuseum, 1986.
- Cat. tent. Kettens en papen, Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht, 1986.
- Cat. tent. Nieuw Licht op de Gouden Eeuw. Hendrick ter Brugghen en tijdgenoten, Utrecht, Centraal Museum, en Braunschweig, Herzog Anton Ulrich-Museum, 1987.
- Cat. tent. Schilderen met gouddraad en zijde, Utrecht, Rijksmuseum Catharijneconvent, 1987.
- Cat. tent. 'Waer een paradys'. Kloosterleven in Brabant na de Reformatie, Uden, Museum voor Religieuze Kunst, 1987.
- Cat. tent. Kunst uit oud-katholieke kerken, Utrecht, Rijksmuseum Catharijneconvent, 1989.
- Cat. tent. In het licht van het lezen: de rol van het boek in de beeldende kunst, Haarlem, Frans Halsmuseum, 1992.
- Cat. tent. Imagination des Unsichtbaren. 1200 Jahre Bildende Kunst im Bistum Münster, Münster, Westfälischen Landesmuseums für Kunst und Kulturgeschichte, 1993.
- Cat. tent. Hooglied. De Beeldwereld van Religieuze Vrouwen in de Zuidelijke Nederlanden, vanaf de 13de eeuw, Brussel, Paleis voor Schone Kunsten, 1994 (P. Vandenbroeck).

- Cat. tent. De tulp en de kunst: het verhaal van een symbool, Amsterdam, Nieuwe Kerk, 1994 (S. Segal en M. Roding).
- Cat. tent. Hel en hemel. De middeleeuwen in het noorden, Groningen, Groninger Museum, 2001.
- Cat. tent. Voor de draad ermee! De kunst van het borduren, Gorcum, Gorcums Museum, 2018.
- Th. Clemens, 'Een verkennend onderzoek naar de waardering voor de *Imitatio Christi* in de Nederlanden tussen 1600 en 1800, in het bijzonder onder katholieken', in: P. Bange, C. Graafland, A.J. Jelsma, A.G. Weiler (ed.), *De doorwerking van de Moderne Devotie Windesheim 1387 – 1987. Voordrachten gehouden tijdens het Windesheim Symposium Zwolle / Windesheim 15-17 oktober 1987*, p. 217-231.
- Th. Clemens en J.Y.H.A. Jacobs, 'Bouwstenen voor de geschiedenis van een seminarie: Warmond 1799-1967', in: *Trajecta (Leuven)*, 9 (2000), afl. 2, p. 97-111.
- S. Colenbrander, *Zolang de weefkunst bloeit: zijdeweeverijen in Amsterdam en Haarlem, 1585-1750*, Amsterdam 2010.
- S. Corbellini, 'Een zilveren kooi, een nachtegaal en een leeuwerik. Vrouwen in kloosters in Nederland', in: P. de Nijs en H. Kroeze (ed.), *De middeleeuwse kloostergeschiedenis van de Nederlanden*, Zwolle 2008, p. 132-147.
- P. van Dael, 'Die Jesuiten und die Kunst', in: Cat. tent. *Für Gott und die Menschen. Die Gesellschaft Jesu und ihre Wirken im Erzbistum Trier*, Trier, Bischöflichen Dom- und Diözesanmuseum Trier, 1991.
- P. van Dael, 'Kerkmeubilair en beeldhouwwerk', in: T. Graas (ed.), *Verborgene Kerkschatten 1400 – 2000. Katholieke kunst uit Zuid-Holland*, Den Haag 1996, p. 67-88.
- H.E. Dekhuyzen, *De Sint Joriskerk te Amersfoort van twaalfhonderd tot heden*, Amersfoort 1969.
- H.L.M. Defoer, 'Borduursels op laat-middeleeuwse kerkgewaden', in: Cat. tent. *Schilderen met gouddraad en zijde*, Utrecht, Rijksmuseum Catharijneconvent, 1987, p. 51-82.
- H.L.M. Defoer, W.C.M. Wüstefeld, *Fasciculus temporum. Arte tardo-medieval do Museu Nacional Het Catharijneconvent de Utreque*, Lissabon 1992 [tentoonstelling Lissabon, Museu Calouste Gulbenkian].
- H.L.M. Defoer e.a., *Goddelijk geschilderd: honderd meesterwerken van museum Catharijneconvent*, Utrecht / Zwolle 2003.
- H.L.M. Defoer, 'Borduurkunst naar ontwerpen van Noord-Nederlandse schilders', in: M. Leeftang en K. van Schooten (ed.), *Middeleeuwse Borduurkunst uit de Nederlanden*, Museum Catharijneconvent, Utrecht, 2015, p. 33-49.

- F. Dietz, 'Gedrukte boeken, met de pen gelezen. Sporen van leesinterpretaties in de religieuze manuscriptcultuur', in: *De zeventiende eeuw*, jaargang 26 (2010), nr. 2, p. 152-171.
- P. Dirkse, *Katholiek Nederland en de paus 1580-1985*, Utrecht (Rijksmuseum Het Catharijneconvent) 1985.
- P. Dirkse, 'Kunst uit Oud-Katholieke kerken', in: *Cat. tent. Kunst uit oud-katholieke kerken*, Utrecht, Rijksmuseum Catharijneconvent, 1989, p. 6-33.
- P. Dirkse en J.W.G. Haverkamp, *Jezuïeten in Nederland*, Utrecht, Rijksmuseum Catharijneconvent, 1991, p. 91.
- P. Dirkse, 'Pastoor Joost Cats en zijn betekenis voor de collectie van het Catharijneconvent', in: *Catharijnebrief: magazine van Museum Catharijneconvent Utrecht*, nr. 39 (1992), p. 11-16.
- P. Dirkse, 'Twee heren geestelijken aan de wieg van een kerkelijk museum', in: *Catharijnebrief: magazine van Museum Catharijneconvent*, nr. 50 (1995), p. 9-14.
- P. Dirkse, "'En ging gerust te bedt, om vrolijk op te staan in't ander leven". Doodsportretten van Noord-Nederlandse katholieke geestelijken (1625-1750)', in: B.C. Sliggers (ed.), *Naar het lijk. Het Nederlandse doodsportret 1500-heden*, Haarlem / Zutphen 1998, p. 116-146.
- P. Dirkse, *Begijnen, pastoors en predikanten: religie en kunst in de Gouden Eeuw*, Leiden 2001.
- B. Dubbe, 'Interieur en inventaris tot 1800', in: A.J.J. Mekking (ed.), *De Grote of Lebuinuskerk te Deventer. De 'Dom' van het Oversticht veelzijdig bekeken (Clavis Kunsthistorische Monografieën, deel XI)*, Zutphen 1992, p. 234-279.
- S.A.C. Dudok van Heel, *Van Amsterdamse burgers tot Europese aristocraten*, 2 delen, Den Haag 2008.
- G. van Dijk, *Van 'Der Beghinenlande' tot Begijnhof*, Amsterdam 2004.
- J. Dijkstra, P.P.W.M. Dirkse, A.E.A.M. Smits, *De schilderijen van Museum Catharijneconvent*, Utrecht / Zwolle 2002.
- X. van Eck, 'Wouter Pietersz Crabeth II en de parochie van Johannes de Doper in Gouda', in: *Oud Holland* 101 (1987), p. 35-49.
- X. van Eck, *Kunst, twist en devotie. Goudse katholieke schuilkerken 1572-1795*, Delft 1994.
- X. van Eck, 'The artist's religion: paintings commissioned for clandestine Catholic churches in the Northern Netherlands, 1600-1800', *Simiolus* 27 (1999), p. 70-94.
- X. van Eck, 'Dreaming of an Eternally Catholic Utrecht during Protestant Rule: Jan van Bijlert's Holy Trinity with Sts. Willibrord and Boniface', *Simiolus* 30 (2003), p. 19-33.
- X. van Eck, *Clandestine Splendor. Paintings for the Catholic Church in the Dutch Republic*, Zwolle 2007.

- I.H. van Eeghen, *Dagboek van Broeder Wouter Jacobsz., Werken H.G., 4^e serie, nos 3 en 6*, Groningen 1959.
- R.E.O. Ekkart, 'Het gezin Cornelis van Veen', in: *Catalogus tentoonstelling Leiden '74. Leven in oorlogstijd in de tweede helft van de 16de eeuw*, Stedelijk Museum De Lakenhal, Leiden 1974, p. 95-105.
- D.Th. Enklaar, 'Portretten van Bisschop David van Bourgondië op een gelijktijdig kazuifel', *Jaarboekje van 'Oud-Utrecht'*, 1933, p. 70-72.
- L. de Farcy, *La Broderie du onzième siècle jusqu'à nos jours*, Angers 1890.
- J. Fruytier, 'S.C. Schevelingen', in: *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek, deel 7* (1927), p. 1107.
- W. Frijhoff, 'Katholieke toekomstverwachting ten tijde van de Republiek. Structuur en grondlijnen tot een interpretatie', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden (BMGN) 98* (1983), p. 430-459.
- W. Frijhoff, H. Nusteling, M. Spies (ed.), *Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813*, Hilversum 1998.
- W. Frijhoff, 'Shifting identities in hostile settings: towards a comparison of the Catholic communities in early modern Britain and the Northern Netherlands', in: B. Kaplan, B. Moore, H. van Nierop, J. Pollmann (ed.), *Catholic communities in Protestant states Britain and the Netherlands c. 1570-1720*, Manchester / New York 2009, p. 1-17.
- S. Frye, *Pens and Needles. Women's Textualities in Early Modern England*, Philadelphia 2010.
- J. Geerdink, 'De fundatore ac patrono ecclesiae collegiatae Aldensalensis ac de reliquiis ejusdem', in: *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht, deel 3* (1876), p. 417-467, deel 4 (1877), p. 436-452.
- J. Geraerts, *Patrons of the Old Faith. The Catholic Nobility in Utrecht and Guelders, c. 1580-1702*, Leiden / Boston 2019.
- P. Gerlach, 'Familie en jeugdijaren van Sasbout Vosmeer 1548-1563', in: *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht, deel 72* (1953), p. 1-52.
- J. Geselschap, 'Het huis van een dichter', in: *Tidings van die Goude*, 1990, nr. 3, p. 56-59.
- G. McMurray Gibson, 'The Thread of Life in the Hand of the Virgin', in: J. Bolton Holloway, C.S. Wright, J. Bechtold (ed.), *Equally in God's Image: Women in the Middle Ages*, New York 1990, p. 46-54.
- J. Giltaij, *Jan de Braij (1626/1627-1697) schilder en architect*, Zwolle 2017.
- C.J. Gonnet, *Het begijnhof te Haarlem*, z.p., z.j.

- K. Goudriaan, 'De verdwenen kloosters', in: W. Denslagen (ed.), *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst: Gouda, Zeist / Zwolle 2001*, p.171-211.

- J.J. Graaf, *Gids in het bisschoppelijk museum voor kerkelijke oudheid, kunst en geschiedenis, vooral van Nederland en meer bijzonder van het Haarlemsche bisdom te Haarlem, Kruisweg No. 59, Haarlem 1888.*

- J.J. Graaf, 'Uit de levens der "Maechden van den Hoeck" te Haarlem', in: *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom van Haarlem, deel 19 (1894)*, p. 310-312.

- J.J. Graaf, *Gids in het bisschoppelijk museum voor kerkelijke oudheid, kunst en geschiedenis, vooral van Nederland en meer bijzonder van het Haarlemsche bisdom te Haarlem, Leiden 1900.*

- J.J. Graaf, 'De "Vergaderinghe der Maechden van den Hoeck" te Haarlem', in: *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom van Haarlem, deel 29 (1905)*, p. 128-159, 272-325, *deel 30 (1906)*, p. 290-330, *deel 31 (1908)*, p. 106-125, *deel 32 (1909)*, p. 292-310, *deel 34 (1912)*, p. 321-387, *deel 35 (1913)*, p. 283-318, 385-464, *deel 36 (1915)*, p. 1-125.

- J.J. Graaf en H.A.Th. van Dam, *Gids voor het Bisschoppelijk Museum voor kerkelijke oudheid, kunst en geschiedenis, vooral van Nederland en meer bijzonder van het Haarlemsche bisdom te Haarlem, 5^e druk, Leiden 1913.*

- J.J. Graaf, 'Noordhollandsch borduurwerk van 1639', in: *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, tweede serie, jrg. 10 (1917)*, p. 256-259.

- J.J. Graaf, *Verkorte gids in het bisschoppelijk museum voor kerkelijke oudheid, kunst en geschiedenis, vooral van Nederland en meer bijzonder van het Haarlemsche bisdom te Haarlem, Leiden 1923.*

- T. Graas (ed.), *Verborgene Kerkschatten 1400 – 2000. Katholieke kunst uit Zuid-Holland, Den Haag 1996.*

- J. Graffius, 'English Catholic Material Culture, 1558-1688', in: R.E. Scully (ed.), *A Companion to Catholicism and Recusancy in Britain and Ireland, Leiden 2021*, p. 549-587.

- T. Gribnau, P. Boer, L. Nellissen, P. Begheyn, Ch. Caspers, *Martiaal en theatraal. De jezuïeten in Ravenstein (1643-1772)*, Nijmegen 2019.

- F. Griffiths, "'Like the Sister of Aaron": Medieval Religious Women and Liturgical Textiles', in: *Female Vita Religiosa between Late Antiquity and the High Middle Ages: Structures, Developments and Spatial Contexts. Vita regularis, Abhandlungen; Band 47*. Eds. G. Melville en A. Muller, Berlin 2011, p. 343-374.

- S. Groenveld, *Huisgenoten des geloofs. Was de samenleving in de Republiek der Verenigde Nederlanden verzuimd?*, Hilversum 1995.

- A. de Groot, *De Dom van Utrecht in de zestiende eeuw. Inrichting, decoratie en gebruik van de katholieke kathedraal*, Utrecht 2011.
- E. de Groot, R. Lugtigheid, 'Met zuivere zijde en katoen. De rol van het middeleeuwse liturgische gewaad in de professionalisering van textielrestauratie', in: M. Leeftang en K. van Schooten (ed.), *Middeleeuwse Borduurkunst uit de Nederlanden*, Museum Catharijneconvent, Utrecht, 2015, p. 71-85.
- R.R.A. van Gruting, 'Het lot van de kerkschatten van de Sint Walburgiskerk te Arnhem in de vroege zeventiende eeuw', in: *Arnhem de Genoeglijkste. Orgaan van het Arnhems Historisch Genootschap 'Prodesse Conamur'*, jr. 15, 1995, p. 134-156.
- H. van Haaren (inl.), *Naalden wekten wonderen. Borduurkunst der late Middeleeuwen in de Nederlanden*, Amsterdam 1960 (Catalogi gemeentemusea, 245) [tentoonstelling Amsterdam, Museum Fodor].
- *Haarlem ging op wollen zolen. Opkomst, bloei en ondergang van de textielnijverheid aan het Spaarne*, Haarlem 1995.
- P.W.F.M. Hamans, *Geschiedenis van de Katholieke kerk in Nederland*, Brugge 1992.
- E.J. Haslinghuis, C.J.A.C. Peeters, *De Dom van Utrecht. De Nederlandsche Monumenten van geschiedenis en kunst*, 1^e stuk, Den Haag 1965.
- G. van Hasselt, *Kroniek van Arnhem*, Arnhem 1790.
- D. van Heel en B. Knipping, *Van schuilkerk tot zuilkerk. De geschiedenis van de Mozes- en Aaronkerk*, Amsterdam 1941.
- D. van Heel, 'Sint Maria Magdalenaklooster te Gouda', in: *Haarlemse Bijdragen* 62 (1953), p. 306-328.
- S. Heitmeyer-Löns, *Konservierungsarbeiten an einem Chormantel. Inventar Nr. BMH t622, Havixbeck 2002* [restauratieverslag Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t622].
- A. Hensen, 'De kloosterkapel van Sinte Aechten te Delft', in: *Oudheidkundig jaarboek* 5 (1925), p. 43-47.
- A. Hensen, 'Levensverhaal van J.B. Stalpaert v.d. Wielen, op verzoek van pastoor Rumold van Medenblik door het Delftsche klopje W.D. Beeck, in 1630-1632 geschreven', in: *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdome van Haarlem*, deel 46 (1929), p. 321-349.
- D. Herlihy, *Opera Muliebra: Women and Work in Medieval Europe*, New York 1990.
- J.B. Hermans, 'De paramenten van de Oud-Katholieke Kerk te Delft', in: *Het Gildeboek*, jrg. 22, aflevering 1 en 2 (maart 1939), p. 16-19.
- G. Hilhorst, 'Ecclesia Collegiata Aldensalensis', in: *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, deel 3 (1876), p. 413-416.

- G. Hilhorst, 'De fundatore ac patrono ecclesiae collegiatae Aldensalensis ac de reliquiis ejusdem', in: Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht, deel 5 (1878), p. 153-164.
- J. Hilkhuijsen, Kunstschaten uit de Oud Katholieke Kerk, Stedelijk Museum Het Prinsenhof, Delft, 1990-1991.
- M. Hillenga, 'Benedictijnen', in: M. Hillenga en J. Kroeze (red.), Kloosters in Groningen. De middeleeuwse kloostergeschiedenis van de Nederlanden, deel III, Zwolle / Ter Apel 2012, p. 51-63.
- M. Hillenga, 'Johannieters', in: M. Hillenga en J. Kroeze (red.), Kloosters in Groningen. De middeleeuwse kloostergeschiedenis van de Nederlanden, deel III, Zwolle / Ter Apel 2012, p. 143-151, bijz. p. 144-146.
- J.H. Hofman, "'Afgoderie" bij de Agnieten te Arnhem', in: Gelre. Bijdragen en Mededelingen, 3 (1900), p. 188.
- S. Hofstee, 'Geestelijke maagden ofwel 'klopkes' in Friesland. Oriëntatie en inventarisatie', in: It Beaken. Tydskrift fan de Fryske Akademy, jrg. 76 (2014), nr. 1, p. 34-53.
- D. Holland, W. Lachicotte Jr., D. Skinner, C. Cain, Identity and Agency in Cultural Worlds, Cambridge (Massachusetts), Londen, 1998.
- Hoogtepunten. Highlights, Gouda, Museum het Catharina Gasthuis en Museum de Moriaan, 2003.
- A.J. van den Hoven van Genderen, De Heren van de Kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late middeleeuwen, Zutphen 1997.
- A.J. van den Hoven van Genderen, 'Gewaden op papier. Kerkelijke textilia in Utrechtse archiefstukken', in: M. Leeftang en K. van Schooten, Middeleeuwse Borduurkunst uit de Nederlanden, Utrecht, Museum Catharijneconvent 2015, p. 14-23.
- Het Huis te Poort te Schiedam. Schiedam 1984.
- H. Hundertmark, K. van Vliet m.m.v. R. de Kam, De Paulusabdij. Achter de muren van Utrechts oudste klooster, Utrecht 2010.
- P. Huys Janssen, 'Propaganda met pronkstukken. Schilderijen in het bisdom Rotterdam', in: T. Graas (ed.), Verborgene Kerkschaten 1400 – 2000. Katholieke kunst uit Zuid-Holland, Den Haag 1996, p. 115-131.
- B. Jansen, Laat gotisch borduurwerk in Nederland, Den Haag 1948.
- G.W. Jansen, 'Vosmeer, Sasbout', in: Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek, deel 4 (1918), p. 1420-1426.
- P. Johnstone, High Fashion in the Church, Leeds 2002.

- E. de Jong, 'Panelen en prenten. Op zoek naar context bij twee Groningse panelen', in: Catharijne. Magazine van Museum Catharijneconvent Utrecht, 2021, p. 30-31.
- Kant in de kerk, Utrecht 1980.
- B.J. Kaplan, 'Confessionalism and its limits: Religion in Utrecht, 1600-1650', in: J.A. Spicer, L. Federle Orr e.a., *Masters of Light. Dutch Painters in Utrecht*, New Haven en Londen 1997, pp. 60-71.
- J. Karstens, E. van der Plicht, C. Smit, J. Veerman, *De kathedraal van het licht. Zeven eeuwen Hooglandse Kerk*, Leiden 2015.
- C. van Kasteel, *De Utrechtse kerk van de belofte. Gedenkboek van 100 jaar oud-katholieke Sinte Gertrudiskathedraal 1914-2014*, Utrecht 2014.
- *De kerk spreekt... Oud-Katholiek zijn in Egmond aan Zee*, Schoorl 2011.
- J. Kerkhoff, T. Kootte, M. Wingers, *Geloven in verdraagzaamheid?: voorwerpenlijst*, Utrecht 1998.
- H. Kienhorst e.a., *Rijkdom in eenvoud. Laatmiddeleeuwse handschriften uit klooster Soeterbeeck*, Nijmegen 2005.
- G. Kiesel, *Der heilige Willibrord im Zeugnis der bildenden Kunst: Ikonographie des Apostels der Niederlande, mit Beiträge zu seiner Kultgeschichte*, Luxemburg 1969.
- J. Kleijntjens, 'Kort verhaal van den marteldood van den eerw. heer Martinus van Velden', in: *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom van Haarlem*, deel 37 (1917), p. 274-276.
- J. Köhler, 'Florentius Schoonhovius', *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, Band IX (1995), p. 758-763.
- D. de Kok, *Monasticon Batavum*, deel I, supplement, Amsterdam 1942.
- M.A. Kok, 'Het katholiek leven binnen de stad Delft in de jaren 1572-1650', in: *Cat. tent. De stad Delft, cultuur en maatschappij van 1572 tot 1667*, Museum Het Prinsenhof, Delft 1981, tekstdeel, p. 108-112.
- C. Kooi, *Calvinists and Catholics during Holland's Golden Age. Heretics and Idolaters*, Cambridge 2012.
- F.W.J. Koorn, *Begijnhoven in Holland en Zeeland gedurende de middeleeuwen*, Assen 1981.
- F.W.J. Koorn en M. van der Eycken, *Begijnen in Brabant: de begijnhoven van Breda en Diest*, Breda 1987.
- T. Kootte en I. Schriemer, *Vrouwen voor het voetlicht: zusters, martelaressen, poetsengelen & dominees*, Zwolle / Utrecht 2012.

- J. Kroesen en M. Sureda i Jubary, 'Het altaar en zijn uitrusting 1100-1350. Ritueel en kunst', in: Cat. tent. North & South. Middeleeuwse kunst uit Noorwegen en Catalonië 1100-1350, Utrecht, Museum Catharijneconvent, 2019-2020, p. 17-33.
- B. Kruijnk en K. Schuur, 'Het St. Agathaklooster', in: Cat. tent. De stad Delft, cultuur en maatschappij tot 1572, Museum Het Prinsenhof, Delft 1979, tekstdeel, p. 40-51, bijzonder p. 40-43.
- A.C. de Kruijff, *Miraculeus bewaard. Middeleeuwse Utrechtse relieken op reis: de schat van de oud-katholieke Gertrudiskathedraal*, Zutphen 2011.
- S. Kuhn, *Die spätmittelalterlichen Stickereien im Kirchenschatz der St. Martini-Kirche in Emmerich am Rhein im europäischen Kontext. Fallstudie zum Herstellungsprozess, zur Verarbeitung und zum funktionalen Kontext von Bildstickereien aus Köln, den nördlichen Niederlanden und Westfalen*, doctoraalscriptie kunstgeschiedenis Johannes Gutenberg-Universität Mainz, 2016.
- E. Kurpershoek, J. Vrieze, *De Nieuwe Kerk Amsterdam*, Amsterdam 1999.
- E. Lagerwey, *Geschiedenis der gemeente van de heilige Gertrudis te Utrecht*, Utrecht 1932.
- M. Leeflang en K. van Schooten (ed.), *Middeleeuwse Borduurkunst uit de Nederlanden*, Museum Catharijneconvent, Utrecht, 2015.
- M. Leerink, *Ter vertroosting van de verouderde vrouwn. De herkomst van het 'Ecce Homo' drieluik van Maarten van Heemskerck uit 1559/60*, Bachelorscriptie Universiteit van Utrecht, 15 juni 2015.
- G.Th.M. Lemmens, 'Schilderkunst in Delft tot 1572', in: Cat. tent. De stad Delft, cultuur en maatschappij tot 1572, Museum Het Prinsenhof, Delft 1979-1980, tekstdeel, p. 143-149.
- C. Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek: subcultuur en tegen cultuur in Nederland, 1570-1750* (dissertatie Universiteit Leiden), Leiden 2018.
- C. Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek. De belevingswereld van een religieuze minderheid 1570-1750*, Bloemendaal / Nijmegen 2019.
- I. van der Linden, 'Laveren tussen hemel en aarde. Over klopjes in de zeventiende en achttiende eeuw', in: *Tidings* 2009, nr. 1, p. 19-32.
- R. Lugtigheid, *Van Aardse Stof tot Hemels Lof. De transitie van de achttiende-eeuwse Noord-Nederlandse damesjapon van modeartikel tot kerkelijk gewaad in de katholieke eredienst*, Hilversum 2021.
- M.J.H. Madou, 'Liturgische kleding', in: Cat. tent. De stad Delft, cultuur en maatschappij tot 1572, Museum Het Prinsenhof, Delft 1979, tekstdeel, p. 131-132, afbeeldingendeel, afb. 238 en 239.

- D. Marechal, De Brugse schoenmakers en timmerlieden, de ambachten en hun huizen: 14de-20ste eeuw, Tent. Catalogus De Gekroonde Laars, Brugge 1985, nr. 112.
- P.J. Margry, lemma 'Amsterdam, Heilig Sacrament', in: P.J. Margry & C.M.A. Caspers (ed.), Bedevaartplaatsen in Nederland, deel 1, Noord- en Midden-Nederland, Amsterdam/ Hilversum 1997, p. 134 - 150.
- Material Religion: The Journal of Objects, Art and Belief.
- C.C. Mayer-Thurman, Raiment for the Lord's Service. A Thousand Years of Western Vestments, Chicago (The Art Institute of Chicago) 1975.
- C. McDannell, Material Christianity, New Haven 1998, p. 2, 3.
- B.A. Mensink, Jan Baptist Stalpart van der Wiele, Advocaat, Priester en Zielzorger, 1579-1630, Bussum 1958.
- G.A.Meijer, De paters Dominicanen te Schiedam 1616 – 1916, Schiedam 1916.
- G.A. Meijer (ed.), 'Nopende het Aerts-priesterschap van Swolle naer de Beroerten deser Nederlanden mitsgaders van eenige gedenckweerdige voorvallen door Arnold Waeijer, aartspriester en pastoor van Zwolle', in: Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht 45 (1920), p. 1-193, en 46 (1921), p. 193-361.
- B. Meyer, D. Houtman, 'Material Religion – How Things Matter', in: Things: Religion and the Question of Materiality, New York 2012, p. 1-23.
- B. Meyer, Mediation and the Genesis of Presence. Towards a Material Approach to Religion, Utrecht 2012 (oratie).
- B. Meyer, 'Picturing the Invisible. Visual Culture and the Study of Religion', Method and Theory in the Study of Religion 27 (2015), p. 333-360.
- H. Miedema, De archiefbescheiden van het St. Lukasgilde te Haarlem, deel 1 en deel 2, Alphen aan den Rijn 1980.
- M.C. Miller, Clothing the Clergy. Virtue and Power in Medieval Europe, c. 800-1200, Ithaca / Londen 2014.
- A.L. Molendijk (ed.), Materieel christendom. Religie en materiële cultuur in West-Europa, Hilversum 2003.
- M. Monteiro, Geestelijke maagden. Leven tussen klooster en wereld in Noord-Nederland gedurende de zeventiende eeuw, Hilversum 1996.
- S. Moran, 'Bringing the Counter-Reformation home: the domestic use of artworks at the Antwerp Beguinage in the seventeenth century', in: Simiolus, volume 38 (2015-2016), nr. 3, p. 144-158.

- U. Müllners, 'Onder de loep genomen. Technieken van het middeleeuws goudborduurwerk', in: M. Leeflang en K. van Schooten (ed.), *Middeleeuwse Borduurkunst uit de Nederlanden*, Museum Catharijneconvent, Utrecht, 2015, p. 51-63.
- De museumcollectie als inspiratiebron: de verborgen textielschatten uit het Catharijneconvent, 2000.
- E. Mijnlieff, 'Tastbaar verleden. Religieuze kunst in de kapel van Museum het Catharina Gasthuis te Gouda', in: *Holland: historisch tijdschrift*, jrg. 31 (1999), p. 112-125.
- C. Narinx, M. van Regenmortel, M. Bem, *Dit boek gaat niet over mode. De kracht van kleren*, Amsterdam / Antwerpen 2016.
- *The New Hollstein, Dutch & Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts 1450-1700*, Jacob Matham, Part I, Ouderkerk aan den IJssel 2007.
- *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, deel 6 (1924), deel 10 (1937).
- P. Nissen, 'Perceptie van sacraliteit; over religieuze volkscultuur', in: T. Dekker, H. Roodenburg, G. Rooijackers (ed.), *Volkscultuur: een inleiding in de Nederlandse etnologie*, Amsterdam 2000, p. 231-281.
- P. Nissen, 'Accepteren, creëren en disciplineren; de materialiteit van religieus gedrag in de regelgeving van de westerse kerk', in: A.L. Molendijk (ed.), *Materieel christendom. Religie en materiële cultuur in West-Europa*, Hilversum 2003, p. 235-248.
- P.N. Noomen, *De stinzen in middeleeuws Friesland en hun bewoners*, Hilversum 2009.
- P. Noordeloos, *Cornelis Musius (Mr. Cornelis Muys), pater van Sint Agatha te Delft, humanist/priester, martelaar*, Utrecht / Antwerpen 1955.
- J. Noorman en R.J. van der Maal, *Het unieke memorieboek van Maria van Nesse (1588-1650). Nieuwe perspectieven op huishoudelijke consumptie*, Amsterdam 2022.
- K. Noreen, 'The icon of Santa Maria Maggiore, Rome: an image and its afterlife', in: *Renaissance Studies*, Vol. 19, No. 5 (2005), p. 660-672.
- K. Noreen, 'Replicating the Icon of Santa Maria Maggiore: The Mater ter admirabilis and the Jesuits of Ingolstadt', in: *Visual Resources: An International Journal of Documentation*, deel 24, 1 (2008), p. 19-37.
- D.P. Oosterbaan, *De Oude Kerk te Delft gedurende de Middeleeuwen*, Den Haag 1973.
- H. van Os, 'De gestalten van Franciscus', in: *Catharijne. Magazine van Museum Catharijneconvent Utrecht*, 2016, jrg. 34, nr. 1, p. 10-11.
- *De Oud-Katholiek*, nr. 20, jrg. 46, 10 mei 1930.
- *De Oud-Katholiek (Delft-nummer)*, nr. 29-30, jrg. 47, 25 juli 1931.

- De Oud-Katholiek (Rotterdam-nummer), nr. 50, jrg. 47, 12 december 1931.
- De Oud-Katholiek (Gouda-nummer), nr. 26, jrg. 50, 23 juni 1934.
- De Oud-Katholiek (Gouda-nummer), nr. 47, jrg. 50, 17 november 1934.
- De Oud-Katholiek, nr. 46, jrg. 52 (1936).
- De Oud-Katholiek (Utrecht-nummer – I. Gertrudiskerk), nr. 19, jrg. 53, 8 mei 1937.
- De Oud-Katholiek, nr. 51, jrg. 53, 18 december 1937, p. 375-376.
- De Oud-Katholiek, nr. 8, jrg. 56, 1940, p. 62.
- De Oud-Katholiek (Oudewater-nummer), nr. 20, jrg. 72, 8 september 1956.
- De Oud-Katholiek (Haarlem-nummer), nr. 2050, jrg. 75, 14 november 1959.
- De Oud-Katholiek 79, no. 2153, 1963.
- De Oud-Katholieke Kerk op het Begijnhof te Delft, Delft 1859.
- K. Ouwens, 'Van een zelfstandige tot een ondergrondse kerk. De Krommeniese katholieken van de veertiende tot de zeventiende eeuw', in: Zes eeuwen kerken in Krommenie en Krommeniedijk. Een gedenkboek ter gelegenheid van het zeshonderdjarig bestaan van Krommenie als zelfstandige kerkelijke eenheid, Krommenie 1999.
- J.C. Overvoorde, 'Korte beschrijving der Goudsche monumenten', Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, tweede serie, 3 (1910), p. 86-115.
- C.H. Parker, Faith on the Margins. Catholics and Catholicism in the Dutch Golden Age, Cambridge (Massachusetts), Londen 2008.
- E. Parma, Ricami e maioliche Genovesi del seicento a Gerusalemme, Genua 1992.
- M. Parmentier, Vitale kerk I. Geschiedenis van (oud-) katholiek Hilversum 1589-1889, Hilversum 1989.
- I.C.A. Peelen, 'De textiele kunst', in: Cat. tent. De oude kerkelijke kunst in Nederland, 's-Hertogenbosch 1913, p. 51-62.
- E. Peters, Een rondgang over de tentoonstelling Barokke rijkdom, Utrecht, Museum Catharijneconvent, 16 juni tot 16 september 2001.
- E. Peijnenburg, Het Kapittel van Haarlem, 1561-1853 (Publicatieserie Stichting Oud-Katholiek Seminarie), 2015.
- E.F.B. Pey, 'De manuscripten van Tryn Jans Oly als bron voor prosopografisch onderzoek naar de kloppes van "De Hoek" te Haarlem', in: Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland 28 (1986), p. 138-160.

- M. Prak, *The Dutch Republic in the seventeenth century: The Golden Age*, Cambridge 2005.
- P. Raedts, *De ontdekking van de middeleeuwen. Geschiedenis van een illusie*, Amsterdam 2011 (4^e druk).
- G.F. van der Ree – Scholtens, *Deugd boven geweld: een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995*, Hilversum 1995.
- B.W.F. van Riemsdijk, *Historische beschrijving van het klooster van Sinte Agatha met het Prinsenhof te Delft benevens een catalogus der verzameling en eene lijst der boeken in de historische zaal aanwezig*, Den Haag 1912.
- *Riggisberger Berichte, Riggisberg (Abegg-Stiftung)*, Band 1-24 (1993-2020).
- A. Rinkel, 'De kerk op 't Zand', in: *De Oud-Katholiek* 43 (1927), p. 171-173 en 179-181.
- M. Roethlisberger m.m.v. M.J. Bok, *Abraham Bloemaert and his sons, Doornspijk* 1993, vol. I en vol. II.
- L.J. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16^e en de 17^e eeuw*, Amsterdam 1947 (2 delen en supplement).
- N. Rol, *Het gouden vierstel in de schatkamer van de Kathedrale Basiliek te Haarlem. Een onderzoek naar de herkomst van deze gewaden (niet uitgegeven scriptie kunstgeschiedenis, Vrije Universiteit Amsterdam)*, Amsterdam 1986.
- M. van Roon, 'Vijftiende-eeuws borduurwerk in Krommenie', in: S. Edens e.a. (ed.), *Zes eeuwen kerken in Krommenie en Krommeniedijk*, Krommenie 1999, p. 7-13.
- M. van Roon, *Goud, zilver & zijde. Katholiek textiel in Nederland 1830-1965*, Zutphen 2010.
- M. van Roon, 'Kerkboeken in zijde, goud en parels. De geborduurde boekband 1580-1670', in: *Oude boeken, nieuwe podia. Liber amicorum voor Marieke van Delft*, Tiel 2021, p. 243-251.
- M. van Roon, "'Nu blinkt onze eeuw van goud en zilver". Twee Nederlandse geborduurde boekbanden uit de 17^e eeuw', in: *Allard Pierson Magazine*, nr. 124 (najaar 2021), p. 22-25.
- W.F.N. van Rootselaar, 'Amersfoort. Godsdienst en onderwijs, 1580-1680. Voorafgegaan door een kort Verslag van de voornaamste gebeurtenissen in de jaren 1579 en 1580, en een Naamlijst van de Pastoors en Predikanten', in: *Archief Aartsbisdom Utrecht*, 13 (1885), p. 371-451; 14 (1886), p. 1-51; 15 (1887), p. 18-74; 17 (1889), p. 4-80; 19 (1892), p. 270-290; 20 (1893), p. 64-113; 23 (1896), p. 112-160; 25 (1898), p. 427-464.
- J.P. van Rijen, "'Tot het verciersel van het altaar". Kerkelijk zilver in het bisdom Rotterdam', in: T. Graas (ed.), *Verborgene Kerk Schatten 1400 – 2000. Katholieke kunst uit Zuid-Holland*, Den Haag 1996, p. 132-185, bijzonder p. 132-146.

- J.P. van Rijen, 'Veelderhande kerckwercke soo van kelcken, sebooris ende remonstrans'. Katholiek kerkzilver met Haagse keuren', in: Cat. tent. Haags goud en zilver. Edelsmeedkust uit de Hofstad, Den Haag, Gemeentemuseum, 2005, p. 91-111.
- S. Rijdsdijk, 'Problemen bij de restauratie van de textiel van Spitsbergen', in: Verslag van de Textieldag van 3 oktober 1988, Amsterdam 1990, p. 19-27.
- L. Schade van Westrum, Oud-katholieke kerken. Drie eeuwen verborgen erfgoed van een eigenzinnige geloofsgemeenschap, Zutphen 2010.
- R. Schillemans, 'Schilderijen in Noordnederlandse katholieke kerken uit de eerste helft van de zeventiende eeuw', in: De Zeventiende Eeuw, 8 (1992), p 41-52.
- R. Schillemans, 'Zeventiende- en vroegachttiende-eeuwse wisselaltaarstukken in de Amsterdamse Begijnhofkerk', tijdschrift De Zeventiende Eeuw. Jaargang 15, 1999, p. 204-215.
- M.G.A. Schipper-van Lottum, 'Acht raadselachtige borduurwerken uit de zeventiende eeuw', in: Antiek: tijdschrift voor (liefhebbers en kenners van) oude kunst en kunstnijverheid, jrg. 14, nr. 2 (1979/1980), p.. 81-104.
- M. Schoengen, Monasticon Batavum, deel I: De Franciscaansche orden, Amsterdam 1941.
- M. Schoengen, Monasticon Batavum, deel II: De Augustijnsche orden benevens de broeders en zusters van het Gemeene Leven, Amsterdam 1941.
- M. Schoengen, Monasticon Batavum, deel III: De Benedictijnsche orden benevens de Carmelieten en Jesuiten, Amsterdam 1942.
- W. Schoenius, *De Weg der Suyverheyt van d'Hollantse Maegden*, Antwerpen / Amsterdam 1676.
- D. Schoon, Een aartsbisschop aangeklaagd in Rome. Dagboeken over het verblijf van Petrus Codde te Rome, 1700-1703, Hilversum 2019.
- Schuilen op het Bagijnhof. 275 jaar Oud-Katholieke schuilkerk in Delft, Delft 2018.
- L.H.C. Schutjes, Geschiedenis van het Bisdom 's-Hertogenbosch, deel II, St. Michielsgestel 1872, deel V, St. Michielsgestel 1876.
- R.E. Scully (ed.), *A Companion to Catholicism and Recusancy in Britain and Ireland*, Leiden 2021.
- N.T. Seaman, *The Religious Paintings of Hendrick ter Brugghen. Reinventing Christian Painting after the Reformation in Utrecht*, Ashgate, Farnham 2012 (p. 117-149: The theology of conversion in the Doubting Thomas and Calling of Matthew).
- C.M. Seguin, 'Catholic laywomen. Activist Piety, Agency, and Strategic Resistance', in: R.E. Scully (ed.), *A Companion to Catholicism and Recusancy in Britain and Ireland*, Leiden 2021, p. 155-177.

- F. Smit, 'Van Leuven naar Amersfoort', in: F. Smit, J. Visser, A.J. Glazemaker (ed.), 250 jaar oud-katholiek seminarie, Amersfoort 1975, p. 3-17.
- F. Smit, J. Jacobs, Van den Hogenheuvel gekomen. Bijdrage tot de geschiedenis van de priesteropleidingen in de kerk van Utrecht 1683-1723, Nijmegen 1994
- J. Spaans, H. Maria Maior. De historie van een Dordts kerkgebouw en zijn orgel, Dordrecht / Sliedrecht 2009.
- J. Spaans, 'Levens der maechden van Tryn Jans Oly', in: Catharijne: magazine van Museum Catharijneconvent, jrg. 30, nr. 1 (april 2012), p. 22-23.
- J. Spaans, De Levens der Maechden, Hilversum 2012, met CD
- F.X. Spiertz, De katholieke liturgie in de Noordelijke Nederlanden in de zeventiende en achttiende eeuw, Nijmegen 1992.
- G. Sporbeck, Die liturgischen Gewänder 11. bis 19. Jahrhundert, Museum Schnütgen, Keulen, 2001.
- C. Staal, 'Musealisering van de religieuze volkscultuur', in: A.L. Molendijk (ed.), Materieel christendom. Religie en materiële cultuur in West-Europa, Hilversum 2003, p. 13-27.
- C. Staal, 'Kleuren in de kerk', in: M. Leeftang en K. van Schooten (ed.), Middeleeuwse Borduurkunst uit de Nederlanden, Museum Catharijneconvent, Utrecht, 2015, p. 25-31.
- G.J.S.N. Stam, 'Loffbarlycke te onderhouden. Een visie op het conserveren en restaureren van textiel in historisch perspectief', in: Catalogus tentoonstelling Schilderen met gouddraad en zijde, Rijksmuseum Catharijneconvent, Utrecht 1987, p. 32-50.
- G.J.S.N. Stam, 'Paramenten uit Enkhuizen en Utrecht', in: Catharijnebrief nr. 23 (oktober 1988), p. 4-6.
- G.J.S.N. Stam, 'Ons Heer op de ezel', in: Catharijnebrief nr. 65 (1999), p. 12-14.
- G.J.S.N. Stam, 'Barokke rijkdom. Kerkgewaden uit de Gouden Eeuw', in: Spiegel historiael: magazine voor geschiedenis en archeologie, jrg. 36, nr. 6 (juni 2001), p. 256-261.
- G.J.S.N. Stam, 'De handvaardigheid der Haarlemse maagden', in: Catharijnebrief nr. 74 (juni 2001), p. 10-12.
- G.J.S.N. Stam, 'Gebreide bisschopshandschoenen', in: Gebreid goed. Replica's, 2001, p. 37-45.
- R. Steensma, 'Sacrale sporen. De middeleeuwse kerkinrichting', in: J. Kroesen, R. Steensma (red.), De Groninger cultuurschat. Kerken van 1000 tot 1800, Groningen / Assen 2008, p. 63-80.
- M. Stoter, 'The lady of the manor. Het aantekenboek van Andriese Lucia van Bronkhorst', in: H. Oly en G. de Vries (red.), Leeuwarden in de Gouden Eeuw, Leeuwarden 2016, p. 53-82.

- J. Taal, *De Goudse kloosters in de middeleeuwen*, Hilversum 1960.
- W. Tepe, *XXIV paepsche vergaderplaatsen. Schuilkerken in Amsterdam*, Amsterdam 1984.
- E. Theissing, *Over Klopjes en Kwezels*, Utrecht 1935.
- A.K.L. Thijs, *De zijdenijverheid te Antwerpen in de zeventiende eeuw*, Brussel 1969.
- A.K.L. Thijs, *Van “werkwinkel” tot “fabriek” de textielnijverheid te Antwerpen (Einde 15de – begin 19de eeuw)*, Brussel 1987.
- W.J. Tops, *Kroniek van de Willibrordusparochie te Vroomshoop. 1863-1990, s.l., s.a. (ca. 1990)*.
- H. Valk, *375 jaar oud-katholieken in Krommenie*, Krommenie 1987.
- J.S. van Veen, ‘Arnhem in den tijd van overgang (1578-1590)’, in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre*, deel 15 (1912), p. 247-360.
- W. van der Velde, *Sint Joris op ’t Zand. Geschiedenis van de Oud-Katholieke Kerk van Nederland en haar parochie te Amersfoort*, Amersfoort 2009.
- W. van der Velde, ‘Geschiedenis’, in: P.-B. Smit (red.), *De Oud-Katholieke Kerk van Nederland. Een inleiding*, Utrecht 2018, p. 13-33.
- H. Velge, *La Collégiale des Saints Michel & Gudule à Bruxelles*, Brussel 1925.
- E.M.F. Verheggen, *Beelden voor Passie en Hartstocht. Bid- en devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden, 17de en 18de eeuw*, Zutphen 2006.
- E.M.F. Verheggen, ‘Flowerpower in de Contrareformatie. Bloemen en planten in de katholieke verbeelding van deugdzaamheid’, in: *De Zeventiende Eeuw, Jaarboek 2020*, p. 67-86.
- E.M.F. Verheggen, ‘Religieuze kunst als verzet en troost in de Tachtigjarige Oorlog. Een portret van de Utrechtse patriciërsfamilie Van Haefen’, in: *Volkskunde. Tijdschrift over de cultuur van het dagelijks leven*, jrg. 122 (2021), p. 261-312.
- H.J.W. Verhey, *Soli Deo Gloria. Geschiedenis van de Oud-Katholieke parochie van de Heilige Laurentius en Maria Magdalena te Rotterdam sedert de Hervorming tot 14 Mei 1940*, De Bilt 1950.
- H.J.W. Verhey, *Oud-katholiek kerkzilver*, s.l., 1967.
- G. Verhoeven, *Devotie en negotie. Delft als bedevaartplaats in de late middeleeuwen*, Amsterdam 1992.
- G. Verhoeven, *De derde stad van Holland. Geschiedenis van Delft tot 1795*, Zwolle 2015.

- P.M. Verhoofstad, *Inventaris der archieven van kerken, kloosters en staties berustend in het archiefdepot van het bisdom van Haarlem*, Haarlem 1959, p. 11-27.
- J. Visser, 'De mogelijke invloed van de Moderne Devotie op de spiritualiteit van de Nederlandse seculiere clerus aan het begin van de zeventiende eeuw', in: P. Bange, C. Graafland, A.J. Jelsma, A.G. Weiler (ed.), *De doorwerking van de Moderne Devotie Windesheim 1387 – 1987. Voordrachten gehouden tijdens het Windesheim Symposium Zwolle / Windesheim 15-17 oktober 1987*, p. 209-216.
- M. van Vlierden, 'Bonifatius onthuld. De geschiedenis van zijn relieken te Dokkum', in: *Millennium* 19 (2005) I, p. 91-111.
- B. Voets, 'Een leider van het Haarlemse Bisdom uit de vervolgingstijd. Levensschets van Leonardus Marius', in: *Haarlemse Bijdragen. Bouwstoffen voor de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem*, deel 62 (1953), p. 225-305.
- Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst, deel III, de provincie Zuidholland, Utrecht 1915.
- Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst, deel IV, de provincie Gelderland, Utrecht 1917.
- Voorloopige lijst der Nederlandsche Monumenten van geschiedenis en kunst, deel V, i, De provincie Noordholland (uitgezonderd Amsterdam), Utrecht 1921.
- J.P. Vredenberg, '*Als off sij onse eigene kijnder weren*'. Het Burgerweeshuis te Arnhem 1583-1742, Arnhem 1983.
- J.F. Vreugt, 'De vroegere collegiën of seminariën tot opleiding van geestelijken voor de Hollandsche Missie', in: *Bijdragen tot de geschiedenis van het bisdom van Haarlem*, deel 8 (1880), p. 1-55, 256-319, 337-420.
- G.A. Wellen, 'Kerkelijk kunstbezit en het huis van de gemeente. Doelstelling en activiteiten van de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland', in: *Kerkelijk kunstbezit in nieuwe tijden. Doelstelling en activiteiten van de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland*, Utrecht 1987, p. 7-19.
- C.M. Westerink, 'De Amsterdamse zilversmeden Thomas (1597-1653) en Joannes Boogaert (1626-1673): hun nagelaten oeuvre', in: P.M. le Blanc (ed.), *Kerkelijk zilver. Negen opstellen over kerkelijke zilversmeedkunst*, Den Haag / Utrecht 1992, p. 44-65.
- C.M. Westerink, 'De kleren van de clerus. Vijf eeuwen kerkelijke gewaden in het bisdom Rotterdam', in: T. Graas (ed.), *Verborgene Kerkschatten 1400 – 2000. Katholieke kunst uit Zuid-Holland*, Den Haag 1996, p. 186-227.
- M.E. Wiesner-Hanks, *Gender in history*, Hoboken 2001.
- M.E. Wiesner-Hanks, *Women and Gender in Early Modern Europe*, Milwaukee 2019.

- L. von Wilckens, *Geschichte der deutschen Textilkunst. Vom späten Mittelalter bis in die Gegenwart*, München 1997.
- A. Willemsen, *Van Hand tot hand: handschoenen en wanten in de Nederlanden voor 1700*, Zwolle / Leiden 2015, p. 36, afb. 34.
- A. Wilmart, 'La légende de Ste Édith en prose et vers par le moine Goscelin', in: *Analecta Bollandiana* 56 (1938), p. 69.
- J. Winkler, 'Friesche jonkvrouwen als "Maechden in den Hoeck" te Haarlem', *Friesche Volksalmanak* 1895, p. 1-40.
- W.C.M. Wüstefeld, N.H. Koers, M.L. Caron, *Rondom kerst: prentkunst uit eigen bezit (1475-1750)*, Utrecht 1990.
- M.L. van Wijngaarden, *Schitterende Getuigen. Nederlands luthers avondmaalsgerei als identiteitsdrager van een godsdienstige minderheid*, Delft 2016.
- G. Yasuhira, *Catholics' Survival Tactics in Utrecht, 1620s – 1670s*, 2019.
- G. Yasuhira, 'Transforming the Urban Space: Catholic Survival Through Spatial Practices in Post-reformation Utrecht', *Past & Present*, Vol. 255, Issue 1 (mei 2022), p. 39-86.
- A. van Ypersele de Strihou, *De kerkschat van de Sint-Michiels en Sint-Goedelekathedraal te Brussel*, Brussel 2000.
- M. van Zanten, *Religieus erfgoed uit kerken en kloosters in de Lage Landen. Geïllustreerd Lexicon van Nederlandse en Vlaamse termen*, Utrecht / Zutphen 2008.
- D. Zinke, *Kunstschatte aus dem Rijksmuseum 'Het Catharijneconvent' Utrecht. Ausstellung im Rahmen der 'Begegnung mit den Niederlanden'*, Freiburg im Breisgau 1987 [tentoonstelling Freiburg, Augustinermuseum]

BIJLAGEN

BIJLAGE I

Missale Romanum ex decreto sacrosancti concilii Tridentini restitutum. Pij V. Pont. Max. iussu editum, Venetië (bij Giovanni Varisco en erfgenamen, en Bartolomeo Faletti en genoten), 1570.

De introductie van de palla, het kelkvelum en de bursa

‘Ritus servandus in celebratione Missae

I – De Praeparatione Sacerdotis celebraturi

Sacerdos celebraturus Missam, praevia Confessione sacramentali, quando opus est, et saltem Matutino cum Laudibus absoluto, orationi aliquantulum vacet; et Orationes inferius positas pro temporis opportunitate dicat. Deinde accedit ad locum in Sacristia vel alibi praeparatum, ubi paramenta, aliaque ad celebrationem necessaria habentur, accipit Missale, perquirat Missam, perlegit, et signacula ordinat ad ea quae dicturus est. Postea lavat manus, dicens Orationem inferius positam. Deinde preparat Calicem (qui debet esse vel aureus vel argenteus, aut saltem habere cuppam argenteam intus inauratam, et simul cum Patena itidem inaurata, ab Episcopo consecratus), super ejus os ponit Purificatorium mundum, et super illud Patenam cum Hostia integra, quam leviter extergit, si opus est, a fragmentis, et eam tegit parva Palla lineae, tum Velo serico; super Velo ponit Bursam coloris paramentorum intus habentem Corporale plicatum, quod ex lino tantum esse debet, nec serico, vel auro in medio intextum, sed totum album, et ab Episcopo, vel alio habenti facultatem, simul cum Palla benedictum.’

BIJLAGE II

Missale Romanum ex decreto sacrosancti concilii Tridentini restitutum. Pij V. Pont. Max. iussu editum, Venetië (bij Giovanni Varisco en erfgenamen, en Bartolomeo Faletti en genoten), 1570.

De liturgische kleuren

‘Rubricae generales

XVIII – De coloribus paramentorum

A) De coloribus paramentorum in genere

117. Paramenta altaris, celebrantis et ministrorum debent esse coloris convenientis Officio et Missae diei aut alteri Missae celebrandae, secundum usum Romanae Ecclesiae, quae quinque coloribus uti consuevit: albo, rubro, viridi, violaceo et nigro.

Indulta tamen et consuetudines legitimae circa usum aliorum colorum in suo robore manent.

Sicubi vero in regionibus Missionum, ex probata et originali traditione gentis indigenae, significatio unius vel alterius coloris liturgici Ecclesiae Romanae cum significatione quae illis populis congenita est non congruit, Conferentiae episcopali eiusdem regionis, vel maioris territorii, si ita magis conveniat, facultas datur, ut in locum coloris inepti alium colorem magis aptum substituant; hoc tamen non fiat inconsulta S. Rituum Congregatione.

118. Ad colorem paramentorum in Missis votivis lectis IV classis quod attinet, ea quae n. 323 traduntur, recolantur.

B) De colore albo

119. Colore albo utendum est in *Officio et Missa de Tempore*:

d) a festo Nativitatis Domini usque ad expletum tempus Epiphaniae;

b) a Missa Vigiliae paschalis usque ad Missam vigiliae Pentecostes exclusive.

120. Adhibetur color albus in *Officio et Missa de festis*:

a) Domini, exceptis festis de mysteriis et instrumentis Passionis;

b) B. Mariae Virg., etiam in benedictione et processione candelarum die 2 februarii;

c) Ss. Angelorum;

d) Omnium Sanctorum (1 novembris);

e) Sanctorum non Martyrum;

f) S. Ioannis Ap. et Ev. (27 decembris); Cathedrae S. Petri (22 februarii); Conversionis S. Pauli (25 ianuarii); Nativitatis S. Ioannis Baptistae (24 iunii).

121. Colorem album requirunt *Missae votivae*:

a) quae respondent festis, de quibus numero praecedenti;

b) de D.N. Iesu Christo, summo atque aeterno Sacerdote;

c) de coronatione Summi Pontificis, et de anniversariis Summi Pontificis et Episcopi dioecesani;

d) "Pro Sponsis".

122. Demum adhibetur color albus, feria V Hebdomadae sanctae, in Missa chrismatis et in Missa in Cena Domini; necnon, a diacono, pro cantu praeconii paschalis et, a celebrante, ad renovationem promissionum Baptismatis in Vigilia paschali.

C) De colore rubro

123. Rubro colore utendum est in *Officio et Missa de Tempore* a Missa vigiliae Pentecostes usque ad Nonam sabbati sequentis.

124. Item adhibetur color ruber in *Officio et Missa de festis*:

- a) mysteriorum et instrumentorum Passionis Domini;
- b) Sanctorum Apostolorum et Evangelistarum, in eorum die natalicio, excepto festo S. Ioannis (27 decembris);
- c) Commemorationis S. Pauli Apostoli (30 iunii);
- d) Commemorationis omnium Ss. Summorum Pontificum;
- e) Sanctorum Martyrum, quorum colitur aut martyrium, aut inventio, aut translatio;
- f) Sanctarum Reliquiarum.

125. Colorem rubrum requirunt *Missae votivae*:

- a) de Passione Domini;
- b) de Spiritu Sancto;
- c) de Mysteriis et Sanctis, de quibus numero praecedenti;
- d) pro eligendo Summo Pontifice.

126. Demum adhibetur color ruber, dominica II Passionis seu in palmis, ad benedictionem et processionem ramorum.

D) De colore viridi

127. Color viridis adhibetur in *Officio et Missa de Tempore*:

- a) a die 14 ianuarii usque ad sabbatum ante Septuagesimam;
- b) a feria II post dominicam I post Pentecosten, usque ad sabbatum ante Adventum.

Excipiuntur feriae Quatuor Temporum mensis septembris et vigiliae II et III classis, extra tempus paschale.

E) De colore violaceo

128. Color violaceus adhibetur in *Officio et Missa de Tempore*:

- a) a dominica I Adventus usque ad vigiliam Nativitatis Domini inclusive;
- b) a dominica in Septuagesima usque ad Vigiliam paschalem, exceptis: benedictione et processione ramorum in dominica II Passionis; Missa sive chrismatis sive in Cena Domini feria V Hebdomadae sanctae; Actione liturgica feria VI in Passione et Morte Domini usque ad Communionem exclusive; necnon cantu praeconii paschalis, pro diacono, et renovatione promissionum Baptismatis, pro celebrante, in Vigilia paschali;
- c) in feriis Quatuor Temporum mensis septembris;

d) in vigiliis II et III classis extra tempus paschale.

129. *Missae votivae*, quae colorem violaceum requirunt, sunt:

- a)* Pro Fidei propagatione;
- b)* Pro Ecclesiae defensione;
- c)* Pro unitate Ecclesiae;
- d)* Tempore belli;
- e)* Pro pace;
- f)* Pro vitanda mortalitate;
- g)* Pro remissione peccatorum;
- h)* Pro peregrinantibus et iter agentibus;
- i)* Pro infirmis;
- l)* Ad postulandam gratiam bene moriendi;
- m)* Pro quacumque necessitate.

130. Adhibetur color violaceus etiam:

- a)* ad processionem et Missam in Litanis maioribus et minoribus;
- b)* ad benedictionem cinerum;
- c)* ad Communionem in Actione liturgica feriae VI in Passione et Morte Domini;
- d)* in Missis de Commemoratione omnium Fidelium defunctorum, quae celebrantur tempore expositionis Ssmi Sacramenti pro oratione Quadraginta Horarum.

131. Paramenta *coloris rosacei* adhiberi possunt, dominica III Adventus et dominica IV Quadragesimae, sed in Officio et Missa diei dominici tantum.

F) De colore nigro

132. Nigro colore utendum est:

- a)* in Actione liturgica feriae VI in Passione et Morte Domini, usque ad Communionem exclusive;
- b)* in Officiis ac Missis defunctorum, excepto casu de quo supra, n. 130 d. '

BIJLAGE III

Excerpten uit: Carolus Borromeus, Instructiones Fabricae et Supellectilis Ecclesiasticae, 1577 (Engelse vertaling door E.C. Völker, 1977).

Dicta 6: FRONTALS, 1557

The frontal, or pallium, [also known as antependium], that is the cloth that is hung on the front of the altar, must be a little longer than the altar itself, and a bit higher, so that the lowest edge can be hidden under the frame of the altar step.

In the upper part, a palm from the top, it will be decorated with small tassels called *frangias* (fringe), of gold or silk, according to the color prescribed by the liturgy.

On the back the cloth will be lined with cotton or some other light material; this should extend a palm beyond on the upper part so that it can be folded under the altar cloths. Also, on the inside at the top it should be provided with small tiny rings of brass [*aereis*] or iron, by which it can be hung and attached to the frame of the altar. A cross, or the image of the Saint or Saints to whom the altar is dedicated, or some other religious effigy will be properly and fittingly sewn onto the outside of the frontal. This was an old custom because we know that Pope Zacharias brought to the altar of St. Peter the Apostle a frontal interwoven with gold, decorated with the image of the Birth of Our Lord, Jesus Christ.

A more precious frontal, to be used for solemn services or days, should be interwoven with silk, gold or silver, or at least the rich fabric, called *brocatum* [brocade], or beautifully embroidered. But the one for everyday use should be of another kind of silk or half-silk. This is also permitted in churches whose income cannot bear the expense of a more precious frontal. However, existing frontals that are too modest or too short for the height of the altar could be made higher at the top by adding cloth of the same material suitably attached. This seam should be properly hidden by a decoration of small tassels called *frangiam* [fringes], or other suitable ornament.

Those frontals which are not wide enough, because the altars have been widened, can be properly set aright by fittingly adding bands of the same or of other cloth or silk according to the length of the altars.

Dicta 17: THE TUNICLE, 1561

The bishop's tunic, which is called also 'tunicellam' should (is to) be woven of light silk. It should (is to) be a little narrower and shorter than the dalmatic described below.

Dicta 18: THE DALMATIC, 1561

The dalmatic is to have the shape of a cross and is to be made not with cut-off sleeves, but with full sleeves extending to the hands.

The bishop's dalmatic is to have fuller sleeves than the deacon's, and the latter fuller than the subdeacon's, also known as tunicle [tunicella]. The so-called tunicle should have narrower sleeves.

The bishop's dalmatic should be of the same material as the bishop's tunicle. It may be two cubits and sixteen ounces long and should extend below the knees about ten ounces. At the top it should measure one cubit and four ounces between the shoulders, broadening at the bottom to about five cubits or more, so that its width be suitable to the meaning of the mystery.

The deacon's and subdeacon's tunicle should be decorated with scarlet bands or narrow stripes on the front and on the back, running from the top to the bottom.

In addition, they will be embellished with gold apparels (auriphrygio), small patches interwoven with gold, sewn at the bottom of the front and the back between the scarlet stripes.

All the edges of the garment, except for around the neck, will be decorated with a small fringe edging. The inside is to be lined with a material of the same color.

Dicta 20: THE CHASUBLE, 1561-62

The chasuble (which some call *phelonium* and also *planetam* because of its width) is to be about three cubits (three el) or more wide, so that, when it falls from the shoulders, it will make a fold of at least one palm between the shoulders. It is to be of about the same length or a little longer so as to reach the heels. It should also have a band at least eight ounces wide sewn on. This band should extend to the bottom both on the front and on the back. To this another transverse band should be added near the top both in front and in the back to form a cross on both sides.

Dicta 26: THE COPE

The vestment, called a pluvialis [cope], is semicircular in shape, extending down to the heels, about three cubits and six ounces long, and wide according to the width of a semicircle.

It will have fringes along the edges. Only on the front will it be completely open from top to bottom, and decorated on either side with an orphrey interwoven with sacred images. On the back it has an emblem that is called hood (caputium) with a rather short fringe, but with an orphrey that corresponds to the front.

It is to be joined with a morse in front at the top. The inside should be all lined with fine silk or cotton of the same color.

Dicta 30: THE CHALICE VEIL, 1564

On all sides the chalice veil is to measure one cubit and twelve ounces, but it is to be a bit greater in width: the borders will have a light decoration of silk, gold or silver. However, the more precious one is to be made of gold or silver with gold or silver fringes.

Dicta 35: THE CORPORAL, 1565-66

The corporal is to be of pure white linen, simple, not worked, and should have no silk woven into it. At the edges it is to be sewn with a simple hem. It should be at least thirty ounces long, and just as wide: it must be folded in such a way as not to show any of its edges. In cathedral and collegiate churches there must be other larger corporals according to the size of the high altar.

Dicta 36: THE BURSE OF THE CORPORAL, 1566

The burse of the corporal is to have a cross or some other sacred figure interwoven in the center of the front. On the back it should be of the same material and color, but the inside should be lined with half-silk or fine white material. All around it should be about half a cubit wide or a little more. Silken cords with a pom-pom should be inserted in the border, to draw it closed.

BIJLAGE IV

**Den Haag, Nationaal Archief Den Haag, archief van Hendrik van Wijn,
Inventaris van liturgische gewaden uit de Sint-Janskerk te Gouda rond 1573.**

Ontdekt en getranscribeerd in december 2021 door P.H.A.M. Abels te Gouda (website Paul H.A.M. Abels).

‘Stucken van ornamenten, toebehorende sint Jans parochiekerck, geleverd Syvert die snyer ende is voor diezelfde Syvert borch als principael geworden Dirck Woutersz kouckvercooper, die mede dit onderteykent heeft

In den eersten die alderbeste cappelle van goude laken, waer off zyn drie vespercappen met haere capproenen, waer off die eene heeft acht ende dertich sylveren bellen, met drie knoopen, twee dienaersrocken, met een carsoffel, drie alven, drie amicken, twee stoolen, drie manipelen met drie stoxken met drie kindersrockxgens met amicken.

Item het beste daer aen een cappelle van blauw, met goude loveren, drie vespercappen, met een caproen, twee rocken ende een carsoffel, drie alven, twee amicken, twee stoolen, drie manipelen, drie stockryemen, met drie blauw kinderrockxgens.

Item noch een cappelle genaempt Engelsche cappen met goude aerenden, drie cappen met hair capproenen, twee rocken, met een carsoffel, drie alven, drie amicken, twee stolen, drie manipelen met drie stockselen.

Item een cappelle van root fluweel, drie cappen met hair capproene, sonder knoopen, twee rocken, een carsoffel, drie alven, drie amicken, twee stolen, drie manipelen ende drie scortselen.

Noch een oudt goude carsoffel, met een alff, amick, een stoel, een manipel ende een scortsel.

Item een taneyt fluweel, carsoffel, twee rocken, met drie alven, twee stoolen, drie amicken, drie manipelen voor tsacrament.

Noch een carsoffel van zwart fluweel, met twee rocken, drie alven, drie amicken, twee stolen, drie manipelen met drie scortselen.

Item een antependium van goudt laecken.

Noch vier cleederen van root fluweel, met goude koorden.

Item drie kryssen, waervan die een geheel sylver is.

Item twee syde witte vanen.

Item een riddervaen van witte zyde mettet cruys.

Item twee vanen van tsacrament.

Ende noch twee pellen.

Bij mij Zivert Maertensoen als ontfanger van desen vs. Goeden [huismerk]

Bij mij Dirick Woutersoen als boerch van deze selfde goeden [huismerk]’.

BIJLAGE V

Utrecht, HUA (Het Utrechts Archief), OKN: Apostolische Vicarissen, toegangsnummer 1003, inventarisnummer 19 (= OBC 323), Sasbout Vosmeer, Ambtelijk, Correspondentie, Uitgegane stukken, 1611-1612.

Relieken en ornamenten, op 20 september 1611 te Emmerick ontvangen door apostolisch vicaris Sasbout Vosmeer.

f. 1125r

‘Memorie de reliques et

Ornement

Persecutione

Ontfange de xx septemb 1611 in Embrick

Van

In een witte kiste

Een swart fluelen casuffel met 2 swarte dienrocken

Item noch een swarte fluelen casuffel met 2 swarte dienrocken

Item 2 swarte fluelen vesperkappen

Item 3 witte vesperkappen

Item 2 witte dienrocken

Item een casuffel met 2 dienrocken van geel tolet

Item van gouden laken een vesperkap met een casuffel
Item 2 cappen met 2 dienrocken van bruyn rooden fluweel
Item een casuffel met 2 dienrocken van fluel ende goudt met bloemen van
Diverse coleurs niet swaert
Item 2 casuffels van wit sattijn met rode bloemen
Item een casuffel blau gebloemen flueel met goudt
Item een blau goudelaken casuffel
Item een taneyte camelotten casuffel
Item een swarte damasten casuffel met 2 dienrocken
Item 2 blauwe dienrocken van fissel met een casuffel
Item 2 gordynen van hertych blau ende roodt
Item dry manipuli met dry stoulen
Item een groen fluweel Altaer cleet van vier breeten met een casuffel ende
2 dienrocken ander stoff
Item een roodt damast cleet werhel pulpitu
Item een cleyn roodt damast kleedeken
Item een swart cleet daerop een ciboris geborduert
Item 2 swarte laken lappen geborduert
Item een tente van een tabernakel met 2 gordynen van clinhant
Item een roode armoesyns geborduerde cleeke
Item een geborduerde beurs
Item een tapeeten Altaer cleet met groef

f. 1125v

In een pack genaijt
Item vier swarte lakene casuffels
Item een grau laken casuffel
Item een roode lakene casuffel
Item 24 albe in een tonne

Item Altaer dwalen soo groot soo cleyn 12

Item Amicten – 10

Item sommige oude lappen met manipulen ende stolen niet [...]

Zelebert den pastoor van huijssen tot begeerte des volxs van

Aernem die daer ten dienste komen. Vuijt dese voorss.

Seven casuls twee dalmaticae, vier albe ende vier amicten

Een witte lange kist met

[...]ers pro qua solui 4er

regios fac. hic [...] daleros

een oude ton daer het bo[...]ut

open is

twee sacken die te econud

uut et convent van cruijsbrod

een blauwen pack daer in

ij antipendia ende enijge

casule ende dalmatice

de vrae van vaes heeft

het pack met die 200 se[...]

daelder

f. 1126r

Item door de pastoor van huyssen den 3 octobris

Ontrent 70 Albae ende 50 amictus

Item een nemischts van cleyne doexkens voor kelcken handoexkens

Van neusdoecken ende ettelycke saxkens voor patenas ende kelcken met noch wat

Out lynwaet

Item een bondel gordels

Item vyff soo casuffels als dienrocken seven ende 2 Altaerclidean

f. 1126v

1 causel ij rocken wit damast

1 casel ij rocken blauw fluweel

wit casuff

[...]

[...] met bl[...]

BIJLAGE VI

Utrecht, HUA (Het Utrechts Archief), OKM: verzamelde stukken, 1384-1699, toegangsnummer 88, inventarisnummer 206, en toegangsnummer 88, inventarisnummer 164.

Lijst, vervaardigd door kanunnik Gerrit van den Steen, van paramenten en relieken, oorspronkelijk afkomstig uit de S. Janskerk te Utrecht, die weer teruggegeven zijn door Ida en Dirk van Esch in 1622, door Anton van Haeften in 1623 en Joost de Voocht van Rijneveld in 1629; met aantekeningen, 1637.

J.J. Dodt van Flensburg, Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen inzonderheid van Utrecht, deel III, Utrecht 1843, p. 199-200.

‘XV.

Dese navolgenden specien heb ick ontfangen den 29. Oct. 1622, besloten in twee verscheide kisten, komende van Casberg, tot Lexmond, van myn moeje Ida van Esch, alwaer die kisten wel acht of negen jaren hadden gestaen, ende die sleutel vande kiste heb ick ontfangen van myn oeme, Mr. Dirck Esch, enighe maenden van te voren. [...] (*inventarisstukken uit de Janskerk*)

Veertien goutlakene pellen op root fluweele, allegader met wapenen, wtgenomen datter van dry pellen de wapenen syn afgetornt, rontsomme met swarte fluweele slysten, wesende die halve breedte van het fluweele, dewelcke zyn lanck in goutlakenen gerekent:

Inden eersten, een pelle, lanck in 't goudlaken vyff ellen ende een halve.

Een tweede, lanck vyff ellen ende een vierendeel.

Een derde, vyff ellen ende een sestiendendeel.

Een vierde, vier ellen en drie talven.

Een vyfde is lanck vier ellen min een half vierendeel.

Een sesde, ut supra,

Een sevende, ut supra,

Een achste, vier ellen,

Een negenste, vier ellen,

Een thiende, oyck vier ellen,

(achter 'Een sesde' t/m 'Een thiende'): waervan een is gebroken tot een antependium, an. 1637.

Een elfde, van vier ellen min dry talven of 16 deel.

Een twaelfde, derdalf ellen ende een half vierendeel.

Een dertiende, een elle ende een half vierendeel.

Een veertiende, ut supra.

Dry vesper cappen, van een fatsoen, van blaeu fluweel, met breede geborduerde randen voor ende beneden rontsomme smale geborduerde boorden met blaeuwe zyde franjen; item, met geborduerde blaesbalken op root fluweel. Op d'eene is geborduert S. Jan Bapt. Dopinghe, d'ander S. Jan Bapt. Onthoofdinge, op de derde die maelyd van Herodes, alwaer die dochter comt met S. Jans hoeft inde schotel.

Een blaeu fluweel carsuffel met goude geborduerde cruycen, achter ende voor, ende rontsomme smalle geborduerde boorden of lysten.

Item, twee stoelen, met goude geborduerde beelden, op blaeu fluweel.

Item, dry manipels, geborduert als boven.

Dry alben, met goude geborduerde lappen op blaew fluweel, achter ende voor, ende syn wel een half elle in't vierkant groot, ende beneden rontsomme met blaeuwe fluweelen geborduerde boorden, mits dry amicten, oick met geborduerde goude lappen op blaeu fluweel.

Nota: die blauwe corsufel is door syn oudheyt gebroken, ende het geborduerde cruys op een nieuw carsufel gestelt, van half root ende gheel damast, anno 1638. Item, van de geborduerde lappen, gestaen hebbende op de drie alben, is gemaect een antependium, anno 1637. Vande stoelen, seer versleten synde, is verbrant, ende 't silver, daer van gecomen, met meer andere dingen, syn imployeert tot die nieuwe vergulde kelk, gemaect anno 1637, ende gecost omtrent 130 gulden.

Een smalle geborduerde stole, met enighe wapenen daerop.

De albe v. S. Bernulphus, beneden rontsomme met een goude lakense boort, breed omtrent een half elle ende een half vierendeel, mits boven ende besyden enighe goudelakense boorden ofte lysten.

Daer toe een goutlakense stole, omtrent een half vierendeel breed ende met beelden gewrocht, als oyck een manipel gelyck de stole.

Noch een gout- ende silverlakense stole, omtrent een sestierendeel breed.

Tot die voorgaende albe twe syde platte gevrochte gordels, half wit ende root.

Vier groene fluwelen vespercappen, waeraff twe kleynere. 't Schynt voor die choralen geweest te syn, maer heel versleten.

Een oranje vesper cappe, oyck seer oudt ende gescheurt.

Dry rode camelotte dalmatiken voor die choralen, maer gelapt ende heel versleten.

Item, noch dry anderen, heel versleten, van gebeelt stoff, oick voor die choralen.

Twe swarte fluwelen corsufels, heel versleten, met goudelakenen cruycen, oyck seer gescheurt.

Item, noch twe swarte corsufels met rode cruycen, seer slecht.

Een corsufel van root taff, seer slecht.

Een root goutlakense corporaeldoos, mits enighe corporael doeken ende enighe kelkdoecxkens en sacxkens, maer de corporaeldoeken ende kelkdoeken meyne te wesen van myn oeme, heer Aert van Esch kerckgoet.

Twe ronde copere instrumenten, met glase na geconterfeyte diamanten ingeset, diemen boven op die stocken plach te setten, daer men die vanen aen honch inde processie.

Een koper overgulde stuck, om voer aen die vespercap op die borst te hanghen.

Witte oude damaste stucken, eertyts geweest aen twe dalmatiken of dienrocken, mits root linnen onder die dalmatiken gevoedert.

Twe rode behangsels.

Vyf witte aermosyne lappen, aen alben geweest.

Twe swarte lappen.

Een sylvere kelk, toebehorende aende vicarye, die heer Adam gepossideert heeft.

Een andere silvere overgulde kelk, toebehorende aen sekere broederschap, waervan die memorie, die boven op die kelk is gespelt, is half van de muysen opgegeten.

In margine: Dese silver vergulde kelk, met die kelk die een koperen voet heeft, is anno 1637 geëmployeert tot een nyewe vergulde kelk, doordien dezelve nyet bruykbaer en waren, om te celebreren, als gereeten ende gespleten.

Item, een silvere vergulde kelk met een koperen voet, wesende seer kleyn.

Item, noch een kopere overgulde kelk, wesende seer gelapt ende ongestelt, dewelke ick hebbe ontfanghen van myn moeye Ida van Esch, die ze heeft laten gebruyken te haren huysse om dyenst te doene.

Item, een groene satyne corporaeldoos, boven hebbende een passement, doorluchtich van vals gout, met syn toebehoren daer binnen, ontfanghen van myn moeye voorsz.

Ses rode satyne croonen, met verscheyde zyde blommen verciert.

Een groet agnus Dei, in een houten tafereel geset.

Vyff alben.

Dry amicten.

Een lanck wit altaercleet van cruysbeelt, aen beyde afhanghende kanten gebeelt en wtgereyffelt.

Item, noch een altaercleet, geheel met die naelt op het doec gewerkt, heel slecht ende oudt.

Noch enighe brede ende smale dwelen, zeer slecht, mitsgaders enighe autaer drochdoecxkens.

Twe cruysbeelden gordynen.

Een cruysbeelden antependium.

Een groen cleyn fluwele cussen, heel versleten ende cleyn.

Een cleyn autaer cussen, om het boec op te leggen, van damast, den grond met oranje syde overleyt, ende die blom wit gaern.

Item, noch een kussen van groff gebloemt stoff, gecomen van Ida, moeye.

Een kistje, hetwelck ik heb doen halen wt het Cecilie kloester, alwaer verscheydene reliquien in syn, eertyts wt den brant wtgeraepet ende vergadert, hebbende gestaen een goeden tyt in 't choor van S. Jan.

In Augusto 1629, heeft den here Joost de Voocht van Rynevelt my ter handt gestelt tot bewaringhe, dese navolgende ornamenten, S. Jans kerke t'Utrecht competerende, die hy hadde ontfangen van juffrou Mechteld van Hacfort, welcke juffr. voorsz. deselve hadde gevonden onder den boedel van zal. heer Johan van Renesse, deken van S. Jans t'Utrecht in syn leven, welke ornamenten den deken hadde begeert wederomme gebruikt te werden, in die kerke voorsz., als het geoorloft sal wesen, 't selve te mogen doen:

Een goutlaken carsufel met een schoon gebeelt cruys.

Item, 2 dergel. goutlakense dalmaticae of dyenrocken, een voor den diaken ende d'ander voor den subdiaken.

M.S. Dese sijn teghenwoordich op onse kerk (in ander handschrift).

XVI.

Dese navolghende specien heb ick ontfangen van

Anto. Van Haefden, op den 21. Mart. 1623,

waervan recepisse hem gegeven.

Eerst een out swart fluwelen casufel, met een geborduerde cruys van gout ende syde, seer fray, hetwelck ick heb overgelevert aen confrater Rynevelt, op den 29. Meert 1623, dewelke het sal met root syde damast laten becleden; 't is een zeer costelyck geborduert cruys, nyt versleten, met opgaende tacken. Op het cruys achter is geborduert een cleyn cruys, waeraen hancht onsen Salichmaker, aen d'eene syde onse Lieve Vrouwe, aen de andere Sint Jan Evangelista; onder die wtgestoken armen, zyde ende voeten vligen engelen geborduert, hebbende kelken in haer handen, daer zy het heylich bloet ons Heren in versamelen. Beneden het cruys, op de rugge, staet Sint Andries geborduert; besyden het cruys, op het swart fluweel, staen die wapen van den

deken Nykerken; voor op die borst staet oyck een geborduert cruys, met opgaende takken; beneden het cruys staet S. Peter; op die rechter zyde der tacken des cruys staet het beelt van S. Jacob major; op die slinker zyde S. Margareta; beneden aen die voeten S. Catharina. Die casufel is met blaeu lyenwaet gevoedert.

Een blaeu fluwele lappe (cappe?) met gouden boort, onderom ende besyden geborduerde beelden, en op die blaesbalck is Palmsondach geborduert.

Item, een groen fluwele cappe, met gouden boord onderomme ende voorop, ende groen ende roy frangen onderaen.

Noch een oude oranje fluwele cap, met een syde boort daeraen, ende voorop, wesende zeer versleten, met groene sye frangen.

Noch een oude roye fluwele cappe, met een boort onder ende voorop, met groen sye frangen onderaen.

Twe blaewe fluwele dalmatiken of dienrocken, met goude boorden onder ende aen die hals, ende van boven tot beneden [...] dubbele geborduerde beelden, met grauwe franjen aen die besyden stucken.

Een goudelakense corporael does.

Een tameyte fluwele corporael does, met gout lint omgecoort.

Dry oude roye cammelotten lappen met een roy camelotte manipel.

Twee groene soelen, seer slecht.

Een slechte oude swarte manipel.'

BIJLAGE VII

Amsterdam, Stadsarchief Amsterdam, Archief van het Begijnhof, Amsterdam, toegangsnummer 740, lijsten van geschonken, gekochte en herstelde altaar- en kerkbenodigdheden, etc., inventarisnummer 29.

Inventarislijsten Begijnhof Amsterdam, 1650-1717: 'Vereeringe aen de H. Kerck en de verbetering van dien'.

Dit is vereert inde kerrick

int jaer anno 1650 en eenen vijftijch

Den 8 desember op de geboort dach van de

moeder godts heeft onse eerwaerdige vader

ons vereert met een waerdich beeltje

van onse livrou ons gegeven tot een testament
Dit selfde heeft Juffrou Robijns vereert
met een gouwe kettijng
en Barbertien Barens met de gouwe krontis
en staf en een silvere maen onder haer voeten
en daer toe gemackt een kasse van stilvat en
ebbehoudt / dat is gegeven van veel verchijje parsone
Ant grot outaer vereert
twe scilderijje een daert kruijs in staet
ent ander van Sint Ursula
Een paer nuwe witte gardijne met valle
gemackt tot het liuvrouwe wit
het stof vereert van Marritjen Melis
Een silvere lamp vereert
van Marritjen Jans Rijke
met de preckstoel vernuet en een kusse daer bij
Een nu wit ksufel gemackt voort gelt
van Aeltjen Jans lamp daer heb ick voor
gekrege 87 gulde en heb daer 25 gulde
van Krijn Rijijerse gekrege bij gedaen
twe witte raemtijis voor de banckijis opt
grot outar daer mee bij gerekent
Een deckdock met twe deckijis op de bankijis
vant outar vereert van Agatha Koene
Een tapijt op de voet vant outar
vereert van Katrijntjen Jans Moulenaer

Gemackt woort outaer
Vant h sacrament

Een wit damast voor hancsel daer op gebordurt
is de presentati, het stof met de fraijnije heeft
Angenitije Jacops gegeven
en de mijsterse hebbent laten borduren
Noch een ~~pur~~ purper satijn voor hancsel
Is vereert van Aeff Aefijen Wijsters
Een filimort gout brikat voor kansel gemackt
het stog is vereert van men vrou van Nu koep
en is al gegeven int jaer anno 1644
en wort nu gebruijckt bijt fijelet
Aeltijen Dirricks heeft tot dit outaer vant h sacrament
oock twe deckdocken gegeven
Van Marritijen Sijmus gekregen 30 gulden
Daer voor gemackt een gouwe fraijnijen ant
best gout laken voort outar vant h sacrament

Gemackt voort outaer

van onse livrou

Een wit de mast voor hancsel daer op gebordurt stat
de wisitasi van de moeder godts
is mede vereert van Annitijen Wechters met haer nichije
Noch een purper satijn voor hancsel
vereert van Aeffijen Wijsters
Noch een frijelet demast voor hancsel gemackt
6 swaerte kandelaers met kopere platijis daer op
is vereert van onse misterse Giertijen Kornelis
Femmetijen Grans heeft ons vereert
het silver wigijie met een goudt kettinkijie
en een silver vergulde ketting

aen de moeder godts
Van Gelene Klas gekrege een gout lakens
voor hancseltije tot het pulle banckijie
voort gebruijckt bijt beste goudt laken
Een silver lampet scotteltijen
vereert van Annitijen Jacops Valken borg
Noch vereert eenighe kante van Juffrou Robijns
en oock van Waijntijen Garnaet
met haer parelen aen de moeder godts
Een wit demast voor hancsel gebroken
vant tabarnakel daer af gemackt
dri pulle banckijes
een wit
een root
en een frijelet
Noch een paer witte gardijnen 2 di niet gebruijckt
en worden laten verwe / worden nu gebruijckt
bijt dagelickse frijelet

Dit navolgende is vereert inde kerck
int jaer 1652 en 3 vijftijch Agatha Coenen
Een swarte stoel met een tapijt kussen vereert
van onse vader mister Lambartis Hofman
Een silver kruis met een silvere belt van onse
lieven heer daer aen met een vergult pasbort
en 2 pullen vereert van men heer mister
Adrien Crach
Een silverde son achter onse lieve Vrou
vereert van Marritie Jans Potouen

2 silverde pullen vereert van Dorote Ruegers
Het beste alf vereert van Pieterte Cristeijans
en Altije Claes en Beijatris Claes
Noch 1 alf vereert van Marritie Jans Rijcken
5 eebben houten kandelaers vereert van Helena Claes
Noch 1 alf vereert van onse misterse Cornelia Arens
De twee beste pullen opnuest verguld vereert van Agatha
Coenen
De wiete vespercap verbetert daer op geborduert
de h drie vildicheijt en geborduer borden
voor aengeset
Het beste wiete goulaken korsofuel verbertert
1 duedocks corklet vereert van Annie Jans
1 lackens korclet vereert van verschijde
machden
Een swart verwel voor kansel met 2 verhofels
tot den groten autaar met een swart
geborduert ksufel met een velue met
een corperaeldoos geborduirt vereert van
van Annitie Willems en Marritie Jans
2 fuluerde engelen met wierock vaten
in haer handen noch 2 gesierde meien
met twee poeten daer toe vereert
van Annite de Mister

Verbetering vande kerck van het jaer ons heeren
1654 en 1655

Onse Eerwaerdige vader heeft vereert een missael
met silvere slooten en met een silver kapittel stock daer in

Men heer meester Hermen heeft vereert een ebbenhout
lessenaer met lofwerck gesneen

Helena Claes heeft vereert aen het groot outaer een groen
fuweel voorhansel met 2 boven banckijens met een
carsufel met een velem en doos en een pulle banckije

Daer op heeft vereert Trijn Cornelis de huijsvrouw van
Jacop Branckijens al de kant die daer toe behoort

Anna de Magisteris heeft vereert aen het groot outaer
tot het slegte fielet een voorhangsel bove banckijens en carsufel
velem en doos en een kant tot het eerste banckije van het
best goutlaken

Aefije Wirtegers heeft vereert een missael bij het beste wit
met incarnaet felp met zilver beslaeg en silver sloten
en met een cappittel stock daer in

Marritje Gerbrants heeft vereert een dijernael
met segerrijen leer en silver slooten

Aen gemaect 4 nuwe alften en 9 amitten

Cornelisije Henderics heeft daer toe vereert kant
tot een alff en amit

Marritje Jans Rijken en Lijsije Claes heeft daer toe
vereert een kant tot een alff en amet

Aeltije Diercs en Lijsbedt Diercs heeft daer toe vereert
een kant tot een alff en 2 amitten

Claertije de Wit en Elsie Wiggers heeft daer toe vereert
een kant tot een alff en amit

Matrien Pelcot en Cornelia van Penen sijn huijsfrou hebben
vereert een silvere voet onder de remonstrantie

Heijltije Pieters de meestris heeft vereert een nu linden
coorkleet met kant daer toe

Annetije Gerris heeft vereert een groene capittel stock
int groene boeck

Angeniesije Jacops heeft vereert een doos bij het tweede
goutlaken met de name IHS (met kruisje op H) geborduert
Jufvrouw de Bloos heeft vereert kant tot groot outaer
tot twee banckijens aent sondaecgse wit

Men heer meester Hermen heeft vereert aen het tabernakel
outaer een groen fuweel voor hancsel met kant daer toe
Gemaect een swart fuweel voorhancsel bij het beste swart
voor het tabernakel altaer

Nog gemaect een slegt fielet voorhancsel voor tabernakel
Marritije Melis heeft vereert 2 gesierde maijen
Marritije Henderics heeft vereert drij deckdoecken
op het tabernakel altaer

Men heer meester Hermen heeft vereert een groen fuweel
voorhancsel met een boven banckije met cant daer toe
aen Sint Ursels outaer

Gemaect een swart fuweel voorhancsel met een boven
banckije met een pulle banckije bij het beste swart
voor Sint Ursels outaer

Jufvrouw Cromhout heeft vereert een witte fent
bij het beste swart voor Sint Ursel

Nog een carsufel gemaect bij het slegte swart

Piternelle Spiegels heeft daer toe vereert het stof

Jannetje Pruijsten heeft vereert een kostelijcke kelck sack
aen de best kelck

Grietije Visscgers

—

Verbetering van heijlighe kerck van het

jaer ons heere 1656 en 1657

Daer is vereert een satijne borduerde corsuijfel
met stool en manipel ten deelen van de
ontfangen maecgden en andere goede vrienden

Jufvrouw Geertuijt de Jong heeft vereert een
silverde naerm voor de moeder godts

Trijntie Jacops en Angenietie Jacops heeft
vereert een paer roode damaste gardijne
met de valle met goude franije tot
het beste goude laken

Cornelia van Loon heeft vereert een witte
geborduerde veelem tot het beste wit

Helena Claes heeft vereert aen het groot
autaer een paer groenen damaste
gardijne met de valle

Trijntie Jacops en Angenietie Jacops heeft
vereert een roode versveelde geborderde
velem tot het beste goude laken

Grietie Jans Tijm heeft vereert een
silvere broodt doos

Maria van Aysel heeft vereert een swart
damast kursuijfel met een doos met den
veelem met een damaste voorhansel
voor het tabbernakel

Maritie Jans Rijcke de mesteris heeft
vereert het bladt tot het gevlamde kussen

Geertruijt Palms heeft vereert
een gebloemde satijne sluijjer

Annitie de Meijster heeft vereert een

narre doeck op het purper voor hangsel
Cornelia Vincke heeft vereert een
purper satijne velem
Annitie Willems heeft vereert aen het
groot autaeer een wit dagelijks voor
hangsel met twee boven banckijens met
een paer damaste gardijnen met de
valle tot het sondaegse wit
Daer is veereert aen de kerck linde
tot twee koor kliede
Heijltien Pieters de meesteris en Aeltie
Diercks heeft vereert een kant
aen een koor kliecht
Maritie Jans Huijpen heeft vereert
een kant aen een koor kliecht
Maritie Heijndricks heeft vereert
een silverde dompper
Angenietie Aerijsaens heeft vereert
twee kantiens tot twee amite met een
corperael doeck met een kamerdoecks hangertie
Helena Klaes heeft vereert een
ebben houte stockijen
Giertien Cornelis Beijjer heeft vereert
twee groote gesierde croone met drie kleijne
Annitie Jacops Harding heeft vereert
twee goude cante aen de twee veelemen
Nocg aen gemaect een paer roode
damaste gerdijne met de valle
bij het apostelse roodt

Annitie de Meijster heeft vereert een
kant tot het banckijen van het dagelijcks
wit met een kant aen een amiet
Nocg aen gemaect witte korperael
doos bij het sundaegs wit
Nocg aen gemaect twee banckijens
bij het tweede goude laken

Int jaer 1658 aen onse kerck vereert
Lijbetie Bors een fijn alff met een amyt
Annytie Willems een swart ferwiel casuijfel met doos en velum
Marritie Jans haer nicht een corporael doeck
Geertruijt Palms een roodt satijn sluijer tot de h Moeder Godts
Cornelia Winken een blaeu kamalotte sluijer met gouwe kant tot de h M Godts
De meestris Heijltie Pieters tot het groot autaeer een dwael en vier hangerties
Heijnderickien Cornelis acht kopere kandelaers en 4 koorden om te schorten
Jufurou Kromhouts 2 porseleijne bekers om bloemen in te setten
Cornelysyen Heijndericks 1 deckdoeck tot het groot autaeer
Anna de Meester 2 deckdoeken en 2 banck doeckies
Grietie Jans Tijm een silvere arm voort belt van s jan toe een memori
nae haer doot met noch een voorhangsel aent tabbernakels autaeer
en aent pullebanckie van wit damast
Cornelia Vinken een corperael doeck
Marytie van Borgonie een silvere bos op het pullebanckie
Haesie Meijnders een silvere pennynck met een kettinckie aen S jan

Tot Godts eer en dienst van sijn heijlige Kerck
in onse dienst ontfangen

Memorie vande verbetering vande Kerck

Van het jaer 1668

Aeltje Diercs heeft aen de kerck besproken – 126 – 10 – 0 –

Daer voor gemaect een seer kostelijck fijn linne koorkleet met
kant en binnewerck

Jannetje van Kempen een silvere dompert vereert met een
sackerdane gevlamde stock

Twee maijen tabernakels geneijs van Jufr. Baefije Muijen
Een silvere stockije om de silvere lamp vast te maken van
Engeltje Cornelis

Onsen patroon S Jan vergult van Trijntije Andries
daer van gegeven 25 gulden

Onse patronesse S Ursula laten vergulden Trijntije Andries.
daer voor gegeven 55 gulden

Een sierde croon voor d. h. Moeder Godts van Marritije Corsten

Een groen groen fluweel kasuijfel vande meestrissen

Een geborduerde son met den soeten naem van onse
eerwaerdige vader David vander Mije

Twee roose meijen van Jufr. Baefije Muijen

Een deckdoeck met een kant voor onse L Vrouwen altaer

Van Annetije Vergters

Ter eeren Godts te gebruiken 25 gulden van Cornelisije Jans

Van Sinte Nicolaes gegeven inde kerck 109 gulden

Daer voor het beste swart het groot altaer vernuidt

met fluweel en al de altaren verbetert met andere franije

dit heeft gegeven Marritije Jans Tijm en Marijtije Dingnoms

Een zarcke camelotte rock van Sa Henderickije Cornelis

Marritije Claes gegeven 12 ducatonen

Van Bejatrix Claes 2 maijen van fruijten op het groot

altaer

Aefije Wirtegers

————
Verbetering vande Kerck

int jaer 1669

Van onse E.W. vader men heer vander Mije

een alft gegeven

Van men h. Meester Hermen een silvere vergulde keten met
een gouden knop daer aen

Van Heijltije Pieters op haer gulde jaer gegeven 30 gul 10 stuij

Van Anna de Meester gegeven swart satijn daer van gemaect
aen het groot altaer een voor hangsel met boven banckijens
met een pulle banckije met een velum en doos

Van Juffr. de Blooij Sa. een satijne mantel met een swarte
kant daer van gemaect een casuijfel

Van Juffr. de Fetter armosijne voering tot twee casuijfels

Van Eva en Baefije Muijen twee silvere blom manden
met twee blom maijen met twee vergulde voeten

Voor het tabernakel altaer met het altaer van de h. Moeder
Godts beijde een antependiom geborduert op wit satijn gegeven
van verscgijde maeghden en oock oud silver werck

Van Margreta de Meester een copere lamp

Van Neeltije Poulis een silvere pijl voor S. Ursula met een
bloet coraelde keten voor S. Joannes

Een sondaecgs wit casuijfel met een geborduerde son daer op
met goude kant tot twee velums met 6 gordels van
verscgeijden maeghden gegeven

Van Beijtrix Claes en Clasina Jans twee fruijte
maijen met twee moerelle maijen met twee oranije boomtijens

Aen twee alften een langet genajjt van Petronelle Spiegels
Van Juffr. Hasebroeck een silvere septer voor de h. Moeder Godts
De goudelakense diijacons rocken seer verbetert met roode
armosijne voering en goude passement met een gout lakens
casuijfel genamet het heerooms desgelijcks verbetert met
armosijne voering vande meestrissen laten maken

Aefije Wirtegers

Verbetering vande kerck vant jaer 1673

Gegeven van Annetije Vergters twee dwalen en twee
deckdoecken tot de sijel altaren

Van Marritije Jans Rijcken een kant om de kantdoeck van
het tweede goutlaken

Van Marijtije Dingnome [...] dri swarte kleeden voor
alle de altaren van laken

Van Marijtije Dircks een kostelijcke corporael doeck met
een kant daer aen

Van Marritije Hendricks een scgilderij vande H drie koningen

Van Baefije Muijen een boogh van hagedoornen om het
venerable

Van Joanna Blesen 3 gesierde kroonen op de beelden

Van Juff Appelmans een scgoone kant tot een alft

Van Cornelia Muijen vier paer blom bomen van Apricanen

Van Cornelia Muijen een cant doeck voor het beste
geborduere wit

Van Beijatris Claes en Claesijntije Jans een boogh van fruijten
voor het venerable nog van haer een gesierde keijsers kroon

Een geborduere corporael doos bij het Apostels root met twee
conoperkels met een beelt van Sinte Nicolaes gevrocgt van Sinte

Nicolaes Marritje Jans Tijn

Aefije Wirtegers

——
(Omslag met negentiende-eeuws opschrift: 'Ontvangst en uitgaaf voor
altaar. Ook geschenken
aan het altaar')

Verbetering vande kerck

int jaer 1674

Een vespercap van violet met goude kant daer op en
goude franije daer aen van onse E.W. vader Men heer

David vander Mije

Een rood fluweel casuijfel met een seer scgoon geborduert
daer op gegeven en Men heer meester Hermen op het inkleen
van zijn nicgte Maria van Veen

Een silver wiroocke vat met een silvere tang van Men
heer Mr Hermen tot een gedacgtenis van hem

Van Engeltije [...]demanse naer haer overlijden een swarte
zoerste vespercap met een swarte sie kant daer op met sije
franije daer aen

Een vergult tabernakeltije van Annetije Vergters op het
groot altaer met twee incarnate gardijnen daer toe

Een fijnen damaste comunie dwael dri stucken met
eender hant met een scgoone kant daer aen van

Geertruijt Jorgime

Een swart ebben gout cruijs met een palmen hout
corpus tot een gedacgtenis van Cna van Muijen

Van de Jufvroue Muijen 4 paer blommaijen van witte
zigtelofen

Van Beijatris Claes en Claesijntije Jans 4 paer blom maijen

Nog van Beijatris Claes en Clasijntje Jans 2 moerelle boomen
Van Joanna Blesen 4 engelen gekleet 2 int root twee int wit
Van Baefije van Muijen 2 engelen gekleet int appelbloes
Een rooije geblomde satijne sluijer voor de h. Moeder Godts
van Catrijntje van Aernen
Linden tot 6 amitten met dri kelckdoeckiens vande meestrissen
Linden tot twee amitten met drie hangertiens van Brecgije Coemans
Een ketting van bloetkralen met een silvere pennick daer aen voor de
h. Moeder Godts van Annetje de scgoenlapster
Een gout kettingije van Lidewina Jans huijsvrou van Joan
Vogelesang daer voor late maken een nooteboome ronde vesperstoel
Een wit damast casuijfel gemaect vande twee slegtse
dienrocken
Een root satijn casuijfel gemaect het satijn wel eer gegeven
van Aefije Visscgers tot twee sijel altaren
daer acgter op een noraeltje van Lijsbetje Bours gegeven
Een geborduerde Soete Naem met lofwerck op de violette
vespercap van Engeltje Cornelis

Aefije Wirtegers

—

1675

Vande verbeteringe vande kerck
Een filbel van mijn heer Hemoni –
Twe scgilderijen een sinte Niclaes en sinte Catharina van mijn –
heer Enck de Wael –
2 bortjens met vergulde lijsijens met sint Jans evangelie van
van Baeffie Muijen –
Het groot altaer stuck van verscgeijden maecgden gegeven
2 copere kandelaer van Agata Coenen –

8 nuedoecken van Maria Spiegels –
Een alft met kant met een amet van Agata Coenen –
Een blauwe sluijger voor het venerabele van Juffr. Cloppenburg
2 Srmosijne gordijnen voor het venerabele van –
Lijsbetie de Fumier van groen en rood srmosij –
Van onse E w vader 25 gulden tot het beste swarte
kasuijfel –
2 dienrocken swarte vande beste swarten gardijnen –
2 engelen gekleet van Juffr. Scgaep –
9 ellen linnen tot een alft van Anntie Vergters –
Van onse E.w. vadr een doots hoofd op de swarte –
vesper cap –
Van Juffrou Cromhout een kant tot een halft –
Van Baeffie Muijen 6 hangertijens met een kleetie voor
het tabernakelije

Aefije Wirtegers

Verbetering van de Kerck
in't jaar 1676
Onse ZZr waar: vader heeft vereert wit moor
tot een velum met een silvere hant wijser
Cornelia Vinck heeft vereert op S. Niklaes dacg een
Roode more vesper kap met goude franije. met
een gordel met quaste
Van Juffrou Vissers een krucificks op het groot altaer
Van Katrijntije Scgruten een corporael doeck
Van Anna van Houten een vergulde lessenaer
Van Baefije van Muije twee onderdwaelen
Van Juffr: van Muije nieuwe blomme aen het tab

ernakel

Van Cornelia van Muije een paer mije van hagedoren

Van Marijtije van Borgonije een paer silvere sloten
aen het swarte missael

Van Beatris Klaes 3. paer mije en een versiert
tabernakeltije en 3. kronen

Van Johanna Blesen 3. vergulde kronen

Van Juffr: Zoeders een bethlems stalletije

Maria Tijn

————

Vereeringe aen de H. Kerck

int jaar 1677

Onse ZZr waar: vader heeft vereert een
scgilderije tot de kerck

Van Juffrou Agatga Kromhout 2. silvere kandelaers

Van Juf: Vermeulen linde tot een alleff met een amit

Van Margrietije Appelmans kant aen een alleff

Van Maritije Jacobs Verwers een goude kant en
franje aen de groene vesper kap

Van Marritije Jans Tijn een missael met silvere slote
met een silvere kapittel stock

Van Juffr: Macgtildis vander Mije een corporael
doeck met een genajde kant

Van Jacoba Appelmans en Juffrou van Metelen
3 kante aen het beste goude laken met een kant
aen een neusdoeck

Van Klasijntije Jans 2. fruijt bomen en een paer mije

Maria Jans Tijn

————

Vereeringe aen de H. Kerck

in't jaer 1680

Van Baefije van Muije een silverde voet en
een krans van hagen dooren en 3. paer mije

Van Stijntije Jans van Dam een root fluweel
ornament met goude franije

Van Margareta Pijlendael een silvere kandelaer
met een corporael doeck

Van de ontfangen maegden een silvere kandelaer

Van men heer van Diemen 25. gulden

Van Engeltije Cornelis een Sahardane lessenaer

Van Klasina Jans op al de altaeren nieuwe

Fruijte met 3. kronen

Van Klara Vinck sesticg dukatons waer van
gemaakt is een witte more vesperkap met
goude kant en franije

Maria Tijm

Vereeringe aen de H. Kerck

in't jaer 1681

Van Agnis Gudde 2. Corperale met kant en eenige
kante

Van Cornelia van Loon een corporael met kant
en een amit en kellick doeckijes en 2. geklede engeltijes

Van Maria Orgel een corporael, met langet en langet
tot een amit en 4. deckdoeckijes met kant voor het
tabernakel

Van Baefije van Muije 2. ongekleede engeltijes
en 4. pieremidis, en 2 klijne mijtijes en 4. grote

Van Maritije Dirricks een deckdoeck op het klijn
autaer

Van Cornelia Willems 2. corporaeltjes om in de los
te gebruiken en een neusdoeck sonder kant

Van Johanna Blesen 2. engelen gekleedt de grotste

Van Hillegonda van Metelen een genaeijde kant
voort tabernakel

Van Juffr: Agatga Kromhout een doekije met kant
voor't tabernakel

Van Juf: Brinckmans een wijwaters quast met een sil
vere steel

Van Juf: de Bloos 6. mijtijens in glase flesijes

Van Maria van Borgonije een kasuijfel doeck met
kant en een amit met kant

Van Margareta Appelmans een corporael met genaij
de kant noeg van een vrint 6. amitte

Van Notaris Lock Zali een groot tapijt met

Van Juffrou Agatga van Marke 2. klijne tapijte

Maria van Borgonije

Vereeringe aen de H. Kerck

in't jaer 1683

Vereert van Maria Diersen een rou alleff met 2
amitte met langet

Van Maria Diericks een alleff met kant met

twee deokijes voor het tabernakel en moeder

van Haesije Mijnders twe deokijes met kant voor het
tabernakel

Van Johanna Blesen een floers gordijntije met een ge

naijde kant voor het venerabel met 2. witte geblom

de

gardijntjes aen 't tabernakeltije met een paer witte engele

Van Klasijntije Jans 2. kronen voor de Moeder ons Fr

au

Van Cornelia van Loon twe paer engelen

Van Marijtije Jans een kant aen een amit

Van Hillegonda van Metelen een deokije op de

silvere voedt met een genaijde kant

Van Agnietije Gudde een groen fluweel voor hang-

sel tot alle de drie altaren met gesnede lijsten vergult

met een groen fluweel preeck kussen

Vereering aen de H. Kerck

int jaer 1684

Van Haesije Mijnders een silver Sint Jans evangelie bort

Van Maria Vermeule een alleff met een amit

Van Jacoba Appelmans een genaijde kant tot alleff en

amit

Van Angenietije Gudde een rode zije gordel met een

groene moore bekleetsel op de preeck stoel en vesper

stoel

Van Margareta de Magister 2 witte zijde dien

rocken met een witte sije sluijer

Agnietije Gudden

Vereeringe aen de H. Kerck

in't jaer 1685

Van Juffrou de bloijs een satijn geblomt tabernakel
met viersiersel van bloemen met 2. fruijt horens
met bloemen daer in met een bedtlems stalletije
met 3. koningen met kant tot een amit en een
porstelijne kopije

Van Geertruijt Doeden hondert gulde daer voor
gemaect ses sijne alften

Nocg een alleff gegeven wiens naem niet
wilt bekent zijn

Van Joanna Blesen een alleff

Van Margareta en Jacoba Appelmans een kant
tot een alleff met een kant aern het swarte fluweel
ornament

Van Juffr: Molenaers swart fluweel tot een kasuij
fel en tot een sijdel autaer en tot een kniel banckije
En nocg een fiolet bekleetsel met gouwe franije en een
deok doeck op het groot altaer met een amit

Nocg twaelif amitte van de meestrisse

Van Elisabet Joosten 2. sijde inkarnate gardijne
met goude kant aen het vergulde tabernakel

Van Geertruijt van de Broeck een root fluweel
Evangeli boeckije met vergulde sloten

Van Hillegonda van Metelen 2. kanten aen een dek
doeckije voor het tabernakel en een voor de Moeder
Godts met een kant tot een alleff

Van Jufr: Kromhout kant tot 2. amitten

Van Feronik Pronck kant tot 2. amitten

Van Elisabet Ruijgh kant tot een amit

Van Maria Orgel een korporaël doeck
met een langet

Maria Orgel

Verbetering vande Kerck van het
jaer 1686

Van Jufv: Livina Tioppe tot het cieraet
van het groot altaer hondert dukatons

Van de heer Berckman de Waal een scgilderij
op het groot altaer vande drie koningen

Van Maria van Borgonije een silvere lessenaer

Van Maria Vermeulen een witte satijne geblomde
sluijer voor de Moeder Godts

Van Maria Vermeulen een violet moore antipen=
dium tot 3. Altaeren met goude franije met een kasuij=
fel doos en velem

Van Cornelia Willems een corporaeldoeck
met een fijne trali kant

Van Jufv Livina Tioppe een kant van poijnt
de la reijne tot een alleff

Van Jufv: Blaeuns 2. dicgte kante tot alleffen
en een amit nog een kant tot een dwaeltije voor
het tabernakel en voor onse lieve vrou

Van de meestrisse ses gordijnen voor de glasen
op het koor

Van Maria Orgel 2. dwaeltijes met tralikant
voor het tabernakel

Maria Orgel

Vereeringe gedaen aen de H. Kerkck

Inde jaere 1687 en 1688

Van onse ZZr mr. vader aen het dagelijckse root

nieuwe gouwe franije met passement

Van Maria Rijke onse meestris een silvere pax kopije

voor het stalletje

Daer zijn gegeven 4. swarte kandelaers op't groot altaer

Van Kornelia Muije 2. pieremidis van angiliere voor

het tabernakel met 2. tappijtjes voor de klijne autaere

Van Johanna Blesen 2. gardijntjes aen het tabernakel

met een alleff en amit met kant

Van Klara de Rover met nog een begijntje een

swart ornament met zijn toebegoren

Van Maria Vermers 2. voorhangsels aen den sijdel alta

ren bij het silverlaken met een kasuijfel bij het brekaet

De ontfange maegde hebben gegeven een lijkkleet

met een wit satijn kruijs en een swart lakens kleet

op de vot van den groten autaer bij het dagelijckse sw

art

Clasina Jans heeft gegeven 2. kronen met een klijn

kroontje op de beelde met 4. kellick doeckijes

In't jaer 1688

Van onse ZZr mr vader een alleff met een amit

Van Jufr: Livina Tioppe een scgud doeck met

een genajjde kant voor het beste voorhangsel

Klasina Jans

Vereeringe aen de H. Kerck

In de jaer 1691 en 1692

Van Juffrou Kloos 2. paer stroije [...] met 2. paer
klijne blom potte

Van Juffrou Doumers een roode gouwe gestreepte
sluijer met een fijne gouwe kant voor de Moeder

Godts

Van Johanna Blesen 4. paer mijne met mantijes
1. sijde gordel, een communie neusdoeck met een
genaijde kant een sijde gase neusdoeck met een
genaijde kant 6. hangertijes met kant 12 kellick
doeckijes een stuckijne geblomde sij van het taberna
kel

van een onbekende hallef el linde met 6. gulde

In't jaer 1692

Van Antonia Tijm een fiolette fluwele stoel
het boeck door moer Vissers vernieuwt
van moer [...]gters een scgilderijtje in het
tabernakel, en verguldt en nogc andere klijnicgede
late vergulde

Van Kunera Harmens 2 deoken en 6 servette

Van Johanna Blesen een neusdoeck met kant
over het boeck, een gardijntje met een genaijde
kant voor het venerabel een goude gordel

2. geblomde gardijntijes met goude kant

2. klijne antipendiums

2. silvere reliquie kassen

Johanna Blesen

Vereeringe gedaen aen de H. Kerck

In de jaere 1693 en 1694

Van Anna de Magistris onse meestris een silvere
vergulde remonstrantie, een silverde lamp, een verguld
ceboritije daer't h. kruijs in staet, een root fluweel ka
suijfel, een swart fluweel kasuijfel, met 2. klijne voor
hangsels een banke

Van Jefr: Livina Tioppe een alleft met een genaijde
kant en een amit

Van Johanna Vissers een silvere kroon voor de moeder
noug 2. versierde kronen voor de moeder en h. ursel

Van Johanna Blesen 2 paer fruijt horens met blommen

In't jaer 1694

Van Jufr: Livina Tioppe en Juffrou Katrina Kloots
2. doekijes van damast met genaijde kant, een voor't
Tabernakel en een voor de moeder Godts

Van Cornelia de Vlinder een fluweel bekleetsel
om de preeck stoel en 2. trijpte bekleetsels om de voet
bank

Van Veronika Pronck 2. vergulde voetijes met 2 klijne
mijtjies

Van Johanna Vissers een violet trijpt kleetije
op de kniel banck

Van Johanna Vinck hondert gulde tot het
vergulde van de communie hofe

Johanna Vinck

Vereeringe gedaen aen de H. Kerck

In de jaere 1695 en 1696

Van Johanna Vissers een register

Van Dinpna Rijers 12. mije van hagedoorens

En 3. spiegel gronde doekijes

Van Johanna Vissers op de voedtbank een root
trijpt bekleetsel

Van Geertruijt van den Broeck een spigel gronte
communie dwael

In't jaer 1696

Van de gekroonde maegde een autaeer stuck
de Verrijsenis Cgristi

Van Johanna Vissers het scgilderijtje van de Moeder
Godts late op make en de ..anon en pulle bank late
vergulde

Van Johanna Vissers een silvere domper met een
vergulde lessenaer

Van Geertruijt van der Wollef een communie neus
doeck

Van Agatga Paers laken een corporael met een
genaijde kant

Maria Outhuijsen

Vereeringe aen de H. Kerck

In de jaere 1697 en 1698

Van Antonia Tijm Sint Jan late vergulden

Van Maria van Veen een silveren santloperen

Van Jufr: Katgarina vander Wel een alleft met
een spiegel trali

Van Johanna Blesen onse meestris drie ornamente
met een kasuijfel en een velum stola en vesper kap
Van Jufr: Kloots een kapel van blommen met 2 pira-
mides voor de grote pilasters en 4 piramides op de klijne
altaren
Van onse [...] mr. Ladeu Simme tot 2 frae[...]
Van Johanna Vissers een krans van druif en fara..ans

In't jaer 1698

Van Jufr: van Breugel 3. witte gardijne
Van Jufr: Kloos 4. piremide met een krans van blomme
Van Johanna Vissers een alleft met een amict
met een genaijde kant
Van Johanna Blesen onse meestris 2. raempijes
een voor het tabernakel en een voor onse lievrouw
met een sluijer en een korporael doos
Van Jufr: Kloos voor een sinter Niklaes
2. grote piremides

Cornelia de Vlinder

Vereeringe in de jaere 1699 en 1700
Van mevrou de Bloos een scgoon juweel, een son
met diamanten beset en het onder werck fijn geslagen
gout om inde beste remonstrantie te sette
Van Anna de Magistris onse meestris een tapijt
voor 't zijel autae
Van Jufr: Kloos een krans van bloemen met een
pellikaen en 2. engeltijes om voor het tabernakel

te setten

Van Johanna Vissers een swart requiems missael
en van Geertruij Vissers een trijpt fiolet kusse op de
preeck stoel een deckijje met genajide kant voor 't
tabernakel en 12. kellick doeckijes

Van Jufr: Harnaj een swart fluweel bekleetsel aen
de preeck stoel vesper stoel en voet banck

Van Maria van Veen op haer 25. jaer een deckijje
voor 't tabernakel en moeder godts met een stock gront

Van Agatga Paerslaken een geknootte gordel

In't jaer 1700

Van Geertruij Loos op haer 25 jaer late vergulde
het tabernakeltijje de lessenaer en de evangeli bortijes

Van 7 maegden die ontfange wierden een note bome
communie banck

Van Antonia Tijm op haer 25 jaer een koor kleet
met dieste kant

Van Moer Molenaers op haer 50 jaer 3. Tapijten

Van Geertruij van der Wollef, een koor kleet met genaj
de kant

Van Margareta van Raij een swart ebben kruijs
met een ivoor korpus (later toegevoegd) Marigrit heeft later kruijs weerom genoomen

Van Johanna Vinck op haer 25 jaer 2. kelleke
en 2 lijstje late vergulde

Van Johanna Blese Zalr onse gewese meestris een
missael met een silver omslag tot een gedachtenis

Van Cornelia van Goor op haer 25 jaer een kellik
late opkleuren en de swarte kandelaers late bruneren

Cornelia van Goor

Vereeringe gedaen aen de H. Kerck

inde jaere 1701 en 1702.

Van Anna Voorhout een alleft met een amit met

Een genaijde kant en een geborduerde tentije, een swart

kasuijfel stool manipel en velum

Van Jufr: Kloots en Jufr: Voorhout 6 fruijt horens

versiert met scgone blomme en een versierde kroon

op het fokfije

Van Antonia Tijm trijp tot het missael en vesper

en Evengeli boeckije

Van Johanna Vinck het vergulde ~~bosije~~ van het

nieuwe bosije

Van Agatga Paerslaken een witte gordel met 2 geknoopte

quaste en een hangertije

Van Annetije Jacobs Heij linnen tot 3. Amitte

en fluweel tot een nieuwe swarte velum

Van Margareta van Raij een genaaijt kantije tot

Een korporael en kellickdoeckije

In't jaer 1702

Van Klara Vinck 4. corporaele, een communie

neusdoeck, een neusdoeck op het boeck. 3. Hangertijes

Van Lijsbetije Ruijg en Anna Voorhout een Scgilt op

het fluwele kasuijfel, en een op de velum 6. nieuwe

pieremides op de grote altaeren

Van Johanna Kornelis tot een gedacgtenis een

komunie dwael van damast met een genaijde kant

Van Beatrix Klaes een nieuwe kroon op het lijck

Maria van Veen

Vereeringhe gedaen aen de H. Kerck

inde jaere 1703 en 1704

Van de twee Moeders Vinck kant aen een alft, en
aen een gardijntie, en aen een neusdoeck, en aen't tabernakel.

Swarte kant aen kersuijfelen.

Van Annetije Jacops Heij 20 ellen linde.

Van Geertrudis van den Broeck 4 elle kant.

Van Geertruij Burgers een silvere lamp.

Van Dinghna Reijers 12 servette.

Van mevrouw Blaeu en Mevrouw Blese, eenighe kanten.

Van Nicolaes Hevueij een kant aen een alft.

Van Maria Hoflant 8 elle kant.

Van Geertruij Vissers een kroon van hagen doore.

In't jaer 1704

Van Geertruij van der Wolf 4 elle kant.

Van Juffrouw Brugel een blomme krans met 6 meijen.

Van Sara la Grue bekleetsel tot de preeckstoel en
de preeckstoel.

Antonia Tijn

Vereeringhe gedaen aen de H. Kerck

inde jaere 1705 en 1706

Van Johanna Vinck Meestris een corporael met genaeijde kant.
Van Juffrouw Kloots een tabernakeltie, met beste stelsel bloeme.
Van Catharina van Marcke 2 comuni neusdoecke.
Van Geertrudis van den Vroeck nieuwe vergulde lijsten.
Van Hillegonda van Metelen een alft met amit.

Geertrudis van den Broeck

Vereeringhe gedaen aen de Kerck

inde jaere 1707 en 1708

Van Juffrouw Kloots een stelsel blomme en het tabernakeltie.
Van de Moers Vinck een gardijntie geheel van genaeijde kandt.
oock tot het beste goude laken rontsom venise kant, en nog
verschijde kante aen stool doeckies, kelck doeckies, en op de voet.
Van Elisabet Burger een swart kruijs met een silver korpis.
Van Tresia Welkens een venise kant tot een deckie om tabernakel
Van de kroon bruiden 12 kandelaers 6 om't lijck en 6 op autaar
Van Maria Voorhout 3 swarte arme voor de beelden.

In 't jaer 1708

Van Juffrouw Cloots om het tabernakel het stelsel
van engels hoofden. met daer booven op, het lam, en
boeck met 7 sloote. en nogh een paer engels op 't altael

Elisabet Ruijgh.

Vereeringhe gedaen aen de Kerck

inde jaere 1709 en 1710

Maert van EElisabet Ruijgh een swart flueel casuijfel gebordeurt

Van Teresia Welekens een root trijpt bekleetsel op de voetbanck

Meij van Juffr: Kloots een stelsel blomme tulpe.

October van Terisia Wellekens op haer 25 ijaer een bekleet=
sel op de preeck en vesper stoel groen trijpt, met een
neusdoeck met laveene kant.

In 't jaer 1711

Den 25 Januwari een neu orgel

van Juffrou Kloots

Teresia Wellekens

Vereeringe gedaan aan de H. Kerck

in 1711

In maij van Juffr Kloots, een verfessel van
oranieri voor de dri altaren, met 2 engelen

In Junij een krans voor het tabernakel van
engels hoofden.

In agustus nog van den selven Juffr Kloots
2 blauwen sije sluijers met gouwe blommen

Geertruij Loos

Vereeringe gedaan aan de H. Kerck

in 1712

Den 5 agustus van Sara Lagrude, 2 gout lakense
raamties, een onder 't tabernakel, en een onder
de moeder gods, en een kant onder aan een alft

In october, van Catrina van Henssen, een swartte

damaste sluijer met witte blomme, voor de
moeder godts

Geertruij Loos

Vereeringe gedaan aan de H. Kerck

in 1713

Den 15 maart van Juffr Kloots een paar

houten vergulden piramides

Den 20 Junij van Cornelia Anna Vinck een beste

koorkleet met genaijde kant, en dri kante neus

doecken, en nog verschijden kanten aan de H. Kerck

Den 19 agusti van Juffr Kloots 12 blom potten

met afrikanen

Den 21 november van Maria van der Burgh een

rooije geblomde sluijer, voor de moeder gods

Catrina van Marcken

Vereeringe gedaan aan de H. Kerck

in 1714

Den 18 maart van Juffr Kloots een houten

vergulden krans, met een kroon, en 8 piramiden

Den 21 majj op het 25ste jaar van Juffr Kloots

2 paar piramiden van blommen

Den 24 junij is het tabernakel van binnen vernieut

op het 25ste Jaar van Joanna Vissers

Den 23 september van Emerensia Baptist een witten

geblomde sluijer voor de moeder goods

Den 26 september van Catrina Schouten een damasten
deck op het groot altaar

Catrina van Marcken

Vereeringe gedaan aan de H. Kerck

in 1715

In april heeft Juffr Tijm het beelt van de
moeder gods laten vergulden

Van Maria Haselenbergh, een kant vereert tot een
alft, doen sij ontfangen is

Van Margareta van Raeij vereert, een altaar
stuck het pinxter feest, doen sij is ontfangen

Moenegrit heeft dit boovenstaande me... genoome

Geertruij van der Wolf

Vereeringe gedaan aan de H. Kerck

in 1716

Juffr Maria Voorhout, een silvere kroon
op het lijck, en een versilverde voet aan
het gardijntie op haar 25ste jaar

Geertruij van der Wolf

Vereeringe gedaan aan de H. Kerck

in 1717.

Cornelia Vinck, een alft met een venise kant

Moer Vinck, een tapijt voor een stijl altaar

Anna Loman, een violetten sluijer voor de moeder goodts

Maria de Blocq

1718 Van juffr Cloots een tabernakel met 2 vergulden

piramides met blommen

Van me vrou de blois een kamerdoe...se neusdoeck

met een venise kant

Maria de Blocq

1719 Geertruij Loos dri vergulde borties op het groot autaar

en een noed booms lessenaar, daar men 't singh boeck

op leijt

Maria Dommer een wit geborduert gordijntie

voor 't venerabel

Maria Kloots een boeck genaamt diturnaal

met een silver omslagh en gouwe slooten

1721 Den 6 januari van Maria Kloots een lessenaartie

met silver beslagen

Margareta van Fetz.

BIJLAGE VIII

Utrecht, HUA (het Utrechts Archief), OKN, Oud-Katholiek Seminarie, inventarisnummer 561.

Index van goederen die in 1723 van het Collegium Alticollense te Leuven naar het huis van Nicolaas Broedersen in Delft werden overgebracht.

561 Eerste document

f1r

'L.1 Venerando Domino Johanni /
Willemars Collegii nostri, quod /
nunc est Amisfurti Praesidi. /

Cum Collegium nostrum /
quod prius Coloniae Agrippinae in- /
stitutum, deinde Lovanium trans- /
latum, et nunc Amisfurti sit, /
cumque haec sacelli dicti collegii /
ornamenta et sacerdotalia indu- /
menta Lovania ad me Nicolaum /
Broedersen ejusdem Collegii Pro- /
visorem translata sint: Ego vobis /
illa transmitta, ut iisdem ad ser- /
vitium collegistarum utamini, /
donec Capitulo nostro Metropolitano /
visum fuerit collegium suum /
Amisfurti permittere. /

Illa autem ornamenta, et /
indumenta sacerdotalia haec sunt, /

iuxta indiculum lingua belgica /
ab Illustrissimo ac Reverendissimo /
Domino Cornelio Johanne Barchman /
nunc Archiepiscopo Ultrajectino, /
tunc (scilicet anno 1724) vice-praeside /
collegii divae Pulcheriae Lovanii, /

f1v

propria manu descriptum, et mihi /
eodem anno 1724, cum adjunctis or- /
namentis transmissum. /

Indiculus autem ille sic habet. /

Rood. /

De beste casuifel rood fluweel, /
met goudt vol geborduurt met de /
genealogie van Christus.⁹⁹¹ /
met een manipul, 1. stool, en .1. /
corporaal=kas, en een roodt zijde velum met peirlen. /

Groen. /

1. Groene fluweele casuifel met een stool, /
en een manipul, en een groene zijde velum. /
2. groene zijde Dalmaticae⁹⁹² met een stool /

⁹⁹¹ Kazuifel Boom van Jesse, in de twintigste eeuw (1959?) gesplitst in een rood kazuifel (oorspronkelijk) (Utrecht, Metropolaan Kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-348; afb. 149) en in een wit kazuifel (Utrecht, Metropolaan Kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-349; afb. 150).

⁹⁹² Twee groene dalmatieken (Utrecht, Metropolaan Kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-356; afb. 46 en 47).

en twee manipuls, en een corporaal=kas. /

Wit. /

Een witte casuifjel van moor met een /
rood zijde kruijs. Item twee dalmaticae, /
2. stoulen .3. manipuls. /

Wit. /

Item een nieuwe witte moore Casuifjel, met /
een geborduurt kruijs, een manipul, een stoel, /
en een velum van het zelve. /

Item twee witte damaste dalmaticae niet /
geborduurt, met .1. stoel, en .1. manipul. Item /
drie witte velums met goudt. Item een /

f2r

dito koorkap met geborduurde Sinten, en /
een stoel. /

Violet. /

1. Casuifjel .2. Dalmaticae .2. stoulen. /
3. manipuls .1. groot velum .1. klein velum /
Voor de kelck .1. Corporaal kas .1. Cap violet. /
Item een violette koorkap met een dito /
stoel, item vier geborduurde ruchcappen /

voor het zelve. /

Rood. /

Goudtlaeken Casuifel met roode grondt, en /
geborduurt kruijs⁹⁹³ met een dito stool, een /
manipul, en een corporaal-kas, en een roodt /
velum met goudt. /

2. roode fluweele geblomde dalmaticae,⁹⁹⁴ met /
een dito stool, twee manipul. /

Een roode met goudt koorkap, en met een /
geborduurde kant,⁹⁹⁵ met een stool. /

vier senten van een manipul.⁹⁹⁶ /

Item drie alben en een amict. /

Item noch drie corporaal-kassen, een rood /
fluweel, een geborduurt, en een wit. /

f2v

silver. /

Twee ampullen en een schoetel. /

Een hostie doos. /

Den Appel van de ceremonie stock. /

⁹⁹³ Rood kazuifel Sasbout Vosmeer (Utrecht, Metropolitaan Kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-353; afb. 158-159).

⁹⁹⁴ Twee rode dalmatieken uit de Abdij Leeuwenhorst (Utrecht, Metropolitaan Kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-350; afb. 157).

⁹⁹⁵ Rode zogenaamde 'koorkap van Musius' (Utrecht, Metropolitaan Kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-106; afb. 153-155).

⁹⁹⁶ Rode manipel met vier geborduurde heiligen, behorend bij de zogenaamde 'koorkap van Musius' (Utrecht, Metropolitaan Kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-106).

Den Index (*hierbij in de marge: "Den Index heeft /
den Aerdsbisschop /
geleent om te /
gebruiken in /
de bedieninge van /
het Sacrament /
des Vormsels."*) /

Den Appel van de koorkap. /

Een sterre met reliquien. /

Haec sunt, quae hodie Delphis Amisfurtum /
deslinavi. Et in futuram rei memoriam duo /
prorsus uniformiae instrumentae scripsi, signavi, /
et sigillo ordinario Collegii nostri munivi. Alterum /
horum instrumentorum in Archivio Provisoris, /
alterum in Archivio dicti collegii servabitur. /
Datum Delphii Anno 1727. Die 30mo /
mensis decembris. /

Nicolaus Broedersen /

Provisor Trajectensis. /

L.1.'

(*met rood lakzegel met bisschop Bonifatius en randschrift (kapitalen): 'SIGILLVM .
PROVISORIS . TRAIECTENSIS .'.*

561 Tweede document

flr

'L.2 Indiculus ornamentorum quae ad usum collegii commodata sunt /

ex parte Venerabilis Capituli, et praesidi concredita sunt. /

Rood. /

1o de beste casuifjel rood fluweel met goud vol geborduurd met de /
genealogie van christus.⁹⁹⁷ Met een manipul, een stoel, een corporaal kas /
en een rood zijde velum met peirlen /

2o een goud laaken casuifjel met roode grond, en een geborduurd kruijs, met een dito /
stoel, een manipel, en een korporaël kas, en een rood velum met goud.⁹⁹⁸ /

3o 2 roode fluweele geblomde dalmatiken,⁹⁹⁹ met een dito stoel, en twee /
manipuls /

4o een roode koorkap met goud, en met een geborde kant, met een stoel, en vier /
geborduerde rug Cappen voor het zelve.¹⁰⁰⁰ /

5o vier Sinten van een manipul.¹⁰⁰¹ /

(doorgestreept) 6o drie alben

⁹⁹⁷ Kazuifel Boom van Jesse, in de twintigste eeuw (1959?) gesplitst in een rood kazuifel (oorspronkelijk) (Utrecht, Metropolitaan Kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-348; afb. 149) en in een wit kazuifel (Utrecht, Metropolitaan Kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-349; afb. 150).

⁹⁹⁸ Rood kazuifel Sasbout Vosmeer (Utrecht, Metropolitaan Kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-353; afb. 158-159).

⁹⁹⁹ Twee rode dalmatieken uit de Abdij Leeuwenhorst (Utrecht, Metropolitaan Kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-350; afb. 157).

¹⁰⁰⁰ Rode zogenaamde 'koorkap van Musius' (Utrecht, Metropolitaan Kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-106; afb. 153-155) met een koorkapschild met het Huwelijk van Maria en Jozef eraan bevestigd en een los koorkapschild met de Aannbedding der Wijzen (Utrecht, Metropolitaan Kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-354; afb. 156).

¹⁰⁰¹ Rode manipel met vier geborduurde heiligen, behorend bij de zogenaamde 'koorkap van Musius' (Utrecht, Metropolitaan Kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-106).

Groen /

1o een groene fluele casuïfel met een stoel, een manipul, en een groene zijde velum /

2o twee groene zijde dalmatiken,¹⁰⁰² met een stoel, twee manipul, en een corporaal kas /

Wit /

1o een wit casuïfel van moor met een rood zijde kruijs, twee dito dalmatiken /
twee stoulen, drie manipul /

2o een Nieuw wit moor casuïfel, met een geborduurd kruijs een manipul, /
een stoel en een velum van het zelve /

3o twee witte damaste dalmatike niet geborduurd, met een stoel, en een /
manipul /

4o drie witte velums met goud. /

5o een koorkap met geborduerde Sinten, en een stoel. (ander schrift) *zou verandert zijn /
in dalmatiken*¹⁰⁰³ /

Violet /

1o een casuïfel, twee dalmatiken, twee stoulen, drie manipul, een groot /
velum, een klyn velum voor de kelk, een korporaalkas, een lap violet /

¹⁰⁰² Twee groene dalmatieken (Utrecht, Metropolitaaan Kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-356; afb. 46 en 47).

¹⁰⁰³ Mogelijk de twee witte dalmatieken met de met heiligen geborduurde clavi en de evangelistensymbolen op de dwarsbalken (Utrecht, Metropolitaaan Kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-351; afb. 151) en/of de twee witte dalmatieken met de met heiligen geborduurde clavi en heiligen, waaronder Goedele, op de dwarsbalken (Utrecht, Metropolitaaan Kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-352; afb. 152).

2o een violette koorkap met een dito stoel.

f1v

3o drie alben en een amict (ander schrift) *een alb is zeer versleeten* /

4o nog drie corporaal-kassen, een rood fluweel, een geborduurd, en een wit /

Silver /

1o twee ampullen en een schootel /

2o een hostiedoos /

3o den appel van de ceremonie stok /

4o den index. (Nota bene. den index heeft den Aerds-Bisschop geleend om te /
gebruyken in de bediening van het St: Sacrament des Vormsels) /

5o den appel van de koorkap /

6o een ster met reliquien /

Trinis Indiculi /

Naderhand is nog uijt het sacrarium van het kapittel te leen gezonde /

1o de silvere Lamp voor het hoogweerdig /

2o is nog ten zelven eijnde als boove aen den praesident een verering gezonde /
van het zilvere wierookvat. met het zilvere sloopje en lepel'

(dwars geschreven) (titel)

'Indiculus /
Ornamentorum quae ex /
parte V. Capituli commodata /
sunt ad usum ministorum /
Sacrorum in collegio Clericali /
Amisfurtensi /
Item de donatione eidem /
collegio facta thuribuli /
argentei, nempe a domina /
Roost sorore Archiepiscopi /
Barchman. /
L.2.'

BIJLAGE IX

Haarlem, Noord-Hollands Archief, nr. 2106.6.

Statie Sint Bernardus in den Hoek te Haarlem, inventaris van goederen 1791.

'STATIE S. BERNARDUS, INVENTARIS VAN GOEDEREN 1791'

p. 1: 'Staat en Inventaris
van Alle De goederen toe behoorende de Roomsche
Catholijke kerk en statie, Genaamd Den Hoek
Binne Haarlem [...]'

p. 24: 'De ornamenten

N1 Het Pingster Rood fruweel met
Fijnen paarelen voor Drie altaaren met
De voorsetsels tot voor de bankies op de Altaaren
het welken er bij is van alle de ornamenten
verders hier van Een Vesper kap Een Carsuijfel¹⁰⁰⁴
twee Dien Rokken, maniepels en stoolen
Zo veel er bij behooren, Een veelum met een
Goud kantje er om.

N2 Een Dito effe Rood fruweel daarbij
Een Carsuijfel Een veelum Een stool En
Een maniepel¹⁰⁰⁵

N3 Een Dito Rood fruweel verbeelt de
Vier Evangelisten met Zijn toebehooren

N4 Een Dito Root moor met Goude
Pakettjis met Zijn toebehooren
En Een preek stool er bij

p. 25:

N5 Een Dito Effe Rood Damast voor Daags
Met Zijn toebehooren voor twee Heeren
Nog Een apart Root fruweel Carsuijfel met den

¹⁰⁰⁴ BMH t505.

¹⁰⁰⁵ BMH t130a1 t/m 5 (?).

Hijlige Geest op het Cruijs Een stoel En Een maniepel
En Een satijnen veelum ook met de hijlige Geest er op.
Nog Een Dito Rood Geschoore fruweel met Goud
met twee Dien Rokke van het selfde met Zijn
stoolen En maniepels¹⁰⁰⁶ En Een dito Rood fruweele
Vesperkap met Goude bloemen¹⁰⁰⁷ Nog Een Van
Deze stoolen Niet Gevonden

N6 Een Goud Laakens ornament Daar bij
Een Vesperkap twee Dien Rokken Een Carsuijfel
Vier maniepels En Vier stoolen twee Velums
Nog Alles Niet van de selfde stof¹⁰⁰⁸

N7 Een Dito Wit satijn met Goud Geborduurd
Genaamd het ostinjis met Een Vesper kap
twee Dien Rokken Een Carsuijfel En Een Velum
Vier maniepels En Vier stoolen.

N8 Een Coraale ornament met Een Carsuijfel
twee Veelums Een stoel En Een maniepel¹⁰⁰⁹

N9 Een Wit stof ornament met
Gecoleurde bloemen met Een Vesper kap
twee Dien Rokken Een Carsuijfel
en maniepels En stoolen daar bij behoorende¹⁰¹⁰

¹⁰⁰⁶ BMH t9036.

¹⁰⁰⁷ BMH t622.

¹⁰⁰⁸ Vierstel Rovenius (BMH t127)?

¹⁰⁰⁹ Mogelijk bij de koorkap met kralen BMH t624.

¹⁰¹⁰ Kazuifel Catz (BMH t129a).

N10 Een Gemeen wit satijn ornament
Gebarduurt voor de zondag met Een
Carsuijfel En Een stoel En Een maniepel
En Een aparte Veelum En Een apart Carsuijfel
Met het kruijs van passement er op Gelegt

p. 26:

Een Dito stoel En Een Veelum met Een pillikaan
er op Gebarduurt met Een Witte Satijne
Vesper kap ook Gebarduurt Een naast het
Naast bij het sondaagse Wir ornament
Nog een Carsuijfel met fruijt Geborduurt
Met Een maniepel En Een stoel¹⁰¹¹

N11 Nog Een Daags Wit ornament
met Zijn toebehooren voor twee Heeren

N12 Een Groen fruweel ornament met
Twee Carsuijfels En twee stoulen En twee
Maniepels En twee Veelums

N13 Een Groen stof ornament met Een
Carsuijfel Een stoel Een maniepel Een Veelum
Nog Een Groen Damast Carsuijfel met Een
stoel Een Maniepel En Een Veelum

¹⁰¹¹ BMH t128.

N14 Een paars fruweel ornament met Een
Carsuijfel En twee stoolen En Een maniepel
Een Veelum Nog Een Dien Rok En Een
Stool En Een Maniepel

N15 Een paars Damast ornament
met Zijn toebehooren Voor twee Heeren¹⁰¹²

N16 Een Zwart fruweel ornament
in het middel Een schilt verbeelt het
Vaage Vuur Een Carsuijfel Een Vesper kap
twee Dien Rokke¹⁰¹³ Een Veelum met Een
Gekleurt Schilt Een Dito met Een Geborduurt
Schilt met stoolen En maniepels
Zo het behoort

p. 27:

N17 Een Zwart fruweel ornament
met Letters¹⁰¹⁴ met twee Carsuijfels
het Eene is sooper En Versleeten met
twee stoolen En maniepels En felums

N18 Een swart Daags ornament Damast
met twee Zijje Damast En Een Wolle Damast
Carsuijfel met Zijn stoole En maniepels er bij

¹⁰¹² BMH t623.

¹⁰¹³ BMH t10a en b?

¹⁰¹⁴ BMH t131a, b, c, d.

twee Zijje Damasten Veelums

N19 Het Hijlig Graf met zijn toebehooren
Waar bij Een Wit toere Gebarduurd ornament
Nog Een Gaare Damast ornament met
ostinjese bloemen er op Gelegt met Een
kostbaare Gebarduurde Veelum
Een Witte Zijje Damasten sluijjer
Daar ons Heer onder Gedraagen word
In de Prosessie met Een smal Goud
Schulp kantje er om

Het Moeder Gods beelt het welken op de
klijne altaar staat, heeft Een kleetjen
Van Alde ornamenten, met Nog twee
Aparte kleetjes Waar Van Geen ornamente Zijn

Vijf Diverse frijje troonen of ook wel
Genaamt Netten voor De Groote
Altaar boven Het Tabbornaakel

p. 28:

De Kleden op De komunie bank

Een best Root

Een Gemeen Root

Een Groene Zij

Een paars Zij Damast

Een Wit satijn Gebarduurt Voor het best

Een Wit Zij

Een Gemeen Wit

Een Zwart Zij

P. 32:

De bovenstaande Goederen

Ge Inventariseert Zo Als De selven

Door ons ondergetekendens

Zijn bevonden Na het overlijden

Van de Eerwaarde Heer I: B: Schuijt

Actum Haarlem 14 februarie 1791

Ads Zwaaneveld

Willem Strengers

Michiel Mol (?)

Pi Ji Honoré'.

BIJLAGE X

Haarlem, Noord-Hollands Archief, nr. 2106.6.

Statie Sint Bernardus in den Hoeck te Haarlem, inventaris van goederen 1847.

‘STATIE S. BERNARDUS, INVENTARIS VAN GOEDEREN 1847’

f. 1r:

‘Inventaris

Der onroerende & Roerende Goederen

in de Statie St Bernardus, aanwezig

sedert den 5den Mei 1847.

f. 4r:

Officie’s

Wit.

N:1 Een stel compleet met goud doorwerkt. nieuw.

2 Een do do oud.

3 Een do met groote Bloemen doorwerkt.¹⁰¹⁵

4 Drie (met potlood doorgestreept en vervangen door “Twee”) enkele Casuifels met toebehooren. Middelsoort

5 Drie do do voordaagschgebruik

6 Koorkappen enkele Een.

7 Stolen do Drie

8 Velums voor kelken (“Twee” in potlood) Drie

9 idem gewone Twee.

10 Antependia. met goud doorwerkt. groot. 1. kleine 2.

¹⁰¹⁵ Kazuifel Catz (BMH t129a).

11 idem.	met koralen	groot 1	kleine 2.	¹⁰¹⁶
12 idem.	met groote bloemen	groot.	1 klein 2.	
13 idem	met figurens	groot 1	kleine 2.	
14 idem	voor daagsch gebruik	groot 1.	kleine -	
15 idem	geschilderde. voor daagsch.	groot -	kleine 2	
16 idem	voor de Sacristij		kleine 2.	
17 idem	voor daagsch	groot 1	kl. 2	

Rood.

N:1 Een stel compleet met goud doorwerkt. fluweel.¹⁰¹⁷

2 Casuifel, fluweel, met paarden doorwerkt, en toebehooren 1¹⁰¹⁸

3 Casuifels, fluweel, met goud. 3.¹⁰¹⁹

f. 4v:

Officie's

Rood.

N:4 Casuifels. damast. met toebehooren 2

N5 Koorkappen. enkele. fluweel met Paarden 1.

6 Stolen. enkele. zijde. 1

7 Antependia. fluweel met Paarden. groot 1. kleine 2.

8 idem do effen gr. 1 kl. 2

9 idem do met figuren gr. 1 kl. 2

10 idem zijde voor daagsch gebruik gr. 1

11 idem do voor de sacristij 1

(in potlood) rood fluwele koorkap¹⁰²⁰

¹⁰¹⁶ Antependia behorend bij de koorkap BMH t624.

¹⁰¹⁷ BMH t9036d1, d2, d3.

¹⁰¹⁸ BMH t505.

¹⁰¹⁹ BMH t130?

¹⁰²⁰ BMH t622?

Groen.

N:1 Casuifel.	fluweel. met toebehooren.		1
2 idem.	zijde gebloemd.	do	1
3 idem	gewoon. voor daagsch gebruik		1
4 Antependia.	fluweel.	groot 1 kleine 2.	
5 idem.	zijde met Bloemen	gr. 1 kl. 2.	

Paarsch.

N:1 Casuifel	zijde. met toebehooren		1
2 idem.	do	do	2
3 idem.	do	voor daagschgebruik	1.
4 Koorkappen	do		1. ¹⁰²¹
5 Stolen. enkele.	do		1.
6 Antependia.	do	groot 1 kleine 2	
7 idem	minder soort	gr. 1. kl. 2.	

Zwart

N:1 Een stel compleet	fluweel	goud /	1.
2 Casuifels enkele.	do	met toebehooren	3.
3 idem	do	gewoon met to.	1.

f. 5r:

Officies.

N:4 Zwart.

4 Antependia.	fluweel, met witte zijde stof doorwerkt.	groot 1 kl 2.	
5 idem.	do met zilver	gr 1 kl 2.	
6 Stool			1.

Vaantjes witte 6. Blauwe 1. Paarsche 1. Rood. 1

¹⁰²¹ BMH t623.

f. 6v:

Aldus door ons bevonden den Negende Augustus

1800 negen & veertig.

Het Kerkbestuur vande Statie S: Bernardus

M:F: van Heijningen Pastoor.

W. Stooters.

J.H.D (?) Andrea

Cl Loomeijer

H. (?) Roelofs

Haarlem 9 Augustus 1849. '.

BIJLAGE XI

Haarlem, Noord-Hollands Archief, nr. 2106.5.

Statie Sint Bernardus in den Hoeck te Haarlem, inventaris van goederen, 3 december 1847.

'NOMINATIEVE OPGAAF VAN DE KERKELIJKE GOEDEREN VAN WAARDE
BEHOORENDE AAN DE STATIE VAN DEN H. BERNARDUS TE HAARLEM, 3
DECEMBER 1847'

'Nominatieve Opgaaf

van de Kerkelijke goederen van waarde

behoorende aan de Statie van den H. Bernardus

te Haarlem

3 December 1847:

Voorwerpen

Aanmerkingen

Nr 1. Casuifel¹⁰²² en toebehooren Een
met koorkap en drie stel
Antipendia georneerd
met paarlen en gesteen
tens. Rood fluweel

Nr. 1. Daarvan zouden de paarlen
welke volgens taxatie 630 Gul
dens waard zijn, kunnen gemist
worden

Nr. 2 Eene draperie, die- Een
nende tot troon voor
het Allerh: Sacrament
met paarlen en gesteen
tens georneerd.

nr. 2 Daarvan zouden insge
lyks de paarlen enz: kunnen
worden gemist, welke vol
gens taxatie aan waarde
bedragen 440 guldens.
overigens is dit geheel versleten
De waarde der gesteentens nog
niet bekend'.

BIJLAGE XII

Haarlem, Noord-Hollands Archief, nr. 2106.12.

Statie Sint Bernardus in den Hoeck te Haarlem, kasboekje van inkomsten en uitgaven ten behoeve van de sieraden der kerk, 1848-1851.

‘STATIE S. BERNARDUS, KASBOEKJE VAN INKOMSTEN EN UITGAVEN TEN BEHOEVE VAN DE SIERADEN DER KERK, 1848-1851’

f. 2r:

‘Ontvangsten

¹⁰²² BMH t505.

en

uitgaven

voor

de

Sieraden der Kerk

Aanvangende met den jare 1848

Tot 1851

f. 2v:

Ontvangsten

1849

mei

voor een oud officie dat verkocht

is tot aankoop van een Nieuw

en aan waarde bedroeg f 207. 207

f. 3r:

Uitgaven

1849

mei

voor een geheel Nieuw wit of-

ficie 417-69

f. 4r:

Uitgegeven

1850

Mei

3

Aan den Hr Vincent dupzet (?). voor

een geleverd nieuw zwart fluweel
casuifel met toebehorig. 45_00'

BIJLAGE XIII

Haarlem, Noord-Hollands Archief, nr. 2106.5.

Statie Sint Bernardus in den Hoeck te Haarlem, inventaris van goederen, 6 juli 1850.

'INVENTARIS DER ONROERENDE EN ROERENDE GOEDEREN IN DE STATIE ST.
BERNARDUS TE HAARLEM AANWEZIG DEN 6DEN JULY 1850'

f. 1r:

'Inventaris

der onroerende en Roerende

Goederen in de Statie St Bernardus te Haarlem

Aanwezig den 6den July 1850

f. 1v:

Kerksieraden

f. 2v:

Officie's

Wit

N:1 Een stel compleet met goud doorwerkt. nieuw

2 do do do oud

3 do do met bloemen doorwerkt.¹⁰²³

4 Casuifels enkele met toebehooren Middelsoort. 3.

5 do do voor daagsgebruik 3.

¹⁰²³ Kazuifel Catz (BMH t129a).

6 Koorkappen. enkele.				1.
7 Sloten	do			3.
8 Velums	do	over kelken		3.
9 idem		gewone.		2.
10 Antependia met goud doorwerkt	groot	1 kleine		2.
11 idem	met koralen.	gr.	1 kl.	2. ¹⁰²⁴
12 idem	met bloemen.	gr.	1 kl.	2.
13 idem	met figuren.	gr.	1 kl.	2.
14 idem.	voor daagsch gebruik	gr.	1 kl.	2.
15 idem	do	gr.	1 kl.	-
16 idem geschilderd	do	gr.	- kl.	2.
17 idem voor de sacristie		gr.	- kl.	2.
18 Troonmantels	2 Vaantjes	6.		

Rood

N:1 Een stel Compleet. fluweel met goud doorwerkt.¹⁰²⁵

2. Casuifel enkel met toebehooren. (<i>fluweel</i>) met goud & paarden. fijne	1. ¹⁰²⁶
3. idem “ “ fluweel met goud	3 ¹⁰²⁷
4 idem “ “ Damast.	2
5 Koorkappen “ fluweel met paarden fijne	1.
6 Stolen	1
7 Antependia fluweel met goud & paarden. fijne.	groot 1. Kleine 2

f. 3r:

Rood

¹⁰²⁴ Antependia behorend bij de koorkap BMH t624.

¹⁰²⁵ BMH t9036d1, d2,d 3.

¹⁰²⁶ BMH t505.

¹⁰²⁷ BMH t130?

N: 8 Antependia.	fluweel	effen	groot 1. kleine 2.	
9 idem	do	met figuren	gr.	1 kl. 2.
10 idem	zijde	voordaagschgebruik	gr.	
11 idem		voor de sacristij		
12 Troonmantel met paarlen	1 vaantjes 1			

Groen

N1 Casuifel enkel. met toebehooren		fluweel	1.	
2 idem	“	“	zijde	1.
3 idem	“	“	daagsch	1
4 Antependia	fluweel		groot 1. kleine 2.	
5 idem		zijde (<i>met bloemen</i>)	gr.	1 kl. 2.

Paarsch

N:1 Casuifel enkele met toebehooren.		zijde	2	
2 idem	“	“	daagsch	1.
3 Koorkappen		“		1 ¹⁰²⁸
4 Stolen	“			1
5 Antependia			groote 1	kleine 2.
6 idem		minder soort	gr.	1 kl. 2.
7 Vaantjes				

Zwart

N1 Een stel compleet.	fluweel.	Goud /	1	
-----------------------	----------	--------	---	--

¹⁰²⁸ BMH t623.

2 Casuifels enkele met toebehooren. fluweel.	3.
3 idem. daagsch.	1.
4 Antependia. fluweel met witte zijde Staf groot 1. kl.	2.
5 idem. met zilver gr. 1 kl.	2.
6 Stool.	1

(Vaantjes. witte 6. Blauw 1. Paarsch 1. Rood 1)'.

NB: tweede vrijwel idem inventaris d.d. Haarlem 15 januarij 1851 (gesigneerd M.F. [?] van Heijningen / Pastoor) in dezelfde map; enkele toevoegingen uit deze lijst zijn cursief tussen haakjes in onderhavige lijst ingevoegd.

BIJLAGE XIV

Haarlem, Noord-Hollands Archief, nr. 2106.5.

Voormalige staties Sint Bernardus in den Hoeck, St. Franciscus en St. Bavo te Haarlem, inventaris van goederen, 1852.

‘INVENTARIS 1852 VAN AL HETGEEN BEHOORENDE IS TOT DE GESUPPRIMEERDE R.C. STATIEN ST. BERNARDUS EN ST. FRANCISCUS EN TOT HET FONDS AFKOMSTIG VAN DE IN 1816 GESUPPRIMEERDE STATIE ST. BAVO TE HAARLEM (St. Bernardus)’

f. 1r:

‘21 Januarij 1852 Inventaris
van al hetgeen behoorende is tot
de gesupprimeerde R.C. Statien
St. Bernardus
St. Franciscus
en tot het fonds afkomstig van
de in 1816 gesupprimeerd Statie
St Bavo

te Haarlem

[...]

St Bernardus

Vaste Goederen

[...]

f. 3v:

Voorzetsels en Miskleederen

Een rood fluweel voorzetsel voor drie Altaren en zes stuks met zilver verguld bloemwerk en schilden waarop kleine paarlen versierd met Robijnen en valsche steenen met zilver passement en Haarlemmerkant – Een rood fluweelen vesperkap met zilver vergulde bloemen en franjerand en kap. Een dito Casuifel¹⁰²⁹, drie Stoolen, drie Manipels, een kelkdoek en een antiek voorhangsel
NB De paarlen vatbaar voor afneming

Een corporaal en doos met zilver verguld borduurwerk en pareltjes

Een rood fluweel voorzetsel voor drie Altaren in zes stuks met valsche franje Zilver schild, passement en bossche kant

Een rood fluweele miskleeding voor drie Heeren met antiek Zilver verguld kruis en verdere ornamenten¹⁰³⁰

Een rood fluweel voorzetsel voor drie Altaren in zes stuks met Haarlemmerkant, valsche franje Zilveren letters

¹⁰²⁹ BMH t505.

¹⁰³⁰ BMH t9036d1, d2 en d3 of BMH t130?

Drie rood fluweelen Casuifels met toebehooren

Een groen gebloemd zijde voorzetsel voor drie Altaren in zes stuks met Brabantsche kant, en als kant gewerkte doek

Een wit Chinees zijde dito voor drie Altaren in zes stuks met Urlinger kant en met een wit Chinees zijde Casuifel en toebehooren

Een wit satijn voorzetsel voor drie Altaren in zes stuks met Haarlemmerkant en valsche franje met verguld bloemwerk, met de daarbij gebruikt geweest zijnde miskleeding voor drie Heeren wit met goud bloemwerk en de daarbij behorende vesperkap.¹⁰³¹

Een rood gebloemd voorzetsel voor drie Altaren (f. 4r) in vier stuks met differente kant en valsche franje

Een voorzetsel, witte zijde voor drie altaren in zes stuks met valsche franje en valsche koralen alsmede met de miskleeding voor drie Heeren en Vesperkap¹⁰³²

Drie wit gebloemde zijde voorzetsels met Haarlemmerkant en dito geborduurde doek

Een wit gebloemd voorzetsel voor drie Altaren in zes stuks met valsche franje en geborduurde doek

Een wit gebloemd voorzetsel voor drie Altaren in zes stuks met differente kant en valsche franje

Een purper fluweel dito voor drie Altaren in Vijf stuks met differente kant en valsche franje, een zilverdraad schild en zesentwintig diverse paarlen

Een oud zwart fluweel dito voor drie altaren in zes stuks met Haarlemmerkant en franje, en Casuifel met toebehooren en Requiem

¹⁰³¹ Waarschijnlijk het nieuwe witte vierstel uit 1849, zie bijlage VII.

¹⁰³² Misschien het stel behorend bij de koorkap BMH t624.

Een best zwart voorzetsel voor drie altaren in zes stuks met Chineesche Zijde, met de miskleeding en Communiedwaal en het Requiem met Zilveren sloten

Een groen fluweel dito voor drie Altaren in zes stuks met valsche franje en Haarlemmerkant en een als kant gewerkte doek

Een purper zijde voorzetsel in zes kleine stukken met valsche franje en differente kant

Een oud wit gebloemd los voorzetsel met Haarlemmerkant

Een oud rood los dito met valsche franje, differente kant en een middelstuk

Een blauw gebloemd los dito in vier stuks met Urlingerkant

Twee donkerblauwe gebloemde kleine losse dito met differente kant

Een oud rood los dito in vier stuks met valsche kant en franje

Een oud paarsch los dito met kant

Een klein rood los dito met zijden franje en kant

Een klein zwart los dito met valsche franje en kant

Een zwart los dito met gewone kant

Een klein voorzetsel en twee stuks voor het H. Graf en een sluijer

Een wit zijden damasten vesperkap met Gouden (f. 4v) bloemen en miskleeding voor drie Heeren¹⁰³³

¹⁰³³ Vierstel Rovenius (BMH t127)?

Een rood satijnen vesperkap met Goud Bloemwerk

Vier differente stoulen en twee vaantjes

Een wit gebloemde zijde vesperkap

Een partij zijde en andere lappen franje etc

Een oud Casuifel en toebehooren met witte bloemen

Een paars zijden dito

Een dito Vesperkap met antiek schild en randen¹⁰³⁴

Een witzijden vaan met chenille bloemen ingewerkt van zilverdraad gemaakte pelikaan en valsche franje¹⁰³⁵

Drie witte vanen

Een wit zijden voorhangsel met zijden geborduurde figuren en valsche franje

Een rood Casuifel en toebehooren

Een dito met wit kruis en kelkdoek met valsche paarlen

Een licht blauw gebloemd Casuifel en toebehooren

Een groen dito met wit kruis

Een groen fluweel dito

Een groen dito van gebloemde zijde

Een gebloemd zijden dito met toebehooren en twee kelkdoeken

Een wit damast dito en een blauwe vaan

Een wit gebloemde vesperkap met antiek schild¹⁰³⁶

¹⁰³⁴ BMH t623.

¹⁰³⁵ Mogelijk een relatie met het kazuifel (BMH t128a).

¹⁰³⁶ Misschien de koorkap in de Schatkamer Kathedrale Basiliek St. Bavo te Haarlem, inv. nr. 16634-204.

Een vaan met geborduurde zijden bloemen

Een blaauw gebloemd Casuifel en toebehooren

Een paarsch dito

Een wit gebloemd dito

Een paarsch zijden dito met Zilver schild

Een groen fluweel dito met dito

Een zwart zijden gebloemd dito en een dito zwart zijden fluweel dito

Een kap en twee Casuifels zwart

Een bak met diverse oude losse stukken

Een wit satijnkleed en een stel Canonsborden

Een rood kleed en een stel Canonsborden

Twee kleeden divers en een stel Canonsborden

f. 6r:

Bisschoppelijke kleederen

Eene partij Bisschoppelijke kleederen, mijters, Pantoffels etc. met een goud kruis en zegelring, en met eene antieke staf met Zilver gemonteerd'

NB: deze inventaris is tweemaal vrijwel idem aanwezig, sommige delen anders gegroepeerd.

BIJLAGE XV

Haarlem, Noord-Hollands Archief, nr. 2106.5.

Voormalige staties Sint Bernardus in den Hoeck, St. Franciscus en St. Bavo te Haarlem, inventaris van goederen, 1852.

‘INVENTARIS 1852 VAN AL HETGEEN BEHOORENDE IS TOT DE GESUPPRIMEERDE R.C. STATIEN ST. BERNARDUS EN ST. FRANCISCUS EN TOT HET FONDS AFKOMSTIG VAN DE IN 1816 GESUPPRIMEERDE STATIE ST. BAVO TE HAARLEM (St. Franciscus)’

f. 1r:

‘21 Januarij 1852 Inventaris
van al hetgeen behoorende is tot
de gesupprimeerde R.C. Statien
St. Bernardus
St. Franciscus
en tot het fonds afkomstig van
de in 1816 gesupprimeerd Statie
St Bavo
te Haarlem

[...]

f. 7v:

Ten tweeden hetgeen behoord tot de Statie
St Franciscus

[...]

Voorzetsels, Miskleederen etc

Een blauw gebloemd Voorzetsel in vier stuks

Een dito dito Casuifel en toebehooren

Een paarsch gebloemd Voorzetsel in vier stuks

Een dito dito Casuifel en toebehooren

Een zwart gebloemd voorzetsel met kant

Een dito dito Casuifel en toebehooren

Een oud bruin voorzetsel met geweven kant

Een dito Casuifel en toebehooren

Een rood trijpt voorzetsel met kant

f. 8r:

Een dito Casuifel en toebehooren

Een wit zijden gebloemd Voorzetsel met kant

Eene miskleeding voor drie Heeren, een Choorkap en sluijer

Een best zwart fluweel voorzetsel in vier stuks
een Corporalia en een pultrum

Een dito Casuifel en toebehooren

Een wit gebloemd zijden voorzetsel in vier stuks

Een dito Casuifel en toebehooren

Een licht blaauw voorzetsel met Urlinger kant in vier stuks

Een dito Casuifel en toebehooren

Een donker blaauw Voorzetsel met Urlinger kant in vier stuks

Een dito Casuifel en toebehooren

Een best rood voorzetsel met antieke kant en een doek in vier stuks

Een dito Casuifel en toebehooren

Een wit zijden gebloemd voorzetsel met Urlinger kant in vier stuks

Een dito Casuifel en toebehooren

Een oud zwart fluweel Voorzetsel

Een dito Casuifel en toebehooren

Een wit gebloemd dito in fluweel

Een dito als voren

Drie stolen

Een stel Canonborden in vergulde lijsten

Twee kleeden en een stel Canonborden en nog drie stuks dito’.

BIJLAGE XVI

Haarlem, Noord-Hollands Archief, nr. 2106.60.

Statie Sint Joseph / Begijnhof te Haarlem, inventaris van goederen, 1771.

‘STATIE S. JOSEPH / BEGIJNHOF, INVENTARIS VAN GOEDEREN, TOEBEHOREND AAN DE PASTORIE, 1771’

f. 1r:

‘Nieuwe staat en inventaris

van alle de goederen, zo roerende

als onroerende, toebehorende

de Roomsche – Catholyke Pastorij

van het Begijnhof binnen

Haarlem

f. 3r:

Alle ornamenten zo op de grote als klijne Kerk,

die tot de godsdienst oeffeninghe behoren, van

wat natuur en waarde de zelve ook mogen

zijn; schoon bewezen kan worden, dat eenige

der zelve voor bijzondere rekeninghe van den

tegenwoordigen pastoor gekogt en betaald zijn; zo verklaard de pastoor bij dezen, dat zijn wil is, dat de zelve alle in eigendom van de kerk blijven.

Wat het linnen belangd, dit bestaat in Amicten, Alben, Choorkleeden, Corporaaldoeken, Kelkdoeken, Benedictiedoeken, Outaardwalen met haar toebehoren, Hangertjens, Hekdwalen, Tafelkleeden op de sacristyen, gordijnen en Predikdoeken & alle soortgelijke zaken die op den ouden inventaris staan, zijn teneenemale versleten en vergaan; het geen er thans is, is ten tijde van den tegenwoordigen pastoor aangekomen, en behoort aan de Pastorij.

Outaarcieraaden op de Grote Kerk.

Een best wit, maar oud, Antipendium met zijn toebehoren, Casufel en Levitenkleeden, met een slechte Choorkap.

Een wit Antipendium met zijn toebehoren met goude bloemetjens, en een casufel van het zelve.

Een dito met gecouleurde bloemen, geheel slecht

Een best rood goudlakens Antipendium
met zijn toebehoren, Casufel, Levitenkleeden
en Choorkap

Een rood zijdedamast Antipendium met
zijn toebehoren en Casufel, alles met goud
geborduurd, maar vrij oud.

Een groen zijde Antipendium met zijn
toebehoren met goude bloemetjens, en Casufel
van het zelve

Een dito effen groen zijde met dito Casufel

f. 3v:

Een dito paarsch fluweel met dito Casufel
Een dito paarsch zijde met dito Casufel en
Choorkap, vrij oud

Een zwart lakens dito zonder Casufel

Een zwart fluweel dito met dito Casufel en
Levitenkleeden, zeer slecht

Een beste witte predikstool

Wat de bloemen belangd deze zijn slecht, en
van weinig waarde

f. 4v:

Outaarcieraden op de Klijne Kerk.

Een wit Antipendium met zijn toebehoren

en dito Casufel

Een dito, dito slechter

Een dito, dito nog slechter

Een rood dito, dito

Een dito, dito.

Een dito, dito.

Een groen dito, dito.

Een paarsch dito, dito.

Een zwart fluweel dito, dito.

Een dito, dito en dito Choorkap

Een slecht dito Antipendium met een
slecht lakens Casufel.

f. 6v:

Aldus ten goeder trouwe geïnventariseerd,
en door ons, pastoor en kerkmeesteren
der voorgemelde Pastorij van het Begijnhof,
ondertekend binnen Haarlem op
den 9 Maart 1771.

Joannes Stafford Begg: Harl. Pastor.

Jakobus van Teylingen

Opperkerkmeester

Cornelis Boon

Antoni van Bemmell

Hendrik Grevingh

Jan van Rees'.

BIJLAGE XVII

Haarlem, Noord-Hollands Archief, nr. 2106.5.

Statie De Vier Heemskinderen te Haarlem, inventaris van goederen, 3 december 1847.

'LIJST DER KERKELIJKE GOEDEREN TOEBEHOORENDE AAN DE R.C. GEMEENTE DE VIER HEEMSKINDEREN, 3 DECEMBER 1847'

'3 Dec. 1847. Lijst der Kerkelijke Goederen

toebehoorende

Aan de RC: Gemeente de Vier Heems Kinderen

[...]

Cassuifels etc etc

3 zwarten

7 witten

1 wit 2 dienrokken en Kap

5 rooden

2 paarsen

1 groen

Voorzetsels

17 Voorzetsels met Bankjes'.

BIJLAGE XVIII

Haarlem, Noord-Hollands Archief, nr. 2106.5.

Statie De Vier Heemskinderen te Haarlem, inventaris van goederen, 1850.

‘STATIE DE VIER HEEMSKINDEREN, INVENTARIS, 1850’

‘Eerwaerde Heer en Deken

Hier nevens ontvangt Uedl de Inventaris der goederen
van mijne Kerk

Casuifels

3 zwarten met goud en zilver

7 witten zo oud als nieuw

5 rooden

2 paarsen

1 groen

Antipendiaes

17 Voorzetsels met bankjes

10 Albten

6 Supperplien

6 autaar Dwaalen

10 Amicten

Haarlem den 12 Julij

1850

Ant. H.J Termars’.

BIJLAGE XX

Reconstructie van de paramenteninventaris van de statie van Sint-Bernardus in den Hoeck in 1851, waaronder waarschijnlijk werken van de Maagden van den Hoeck.

Paramenten uit de statie S. Bernardus te Haarlem, na de opheffing ervan in 1851 ondergebracht in het rooms-katholieke Grootseminarie te Warmond, in vier rooms-katholieke staties te Haarlem: H. Joseph, H. Antonius van Padua, H. Dominicus, H. Thomas van Aquino, en mogelijk in het bisschoppelijk paleis te Haarlem; daarna in 1870 (pontificale kledingstukken) en circa 1950 (overige paramenten) grotendeels opgenomen in de collectie van het Bisschoppelijk Museum Haarlem, in 1976 opgegaan in Museum Catharijneconvent te Utrecht.

Uit het Grootseminarie te Warmond

De pontificale (bisschoppelijke) kledingsstukken werden in 1853 grotendeels naar het rooms-katholieke Grootseminarie te Warmond overgebracht.¹⁰³⁷ Ze zijn alle zo goed als zeker afkomstig uit de sacristie van de huiskerk van St. Bernardus in den Hoeck, omdat J. Graaf hierover in 1905 in detail bericht.¹⁰³⁸ In 1870 zijn alle pontificale gewaden overgedragen aan het Bisschoppelijk Museum van Haarlem, vanwaar ze in 1976 in de collectie van Museum Catharijneconvent te Utrecht belandden. Het gaat over de volgende kledingsstukken (met inventarisnummers Museum Catharijneconvent):¹⁰³⁹

- Witte mijter met bloemen (BMH t42a), behorend bij het witte kazuifel (BMH t129)
- Witte mijter (BMH t42b)
- Rode mijter (BMH t42c)
- Gouden mijter (BMH t42d)
- Witte mijter, handschoenen en muilen (BMH t42e), behorend bij het witte vierstel (BMH t127)
- Een paar witte muilen (BMH t42f1 en 2)
- Een paar rode muilen (BMH t42g1 en 2)
- Een paar witte handschoenen (BMH t42h1 en 2)

¹⁰³⁷ Graaf 29 (1905), p. 318 (De 'Vergaderinghe').

¹⁰³⁸ Graaf 29 (1905), p. 320-321 (De 'Vergaderinghe').

¹⁰³⁹ Bijlage XIV: Haarlem, Noord-Hollands archief, nr. 2106.52: Aantekeningen van Mgr. J.J. Graaf, betreffende de bisschoppelijke paramenten en ornamenten, afkomstig uit de opgeheven Statie S. Bernardus te Haarlem, ca. 1900; Graaf 29 (1905), p. 320-321 (De 'Vergaderinghe').

- Een paar witte handschoenen (BMH t42h3 en 4)
- Een paar rode handschoenen (BMH t42i1 en 2)
- Een paar rode handschoenen (BMH t42j1 en 2)
- Een paar rode handschoenen (BMH t42k1 en 2)
- Een paar rode muilen (BMH t42m1 en 2)
- Wit vierstel (kazuifel, twee dalmatieken, koorkap) met toebehoren (BMH t127), behorend bij de witte mijter, handschoenen en muilen (BMH t42e) en waarschijnlijk bij de witte schoenen (BMH t42e2 en 3)
- Wit kazuifel met bloemen, met toebehoren (BMH t129), behorend bij de witte mijter (BMH t42a)
- Rode onderdalmatiek en rode ondertuniek (BMH t136a en b)
- Een paar witte pontificale kousen (BMH t136c1 en 2)
- Een enkele witte pontificale kous (BMH t136c3)
- Een paar witte pontificale kousen (BMH t136c4 en 5)
- Een paar witte pontificale kousen (BMH t136c6 en 7)
- Een paar rode pontificale kousen (BMH t136d1 en 2)
- Een paar rode pontificale kousen (BMH t136d3 en 4)
- Blauwe toog met manteletta en mozzetta (BMH t149a, b en c)
- Paarse toog met manteletta en mozzetta (BMH t149d, e en f)

(zie ook bijlage XV)

Het kazuifel (BMH t129), dat bij de witte mijter met bloemen van Boudwijn Catz (BMH t42a) hoort, werd kort daarna overgebracht naar de rooms-katholieke kerk van de H. Antonius van Padua te Haarlem; evenzo het witte vierstel (BMH t127), dat bij de witte mijter, handschoenen en muilen van Philippus Rovenius (BMH t42e) hoort.

Uit de vier rooms-katholieke staties te Haarlem

De andere gewaden werden verdeeld over de toentertijd bestaande vier rooms-katholieke staties in Haarlem:

- H. Joseph (opvolgster van de begijnenkerk; in 1843 geconsacreerd; in 1853 tot kathedraal verheven; op dit moment geen paramenten aanwezig ouder dan 1850)
- H. Antonius van Padua (in de plaats gekomen van de in 1817 opgeheven statie St. Bavo; gebouwd in 1843; op dit moment geen paramenten aanwezig ouder dan 1850)

- H. Dominicus (gesticht in 1620; in 1883-1884 nieuwe kerk en parochie O.L. Vrouw van de Rozenkrans en H. Dominicus; op dit moment geen paramenten aanwezig ouder dan 1850)
- H. Thomas van Aquino (waarschijnlijk in de tweede helft van de negentiende eeuw samengegaan met parochie O.L.Vrouw van de Rozenkrans en H. Dominicus)

De paramenten uit deze parochies die dateren van vóór 1850 zijn verloren gegaan of in de afgelopen eeuw ondergebracht in het Bisschoppelijk Museum Haarlem, nu onderdeel van Museum Catharijneconvent te Utrecht. Waarschijnlijk zijn al deze gewaden afkomstig uit de sacristie van de huiskerk van St. Bernardus in den Hoeck.

Van de Bernardusstatie bestaan diverse inventarislijsten, de oudste uit 1791 en vijf andere uit de periode rond de opheffing van de statie in 1851:

- Inventarislijst uit 1791 (uitvoerig) (bijlage IX)
- Inventarislijst uit 1847 (waar overigens al wel het nieuwe witte stel uit 1849 in staat) (bijlage X)
- Inventarislijst uit 1847 (beknopt) (bijlage XI)
- Inventarislijst uit 1850 (beknopt, vrijwel idem aan die uit 1851) (bijlage XIII)
- Inventarislijst uit 1852 (uitvoerig, 2x idem) (bijlage XIV)

De lijsten uit 1791 en 1852 zijn dus het meest uitvoerig. Met de nodige slagen om de arm zijn de meeste van bovengenoemde paramenten uit de rooms-katholieke kerken van Haarlem hierin terug te vinden. Zoals gewoonlijk in inventarislijsten uit deze periode zijn veel beschrijvingen summier en vaag, maar toch zijn hier en daar details toegevoegd, die een identificatie dichterbij brengen. In de inventarislijst wordt bijvoorbeeld het bijvoeglijk naamwoord ‘antiek’ toegevoegd, dat in de negentiende eeuw meestal voor ‘middeleeuws’ wordt gebruikt. En ook is men redelijk duidelijk over de kleuren en materialen / technieken (fluweel, damast, etc.). Zo zouden de volgende paramenten aan de hand van de meest uitvoerige inventarislijsten uit 1791 en 1852 geïdentificeerd kunnen worden, geordend naar de rooms-katholieke kerken waar ze van 1852 tot ca. 1950 aanwezig waren (de nummers verwijzen naar de inventarisnummers in Museum Catharijneconvent te Utrecht):

Uit het rooms-katholieke Grootseminarie te Warmond (pontificalia uit de Sint-Bernardus in den Hoeck te Haarlem) (volgorde van J.J. Graaf)

1. WITTE MIJTER (MITRA AURIPHRYGIATA) (afb. 245 en 246)

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t42a

Zie bijlage XXIII, nr. 37.

2. WITTE MIJTER (MITRA SIMPLEX) (afb. 180 en 181)

Haarlem, Maagden van den Hoeck (?), 1613-1641.

Afmetingen: h. (incl. fanonen) 64 cm, h. (excl. fanonen) 32,5 cm, b. 30,5 cm
Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t42b

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van Sint-Bernardus in den Hoeck, Haarlem; in 1853 overgedragen aan het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond; op 10 september 1869 door het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond, in eigendom overgedragen aan het Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem; sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht.

TECHNIEK

Witte ripszijde, waarin platte zilverdraden zijn gebrocheerd, zilvergalon.

STAAT redelijk (23 februari 1996): een enkel vlekje; slijtage basisstof; zilverdraad los.

Deze eenvoudige onversierde witte mijter (mitra simplex) is afkomstig uit de kerk van Sint-Bernardus in den Hoeck te Haarlem, de eigen kerk van de Maagden van den Hoeck, en waarschijnlijk door hen gemaakt in opdracht van Judocus Cats, deken van het Haarlemse kapittel (1613-1641). De drager zou dan apostolisch vicaris Philippus Rovenius (1614-1651) geweest moeten zijn. De mitra simplex wordt door de bisschop in de advents- en vastentijd gedragen en bijvoorbeeld bij rouwplechtigheden.

3. RODE MIJTER (MITRA AURIPHRYGIATA?) (afb. 182 en 183)

Haarlem, Maagden van den Hoeck (?), 1613-1641.

Afmetingen: h. (incl. fanonen) 77 cm, h. (excl. fanonen) 36 cm, b. 30 cm
Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t42c

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van Sint-Bernardus in den Hoeck, Haarlem; in 1853 overgedragen aan het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond; op 10 september 1869 door het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond, in eigendom overgedragen aan het Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem; sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht.

TECHNIEK

Rode damastzijde, waarin bloemmotieven zijn geweven (gestileerde granaatappels?) (basisstof), goudgalons, goudfranjes (decoraties).

STAAT redelijk (27 februari 1996): enige vervuiling.

LITERATUUR

Cat. tent. De tulp en de kunst, 1994.

De mijter is van rode damastzijde, waarin bloemmotieven zijn geweven (gestyleerde granaatappels?). De voor- en de achterkant bestaan uit vier banen damast, door galon van elkaar gescheiden.

Het damast van deze rijkere rode mijter (mitra auriphrygiata) is op de voor- en achterzijde door verticale goudgalon in vier banen verdeeld. De mijter is afkomstig uit de kerk van Sint-Bernardus in den Hoeck te Haarlem, de eigen kerk van de Maagden van den Hoeck, en waarschijnlijk door hen gemaakt in opdracht van Judocus Cats, deken van het Haarlemse kapittel (1613-1641). De drager zou dan apostolisch vicaris Philippus Rovenius (1614-1651) geweest moeten zijn. De mitra auriphrygiata wordt door de bisschop bij gewone plechtigheden gedragen.

4. GOUDEN MIJTER (MITRA PRETIOSA) (afb. 184 en 185)

Haarlem, Maagden van den Hoeck (?), 1613-1641.

Afmetingen: h. (incl. fanonen) 85 cm, h. (excl. fanonen) 42,5 cm, b. 32,5 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t42d

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van Sint-Bernardus in den Hoeck, Haarlem; in 1853 overgedragen aan het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond; op 10 september 1869 door het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond, in eigendom overgedragen aan het Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem; sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht.

TECHNIEK

Goudkleurig zijdebrokaat met florale motieven (gestileerde granaatappels?), waardoor gekuifd gouddraad is geweven (basisstof), de decoraties zijn met een donkerrood koordje omlijnd (niet op de fanonen), goud- en zilveralons, goudfranje, witte (half-) edelstenen (decoraties).

STAAT redelijk (23 februari 1996): vuil aan rand; stofversiering laat los.

Deze kostbare mijter (mitra pretiosa) is afkomstig uit de kerk van Sint-Bernardus in den Hoeck te Haarlem, de eigen kerk van de Maagden van den Hoeck, en waarschijnlijk door hen gemaakt in opdracht van Judocus Cats, deken van het Haarlemse kapittel (1613-1641). De drager zou dan apostolisch vicaris Philippus Rovenius (1614-1651) geweest moeten zijn. De mitra pretiosa wordt door de bisschop bij feestelijke plechtigheden gedragen.

5. WITTE MIJTER (MITRA AURIPHRYGIATA), TWEE WITTE HANDSCHOENEN (CHIROTHECAE) EN TWEE WITTE MUILEN (SANDALIA) PHILIPPUS ROVENIUS (afb. 256-258)

Utrecht, Museum Catharijneconvent, Utrecht, BMH t42e1 (mijter), BMH t42e2 (linkermuil), BMH t42e3 (rechtermuil), BMH t42h1 (linkerhandschoen), BMH t42h2 (rechterhandschoen)

Zie deze bijlage, nr. 8 (handschoenen).

Zie bijlage XXIII, nr. 16.

6. EEN PAAR WITTE MUILEN (SANDALIA) (geen afb.)

Haarlem, Maagden van den Hoeck (?) (borduurwerk), 1625-1650.

Afmetingen: h. 6,5 cm, b. 9,5 cm, d. 27 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t42f1 en 2

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van Sint-Bernardus in den Hoeck, Haarlem; in 1853 overgedragen aan het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond; op 10 september 1869 door het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond, in eigendom overgedragen aan het Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem; sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht.

TECHNIEK

Leer met witte zijde overtrokken, geborduurd met ranken van gouddraad, zaadparels en pailletten.

STAAT redelijk (23 februari 1996): slijtage aan basisstof.

Restauratie: in 1994 gerestaureerd door Catrien Deys.

LITERATUUR

Graaf 1900, p. 66, nr. 366; Defoer 2003, p. 174, afb.; Spaans ('Levens der maechden van Tryn Jans Oly') 2012, p. 23, afb.; Kootte en Schriemer 2012, p. 46, afb.

Deze liturgische muilen zijn oorspronkelijk afkomstig uit de kerk van Sint-Bernardus in den Hoeck te Haarlem, de eigen kerk van de Maagden van den Hoeck, en werden waarschijnlijk geheel of tenminste wat het borduurwerk betreft door hen vervaardigd. De muilen werden door de bisschop gedragen tijdens de vieringen.

7. EEN PAAR RODE MUILEN (SANDALIA) (afb. 186)

Haarlem, Maagden van den Hoeck (?) (borduurwerk), 1625-1650.

Afmetingen: h. 7,5 cm, b. 10 cm, d. 28 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t42g1 en 2

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van Sint-Bernardus in den Hoeck, Haarlem; in 1853 overgedragen aan het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond; op 10 september 1869 door het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond, in eigendom overgedragen aan het Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem; sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht.

TECHNIEK

Hout en leer, deels met rood fluweel overtrokken, geborduurd met kruisjes en ranken van gouddraad en pailletten.

STAAT redelijk (23 februari 1996): slijtage aan basisstof; kruis muil BMH t42g1 beschadigd.

LITERATUUR

Graaf 1900, p. 66, nr. 366; Kant in de kerk 1980, cat. nr. 73; Peters 2001, p. 10.

Deze liturgische muilen zijn oorspronkelijk afkomstig uit de kerk van Sint-Bernardus in den Hoeck te Haarlem, de eigen kerk van de Maagden van den Hoeck, en werden waarschijnlijk geheel of tenminste wat het borduurwerk betreft door hen vervaardigd. De muilen werden door de bisschop gedragen tijdens de vieringen.

8. EEN PAAR WITTE HANDSCHOENEN (afb. 258)

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t42h1 en 2

Zie deze bijlage, nr. 5.

Zie bijlage XXIII, nr. 16.

9. EEN PAAR WITTE HANDSCHOENEN MET KAPPEN (CHIROTHECAE) (afb. 187)

Haarlem, Maagden van den Hoeck (?) (borduurwerk), 1625-1650 (afb. 187)

Afmetingen: handschoen BMH t42h3: h. 32 cm, b. 18 cm; handschoen BMH t42h4: h. 31 cm, b. 18,5 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t42h3 en 4

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van Sint-Bernardus in den Hoeck, Haarlem; in 1853 overgedragen aan het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond; op 10 september 1869 door het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond, in eigendom overgedragen aan het Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem; sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht.

TECHNIEK

Witte zijde met hart van gouddraad, waarin letters 'IHS' met kruisje, drie blauwe nagels en pailletten.

STAAT redelijk (16 december 1997): groezelig; vochtvlekken; gaten in vingers; bij handschoen BMH t42h4 gaten ter hoogte van pols; middelvinger dubbelgevouwen.

Deze liturgische handschoenen werden door de bisschop gedragen tijdens de vieringen.

10. EEN PAAR RODE (ROZE) ZIJDEN HANDSCHOENEN MET KAPPEN (CHIROTHECAE) (afb. 188)

Haarlem, Maagden van den Hoeck (?) (borduurwerk), 1625-1650

Afmetingen: h. 32 cm, b. 17 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t42i1 en 2

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van Sint-Bernardus in den Hoeck, Haarlem; in 1853 overgedragen aan het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond; op 10 september 1869 door het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond, in eigendom overgedragen aan het Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem; sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht.

TECHNIEK

Rode (roze) zijde met hart van gouddraad, waarin letters 'IHS' met kruisje, drie blauwe nagels en pailletten.

STAAT slecht (16 december 1997): zeer groezelig; kleuren doorgelopen; veel sleetse plekken.

LITERATUUR

Willemsen 2015, p. 36, afb. 34.

Deze liturgische handschoenen werden door de bisschop gedragen tijdens de vieringen.

11. EEN PAAR RODE GEBREIDE KATOENEN HANDSCHOENEN ZONDER KAPPEN (CHIROTHECAE) (afb. 189)

Haarlem, Maagden van den Hoeck (?), 1625-1650

Afmetingen: h. 20 cm, b. 10 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t42j1 en 2

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van Sint-Bernardus in den Hoeck, Haarlem; in 1853 overgedragen aan het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond; op 10 september 1869 door het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond, in eigendom overgedragen aan het Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem; sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht.

TECHNIEK

Rode gebreide katoen.

STAAT redelijk (16 december 1997): groezelig.

Restauratie: in 1994 gerestaureerd door Winfrida Wijsbek en Simone Rood.

LITERATUUR

Willemsen 2015, p. 36, afb. 34.

Deze liturgische handschoenen werden door de bisschop gedragen tijdens de vieringen.

12. EEN PAAR RODE GEBREIDE WOLLEN HANDSCHOENEN ZONDER KAPPEN (CHIROTHECAE) (afb. 190)

Haarlem, Maagden van den Hoeck (?) (borduurwerk), 1625-1650

Afmetingen: h. 23 cm, b 13 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t42k1 en 2

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van Sint-Bernardus in den Hoeck, Haarlem; in 1853 overgedragen aan het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond; op 10 september 1869 door het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond, in eigendom overgedragen aan het Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem; sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht.0

TECHNIEK

Rode, uiterst fijne wol, rond gebreid met waarschijnlijk vier zeer dunne pennen, waarbij rechte en averechte toeren elkaar afwisselen. Boven op het handgedeelte is een satijnen hartje geappliqueerd met in gouddraad de letters 'IHS' met kruisje. Het manchet heeft een strook gebreide ruitjes en een strookje geklost goudkant.

STAAT redelijk (16 december 1997): motgaten in vingers; handschoen BMH t42k1 heeft vlekjes ter hoogte van duim.

LITERATUUR

Stam 2001 (Gebreide), p. 37-45.

Deze liturgische handschoenen werden door de bisschop gedragen tijdens de vieringen.

13. EEN PAAR RODE MUILEN (SANDALIA) (afb. 191)

Haarlem, Maagden van den Hoeck (?) (borduurwerk), 1625-1650

Afmetingen: h. 7 cm, b. 10 cm, d. 27 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t42m1 en 2

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van Sint-Bernardus in den Hoeck, Haarlem; in 1853 overgedragen aan het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond; op 10 september 1869 door het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond, in eigendom overgedragen aan het Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem; sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht.

TECHNIEK

Hout en leer, deels met rood fluweel overtrokken, voorzien van kruisjes en banden van goudkant en pailletten.

STAAT redelijk (23 februari 1996):

LITERATUUR

Graaf 1900, p. 66, nr. 366.

Deze liturgische muilen zijn oorspronkelijk afkomstig uit de kerk van Sint-Bernardus in den Hoeck te Haarlem, de eigen kerk van de Maagden van den Hoeck, en werden waarschijnlijk geheel of tenminste wat het borduurwerk betreft door hen vervaardigd. De muilen werden door de bisschop gedragen tijdens de vieringen.

14. WIT VIERSTEL PHILIPPUS ROVENIUS MET TOEBEHOREN (KAZUIFEL, TWEE DALMATIEKEN, KOORKAP MET DRIE STOLA'S, DRIE MANIPELS EN EEN KELKVELUM) (afb. 250-255, 259, 307 en 357, en bijbehorende voorbeelden, afb. 260-267)

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t127

Zie deze bijlage, nr. 32.

Zie bijlage XXIII, nr. 15.

15. WIT KAZUIFEL BOUDEWIJN CATZ MET STOLA, MANIPEL EN KELKVELUM (afb. 240-244, 249, 400-401, en bijbehorende voorbeelden, afb. 247-248)

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t129a (kazuifel), BMH t129b (stola), BMH t129c (manipel) en BMH t129d (kelkvelum)

Zie deze bijlage, nr. 34.

Zie bijlage XXIII, nr. 36.

16. RODE ONDERDALMATIEK EN RODE ONDERTUNIEK (afb. 192 en 193) 1600-1700.

Afmetingen: onderdalmatiek: h. 102 cm, b. 117 cm; ondertuniek: h. 100 cm, b. 118 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t136a (onderdalmatiek) en BMH t136b (ondertuniek)

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van Sint-Bernardus in den Hoek, Haarlem; in 1853 overgedragen aan het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond; op 11 maart 1870 door het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond, in eigendom overgedragen aan het Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem; sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht.

TECHNIEK

Rode zijdedamast met ingeweven granaatappelpatroon (basisstof onderdalmatiek), rode zijde (basisstof ondertuniek), gouddraad (decoraties onderdalmatiek), groen galon (decoraties ondertuniek).

STAAT redelijk (16 augustus 2018): scherpe verticale vouw in het midden van de onderdalmatiek; enig vast vuil en een enkele vouw in ondertuniek.

LITERATUUR

Graaf 1905, p. 320.

De ondertuniek en de onderdalmatiek werden door de bisschop in de misviering over elkaar gedragen onder het kazuifel. Op deze wijze toonde hij in zijn gewaden de volheid van zijn ambt. Om de drie gewaden over elkaar heen draagbaar te houden, werden de ondertuniek en de onderdalmatiek in zeer dunne zijden stoffen zonder voering uitgevoerd, waarbij de onderdalmatiek doorgaans iets rijker was gedecoreerd.

17. EEN PAAR WITTE PONTIFICALE KOUSEN (CALIGAE) (geen afb.) 1600-1700.

Afmetingen: h. 57 cm, b. 28 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t136c1 en 2

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van Sint-Bernardus in den Hoeck, Haarlem; in 1853 overgedragen aan het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond; op 11 maart 1870 door het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond, in eigendom overgedragen aan het Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem; sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht.

TECHNIEK

Witte zijdedamast met ingeweven granaatappelpatroon.

STAAT redelijk (29 maart 1996): vlekken op voeten en voorkant.

LITERATUUR

Graaf 1905, p. 320.

Pontificale kousen werden door de bisschop gedragen tijdens de vieringen.

18. EEN ENKELE WITTE PONTIFICALE KOUS (CALIGA) (geen afb.)

1600-1700.

Afmetingen: h. 57 cm, b. 28,5 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t136c3

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van Sint-Bernardus in den Hoeck, Haarlem; in 1853 overgedragen aan het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond; op 11 maart 1870 door het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond, in eigendom overgedragen aan het Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem; sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht.

TECHNIEK

Witte zijdedamast met ingeweven chrysantenranken.

STAAT slecht (29 maart 1996): tamelijk vuil; slijtage aan basisstof; basisstof is kwetsbaar; gat in teen; vouwen.

LITERATUUR

Graaf 1905, p. 320.

Pontificale kousen werden door de bisschop gedragen tijdens de vieringen. De bijbehorende tweede kous ontbreekt.

19. EEN PAAR WITTE PONTIFICALE KOUSEN (CALIGAE) (geen afb.)

1600-1700.

Afmetingen: h. 56,5 cm, b. 29 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t136c4 en 5

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van Sint-Bernardus in den Hoek, Haarlem; in 1853 overgedragen aan het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond; op 11 maart 1870 door het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond, in eigendom overgedragen aan het Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem; sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht.

TECHNIEK

Witte zijdedamast met ingeweven ranken en fleurs de lis, met linten.

STAAT slecht (29 maart 1996): tamelijk vuil; slijtage aan basisstof; basisstof is kwetsbaar; gat in teen; vouwen.

LITERATUUR

Graaf 1905, p. 320.

Pontificale kousen werden door de bisschop gedragen tijdens de vieringen.

20. EEN PAAR WITTE PONTIFICALE KOUSEN (CALIGAE) (geen afb.)

1600-1700.

Afmetingen: h. 58 cm, b. 28 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t136c6 en 7

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van Sint-Bernardus in den Hoek, Haarlem; in 1853 overgedragen aan het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond; op 11 maart 1870 door het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond, in eigendom overgedragen aan het Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem; sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht.

TECHNIEK

Witte zijde.

STAAT slecht (29 maart 1996): basisstof in slechte staat; tamelijk vuil met vlekken.

LITERATUUR

Graaf 1905, p. 320.

Pontificale kousen werden door de bisschop gedragen tijdens de vieringen.

21. EEN PAAR RODE PONTIFICALE KOUSEN (CALIGAE) (geen afb.)

1600-1700.

Afmetingen: h. 57 cm, b. 29 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t136d1 en 2

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van Sint-Bernardus in den Hoeck, Haarlem; in 1853 overgedragen aan het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond; circa 1870 door het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond, in eigendom overgedragen aan het Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem; sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht.

TECHNIEK

Rode zijdedamast met ingeweven rankenmotief en linten.

STAAT redelijk (29 maart 1996): enige vervuiling; basisstof verkleurd; vouwen.

LITERATUUR

Graaf 1905, p. 320.

Pontificale kousen werden door de bisschop gedragen tijdens de vieringen.

22. EEN PAAR RODE PONTIFICALE KOUSEN (CALIGAE) (geen afb.)

1600-1700.

Afmetingen: kous BMH t136d3: h. 56 cm, b. 29,5 cm; kous BMH t136d4: h. 54 cm, b. 29 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t136d3 en 4

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van Sint-Bernardus in den Hoeck, Haarlem; in 1853 overgedragen aan het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond; circa 1870 door het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond, in eigendom overgedragen aan het Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem; sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht.

TECHNIEK

Rode zijde, afgezet met groengeel band, met groene linten.

STAAT redelijk (BMH t136d3, 29 maart 1996): vlekken; stof enigszins beschadigd; vouwen; redelijk (BMH t136d4, 3 augustus 1999); linten ontbreken; vlekken; vouwen.

LITERATUUR

Graaf 1905, p. 320.

Pontificale kousen werden door de bisschop gedragen tijdens de vieringen.

23. BLAUWE TOOG MET BLAUWE MANTELETTA EN BLAUWE MOZZETTA (afb.194-196)

1662-1663

Afmetingen: toog: h. 179 cm, b. 172 cm; manteletta: h. 111 cm, b. 246 cm; mozzetta: h. 60 cm, b. 103 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t149a (toog), BMH t149b (manteletta), BMH t149c (mozzetta)

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van Sint-Bernardus in den Hoeck, Haarlem; in 1853 overgedragen aan het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond; op 13 mei 1870 door het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond, in eigendom overgedragen aan het Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem; sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht.

TECHNIEK

Toog, manteletta en mozzetta van blauwe wol en zijde, afgebiesd met rood boordsel en voorzien van rode knopen, de toog met rode kraag. Toog met lichtbruine voering, mozzetta met rode voering.

STAAT redelijk (10 september 2001): grote vlek op rugzijde toog; groene vlek op manteletta; mottengaatjes.

LITERATUUR

Graaf 1900, p. 256; Graaf 1905, p. 303-304; Graaf en Van Dam 1913, p. 175; Kant in de kerk 1980, cat. nr. 159; Dirkse 1985, p. 81.

Dit stel van toog, manteletta en mozzetta is oorspronkelijk afkomstig uit de kerk van Sint-Bernardus in den Hoeck te Haarlem, de eigen kerk van de Maagden van den Hoeck, en werd gedragen door Boudewijn Catz, apostolisch vicaris van de Hollandse Zending (1662-1663. Kort daarvoor, van 1641 tot 1661, was hij nog overste van de Haarlemse

maagden geweest. De toog, manteletta en mozzetta behoorden tot het ambtskostuum van een bisschop, dat hij droeg buiten de liturgische vieringen. Of Boudewijn Catz het in de Noordelijke Nederlanden veel gedragen zal hebben is de vraag, aangezien het voor katholieke priesters verboden was als zodanig herkenbaar over de straat te gaan. Niettemin werd de overheid in de loop van de tweede helft van de zeventiende eeuw en de achttiende eeuw in dit opzicht steeds coulanter.

24. PAARSE TOOG MET PAARSE MANTELETTA EN PAARSE MOZZETTA (afb. 197-199)

1662-1663

Afmetingen: toog: h. 189 cm, b. 163 cm; manteletta: h. 110 cm, b. 250 cm; mozzetta: h. 52 cm, b. 102 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t149f (met foto BMH t148f) (toog), BMH t149d (manteletta), BMH t149e (mozzetta)

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van Sint-Bernardus in den Hoeck, Haarlem; in 1853 overgedragen aan het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond; op 13 mei 1870 door het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond, in eigendom overgedragen aan het Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem; sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht.

TECHNIEK

Toog van paarse wol, manteletta en mozzetta van paarse moirézijde, alles afgebiesd met rood boordsel en voorzien van rode knopen, de toog met rode kraag. Manteletta en mozzetta met rode voering.

STAAT redelijk (10 september 2001): toog groezelig; manteletta en mozzetta enigszins vervuild; mottengaatjes in toog; boord manteletta afgescheurd; naad mozzetta los; vouwen in toog en mozzetta.

Dit stel van toog, manteletta en mozzetta is oorspronkelijk afkomstig uit de kerk van Sint-Bernardus in den Hoeck te Haarlem, de eigen kerk van de Maagden van den Hoeck, en werd gedragen door Boudewijn Catz, apostolisch vicaris van de Hollandse Zending (1662-1663). Kort daarvoor, van 1641 tot 1661, was hij nog overste van de Haarlemse maagden geweest. De toog, manteletta en mozzetta behoorden tot het ambtskostuum van een bisschop, dat hij droeg buiten de liturgische vieringen. Of Boudewijn Catz het in de Noordelijke Nederlanden veel gedragen zal hebben is de vraag, aangezien het voor katholieke priesters verboden was als zodanig herkenbaar over de straat te gaan. Niettemin werd de overheid in de loop van de tweede helft van de zeventiende eeuw en de achttiende eeuw in dit opzicht steeds coulanter.

Uit de rooms-katholieke kerk van de H. Joseph te Haarlem:

25. ROOD DRIESTEL (KAZUIFEL, TWEE DALMATIEKEN) MET TOEBEHOREN (STOLA, DIAKENSTOLA, DRIE MANIPELS, KELKVELUM, BURSA) (afb. 200-210)

Noordelijke Nederlanden, 1475-1525 en 1580-1650 (samenstelling), Italië, 1475-1525 (basisstof), Nederland, 1900-1950 (rugkruis en kolom voorzijde kazuifel, clavi dalmatieken).

Afmetingen: kazuifel: h. 121 cm, b. 72 cm; ene dalmatiek: h. 105 cm, b. 127 cm; andere dalmatiek: h. 104 cm, b. 127 cm; stola: h. 248 cm, b. 11 cm; diakenstola: h. 240 cm, b. 11,5 cm; drie manipels: h. 54 cm, b. 11,5 cm; kelkvelum: b. 52 cm, d. 57 cm; bursa: b. 20,5 cm, d. 20,5 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t9036d1 (kazuifel), BMH t9036d2 en d3 (twee dalmatieken), BMH t9036d4 (stola), BMH t9036d5 (diakenstola), BMH t9036d6, d7 en d8 (drie manipels), BMH t9036d9 (kelkvelum), BMH t9036d10 (bursa).

HERKOMST

Waarschijnlijk oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van Sint-Bernardus in den Hoeck, Haarlem; sinds 1869 rooms-katholieke parochie van de H. Jozef, Haarlem; op 18 oktober 1961 geschonken aan Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem, sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht.

TECHNIEK

Roodbrokaat (basisstof), rood fluweel (rugkruis en kolom voorzijde kazuifel, clavi dalmatieken), zilver- en gouddraad (medaillon rugkruis kazuifel).

STAAT redelijk (kazuifel) (20 april 1994): roodbrokaat versleten; vouwen; redelijk (ene dalmatiek BMH t9036d2) (3 augustus 1999): een kwast aan schouder ontbreekt; vochtvlekken in voering; gouddraadjes los in roodbrokaat'voering onderzijde los; teveel stof in clavi; redelijk (andere dalmatiek BMH t9036d3) (20 juli 1994): slijtage roodbrokaat; galon schouders los; goed (stola, diakenstola, drie manipels); redelijk (kelkvelum) (28 februari 1996): stofversiering beschadigd; vouwen; redelijk (bursa) (28 februari 1996): beschadiging basisstof.

Restauratie: kazuifel en dalmatieken in 1993 gerestaureerd door Restauratie-atelier De Tiendschuur, Tilburg.

Dit driestel heeft naar alle waarschijnlijkheid deel uitgemaakt van de sacristie-inventaris van de huiskerk van Sint-Bernardus in den Hoeck te Haarlem, de kerk van de Maagden van den Hoeck. In diverse inventarislijsten van de kerk die tussen 1791 en 1852 werden aangelegd, wordt het stel genoemd: in 1791: "N5 [...] Nog Een Dito (kazuifel) Rood Geschoore fruweel met Goud met twee Dien Rokke van het selfde met Zijn stoulen En

maniepels [...]”; in 1847: “Rood. N:1 Een stel compleet met goud doorwerkt. fluweel.”; op 6 juli 1850: “Rood N:1 Een stel Compleet. fluweel met goud doorwerkt.”.

26. ROOD KELKVELUM (afb. 211)

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t3185

Zie bijlage XXIII, nr. 27.

27. LOS BORDUURSEL MARIA MET KIND OP DE MAANSIKKEL (afb. 212)

Noordelijke Nederlanden (Haarlem, Maagden van den Hoeck [?], 1600-1700 [?]).

Afmetingen: h. 23,5 cm, b. 12 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t10367

HERKOMST

Mogelijk oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van Sint-Bernardus in den Hoeck, Haarlem; sinds 1869 rooms-katholieke parochie van de H. Jozef, Haarlem; op onbekend moment tussen 1900-1970 geschonken aan Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem, sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht.

TECHNIEK

Zijde, floszijde, gouddraad.

STAAT goed.

LITERATUUR

Graaf 1900, p. 25, nr. 311b.

Dit losse borduursel is afkomstig van een parament dat mogelijk oorspronkelijk behoorde tot de inventaris van de huiskerk van Sint-Bernardus in den Hoeck te Haarlem, de kerk van de Maagden van den Hoeck. De herkomst uit de rooms-katholieke Josephkerk te Haarlem kan daar op wijzen. In de inventarislijsten van de kerk die tussen 1791 en 1852 werden aangelegd, is geen parament of onderdeel genoemd dat met dit borduursel kan worden geïdentificeerd.

28. TWEE ZWARTE DALMATIEKEN (afb. 213 en 214)

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t10a en BMH t10b

Zie bijlage XXIII, nr. 33.

Uit de rooms-katholieke kerk van de H. Antonius van Padua te Haarlem:

29. ROOD KAZUIFEL NICOLAAS WIGGERS COUSEBANT (?) MET STOLA, MANIPEL, KELKVELUM EN BURSA (afb. 215-220)

Weert, Museum Jacob van Horne

Zie bijlage XXIII, nr. 26.

30. VIER ZWARTE KAARSENKANTEPENDIA (afb. 381-384)

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t131a, BMH t131b, BMH t131c en BMH t131d

Zie bijlage XXIII, nr. 19.

31. ROOD KELKVELUM (afb. 221)

Weert, Museum Jacob van Horne

Zie bijlage XXIII, nr. 31.

32. WIT VIERSTEL PHILIPPUS ROVENIUS MET TOEBEHOREN (KAZUIFEL, TWEE DALMATIEKEN, KOORKAP MET DRIE STOLA'S, DRIE MANIPELS EN EEN KELKVELUM) (afb. 250-255, 259, 307 en 357, en bijbehorende voorbeelden, afb. 260-267)

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t127

Zie deze bijlage, nr. 14

Zie bijlage XXIII, nr. 15.

33. WIT KAZUIFEL MET STOLA, MANIPEL EN KELKVELUM) (afb. 222 en 223) Noordelijke Nederlanden (Maagden van den Hoeck, Haarlem?), 1650-1700 (rugkruis en verticale kolom voorzijde kazuifel), Frankrijk / Noordelijke Nederlanden, circa 1750 (basisstof)

Afmetingen: h. 121 cm, b. 70 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t128a (kazuifel), BMH t128b (stola), BMH t128c (manipel), BMH t128d (kelkvelum)

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van St.-Bernardus in den Hoeck, Haarlem; in 1851 overgedragen aan de rooms-katholieke parochie van de H. Antonius van Padua, Haarlem; op 7 maart 1870 door de rooms-katholieke parochie van de H. Antonius van Padua, Haarlem, in bruikleen overgedragen aan het Bisschoppelijk

Museum Haarlem, Haarlem; sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht, BMH t128a (kazuifel), BMH t128b (stola), BMH t128c (manipel), BMH t128d (kelkvelum).

TECHNIEK

Witte zijdedamast (basisstof), chenilleborduurzel van zijde- en gouddraad (geborduurde decoraties), metaal.

STAAT redelijk (2 april 1997): voering kazuifel groezelig; sleetse plekken en scheuren kazuifel vastgezet bij restauratie 1997; gouddraad voorzijde kazuifel sleets; scherpe vouwen onderzijde kazuifel.

Restauratie: in 1997 gerestaureerd door Restauratie-atelier De Tiendschuur, Tilburg; in 2022 geconserveerd door Liesbeth van Ravels.

LITERATUUR

Graaf 1900, p. 695, nr. 565.

Dit kazuifel, waarvan het rugkruis en de verticale kolom op de voorzijde uit de tweede helft van de zeventiende eeuw dateren en de basisstof rond 1750 is vernieuwd, is afkomstig uit de huiskerk van Sint-Bernardus in den Hoeck te Haarlem, de kerk van de Maagden van den Hoeck, in de zeventiende en achttiende eeuw de grootste kloppengemeenschap in de Noordelijke Nederlanden. Het rugkruis en de verticale kolom zijn voorzien van grote slingerende bloemenranken in zogenaamd chenilleborduurzel in de kleuren steenrood, groen, okergeel en blauw. In het hart van het rugkruis is een pelikaan van zilverdraad weergegeven die haar jongen met haar bloed voedt, een symbool voor Christus die tijdens het ritueel van de mis zijn bloed met de gelovigen deelt. Het kazuifel is niet duidelijk vermeld in de diverse inventarislijsten die tussen 1791 en 1852 van de kerk van Sint-Bernardus zijn gemaakt. In 1791 wordt gesproken over “N10 Een Gemeen wit satijn ornament Gebarduert voor de zondag met Een Carsuijfel En Een stoel En Een maniepel En Een aparte Veelum En Een apart Carsuijfel Met het kruijs van passement er op Gelegt. Een Dito stoel En Een Veelum met Een pillikaan er op Gebarduert met Een Witte Satijne Vesper kap ook Gebarduert Een naast het Naast bij het sondaagse Wit ornament Nog een Carsuijfel met fruijt Geborduert Met Een maniepel En Een stoel”, en in 1852 over “Een witzijden vaan met chenille bloemen ingewerkt van zilverdraad gemaakte pelikaan en valsche franje”. Nogal raadselachtige inventarisnummers, die mogelijk wel met dit kazuifel te maken hebben. Het kazuifel zou dan onderdeel geweest zijn van een paramentenstel met twee kazuifels, elk met stola en manipel, een koorkap, twee kelkvela, waarvan er een met een pelikaan was gedecoreerd, en een bijbehorend sacramentsvaandel (ook velum genoemd) met pelikaan.

In de Noord- en Zuid-Holland is een groep van vrijwel gelijk gedecoreerde kazuifels en verwante paramenten bewaard gebleven, soms met fellere kleuren en soms tonaler. Centraal in deze groep staat een kazuifel (met kelkvelum en palla) dat zich tegenwoordig in de oud-katholieke kerk van de HH. Petrus en Paulus (‘De Ooievaar’) te Amsterdam

(inv. nr. 5052-119 [kazuifel en kelkvelum], inv. nr. 5052-1353 [palla]) bevindt, maar afkomstig is uit de in 1952 opgeheven oud-katholieke kerk van de HH. Johannes en Willibrordus aan de Brouwersgracht in dezelfde stad. De bloemenranken zijn hier in vrijwel primaire kleuren weergegeven en ook de basisstof is geheel bedekt met vergelijkbare ranken en hoorns des overvloeds. Het borduurwerk op het kazuifel (met stola, manipel, kelkvelum, bursa, palla en altaarantependium) in de oud-katholieke kerk van de HH. Fredericus en Odulphus te Leiden (inv. nr. 2538-44), ook identiek aan de kazuifels uit Haarlem en Amsterdam, is daarentegen geheel tonaal gehouden, ongetwijfeld conform de wens van de opdrachtgever. Een vierde kazuifel (met stola, manipel, kelkvelum, palladoos en palla), dat ook wat kleuren betreft overeenkomt met het Haarlemse kazuifel, bevindt zich in Museum Catharijneconvent (OKM t135a t/m e [kazuifel, stola, manipel, kelkvelum, palladoos] en OKM t141 [palla]) en is afkomstig uit de voormalige oud-katholieke kerk van de H. Maria Magdalena te Zaandam. Het bijbehorende altaarantependium met vier kaarsenbankantependia zijn achtergebleven in de kerk te Zaandam (inv. nr. 6288-46). In de oud-katholieke kerk van de HH. Petrus en Paulus (Paradijkskerk) te Rotterdam bevindt zich tenslotte een koorkap met stola met verwant borduurwerk (inv. nr. 3718-75).

Het is niet geheel uitgesloten dat we hier te maken hebben met een latere productie van de Maagden van den Hoeck te Haarlem, waarbij de archaïserende heiligenfiguren en bijbelse scènes verlaten werden voor modernere barokke ontwerpen. De Haarlemse maagden hadden deze weg al ingeslagen met de decoratie van het kazuifel van Boudewijn Catz uit 1662-1663 (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t129a).

34. WIT KAZUIFEL BOUDEWIJN CATZ MET STOLA, MANIPEL EN KELKVELUM (afb. 240-244, 249, 400-401, en bijbehorende voorbeelden, afb. 247-248)

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t129a (kazuifel), BMH t129b (stola), BMH t129c (manipel) en BMH t129d (kelkvelum)

Zie deze bijlage, nr. 15.

Zie bijlage XXIII, nr. 36.

Uit de rooms-katholieke kerk van O.L. Vrouw van de Rozenkrans en de H. Dominicus te Haarlem (met deze kerk is de rooms-katholieke kerk van de H. Thomas van Aquino te Haarlem samengegaan):

35. RODE KOORKAP (afb. 224 en 225)

Zuidelijke Nederlanden (Antwerpen?), circa 1520 (basisstof en koorkapschild), Noordelijke Nederlanden, circa 1490 (aurifriezen)

Afmetingen: h. 148 cm, b. 322 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t622

HERKOMST

Afkomstig uit de rooms-katholieke statie van Sint-Bernardus in den Hoeck, Haarlem; sinds 1851 rooms-katholieke parochie van de H. Dominicus, Haarlem; sinds 1877 Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem, sinds 1976 Utrecht, Museum Catharijneconvent, als bruikleen van de rooms-katholieke parochie van de H. Dominicus (later Dominicus en O.L. Vrouw van de Rozenkrans), Haarlem

TECHNIEK

Wijnrood zijdefluweel met decoraties in gouddraad, op een rode katoenen ondergrond gelegd en gehecht en later op het fluweel geappliqueerd (basisstof), gouddraad en veelkleurige zijdedraad op een linnen basis (borduurwerk), borduurwerk in lazurtechniek (schild, mantel Christus en overige kleding), gouddraad, deels gehooft, gehecht en gelegd (schild, architectuur en achtergrond), zijde in ingrijpsteek (schild, lichaamspartijen en graslandschap), gouddraad, gelegd en in blokjesmotief gehecht gouddraad (aurifriezen, achtergrond figuren), gouddraad (aurifriezen, attributen en architectuur), zijde in ingrijpsteek (aurifriezen, gezichten, handen, mantels), gelegde en met gouddraad gehechte zijde (aurifriezen, tegelvloertjes).

STAAT redelijk (2 januari 2003): de nu nog zichtbare scheuren in de basisstof zijn gestabiliseerd bij de restauratie van 2002.

Restauratie: in 2002 gerestaureerd door Sabine Heitmeyer – Löns.

LITERATUUR

Graaf 1900, p. 24, nr. 91; Graaf en Van Dam 1913, cat. nr. 23; Graaf 1923, p. 13, nr. 23; Jansen 1948, p. 72, 124, nr. 50; Van Haaren 1960, ca. nr. 49; Zinke 1987, p. 22-23; Defoer en Wüstefeld 1992, p. 199, cat. nr. 49; Heitmeyer-Löns 2002; Leeflang en Van Schooten 2015, p. 248-249, cat. nr. 82.

Deze laatgotische wijnrode koorkap is gedurende de zeventiende en achttiende eeuw bewaard in de schuilkerk van Sint-Bernardus in den Hoeck te Haarlem, de eigen kerk van de Maagden van den Hoeck. Staat in de gids voor het Bisschoppelijk Museum van Haarlem uit 1900 nog vermeld dat de koorkap afkomstig is uit de kerk van St. Thomas

van Aquino te Haarlem,¹⁰⁴⁰ in de verkorte gids voor het Bisschoppelijk Museum van Haarlem uit 1923¹⁰⁴¹ wordt bij dezelfde koorkap als herkomst de voormalige Statie van den Hoek te Haarlem genoemd. In de inventarislijst die in 1791 van de goederen van de statie werd opgemaakt, wordt de koorkap genoemd als “Een dito Rood fruweele Vesperkap met Goude bloemen”. Het lijkt erop dat er gedurende de schuilkerkperiode nauwelijks iets aan de koorkap is veranderd. Zij toont aan dat de Maagden van den Hoeck zich ook over laatmiddeleeuwse gewaden ontfermden.

Op het wijnrode zijdefluweel van de koorkap zijn grote gestileerde bloemranken van gouddraad geapliceerd. Op het schild, dat rond 1520 wordt gedateerd, is de Verrijzenis van Christus afgebeeld met links op de achtergrond de drie Maria's op weg naar het graf en rechts de Verschijning van Christus als tuinman aan Maria Magdalena ('Noli me tangere'). De aurifriezen van de koorkap zijn enigszins ouder en dateren uit de periode rond 1490. Van de acht heiligen, waaronder zes bisschoppen, kunnen er slechts vier door hun attributen worden geïdentificeerd: Barbara met toren, Cornelius met tiara en hoorn, Augustinus als bisschop met hart in de hand, Ansfridus (?) als bisschop in harnas.

Misschien dat achtergrondscènes bij de Verrijzenisvoorstelling op het schild, die gewijd zijn aan gebeurtenissen waarin vrouwen figureren, verwijzen naar een oorspronkelijke herkomst uit een vrouwenklooster of begijnhof.

36. PAARSE KOORKAP (afb. 226-228, en bijbehorend voorbeeld, afb. 229)

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t623a (koorkap) en BMH t623b (schild)
Zie bijlage XXIII, nr. 25.

37. RUGKRUIS KAZUIFEL (afb. 230 en 231, en bijbehorende voorbeelden, afb. 232 en 233)

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t505
Zie bijlage XXIII, nr. 4.

38. WITTE KOORKAP (afb. 234-236, en bijbehorend voorbeeld, afb. 266)

Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1650-1700 (centrale medaillon koorkapschild) (kralenrand koorkapschild en aurifriezen van kralen?), Frankrijk, circa 1750 (basisstof)

Afmetingen: h. 150 cm, b. 324 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t624

¹⁰⁴⁰ Graaf 1900, p. 24, nr. 91.

¹⁰⁴¹ Graaf 1923, p. 13, nr. 23.

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van Sint-Bernardus in den Hoeck, Haarlem; sinds 1851 rooms-katholieke parochie van de H. Dominicus, Haarlem; sinds 1877 Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem, sinds 1976 Utrecht, Museum Catharijneconvent, als bruikleen van de rooms-katholieke parochie van de H. Dominicus (later Dominicus en O.L. Vrouw van de Rozenkrans), Haarlem

TECHNIEK

Ivoorkleurige zijde met een machinaal geweven patroon van grote rozerode en blauwe bloemen en groene bladeren (basisstof), blauwe zijde (basisstof koorkapschild, sluiting en aurifriezen), glazen kralen (goudgeel, wit, blauw) (decoratie koorkapschild, sluiting en aurifriezen), floszijde in steelsteek en ingrijpsteek en gelegd gouddraad, gehecht met zijde (centraal medaillon koorkapschild).

STAAT redelijk (17 januari 1994): is gerestaureerd, aanwezige vlekken kunnen niet worden verwijderd.

Restauratie: in 1985 gerestaureerd door Winfrida Wijsbek en Simone Rood, Uithoorn.

LITERATUUR

Peters 2001, p. 19.

Deze koorkap is voorzien van een Franse basisstof uit het midden van de achttiende eeuw. Dit type weefsel met grote machinaal geweven bloemen en planten werd als gordijn- of meubelstof in vele variaties geproduceerd door de weverijen van Lyon en Parijs. De wilde en beweeglijke vormen en subtiele kleurnuances van deze specifieke bloemen waren door de stoffenontwerper Jean Revel, de "Rafaël van Lyon", omstreeks 1740 in de mode gebracht.

De met glazen kralen bestikte aurifriezen, schild en sluiting van deze koorkap zijn ouder en dateren uit de tweede helft van de zeventiende eeuw. Dit betekent dat de huidige basisstof omstreeks het derde kwart van de achttiende eeuw in de plaats is gekomen van de oorspronkelijke, die ongetwijfeld ook als hoofdkleur wit had. De geborduurde centrale voorstelling op het schild toont namelijk de Opdracht van Maria in de Tempel, ook wel de Presentatie van Maria genoemd, en voor dit feest was de liturgische kleur wit voorgeschreven. Net als andere Mariafeesten was ook dit feest in de zeventiende en achttiende eeuw van grote symbolisch betekenis voor geestelijke maagden. Zij vereenzelvigden zich met Maria en in de Presentatie van de H. Maagd zagen zij bij uitstek overeenkomsten met de ceremonie van de aanvaarding van de geestelijke staat zoals zij die in aanwezigheid van de priester aflegden. De gravure die als voorbeeld voor dit borduurwerk heeft gediend, werd vervaardigd door Hiëronymus Wierix te Antwerpen (1553-1619) en bevindt zich voorin het boek door Heribert Rosweyde, *Het leven der HH. maeghden die van Christus tijden tot deze eeuwe inden salighen staet der suyverheydt inde werelt gheleeft hebben, met een cort tractaet vanden maeghdelycken*

staet (Antwerpen, bij Jan Cnobbaert, 1626). Dit werk wordt gezien als een zogenaamd ‘kloppenboek’ dat diende om het religieuze leven van de geestelijke maagden zo goed mogelijk te begeleiden. Vaak waren deze geschreven door geestelijke leidsmannen op basis van de geschriften van kerkelijke auteurs. In sommige kloppenboeken, zoals het onderhavige werd eveneens een spirituele onderbouwing gegeven voor het werk aan kerkelijke gewaden.

Aangezien de koorkap afkomstig is uit de huiskerk van Sint-Bernardus in den Hoeck te Haarlem, de eigen kerk van de Maagden van den Hoeck, zal de geborduurde voorstelling op het koorkapschild ongetwijfeld door hen gemaakt zijn. In deze kerk maakte de koorkap waarschijnlijk deel uit van een ‘Coraale’ (= ‘kralen’) vierstel met toebehoren en antependia. In de inventarislijsten van de statie komen diverse posten voor die dit stel of delen ervan noemen: in 1791: “N8 Een Coraale ornament met Een Carsuijfel twee Veelums Een stoel En Een maniepel”; in 1847: “11 idem (= Antependia) met korallen groot 1 kleine 2.”; op 6 juli 1850: “11 idem (= Antependia) met korallen. gr. (= groot) 1 kl. (= kleine) 2.”; in 1852: “Een voorzetsel, witte zijde voor drie altaren in zes stuks met valsche franje en valsche korallen alsmede met de miskleeding voor drie Heeren en Vesperkap”.

Of het borduurwerk van gekleurde kralen op het koorkapschild, de sluiting en de aurifriezen ook door de Haarlemse maagden werd vervaardigd is vooralsnog onduidelijk. In dit verband is het interessant om te wijzen op het witte met glazen kralen bestikte paramentenstel (zie afb. [altaarantependium]), dat eveneens in de tweede helft van de zeventiende eeuw werd gemaakt voor de Paradijsskerk van Rotterdam. Deze kerk was in 1647 door kapelaan Bernardus Hoogewerff (1613-1653) in Rotterdam gesticht, exclusief voor de hem toevertrouwde gemeenschap van geestelijke maagden. Ook hier is de zelfwerkzaamheid van de kloppen niet uitgesloten.

Uit het rooms-katholieke bisschoppelijk paleis Haarlem (?):

39. GOUDEN KOORKAP (afb. 237-239)

Zuidelijke Nederlanden (Brabant of Vlaanderen), circa 1480 (aurifriezen en schild), 1900-1915 (basisstof)

Afmetingen: aurifriezen: h. 134 cm, b. 34 cm; schild: h. 55 cm, b. 53 cm
Haarlem, Schatkamer Kathedrale Basiliek St. Bavo, inv. nr. 16634-204

HERKOMST

Mogelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van Sint-Bernardus in den Hoeck te Haarlem; omstreeks 1851 overgebracht naar het rooms-katholieke bisschoppelijk paleis te Haarlem; omstreeks 1855-1856 overgebracht naar de Kathedraal van Haarlem (aldaar

inv. nr. 5651-177); in 1973 in bruikleen gegeven aan de Schatkamer van de Kathedrale Basiliek St. Bavo.

TECHNIEK

Rode zijdedamast met gouddraad doorweven (basisstof), borduurwerk in lazuursteek op dubbel linnen (aurifriezen, schild).

STAAT redelijk: basisstof rond 1900 geheel vervangen; borduurwerk sterk gerestaureerd.

Restauraties: in 1856 in opdracht van mgr. Van Vree, bisschop van Haarlem, gerestaureerd door J.A.A. van Halle te Brussel; circa 1900 voorzien van nieuwe basisstof en voering; in 1906 ‘gezien’ door C.H. de Vries te Amsterdam; op 29 augustus 1923 herstel door Marie Koelemeijer; op 29 augustus 1923 hersteld door P.P. Rietfort te Haarlem; op 20 juli 1933 voor de tweede maal hersteld door Marie Koelemeijer; op 30 juni 1944 herstel door Th.M. Lusthuis en J. Kossen; op 23 mei 1947 hersteld door personeel firma Rietfort te Haarlem; van 1 december 1992 tot 31 mei 1995 zijn conserveringswerkzaamheden uitgevoerd door Restauratie Atelier Antiek Textiel B.V. Wijsbek-Rood te Uithoorn.

LITERATUUR

Peelen 1913, p. 51-62, fig 32, plaat XX; Rol 1986.

Deze koorkap is voorzien van laatmiddeleeuwse aurifriezen en schild met daarop voorstellingen van de Zeven Werken van Barmhartigheid. In iedere scène figureert Christus. Hoewel al het borduurwerk sinds 1856 eindeloos is gerestaureerd, zijn er toch nog zekere invloeden van bijvoorbeeld Rogier van der Weyden en Dirck Bouts te ontdekken. De basisstof is rond 1900 bovendien geheel vervangen.

Volgens overlevering zou de koorkap in de zeventiende en achttiende eeuw bewaard zijn in een van staties of het begijnhof te Haarlem, ofschoon dit niet zeker is. Nel Rol heeft in haar scriptie in elk geval aangetoond dat de onderdelen van het vierstel, waar de koorkap deel van uitmaakt, verschillende herkomsten hebben en dus oorspronkelijk niet bij elkaar hoorden. Misschien wordt de koorkap genoemd in de inventarislijst van de kerk van Sint-Bernardus in den Hoeck uit 1852: “Een wit gebloemde vesperkap met antiek schild”.

BIJLAGE XXI

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH Warm h92B13 (Levens der maegden, deel I), BMH Warm h92B14 (Levens der maegden, deel II, voorafgegaan door een korte levensbeschrijving van de tweede overste, Joost Cats), BMH Warm h92C10 (Levens der maegden, deel III).

Excerpten uit de Levens der Maegden door Trijn Jans OLY (1585-1651), sinds 1625 generale moeder van de Maagden van den Hoeck te Haarlem, betreffende werkzaamheden aan liturgisch textiel, 1612-1634

(uit: J. Spaans, *De Levens der Maechden*, Hilversum 2012, CD met transcripties).

I f. 161v: Machtelt Pieters Bickers uit Amsterdam (overleden in 1624): *'De tytelicke goederen dien haer Godt verleent hadt, en gebruikten die niet als haer eygen, maer ofse daer van Godt een dispensier ende wtdeelster van ghestelt was, neemende met liefden en sochvuldicheit aen den arbeydt ende moeyten om die te bewaren, besteedende den incomste vandien ter eeren Gods zoo in haer leeven als nae haer doot, stichtende verscheide buersen om arme studenten opte laeten leeren, maeckende veel freie cierlycke ornamenten totten tempel des Heeren, stichtende noch eenige andere H. fondatie.'*

Machtelt Pieters Bickers uit Amsterdam, overleden in 1624, vervaardigde vele ornamenten (kazuifels of antependia) voor de kerk.

I f. 183r: Geertruydt Pieters dochter uit Amsterdam (= Grietgen Pieters, overleden in 1621?): *'Als daer oock eit was te nayen aenden Outaer des Heeren ofte de kerckelicke ornamenten, was dese soo vlytich daer nae als ofse anders niet te doen hadde ghehadt, laetende alle haer eygen werck staen hoe veel sy te doen hadt, daerse groot gelt mede wan (te weeten met wolle neyen).'*

Geertruydt Pieters dochter uit Amsterdam (= Grietgen Pieters, overleden in 1621?) derfde inkomsten door zich bezig te houden met het naaien aan antependia en kazuifels (dus blijikbaar gratis).

I f. 205r: Brechgen Pieters dochter uit Enkhuizen (overleden in 1626): *'Deesen is van gheboorte van Enckelhuysen. Haer vaeder was ghenamt Pieter Corneliszon ende haer moeder Gierte Pietersd. Seer treffelick catholyck soo dat de Priesters tot haeren huise den inganck hadden. Sy waeren van goede middelen, soo dat de vader Pieter Cornelisz waer burgemeester vande voornoemd stadt byde catholycke tyden, een seer duechdelik Godlik man. [f. 205v] Hier nae is sy ghecoomen by Heer Simon Ryck, onder wiens gehoorsaemheit zy haer gheheel begeeven*

heeft, verlaetende haer stadt ende vrienden, coomende te Amsterdam metter woon, daer sy haer conversatie ghehadt heeft met die treffelicke verstorven maecht Anna Jacobs van Campen, dien haer t'samen in veel Heilighe wercken gheoeffent hebben als int maecken van kerckelicke ornamenten, weesende hier veel catholycke behulpsaem mede datse het misgewaet kregen, omte doen de Goddelicke misterie in haer huis, ontsiende haer in geen arbeit of moeyten, ende t'gelt datse vande sommige daer mede wonnen, besteeden dat werderom ter eeren Gods. '.

Brechgen Pieters dochter uit Enkhuizen (overleden in 1626) leerde het maken van kazuifels en antependia van Anna Jacobs van Campen te Amsterdam. De katholieken kregen het misgewaad, dus gratis meestal; soms kreeg ze geld, maar dat werd dan weer ter ere van God besteed.

I f.100r: Maria Cornelis van Veen (overleden in 1612) en Agatha Cornelis van Veen (overleden in 1623) uit Leiden: *'Niet te min dese E. met haer suster Aechgen Cornelis waeren zober voor haer zelven, ende milt tegen den armen, ende tot den tempel des Heeren, vercoopende allen haer wereltsche clederen ende cleynoodien vercierende daer mede den outaer, also dat dese twe gesusters de eerste geweest hebben die een fray nieu demast ornament ghegeeven hebben ter eeren Gods, welcke noch tegenwoordich ghebruyckt wort. '.*

Maria en Agatha Cornelis van Veen schonken als eersten een damasten ornament (misgewaad)

I f. 104v: Agatha Cornelis van Veen uit Leiden (overleden in 1623) (zus van Maria Cornelis van Veen) (uit Leiden): *'Ten derden is oock de eerste gheweest int perdueren, maeckende veel frie cruicen inde casoffels ende andere devote beelden. Aengaende t'cieraet vanden outaer heeft sy seer fray bevallyck ende oncostelycke cunnen ordineren. Ende tot het einde haers levens heeft sy zeer iverich gheweest omte verciere den outaer ende tempel des Heeren, ende daer en is oock geen merckelicke cieraet opgheweest of het is al door haer gheordineert. t'Perdueren t'geen sy int leste van haer leeven soo niet conde doen om dat haer ghesicht begaf, heeft sy gedaen door andere, leerende diende cunst, en vervorderdent met haer aenporringhe, nam ophet swaerste ende moeielicste werck alst goedt gereet te maecken de raemen te spannen, te pappen ende (f. 105r) dierghelycken, ende als de sommige wat claeachtich waeren omden arbeydt ende moeyten, vermaende die zelfde met liefde seggende: 'Inde heemel sullen wy altyt rusten, laet ons hier wat ter eeren Gods arbeyden'. Ende alhoewel haer middelen niet groot en waeren, heeft nochtans veel frie ornamenten ghegeeven ter eeren Gods, benauwende hier in haer selven. '.*

I f. 105r: Agatha Cornelis van Veen (vervolg): *'Sy was oock seer devoot in beeldekens ende briefkens af te zetten, deelende dien mede aenden armen om die tot devocie te verwecken, verporden tot dese exercitie oock andere machdekens omt zelfde ter eeren Gods te doen. Leerden dese cunst, als oock vant perdueren, voort aen twe armen maechdekens (met veel moeitens) dien eerlycken haer cost daer mede wonne, ende dient perdueren conde dede het zelfde om een klein loon, soo dat daer duer de devocie vande menschen vermeerderden, also datter veel freie ornamenten tot dienst vant H. Sacrificie hier door gemaect worden. Ende dese*

E. was hier in oock zeer ghevoechelyck omten besten te raeden ende te helpen den geen die eit ter eeren Gods wilde maecken. '.

Agatha Cornelis van Veen uit Leiden (overleden in 1623) (zus van Maria Cornelis van Veen) was de eerste die in De Hoek begon met het vervaardigen / borduren van paramenten, in het bijzonder het maken van fraaie kazuifelkruisen. Zij had een bijzonder gevoel voor het versieren van de kerk en het altaar. En zij leerde anderen de kunst van het borduren, o.a aan twee arme maagden, die het voor een kleine vergoeding uitvoerden.

I f. 79r: Baefgen Gerrets Wy, Generale Moeder (geboren te Haarlem 15.., overleden 1622): *'Seer iverich om tsamen de cleederen te nayan vande arme dochterkens int Maechden Huis ende oock seer naerstich inte nayan en te perdueren voor den Tempel des Heeren (brengende dicwils dach ende nacht haeren tyt daer mede over, ende dat wt liefden (daer zy nochtans doen ter tyt niet veel middelen en hadde). Dese is de eerste gheweest welcke voor het Outaer overt antependium verscheyde boorden met goude letters geperduert heeft, ende dae door oorsaeck gheweest, dat andere menschen mede met devotie verweect zyn, om sulcx (ter eeren Gods) te doen, ende natevolgen. '.*

Baefgen Gerrets Wy, General Moeder (geboren te Haarlem 15.., overleden in 1622) naaide en borduurde voor de kerk en was de eerste die antependiumranden voorzag van gouden letters, dat later door anderen is nagevolgd.

I f. 119v: Anna Barents dochter (Verwer, zus van Grietie Barents): *'Desgelycks was sy oock milt ende devoot tot den tempel Gods vereerende dien met costelick cieraet, ende en ontsach haer oock geen moeiten omt selfde te coopen, te ordineren, iae met haer eigen hande te naie soo datse daer wel halve, iae hele nachten mede overbracht. '.*

Anna Barents dochter (Verwer) (zus van Grietie Barents) naaide voor de kerk (naast kopen en opdrachten geven).

I f. 151v-152r: Reinou Gerrets dochter (zus van Dieuwer en Machtelt) uit Grootebroek: *'Sy was vlytich int schoon maecken opde kerck, ende t'schueren vant [f. 152r] cooperwerck, als sy eit mocht doen voorde H. kercke was haer een vruecht ende vermaeck. Sy was zeer devoot tot de H. kercke, ende vercierden den Outaer des Heeren met freye ornamenten op haeren eighen costen, ontreckende t'selfde by nae van haeren nootdruft. Desghelykx hadde sy ook grote devocie totde H. Moeder S. Anna latende maecken een beelt tot haerder eeren t'geen sy schonck aende kerck. '.*

Reinou Gerrets dochter (zus van Dieuwer en Machtelt) uit Grootebroek versierde het altaar in de kerk met 'ornamenten' op haar eigen kosten.

Mogelijk de maakster van het kazuifel uit Grootebroek.

I f. 167v: Aefge (Eva) Jans dochter Conings: *'Desgelycks was sy soo innich in haeren hantwerck, sy en neyden by nae anders niet als de befges ende de huifges sonderlinghe vande ionghe maechden, ende de alften en coor-cleden diemen ghebruickten aenden outaer, ontsach haer geen moeyten omte practeseren, hoe sy dat op zyn cierlicste ende perfectste zoude doen, ende nam dan nauweliks halfloon voor haer arbeyt, om dat het ter eeren Gods ghebruickt zoude worden, op dat zy mede daer wat mocht aen verdienen.'*

Werkte aan het linnengoed, zowel religieus als profaan.

I f. 375r: Elysabeth Ysbrants Dob: *'Alle de kerckelicke ornamenten droech sy als principale sorch over, bewaerende dien beeter als haer eygen goedt, verhaelden selfs in haer wterste sieckte datse liever hadde ghewilt haer beste cleet bevlackt waer als dat het kercke goedt enighe besmetheit hadde ghekrege. Socht oock de kerckelicke dinghen soo op syn orber ende proffyt te schicken, hadde sy cunnen een stuver op een gulden brengen, zy soudent ghedaen hebben. Hiel seer nauwe perfecte rekeninghe van als, wesende bereydt om dien alle iaeren aen haer E. Oversten te doen. Volbrengende dit officie met groote liefden ende innige devotie tot t'eynde haers levens, wesende wel sessentwintich iare Costerse. Ende als sy nu stervende die kercke niet meer mocht dienen, heeft dien vereert met enich tytlick goedt.'*

Kosteres

II f. 81v: Anna Sicxtus van Emmingha uit Friesland (gestorven in 1632): *'Inde vergaedinghe synde oefende haer veel iaeren int perdueren ende neyen voor de kerck, opmaeckende de casoffels, outerclede en kerckelike ornamente'*.

II f. 82v en 83r: Anna Sicxtus van Emmingha (vervolg): *'Inde vergaedinge synde oeffenden haer veel iaeren int perdueren ende neyen voorde kercke, opmakende die casoffels, outerclede en kerckelike (f. 83r) ornamente, alhoewel syde cunste daer niet van en hadt, maer doorde ghehoorsaemheit, ende met liefde daer toessende, verkreech die zelfde, neemende dien arbeyt garing ter eeren Gods aen, smorgens vroech en savonts laet daer in werckende, oock haer nacht rust daer wel om ontbeert alst selfde doort believe van haer Oversten wat haest most ghedaen syn.'*

Anna Sicxtus van Emmingha uit Friesland (gestorven in 1632) oefende ijverig in het borduren en naaien voor de kerk, makende kazuifels, antependia en ornamenten, hoewel zij het vak niet goed onder de knie kreeg.

II f. 180r: Aecht Jans uit Binnewijzen bij Hoogkarspel (overleden in 1634) (rede bij uitvaart): *'Sy hebbende een swaer accedent, seyden d'Overste dat sy voor haer soude neemen oft de H. moeder Gods beloven te vereeren met een wit ornament, welk sy gedaen heeft, maeckende het van wit damast, met een frey perduert Cruis welk wy noch tegenwordich hebben. Int midsen de*

H moeder Gods inde Son, t'kindeken Jesu op haer arm, tersyen S. Angnietge en S. Catarina van Cenen, onder S. Ursula, S. Catarina, S. Agatha, S. Barbara, S. Cecilia, tot welcke maechden sy grote devotie hadt. Dit wast eerste beste witte ornament, en werde lange tyt daer voor ghebruickt. '.

Aecht Jans uit Binnewijzen bij Hoogkarspel (gestorven in 1634) maakte een wit kazuifel met een geborduurd kruis met centraal Maria in een stralenkrans met het Kind Jezus op de arm, aan weerszijden op de zijarmen de H. Agnes en de H. Catharina van Siena, en op de verticale kolom de HH. Ursula, Catharina van Alexandrië, Agatha, Barbara en Cecilia. Het was het eerst en beste ornament van de Hoeck en zou lange tijd worden gebruikt.

III f. 344r: Geertruidt Simons van Veen uit Den Haag (nichtje van Maritge en Aechgen Cornelis van Veen, zie eerder) (overleden in 1624): *'Niet min en was sy vlytich om eyt ter eeren Gods te perdueren tot vercieringhe vanden Outaer omt selfden ook op syn aldernetste te doen, maekten verscheyden freyicheiden. Ende behiel die begeerten om eit ter eeren Gods te wercken, soo in singen, spelen, perdueren ende diergelyken tot het lesten haers levens. '.*

Geertruidt Simons van Veen uit Den Haag (nichtje van Maritge en Aechgen Cornelis van Veen) (overleden in 1624) borduurde voor de versiering van het altaar.

III f. 354v: Annetge (Anna) Claes uit Amsterdam (zus van Giertge en Maritge Claes): *'Sy was out omtrent een en dertich iaeren doens sy begon Godt te dienen, ende was omtrent achtendertich doen sy stirf. Sy hadt een grote devotie tot vercieringhe vanden Outaer, maeckende indie corte iaeren veel freyicheits ter eeren Gods. '.*

Annetge (Anna) Claes uit Amsterdam (zus van Giertge en Maritge Claes) versierde het altaar.

III f 410v: Claesgen Wouters vander My (zus van Grietge, Tryntgen, Maritgen en Annetge): *'Sy was seer mild totden tempel des Heeren, vercierende dien met freye ornamenten. '.*

Claesgen Wouters vander My (zus van Grietge, Tryntgen, Maritgen en Annetge) versierde de kerk met ornamenten.

BIJLAGE XXII

Overeenkomsten in de Noord-Hollandse groep.

Gotische overhuivingen: kazuifel Rovenius (MCC BMH t127a; bijlage XXIII, nr. 15; afb. 250 en 251); rugkruis en kolom kazuifel Alkmaar (MCC BMH t9025a; bijlage XXIII, nr. 14; afb. 301 en 302).

Overhuivingen met bladranken en bloemen:

- Versie a: ver uitgewerkte vorm: rugkruis kazuifel Haarlem (MCC, BMH t505; bijlage XXIII, nr. 4; afb. 230); kazuifel Enkhuizen (MCC OKM t157a; bijlage XXIII, nr. 12; afb. 292 en 293); twee fragmenten aurifriezen (MCC ABM t2241a en b; bijlage XXIII, nr. 8; afb. 367 en 368); fragment aurifries (MCC BMH t9610; bijlage XXIII, nr. 9; afb. 287) (vrijwel); kazuifel Schoorl (MCC BMH t9335; bijlage XXIII, nr. 7; afb. 285 en 286) (oorspronkelijk)
- Versie b: ver uitgewerkte vorm b1: rugkruis kazuifel Grootebroek (MCC BMH t398a; bijlage XXIII, nr. 2; afb. 270); kazuifel Krommenie (Krommenie, OKK, inv. nr. 5981-53; bijlage XXIII, nr. 3; afb. 272 en 273); minder ver uitgewerkte vorm b2: kolom kazuifel Grootebroek (MCC BMH t398b; bijlage XXIII, nr. 2; afb. 271); rugkruis en kolom kazuifel Den Burg (MCC BMH t571a1en 2; bijlage XXIII, nr. 10; afb. 288 en 289); kazuifel Maarssen (MCC ABM t2006; bijlage XXIII, nr. 13; afb. 299 en 300)

Schuin oplopende tegelvoertjes: rugkruis en kolom kazuifel Den Burg (MCC BMH t571a1en 2; bijlage XXIII, nr. 10; afb. 288 en 289); kazuifel Maarssen (MCC ABM t2006; bijlage XXIII, nr. 13; afb. 299 en 300); kazuifelkruis Haarlem (MCC BMH t505; bijlage XXIII, nr. 4; afb. 230); kazuifel Enkhuizen (MCC OKM t157a; bijlage XXIII, nr. 12; afb. 292 en 293); kazuifelkruis en kolom Alkmaar (MCC BMH t9025a; bijlage XXIII, nr. 14; afb. 301 en 302)

Sterretjes op de achtergrond: kazuifel Maarssen (MCC ABM t2006; bijlage XXIII, nr. 13; afb. 299 en 300); rugkruis kazuifel Haarlem (MCC BMH t505; bijlage XXIII, nr. 4; afb. 230); kazuifel Enkhuizen (MCC OKM t157a; bijlage XXIII, nr. 12; afb. 292 en 293); kazuifel Aalsmeer (Aalsmeer, OKK, inv. nr. 69-48; bijlage XXIII, nr. 1; afb. 268 en 269); rugkruis en kolom kazuifel Grootebroek (MCC BMH t398a en b; bijlage XXIII, nr. 2; afb. 270 en 271); kazuifel Krommenie (Krommenie, OKK, inv. nr. 5981-53; bijlage XXIII, nr. 3; afb. 272 en 273)

Omlijsting medaillon: rugkruis kazuifel Alkmaar (MCC BMH t9025a; bijlage XXIII, nr. 14; afb. 301); rugkruis kazuifel Den Burg (MCC BMH t571a1; bijlage XXIII, nr. 10; afb. 288)

Paar engelen met harp en bazuin: rugkruis kazuifel Alkmaar (MCC BMH t9025a; bijlage XXIII, nr. 14; afb. 301); rugkruis kazuifel Den Burg (MCC BMH t571a1; bijlage XXIII, nr. 10; afb. 288); kazuifel Enkhuizen (achterzijde) (MCC OKM t157a; bijlage XXIII, nr. 12; afb. 292)

Aartsengel Michaël met duivel: rugkruis kazuifel Grootebroek (MCC BMH t398a; bijlage XXIII, nr. 2; afb. 270); kazuifel Krommenie (Krommenie, OKK, inv. nr. 5981-53; bijlage XXIII, nr. 3; afb. 272)

Heilige Geest in de vorm van een duif (reliëfborduursel in gouddraad): rugkruis kazuifel Grootebroek (MCC BMH t398a; bijlage XXIII, nr. 2; afb. 270); kazuifel OKK Aalsmeer (achterzijde) (Aalsmeer, OKK, inv. nr. 69-48; bijlage XXIII, nr. 1; afb. 268); kazuifel OKK Krommenie (achterzijde) (Krommenie, OKK, inv. nr. 5981-53; bijlage XXIII, nr. 3; afb. 272)

Pinksteren (naar Theodoor of Philips Galle [?], 1600-1625): rugkruis kazuifel Haarlem (MCC BMH t505; bijlage XXIII, nr. 4; afb. 230); kazuifel Maarssen (achterzijde) (MCC ABM t2006; bijlage XXIII, nr. 13; afb. 299)

Maria Tenhemelopneming (naar Bloemaert): kazuifel Rovenius (achterzijde) (MCC BMH t127a; bijlage XXIII, nr. 15; afb. 250); kazuifel OKK Gertrudis Utrecht (achterzijde) (MCC OKM t69a; bijlage XXIII, nr. 17; afb. 403)

Petrus en Paulus (met uitgestrekte arm Petrus) (naar Jacob Matham, Haarlem, of Jan van de Velde II, Enkhuizen, 1600-1625): kazuifel Enkhuizen (MCC OKM t157a; bijlage XXIII, nr. 12; afb. 292); rugkruis kazuifel Den Burg (MCC BMH t571a1; bijlage XXIII, nr. 10; afb. 288); kazuifel Maarssen (achterzijde) (MCC ABM t2006; bijlage XXIII, nr. 13; afb. 299)

Petrus en Paulus (zonder uitgestrekte arm Petrus) (naar Jacob Matham, Haarlem, of Jan van de Velde II, Enkhuizen, 1600-1625): kazuifel Aalsmeer (achterzijde) (Aalsmeer, OKK, inv. nr. 69-48; bijlage XXIII, nr. 1; afb. 268); kolom kazuifel Grootebroek (MCC BMH t398b; bijlage

XXIII, nr. 2; afb. 271); kazuifel Krommenie (Krommenie, OKK, inv. nr. 5981-53; bijlage XXIII, nr. 3; afb. 272)

Willibrordus (naar Jacob Matham, Haarlem, 1608): kazuifel Maarssen (voorzijde) (MCC ABM t2006; bijlage XXIII, nr. 13; afb. 300); kolom kazuifel Den Burg (MCC BMH t571a2; bijlage XXIII, nr. 10; afb. 289); kazuifel Oude Schild (achterzijde) (MCC BMH t571b; bijlage XXIII, nr. 11; afb. 290); kazuifel Schoorl (voorzijde) (MCC BMH t9335; bijlage XXIII, nr. 7; afb. 286) (anders); kolom kazuifel Alkmaar (MCC BMH t9025b; bijlage XXIII, nr. 14; afb. 302)

Bonifatius (naar Jacob Matham, Haarlem, 1612): kazuifel Maarssen (voorzijde) (MCC ABM t2006; bijlage XXIII, nr. 13; afb. 300)

Augustinus (naar Jacob Matham, Haarlem, of Jan van de Velde II, Enkhuizen, 1600-1625): kazuifel Maarssen (voorzijde) (MCC ABM t2006; bijlage XXIII, nr. 13; afb. 300); rugkruis kazuifel Haarlem (MCC BMH t505; bijlage XXIII, nr. 4; afb. 230)

Johannes evangelist (naar Jacob Matham, Haarlem, of Jan van de Velde II, Enkhuizen, 1600-1625): kolom kazuifel Den Burg (MCC BMH t571a2; bijlage XXIII, nr. 10; afb. 289); kazuifel Enkhuizen (voorzijde) (MCC OKM t157a; bijlage XXIII, nr. 12; afb. 293); kazuifel Schoorl (achterzijde) (MCC BMH t9335; bijlage XXIII, nr. 7; afb. 285) (anders)

BIJLAGE XXIII

Paramenten Maagden van den Hoeck te Haarlem, 1583-1650, de zogenaamde Noord-Hollandse groep.

1. ROOD KAZUIFEL AALSMEER (afb. 268, 269, 337, en 340)

Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1600-1625 (rugkruis met uitzondering van centraal medaillon), 1650-1700 (centraal medaillon rugkruis), 1950-1975 (basisstof)

Afmetingen: h. 126 cm, b. 67 cm

Aalsmeer, oud-katholieke kerk van de HH. Petrus en Paulus, inv. nr. 69-48

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de statie van de HH. Petrus en Paulus, Aalsmeer.

TECHNIEK

Wijnrode zijde (ondergrond borduurwerk rugkruis), tweedraads gespannen gouddraad, vaak over een vulling, gehecht met zijde (contouren en aureolen figuren rugkruis, lijnen in tegelvloeren rugkruis), zijdestof op linnen, licht ingeschilderd en bijgeborduurd met zijde, de gezichten in point miniature (figuren rugkruis), reliëfborduursel in gouddraad met glasparels (centraal medaillon rugkruis), reliëfborduursel in zilverdraad (duif rugkruis).

STAAT redelijk (2 september 2013): schade aan het borduurwerk van het kazuifel (gaten).

LITERATUUR

Voorloopige lijst, deel V, i, 1921, p. 3 (als: kazuifel met geborduurde medaillons [XVI] uit een oudere); Bos 1992, p. 111 en plaat IV.

Van dit kazuifel dateert alleen het rugkruis uit de zeventiende eeuw. De rest van het kazuifel alsmede het toebehoren, bestaande uit twee stola's, manipel, kelkvelum, bursa, palla, altaarantependium en twee kaarsenbankantependia, werd in de periode 1950-1975 nieuw vervaardigd. Van het rugkruis van het kazuifel zijn de zijarmen en de verticale kruisarm nog min of meer gedecoreerd op de karakteristieke wijze van de Maagden van den Hoeck te Haarlem. Hier zijn op een ondergrond van wijnrode zijde, bezaaid met zilveren sterretjes, vier geborduurde figuren geapliceerd: op de zijarmen twee in een wolk knielende engelen, de linker in een geel, de rechter in een blauw gewaad; op de verticale kruisarm, van onder naar boven, de apostel Paulus met zwaard en de apostel Petrus met sleutels, beide staande op blauwwitte tegelvloertjes. De kenmerkende

baldakijnen van de Maagden van den Hoeck, rustend op zuiltjes aan weerszijden van de figuren, ontbreken hier echter. Mogelijk zijn zij verwijderd bij een van de ingrepen die het kazuifel onderging. In de tweede helft van de zeventiende eeuw moet het oorspronkelijke medaillon van het rugkruis zijn vervangen door het huidige in reliëfborduursel van gouddraad met de letters IHS. De omstraalde duif geheel bovenaan is mogelijk nog origineel en is verwant met duif op het kazuifel in Krommenie (inv. nr. 5981-53). Bij de ingrijpende vernieuwing van het kazuifel in de twintigste eeuw is de verticale kolom van de voorzijde van het kazuifel waarschijnlijk verloren gegaan.

De figuren op het rugkruis zijn geborduurd naar gravures uit de omgeving van de Haarlemse meester Jacob Matham (1571-1631) en zijn leerling Jan van de Velde II (1593-1641). Petrus en Paulus zijn identiek aan dezelfde heiligen op het rugkruis van het kazuifel in Krommenie (inv. nr. 5981-53) en op de verticale kolom van het kazuifel uit Grootebroek (MCC BMH t398b). Behalve dat de uitdrukking van de band met de kerk van Rome de motivering voor de afbeelding van deze Petrus en Paulus kan zijn geweest, waren zij bovendien de patroonheiligen van de Aalsmeerse kerk en parochie. Hun feestdag op 29 juni zal elk jaar met dit kazuifel luister zijn bijgezet. Mogelijk maakte het kazuifel zelfs deel uit van een groter geheel, een vierstel. In de kerk van Aalsmeer worden namelijk twee geelrode dalmatieken (afb. 45) en een koorkap (afb. 52-54) bewaard in de typerende renaissancestof met gekroonde spitsovalen uit de periode rond 1600. Dit kan ook de oorspronkelijke basisstof van het kazuifel zijn geweest.

2. RUGKRUIS EN KOLOM KAZUIFEL GROOTEBROEK (afb. 270, 271, 313, 315, 339, 342, 346, 348, 370 en 371)

Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1600-1625

Afmetingen: rugkruis: h. 121 cm, b. 55 cm; kolom: h. 101 cm, b. 20 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t398a (rugkruis) en BMH t398b (kolom)

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van de H. Johannes de Doper, Grootebroek; in 1873 door de rooms-katholieke parochie van de H. Johannes de Doper, Grootebroek, in bruikleen overgedragen aan het Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem; sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht

TECHNIEK

Donkergroen fluweel (ondergrond), gelegd gouddraad (aureolen, attributen, sierranden aan kleding), tweedraads gespannen gouddraad, vaak over een vulling, gehecht met zijde (omlijsting rand centraal medaillon rugkruis, baldakijnen, flankerende zuiltjes), borduurwerk op zijde en rechtstreeks op groen fluweel in zijde en gouddraad, zijdestof op linnen, licht ingeschilderd en bijgeborduurd met zijde in steelsteek en ingrijpsteek,

de gezichten in point miniature (figuren); op enkele plaatsen zijn pareltjes en pailletten aangebracht.

STAAT slecht (24 november 1999): fluweel rugkruis sleets; scheur in rugkruis rechtsboven; goudgalon rugkruis rafelt; zijde sleets bij figuren rugkruis; vooral de kolom is zeer beschadigd en op veel plaatsen gestopt.

LITERATUUR

Graaf 1900, p. 26, nr. 505; Graaf 1923, p. 14, nr. 43; Cat. tent. Schilderen met gouddraad en zijde, 1987, p. 121, cat. nr. 75, p. 214, afb.; Peters 2001, p. 3.

Rugkruis en kolom van een kazuifel, waarschijnlijk model 'vioolkist', in de karakteristieke factuur van het werk van de Maagden van den Hoeck te Haarlem. Op het rugkruis en de kolom geapliceerde geborduurde figuren op een ondergrond van donkergroen fluweel, bezaaid met sterretjes van zilveren pailletten, onder baldakijnen van symmetrisch gegroepeerde bladranken met bloemen, deels in reliëfborduursel van gouddraad, rusten op zuiltjes van gouddraad aan weerszijden van de figuren. De baldakijnen op het rugkruis komen overeen met de baldakijnen op het kazuifel in de oud-katholieke kerk van de HH. Nicolaas en Maria Magdalena te Krommenie (inv. nr. 5981-53); de baldakijnen op de kolom komen overeen met de baldakijnen op het kazuifel uit Maarssen (MCC ABM t2006) en op het rugkruis en de kolom van het kazuifel uit Den Burg (Texel) (MCC BMH t571a1 en BMH t571a2). Onder de figuren afwisselend een tegelvloer en (voor zover zichtbaar) een blauwe grond. Alle heiligenfiguren zijn geborduurd naar gravures uit de omgeving van de Haarlemse meester Jacob Matham (1571-1631) en zijn leerling Jan van de Velde II (1593-1641).

In het hart van het rugkruis een geapliceerd rond omstraald medaillon, waarin een de zetelende Maria met Kind. Boven het medaillon de H. Geest in de gedaante van een duif. Links en rechts op de zijarmen van het rugkruis rondboognissen, waarin Christus als Goede Herder, gehuld in een lendendoek en mantel, met een schaap op zijn schouders (links) en de aartsengel Michaël, strijdend met de duivel (rechts). Een idem aartsengel Michaël is in spiegelbeeld op de linker zijarm van het rugkruis op het kazuifel in de oud-katholieke kerk van de HH. Nicolaas en Maria Magdalena (inv. nr. 5981-53) weergegeven.

In de verticale kruisarm onder het medaillon twee heiligen in nissen met overhuivingen van bladvoluten boven elkaar, van onder naar boven de apostel Simon Zelotes (deels afgesneden) met zaag en Johannes de Doper in kameelharen kled met op zijn rechterhand een gesloten boek waarop het Lam Gods met vaan, waarnaar hij met de linkerhand wijst. Johannes de Doper was de patroonheilig van de statie te Grootebroek.

Op de kolom drie heiligen in nissen met overhuivingen van bladvoluten boven elkaar, van onder naar boven Gertrudis van Nijvel (deels afgesneden) als abdis met kromstaf met sudarium, Paulus met zwaard en Petrus met sleutel. Ongetwijfeld zal de uitdrukking van de band met de kerk van Rome de motivering voor de afbeelding van deze heiligen

zijn geweest. Petrus en Paulus zijn identiek met dezelfde heiligen op het rugkruis van het kazuifel in de oud-katholieke kerk van de HH. Petrus en Paulus te Aalsmeer (inv. nr. 69-48) en op het rugkruis van het kazuifel in de oud-katholieke kerk van de HH. Nicolaas en Maria Magdalena te Krommenie (inv. nr. 5981-53).

Mogelijk staat het kazuifel, waarvan dit rugkruis en deze kolom afkomstig zijn, in relatie tot de drie gezusters Reinou Gerrets (overleden in 1624), Diewer Gerrets (overleden in 1599) en Machtelt Gerrets (overleden in 1618), die alle drie klop waren bij de Maagden van den Hoeck te Haarlem. Reinou hield zich daar bezig met de productie van paramenten. De geestelijke leidsman van de Haarlemse maagden, Cornelis Arents Lichthert (1522-1613) gelastte op zeker moment Diewer en Machtelt in hun woonplaats Grootebroek te blijven: *'Om de desolaetheyt ende benautheyt des tijts [waren] daer weinich priesters'*. Beide vrouwen namen de taken van priesters ten dele waar; zij *'gaeven onderwijsingen aen de onwetende [en] ook dengeen die buiten het Catolycke geloof waeren'*, werden door hen bekeerd. Ook ontvingen zij en hun ouders priesters in hun huis. Hun broer Hercke (of Harcke) Gerretz werd tot priester gewijd. Hieruit wordt duidelijk dat de Maagden van den Hoeck al in de eerste periode van de onderdrukking van de katholieke kerk (1583-1625) paramenten maakten, toen de priesters voor de vieringen nog op wisselende locaties bij particulieren aan huis kwamen en er nog geen vaste huiskerken waren. De geestelijke maagden in Haarlem waren verwant met de families die hun huis voor de priesters openstelden en zij maakten waarschijnlijk de paramenten ook voor deze priesters die bij hun eigen familie de mis opdroegen. Het is niet ondenkbaar dat Reinou Gerrets eveneens zelf de paramenten vervaardigde, ook wellicht voor haar priesterbroer Hercke Gerretz. Wellicht zijn onderhavig rugkruis en verticale kolom van een van haar kazuifels.

Ondanks dat er blijkbaar weinig priesters Grootebroek aandeden, schijnt de merendeels katholieke bevolking overigens op het punt van het geloof zeer gevoelig en allesbehalve lijdzaam te zijn geweest.¹⁰⁴²

3. ROOD KAZUIFEL MET KELKVELUM, BURSA EN PALLA KROMMENIE (afb. 272-276, 314, 338 en 341)

Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1600-1625 (rugkruis en verticale kolom kazuifel), Krommenie, geestelijke maagden (Aechte [of Aegte] Claes), of Haarlem, Maagden van den Hoeck (?), 1625-1650 (kelkvelum, bursa, palla), 1725-1750 (basisstof kazuifel)

Afmetingen: kazuifel: h. 134 cm, b. 80 cm; kelkvelum: b. 57,5 cm, d. 63 cm; bursa: b. 22,7 cm, d. 22,5 cm; palla: b. 16 cm, d. 15,8 cm

Krommenie, oud-katholieke kerk van de HH. Nicolaas en Maria Magdalena, inv. nr. 5981-53a, d, e, f.

¹⁰⁴² Rogier 1947, deel I, p. 507-509.

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de statie van de H. Nicolaas, Krommenie.

TECHNIEK

Groen fluweel (ondergrond borduurwerk rugkruis en kolom kazuifel), rood fluweel (ondergrond borduurwerk kelkvelum, bursa, palla), tweedraads gespannen gouddraad, vaak over een vulling, gehecht met zijde (contouren en aureolen figuren, omlijsting centraal medaillon rugkruis kazuifel, lijnen in tegelvloeren rugkruis en kolom kazuifel), reliëfborduursel in gouddraad (duif rugkruis kazuifel, bladranken, bloemen en kruisjes kelkvelum, bursa en palla), zijdestof op linnen, licht ingeschilderd en bijgeborduurd met zijde, de gezichten in point miniature (figuren rugkruis en kolom kazuifel en kelkvelum), zilveren pailletten (rugkruis en kolom kazuifel, kelkvelum, bursa en palla).

STAAT redelijk (12 oktober 2016): met name figuur Andreas op voorzijde kazuifel ter hoogte van middel van oudsher veel slijtage en oude reparaties; enkele losse draden in borduurwerk kelkvelum; kleuren medaillon Agnes kelkvelum verschoten; deel pailletten palla verdwenen

Restauratie: kazuifel met toebehoren ca. 1975-1980 van nieuwe voeringen voorzien door Maria Bakker - Staal (1915-2006), Wormerveer; borduurwerk kazuifel (met name op voorzijde) in 2014-2016 geconserveerd door Will Weeber, IJmuiden;

LITERATUUR

De Oud Katholiek, nr. 8, jrg. 56, 1940, p. 62; Van Agt 1953, p. 77 (noemt foutief de H. Familie in plaats van Maria met Kind en Anna, en noemt bij dit stel een pluviale [koorkap] met op het schild een voorstelling van een H. Martelares met een lans als attribuut); Valk 1987, p. 6 (afb.) (foutief palla genoemd in plaats van bursa), p. 10, 12, 14, 16 en 18 (afbeeldingen heiligen kazuifel); Cat. tent. Kunst uit Oud-Katholieke kerken, 1989, p. 89, cat. nr. 74 (kelkvelum); De Beer 2015 (Laatmiddeleeuwse paramenten), p. 111, afb. 9.11, p. 112.

Van dit kazuifel dateert alleen het rugkruis en de verticale kolom op de voorzijde uit het eerste kwart van de zeventiende eeuw, net als waarschijnlijk de bursa en de palla. Het kelkvelum kan iets later tot stand zijn gekomen, in het tweede kwart van de zeventiende eeuw. De rest van het stel – de overige delen van het kazuifel, de stola en manipel, het altaarantependium en het kaarsenbankantependium - werd in het tweede kwart van de achttiende eeuw vervaardigd. Het rugkruis en de verticale kolom van het kazuifel zijn uitgevoerd in de karakteristieke factuur van het werk van de Maagden van den Hoeck te Haarlem.

Op het rugkruis en de kolom geapliceerde geborduurd figuren op een ondergrond van groen fluweel, bezaaid met sterretjes van gouddraad en zilveren pailletten, onder

baldakijnen van symmetrisch gegroepede bladranken met bloemen, deels in reliëfborduursel van gouddraad, rusten op zuiltjes van gouddraad aan weerszijden van de figuren. De baldakijnen op het rugkruis komen overeen met de baldakijnen op het rugkruis van het kazuifel uit Grootebroek (MCC BMH t398a). Onder de heiligenfiguren steeds een blauwwit tegelvloertje. Alle heiligenfiguren zijn geborduurd naar gravures uit de omgeving van de Haarlemse meester Jacob Matham (1571-1631) en zijn leerling Jan van de Velde II (1593-1641).

In het hart van het rugkruis een geappliqueerd ovaal medaillon met een rand van omkrullende bladvoluten, waarin de zetelende Maria met Kind en Anna. Boven het medaillon de H. Geest in de gedaante van een duif. De omstraalde duif is mogelijk nog origineel en is verwant met duif op het kazuifel in Aalsmeer (inv. nr. 69-48). Links en rechts op de zijarmen van het rugkruis rondboognissen, waarin de aartsengele Michaël, strijdend met de duivel (links), en de aartsengel Gabriël met lelietak (rechts). Een idem aartsengel Michaël is in spiegelbeeld op de rechter zijarm van het rugkruis van het kazuifel uit Grootebroek weergegeven (MCC BMH t398a).

In de verticale kruisarm onder het medaillon twee heiligen in nissen met overhuivingen van bladvoluten boven elkaar, van onder naar boven de apostel Paulus met zwaard en de apostel Petrus met sleutel. Ongetwijfeld zal de uitdrukking van de band met de kerk van Rome de motivering voor de afbeelding van deze heiligen zijn geweest. Petrus en Paulus zijn identiek met dezelfde heiligen op het rugkruis van het kazuifel in de oud-katholieke kerk van de HH. Petrus en Paulus te Aalsmeer (inv. nr. 69-48) en op de verticale kolom van het kazuifel uit Grootebroek (MCC BMH t398b).

Op de kolom drie heiligen in nissen met overhuivingen van bladvoluten boven elkaar, van onder naar boven Laurentius met kort haar en snor, en met rooster, de apostel Andreas met Andreaskruis en de apostel Jacobus de Meerdere met pelgrimshoed en pelgrimsstaf. Het is nog niet duidelijk waarom men voor deze heiligen op de voorzijde van het kazuifel heeft gekozen. Mogelijk hangt de keuze samen met de schenkers van het gewaad.

Het kelkvelum is voorzien van een tondo omgeven door een rand van reliëfborduursel met cornucopiae, appels en druiventrossen. In de tondo een geborduurde voorstelling van de H. Agnes, zittend, met lam en palmtak. Het kelkvelum is langs de randen voorzien van bladranken met bloemen van reliëfborduursel in gouddraad, met in de hoeken grote tulpen. Centraal op de bursa de in reliëfborduursel van gouddraad geborduurde letters IHS met kruisje en drie nagels, omgeven door een stralenkrans. Langs de randen van de bursa bladranken en bloemen in reliëfborduursel van gouddraad. Centraal op de palla een kruisje van reliëfborduursel in gouddraad en in de hoeken bloemen met bladeren, eveneens in reliëfborduursel in gouddraad.

Onderhavig rood stel en misschien ook het (incomplete) witte stel in dezelfde kerk, dat voorzien is van verwant borduurwerk (inv. nr. 5981-49d, e, f, g, h, i), zijn mogelijk geschonken en ook (deels) gemaakt door Aechte (of Aegte) Claes, een weduwe afkomstig uit de streek, die op 4 februari 1628 voor f. 1000,- het pand, waarin de huidige

kerk is gevestigd, voor de parochie kocht. Toen de kerk in 1633 werd verbouwd en uitgelegd schonk zij allerlei liturgisch gerei aan de kerk, zoals met haar broer (of tweede man?) Nanningh Claes in 1634 een kelk (inv. nr. 5981-25) en een monstrans (inv. nr. 5981-30) en mogelijk ook beide paramentenstellen uit dezelfde periode. De bursa van het witte stel is voorzien van haar naamheilige, de H. Agatha.

4. RUGKRUIS KAZUIFEL HAARLEM (afb. 230, 231, 310, 322, 343, 355 en 363, en bijbehorende voorbeelden, afb. 232 en 233)

Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1600-1625

Afmetingen: h. 126 cm, b. 54 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t505

Zie bijlage XX, nr. 37.

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van de H. Bernardus in den Hoeck, Haarlem; sinds 1851 rooms-katholieke parochie van de H. Dominicus, Haarlem; sinds 1875 Haarlem, Bisschoppelijk Museum, sinds 1976 Utrecht, Museum Catharijneconvent, als bruikleen van de rooms-katholieke parochie van de H. Dominicus (later Dominicus en O.L. Vrouw van de Rozenkrans), Haarlem

TECHNIEK Donkergroen fluweel (ondergrond), tweedraads gespannen gouddraad, vaak over een vulling, gehecht met zijde (baldakijnen, flankerende zuiltjes en aureolen), zijdestof op linnen, licht ingeschilderd en bijgeborduurd met zijde, de gezichten in point miniature (figuren).

STAAT redelijk (6 december 1999): gouddraad en applicaties enigszins los; tegelvloer bobbelt in het midden. In 2022 gerestaureerd door Liesbeth van Ravels.

LITERATUUR

Graaf 1900, p. 26, nr. 314; Graaf 1923, p. 14, nr. 41; Cat. tent. Schilderen met gouddraad en zijde, Utrecht 1987, p. 121, cat. nr. 74, p. 214, afb.; Parma 1992, p. 32, afb. 23; Peters 2001, p. 3.

Rugkruis van een kazuifel, waarschijnlijk model 'vioolkist', in de karakteristieke factuur van het werk van de Maagden van den Hoeck te Haarlem. Het kazuifel waarvan dit rugkruis afkomstig is, werd, gelet op factuur, iconografie en pedigree, naar alle waarschijnlijkheid door de Maagden van den Hoeck voor eigen gebruik in hun kerk van de H. Bernardus in den Hoeck vervaardigd. Het kazuifel maakte deel uit van een vierstel met antependia dat in de inventarislijsten van de statie van Sint-Bernardus in den Hoeck te Haarlem wordt genoemd: in 1791: "N1 Het Pingster Rood fruweel met Fijnen paarelen voor Drie altaaren met De voorsetsels tot voor de bankies op de Altaaren [...] verders hier Een Vesper kap Een Carsuijfel twee Dien Rokken, maniepels en stooelen Zo veel er bij behooren, Een velum met een Goud kantje er om"; in 1852: "Een rood fluweel

voorzetsel voor drie Altaren en zes stuks met zilver verguld bloemwerk en schilden waarop kleine paarden versierd met Robijnen en valsche steenen met zilver passement en Haarlemmerkant – Een rood fluweelen vesperkap met zilver vergulde bloemen en franjerand en kap. Een dito Casuifel, drie Stoolen, drie Manipels, een kelkdoek en een antiek voorhangsel NB De paarden vatbaar voor afneming”. In 1852 werd dit hele stel van parels ontdaan en in onderdelen verkocht, hetgeen f. 2100,- opbracht.¹⁰⁴³ Waarschijnlijk is het kazuifelkruis van deze verkoop uitgezonderd. De achtergrond van donkergroen fluweel van het kruis vormde een contrast met de roodfluwelen basisstof. Daar werd door de Maagden van den Hoeck vaker voor gekozen (vgl. de kazuifels uit de rooms-katholieke kerk van Westwoud en uit de oud-katholieke kerk van Krommenie).¹⁰⁴⁴

Op de fluwelen ondergrond van het kazuifelkruis werden geborduurde figuren en een tafereel geappliqueerd, omgeven door gouden sterretjes en pailletten, onder baldakijnen van symmetrisch gegroepede bladranken met bloemen, deels in reliëfborduursel van gouddraad (hier en daar blauw en groen gekleurd), rustend op zuiltjes van gouddraad aan weerszijden van de figuren. De baldakijnen komen overeen met baldakijnen op het kazuifel uit Enkhuizen (MCC OKM t157a), op twee fragmenten van een kolom van een kazuifel (MCC ABM t2241a en ABM t2241b), op een fragment van een aurifries of een kolom van een kazuifel (MCC BMH t9610) en op het kazuifel uit Schoorl (oorspronkelijk) (MCC BMH t9335). Onder de losse figuren respectievelijk een tegelvloer en een groene met witte en blauwe grond. De losse heiligenfiguren zijn geborduurd naar gravures uit de omgeving van de Haarlemse meester Jacob Matham (1571-1631) en zijn leerling Jan van de Velde II (1593-1641).

De bovenzijde van het rugkruis wordt geheel in beslag genomen door een voorstelling van de Nederdaling van de H. Geest (Pinksteren) in aanwezigheid van Maria en de apostelen. Deze voorstelling is nagenoeg identiek met die op het rugkruis van het kazuifel uit Maarssen (MCC ABM t2006). Het pinksterfeest had een bijzondere plaats in het liturgische jaar van geestelijke maagden en begijnen. Pinksteren werd beschouwd als ‘de eerste vergadering’ van de kerk, waaraan de vergadering van geestelijke maagden zich kon spiegelen. Bovendien hoopten de maagden dat ook zij de heilige Geest zouden ontvangen, zoals die was neergedaald op Maria en de apostelen, en dat Jezus tot hun zou spreken. Een prent van het eerste Pinksterfeest, te Antwerpen uitgegeven door Theodoor Galle (1570/1571-1633), was dan ook voorin ingeplakt in een handschrift uit 1668 met het huishoudelijk reglement van de Haarlemse begijnen. De prent heeft opvallende overeenkomsten met de voorstelling op het kazuifelkruis. Een

¹⁰⁴³ Haarlem, Noord-Hollands archief, nr. 2106.5: losse brief Statie S. Bernardus: ‘1852 Afrekening met de Heeren zaakgelastigden bij het Sluiten der RC Kerken te Haarlem heeft den ondergetekenden In last gekregen uit de hand te verkoopen een Rood Fluweel officie versierd met valschen stenen en zilver-draad ornamenten met daar bijgevoegden sluier of voorhangsel hebbende na ver[...] proeff[...] in perceelen opgebracht f 1400,- ik daarvan afgenomen ha[...] en Paarden of zoogenaamden Onzen G[...] f. 700,- / f 2100,- [...] Haarlem 7 Juny 1852. A Engelsmet.’

¹⁰⁴⁴ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t445a (kazuifel uit Westwoud), Krommenie, oud-katholieke kerk, inv. nr. 591-53 (kazuifel) (mits de rode basisstof, die een vervanging is uit 1725-1750, de oorspronkelijke kleur weergeeft).

nog beter voorbeeld, ofschoon evenmin exact, levert de gravure door Claes Jansz Visscher uit Amsterdam (ca. 1587-1652) naar Philips Galle (1537-1612) uit 1643-1646.

In de verticale kruisarm onder deze voorstelling, twee heiligen in nissen met overhuivingen van bladvoluten boven elkaar, van onder naar boven Augustinus als bisschop met bisschopsstaf en hart, en Bavo met zwaard en valk. Bavo is de stadspatroon van Haarlem. Augustinus was vanwege zijn devotionele traktaten populair bij de geestelijke maagden.

5. ROOD KAZUIFEL MET STOLA, MANIPEL EN KELKVELUM WESTWOUD (afb. 277-281 en 349)

Haarlem, Maagden van den Hoeck (?), 1600-1625

Afmetingen: kazuifel: h. 116 cm, b. 66 cm; stola: h. 262 cm, b. 15 cm; manipel: h. 58,5 cm, b. 13,5 cm; kelkvelum: b. 48 cm, d. 51,5 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t445a (kazuifel), BMH t445b (manipel), BMH t445c (stola), BMH t445d (kelkvelum)

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van de H. Martinus, Westwoud; in 1874 door de rooms-katholieke parochie van de H. Martinus, Westwoud, in bruikleen overgedragen aan het Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem; sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht

TECHNIEK

De gewaden van de figuren zijn van kleurige zijde in ingrijpsteek, aureolen, teksten, plateaus en attributen van gelegd en met zijde gehecht gouddraad. De engelenvleugels zijn van zijde in ingrijpsteek, met gouddraad geaccentueerd. De kronen van Maria en Catharina en het losse kroontje bevatten tussen het gouddraad pareltjes en steentjes.

STAAT kazuifel: goed (21 februari 1994); manipel: redelijk: goudgalon versleten; kelkvelum: redelijk: kaarsvet; slijtage basisstof; vouwen (5 april 1996). Kazuifel in 1987 geconserveerd door Restauratie-atelier De Tiendschuur, Tilburg

LITERATUUR

Cat. tent. Schilderen met gouddraad en zijde, 1987, p. 120, cat. nr. 67, p. 209, afb.

Kazuifel, model 'vioolkist', van rood fluweel. Hierop een rugkruis en kolom van mosgroen fluweel, waarop figuren zijn geappliqueerd die overeenkomen met het werk van de Maagden van den Hoeck te Haarlem. De heiligenfiguren zijn waarschijnlijk alle geborduurd naar gravures uit de omgeving van de Haarlemse meester Jacob Matham (1571-1631) en zijn leerling Jan van de Velde II (1593-1641). De voering van het kazuifel is van blauw linnen. Het kazuifel lijkt in zijn geheel in originele staat, maar is in zoverre atypisch voor het werk van de Maagden van den Hoeck te Haarlem dat de

figuren niet in nissen zijn geplaatst en dat ze zijn voorzien van teksten in kapitalen van gouddraad.

In het hart van het rugkruis Maria, staande op de maansikkel, geflankeerd door luitspelende engel (links) en een harpspelende engel (rechts). Onder Maria de geborduurde tekst "MAR" met een kroontje; erboven de letters "IHS" en een gevleugeld engelenkopje. In de verticale kruisarm hieronder twee heiligen boven elkaar, van onder naar boven Lucia, staande op een brandstapel, met een zwaard door haar hals, en Catharina van Alexandrië met zwaar en rad, terwijl aan haar voeten rechts keizer Maxentius ligt. Tussen beide heiligen de geborduurde tekst "ANNA". Centraal op de kolom op de voorzijde Hiëronymus als kardinaal, terwijl rechts een leeuw tegen hem opspringt. Onder en boven Hiëronymus de tekst "O DOCTOR OPTIME" (O voortreffelijke leermeester).

Het kelkvelum is voorzien van de in reliëfborduursel van gouddraad geborduurde letters IHS met kruisje en drie nagels, omgeven door een stralenkrans van gouddraad.

6. DELEN WIT KAZUIFEL ENKHUIZEN (afb. 282-284)

Noordelijke-Nederlanden, 1500-1525 (kolom voorzijde, kolom rugkruis onder centrale tondo) Haarlem, Maagden van den Hoeck (?), 1600-1625 (engelen bovenzijde rugkruis), 1850-1900 (centrale tondo rugkruis), circa 1988 (basisstof, voering, goudgalon)

Afmetingen: kazuifel: h. 120 cm, b. 66 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t156a

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de oud-katholieke parochie van de HH. Gummarus en Pancratius, Enkhuizen (inv. nr. 4893-102); in 1988 door de oud-katholieke parochie van de HH. Gummarus en Pancratius, Enkhuizen, in bruikleen overgedragen aan Museum Catharijneconvent, Utrecht (collectie Oud-Katholiek Museum)

TECHNIEK

Witte zijdedamast met een ingeweven barok patroon van granaatappels, omgeven door randen van bladvoluten (jacquard-weefsel) (basisstof), gelegd gouddraad, met zijde in verschillende kleuren gehecht (baldakijnen, eredoeken, muurwerk, aureolen laatmiddeleeuws werk), lazuursteek (kleding laatmiddeleeuwse figuren), floszijde in ingrijpsteek (onderkleding laatmiddeleeuwse figuren), point miniature (gezichten en handen laatmiddeleeuwse figuren), zijdestof op linnen, licht ingeschilderd en bijgeborduurd met zijde, de gezichten in point miniature (barokke engelenfiguren rugkruis kazuifel, bovenaan), zilverbrokaat, reliëfborduursel in gouddraad, gouden pailletten (centrale tondo rugkruis).

STAAT redelijk: borduursel sterk gerestaureerd (waarschijnlijk in de periode rond 1900); de nis van de H. Cornelius op de achterzijde van het kazuifel is aan de onderzijde afgesneden (29 augustus 2016).

LITERATUUR

Voorloopige lijst, deel V, i, 1921, p. 92; Van den Berg 1955, p. 70; De Oud Katholiek 79, 1963, p. 181 (borduurwerk foutief gedateerd zestiende eeuw en foutieve vermelding van toevoegingen en veranderingen); Defoer 1987, p. 51-82; De Boer 1988, p. 16-17 (met afb.); Stam 1988, p. 4-6; Staal 2015, p. 24-31, bijz. p. 28, afb. 2.4.

Kazuifel, model 'vioolkist', in verschillende periodes tot stand gekomen: de basisstof dateert van circa 1988; het gotische borduurwerk op de kolom op de voorzijde en op de kolom van het rugkruis onder de centrale tondo stamt uit het eerste kwart van de zestiende eeuw, maar is waarschijnlijk in de twintigste eeuw sterk overgeborduurd; de barokke engelen aan de bovenzijde van het rugkruis dateren uit het eerste kwart van de zeventiende eeuw; de centrale tondo van het rugkruis is in neogotische stijl en dateert uit de tweede helft van de negentiende eeuw.

De engelen aan de bovenzijde van het rugkruis zijn mogelijk door de Maagden van de Hoeck te Haarlem aangebracht ter completering van een onvolledig overgeleverd laatgotisch kazuifel. De engelen aan weerszijden van de centrale tondo zijn respectievelijk gekleed in een gele en een lichtblauwe dalmatiek; de engel boven de tondo heeft geen vleugels en is in een wit gewaad gehuld. In beide handen houdt zij een banderol met de tekst: “GLORIA . IN . EXCELSIS . DEO”.

Op de verticale kruisarm, onder de centrale tondo, twee heiligen in gotische rondboognissen boven elkaar, van onder naar boven: paus Cornelius en Johannes de Doper. Op de kolom aan de voorzijde van het kazuifel drie heiligen in gotische rondboognissen boven elkaar, van onder naar boven: apostel Bartholomeus, apostel Jacobus de Meerdere, Martinus van Tours als bisschop met bedelaar. Ook dit laatmiddeleeuwse werk is niet geheel eenvormig. Vijf van de zes nissen zijn boven de rondboog voorzien van twee rondboogvensters, waartussen een uitkragende kolom met gelobd koepeltje. De nis op de voorzijde onderaan is echter afwijkend. In de zwikken boven de rondboog zijn hier driedelige bladmotieven aangebracht en de nis wordt bekroond door een brede gelobde koepel. Vergelijkbare nissen met koepels worden aangetroffen op paramenten in de omgeving van Amsterdam en het atelier van Jacob Cornelisz. van Oostsanen. Ook het laatgotische werk is dus waarschijnlijk in een latere periode uit verschillende delen samengesteld.

Er is een kleine kans dat onderhavig kazuifel werd gerepareerd / samengesteld door Brechgen Pietersdochter uit Enkhuizen (overleden in 1626), die klop was bij de Maagden van den Hoeck in Haarlem. In haar levensbeschrijving in de ‘Levens der Maagden’ wordt gezegd dat haar vader Pieter Corneliszoon was, burgemeester van Enkhuizen, en haar moeder Gierte Pietersdochter. Zij stelden hun huis open voor

katholieke priesters en hadden daar waarschijnlijk een eigen huiskapel. Mogelijk is dit kazuifel daar enige tijd gebruikt.

7. WIT KAZUIFEL SCHOORL (afb. 285, 286, 329, 350 en 353, en bijbehorend voorbeeld, afb. 324)

Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1600-1625 (overgeborduurd in 1875-1900), 1875-1900 (basisstof)

Afmetingen: h. 112 cm, b. 67,5 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t9335

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van de H. Johannes de Doper, Schoorl; op onbekende datum in de twintigste eeuw door de rooms-katholieke parochie van de H. Johannes de Doper, Schoorl, in bruikleen overgedragen aan het Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem; sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht

TECHNIEK

Geelwitte neogotische brokaatzijde met ingeweven symmetrisch patroon van granaatappels (1875-1900) (basisstof), zijde met borduursel in zijde-, goud- en zilverdraad (in oorsprong 1600-1625, maar geheel overgeborduurd in 1875-1900) (rugkruis en kolom voorzijde)

STAAT redelijk: witte zijde sleets, maar vastgezet bij conservering 1997; enkele losse draden aan onderzijde medaillon rugkruis (2 april 1997). In 1997 geconserveerd door Restauratie-atelier De Tiendschuur, Tilburg

Kazuifel, model 'vioolkist', dat in hoofdzaak in het laatste kwart van de negentiende eeuw tot stand is gekomen. Daarbij werd gebruik gemaakt van het rugkruis en de verticale kolom van een kazuifel, gemaakt door de Maagden van den Hoeck te Haarlem uit de periode 1600-1625. De baldakijnen, zuiltjes en figuren zijn weliswaar nog te herkennen, maar alles is zwaar overgeborduurd en op nieuwe ondergronden gezet. De baldakijnen en flankerende zuiltjes zullen in hun oorspronkelijke gedaante overeen hebben gekomen met de baldakijnen op het rugkruis van het kazuifel uit Enkhuizen (MCC OKM t157a), het kazuifel uit Haarlem (MCC BMH t505), op twee fragmenten van een kolom van een kazuifel (MCC ABM t2241a en ABM t2241b) en op een fragment van een aurifries of een kolom van een kazuifel (MCC BMH t9610). Onder de figuren tegelvloertjes die ook gebaseerd kunnen zijn op het origineel. De turkooizen eredoeken achter de heiligenfiguren komen echter niet voor in de producten van de Maagden van den Hoeck en zijn waarschijnlijk nieuw verzonnen.

In het hart van het rugkruis een geapliceerd rond medaillon met rolwerk, waarin een voorstelling van de Aanbidding der Wijzen. In de verticale kruisarm onder deze

voorstelling twee heiligen boven elkaar, van onder naar boven Barbara met toren en palmtak en Johannes Evangelist met gifbeker. Op de verticale kolom op de voorzijde twee heiligen, van onder naar boven Willibrordus als bisschop met kromstaf rustend in een put en voor de tweede kerk Barbara met toren en palmtak.

Uit de algemene proporties en verhoudingen van de heiligenfiguren is nog af te leiden dat de oorspronkelijke figuren zijn geborduurd naar gravures uit de omgeving van de Haarlemse meester Jacob Matham (1571-1631) en zijn leerling Jan van de Velde II (1593-1641). Maar er is wel fors ingegrepen, waarschijnlijk omdat de originele figuren door slijtage amper meer leesbaar waren. Zo is Willibrordus onderaan op de kolom aan de voorzijde nog te herkennen als een figuur naar de gravure van Jacob Matham uit 1608 (zie hoofdstuk 3) door de zeszijdige put naast hem, waar zijn staf in rust. De kruisstaf van Matham is nu veranderd in een kromstaf, het kerkmodel op zijn hand ontbreekt en de heilige heeft een baard gekregen, terwijl de Willibrordus van Matham juist baardeloos is. Verder is deze Willibrordus een versie in spiegelbeeld, maar dat kwam in de zeventiende eeuw ook al voor. De figuur van Johannes Evangelist op het rugkruis van onderhavig kazuifel is in zijn huidige vorm nog slechts in de verte verwant aan dezelfde heilige op het kazuifel uit Enkhuizen (MCC OKM t157a) en op de kolom van het kazuifel uit Den Burg (Texel) (MCC BMH t571a2). Op het kazuifel is verder tweemaal vrijwel dezelfde heiligenfiguur van Barbara weergegeven. Dit zou kunnen teruggaan op de oorspronkelijke situatie. Het kan echter ook berusten op een verkeerde interpretatie van door en door versleten geraakte borduursels.

De keuze voor Willibrordus (en Bonifatius), brenger van het Christendom in de Nederlanden, werd gestimuleerd door de kerkelijke leiding om de identiteit van de kerk in verdrukking te versterken. De eerste apostolisch vicaris van de Hollandse Zending Sasbout Vosmeer (1548-1614) richtte aan het einde van de zestiende eeuw een broederschap voor geestelijken en leken op onder de naam van ‘Sodalitas Gratiae Dei’ (Broederschap van de Gratie Gods) onder de bescherming van Willibrordus en Bonifatius. Zijn opvolger Philippus Rovenius (1574-1651) zou de broederschap verder propageren en tot bloei brengen. Beiden waren kind aan huis in de Haarlemse Hoek.

De andere heiligen lijken vooral de voorkeur van de Maagden van den Hoeck zelf te hebben gehad. Heilige maagden, zoals Barbara op dit kazuifel, fungeerden als voorbeeld vanwege hun maagdelijkheid en andere deugden. Johannes evangelist werd door de maagden vooral als voorbeeld gezien van een kluizenaar, wiens afzondering en stilzwijgen dienden te worden nagevolgd.

8. TWEE FRAGMENTEN VAN EEN KAZUIFELKOLOM (afb. 312, 367 en 368) Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1600-1625

Afmetingen: fragment a: h. 36,5 cm, b. 17,5 cm; fragment b: h. 37,5 cm, b. 18 cm
Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2241a en ABM t2241b

HERKOMST

Sinds onbekende datum (tweede helft negentiende eeuw?) Utrecht, Aartsbisschoppelijk Museum; sinds 1976 Utrecht, Museum Catharijneconvent

TECHNIEK

Rood fluweel (basisstof), tweedraads gespannen gouddraad, vaak over een vulling, gehecht met zijde (baldakijnen, flankerende zuiltjes)

STAAT geen details gegeven.

Twee fragmenten van een kazuifelkolom in de karakteristieke factuur van het werk van de Maagden van den Hoeck te Haarlem. Op een ondergrond van donkerrood fluweel, bezaaid met vergulde sterretjes, baldakijnen van symmetrisch gegroepede bladranken met bloemen, deels in reliëfborduursel van gouddraad (hier en daar blauw en groen gekleurd), rustend op zuiltjes van gouddraad. De baldakijnen komen overeen met baldakijnen op het kazuifel uit Enkhuizen (MCC OKM t157a), op het rugkruis van het kazuifel uit Haarlem (MCC BMH t505), op een fragment van een aurifries of een kolom van een kazuifel (MCC BMH t9610) en op het kazuifel uit Schoorl (oorspronkelijk) (MCC BMH t9335). Aan de onderzijde respectievelijk een tegelvloer en een groene met witte en blauwe gewelfde grond. Gelet op de contouren is op fragment ABM t2241a een geapliceerde voorstelling van de Geseling van Christus aanwezig geweest en op fragment ABM t2241b een heilige bisschop met linksonder een bedelaar, mogelijk Martinus van Tours. De bisschopsfiguur is waarschijnlijk geborduurd naar een gravure uit de omgeving van de Haarlemse meester Jacob Matham (1571-1631) en zijn leerling Jan van de Velde II (1593-1641), de Geseling mogelijk ook of naar een andere (Haarlemse?) gravure.

9. FRAGMENT AURIFRIES OF KAZUIFELKOLOM (afb. 287)

Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1600-1625

Afmetingen: h. 42 cm, b. 27 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t9610

HERKOMST

Sinds onbekende datum (tweede helft negentiende eeuw?) Haarlem, Bisschoppelijk Museum Haarlem; sinds 1976 Utrecht, Museum Catharijneconvent

TECHNIEK

Rood fluweel (basisstof), rood fluweel (ondergrond borduurwerk kazuifel), tweedraads gespannen goud- en zilverdraad, vaak over een vulling, gehecht met zijde (baldakijnen, flankerende zuiltjes)

STAAT geen details gegeven.

Fragment van een aurifries of een kazuifelkolom in de karakteristieke factuur van het werk van de Maagden van den Hoeck te Haarlem. Mogelijk is de vulling van de nis eruit geknipt. Op een ondergrond van donkerrood fluweel twee baldakijnen boven elkaar van symmetrisch gegroepeerde bladranken met bloemen in reliëfborduursel van goud- en zilverdraad, rustend op zuiltjes van gouddraad. De baldakijnen komen overeen met baldakijnen op het kazuifel uit Enkhuizen (MCC OKM t157a), op het rugkruis van het kazuifel uit Haarlem (MCC BMH t505), op twee fragmenten van een kazuifelkolom (MCC ABM t2241a en ABM t2241b) en op het kazuifel uit Schoorl (oorspronkelijk) (MCC BMH t9335).

10. RUGKRUIS EN KOLOM KAZUIFEL DEN BURG (afb. 288, 289, 316, 319, 326, 336, 347, 351, 364, 365 en 369, en bijbehorend voorbeeld, afb. 324)

Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1608-1625

Afmetingen: rugkruis: h. 129 cm, b. 54,5 cm; kolom: h. 104 cm, b. 18 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t571a1 (rugkruis) en BMH t571a2 (kolom)

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van de H. Johannes de Doper, Den Burg (Texel); in 1876 door de rooms-katholieke parochie van de H. Johannes de Doper, Den Burg, geschonken aan het Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem; sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht

TECHNIEK

Donkerrood fluweel (ondergrond), tweedraads gespannen gouddraad (baldakijnen), zijdestof op linnen, licht ingeschilderd en bijgeborduurd met zijde, de gezichten in point miniature (figuren).

STAAT redelijk (rugkruis, 6 december 1999): rand rafelt; scheuren in hoeken en kruisarmen; slijtage, gaten; vouw boven medaillon; redelijk (kolom, 16 augustus 2018): vooral Willibrordus beschadigd. In 1996 gerestaureerd door Winfrida Wijsbek en Simone Rood, Uithoorn.

LITERATUUR

Graaf 1900, p. 27, nrs. 312 en 313 (Johannes evangelist foutief als Barbara).

Rugkruis en kolom van een kazuifel, waarschijnlijk model 'vioolkist', in de karakteristieke factuur van het werk van de Maagden van den Hoeck te Haarlem. Op het rugkruis en de kolom geapliceerde geborduurd figuren op een ondergrond van donkerrood fluweel, onder baldakijnen van symmetrisch gegroepeerde bladranken met bloemen, waarvan slechts de contouren zijn aangegeven. Deze onvoltooide baldakijnen komen overeen met de voltooide baldakijnen op het kazuifel uit Maarssen (MCC ABM t2006) en op de kolom van het kazuifel uit Grootebroek (MCC BMH t398b). De zuiltjes

van gouddraad die gewoonlijk de heiligenfiguren flankeren op de kazuifels van de Maagden van den Hoeck ontbreken hier, net als de karakteristieke gouden sterretjes waarmee de achtergronden van de heiligenfiguren bezaaid zijn. Onder de figuren afwisselend een tegelvloer en een groene met witte en blauwe gewelfde grond. Alle heiligenfiguren zijn geborduurd naar gravures uit de omgeving van de Haarlemse meester Jacob Matham (1571-1631) en zijn leerling Jan van de Velde II (1593-1641).

In het hart van het rugkruis een geappliqueerd rond medaillon met rolwerk, waarin een voorstelling van de Kroning van Maria door Christus en God de Vader. Op de kruisarm boven het medaillon de omstraalde H. Geest in de gedaante van een duif. De omlijsting van het medaillon is idem aan de omlijsting van het medaillon op het rugkruis van het kazuifel uit Alkmaar (MCC BMH t9025a). Aan weerszijden van het medaillon twee geknielde engelen: de engel links is gekleed in een gele dalmatiek en bespeelt een harp; de engel rechts is gekleed in een blauwe dalmatiek en blaast een bazuin. Deze engelen komen overeen met die op het rugkruis van het kazuifel uit Enkhuizen (MCC OKM t157a) en in spiegelbeeld op het rugkruis van het kazuifel uit Alkmaar (MCC BMH t9025a).

In de verticale kruisarm onder het medaillon twee heiligen in nissen met overhuivingen van bladvoluten boven elkaar, van onder naar boven Paulus met zwaard en Petrus met sleutel. Ongetwijfeld zal de uitdrukking van de band met de kerk van Rome de motivering voor de afbeelding van deze heiligen zijn geweest. Petrus en Paulus zijn identiek met dezelfde heiligen op het kazuifel uit Enkhuizen (MCC OKM t157a) en op het rugkruis van het kazuifel uit Maarssen (MCC ABM t2006).

Op de kolom drie heiligen in nissen met overhuivingen van bladvoluten boven elkaar, van onder naar boven Catharina van Alexandrië met rad, zwaard en palmtak, Willibrordus met kerkmodel en kruisstaf rustend in een put, en Johannes Evangelist met gifbeker.

Catharina genoot als geleerde vrouw over het algemeen grote populariteit bij religieuze vrouwen. De keuze voor Willibrordus (en Bonifatius), brenger van het Christendom in de Nederlanden, werd gestimuleerd door de kerkelijke leiding om de identiteit van de kerk in verdrukking te versterken. De eerste apostolisch vicaris van de Hollandse Zending Sasbout Vosmeer (1548-1614) richtte aan het einde van de zestiende eeuw een broederschap voor geestelijken en leken op onder de naam van 'Sodalitas Gratiae Dei' (Broederschap van de Gratie Gods) onder de bescherming van Willibrordus en Bonifatius. Zijn opvolger Philippus Rovenius (1574-1651) zou de broederschap verder propageren en tot bloei brengen. Beiden waren kind aan huis in de Haarlemse Hoek. Willibrordus is identiek met voorstellingen van hem op de kolom van het kazuifel uit Alkmaar (MCC BMH t9025b), op het rugkruis van het kazuifel uit Oude Schild (MCC BMH t571b) en op de kolom van het kazuifel uit Maarssen (MCC ABM t2006). Het voorbeeld voor deze voorstelling is een gravure van Jacob Matham uit 1608. Johannes evangelist werd door de geestelijke maagden, die de applicaties naar alle waarschijnlijkheid aanbrachten, gezien als een voorbeeld van een kluizenaar, wiens

afzondering en stilzwijgen dienden te worden nagevolgd. Johannes Evangelist is identiek aan dezelfde heilige op de verticale kolom van het kazuifel uit Enkhuizen (MCC OKM t157a).

Het kazuifel, waarvan dit rugkruis en deze kolom afkomstig zijn, moet naar Texel zijn gebracht in een tijd dat daar, net als in andere plaatsen in de kop van Noord-Holland, nog sprake was van felle tegenstand tegen de plakaten. Mannen gingen op Texel de schout die een paapse vergadering kwam verstoren, met hooivorken te lijf, terwijl de vrouwen het voornemen te kennen gaven 'hem in een deken te naaien'.¹⁰⁴⁵

11. WIT KAZUIFEL OUDE SCHILD (afb. 290, 291, 327 en 354, en bijbehorend voorbeeld, afb. 324)

Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1608-1625 (rugkruis en verticale kolom), 1775-1800 (basisstof)

Afmetingen: kazuifel: h. 111 cm, b. 61 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t571b

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van de H. Martinus, Oude Schild (Texel); in 1876 door de rooms-katholieke parochie van de H. Martinus, Oude Schild, in bruikleen overgedragen aan het Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem; sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht

TECHNIEK

Crèmekleurige zijde met ingeweven bloemboekjes (1775-1800) (basisstof), donkerrood zijdefluweel (rugkruis, kolom), gelegde en met zijde gehechte zilverdraden (tekening figuren), floszijde in steelsteek, soms in zandsteek [haren] (vulling figuren), handgeschilderde zijde (Guangdong [China], 1735-1760) (voering).

STAAT goed (22 februari 1994). In 1987 geconserveerd door Restauratie-atelier De Tiendschuur, Tilburg

LITERATUUR

Cat. tent. Schilderen met gouddraad en zijde, 1987, p. 121, cat. nr. 72, p. 212, afb.; Peters 2001, p. 2; Kiesel 1969, p. 414, nr. 184, afb. 124.

Kazuifel, model 'vioolkist', van crèmekleurige zijde met ingeweven veelkleurige bloemboekjes. Deze stof dateert uit het laatste kwart van de achttiende eeuw. Hierop een rugkruis en kolom van donkerrood fluweel, waarop figuren en een scène zijn geapliceerd die overeenkomen met het werk van de Maagden van den Hoeck te Haarlem. De heiligenfiguren zijn waarschijnlijk alle geborduurd naar gravures uit de

¹⁰⁴⁵ Rogier 1947, deel I, p. 507-509.

omgeving van de Haarlemse meester Jacob Matham (1571-1631) en zijn leerling Jan van de Velde II (1593-1641). De voering van het kazuifel is van geschilderde zijde uit Guangdong (China) uit 1735-1760 en is voorzien van gekleurde bloementakken. Het kazuifel is blijkbaar de eeuwen door aan verschillende veranderingen onderhevig geweest.

De bovenzijde van het rugkruis wordt geheel in beslag genomen door een voorstelling van de Kroning van Maria door Christus en God de Vader, geflankeerd door twee geknielde engelen. Op de kruisarm boven het medaillon de omstraalde H. Geest in de gedaante van een duif, waarboven een engel vanaf een wolkenband neerkijkt. Deze voorstelling roept herinneringen op aan de Kroning van Maria op het rugkruis van het kazuifel uit Den Burg (MCC BMH t571a1), maar is toch weer anders. De zilveren kruisjes waarmee de mantel van God de Vader is bezaaid, komen overeen met de kruisjes tegen de achtergronden van de heiligenfiguren op meer reguliere kazuifels door de Maagden van den Hoeck.

In de verticale kruisarm onder deze voorstelling twee heiligen boven elkaar, van onder naar boven Antonius Abt als kluizenaar met varken en Willibrordus met kerkmodel en kruisstaf rustend in een put, terwijl linksachter een ton ligt en twee kruiken staan. Antonius Abt werd door de geestelijke maagden, die de applicaties naar alle waarschijnlijkheid aanbrachten, gezien als een voorbeeld van een kluizenaar, wiens afzondering en stilzwijgen dienden te worden nagevolgd. De keuze voor Willibrordus (en Bonifatius), brenger van het Christendom in de Nederlanden, werd gestimuleerd door de kerkelijke leiding om de identiteit van de kerk in verdrukking te versterken. De eerste apostolisch vicaris van de Hollandse Zending Sasbout Vosmeer (1548-1614) richtte aan het einde van de zestiende eeuw een broederschap voor geestelijken en leken op onder de naam van 'Sodalitas Gratiae Dei' (Broederschap van de Gratie Gods) onder de bescherming van Willibrordus en Bonifatius. Zijn opvolger Philippus Rovenius (1574-1651) zou de broederschap verder propageren en tot bloei brengen. Beiden waren kind aan huis in de Haarlemse Hoek. Willibrordus is identiek met voorstellingen van hem op de kolom van het kazuifel uit Alkmaar (MCC BMH t9025b), op de kolom van het kazuifel uit Den Burg (Texel) (MCC BMH t571a2) en op de kolom van het kazuifel uit Maarssen (MCC ABM t2006). Het voorbeeld voor deze voorstelling is een gravure van Jacob Matham uit 1608. Op de kolom van het kazuifel is alleen een applicatie aangebracht van Maria met Kind in een stralenkrans.

Het kazuifel in zijn oorspronkelijke staat moet naar Texel zijn gebracht in een tijd dat daar, net als in andere plaatsen in de kop van Noord-Holland, nog sprake was van felle tegenstand tegen de plakkaten. Mannen gingen op Texel de schout die een paapse vergadering kwam verstoren, met hooivorken te lijf, terwijl de vrouwen het voornemen te kennen gaven 'hem in een deken te naaien'.¹⁰⁴⁶

¹⁰⁴⁶ Rogier 1947, deel I, p. 507-509.

12. ROZEROOD KAZUIFEL MET STOLA, MANIPEL, KELKVELUM, BURSA EN PALLA ENKHUIZEN (afb. 292-298, 311, 320, 321, 332, 334, 352, 359 en 360, en bijbehorende voorbeelden, afb. 361)

Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1608-1650 (kazuifel, stola, manipel), Haarlem, Maagden van den Hoeck of professioneel atelier, 1608-1650 (kelkvelum, bursa, palla)

Afmetingen: kazuifel: h. 120 cm, b. 70 cm; stola: h. 218 cm, b. 17,5 cm; manipel: h. 69 cm, b. 18,5 cm; kelkvelum: b. 56 cm, d. 58 cm; palladoos: h. 4,5 cm, b. 23,5 cm, d. 23,5 cm; palla: b. 19 cm, d. 19 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t157

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de oud-katholieke parochie van de HH. Gummarus en Pancratius, Enkhuizen (inv. nr. 4893-103); in 1988 door de oud-katholieke parochie van de HH. Gummarus en Pancratius, Enkhuizen, in bruikleen overgedragen aan Museum Catharijneconvent, Utrecht (collectie Oud-Katholiek Museum) (OKM t157a [kazuifel], OKM t157b [stola], OKM t157c [manipel], OKM t157d [kelkvelum], OKM t157e [palladoos], OKM t157f [palla]) (aldaar inv. nr. 4893-103)

TECHNIEK

Rozerode ripszijde, moiré (basisstof), donkerrood fluweel (ondergrond borduurwerk kazuifel), tweedraads gespannen gouddraad, vaak over een vulling, gehecht met zijde (baldakijnen, flankerende zuiltjes en aureolen kazuifel), zijdestof op linnen, licht ingeschilderd en bijgeborduurd met zijde, de gezichten in point miniature (figuren kazuifel).

STAAT redelijk (2 oktober 2001): voorzijde sleets; met enkele steekjes vastgezet; draden van galonband her en der los; randen voorzijde krullen om. In 1991 gerestaureerd door Winfrida Wijsbek en Simone Rood, Uithoorn. In 2022 gerestaureerd door Liesbeth van Ravels.

LITERATUUR

Voorloopige lijst, deel V, i, 1921, p. 92; Van den Berg 1955, p. 70 (dateert zestiende eeuw en deels achttiende eeuw); De Oud Katholiek 79, 1963, p. 181 (borduurwerk foutief gedateerd zestiende eeuw en foutieve vermelding van toevoegingen en veranderingen); De Boer 1988, p. 28-29 (met afb.); Stam 1988, p. 5; Cat. tent. Kunst uit Oud-Katholieke kerken, Utrecht 1989, p. 89-90, cat. nr. 73, afb. 75; Dirkse en Haverkamp 1991, p. 91, cat. nr. 81 (met afb.); Peters 2001; Begheyn 2003, p. 313, nt. 55.

Kazuifel, model 'vioolkist', in de karakteristieke factuur van het werk van de Maagden van den Hoeck te Haarlem. Het kazuifel behoort tot de kwalitatief beste werkstukken

uit het atelier van de Haarlemse maagden. De basisstof lijkt origineel. De dispositie van de heiligen figuren is geïnspireerd op middeleeuwse voorbeelden. Daarmee probeerde men vast te houden aan de vertrouwde tradities en te kiezen voor continuïteit.

Op het rugkruis en de verticale kolom op de voorzijde geappliceerde geborduurde figuren op een ondergrond van donkerrood fluweel, bezaaid met zilveren sterretjes en pailletten, onder baldakijnen van symmetrisch gegroepeerde bladranken met bloemen, deels in reliëfborduursel van gouddraad (hier en daar blauw en groen gekleurd), rustend op zuiltjes van gouddraad aan weerszijden van de figuren. De baldakijnen komen overeen met baldakijnen op het rugkruis van het kazuifel uit Haarlem (MCC BMH t505), op twee fragmenten van een kolom van een kazuifel (MCC ABM t2241a en ABM t2241b), op een fragment van een aurifries of een kolom van een kazuifel (MCC BMH t9610) en op het kazuifel uit Schoorl (oorspronkelijk) (MCC BMH t9335). Onder de figuren afwisselend een tegelvloer en een groene met witte en blauwe gewelfde grond. Alle heiligenfiguren, behoudens die van Ignatius van Loyola en Franciscus Xaverius, zijn geborduurd naar gravures uit de omgeving van de Haarlemse meester Jacob Matham (1571-1631) en zijn leerling Jan van de Velde II (1593-1641).

In het hart van het rugkruis een staand ovaal medaillon met een rand van bladvoluten, waarin Maria als apocalyptische vrouw, staande op de maansikkel en omgeven door een stralenkrans. Zij houdt haar ogen neergeslagen en haar handen gevouwen voor de borst. Boven het medaillon, in de verticale kruisarm, twee engelen die een kroon boven Maria houden. Aan weerszijden van de centrale tondo twee geknielde engelen: de engel links is gekleed in een gele dalmatiek en bespeelt een harp; de engel rechts is gekleed in een blauwe dalmatiek en blaast een bazuin. Deze engelen komen overeen met die op het rugkruis van het kazuifel uit Den Burg (Texel) (MCC BMH t571a1) en in spiegelbeeld met die op het rugkruis van het kazuifel uit Alkmaar (MCC BMH t9025a).

In de verticale kruisarm, onder het centrale medaillon, twee heiligen in nissen met overhuivingen van bladvoluten boven elkaar, van onder naar boven Paulus met zwaard en Petrus met sleutel. Ongetwijfeld zal de uitdrukking van de band met de kerk van Rome de motivering voor de afbeelding van deze heiligen zijn geweest. Petrus en Paulus zijn identiek met dezelfde heiligen op het kazuifel uit Maarssen (MCC ABM t2006) en op het rugkruis van het kazuifel uit Den Burg (Texel) (MCC BMH t571a1). Op de verticale kolom op de voorzijde drie heiligen in nissen met overhuivingen van bladvoluten boven elkaar, van onder naar boven Franciscus Xaverius, Ignatius van Loyola en Johannes Evangelist met gifbeker. Johannes evangelist werd door de geestelijke maagden, die de applicaties naar alle waarschijnlijkheid aanbrachten, gezien als een voorbeeld van een kluizenaar, wiens afzondering en stilzwijgen dienden te worden nagevolgd. Johannes Evangelist is identiek aan dezelfde heilige op de verticale kolom van het kazuifel uit Den Burg (Texel) (MCC BMH t571a2). Franciscus Xaverius en Ignatius van Loyola zijn ontleend aan een gravure van Schelte à Bolswert uit 1622, naar schilderijen van P.P. Rubens uit 1608 (voor de Il Gesù te Rome, naar aanleiding van hun op handen zijnde heiligverklaring) en uit 1620-1622 (voor de jezuïetenkerken te Antwerpen en Brussel, ter gelegenheid van hun aanstaande heiligverklaring). Gelet

op de afbeeldingen van deze beide jezuïetenheiligen zal het kazuifel oorspronkelijk gemaakt zijn voor jezuïten die vanaf circa 1612 Enkhuizen bezochten. Pas in 1652 werd de eerste jezuïetenstatie te Enkhuizen gesticht. Wellicht is het kazuifel al tussen 1622 en 1652 in het bezit zijn gekomen van een van beide seculiere staties te Enkhuizen (die van de H. Gummarus of die van de H. Pancratius, hetgeen misschien iets zegt over de coulante omgang tussen pastoors en paters op dat moment.

Er is een kans dat onderhavig kazuifel werd gemaakt door Brechgen Pietersdochter uit Enkhuizen (overleden in 1626), die klop was bij de Maagden van den Hoeck in Haarlem. In haar levensbeschrijving in de 'Levens der Maagden' wordt gezegd dat ze oefende *'int maecken van kerckelicke ornamenten, weesende hier veel catholycke behulpsaem mede datse het misgwaet kregen, omte doen de Goddelicke misterie in haer huis [...]*.¹⁰⁴⁷ Haar vader Pieter Corneliszoon, die burgemeester van Enkhuizen was, en haar moeder, Gierte Pietersdochter, stelden hun huis open voor katholieke priesters en hadden daar waarschijnlijk een eigen huiskapel. Mogelijk is dit kazuifel daar enige tijd gebruikt. Hieruit wordt duidelijk dat de Maagden van den Hoeck al in de eerste periode van de onderdrukking van de katholieke kerk (1583-1625) paramenten maakten, toen de priesters voor de vieringen nog op wisselende locaties bij particulieren aan huis kwamen en er nog geen vaste huiskerken waren. De geestelijke maagden in Haarlem waren verwant met de families die hun huis voor de priesters openstelden en zij maakten waarschijnlijk de paramenten ook voor deze priesters die bij hun eigen familie de mis opdroegen.

Het kelkvelum is voorzien van de in reliëfborduursel van gouddraad geborduurde letters IHS met kruisje en drie nagels, omgeven door een stralenkrans van gouddraad. Langs de randen goudgeel reliëfborduursel van symmetrisch gegroepede bladvoluten en vruchten; in de hoeken naar binnen stekende bladstengels. Het velum is afgezet met goudkant.

Centraal op het deksel van de palladoos eveneens de in reliëfborduursel van gouddraad geborduurde letters IHS met kruisje en drie nagels, omgeven door een stralenkrans van gouddraad. Langs de randen goudgeel reliëfborduursel van bladvoluten en tulpen.

Centraal op de bovenzijde van de palla een leliekruis van goudgeel reliëfborduursel, langs de randen omgeven door bladvoluten met pailletten en in de hoeken lelies van goudgeel reliëfborduursel. Tegen de achterzijde van de palla een wit linnen doekje, afgezet met een kantrandje.

¹⁰⁴⁷ Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH Warm h92B13, f. 205r-205v. Spaans 2012, CD met transcripties, deel I, f. 205r-205v.

13. ROOD KAZUIFEL MAARSSSEN (afb. 299, 300, 317, 325, 331, 333, 335 en 356, en bijbehorende voorbeelden, afb. 232, 233, 324 en 330)

Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1612-1625

Afmetingen: kazuifel: h. 123 cm, b. 72 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2006

HERKOMST

Tot onbekende datum (tweede helft negentiende eeuw?) Deken Wilhelmus Hendrikus Antonius van Bijlevelt, Maarssen; sinds onbekende datum (tweede helft negentiende eeuw?) Utrecht, Aartsbisschoppelijk Museum; sinds 1976 Utrecht, Museum Catharijneconvent

TECHNIEK

Rood fluweel (basisstof), rood fluweel (ondergrond borduurwerk kazuifel), tweedraads gespannen gouddraad, vaak over een vulling, gehecht met zijde, op enkele plaatsen zijn kraaltjes en pailletten toegevoegd (baldakijnen, flankerende zuiltjes en aureolen), zijdestof op linnen, licht ingeschilderd en bijgeborduurd met floszijde, de gezichten in point miniature, de mantel van Bonifatius van geelgroen geapliceerd zijdedamast (figuren), roze gepapt linnen (voering).

STAAT goed (16 augustus 2018). In 1996 geconserveerd door Winfrida Wijsbek en Simone Rood, Uithoorn. Bij de conservering zijn eerdere reparaties in de vorm van enkele stukjes damast van het kazuifel verwijderd (nu bij verslag in hangmap).

LITERATUUR

Cat. tent. Religieus kunstnaaldwerk, 1950, cat. nr. 23; Cat. tent. Kunstnaaldwerk, 1957, cat. nr. 13; Stam 1987, p. 32-50; Cat. tent. Schilderen met gouddraad en zijde, 1987, p. 121, cat. nr. 73, p. 213, afb.; De museumcollectie 2000, p. 17; Peters 2001, p. 3.

Kazuifel, model 'vioolkist', in de karakteristieke factuur van het werk van de Maagden van den Hoeck te Haarlem. De basisstof lijkt origineel. Op het rugkruis en de vertikale kolom op de voorzijde geapliceerde geborduurde figuren op een ondergrond van donkerrood fluweel, bezaaid met gouden sterretjes en pailletten, onder baldakijnen van symmetrisch gegroepede bladranken met bloemen, deels in reliëfborduursel van gouddraad (hier en daar blauw en groen gekleurd), rustend op zuiltjes van gouddraad aan weerszijden van de figuren. De baldakijnen komen overeen met baldakijnen op de kolom van het kazuifel uit Grootebroek (MCC BMH t398b) en het rugkruis en de kolom van het kazuifel uit Den Burg (Texel) (MCC BMH t571a1 en BMH t571a2). Onder de figuren afwisselend een tegelvloer en een groene met witte en blauwe gewelfde grond. Alle heiligenfiguren zijn geborduurd naar gravures uit de omgeving van de Haarlemse meester Jacob Matham (1571-1631) en zijn leerling Jan van de Velde II (1593-1641).

De bovenzijde van het rugkruis wordt geheel in beslag genomen door een voorstelling van de Nederdaling van de H. Geest (Pinksteren) in aanwezigheid van Maria en de

apostelen. Deze voorstelling is nagenoeg identiek met die op het rugkruis van het kazuifel uit Haarlem (MCC BMH t505). Het pinksterfeest had een bijzondere plaats in het liturgische jaar van geestelijke maagden en begijnen. Pinksteren werd beschouwd als ‘de eerste vergadering’ van de kerk, waaraan de vergadering van geestelijke maagden zich kon spiegelen. Bovendien hoopten de maagden dat ook zij de heilige Geest zouden ontvangen, zoals die was neergedaald op Maria en de apostelen, en dat Jezus tot hun zou spreken. Een prent van het eerste Pinksterfeest, te Antwerpen uitgegeven door Theodoor Galle (1570/1571-1633), was dan ook voorin ingeplakt in een handschrift uit 1668 met het huishoudelijk reglement van de Haarlemse begijnen. De prent heeft opvallende overeenkomsten met de voorstelling op het kazuifelkruis. Een nog beter voorbeeld, ofschoon evenmin exact, levert de gravure door Claes Jansz Visscher uit Amsterdam (ca. 1587-1652) naar Philips Galle (1537-1612) uit 1643-1646.

In de verticale kruisarm onder deze voorstelling twee heiligen in nissen met overhuivingen van bladvoluten boven elkaar, van onder naar boven Paulus met zwaard en Petrus met sleutel. Ongetwijfeld zal de uitdrukking van de band met de kerk van Rome de motivering voor de afbeelding van deze heiligen zijn geweest. Petrus en Paulus zijn identiek met dezelfde heiligen op het kazuifel uit Enkhuizen (MCC OKM t157a) en op het rugkruis van het kazuifel uit Den Burg (Texel) (MCC BMH t571a1).

Op de verticale kolom op de voorzijde drie heiligen in nissen met overhuivingen van bladvoluten boven elkaar, van onder naar boven Augustinus als bisschop met kromstaf en brandend hart, Bonifatius met kruisstaf, geselroede en met een zwaard doorboord evangelieboek, Willibrordus met kerkmodel en kruisstaf rustend in een put. Augustinus was vanwege zijn devotie traktaten populair bij de geestelijke maagden. De keuze voor Willibrordus en Bonifatius, de bringers van het Christendom in de Nederlanden, werd gestimuleerd door de kerkelijke leiding om de identiteit van de kerk in verdrukking te versterken. De eerste apostolisch vicaris van de Hollandse Zending Sasbout Vosmeer (1548-1614) richtte aan het einde van de zestiende eeuw een broederschap voor geestelijken en leken op onder de naam van ‘Sodalitas Gratiae Dei’ (Broederschap van de Gratie Gods) onder de bescherming van deze vaderlandse heiligen. Zijn opvolger Philippus Rovenius (1574-1651) zou de broederschap verder propageren en tot bloei brengen. Beiden waren kind aan huis in de Haarlemse Hoek. Willibrordus is identiek met voorstellingen van hem op de kolom van het kazuifel uit Den Burg (Texel) (MCC BMH t571a2), op het rugkruis van het kazuifel uit Oude Schild (MCC BMH t571b) en op de kolom van het kazuifel uit Alkmaar (MCC BMH t9025b). Het voorbeeld voor deze weergaves is een gravure van Jacob Matham uit 1608. De pendant van Willibrordus, Bonifatius, is alleen op onderhavig kazuifel afgebeeld en is ook op een prent van Matham gebaseerd, die in 1612 werd vervaardigd.

14. RUGKRUIS EN KOLOM KAZUIFEL ALKMAAR (afb. 301, 302, 303, 308, 309, 318, 328, 344, 345 en 362, en bijbehorende voorbeelden, afb. 304, 305, 306 en 324) Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1619-1650

Afmetingen: rugkruis: h. 124 cm, b. 56,5 cm; kolom: h. 110 cm, b. 19 cm Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t9025a (rugkruis) en BMH t9025b (kolom)

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van de H. Laurentius, Alkmaar, ofwel uit de rooms-katholieke statie van de H. Matthias, Alkmaar; sinds 1859 in de rooms-katholieke parochiekerk van de H. Laurentius, Alkmaar; sinds 1961 Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem, als bruikleen van de rooms-katholieke parochie van de H. Laurentius, Alkmaar; sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht, als bruikleen van de rooms-katholieke parochie van de H. Laurentius, Alkmaar

TECHNIEK

Gelegd en met zijde gehecht gouddraad (achtergrond, licht gehoogde baldakijnen, omlijsting medaillon), zijdestof op linnen, licht ingeschilderd en bijgeborduurd met zijde, de gezichten in point miniature (figuren)

STAAT redelijk (rugkruis, 6 december 1999): achterkant rugkruis vuil; omlijsting middentaferaal en figuren rugkruis laten los; redelijk (kolom, 23 juni 1994): bovenkant rafelt; figuren laten los. In 2022 geconserveerd door Liesbeth van Ravels.

LITERATUUR

Bruinvis 1896 (De statie van St. Matthias te Alkmaar), p. 190-219; Bruinvis 1896 (De statie van St. Laurens te Alkmaar), p. 410-422.

Rugkruis en kolom van een kazuifel, waarschijnlijk model 'vioolkist', in een van de varianten van het werk van de Maagden van den Hoeck te Haarlem, die het meest aansluiten bij laatmiddeleeuws werk. Het kazuifel waarvan dit rugkruis en deze kolom afkomstig zijn, werd, gelet op de iconografie en pedigree oorspronkelijk vervaardigd voor een van beide seculiere staties van Alkmaar, ofwel de statie van de H. Laurentius, ofwel de statie van de H. Matthias.

Op het rugkruis en de verticale kolom geapliceerde geborduurde heiligenfiguren, staande op tegelvloertjes tegen een achtergrond van metselrij (diagonale blokjes) van gouddraad. Boven de figuren gotiserende baldakijnen die overeenkomen met die op het kazuifel van het vierstel van Rovenius uit ca. 1625-1650, afkomstig uit de statie van St.-Bernardus in den Hoeck te Haarlem (MCC BMH t127a). Deze baldakijnen bestaan uit driedelige gotische hanggewelven, Tegen de voorzijde van de baldakijnen zijn telkens twee kolommetjes aangebracht, waartussen bladvoluten in renaissancestijl, en in het midden een ornament in de vorm van een bloemkelk. De zuiltjes aan weerszijden, die de baldakijnen dragen, staan op hoge postamenten, de onderste helft van de schacht is voorzien van een rastering met puntjes en de bovenste helft is diagonaal omwonden door een dubbel koord. In de baldakijnen kan men vereenvoudigde versies zien van de laatgotische baldakijnen op twee Amsterdamse kazuifels uit circa 1510-1520: het ene uit de rooms-katholieke parochiekerk van Loenen op de Veluwe, het andere in de schat

van de St. Bartholomeus-dom te Frankfurt am Main. Alle heiligenfiguren op onderhavig rugkruis en kolom zijn geborduurd naar gravures uit de omgeving van de Haarlemse meester Jacob Matham (1571-1631) en zijn leerling Jan van de Velde II (1593-1641).

In het hart van het rugkruis een geappliqueerd staand ovaal medaillon met rolwerk, waarin een voorstelling van de Aanbidding der Herders. Deze voorstelling is een uitsnede van een schilderij door P.P. Rubens, één van de predella-panelen van het altaarstuk dat hij rond 1618 schilderde voor de Janskerk in Mechelen (nu in het Musée des Beaux-Arts te Marseille). Centraal hierin staat Maria die voor een neergeknieelde herderin de doek van Jezus optilt, zodat zij het Kind goed kan zien. Een gravure van precies dezelfde uitsnede (maar in spiegelbeeld) is ingeplakt in een handschrift uit 1637 uit Den Hoeck te Haarlem (Utrecht, MCC, inv. nr. BMH warm H92D6), uitgegeven door Theodoor Galle en in het handschrift uit 1662 van Johanna Cousebant, geestelijke maagd in Den Hoeck te Haarlem (tegenover f. 36). Deze laatste prent werd uitgegeven door Michiel Sniijders te Antwerpen en werd gemaakt naar een gravure van Lucas Vorsterman uit 1620. De Aanbidding der Herders appelleerde bijzonder aan de moederlijke gevoelens van religieuze vrouwen, net zoals het Kindje-wiegen in de kersttijd in vrouwenkloosters in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd.

De omlijsting van het centrale medaillon is idem aan de omlijsting van het medaillon op het rugkruis van het kazuifel uit Den Burg (MCC BMH t157a1). Boven het medaillon, in de verticale kruisarm, een engel met een banderol waarop de aanhef van de lofzang 'GLORIA IN EXCELSIS DEO'. Aan weerszijden van het medaillon twee geknieelde engelen: de engel links is gekleed in een blauwe dalmatiek en blaast een bazuin; de engel rechts is gekleed in een gele dalmatiek en bespeelt een harp. Deze engelen komen in spiegelbeeld overeen met die op het rugkruis van het kazuifel uit Enkhuizen (MCC OKM t157a) en op het rugkruis van het kazuifel uit Den Burg (Texel) (MCC BMH t571a1).

In de verticale kruisarm, onder de centrale tondo, twee heiligen boven elkaar, van onder naar boven Laurentius als diaken met rooster en palmtak en de apostel Matthias met bijl. Behalve dat Laurentius eveneens de patroon van stad en hoofdkerk was, waren beide heiligen in het begin van de zeventiende eeuw afzonderlijk patronen van de twee seculiere katholieke huiskerken in Alkmaar. Op de kolom van de voorzijde van het kazuifel is bovendien Adalbertus weergegeven, de patroon van de verwoeste abdij van Egmond bij Alkmaar. Hij is als diaken voorgesteld met kroon en scepter aan zijn voeten.

Boven Adalbertus is op de kolom Willibrordus afgebeeld met kerkmodel en kruisstaf rustend in een put. De keuze voor Willibrordus (en Bonifatius), bringer van het Christendom in de Nederlanden, werd gestimuleerd door de kerkelijke leiding om de identiteit van de kerk in verdrukking te versterken. De eerste apostolisch vicaris van de Hollandse Zending Sasbout Vosmeer (1548-1614) richtte aan het einde van de zestiende eeuw een broederschap voor geestelijken en leken op onder de naam van 'Sodalitas Gratiae Dei' (Broederschap van de Gratie Gods) onder de bescherming van Willibrordus en Bonifatius. Zijn opvolger Philippus Rovenius (1574-1651) zou de broederschap

verder propageren en tot bloei brengen. Beiden waren kind aan huis in de Haarlemse Hoek. Willibrordus is identiek met voorstellingen van hem op de kolom van het kazuifel uit Den Burg (Texel) (MCC BMH t571a2), op het rugkruis van het kazuifel uit Oude Schild (MCC BMH t571b) en op de kolom van het kazuifel uit Maarssen (MCC ABM t2006). Het voorbeeld voor deze voorstelling is een gravure van Jacob Matham uit 1608.

In de eerste helft van de zeventiende eeuw was een negental kloppen uit Alkmaar lid geworden van de vergadering van de Maagden van den Hoeck te Haarlem, maar afgaande op hun levensbeschrijvingen in de 'Levens der maagden', hield geen van deze maagden zich bezig met het paramentenbedrijf. Uiteraard kunnen zij wel een rol hebben gespeeld bij de verwerving van het kazuifel, waarvan het rugkruis en de verticale kolom afkomstig zijn.

15. WIT VIERSTEL PHILIPPUS ROVENIUS MET TOEBEHOREN (KAZUIFEL, TWEE DALMATIEKEN, KOORKAP MET DRIE STOLA'S, DRIE MANIPELS EN EEN KELKVELUM) (afb. 250-255, 259, 307 en 357, en bijbehorende voorbeelden, afb. 260-267)

Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1628-1641

Afmetingen: kazuifel: h. 134 cm, b. 77 cm; dalmatiek a: h. 112 cm, b. 121 cm; dalmatiek b: h. 112 cm, b. 122 cm; koorkap: h. h. 159 cm, b. 324 cm; stola a: h. 275 cm, b. 17,5 cm; stola b: h. 290 cm, b. 17,5 cm; stola c: h. 275 cm, b. 17,5 cm; manipel a: h. 70 cm, b. 16 cm; manipel b: h. 70 cm, b. 18 cm; manipel c: h. 70 cm, b. 18 cm; kelkvelum: b. 80 cm, d. 72 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t127

Zie bijlage XX, nrs. 14 en 32.

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van St.-Bernardus in den Hoeck, Haarlem; in 1851 overgedragen aan de rooms-katholieke parochie van de H. Antonius van Padua, Haarlem; in 1870 door de rooms-katholieke parochie van de H. Antonius van Padua, Haarlem, in bruikleen overgedragen aan het Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem; sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht, BMH t127a (kazuifel), BMH t127b (dalmatiek a), BMH t127c (dalmatiek b), BMH t127d (koorkap), BMH t127e (stola a), BMH t127f (stola f), BMH t127g (stola g), BMH t127h (manipel a), BMH t127i (manipel b), BMH t127j (manipel c), BMH t127k (kelkvelum)

TECHNIEK

Witte zijde in satijnbinding met ornamenten van krullende ranken en uitbottende bloemknoppen, uitgevoerd in vierdraads gelegd gouddraad, om en om vastgehecht met lichtgele zijde, terwijl de contouren met een getorste wit-zijden draad zijn aangegeven (basisstof), goud- en zijdedraad in lazurtechniek (geborduurde scènes op kazuifel en koorkap)

STAAT kazuifel: redelijk: her en der slijtgaten; borduurwerk aurifries deels weg (2 oktober 2001); koorkap: redelijk: voeringen restauraties zitten los; beschadigingen borduurwerk; oude restauraties slecht; stopwerk (grof) (17 januari 1994); stola a: redelijk: scheuren (7 juni 1994); stola b: redelijk: slijtage; franje valt eraf (7 juni 1994).

Restauraties: kazuifel in 1987 geconserveerd door Louise C.E. Bosschaert; kazuifel in 2020 geconserveerd door Liesbeth van Ravels; dalmatiek a en dalmatiek b in 1993 geconserveerd door Atelier De Tiendschuur, Tilburg; koorkap in 1987 geconserveerd door Louise C.E. Bosschaert.

LITERATUUR

Graaf 1900, p. 24, nrs. 310a, 310b, 356b; Graaf en Van Dam 1913, p. 30-32, nrs. 15, 22, 45; Graaf 1913, p. 283-318, 385-464, bijzonder p. 302, p. 320-321; Graaf 1923, p. 13, nrs. 16 en 22, p. 14, nr. 45; Cat. tent. Schilderen met gouddraad en zijde, 1987, p. 122-123, cat. nr. 86, p. 226, afb.; Wüstefeld, Koers, Caron 1990, cat. nr. 24; Dirkse 1992, p. 11-16; Van der Ree – Scholtens 1995, p. 205, afb. 9.7; Kerkhoff, Kootte, Wingens 1998, nrs. 188, 189; Dirkse 2001, afb. 103; Peters 2001, p. 4-5; Stam 2001 (Barokke rijkdom), p. 260, afb.; Stam 2001 (De handvaardigheid), p. 10-12; Johnstone 2002, p. 91, afb. 107; Verheggen 2006, p. 87, p. 88 (afb. 4.5 kazuifel); De Beer 2017, p. 40-42 (met afb. koorkap); Lenarduzzi 2019, p. 158-160 (met afb. kazuifel)

De basisstof van dit vierstel, die nog oorspronkelijk is, is van wit satijn, waarop in gouddraad ornamenten van krullende ranken en uitbottende bloemknoppen zijn geborduurd. Deze stof is vergelijkbaar met die van de jurk die Margaretha van Savoye (1589-1655) draagt op haar portret uit circa 1605 door Federico Zuccaro (1542-1609) (Philip Mould & Company Fine Paintings, Londen) en is waarschijnlijk vervaardigd in Zuid-Europa (Italië, Spanje of Portugal). De geborduurde scènes, die alleen op het kazuifel en het schild van de koorkap werden aangebracht, zijn uitgevoerd in lazurtechniek. De scènes op het rugkruis en de kolom van het kazuifel, dat het 'vioolkist'-model heeft, zijn uitgevoerd in een van de varianten van het werk van de Maagden van den Hoeck te Haarlem, die het meest aansluiten bij laatmiddeleeuws werk. Hiervan is dit kazuifel het rijkste voorbeeld. Boven de scènes gotiserende baldakijnen die overeenkomen met die op het rugkruis en kolom van het kazuifel uit Alkmaar (MCC BMH t9025a en BMH t9025b). Deze baldakijnen bestaan uit driedelige gotische hanggewelven, Tegen de voorzijde van de baldakijnen zijn telkens twee kolommetjes aangebracht, waartussen bladvoluten in renaissancestijl, en in het midden een ornament in de vorm van een bloemkelk. De zuiltjes aan weerszijden, die de baldakijnen dragen, staan op hoge postamenten, de onderste helft van de schacht is voorzien van een rastering met puntjes en de bovenste helft is diagonaal omwonden door een dubbel koord. In de baldakijnen kan men vereenvoudigde versies zien van de laatgotische baldakijnen op twee Amsterdamse kazuifels uit circa 1510-1520: het ene uit de rooms-katholieke parochiekerk van Loenen op de Veluwe, het andere in de schat van de St. Bartholomeus-dom te Frankfurt am Main. De geborduurde voorstelling op de koorkap is gevat in een eenvoudig ovaal medaillon.

Het vierstel is oorspronkelijk afkomstig uit de voormalige rooms-katholieke statie van Sint-Bernardus in den Hoeck te Haarlem en is mogelijk te identificeren met het volgende stel dat in de inventarislijst van de statie uit 1852 wordt genoemd: “Een wit zijden damasten vesperkap met Gouden bloemen en miskleding voor drie Heeren” of het werd misschien niet apart genoemd, maar opgenomen onder “Bisschoppelijke kleederen / Eene partij Bisschoppelijke kleederen, mijter, Pantoffels etc. [...]”. Het vierstel is naar alle waarschijnlijkheid door de Maagden van den Hoeck gemaakt ten gebruike van apostolisch vicaris Philippus Rovenius (1614-1651) die de gewaden heeft gedragen, samen met de bijbehorende mijter, muilen en handschoenen (MCC BMH t42e1, 2 en 3 en BMH t42h1 en 2) in de huiskerk van Sint-Bernardus tijdens liturgische plechtigheden en belangrijke vergaderingen. De toenmalige overste van de Maagden van den Hoeck, Judocus (Joost) Boudewijnsz. Cats (1613-1641), zal de opdrachtgever zijn geweest. Hij was tevens deken van het Haarlemse kapittel (1628-1641).

Het kazuifel was echter eveneens het feestkazuifel van de maagden zelf. De voorstellingen op het kazuifel zijn alle gewijd aan Maria: op de achterzijde, van onder naar boven, de Visitatie, de Besnijdenis van Jezus, en in het kruishart de Tenhemelopneming van Maria (of haar verheerlijking in de hemel); op de voorzijde, van onder naar boven, Maria tussen Joachim en Anna, de Presentatie van Maria in de Tempel, en de Annunciatie. Aangezien de intrede van een geestelijke maagd bij voorkeur op een Maria-feestdag plaatsvond en deze belangrijke ceremonie tot de dood van de maagd jaarlijks herdacht werd als een soort verjaardag, kunnen we ons indenken dat dit kazuifel een centrale rol zal hebben gespeeld in de vergadering van de Maagden van den Hoeck. Daarnaast hadden de afzonderlijke afbeeldingen nog diepere betekenissen voor de maagden. Zij probeerden zich te identificeren met Maria. Zo konden de annunciatie en visitatie metaforen zijn voor de intrede van de geestelijke maagd: Maria ontving bij de annunciatie de boodschap dat zij Jezus in haar schoot zou ontvangen en direct hierop ging zij naar Elisabeth om haar van dit wonder deelgenoot te laten worden. Bij haar intrede kreeg de geestelijke maagd een vergelijkbare boodschap, waarna zij zich naar de andere maagden begaf. Ook de Presentatie van Maria, waarbij zij door de priester in de tempel wordt ontvangen, had bij uitstek overeenkomsten met de ceremonie van de aanvaarding van de geestelijke staat. Bij de Tenhemelopneming van Maria of haar verheerlijking in de hemel stelden de kloppen zich voor dat zij na hun leven dezelfde beloning zouden ontvangen.

De voorstellingen op het kazuifel zijn ontleend aan contemporaine gravures en schilderijen. De hoofdvoorstelling van de Tenhemelopneming van Maria op het rugkruis gaat waarschijnlijk terug op een onbekende gravure of schilderij uit de omgeving van Abraham Bloemaert (1566-1651) of zijn zoon Hendrick (1601/1602-1672). Vergelijk bijvoorbeeld het schilderij door Hendrick Bloemaert van de Verheerlijking van Maria uit 1667 in de oud-katholieke kerk van de H. Georgius in Amersfoort. De engelen aan weerszijden van Maria doen wat hun houdingen betreft sterk denken aan die op het altaarstuk met de Visitatie van Pieter de Witte (1587) naar een gravure van Jan Sadeler. De geborduurde scène is nagenoeg identiek aan die op het rugkruis van het kazuifel uit

circa 1650 in Museum Catharijneconvent (OKM t69), afkomstig uit de Gertrudisstatie te Utrecht. De voorstelling van de Visitatie onderaan op het rugkruis is geborduurd naar een gravure van Hendrik Goltzius (1558-1617) uit 1593.

De Annunciatie aan de bovenzijde van de kolom op de voorzijde van het kazuifel is ontleend aan een gravure door Jan Sadeler I (1550-1600) naar een altaarstuk door Peter de Witte (of Pietro Candido) (ca. 1548-1628) uit 1587 voor de Jezuïetenkerk in München. De voorstelling van de Presentatie van Maria daaronder komt ook voor op een kleine gravure door Karel van Mallery (1571-1635?), in Antwerpen uitgegeven door Johannes Galle (1600-1676). Dit prentje is ingeplakt aan het begin van een boekje met handgeschreven teksten, dat één van de Maagden van den Hoeck, Maria van Wieringen, op 21 november 1662, de feestdag van Onze Lieve Vrouw Presentatie, schonk aan Johanna Cousebant bij haar intrede bij de Maagden van den Hoeck te Haarlem. Voor de afbeelding van de Ontmoeting van Anna en Joachim, geheel onderaan, heeft mogelijk een gravure uit een Missale Romanum, in 1589 te Antwerpen vervaardigd, model gestaan.

Op het koorkapschild is een versie geborduurd van de veel vereerde Maria-icoon in de basiliek van Santa Maria Maggiore in Rome. Deze icoon staat sinds de negentiende eeuw bekend als de *Salus Populi Romani* (*het heil van het Romeinse volk*). De vrome overlevering wil dat zij door de evangelist Lucas werd geschilderd op het blad van een tafel die door Jezus zelf was gemaakt in de timmermanswerkplaats van Jozef. In feite dateert de icoon uit de zesde eeuw en is ze van Byzantijnse origine. Ze gold als wonderdadig. Ook aan de kopieën, die er van werden vervaardigd en die met name door de jezuïeten werden verspreid, werd bijzondere kracht toegeschreven. Zo gingen de geschilderde kopieën in de Jezuïetenkerken van Bratislava en Ingolstadt een geheel eigen leven leiden.

Philippus Rovenius had geen aanwijsbare devotie voor deze icoon, alhoewel hij haar zeker bij zijn bezoek aan Rome in 1622-1624 zal hebben gezien. De keuze voor de voorstelling op de Haarlemse koorkap was dan ook waarschijnlijk niet gemaakt door de drager, maar door de makers: de Maagden van den Hoeck. Zij kunnen bijvoorbeeld de beschikking hebben gehad over een gravure van deze icoon van de hand van Hieronymus Wierix te Antwerpen uit 1590-1600. Naast vele andere heiligenprenten en zinnebeeldige grafiek waren gravures van deze Romeinse icoon en andere iconen bij begijnen en geestelijke maagden zeer populair, niet in het minst vanwege de wonderdadigheid. Men zal er zeker van zijn uitgegaan dat deze kracht ook op de beeltenis op de koorkap overging.

Bij dit vierstel horen een witte mijter, twee witte handschoenen en twee witte muilen (MCC BMH t42e).

16. WITTE MIJTER (MITRA AURIPHRYGIATA), TWEE WITTE HANDSCHOENEN (CHIROTHECAE) EN TWEE WITTE MUILEN (SANDALIA) PHILIPPUS ROVENIUS (afb. 256-258)

Haarlem, Maagden van den Hoeck (handschoenen en muilen: borduurwerk), 1628-1641

Afmetingen: mijter: h. (incl. fanonen) 84 cm, h. (excl. fanonen) 43 cm, b. 34 cm; linkerhandschoen: b. 15,5 cm, d. 30 cm; rechterhandschoen: b. 16 cm, d. 29,5 cm; muilen: h. 12 cm, b. 9 cm, d. 27 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, Utrecht, BMH t42e1 (mijter), BMH t42e2 (linkermuil), BMH t42e3 (rechtermuil), BMH t42h1 (linkerhandschoen), BMH t42h2 (rechterhandschoen)

Zie bijlage XX, nr. 5 en nr. 8 (handschoenen)

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van Sint-Bernardus in den Hoeck, Haarlem; in 1853 overgedragen aan het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond; in 1869 door het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond, in eigendom overgedragen aan het Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem; sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht

TECHNIEK

Witte zijde in satijnbinding met ornamenten van krullende ranken en uitbottende bloemknoppen, uitgevoerd in vierdraads gelegd gouddraad, om en om vastgehecht met lichtgele zijde, terwijl de contouren met een getorste wit-zijden draad zijn aangegeven (mijter); witte zijde, geborduurd in gouddraad, gelegd en met zijde gehecht op de zijden ondergrond, pailletten (handschoenen); leer met witte zijde overtrokken, met een striksluiting op de wreef, terwijl rondom met gouddraad een patroon van bladranken is geborduurd, voor op de wreef een leliekruis, pailletten (muilen)

STAAT goed.

LITERATUUR

Graaf en Van Dam 1913, p. 188, nr. 169; Graaf 1913, p. 302-303; Kant in de kerk 1980, cat. nr. 73 (handschoenen); Cat. tent. (D. Marechal) De Brugse schoenmakers en timmerlieden, de ambachten en hun huizen: 14de-20ste eeuw, De Gekroonde Laars, 1985, nr. 112; Cat. tent. Schilderen met gouddraad en zijde, 1987, p. 123, cat. nr. 87 (handschoenen en muilen), p. 227, afb. (handschoenen en muilen); Koorn en Van der Eycken 1987, p. 30-31, afb. (handschoenen, muilen); Kerkhoff, Kootte, Wingens 1998, nr. 110 (mijter); Peters 2001, p. 5; De Baan 2007, p. 153, nr. 03, afb. (handschoenen); Van Eck 2008, p. 85 (mijter, handschoenen, muilen), afb. 50 (muilen); Spaans ('Levens der maechden van Tryn Jans Oly') 2012, p. 22-23 (handschoenen); Kootte en Schriemer 2012, p. 46, afb. (handschoenen); Cat. tent. Voor de draad ermee! De kunst van het

borduren, 2018, p. 24 (mijter, handschoenen, muilen); Lenarduzzi 2019, p. 159 (mijter en muilen), 160, afb. mijter

Deze set van pontificale accessoires behoort bij het witte vierstel van apostolisch vicaris Philippus Rovenius (1614-1651) (BMH t127) en werd gemaakt en/of geborduurd door de Maagden van den Hoeck te Haarlem. De toenmalige overste van de Maagden van den Hoeck, Judocus (Joost) Boudewijnsz. Cats (1613-1641), zal de opdrachtgever zijn geweest. Hij was tevens deken van het Haarlemse kapittel (1628-1641).

De basisstof van de mijter is, net als die van het vierstel van Rovenius, van wit satijn, waarop in gouddraad ornamenten van krullende ranken en uitbottende bloemknoppen zijn geborduurd. Deze stof is vergelijkbaar met die van de jurk die Margaretha van Savoye (1589-1655) draagt op haar portret uit circa 1605 door Federico Zuccaro (1542-1609) (Philip Mould & Company Fine Paintings, Londen) en is waarschijnlijk vervaardigd in Zuid-Europa (Italië, Spanje of Portugal). Op elk van de van kappen voorziene witte zijden handschoenen is met gouddraad een hart geborduurd, waarin de letters IHS met kruisje en drie nagels, gedecoreerd met pailletten. Op de met witte zijde overtrokken muilen is met gouddraad een patroon van bladranken geborduurd, waartussen op de wreef een leliekruis. De muilen hebben een strikssluiting op de wreef.

17. GOUDEN KAZUIFEL MET KELKVELUM, PALLA, ALTAARANTEPENDIUM EN VIER KAARSENBANKANTEPENDIA UTRECHT (afb. 358, 366, 403, 404, 405, 406, 407, 409 en 410, en bijbehorende voorbeelden, afb. 267 en 408)

Haarlem, Maagden van den Hoeck, of Utrecht, geestelijke maagden, circa 1650 (kazuifel, kelkvelum, antependia, borduurwerk palla), circa 1980 (basisstof palla)

Afmetingen: kazuifel: h. 118 cm, b. 71,5 cm; kelkvelum: b. 58,5 cm, d. 61,5 cm; palla: b. 18 cm, d. 18 cm; altaarantependium: h. 112 cm, b. 260 cm; kaarsenbankantependia groot: h. 22 cm, b. 102 cm; kaarsenbankantependia klein: h. 22 cm, b. 76 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t69 (kazuifel), Utrecht, oud-katholieke parochie In de Driehoek, inv. nr. 469-523 (kelkvelum, palla, altaarantependium en vier kaarsenbankantependia)

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de Gertrudisstatie, Utrecht; rond 1929 door de oud-katholieke parochie van de H. Gertrudis, Utrecht, in bruikleen overgedragen aan het Oud-Katholiek Museum, Utrecht; sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht; de bruikleengever is sinds 1986 de oud-katholieke parochie In de Driehoek te Utrecht.

TECHNIEK

Witte brokaatzijde met ingeweven patroon van granaatappels en bloemen (basisstof kazuifel, schoten antependia), crèmekleurige geribde zijde (basisstof rugkruis en kolom kazuifel), crèmekleurige zijdesatijn (basisstof kelkvelum en randen rond schoot

altaarantependium), crèmekleurige zijde (nieuwe basisstof palla), gele satijn (rand altaarantependium), roze gewast linnen (randen kaarsenbankantependia), reliëfborduursel van opgehoogd en gelegd gouddraad, vastgehecht met zijde, van zilverdraad en van gekleurd zijdeborduursel, versierd met pareltjes, bloedkoralen en verf (bladranken met bloemen op kazuifel, kelkvelum en antependia), zijdeborduurwerk in lazursteek en verf (Tenhemelopneming Maria op rugkruis kazuifel en medaillon kelkvelum) witte Venetiaanse gehoogd naaldkant (randen antependia).

STAAT kazuifel: goed (22 februari 1994): zowel het weefsel van het kazuifel (ingezette stukken) als het borduurwerk vertonen sporen van restauraties; kelkvelum: redelijk (4 september 2020): losse draden en slijtage in medaillon kelkvelum; palla: redelijk (4 september 2020): smoezelig; borduurwerk palla in de jaren '80 van de twintigste eeuw overgezet op een nieuwe ondergrond; antependia: redelijk (4 september 2020): beschadigingen in brokaat en kant antependia; enige reliëfs altaarantependium zijn losgeraakt en er ontbreken parels.

Kazuifel in 1987 geconserveerd door Louise C.E. Bosschaert.

LITERATUUR

Lagerwey 1932, p. 55 (kazuifel); Cat. tent. Schilderen met gouddraad en zijde, 1987, p. 123, cat. nr. 88 (kazuifel), p. 227, afb. (kazuifel); Peters 2001, p. 6 (kazuifel).

Luxueus paramentenstel van brokaatzijde met reliëfborduurwerk in goud-, zilver- en zijdedraad van slingerende bladranken met bloemen dat aansluit bij Zuid-Nederlands werk dat vanaf het midden van de zeventiende eeuw in Noord-Nederland werd geïmporteerd. De kwalitatief zeer goed in lazursteek uitgevoerde voorstelling van de Tenhemelopneming van Maria of haar verheerlijking in de hemel op het rugkruis van het kazuifel is nagenoeg identiek met de voorstelling op het rugkruis van het kazuifel dat deel uitmaakt van het vierstel van Philippus Rovenius (MCC BMH t127a). Dit vierstel werd naar alle waarschijnlijkheid door de Maagden van den Hoeck te Haarlem in de periode 1628-1641 vervaardigd voor hun eigen kerk, de St.-Bernardus in den Hoeck te Haarlem. De voorstelling gaat waarschijnlijk terug op een onbekende gravure of schilderij uit de omgeving van Abraham Bloemaert (1566-1651) of zijn zoon Hendrick (1601/1602-1672). Vergelijk bijvoorbeeld het schilderij door Hendrick Bloemaert van de Verheerlijking van Maria uit 1667 in de oud-katholieke kerk van de H. Georgius in Amersfoort. De engelen aan weerszijden van Maria doen wat hun houdingen betreft sterk denken aan die op het altaarstuk met de Visitatie van Pieter de Witte (1587) naar een gravure van Jan Sadeler. Het bijbehorende kelkvelum is voorzien van een centraal medaillon met een geborduurde voorstelling van Maria met Kind, vrijwel exact nagemaakt van een gravure uit 1611 door Boëtius Adamsz Bolswert (1585-1633) naar Abraham Bloemaert (1566-1651).

Het is waarschijnlijk niet onverwacht dat voor de afbeeldingen op dit paramentenstel vooral voorbeelden van de Utrechtse schilders Abraham en Hendrick Bloemaert werden gekozen, terwijl voor de paramenten voor Haarlem en de kop van Noord-Holland vooral

Haarlemse voorbeelden werden gebruikt. Abraham en Hendrick Bloemaert waren beiden parochiaan van de huiskerk van Ste Marie in de Mariahoek te Utrecht. In de zeventiende eeuw bestonden er intensieve contacten tussen de geestelijke maagden in de Mariahoek te Utrecht en de Maagden van den Hoeck te Haarlem. Er is echter geen Utrechtse maagd met name bekend die zich bezig hield met de vervaardiging van paramenten. Wel wordt Margaretha Simons van Veen uit Den Haag genoemd (overleden in 163[..]), zus van Geertruidt Simons van Veen en van Jan Simons van Veen, priester in Utrecht, en nichtje van Agatha en Maritgen van Veen, die bij de Haarlemse maagden borduurwerk voor paramenten verrichtten. Margaretha Simons van Veen woonde als geestelijke maagd bij Johannes Wachtelaer in Utrecht en ging dikwijls op bezoek bij de Maagden van den Hoeck te Haarlem. Het Utrechtse paramentenstel zou onder supervisie van de Haarlemse maagden door Utrechtse maagden kunnen zijn vervaardigd. Misschien is het echter waarschijnlijker dat tenminste delen van het stel – zoals de geborduurde figurale voorstellingen - in Haarlem werden besteld voor de Utrechtse Gertrudisstatie.

Antependiumranden en antependia met kapitalen, Maagden van den Hoeck te Haarlem, 1583-1650

18. ROOD ALTAARANTEPENDIUM AKERSLOOT (afb. 380)

Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1600-1625

Afmetingen: h. 104 cm, b. 224 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t516a

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van de H. Jacobus Maior, Akersloot; in 1875 door de rooms-katholieke parochie van de H. Jacobus Maior, Akersloot, in bruikleen overgedragen aan het Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem; sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht

TECHNIEK

Rood fluweel (basisstof), tweedraads gespannen gouddraad (randen, kapitalen, biezen randen en biezen schoot antependium, ornamenten links- en rechtsonder schoot antependium, aureolen heiligen), zijdestof op linnen, licht ingeschilderd en bijgeborduurd met zijde, de gezichten in point miniature (figuren), goudgalons, goudfranjies.

STAAT matig: zijdestof en zijdeborduursel figuren deels verdwenen.

LITERATUUR

Graaf 1900, p. 79, nr. 279.

Dit antependium heeft zekere kenmerken die wijzen op een vervaardiging door de Maagden van den Hoeck te Haarlem. De geapliceerde figuren zijn verwant in vormgeving en techniek (zijde op linnen, licht ingeschilderd en bijgeborduurd met zijde). De figuur op de rechterrandsrand (en de nu verdwenen figuur op de linker) zijn weergegeven op een gewelfde grond in de kleuren groen en geel, die overeenkomst met de gronden onder de figuren op de kazuifels van de Maagden van den Hoeck. Verder is op de bovenrand in kapitalen van gouddraad de tekst 'PVLCHRA & DECORA' geborduurd. De Maagden van den Hoeck beschouwden dit als een vondst van generale moeder Baefgen Gerrets Wy (overleden in 1622), die door andere maagden werd nagevolgd.

De tekst is genomen uit het Hooglied (6, 4): 'Pulchra es amica mea suavis et decora sicut Hierusalem' ('Je bent mooi, mijn vriendin, zacht en bekoorlijk als Jeruzalem') en verwijst naar Maria. De tekst is opgenomen in een antifoon van het hoogfeest van Maria Tenhemelopneming op 15 augustus. De tekst wordt hier dan ook halverwege onderbroken door een geapliceerde voorstelling van Maria als de apocalyptische vrouw, bekleed met de zon en de maan onder haar voeten. De bladversiering rond de eerste kapitaal is verwant met een idem versiering op een van de kaarsenbankantependia uit Haarlem (MCC BMH t131a).

De centrale voorstelling op de schoot van het antependium is de Aanbidding der Wijzen. Op de rechterrandsrand van het antependium is een personificatie van de kerk of het geloof afgebeeld als een vrouw met het kruis in haar linkerhand en op haar hoofd een mijter; haar pendant op de linkerrandsrand, mogelijk een personificatie van de synagoge is verdwenen. Op de bovenrand links is een soldatenheilige aangebracht, wiens attributen niet duidelijk leesbaar meer zijn. Het zou bijvoorbeeld kunnen gaan om Mauritius, Gereon, Adrianus of Quirinus. Op de bovenrand rechts de voorstelling van een heilige koning met kroon en scepter, met aan zijn voeten een liggende melaatse met krukken. Misschien is hier Edward de Belijder voorgesteld, alhoewel deze Engelse heilige in de Nederlanden zelden wordt afgebeeld. Hoe dit samenstel van personificaties en heiligen zich tot elkaar verhoudt, is niet duidelijk.

In de levensbeschrijvingen van de Maagden van den Hoeck wordt met betrekking tot Akersloot meegedeeld dat de kerk direct na de doorvoering van de Reformatie geheel desolaat was, maar dat ze door de inzet van Haarlemse maagden die uit Akersloot afkomstig waren, weer tot bloei was gekomen. Onderhavig antependium zal onderdeel hebben uitgemaakt van deze herstoffering van de kerk.

19. VIER ZWARTE KAARSENANKANTEPENDIA HAARLEM (afb. 381-384)

Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1600-1625

Afmetingen: kaarsenbankantependia BMH t131a en BMH t131b: h. 26,5 cm, b. 75 cm, d. 1,5 cm; kaarsenbankantependia BMH t131c en BMH t131d: h. 27 cm, b. 82,7 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t131a, BMH t131b, BMH t131c en BMH t131d

Zie bijlage XX, nr. 30.

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van St.-Bernardus in den Hoeck, Haarlem; sinds 1851 rooms-katholieke parochie van de H. Antonius van Padua, Haarlem; in 1870 in bruikleen overgedragen aan Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem, door rooms-katholieke parochie van de H. Antonius van Padua, Haarlem, sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht; in 1996 door Commissie Monumentenzorg Minderbroeders Nederland, Rotterdam, geschonken aan Museum Catharijneconvent, Utrecht

TECHNIEK

Zwart fluweel (basisstof), crèmekleurige zijde (kapitalen), kant, goudfranje.

STAAT redelijk (19 mei 1999): vlekken; fluweel sleets; gaten in kant.

LITERATUUR

Graaf 1900, p. 25, nr. 274.

Deze vier kaarsenbankantependia komen overeen met de beschrijvingen van antependia, gemaakt op initiatief van Baefgen Gerrets Wy (overleden in 1622), generale moeder van de Maagden van den Hoeck te Haarlem. Zij beschouwde het aanbrengen van teksten in kapitalen op de bovenranden van altaarantependia als haar vondst. Andere maagden volgden haar hierin na. In dit geval is op de vier antependia tezamen een tekst uit de introitus van de requiemmis (uitvaartmis) aangebracht: 'ET LUX P[ER]PETVA LVCEAT EIS D[OMI]NE' ('En het eeuwige licht verlichte hen, Heer'). Juist dit vers uit de introitus is hier heel toepasselijk, omdat deze antependia dienden ter versiering van de kaarsenbanken van het altaar, waarop de kandelaars met brandende kaarsen stonden opgesteld. De bladversiering rond de eerste kapitaal van de tekst is verwant met een idem versiering op het altaarantependium uit Akersloot (MCC BMH t516a). Het bijbehorende altaarantependium en de bijbehorende set rouwgewaden zijn niet bewaard gebleven. In de inventarislijst van de statie van Sint-Bernardus in den Hoeck te Haarlem uit 1791 wordt het stel omschreven als "N17 Een Zwart fruweel ornament met Letters met twee Carsuijfels het Eene is sooper En Versleeten met twee stoulen En maniepels En felums".

20. ROOD ALTAARANTEPENDIUM SCHAGEN (afb. 385)

Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1600-1625

Afmetingen: h. 106 cm., b. 205,5 cm, d. 4,5 cm

Schagen, rooms-katholieke kerk van de H. Christophorus, zonder inv. nr.

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van de H. Christophorus, Schagen; in 1874 door de rooms-katholieke parochie van de H. Christophorus, Schagen, in bruikleen overgedragen aan het Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem; sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht, BMH t483; in 2013 geretourneerd aan de bruikleengever.

TECHNIEK

Rood fluweel (basisstof), tweedraads gespannen goud- en zilverdraad (randen, kapitalen, centrale tondo, ornamenten links- en rechtsonder), pailletten, goudgalons, goudfranjes.

STAAT redelijk.

LITERATUUR

Graaf 1900, p. 80, nr. 302.

Dit antependium komt overeen met de beschrijvingen van antependia, gemaakt op initiatief van Baefgen Gerrets Wy (overleden in 1622), generale moeder van de Maagden van den Hoeck te Haarlem. Zij beschouwde het aanbrengen van teksten in kapitalen van gouddraad op de bovenranden van altaarantependia als haar vondst. Andere maagden volgden haar hierin na. In dit geval is op de bovenrand de tekst 'VENI SA[N]CTE SPIERITVS' aangebracht, hetgeen moet zijn 'VENI SANCTE SPIRITVS' ('Kom heilige Geest'), de eerste regel uit de sequentia van het pinksterfeest. Ook de bloementakken van gouddraad links- en rechtsonder komen overeen met de decoraties in gouddraad op de kazuifels van de Maagden van den Hoeck uit dezelfde periode. Centraal op het antependium een omstraalde tondo, waarin de letters 'IHS' met kruisje en drie nagels.

Dit antependium is waarschijnlijk via Judocus (Joost) Cats (1581-1641) in de huiskerk van Schagen terecht gekomen, waar hij van 1606 tot 1613 pastoor was. Toen Cornelis Arentsz, overste van de Maagden van den Hoeck, in 1613 overleed, werd Judocus Cats zijn opvolger in Haarlem. Het antependium kan zowel tijdens zijn pastoraat in Schagen als tijdens zijn periode als overste van de maagden zijn verworven.

21. RODE ANTEPENDIUMRAND UITGEEST (afb. 386-389)

Haarlem, Maagden van den Hoeck (?), 1600-1625

Afmetingen: h. 20 cm, b. 218 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t661

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van O.L. Vrouw Geboorte, Uitgeest; in 1878 door de rooms-katholieke parochie van O.L. Vrouw Geboorte, Uitgeest, in bruikleen overgedragen aan het Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem; sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht.

TECHNIEK

Rood fluweel (basisstof), gelegd gouddraad (randen, kapitalen, tondi, details heiligenfiguren), floszijde (heiligenfiguren) pailletten.

STAAT redelijk (3 augustus 1999): de kapitaal 'O' ontbreekt; centrale applicatie van Madonna in stralenkrans ontbreekt; scheur in basisstof; vast vuil.

LITERATUUR

Graaf 1888, p. 64, cat. nr. 274a; Graaf 1900, p. 26, cat. nr. 274a.

Mogelijk is deze antependiumrand vervaardigd door de Maagden van den Hoeck te Haarlem. De tekst in grote kapitalen komt overeen met de beschrijvingen van antependia, gemaakt op initiatief van Baefgen Gerrets Wy (overleden in 1622), generale moeder van de Maagden van den Hoeck te Haarlem. Zij beschouwde het aanbrengen van teksten in kapitalen van gouddraad op de bovenranden van altaarantependia als haar vondst. Andere maagden volgden haar hierin na. In dit geval is op de bovenrand de tekst 'MONSTRA TE ESSE MATREM' ('Toon dat gij moeder zijt') aangebracht. De tekst is genomen uit de Maria-hymne 'Ave Maris Stella' en heeft betrekking op Maria, waarvan de geapliceerde beeltenis in een stralenkrans op het midden van de rand is verdwenen. In de tondi geheel links en rechts de beeltenissen ten halven lijve van de apostel Petrus met sleutels (links) en de apostel Jacobus de Meerdere met kruis staf met Jacobsschelp (rechts). De figuren van de apostelen en ook het omringende borduurwerk in gouddraad zijn tamelijk onbeholpen en atypisch in vergelijking met het werk van de Maagden van den Hoeck, hetgeen een vervaardiging door een minder bedreven Haarlemse maagd overigens niet uitsluit.

In de Levens der Maagden wordt als enige maagd uit Uitgeest Maria Isbrantsdochter (Rouetgen of Maritgen Isbrantsz) (overleden in 1624) genoemd, die zich in de vergadering van de Maagden van den Hoeck bezig hield met '*spinnen en ander handwerk*'. Mogelijk heeft zij bemoeienis gehad met de aanschaf van dit altaarantependium voor de huiskerk van Uitgeest.

22. RODE ANTEPENDIUMRAND MET DRIE LOSSE ENGELEN WOGNUM (afb. 390-394)

Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1600-1625

Afmetingen: antependiumrand: h. 25 cm, b. 177 cm; engel links: h. 13 cm, b. 9 cm; engel midden: h. 17 cm, b. 12,5 cm; engel rechts: h. 12,5 cm, b. 9 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t46a (antependiumrand), BMH t46b (engel rechts), BMH t46c (engel links), BMH t46d (engel midden)

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van de H. Hiëronymus, Wognum; in 1869 door de rooms-katholieke parochie van de H. Hiëronymus, Wognum, geschonken aan het Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem; sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht.

TECHNIEK

Rood fluweel (basisstof antependiumrand), tweedraads gespannen goud- en zilverdraad (randen en kapitalen antependiumrand), pailletten, goudfranjes (decoraties antependiumrand), borduursel van zijde, floszijde en gouddraad op linnen (losse engelen).

STAAT redelijk (21 juni 1994): slijtage aan bovenzijde antependiumrand; gouddraad en borduursel antependiumrand weg; goudfranje antependiumrand los.

LITERATUUR

Graaf 1900, p. 24, nr. 259.

Dit antependium komt overeen met de beschrijvingen van antependia, gemaakt op initiatief van Baefgen Gerrets Wy (overleden in 1622), generale moeder van de Maagden van den Hoeck te Haarlem. Zij beschouwde het aanbrengen van teksten in kapitalen van gouddraad op de bovenranden van altaarantependia als haar vondst. Andere maagden volgden haar hierin na. In dit geval is op de bovenrand de tekst 'VENI SANCTE SPIRITVS' ('Kom heilige Geest') aangebracht, de eerste regel uit de sequentia van het pinksterfeest. De tekst is verwant met die op het antependium in Schagen. De drie losse engelen (twee geknielde en een vliegend met uitgespreide armen) die aan weerszijden en in het midden van de tekst waren geapliceerd, komen overeen met de engelen op de kazuifels van de Maagden van den Hoeck (bijvoorbeeld op het rugkruis van het kazuifel uit Enkhuizen [MCC OKM t157a], op het rugkruis uit Den Burg [MCC BMH t571a1] en op het rugkruis uit Alkmaar [MCC BMH t9025a]) en zijn dus niet ouder dan de rand zelf.

In Wognum wordt in het begin van de zeventiende eeuw gesproken over felle tegenstand tegen de plakaten en over druk bezochte paapse conventikels.¹⁰⁴⁸

¹⁰⁴⁸ Rogier 1947, deel I, p. 507-509.

23. FRAGMENT MET GEBORDUURDE ENGEL (afb. 395)

Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1600-1625

Afmetingen: h. 16 cm, b. 21 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, Utrecht, BMH t9592d

HERKOMST

Onbekend.

TECHNIEK

Rood fluweel (ondergrond), zijde, floszijde, linnen, gouddraad, karton, sterren geborduurd in zilverdraad.

STAAT redelijk.

LITERATUUR

Graaf 1900, p. 25, nr. 507.

Fragment in de karakteristieke factuur van het werk van de Maagden van den Hoeck te Haarlem, met een ondergrond van rood fluweel, bezaaid met sterretjes van zilverdraad, waarop een geapliceerde engelenfiguur. De ondergrond met sterretjes vinden we ook terug op het kazuifel in Aalsmeer (oud-katholieke kerk, inv. nr. 69-48), het kazuifel uit Enkhuizen (MCC OKM t157a), het rugkruis en de kolom van het kazuifel uit Grootebroek (MCC BMH t398a en BMH t398b), het rugkruis uit de Sint-Bernardus in den Hoeck te Haarlem (MCC BMH t505), het kazuifel in Krommenie (oud-katholieke kerk, inv. nr. 5981-53), het kazuifel uit Maarssen (MCC ABM t2006) en de twee fragmenten van een kazuifelkolom (MCC ABM t2241a en ABM t2241b). De vliegende engel komt overeen met de engelen op de kazuifels van de Maagden van den Hoeck (bijvoorbeeld op het rugkruis van het kazuifel uit Enkhuizen [MCC OKM t157a], op het rugkruis uit Den Burg [MCC BMH t571a1] en op het rugkruis uit Alkmaar [MCC BMH t9025a]) en de engelen van de antependiumrand uit Wognum (MCC BMH t46b, BMH t46c en BMH t46d).

De exacte herkomst van dit fragment is niet bekend, maar moet gelet op het inventarisnummer ergens in het huidige bisdom Haarlem zijn. Mogelijk dat het fragment onderdeel is geweest van het rugkruis van een kazuifel of van een antependium.

24. WIT ALTAARANTEPENDIUM UTRECHT (afb. 396)

Haarlem, Maagden van den Hoeck, of Utrecht, geestelijke maagden, 1600-1625 (randen en centrale deel), 1875-1925 (overige delen)

Afmetingen: h. 95 cm, b. 259 cm

Utrecht, oud-katholieke kathedraal van de H. Gertrudis, inv. nr. 469-522

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de oud-katholieke kerk van Ste Marie achter Clarenburg, Utrecht; rond 1986 overgebracht naar de oud-katholieke kathedraal van de H. Gertrudis, Utrecht

TECHNIEK

Crèmekleurige zijden lampas met slingerende randen en veelkleurige bloemmotieven (basisstof twee vakken in de schoot van het antependium), rood fluweel (basisstof overige delen), gouddraad, deels in reliëf (kapitalen, decoraties op delen rood fluweel), goudfranje

STAAT matig (4 september 2020): de linkerhelft van het antependium heeft te lijden gehad van de lichtinval door het raam links van het antependium. Met name het rode fluweel is daar geheel verschoten.

LITERATUUR

Van Kasteel 2014, p. 132, p. 142 (afb. altaarantependium).

Dit altaarantependium is in minstens twee etappes tot stand gekomen. De twee vakken in de schoot van het antependium, gemaakt van crèmekleurige zijden lampas in neorococostijl met slingerende randen en veelkleurige bloemmotieven, dateren uit de periode 1875-1925. De delen op rood fluweel dateren uit 1600-1625 en hebben enkele kenmerken die in verband kunnen worden gebracht met de werkstukken van de Maagden van den Hoeck te Haarlem, met name de in gouddraad geborduurde geapliceerde kapitalen. Op de randen aan weerszijden (dwars geplaatst) 'S ANNA' (links) en 'S IOACHIM' (rechts); op de rand aan de bovenzijde van het antependium 'MAR' (Maria), 'SIT NOMEN DNI', 'IOSH' (Joseph), waartussen vakken met symmetrisch geplaatste bladranken met bloemen in reliëfborduursel van gouddraad. De tekst 'SIT NOMEN DNI' is geplaatst boven boven de centrale omstraalde tondo van reliëfborduursel in gouddraad met de letters 'IHS' met kruisje en drie nagels; onder de tondo de tekst 'BENEDICTVM', aldus de zin vormend 'SIT NOMEN DOMINI BENEDICTVM' (= 'De naam des Heren zij geprezen'). Deze teksten in kapitalen van gouddraad komen overeen met de beschrijvingen van antependia, gemaakt op initiatief van Baefgen Gerrets Wy (overleden in 1622), generale moeder van de Maagden van den Hoeck te Haarlem. Zij beschouwde het aanbrengen van dergelijke teksten op de bovenranden van altaarantependia als haar vondst. Andere Haarlemse maagden volgden haar hierin na, mogelijk ook Utrechtse maagden.

De bladranken met bloemen in reliëfborduursel van gouddraad tussen de teksten op de bovenrand van het antependium en aan de rand van de centrale tondo zijn verwant aan het reliëfborduursel op de kazuifels van de Maagden van den Hoeck. Rond de teksten op de randen aan weerszijden van het antependium zijn met slordig aangebrachte rode hechtdraden applicaties van gouddraad bevestigd: blaadjes, een kroon en engelenkopjes, die van een ander parament afkomstig zijn. Mogelijk zijn de randen aan weerszijden van

het antependium met de dwars geplaatste teksten van Anna en Joachim – een ongebruikelijke oplossing die nergens anders te vinden is - in hun geheel afkomstig van bijvoorbeeld een tweede antependium.

De thematiek van de heilige Familie met Anna en Joachim past bij het patrocinium van de aan Ste Marie gewijde huiskerk achter Clarenburg, de opvolger van de middeleeuwse Buurkerk in Utrecht. In de zeventiende eeuw bestonden er intensieve contacten tussen de geestelijke maagden in de Mariahoek te Utrecht en de Maagden van den Hoeck te Haarlem. Er is echter geen Utrechtse maagd met name bekend die zich bezig hield met de vervaardiging van paramenten. Wel wordt Margaretha Simons van Veen uit Den Haag genoemd (overleden in 163[..]), zus van Geertruidt Simons van Veen en van Jan Simons van Veen, priester in Utrecht, en nichtje van Agatha en Maritgen van Veen, die bij de Haarlemse maagden borduurwerk voor paramenten verrichtten. Margaretha Simons van Veen woonde als geestelijke maagd bij Johannes Wachtelaer in Utrecht en ging dikwijls op bezoek bij de Maagden van den Hoeck te Haarlem. Het Utrechtse antependium zou onder supervisie van de Haarlemse maagden door Utrechtse maagden kunnen zijn vervaardigd. Misschien is het echter waarschijnlijker dat tenminste de geapliceerde delen van het stel in Haarlem werden besteld.

Bij het antependium horen een kazuifel met stola, manipel, kelkvelum, bursa, palla en communiebankkleed, alle in de periode 1875-1925 gemaakt van dezelfde crèmekleurige zijden lampas als in de vakken van de schoot van het antependium. Op het kazuifel zijn een rugkruis en een kolom van modern rood fluweel aangebracht. In het hart van het rugkruis een ruitvormige cartouche uit de tweede helft van de zeventiende eeuw, uitgevoerd in reliëfborduursel van gouddraad, waarin de letters 'IHS' met kruisje en drie nagels.

Paramenten die op andere wijzen aan de Maagden van den Hoeck te Haarlem kunnen worden gerelateerd

25. PAARSE KOORKAP HAARLEM (afb. 226-228, en bijbehorend voorbeeld, afb. 229)

Noordelijke Nederlanden, circa 1500 (aurifriezen), Italië, 1575-1625 (basisstof), Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1600-1625 (schild, assemblage koorkap)

Afmetingen: koorkap: h. 155 cm, b. 323 cm; schild: h. 81 cm, b. 65 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t623a (koorkap) en BMH t623b (schild)

Zie bijlage XX, nr. 36.

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van St.-Bernardus in den Hoeck, Haarlem; sinds 1851 rooms-katholieke parochie van de H. Dominicus, Haarlem; sinds 1877 Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem, sinds 1976 Utrecht, Museum

Catharijneconvent, als bruikleen van de rooms-katholieke parochie van de H. Dominicus (later Dominicus en O.L. Vrouw van de Rozenkrans), Haarlem

TECHNIEK

Paarse zijdedamast (basisstof), gelegd gouddraad, met zijde in verschillende kleuren gehecht (baldakijnen, aureolen, versierselen en gedeelten van kleding aurifriezen), lazursteek (kleding aurifriezen), floszijde in ingrijpsteek (onderkleding aurifriezen), point miniature (gezichten, handen aurifriezen), zijde (ondergrond schild), kleurige floszijde in steelsteek (bomen schild), spansteek (kleding, gezichten, gebouwen schild), ingrijpsteek (haren schild), goud- en zilverdraad in spansteken (accenten plooiwal schild), verf (delen figuren, kleding en architectuur schild)

STAAT koorkap: redelijk (18 januari 1994): enige vervuiling aan koorkap; veel losse draden in aurifriezen koorkap; schild: redelijk (22 juni 1994): beschadiging basisstof; barsten, scheuren (22 juni 1994).

Restauratie: in 1985 en in 1993 gerestaureerd door restauratie-atelier De Tiendschuur, Tilburg.

LITERATUUR

Graaf 1900, p. 26, nr. 311; Graaf 1923, p. 14, nr. 42; Cat. tent. Schilderen met gouddraad en zijde, 1987, p. 121, cat. nr. 76, p. 215, afb.; Stam 1987, p. 32-50; Stam 1999, p. 12-14; Stam 2001, p. 8, p. 256-261, met name p. 257.

Paarse koorkap met als basisstof paarse Italiaanse zijdedamast in renaissancestijl met een patroon van granaatappels in gekroonde spitsovalen met rasteringen, waartussen bladeren. Deze stof moet waarschijnlijk tussen 1575 en 1625 worden gedateerd. Op de stof zijn oudere laatmiddeleeuwse aurifriezen uit circa 1500 aangebracht, die gelet op de geringe breedte ongetwijfeld van een dalmatiek afkomstig zijn. Op de aurifriezen telkens drie heiligen boven elkaar, elk in een gotische nis, staande op een tegelvloer voor een eredoek: aan de linkerzijde van onder naar boven de apostel Jacobus de Meerdere met pegrimsstaf, Catharina van Alexandrië met kroon en zwaard en Petrus met sleutel; aan de rechterzijde van onder naar boven de apostel Bartholomeus met mes, Barbara met toren en Johannes Evangelist met gifbeker.

Op het koorkapschild een voorstelling van de Intocht van Christus in Jeruzalem op Palmzondag, in de karakteristieke borduurstijl van de Maagden van den Hoeck te Haarlem. De voorstelling is een pastiche van een gravure door Claes Jansz Visscher uit Amsterdam (circa 1587-1652) (BMH g876.7) uit circa 1610-1650 naar een tekening uit 1585 door Maerten de Vos, Antwerpen (1531/1532-1603).

De koorkap, waarbij blijkbaar ook een paars kazuifel van dezelfde zijdedamast hoorde dat niet bewaard is gebleven, maakte tot 1851-1852 deel uit van de inventaris van hun schuilkerk, de St.-Bernardus in den Hoeck te Haarlem. In de inventarislijst van deze statie uit 1791 wordt het stel omschreven als "N15 Een paars Damast ornament met Zijn

toebehooren Voor twee Heeren” en in 1852 als “Een paars zijden dito (kazuifel) Een dito (paars zijden) Vesperkap met antiek schild en randen”.

De Maagden van den Hoeck maakten niet alleen nieuwe kerkgewaden of delen ervan, maar hielden zich ook bezig met hergebruik van laatmiddeleeuws materiaal dat de troebelen van de Beeldenstorm en de overgang naar de Reformatie had overleefd, zoals de aurifriezen op deze koorkap.

26. ROOD KAZUIFEL NICOLAAS WIGGERS COUSEBANT (?) MET STOLA, MANIPEL, KELKVELUM EN BURSA (afb. 215-220)

Noordelijke Nederlanden, 1500-1525 (rugkruis en kolom voorzijde kazuifel), Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1583-1625 (goudborduursel met pailletten rond rugkruis en kolom voorzijde kazuifel, assemblage kazuifel, stola, manipel, kelkvelum [?], bursa [?])

Afmetingen: kazuifel: h. 118 cm, b. 72 cm; stola: h. 276 cm, b. 14 cm; manipel: h. 70 cm, b. 13 cm; kelkvelum: b. 57,5 cm, d. 62 cm; bursa: b. 20,5 cm, d. 20 cm

Weert, Museum Jacob van Horne

Zie bijlage XX, nr. 29.

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van St.-Bernardus in den Hoeck, Haarlem; in 1851 overgedragen aan de rooms-katholieke parochie van de H. Antonius van Padua, Haarlem; op 4 maart 1870 door de rooms-katholieke parochie van de H. Antonius van Padua, Haarlem (of Commissie Monumentenzorg Minderbroeders Nederland [?] te Rotterdam), in bruikleen overgedragen aan het Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem; sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht, BMH t130a1 (kazuifel), BMH t130a2 (stola), BMH t130a3 (manipel), BMH t130a4 (bursa), t130a5 (kelkvelum); op 18 maart 2010 door Museum Catharijneconvent geretourneerd aan bruikleengever (?), Museum Jacob van Horne te Weert

TECHNIEK

Rood fluweel (basisstof kazuifel, stola, manipel en bursa), rode zijde (basisstof kelkvelum), borduurwerk in gouddraad en veelkleurige zijde in de volgende technieken: gelegd gouddraad, deels opgehoogd en gehecht met zijde (architectuur, achtergrond nimbi), lazursteek (pij van Franciscus, gewaden), zijde in ingrijpsteek (heuvellandschap, mantels) en point miniature (gezichten en handen) (rugkruis en kolom voorzijde kazuifel), goudgalon, goudfranjes, goudkant, gouddraad, gelegd en met zijde gehecht, pailletten, kunstparels (decoraties toebehoren), damast (voering bursa)

STAAT redelijk (kazuifel, 3 augustus 1999): kolom op de voorzijde sterk gesleten, waardoor de daar afgebeelde mannelijke heilige niet meer te identificeren is; ‘kraag’ ontbreekt; hals gescheurd; stofversiering zit los; redelijk (kelkvelum, 1 april 1996):

waasje van vuil; verkleuring onderzijde; slijtage bovenzijde; goudkant laat los; redelijk (bursa, 1 maart 1996): damasten voering onderzijde vervuild; binnenzijde bobbelt.

LITERATUUR

Graaf 1900, p. 23, nr. 89; Graaf 1923, p. 13, nr. 3; Jansen 1948, p. 124, nr. 49; Van Haaren 1960, cat. nr. 60; Defoer 1987, p. 51-82, bijzonder p. 55-56; Cat. tent. Schilderen met gouddraad en zijde, 1987, p. 118, cat. nr. 53, p. 193, afb.; Cat. tent. In het licht van het lezen, 1992, p. 22, afb.

Dit rode kazuifel met toebehoren is afkomstig uit de statie van Sint-Bernardus in de Hoeck te Haarlem, de eigen kerk van de Maagden van de Hoeck. Het is een goed voorbeeld van het assemblagewerk van laatmiddeleeuwse restanten en nieuw vervaardigde onderdelen, dat rond 1600 tot stand kwam.¹⁰⁴⁹ Alleen het Latijnse rugkruis en de verticale kolom op de voorzijde van het kazuifel dateren uit het eerste kwart van de zestiende eeuw. In het hart van het rugkruis is de Stigmatisatie van de H. Franciscus afgebeeld, geflankeerd door de H. Petrus met sleutel en de H. Paulus met zwaard. Hieronder op de verticale kruisarm de H. Barbara met toren en palmtak, waarboven de H. Catharina van Alexandrië, met zwaard, staande op keizer Maxentius. Het rugkruis lijkt intact van een laatmiddeleeuws kazuifel afgenomen. De verticale kolom op de voorzijde van het kazuifel is smaller en heeft andere baldakijnen dan de heiligen op het rugkruis. Het betreft waarschijnlijk een clavus, afkomstig van een dalmatiek of tuniek. Op de clavus is van onder naar boven de H. Margaretha met draak, een mannelijke baardeloze heilige (waarschijnlijk Johannes Evangelist) en de H. Helena met kruis afgebeeld. Getuige het goudborduurset met pailletten dat zowel om het rugkruis en de verticale kolom op de voorzijde is aangebracht, zijn de laatmiddeleeuwse borduursels rond 1600 op de nieuwe basisstof van rood fluweel vastgezet. Het nieuwe kazuifel kreeg het zogenaamde 'Romeinse' model met inhammen in het voorpand voor de armen. Het oorspronkelijke kazuifel had ongetwijfeld het hybride gotische model met ellipsvormige voor- en achterpanden. Het toebehoren, bestaande uit stola, manipel, kelkvelum en bursa, werd eveneens rond 1600 nieuw toegevoegd. Kelkvelum en bursa zijn centraal op de bovenzijde voorzien van de omstraalde letters 'IHS' met kruisje en drie nagels. Vanuit de vier hoeken wijzen lelie-achtig ornamenten in de richting van het centrum; sierlijke gouden krullen en kleinere bloemdecoraties langs de randen verbinden de ornamenten met elkaar.

Het nieuwe kazuifel met het nieuwe toebehoren is waarschijnlijk door de Maagden van den Hoeck rond 1600 samengesteld, misschien voor de stichter van de kloppenvergadering, Nicolaas Wiggers Cousebant (1556-1628), die grote affiniteit had met Franciscus en de franciscanen. Cousebant redde bij de plundering van het Franciscanenklooster van Haarlem in 1572 het leven van de gardiaan, pater Henricus Regius.¹⁰⁵⁰ Mogelijk is toen ook het middeleeuwse kazuifel door hem in veiligheid gebracht. Het nieuwe kazuifel met toebehoren, dat waarschijnlijk onderdeel van een

¹⁰⁴⁹ Graaf 1900, p. 23, nr. 89.

¹⁰⁵⁰ Schoengen, deel I (1941), p. 91.

driestel was, maakte tot 1852 deel uit van de inventaris de de kerk van Sint-Bernardus in den Hoeck te Haarlem. In de inventarislijst van deze statie uit 1852 wordt het stel omschreven als “Een rood fluweele miskleding voor drie Heeren met antiek Zilver verguld kruis en verdere ornamenten”.

27. ROOD KELKVELUM HAARLEM (afb. 211)

Maagden van den Hoeck, Haarlem, 1600-1625.

Afmetingen: b. 51,5 cm, d. 48,5 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t3185

HERKOMST

Waarschijnlijk oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van Sint-Bernardus in den Hoeck, Haarlem; sinds 1869 rooms-katholieke parochie van de H. Jozef, Haarlem; in 1919 in bruikleen overgedragen aan Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem, sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht.

TECHNIEK

Rood satijn (basisstof), gelegde goud- en zilverdraden, met zijde gehecht (monstrans, ranken en bladwerk), floszijde in steelsteek en ingrijpsteek (bloemen en engelen)

STAAT redelijk (1 april 1996): achterzijde onbeschermd; slijtage aan borduurwerk; vouw.

LITERATUUR

Cat. tent. Schilderen met gouddraad en zijde, 1987, p. 122, cat. nr. 84, p. 224, afb.; Peters 2001, p. 16; Stam 2001, p. 256-261, bijz. p. 261.

Centraal op dit kelkvelum een geborduurde voorstelling van twee op een gebogen groene grasgrond neerknielende engelen die tezamen een gotiserende monstrans met hostie ophouden. Onder de voorstelling de tekst (kapitalen): ‘ECCE . PANIS . ANGELORVM’ (‘Zie het brood der engelen’). De randen van het kelkvelum zijn gedecoreerd met ranken van bloemen, waaronder narcissen, korenbloemen, anjers en viooltjes. Het centrale tafereel verwijst waarschijnlijk naar het Mirakel van Amsterdam, het hostiewonder waarvoor algemeen in de Noordelijke Nederlanden grote devotie bestond. Mogelijk is het velum eerder als tabernakelvelum dan als kelkvelum gebruikt. Het tabernakelvelum kon voor het tabernakel worden gehangen, als dit niet werd gebruikt.

Gelet op de weergave van de engelen en op de gebogen grasgrond is een toeschrijving aan de Maagden van den Hoeck te Haarlem plausibel. Ook de directe herkomst van het kelkvelum uit de Jozefkerk te Haarlem, leidt het spoor naar de huiskerk van Sint-Bernardus in den Hoeck. In de inventarislijsten van de kerk die tussen 1791 en 1852 werden aangelegd, wordt dit kelkvelum niet afzonderlijk genoemd.

28. ROOD KELKVELUM WORMER (afb. 379)

Maagden van den Hoeck, Haarlem, 1600-1625.

Afmetingen: b. 53,5 cm, d. 53,5 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t9002

HERKOMST

Afkomstig uit een rooms-katholiek zusterklooster, Wormer; in oktober 1958 geschonken aan Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem, sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht.

TECHNIEK

Rode zijde (basisstof), borduurwerk van gelegd en af en toe opgehoogd gouddraad, dat met zijde is vastgezet, goudgalon, pailletten (decoraties).

STAAT redelijk (5 april 1996): lichte slijtage aan basisstof; linnen voering nieuw; slijtage aan goudborduurwerk; goudgalon laat op een plaats enigszins los; kreukelen om stralenkrans.

Dit kelkvelum van rode zijde is voorzien van decoratie in gouddraad. Centraal is een omstraalde tondo aangebracht, waarin de letters 'IHS' met kruisje en drie nagels. Hieromheen langs de randen gestileerde symmetrisch weergegeven takken met tulpen en granaatappels. Het goudborduurwerk is verwant met dat op de kazuifels van de Maagden van den Hoeck te Haarlem (Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t157a [kazuifel], BMH t398a en b [rugkruis en verticale kolom kazuifel], BMH t505 [rugkruis kazuifel], ABM t2006 [kazuifel], ABM t2241a en b [fragmenten kazuifel], BMH t9610 [fragment], Krommenie, OKK, inv. nr. 5981-53a [kazuifel]) en op een antependium van hun hand (Schagen, RKK, eertijds Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t483). Het altaarantependium (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t 9068) uit de rooms-katholieke parochie van de H. Maria Magdalena te Wormer en de vier rode kaarsenbankantependia (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t9005a, b, c en d) uit een rooms-katholiek zusterklooster te Wormer, alle op dezelfde wijze gedecoreerd, vormden ongetwijfeld een set met dit kelkvelum, samen met een verdwenen kazuifel.

29. ROOD ANTEPENDIUM WORMER (afb. 374)

Maagden van den Hoeck, Haarlem, 1600-1625.

Afmetingen: h. 92,5 cm, b. 269,5 cm, d. 3 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t9068

HERKOMST

Afkomstig uit de rooms-katholieke parochie van de H. Maria Magdalena, Wormer; in september 1964 geschonken aan Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem, sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht.

TECHNIEK

Rood fluweel (basisstof), borduurwerk van gelegd en af en toe opgehoogd gouddraad, dat met zijde is vastgezet, goudfranjes, zilverdraad, pailletten (decoraties).

STAAT redelijk (18 januari 2023): goudfranjes scheef gezakt doordat het antependium met de korte zijde omhoog is opgeslagen.

LITERATUUR

Peters 2001, p. 11; Kant in de kerk 1980, cat. nr. 48.

Dit rood fluwelen antependium is voorzien van decoratie in gouddraad. Centraal is een omstraalde tondo aangebracht, waarin de letters 'IHS' met kruisje en drie nagels. Het antependium is langs de randen afgezet met gestileerde symmetrisch weergegeven takken met tulpen en granaatappels. Aan weerszijden van de centrale tondo en in de benedenhoeken van het antependium grotere takken met granaatappels. Het gouborduurwerk is verwant met dat op de kazuifels van de Maagden van den Hoeck te Haarlem (Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t157a [kazuifel], BMH t398a en b [rugkruis en verticale kolom kazuifel], BMH t505 [rugkruis kazuifel], ABM t2006 [kazuifel], ABM t2241a en b [fragmenten kazuifel], BMH t9610 [fragment], Krommenie, OKK, inv. nr. 5981-53a [kazuifel]) en op een antependium van hun hand (Schagen, RKK, eertijds Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t483). De vier rode kaarsenbankantependia (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t9005a, b, c en d) en het rode kelkvelum (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t9002) uit een rooms-katholiek zusterklooster te Wormer, alle op dezelfde wijze gedecoreerd, vormden ongetwijfeld een set met dit antependium, samen met een verdwenen kazuifel.

30. VIER RODE KAARSENBANKANTEPENDIA WORMER (afb. 375-378)

Maagden van den Hoeck, Haarlem, 1600-1625.

Afmetingen: antependium BMH t9005a: h. 30 cm, b. 90 cm, d. 2 cm; antependium BMH t9005b: h. 29,5 cm, b. 84 cm, d. 2 cm; antependium BMH t9005c: h. 29,5 cm, b. 85,5 cm, d. 2 cm; antependium BMH t9005d: h. 29,5 cm, b. 91 cm, d. 2 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t9005a, b, c en d

HERKOMST

Afkomstig uit een rooms-katholiek zusterklooster, Wormer; in april 1959 geschonken aan Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem, sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht.

TECHNIEK

Rood fluweel (basisstof), borduurwerk van gelegd en af en toe opgehoogd gouddraad, dat met zijde is vastgezet, goudfranjes, goudkant, pailletten (decoraties).

STAAT redelijk (BMH t9005a en c, 19 mei 1999): vlekken; fluweel sleets; redelijk (BMH t9005b en d, 3 augustus 1999): franjes aan zijkanten weggeknipt; vlekken; fluweel sleets.

LITERATUUR

Kant in de kerk 1980, cat. nr. 56.

Deze vier rood fluwelen kaarsenbankantependia zijn voorzien van randen met gestileerde symmetrisch weergegeven takken met tulpen en granaatappels, geborduurd in gouddraad. Het gouborduurwerk is verwant met dat op de kazuifels van de Maagden van den Hoeck te Haarlem (Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t157a [kazuifel], BMH t398a en b [rugkruis en verticale kolom kazuifel], BMH t505 [rugkruis kazuifel], ABM t2006 [kazuifel], ABM t2241a en b [fragmenten kazuifel], BMH t9610 [fragment], Krommenie, OKK, inv. nr. 5981-53a [kazuifel]) en op een antependium van hun hand (Schagen, RKK, eertijds Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t483). Het altaarantependium (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t9068) en het rode kelkvelum (Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t 9002) uit een rooms-katholiek zusterklooster te Wormer, alle op dezelfde wijze gedecoreerd, vormden ongetwijfeld een set met deze kaarsenbankantependia, samen met een verdwenen kazuifel.

31. ROOD KELKVELUM HAARLEM (afb. 221)

Haarlem, Maagden van den Hoeck (?), 1600-1650

Afmetingen: b. 59,5 cm, d. 66,5 cm

Weert, Museum Jacob van Horne

Zie bijlage XX, nr. 31.

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van St.-Bernardus in den Hoeck, Haarlem; in 1851 overgedragen aan de rooms-katholieke parochie van de H. Antonius van Padua, Haarlem; op 4 maart 1870 door de rooms-katholieke parochie van de H. Antonius van Padua, Haarlem (of Commissie Monumentenzorg Minderbroeders Nederland [?] te Rotterdam), in bruikleen overgedragen aan het Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem; sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht, BMH t130b; op 18 maart 2010 door Museum Catharijneconvent geretourneerd aan bruikleengever (?), Museum Jacob van Horne te Weert

TECHNIEK

Rood satijn (basisstof), zijde- en gouddraad, pailletten (decoraties)

STAAT redelijk (1 april 1996): met name op onderzijde vuil; slijtage onderzijde; slijtage stofversiering; vouw.

Rood kelkvelum met centraal in de ene helft de in gouddraad geborduurde letters 'IHS' met kruisje en drie nagels, omgeven door een stralenkrans. Langs de randen van het velum in gouddraad geborduurde tulpen met symmetrisch geplaatste bladeren. Het velum is met goudkant afgezet. Ofschoon het naar alle waarschijnlijkheid oorspronkelijk afkomstig is uit de kerk van Sint-Bernardus in den Hoeck, de eigen kerk van de Maagden van den Hoeck te Haarlem, is het niet identificeerbaar met de voorwerpen, genoemd in de inventarislijsten uit de periode 1791-1852.

32. ROOD ALTAARANTEPENDIUM WARMOND (afb. 397)

Haarlem, Maagden van den Hoeck (?), circa 1625

Afmetingen: h. 50,5 cm, b. 134 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t143

HERKOMST

Afkomstig uit de rooms-katholieke statie / parochie van de H. Matthias te Warmond; in 1870 geschonken aan het Bisschoppelijk Museum Haarlem, sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht.

TECHNIEK

Rood fluweel (basisstof), zijde- en gouddraad (decoraties)

STAAT redelijk (10 december 1999): groezelig; enkele (spijker-?) gaten; gouddraad los; gekreukt.

LITERATUUR

Van Os, 2016, p. 10-11.

Dit antependium dat gedecoreerd is met applicatiewerk, kan misschien in verband worden gebracht met de productie van de Maagden van den Hoeck te Haarlem, maar is dan een voor hen atypisch werkstuk. De overeenkomsten zitten in de geapliceerde geborduurde figuren en de met sterretjes bezaaide achtergronden. Hoewel er in de Haarlemse kloppengemeenschap bij sommige leidende figuren, zoals Agatha van Veen (1569-1623) en Nicolaas Wiggers Cousebant (1556-1628), franciscaanse belangstelling bestond, is die in de parochie van Warmond vooralsnog niet aanwijsbaar.

33. TWEE ZWARTE DALMATIEKEN HAARLEM (afb. 213 en 214)

Haarlem, Maagden van den Hoeck (?), 1625-1650

Afmetingen: dalmatiek a: h. 116 cm, b. 122 cm; dalmatiek b: h. 116 cm, b. 138 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t10a en BMH t10b

Zie bijlage XX, nr. 28.

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van Sint-Bernardus in den Hoeck, Haarlem; sinds 1869 rooms-katholieke parochie van de H. Jozef, Haarlem; 1869 in bruikleen overgedragen aan Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem, sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht.

TECHNIEK

Zwarte ripszijde (basisstof), witte zijde (friezen en clavi), floszijde in steelsteek en ingrijpsteek, rechtstreeks op de witte zijde aangebracht (niet geapliceerd) (borduurwerk op friezen en clavi), verf (fijne nuances borduurwerk)

STAAT goed.

Restauraties: beide dalmatieken zijn in 1970 gerestaureerd door restauratie-atelier Antiek Textiel O.L. Vrouwe-abdij, Oosterhout; dalmatiek a is in 1985 en in 1992 gerestaureerd door restauratie-atelier De Tiendschuur, Tilburg.

LITERATUUR

Graaf 1900, p. 25, nr. 512; Graaf en Van Dam 1913, p. 33, cat. nr. 55-56; Graaf 1923, p. 14, nrs. 55 en 56; Cat. tent. Schilderen met gouddraad en zijde, 1987, p. 123, cat. nr. 91, p. 229, afb.; Dirkse 1995, p. 9; Peters 2001, p. 9; Johnstone 2002, p. 95, p. 96, afb. 115; Brasjen – Mudde 2018, p. 140-143 en noot 49, afb. 10a, 10b, 10c en 10d.

Twee zwarte dalmatieken met witte friezen en clavi. Op de witte friezen van elke dalmatiek zijn twaalf schildjes met de lijdenswerktuigen afgebeeld, elk hangend aan twee gekruiste knekels waarboven een schedel. Op de dwarsbalken of clavi van dalmatiek a houden telkens twee engelen een schild op, waarop het kruis is geborduurd met erboven de kruistitel. Op de clavi van dalmatiek b houden de engelen een schild op, waarop een doorboord hart omgeven door twee doorboorde handen en voeten.

De schildjes met lijdenswerktuigen en de schedels met knekels zijn alleen in contouren aangegeven. De engelen met schildjes op de clavi zijn weliswaar ingekleurd, maar vertonen eveneens een tekenachtige stijl. Deze stijl is niet meteen in verband te brengen met het werk van de Maagden van den Hoeck te Haarlem, noch trouwens met een ander atelier of andere borduurwerkers. Er wordt wel een link gelegd met tekeningen van David Bailly uit 1620-1630. Het is echter ook niet uitgesloten dat de dalmatieken toch in de Haarlemse Hoeck zijn vervaardigd, gelet op hun herkomst uit de statie van Sint-Bernardus in den Hoeck.

Waarschijnlijk hebben beide dalmatieken deel uitgemaakt van een vierstel met antependia, bestemd voor rouwplechtigheden of voor plechtigheden in de lijdenstijd. In de inventarislijst van de statie van Sint-Bernardus in den Hoeck te Haarlem uit 1791 werd het stel omschreven als: “N16 Een Zwart fruweel ornament in het middel Een

schilt verbeeld het Vaage Vuur Een Carsuijfel Een Vesper kap twee Dien Rokke¹⁰⁵¹ Een Veelum met Een Gekleurt Schilt Een Dito met Een Geborduurt Schilt met stoulen En maniepels Zo het behoort”. Toen beide dalmatieken in 1869 in Haarlem op de vliering van een kostershuis werden aangetroffen, waren er ook restanten van een derde gewaad aanwezig, waarschijnlijk het bijbehorende kazuifel, dat al erg vergaan was. Nog in 1975, toen de objecten van het Bisschoppelijk Museum Haarlem in het Catharijneconvent werden ondergebracht, werd gerept over deze restanten, die echter niet meer konden worden getraceerd.¹⁰⁵²

34. ROOD SPELDENKUSSEN (TWEË OP ELKAAR BEVESTIGDE PALLA’S?) (afb. 372 en 373)

Maagden van den Hoeck (?), Haarlem, 1625-1650.

Afmetingen: b. 12,2 cm, d. 12,2 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t927

HERKOMST

Uit het bezit van Cornelia Okhuizen, Overveen; door haar op 19 augustus 1881 geschonken aan Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem, sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht.

TECHNIEK

Rood fluweel (basisstof), borduurwerk van gelegd en af en toe opgehoogd gouddraad, dat met zijde is gehecht, zaadparels (decoraties).

STAAT redelijk (19 november 2007): her en der ontbreken zaadparels.

LITERATUUR

Graaf 1900, p. 95, nr. 514a; Cat. tent. Schilderen met gouddraad en zijde, 1987, p. 24, afb. 6, p. 124, cat. nr. 99, p. 239, afb.; Koorn en Van der Eycken 1987, p. 30-31, afb.; Monteiro 1996, p. 85, afb. 3; Peters 2001, p. 10; Kootte en Schriemer 2012, 46, afb.; Spaans 2012 (Levens), p. 23, afb.

Op dit speldenkussen van rood fluweel is op de onder- en bovenzijde een decoratie van gouddraad met zaadparels aangebracht. Op de ene zijde centraal een omstraalde tondo, waarin de letters ‘IHS’ met kruisje en drie nagels; op de andere zijde centraal een tondo van rolwerk, waarin de letters ‘MAR’ met fleuronkroon en brandend hart, door een dolk doorboord. In de hoeken van beide zijden gestileerde bloemornamenten met centraal een halfedelsteentje. Volgens de overlevering en waarschijnlijk de schenkster zou dit speldenkussen vervaardigd zijn door de Maagden van den Hoeck te Haarlem. Het is niet onmogelijk dat we her te maken hebben met twee op elkaar gestikte palla’s, die pas op

¹⁰⁵¹ BMH t10a en b?

¹⁰⁵² Peters, Barokke rijkdom, p. 8, 9; Brasjen – Mudde, p. 140-143 en noot 49.

het einde van de negentiende eeuw onder invloed van bepaalde romantische gevoelens die de Maagden van den Hoeck nu eenmaal opriepen, samen een nieuw leven gingen leiden.

35. WIT KAZUIFEL STALPAERT VAN DER WIELE (afb. 399 en 402)

Haarlem, Maagden van den Hoeck, of Delft, geestelijke maagden, 1625-1650 (rugkruis), 1700-1725 (overige delen)

Afmetingen: h. 124 cm, b. 74 cm

Delft, oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula, inv. nr. 294-177

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de kerk van de H. Hippolytus op het Bagijnhof en in 1784 bij de sluiting van de Hippolytuskerk overgebracht naar de huidige kerk van de HH. Maria en Ursula.

TECHNIEK

Zijde (materiaal), brokaat, parel, gouddraad, goudkant, galon, franjes.

STAAT redelijk (29 juli 2005): basisstof kazuifel ernstig versleten, met name op schouderpartijen; de basisstof is op de voorzijde van het kazuifel gerepareerd; borduurwerk kazuifel versleten (met name op incarnaat figuren) en deels gerepareerd; manipel, palladoos en palla versleten; manipel voorzien van nieuwe galons; deksel palladoos los; antependia smoezelig en er is sprake van slijtage, bij de kaarsenbankantepenia vooral in het goudkant op de hoeken; de aanwezige stofhoezen van de antependia zijn vuil. Staat kelkvelum: goed. Voering kazuifel, stola, manipel en kelkvelum vernieuwd.

LITERATUUR

Voorloopige lijst, deel III, 1915, p. 34 (borduurwerk foutief gedateerd in het laatste kwart der zestiende eeuw en omschreven als 'verknoeid'); De Oud-Katholiek, jrg. 47, 1931, p. 235; Hermans 1939, p. 16 (met afb. 5: kazuifel), p. 17 (met afb. 6: detail kazuifel); Cat. tent. Kunstschat van de Oud-Katholieke kerk te Delft, Delft 1959, p. 12 en 15, nr. 26 (borduurwerk kelkvelum foutief gedateerd zestiende eeuw); Verhoeven 2015, p. 329 (met afb.); De Beer 2018 (Enige bijzondere bezittingen), p. 13-17, afb. 4.

Dit kazuifel heeft volgens de overlevering behoort aan Johannes Baptist Stalpaert van der Wiele (1579-1630), pastoor in Delft van 1612 tot zijn dood in 1630. Om precies te zijn heeft deze mededeling slechts betrekking op het rijk gedecoreerde rugkruis, want de rest van het kazuifel is in de periode 1700-1725 vernieuwd met crèmekleurig zijdebroom met een symmetrisch ingeweven patroon van zogenaamde 'Spitzenmuster' (slingerende linten en kantranden, granaatapples en fantasiebloemen en – bladeren met rasterwerk) in goud, zachtgroen, groen en beige. Ook zijn toen een nieuwe stola,

manipel, palladoos, palla, altaarantependium en twee kaarsenbankantependia van dezelfde basisstof toegevoegd, benevens een kelkvelum uit de tweede helft van de zeventiende eeuw met reliëfborduursel in gouddraad met parels.

Het rugkruis van het kazuifel is geheel voorzien van veelkleurig borduurwerk tegen een goudbrokaten achtergrond. In het kruishart een voorstelling van de Verrijzenis van Christus met een engel en Romeinse soldaten. In de verticale kruisarm onder deze voorstelling twee heiligen in rondboognissen boven elkaar, van onder naar boven Cecilia (aan de onderzijde afgesneden) met orgelpositief en engel en Johannes Evangelist met gifbeker en adelaar met inktkoker. Cecilia zou gekozen kunnen zijn vanwege de kwaliteiten van Stalpaert als componist van religieuze liederen. Hij leidde op het Bagijnhof te Delft een koortje van Geestelijke maagden. Hoewel de naamheilige van Stalpaert een Johannes is, is dat niet Johannes Evangelist, maar Johannes Baptist (Johannes de Doper). Johannes Evangelist werd door de geestelijke maagden, die de applicaties naar alle waarschijnlijkheid aanbrachten, gezien als een voorbeeld van een kluizenaar, wiens afzondering en stilzwijgen dienden te worden nagevolgd.

De tamelijk schonkige heiligenfiguren zijn verwant met het werk van Pieter Soutman uit Haarlem (circa 1580-1657). Het borduurwerk van het rugkruis van het kazuifel is wat betreft vormgeving gelijk aan het borduurwerk op het kazuifel van apostolisch vicaris Boudewijn Catz (1601-1663, apostolisch vicaris vanaf 1662 tot zijn dood), bewaard in Museum Catharijneconvent te Utrecht (BMH t129a). De nissen met heiligenfiguren en met name de nisbekroningen vormen de belangrijkste overeenkomst tussen beide kazuifels. Zij bestaan telkens uit een door twee veelkleurig geborduurde putti vastgehouden cartouche van bladvoluten met een masker, uitgevoerd in reliëfborduursel van gouddraad met randen van zaadparels. Het kazuifel van Catz werd in 1662-1663 gemaakt door de Maagden van den Hoeck te Haarlem voor gebruik in hun eigen huiskerk, de Sint-Bernardus in den Hoeck te Haarlem. Het is nog onduidelijk of het kazuifel van Stalpaert door Delftse geestelijke maagden is gemaakt naar voorbeelden uit Haarlem - er waren intensieve contacten tussen de kloppen van Delft en Haarlem - of dat het kazuifel van Stalpaert kant-en-klaar uit Haarlem is meegenomen. Bijkomend probleem voor het vaststellen hiervan is dat het kazuifel van Catz in 1662 wordt gedateerd, terwijl Stalpaert al in 1630 was overleden. Het zou evenwel mogelijk zijn dat men voor het kazuifel van Catz gewerkt heeft met oudere kartons of prenten.

Het is niet uitgesloten dat het oorspronkelijke kazuifel waar het rugkruis van afkomstig is, deel heeft uitgemaakt van een wit paramentenstel uit circa 1625, waarvan u nog in Delft de koorkap (inv. nr.), twee altaarantependia en vier kaarsenbankantependia (de antependia sinds de negentiende eeuw tezamen in een communiebankkleed verwerkt) (inv. nr.) aanwezig zijn. Op de koorkap waren oorspronkelijk de aurifriezen in renaissancestijl van een van beide koorkappen uit het Sint-Agathaklooster te Delft bevestigd. Het hele stel zou dan voor de paastijd gemaakt zijn, gelet op de centrale Verrijzenisvoorstelling op het kazuifel. Maar dan niet voor huiskerk van Stalpaert, maar voor de Hippolytuskerk die door Suitbertus Purmerent werd geleid. Door alle incongruenties in het verhaal rond dit kazuifel dringt de vraag zich op of we hier niet te

maken hebben met een mystificatie. De naam ‘kazuifel van Stalpaert van der Wiele’ heeft het gewaad pas in de twintigste eeuw (in elk geval na 1939) gekregen.¹⁰⁵³

36. WIT KAZUIFEL BOUDEWIJN CATZ MET STOLA, MANIPEL EN KELKVELUM (afb. 240-244, 249, 400-401, en bijbehorende voorbeelden, afb. 247-248)

Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1662-1663

Afmetingen: kazuifel: h. 132 cm, b. 63 cm; stola: h. 244 cm, b. 19 cm; manipel: h. 67 cm, b. 17 cm;

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t129a (kazuifel), BMH t129b (stola), BMH t129c (manipel) en BMH t129d (kelkvelum)

Zie bijlage XX, nrs. 15 en 34.

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van St.-Bernardus in den Hoeck, Haarlem; in 1851 overgedragen aan de rooms-katholieke parochie van de H. Antonius van Padua, Haarlem; in 1870 door de rooms-katholieke parochie van de H. Antonius van Padua, Haarlem, geschonken aan het Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem; sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht, BMH t129a (kazuifel), BMH t129b (stola), BMH t129c (manipel) en BMH t129d (kelkvelum) (standplaats onbekend, niet aangetroffen)

TECHNIEK

Witte zijde (basisstof kazuifel, stola, manipel, kelkvelum), gelegd en gehecht goud- en zilverdraad, soms in reliëf, veelkleurige floszijde in ingrijpsteek, pareltjes, kleurige (halfedel-)steentjes (bladranken met bloemen kazuifel, stola, manipel, kelkvelum), gelegd gouddraad, veelkleurige floszijde in ingrijpsteek, verf (figuren, architectuur, landschap kazuifel) glas pailletten (decoraties manipel)

STAAT redelijk (kazuifel) (22 februari 1994): basisstof versleten, met name op de voorzijde; gaten, gerestaureerd, eventueel opnieuw bijwerken, enige siersteentjes verdwenen; redelijk (manipel) (3 augustus 1994): ontbrekende delen; enig vast vuil; basisstof gesleten. Geen gegevens staat stola en kelkvelum.

Restauratie: kazuifel in 1987 gerestaureerd door restauratie-atelier De Tiendschuur, Tilburg; stola en manipel in 1988 gerestaureerd door restauratie-atelier De Tiendschuur, Tilburg.

¹⁰⁵³ Hermans 1939, p. 16-19. Mogelijk heeft Hermans in 1939 onbewust aan de naamgeving van het kazuifel bijgedragen door bij de beschrijving van de paramenten in de oud-katholieke kerk van Delft te stellen (p. 15): *‘Hoewel niets met zekerheid bekend is, is het toch, blijkens de jaartallen, aannemelijk, dat Stalpaert verschillende van deze gewaden gebruikt heeft’*.

LITERATUUR

Graaf 1900, p. 25, nr. 315; Graaf 1905, p. 128-159, 272-325, bijz. p. 303; Graaf 1913, p. 303; Graaf en Van Dam 1913, p. 33, cat. nr. 51; Graaf 1923, p. 14, cat. nr. 51, p. 33; Cat. tent. Schilderen met gouddraad en zijde, 1987, p. 123, cat. nr. 89, p. 228, afb.; Dirkse 1992, p. 11-16, bijz. p. 15; Cat. tent. De tulp en de kunst, 1994, p. 122, cat. nr. TK 68, p. 123, cat. nr. TK 70, p. 47, afb. 38; Peters 2001, p. 6; Cat. tent. Voor de draad ermee!, 2018, p. 23-24.

Dit witte bloemenkazuifel met toebehoren, dat waarschijnlijk oorspronkelijk deel uitmaakte van een vierstel met antependia, werd door de Maagden van den Hoeck te Haarlem vervaardigd voor Boudewijn Catz in de periode 1662-1663, toen hij apostolisch vicaris was. Kort daarvoor, van 1641 tot 1661, was hij nog overste van de Haarlemse maagden geweest dus zij zullen waarschijnlijk met extra veel trots en ijver dit paramentenstel hebben gemaakt. In de inventarislijst van de statie van Sint-Bernardus in den Hoeck uit 1791 wordt het stel omschreven als “N9 Een Wit stof ornament met Gecoleurde bloemen met Een Vesper kap twee Dien Rokken Een Carsuifel en maniepels En Stoolen daar bij behoorende”, in 1847 als “Een [stel compleet] met groote Bloemen doorwerkt.” en in 1850 en 1851 als “ [Een stel compleet] met bloemen doorwerkt.”. Bij het stel hoort een witte mijter met bloemen (BMH t42a). Toen het kapittel van Haarlem in 1727 dit paramentenstel claimde, kwam de geestelijke maagd, Elisabeth van de Werve, daartegen in verzet. In een brief aan het kapittel bezwoer ze dat deze gewaden door de Haarlemse maagden waren vervaardigd en bekostigd ten behoeve van Boudewijn Catz.

Het paramentenstel toont een latere fase van de borduurkunst van de Maagden van den Hoeck te Haarlem. Ook zij stapten in de tweede helft van de zeventiende eeuw langzaam over op ontwerpen die aansloten bij de nieuwe ontwikkelingen. Het kazuifel dat zij voor apostolisch vicaris Boudewijn Catz maakten, is een soort mengvorm van de oude en nieuwe vormen. De kolommen op het kazuifel grijpen nog steeds, bijna als een allerlaatste stuiptrekking, terug op de prereformatorische traditie van heiligenfiguren boven elkaar, terwijl de rest van het oppervlak van het kazuifel geheel voorzien is van een rijk patroon van bladranken met kleurige bloemen (irissen, anjers, tulpen, narcissen, korenbloemen en rozen). Het gebruik van bloemen bij de decoratie van paramenten schijnt in Frankrijk door koningin Maria de Medici in het begin van de zeventiende eeuw krachtig te zijn bevorderd.

De losse heiligenfiguren op het kazuifel zijn in hun brede schonkigheid verwant met de gravures van de Haarlemse schilder Pieter Soutman (ca. 1580-1657, werkzaam vanaf circa 1616). Op de verticale balk van het rugkruis zijn twee heiligen boven elkaar afgebeeld, van onder naar boven paus Clemens met tiara, anker en pauskruis, en Petrus met de sleutels. Op de verticale kolom op de voorzijde drie heiligen boven elkaar, van onder naar boven Elisabeth van Thüringen met een bedelaar, Gertrudis van Nijvel als abdis met staf en muizen, en Catharina van Alexandrië met rad en zwaard. Centraal op het rugkruis een barokke voorstelling van de Aanbidding der Herders, waarvan het

voorbeeld nog niet is achterhaald. Mogelijk is ze ontleend aan een voorstelling uit de omgeving van Pieter de Grebber (ca. 1600-1652/1653) of Jan de Bray (ca. 1627-1697). De thematiek is vrij algemeen, ofschoon er ook een vrouwelijke herder aanwezig is, en lijkt grotendeels bedacht door geestelijke maagden, waar een zekere voorliefde bestond voor dergelijke kersttaferelen vanwege associaties met een innige moederlijke omgang met Jezus. Ook met de vrouwelijke heiligen op de voorzijde van het kazuifel kon men zich identificeren. De deugden van deze heiligen inspireerden tot navolging. De keuze van Petrus en Clemens op de achterzijde is niet meteen verklaarbaar.

De nissen met heiligenfiguren op onderhavig kazuifel komen overeen met die op het zogenaamde kazuifel van pastoor Stalpaert van der Wiele (1579-1630) in de oud-katholieke kerk van Delft (aldaar inv. nr. 294-177). Tussen de nissen op het kazuifel van Catz zijn cartouches met maskers aangebracht, telkens vastgehouden door twee putti. Deze zijn idem aan de cartouches tussen de nissen op het kazuifel van Stalpaert. Ook de breed aangezette heiligenfiguren in de nissen in Delft lijken op die van Pieter Soutman, wiens voorbeelden waarschijnlijk ook voor het kazuifel van Boudewijn Catz hebben gediend. Het borduurwerk van het kazuifel van Stalpaert is ofwel vervaardigd door Delftse geestelijke maagden onder invloed van het werk van de Haarlemse maagden, ofwel het is in Haarlem gemaakt voor de kerk op het Delftse Bagijnhof. Er waren namelijk vele uitwisselingen tussen de Delftse en Haarlemse kloppen. Hoe dit ook zij, er bestaat een nogal groot tijdsverloop tussen de tijd dat Stalpaert van der Wiele pastoor in Delft was (1612-1630) en dus het kazuifel voor hem gemaakt zou moeten zijn, en het jaar van de vervaardiging van het kazuifel van Catz (1662). Het is natuurlijk heel goed mogelijk dat men de gravures van Soutman in Haarlem bewaarde voor allerlei opdrachten en dat er dus gedurende langere tijd uit deze voorraad werd geput. Of mogelijk is het Delftse kazuifel toch niet voor Stalpaert gemaakt, maar ongeveer dertig jaar later tot stand gekomen.

De bij het kazuifel van Catz behorende stola en manipel zijn op dezelfde wijze als de basisstof van het kazuifel uitgevoerd. Het bijbehorende kelkvelum is voorzien van hoog opgewerkte bloemen en vruchten in zijde en goud.

37. WITTE MIJTER BOUDEWIJN CATZ (MITRA AURIPHRYGIATA) (afb. 245 en 246)

Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1662-1663

Afmetingen: h. (incl. fanonen) 78 cm, h. (excl. fanonen) 37 cm, b. 32 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t42a

Zie bijlage XX, nr. 1.

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de rooms-katholieke statie van Sint-Bernardus in den Hoeck, Haarlem; in 1853 overgedragen aan het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond, Warmond; in 1869 door het rooms-katholiek Grootseminarie Warmond,

Warmond, in eigendom overgedragen aan het Bisschoppelijk Museum Haarlem, Haarlem; sinds 1976 Museum Catharijneconvent, Utrecht

TECHNIEK

Witte zijde (basisstof), gelegd en met zijde gehecht gouddraad, veelkleurige floszijde in ingrijpsteek, zilvergalon, pailletten.

STAAT redelijk (23 februari 1996): lichte slijtage basisstof; lichte beschadiging stofversiering.

LITERATUUR

Graaf 1905, p. 320-321; Graaf 1913, p. 303-304; Graaf en Van Dam 1913, p. 33 cat. nr. 53; Graaf 1923, p. 14, cat. nrs. 52 en 53; Dirkse 1985, p. 81; Marechal 1985, cat. nrs. 112-113; Cat. tent. Schilderen met gouddraad en zijde, 1987, p. 123, cat. nr. 90, p. 228, afb.; Dirkse 1992, p. 11-16; Dirkse 1995, p. 10; Peters 2001, p. 6.

Deze witte met bloemen gedecoreerde mijter hoort naar alle waarschijnlijkheid bij het kazuifel met toebehoren (BMH t129) en werd door de Maagden van den Hoeck te Haarlem vervaardigd voor Boudewijn Catz in de periode 1662-1663, toen hij apostolisch vicaris was. Toen het kapittel van Haarlem in 1727 dit paramentenstel claimde, kwam de geestelijke maagd, Elisabeth van de Werve, daartegen in verzet. In een brief aan het kapittel bezwoer ze dat deze gewaden door de Haarlemse maagden waren vervaardigd en bekostigd ten behoeve van Boudewijn Catz.

De mijter en het kazuifel met toebehoren tonen een latere fase van de borduurkunst van de Maagden van den Hoeck te Haarlem. Ook zij stapten in de tweede helft van de zeventiende eeuw langzaam over op ontwerpen die aansloten bij de nieuwe ontwikkelingen. Op de voor- en achterzijde van de mijter zijn verticale banen met kleurige geborduurde bloemen aangebracht: akeleien, kivietsbloemen, anjers, cyclamen, korenbloemen en lelies. Deze bloemenornamentiek sluit overigens niet geheel aan bij die van het bijbehorende kazuifel. Het gebruik van bloemen bij de decoratie van paramenten schijnt in Frankrijk door koningin Maria de Medici in het begin van de zeventiende eeuw krachtig te zijn bevorderd.

BIJLAGE XXIV

SELECTIE PARAMENTEN UIT DE PERIODE 1580-1650, WAARSCHIJNLIJK VERVAARDIGD DOOR GEESTELIJKE MAAGDEN

Paramenten in Amersfoort (Oud-Katholieke Kerk H. Georgius)

1. **ROOD ALTAARANTEPENDIUM, TWEE RODE KAARSENKANTEPENDIA EN EEN ROOD KOORKAPSCHILD / KELKVELUM (afb. 517 en 518)**

Amersfoort (?), geestelijke maagden, 1600-1625

Afmetingen: altaarantependium: h. 105 cm, b. 242 cm; kaarsenbankantependia: h. 18 cm, b. 71 cm; koorkapschild / kelkvelum: h. (incl. franjes) 59,5 cm, b. (incl. franjes) 67,5 cm

Amersfoort, oud-katholieke kerk van de H. Georgius, inv. nr. 461-72 (altaarantependium en kaarsenbankantependia), bij inv. nr. 461-75 (koorkapschild / kelkvelum)

HERKOMST

Waarschijnlijk oorspronkelijk afkomstig uit de spinkamer van het St. Aegtenklooster op 't Zand te Amersfoort, die in de periode 1580-ca. 1646 als kloosterkapel / huiskerk dienst deed; circa 1646-1693 in de huiskerk van de H. Georgius van pastoor Bernard van Vanevelt en pastoor Antonius Guisius op het terrein van het voormalige Begijnhof / het Oude Weeshuis op 't Zand te Amersfoort; 1693-1927 in de huiskerk van de H. Georgius van pastoor Steenoven op het terrein van het voormalige Begijnhof / het Oude Weeshuis op 't Zand te Amersfoort; vanaf 1927 in de huidige parochiekerk op 't Zand te Amersfoort.

TECHNIEK

Rode zijdesatijn (basisstof), zijde, floszijde, gouddraad, zilverdraad (borduurwerk), goudkant (randen altaarantependium), naaldkant (Milanees met de veter, zeventiende eeuw) (randen antependia), goudgalons (rand koorkapschild), goudfranjes (antependia, koorkapschild), linnen (voeringen antependia), crèmekleurig geglansd linnen (voering koorkapschild), grenenhout (raamwerken antependia)

STAAT redelijk (altaarantependium) (24 maart 2014): altaarantependium niet strak in lijst; redelijk (koorkapschild) (26 maart 2015): enkele losse draden rechtsboven in borduursel koorkapschild.

LITERATUUR

Van Rootselaar 1898, p. 427-464, bijzonder p. 436; Van der Velde 2009, p. 250; De Beer 2019 (Erfstukken), p. 34-35.

Deze set antependia en het bijbehorende tot een koorkapschild vermaakte kelkvelum zijn vervaardigd van rode zijdesatijn, bedekt met los geborduurde bloemen en bloemenranken van zijde en floszijde in natuurlijke kleuren en goud- en zilverdraad (onder meer tulpen, korenbloemen, narcissen, viooltjes en anemonen). Het altaarantependium is in een later stadium aan beide zijkanten met stroken rode zijdesatijn vergroot en was dus oorspronkelijk voor een wat kleiner altaar bedoeld. Centraal op het altaarantependium, in een bloemenkrans, een omstraalde tondo van gouddraad, waarin in zilverdraad de letters 'IHS' met kruisje en drie nagels. In de hoeken van dit antependium zijn vier engelenkopjes geappliqueerd en geborduurd met geelbruin kroeshaar en geelblauwe vleugels. Centraal op het koorkapschild een omstraalde groene tondo, waarin een voorstelling van het naakte Christuskind, zittend op een wolk, met de linkerarm het kruis omklemmend, en de rechterhand zegenend opgeheven houdend. Het koorkapschild behoort tegenwoordig bij een koorkap van roodbruine zijdedamast die hoofdzakelijk uit het midden van de achttiende eeuw dateert.

Het oorspronkelijke paramentenstel, waarvan nu het kazuifel met stola, manipel, bursa en palla ontbreken, werd naar alle waarschijnlijk in het eerste kwart van de zeventiende eeuw door geestelijke maagden of kloppen gemaakt voor de huiskerk die tussen 1580 en 1637 was ingericht in de spinkamer van het Sint-Aegtenklooster te Amersfoort. Dit zusterklooster werd na de doorvoering van de Reformatie in Amersfoort in 1580 een belangrijk katholiek bolwerk. Kloosterzusters mochten over het algemeen in de Noordelijke Nederlanden in hun kloosters blijven wonen. Zij kregen alimentatie en mochten geen novicen meer aannemen, zodat de gemeenschap op den duur vanzelf zou uitsterven. De zusters van het Sint-Aegtenklooster te Amersfoort zetten echter alles op alles om hun communiteit voort te zetten. Zo werd de kloosterkapel weliswaar van stadswege als turfschuur ingericht, maar de zusters gingen de spinkamer, het grootste vertrek na de kapel, als gebedsruimte gebruiken. En ze bleven nieuwe oversten of 'maters' benoemen en zelfs min of meer nieuwe leden aannemen met een zekere geestelijke staat tussen novice en geestelijke maagd. Ook werden er, geheel tegen het overheidsbeleid, steeds nieuwe rectoren aangesteld. Deze 'paters' leidden de misvieringen en waren de biechtvaders van de zusters. Deze gang van zaken werd uiteindelijk steeds door de stadsregering getolereerd, zij het niet zonder schermutselingen en afkoopsommen. De vieringen in de spinkamer van het klooster werden ook door de katholieke burgerij bezocht. Tevens was een aantal geestelijke maagden aan deze gemeenschap verbonden. Zij waren bijvoorbeeld 'conciërges' en lieten de kerkbezoekers het kloostercomplex binnen.

In 1638, een jaar nadat de laatste zuster was overleden, werd door de stadsregering opgedragen *'het altaer in de Spincamer van het zelve convent noch staende, te doen amoveren en het selve neffens de ornamenten en alle andere mobilen, daer de*

papistische superstitie mede geoeffent can worden' naar het verblijf van de rector te brengen. Bij deze vermeldng worden met name het altaar en de ornamenten genoemd, waarmee gewoonlijk de kerkgewaden of altaarvoorzetsels worden bedoeld. Deze voorwerpen werden, in tegenstelling tot de rest van de kloosterinventaris niet te gelde gemaakt. Enkele jaren hierna, rond 1646, werd op een steenworp afstand, op een terrein dat aan het Sint-Aegtenklooster had behoord, een nieuwe pastorie met huiskerk ingericht. Dit werd de directe voorganger van de tegenwoordige oud-katholieke kerk. De kerkgemeenschap die tussen 1580 en 1637 in het Sint-Aegtenklooster werd gevormd, stond dus aan de basis van de tegenwoordige oud-katholieke parochie. Precies de voorwerpen die in 1637 met name werden genoemd bij het ontruimen van de spinkamer van het klooster, namelijk het altaar en de ornamenten, zijn heden ten dage nog aanwezig in de oud-katholieke kerk: het schilderij met de Calvariegroep uit het atelier van Jan van Scorel, dat als altaarstuk fungeerde, een wit laatgotisch altaarantependium en onderhavige set rode antependia met koorkapschild / kelkvelum uit de vroege zeventiende eeuw.

Paramenten in Delft (Oud-Katholieke Kerk HH. Maria en Ursula)

2. WITTE KOORKAP (afb. 467-469)

Haarlem, Maagden van den Hoeck, of Delft, geestelijke maagden, circa 1625

Afmetingen: koorkap: h. 136 cm, b. 292 cm; schild b: h. 43 cm, b. 39 cm

Delft, oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula, inv. nr. 294-165

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de kerk van de H. Hippolytus op het Bagijnhof en in 1784 bij de sluiting van de Hippolytuskerk overgebracht naar de huidige kerk van de HH. Maria en Ursula.

TECHNIEK

Zijde (materiaal), damast, gouddraad, zilverdraad, galon, franjes, satijn, linnen, satinet

STAAT slecht (29 juli 2005): slijage op koorkap, met name rond borduurwerk; op achterzijde en op schouders koorkap scheuren; in voering koorkap scheuren; op achterzijde rechthoekig crèmekleurig opzetstuk; aurifriezen koorkap beduimeld; zijden stroken aan weerszijden koorkapschild a versleten (glissen); koorkapschild b verkleurd en beduimeld.

LITERATUUR

Voorloopige lijst, deel III, 1915, p. 34; Cat. tent. Kunstschaten van de Oud-Katholieke kerk te Delft, Delft 1959, p. 15, bij nr. 30 (foutief gedateerd achttiende eeuw); De Beer 2018 (Enige bijzondere bezittingen), p. 13-17, afb. 6 (koorkapschild a).

Crèmekleurige koorkap met als basisstof een crèmekleurige zijdedamast uit de eerste helft van de zeventiende eeuw met een symmetrisch patroon van granaatappels binnen omkaderingen, waartussen bladeren en bloemen. De aurifriezen aan de voorzijde zijn vervaardigd uit lichtblauwe zijdedamast uit het midden van de achttiende eeuw met een asymmetrisch patroon in rococostijl van slingerende bloemenranken. Het borduurwerk langs de randen van de koorkap en langs de randen van het koorkapschild bestaat uit veelkleurige bloementakjes in goud- en zijdedraad naast elkaar (met onder meer tulpen, anjers en viooltjes). Het is typerend voor de decoratiestijl van de eerste helft van de zeventiende eeuw in de Noordelijke Nederlanden en zal rond 1625 door geestelijke maagden of kloppen zijn aangebracht. Dit kunnen geestelijke maagden uit Delft zijn geweest of de Maagden van den Hoeck te Haarlem, waarmee intensieve contacten bestonden. Het borduurwerk is verwant aan dat op de altaar- en kaarsenbankantependia in de oud-katholieke kerk te Delft, afkomstig uit de voormalige Hippolytuskerk op het Bagijnhof te Delft (inv. nr. 294-), die in de achttiende of negentiende eeuw in een communiebankkleed werden verwerkt. Centraal op het schild een in gouddraad geborduurde omstraalde tondo, waarin de letters "IHS" met kruisje en drie nagels.

Deze koorkap kent een tamelijk ingewikkelde ontstaansgeschiedenis die slechts met behulp van het historische paramentenbestand in de oud-katholieke kerk van Delft kan worden gereconstrueerd. Toen de koorkap rond 1625 werd vervaardigd, bood zij aanvankelijk plaats aan de aurifriezen uit de periode 1525-1540, die zich nu op een witte koorkap uit het midden van de achttiende eeuw in de oud-katholieke kerk van Delft bevinden. Deze aurifriezen waren oorspronkelijk afkomstig van een koorkap van rood brokaatfluweel uit de periode 1525-1540 die een stel vormde met de rode intact gebleven koorkap onder inv. nr. 294-161, eveneens in de Delftse oud-katholieke kerk. Beide oorspronkelijke koorkappen waren waarschijnlijk rond 1620 aan de pastoor van het Bagijnhof nagelaten door de laatste zusters van het Sint-Agathaklooster te Delft (het huidige Prinsenhof). Omdat de liturgische kleur rood, die in de late middeleeuwen in Noord-Nederland een algemene feestkleur was, sinds de doorvoering van de voorschriften van het Concilie van Trente (1545-1563) nog maar beperkt gebruikt mocht worden –alleen bij de gedachtenis van martelaren en feesten van de H. Geest – besloot men om een van beide rode koorkappen te wijzigen in een witte. De aurifriezen werden daartoe verwijderd van het oorspronkelijke rode brokaatfluweel en in eerste instantie rond 1625 overgezet op onderhavige witte koorkap. Deze witte koorkap maakte deel uit van een groter wit paramentenstel dat in die periode geheel nieuw door geestelijke maagden was gemaakt en waarvan nu nog, behalve de koorkap, twee altaarantependia en vier kaarsenbankantependia resteren (verwerkt in het communiebankkleed onder inv. nr. 294-166). Van het restmateriaal dat vrij kwam bij de demontage van de tweede rode koorkap, werd het rode kazuifel (met stola en manipel) (afb.) gemaakt, dat voortaan samen met de intact gebleven rode koorkap onder inv. nr. 294-161 kon worden gebruikt. Met een ander stuk restmateriaal werd de rechter bovenhoek van het altaarantependium onder inv. nr. 294-159 hersteld.

Rond het midden van de achttiende eeuw was blijkbaar een tweede witte koorkap noodzakelijk in de liturgie, die in rijkdom niet mocht onderdoen voor de al aanwezige onderhavige koorkap. Daartoe werden de zestiende-eeuwse aurifriezen op hun beurt van onderhavige koorkap afgenomen en overgezet op de geheel nieuwe koorkap. Op de plaats van de verwijderde aurifriezen kreeg onderhavige koorkap stroken lichtblauwe zijdedamast, eveneens uit de periode rond 1750. Bovendien werd er een nieuw los koorkapschild vervaardigd van dezelfde lichtblauwe stof, dat met het oorspronkelijke losse koorkapschild (inv. nr. 294-165b) inwisselbaar te gebruiken was.

3. WIT COMMUNIEBANKKLEED, BESTAANDE UIT TWEE ALTAARANTEPENDIA EN VIER KAARSENBANKANTEPENDIA (afb. 459-462, 464-466, en bijbehorend voorbeeld, afb. 463)

Haarlem, Maagden van den Hoeck, of Delft, geestelijke maagden, circa 1625 (borduurwerk), 1750-1775 (basisstof)

Afmetingen: h. circa 100 cm, b. circa 400 cm

Delft, oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula, inv. nr. 294-166

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de kerk van de H. Hippolytus op het Bagijnhof en in 1784 bij de sluiting van de Hippolytuskerk overgebracht naar de huidige kerk van de HH. Maria en Ursula.

TECHNIEK

Zijde (materiaal), damast, gouddraad, franjes, linnen

STAAT slecht (29 juli 2005): de basisstof verkeert in een deplorabele staat; de borduurzijde is gesleten; er zijn vlekken. Het communiebankkleed is opgerold om een pvc-koker met afdekdoeken.

LITERATUUR

Voorloopige lijst, deel III, 1915, p. 34 (als: “Wit antependium met borduurwerk [midden XVII] in kleuren”); Cat. tent. Kunstschaten van de Oud-Katholieke kerk te Delft, Delft 1959, p. 15, bij nr. 30 (borduurwerk foutief gedateerd achttiende eeuw), afb. binnenzijde kaft achterin (liggend op communiebank).

Dit communiebankkleed is in de achttiende of negentiende eeuw samengesteld uit twee naast elkaar geplaatste altaarantependia met tegen de linker- en rechter uiteinden tweemaal twee dwars geplaatste kaarsenbankantependia. Het borduurwerk langs de randen van deze bij elkaar behorende antependia, bestaande uit veelkleurige bloementakjes in goud- en zijdedraad naast elkaar (met onder meer tulpen, distelbloemen en anjers), is typerend voor de decoratiestijl van de eerste helft van de zeventiende eeuw in de Noordelijke Nederlanden en zal rond 1625 door geestelijke

maagden of kloppen zijn aangebracht. Dit kunnen geestelijke maagden uit Delft zijn geweest of de Maagden van den Hoeck te Haarlem, waarmee intensieve contacten bestonden. Het borduurwerk is verwant aan dat van de crèmekleurige koorkap uit de voormalige Hippolytuskerk op het Bagijnhof te Delft (inv. nr. 294-165), waarmee de antependia waarschijnlijk een stel vormden. Op deze koorkap hadden aanvankelijk de aurifriezen van een van beide koorkappen uit 1525-1540, afkomstig uit het Sint-Agathaklooster te Delft, een plaats gekregen, tot ze rond het midden van de achttiende eeuw op een nieuwe koorkap werden overgezet.

Centraal op beide altaarantependia een ovaal leeg medaillon van reliëfborduursel in gouddraad, waarschijnlijk import-producten uit de Zuidelijke Nederlanden. Beide medaillons worden geflankeerd door twee vliegende engelen in veelkleurig borduurwerk: op het linker antependium engelen met lijdenswerktuigen over de schouders (geselkolom en kruis) over de schouders; op het rechter antependium bazuinblazende engelen. De engelen, waarschijnlijk eveneens door geestelijke maagden uitgevoerd, zijn verwant aan het werk van Maerten de Vos (Antwerpen 1532-1603). De lege medaillons zullen ongetwijfeld oorspronkelijk met borduurwerk gevuld zijn geweest. In het medaillon, geflankeerd door de engelen met lijdenswerktuigen, kan dat bijvoorbeeld een kruisigingsvoorstelling zijn geweest (alhoewel de kleur van de basisstof daar niet mee in overeenstemming is); in het medaillon, geflankeerd door de bazuinblazende engelen, kan dat bijvoorbeeld een verrijzenisvoorstelling zijn geweest.

De basisstof van de antependia is een crèmekleurige zijdedamast in rococostijl met een asymmetrisch patroon van slingerende bladranken met grote bloemen. Het borduurwerk uit circa 1625 is omstreeks het midden van de achttiende eeuw uitgeknipt uit de oorspronkelijke basisstof en op de huidige basisstof overgezet (tussen de bloementakjes zijn fragmenten van de oorspronkelijke crèmekleurige zijden ondergrond bewaard gebleven). Mogelijk zijn toen al de antependia aan elkaar genaaid tot een communiebankkleed. Bij deze laatste actie zijn de bovenste bloemenranden van het communiebankkleed (dat wil zeggen de bovenste bloemenranden van de altaarantependia en de zijranden van de dwars geplaatste kaarsenbankantependia) afgeknipt.

Paramenten in Dordrecht (Oud-Katholieke Kerk H. Maria Maior)

4. WIT KELKVELUM (afb. 519)

Dordrecht, geestelijke maagden, 1600-1650

Afmetingen: b. 63 cm, d. 65,5 cm

Dordrecht, oud-katholieke kerk van de H. Maria Maior, inv. nr. 1881-157

HERKOMST

Waarschijnlijk oorspronkelijk afkomstig uit de eerste aan Maria gewijde schuilkerk aan de Voorstraat te Dordrecht, gesticht rond 1600.

TECHNIEK

Zijde (crèmekleurig) (basisstof), borduursel van zijde en floszijde, goudkant, gouden pailletten.

STAAT goed (5 maart 2020).

LITERATUUR

Frijhoff, Nusteling, Spies 1998; Spaans 2009.

Vierkant zijden kelkvelum, afgezet met goudkant. Centraal een ruitvormig medaillon van goudkant, waarin de letters "IHS" met kruisje en drie nagels uitgevoerd in goudkant en gouden pailletten. Om het medaillon een groene bladkrans met gele knoppen en roze en rode rozen. Het velum is verder bedekt met vier toeven van bloemen, uitgevoerd in zijdeborduursel, die in de hoeken uit roze en lichtblauwe palmetten ontspringen en naar het midden gericht zijn. De toeven bestaan uit groene bladranken, waaraan veelkleurige bloemen: onder meer tulpen, lelies, narcissen, anjers, viooltjes, akeleien en een kievitsbloem.

Naar alle waarschijnlijkheid is het kelkvelum afkomstig uit de eerste aan Maria gewijde schuilkerk aan de Voorstraat te Dordrecht, gesticht rond 1600. Deze kerk had de bijnaam 't Kruis' of 'De Kruiskerk', ontleend aan de brouwerij 'Het Vergulde Cruys' die links naast de kerk stond. Aan deze kerk waren diverse geestelijke maagden verbonden, die waarschijnlijk dit kelkvelum zullen hebben vervaardigd en mogelijk ook het paramentenstel waar het deel van uitmaakte en dat niet bewaard is gebleven.

Paramenten in Egmond aan Zee (Oud-Katholieke Kerk H. Agnes)

5. RODE PALLADOOS (afb. 520)

Egmond aan Zee, geestelijke maagden of professioneel atelier (?), 1600-1625

Afmetingen: h. 4,5 cm, b. 22,5 cm, d. 22,5 cm

Egmond aan Zee, oud-katholieke kerk van de H. Agnes, inv. nr. 558-114

HERKOMST

Waarschijnlijk afkomstig uit de zeventiende-eeuwse schuurkerk aan de Zuiderstraat te Egmond aan Zee.

TECHNIEK

Donkerrood fluweel (basisstof), goud- en zilverdraad, deels gehoogd (borduurwerk), pailletten, goudgalon (decoraties).

STAAT redelijk (17 juni 2013): vuil; inwendig oude schimmel; goudgalon langs randen raakt los.

LITERATUUR

De Oud-Katholiek 1930 (over geschiedenis kerk Egmond aan Zee); De kerk spreekt 2011, p. 20-21 (over geschiedenis kerk Egmond aan Zee).

Donkerrode barokke palladoos, met als basisstof donkerrood fluweel. Vierkante palladoos, op de bovenzijde van het deksel gedecoreerd met goud- en zilverdraad, deels in reliëf. Centraal een omstraalde tondo, waarin de letters "IHS" met kruisje en drie nagels. Letters en kruisje zijn omgeven door gouden pailletten. Langs de buitenzijde van het deksel slingerranden van gouddraad, waartegen aan de binnenzijde opstaande bloemen. Slingerranden en bloemen zijn omgeven door gouden pailletten. In de hoeken van de randen schuin geplaatste bloementakjes met lelieachtige bloemen. De randen van het deksel zijn afgezet met goudgalons. De zijkanten van de palladoos zijn eveneens gedecoreerd met slingerranden van gouddraad, waarboven opstaande bloemen. De onderzijde van het deksel en de onderzijde van de palladoos zijn bekleed met roze zijde. De doos is verder inwendig bekleed met okerkleurige zijde. Kern van karton. De doos sluit aan de voorzijde met een knop van crèmekleurige zijde en een zijden koordje.

Ook aan de zeventiende-eeuwse schuurkerk van Egmond aan Zee, gelegen aan de Zuiderstraat, waren gedurende de zeventiende en achttiende eeuw geestelijke maagden verbonden, die mogelijk deze palladoos hebben vervaardigd of deze door een professioneel atelier hebben laten maken. De rest van het paramentenstel, waar deze palladoos deel van uitmaakte, is niet bewaard gebleven.

6. RODE PALLADOOS (afb. 521)

Egmond aan Zee, geestelijke maagden of professioneel atelier (?), 1600-1625

Afmetingen: h. 4,5 cm, b. 20 cm, d. 19,5 cm

Egmond aan Zee, oud-katholieke kerk van de H. Agnes, inv. nr. 558-115

HERKOMST

Waarschijnlijk afkomstig uit de zeventiende-eeuwse schuurkerk aan de Zuiderstraat te Egmond aan Zee.

TECHNIEK

Donkerrood fluweel (basisstof), gouddraad, verguld zilver, zaadparels, goudgalon (decoraties).

STAAT redelijk (17 juni 2013): vuil; deel van letters 'IHS' ontbreekt.

LITERATUUR

De Oud-Katholiek 1930 (over geschiedenis kerk Egmond aan Zee); De kerk spreekt 2011, p. 20-21 (over geschiedenis kerk Egmond aan Zee).

Donkerrode barokke palladoos, met als basisstof donkerrood fluweel. Vierkante palladoos, op de bovenzijde van het deksel gedecoreerd met gouddraad en zaadpareltjes. Centraal een vierpas van gouddraad, waarin de letters "IHS" met kruisje van goudblik (verguld zilver) en drie nagels van gouddraad met zaadparels. In de punten van de vierpas rozetjes van zaadparels. In de hoeken rondom de vierpas schuin geplaatste binnenwaarts gerichte Franse lelies van gouddraad en zaadparels. Langs de randen van het deksel een driedubbele rand van gouddraad. De randen van het deksel zijn afgezet met goudgalons. De zijkanten van de palladoos zijn gedecoreerd met horizontale koorden van gouddraad. Op de bovenranden van de zijkanten goudgalons. De onderzijde van het deksel is bekleed met crèmekleurige zijde. De doos is verder inwendig bekleed met wit linnen, evenals de onderzijde van de doos. Kern van karton.

Ook aan de zeventiende-eeuwse schuurkerk van Egmond aan Zee, gelegen aan de Zuiderstraat, waren gedurende de zeventiende en achttiende eeuw geestelijke maagden verbonden, die mogelijk deze palladoos hebben vervaardigd of deze door een professioneel atelier hebben laten maken. De rest van het paramentenstel, waar deze palladoos deel van uitmaakte, is niet bewaard gebleven.

Paramenten in Gouda (Oud-Katholieke Kerk H. Johannes de Doper)

7. WIT KAZUIFEL MET TWEE STOLA'S, MANIPEL, KELKVELUM, BURSA, PALLA, ALTAARANTEPENDIUM EN VIER KAARSENBANKANTEPENDIA (afb. 445-448, en bijbehorende voorbeelden, afb. 260 en 261)

Gouda, geestelijke maagden, 1639 (gedateerd) (altaarantependium), 1640 (gedateerd) (kazuifel)

Afmetingen: kazuifel: h. 122 cm, b. 85 cm; stola: h. ca. 250 cm; manipel: h. 130 cm; kelkvelum: b. 65 cm, d. 61 cm; bursa: b. 24,5 cm, d. 23,5 cm; palla: b. 17 cm, d. 17 cm; altaarantependium: h. 104 cm, b. 260 cm

Gouda, Museum Gouda, inv. nr. 20.840A (kazuifel met twee stola's, manipel, kelkvelum en bursa), Gouda, Museum Gouda, inv. nr. 07636 (palla), Gouda, oud-katholieke kerk van Sint-Jan de Doper, inv. nr. 1978-81 (antependia)

HERKOMST

Oorspronkelijk bezit van de kerk van Sint-Jan de Doper te Gouda.

TECHNIEK

Zijdesatijn (crèmekleurig) (basisstof), goudbrokaat, veelkleurige zijde in ingrijpsteek, gouddraad, stofparels, (edel-)stenen (decoraties), Gros Point de Venice (naaldkant altaarantependium).

STAAT redelijk (6 juni 2013): het kazuifel en het toebehoren zijn sterk verbleekt; slijtage in de basisstof van stola b; grof uitgevoerde reparaties in de hals van stola b; op de (nieuwe) basisstof van de kaarsenbankantependia zitten weervlekken.

Restauratie: kazuifel in 1988 gerestaureerd door Winfrida Wijsbek en Simone Rood, Uithoorn. Het kazuifel en de kaarsenbankantependia zijn vrij recent zodanig gerestaureerd, dat er meer sprake is van replica's. Het borduursel van het kazuifel en de kaarsenbankantependia zijn bij de restauratie op een nieuwe basisstof gezet.

LITERATUUR

De Oud-Katholiek (Gouda-nummer), nr. 26, jrg. 50, 1934, p. 192; De Bodt 1987, p. 85-86; Van Eck 1987, p. 35-49; Van Eck 1994, p. 56-59, afb. 20 (kazuifel), afb. 21 (antependium); P. Abels 2002, p. 442-443, p. 463-465; Van Eck 2007, p. 70-75; M. Abels 2009, p. 123-127; M. Abels 2010, p. 102-106; De Beer 2017, p. 40-42 (antependium); Brasjen – Mudde 2018, p. 125; Lenarduzzi 2019, p. 156-157, p. 158, noot 33.

Aan dit rijk geborduurde paramentenstel werd ongeveer twee jaar, van 1639 tot en met 1640, gewerkt. Het altaarantependium is midden onderaan gedateerd '1639' en het kazuifel is op de voorzijde onderaan gedateerd '1640'. Met zijn patronen van symmetrisch gegroepede bladranken met kleurige bloemen (onder meer rozen, pioenrozen, anjers, tulpen, kievietsbloemen, keizerskronen) die de gehele oppervlakken van de paramenten bedekt, ademt het de geest van de internationaal georiënteerde barok en doet het denken aan de ontwerpen die onder invloed van jezuiten in de zeventiende eeuw in Zuid-Nederland werden gerealiseerd. Er zijn ook wel overeenkomsten met het bloemenkazuifel dat de Maagden van den Hoeck in 1662-1663 vervaardigden voor apostolisch vicaris Boudewijn Catz (BMH t129a), maar de patronen zijn hier complexer en geraffineerder.

Het is niet uitgesloten dat dit stel in het Maagden- of Kloppenhuis aan de Spieringstraat in Gouda werd vervaardigd. Daar was rond 1628 onder supervisie van uit Zuid-Nederland afkomstige jezuiten een kostschooltje opgericht, waar meisjes werden opgevoed door minimaal acht geestelijke maagden of '*jezuïtessen*', die zelf behoorden tot adellijke of zeer voornamen families. Bij dergelijke opleidingen hoorde les in borduurkunst tot de vaste onderdelen en zou een dergelijk groot en langdurig project misschien tot een goed einde gebracht kunnen zijn.

Het paramentenstel is toegewijd aan Maria. In het hart van het rugkruis van het kazuifel, op het kelkvelum en de bursa is met gouddraad, stofparels en edelstenen telkens het gekroonde Maria-monogram 'MRA' op een ondergrond van goudbrokaat geborduurd. Centraal op het altaarantependium een geborduurde variant op de vermaarde Maria-icoon in de Sta Maria Maggiore te Rome, een wonderdadige afbeelding van Maria met Kind die vanaf de zestiende eeuw met name door de jezuiten via grafiek in West-Europa werd verspreid en die trouwens ook bij kloppen zeer populair was.

Dit stel werd wellicht in opdracht gegeven door Pieter Purmerent, pastoor van de voornamelijk seculiere statie van Sint-Jan de Doper te Gouda (1615-1662). Het is ook mogelijk dat het aan hem werd geschonken, bijvoorbeeld door de geestelijke maagden die het hadden vervaardigd. De concrete aanleiding is onbekend. In 1640 was Purmerent weliswaar vijftig jaar pastoor in Gouda, maar een jubileum van een pastoraat was doorgaans geen reden voor een groot feest. Een herdenking van een priesterwijding was veel belangrijker, maar Purmerent was in 1640 dertig jaar priester, ook al geen bijzonder jubileum.

Het kazuifel van een tamelijk breed Romeins model speelt een hoofdrol op een historiestuk uit de kerk van Sint-Jan de Doper. Het werd in 1641 geschilderd door de Goudse schilder Wouter Crabeth II (1584-1644), kleinzoon en naamgenoot van de beroemde Goudse glasschilder, en stelt de Beking van hertog Willem van Aquitanië door de H. Bernardus van Clairvaux voor. Pieter Purmerent is weergegeven als Bernardus en is gekleed in zijn gloednieuwe kazuifel. Het schilderij is in zijn geheel een gehistoriseerd groepsportret, gemaakt uit dankbaarheid voor een of meerdere bekingen, die in de Hollandse Zending en waarschijnlijk door pastoor Pieter Purmerent zelf werden bewerkstelligd. In de bekeerling geheel links vooraan kan de Goudse humanist Florentius Schoonhovius worden herkend, omstreeks 1624 door Purmerent bekeerd en sindsdien parochiaan van de Sint-Jansstatie. Beking waren werken van naastenliefde en als zodanig redenen tot dankbaarheid en vreugde. Het kazuifel van Pieter Purmerent en het schilderij werden ingezet als materiële middelen ter versterking van de identiteit en als propaganda van de katholieke kerk, terwijl ze tevens een beeld geven van het zelfbewustzijn van de Goudse pastoors in deze eerste bloeiperiode van de katholieke kerk na de doorvoering van de Reformatie.

Paramenten in Haarlem (Oud-Katholieke Kerk HH. Anna en Maria)

8. WIT KELKVELUM (afb. 522 en 523)

Haarlem, geestelijke maagden, 1600-1650

Afmetingen: b. 62 cm, d. 63 cm

Haarlem, oud-katholieke kerk van de HH. Anna en Maria, inv. nr. 5649-240

HERKOMST

Waarschijnlijk oorspronkelijk afkomstig uit de zolderkerk van de H. Anna in de Koksteeg te Haarlem, in 1780 samengegaan met de opgeheven huiskerk van de H. Maria te Haarlem; in 1938 overgebracht naar de nieuwe kerk (kathedraal) van de HH. Anna en Maria aan de Kinderhuissingel te Haarlem.

TECHNIEK

Witte zijdedamast met een patroon van granaatappels in spitsovalen met rasteringen, waartussen bladeren (basisstof), borduurwerk van zijde- en gouddraad, kloskant van gouddraad (decoraties).

STAAT goed (1 oktober 2004).

LITERATUUR

De Oud-Katholiek (Haarlem-nummer) 1959, p. 209-212 (over pastoor Bloemaert, het Sint-Annahofje en de geestelijke maagden).

Kelkvelum van witte zijdedamast met een patroon van granaatappels in spitsovalen met rasteringen, waartussen bladeren. In de hoeken zijn gestileerde tulpen geborduurd. In het hart van het centrale kruisje is een rood zijden hartje aangebracht. Het kelkvelum is afgezet met kloskant van gouddraad. De rest van het paramentenstel, waar dit kelkvelum deel van uitmaakte, is niet bewaard gebleven.

Het paramentenstel zal oorspronkelijk zijn vervaardigd voor de in 1636 gestichte zolderkerk van de H. Anna in de Koksteeg te Haarlem. Initiatiefnemer voor de stichting was de priester Augustinus Alstenius Bloemaert (1585-1659), die al van 1619 tot 1621 en vervolgens vanaf 1623 als pastoor in Haarlem werkzaam was. Hij kocht in de omgeving van de kerk verschillende huizen aan, die grotendeels in het bezit van de parochie kwamen. Daaronder ook huizen van geestelijke maagden. Zo ontstond het zogenaamde Sint-Annahofje, ook wel 'de kleine hoek' genoemd ter onderscheid van de nabij gelegen grote gemeenschap van de Maagden van den Hoeck. Nog in het jaar van zijn overlijden gaf pastoor Bloemaert bij acte van 22 augustus 1659 aan twaalf 'maechden' verlof gemeenschappelijk in een aantal hem toebehorende huisjes bij de kerk te wonen.

9. PAARS KELKVELUM (afb. 524)

Haarlem, geestelijke maagden, 1600-1650

Afmetingen: b. 62 cm, d. 60 cm

Haarlem, oud-katholieke kerk van de HH. Anna en Maria, inv. nr. 5649-245

HERKOMST

Waarschijnlijk oorspronkelijk afkomstig uit de zolderkerk van de H. Anna in de Koksteeg te Haarlem, in 1780 samengegaan met de opgeheven huiskerk van de H. Maria te Haarlem; in 1938 overgebracht naar de nieuwe kerk (kathedraal) van de HH. Anna en Maria aan de Kinderhuissingel te Haarlem.

TECHNIEK

Paarse zijdedamast (basisstof), borduurwerk van gouddraad, goudkant (decoraties).

STAAT redelijk (1 oktober 2004): vervuild; goudkant verbogen..

LITERATUUR

De Oud-Katholiek (Haarlem-nummer) 1959, p. 209-212 (over pastoor Bloemaert, het Sint-Annahofje en de geestelijke maagden).

Paars kelkvelum, voorzien van borduurwerk in gouddraad van bloemmotieven en krullende bladranken en afgezet met kloskant van gouddraad. In het hart van het centrale kruisje een rode steen. De rest van het paramentenstel, waar dit kelkvelum deel van uitmaakte, is niet bewaard gebleven.

Het paramentenstel zal oorspronkelijk zijn vervaardigd voor de in 1636 gestichte zolderkerk van de H. Anna in de Koksteeg te Haarlem. Initiatiefnemer voor de stichting was de priester Augustinus Alstenius Bloemaert (1585-1659), die al van 1619 tot 1621 en vervolgens vanaf 1623 als pastoor in Haarlem werkzaam was. Hij kocht in de omgeving van de kerk verschillende huizen aan, die grotendeels in het bezit van de parochie kwamen. Daaronder ook huizen van geestelijke maagden. Zo ontstond het zogenaamde Sint-Annahofje, ook wel 'de kleine hoek' genoemd ter onderscheid van de nabij gelegen grote gemeenschap van de Maagden van den Hoeck. Nog in het jaar van zijn overlijden gaf pastoor Bloemaert bij acte van 22 augustus 1659 aan twaalf 'maechden' verlof gemeenschappelijk in een aantal hem toebehorende huisjes bij de kerk te wonen.

10. RODE PALLADOOS EN RODE PALLA (afb. 525)

Haarlem, geestelijke maagden of professioneel atelier (?), 1625-1650

Afmetingen: onbekend

Haarlem, oud-katholieke kerk van de HH. Anna en Maria, inv. nr. 5649-243

HERKOMST

Waarschijnlijk oorspronkelijk afkomstig uit de zolderkerk van de H. Anna in de Koksteeg te Haarlem, in 1780 samengegaan met de opgeheven huiskerk van de H. Maria te Haarlem; in 1938 overgebracht naar de nieuwe kerk (kathedraal) van de HH. Anna en Maria aan de Kinderhuissingel te Haarlem.

TECHNIEK

Rood zijdefluweel (basisstof), borduurwerk van gouddraad, deels gehoogd, pailletten (decoraties).

STAAT redelijk (1 oktober 2004): enige slijtage en ontbrekende pailletten.

LITERATUUR

De Oud-Katholiek (Haarlem-nummer) 1959, p. 209-212 (over pastoor Bloemaert, het Sint-Annahofje en de geestelijke maagden).

Rode palladoos en palla met borduurwerk van een centraal geplaatst gelijkarmig kruis, omgeven door bladranden met bloemen, uitgevoerd in deels gehoogd gouddraad, omgeven door pailletten. De rest van het paramentenstel, waar deze palladoos en palla deel van uitmaakten, is niet bewaard gebleven.

Het paramentenstel zal oorspronkelijk zijn vervaardigd voor de in 1636 gestichte zolderkerk van de H. Anna in de Koksteeg te Haarlem. Initiatiefnemer voor de stichting was de priester Augustinus Alstenius Bloemaert (1585-1659), die al van 1619 tot 1621 en vervolgens vanaf 1623 tot zijn dood als pastoor in Haarlem werkzaam was. Hij kocht in de omgeving van de kerk verschillende huizen aan, die grotendeels in het bezit van de parochie kwamen. Daaronder ook huizen van geestelijke maagden. Zo ontstond het zogenaamde Sint-Annahofje, ook wel 'de kleine hoek' genoemd ter onderscheid van de nabij gelegen grote gemeenschap van de Maagden van den Hoeck. Nog in het jaar van zijn overlijden gaf pastoor Bloemaert bij acte van 22 augustus 1659 aan twaalf 'maechden' verlof gemeenschappelijk in een aantal hem toebehorende huisjes bij de kerk te wonen.

11. ROZE LEZENAARSANTEPENDIUM MET MEDAILLON (afb. 526 en 527)

Haarlem, geestelijke maagden, 1625-1650 (medaillon), Haarlem, 1925-1950 (antependium)

Afmetingen antependium: h. 93 cm, b. 66 cm

Haarlem, oud-katholieke kerk van de HH. Anna en Maria, inv. nr. 5649-284

HERKOMST

Waarschijnlijk oorspronkelijk afkomstig uit de zolderkerk van de H. Anna in de Koksteeg te Haarlem, in 1780 samengegaan met de opgeheven huiskerk van de H. Maria te Haarlem; in 1938 overgebracht naar de nieuwe kerk (kathedraal) van de HH. Anna en Maria aan de Kinderhuissingel te Haarlem.

TECHNIEK

Roze zijde (basisstof antependium), crèmekleurige zijde (basisstof medaillon), borduurwerk van gouddraad, pailletten, goudgalon, goudfranje (decoraties antependium), borduurwerk van zijde- en gouddraad (decoratie medaillon).

STAAT redelijk (1 oktober 2004): enig los borduurwerk.

LITERATUUR

De Oud-Katholiek (Haarlem-nummer) 1959, p. 209-212 (over pastoor Bloemaert, het Sint-Annahofje en de geestelijke maagden).

Het lezeraarsantependium is voorzien van enkele decoraties in goudraad en gouden pailletten, en aan drie zijden met goudgalon afgezet. Centraal een ouder medaillon uit het tweede kwart van de zeventiende eeuw, dat waarschijnlijk afkomstig is van een kazuifel of altaarantependium. In het medaillon een geborduurde voorstelling van de Nederdaling van de H. Geest (Pinksteren).

Het parament, waar het medaillon oorspronkelijk deel van uitmaakte, zal oorspronkelijk zijn vervaardigd voor de in 1636 gestichte zolderkerk van de H. Anna in de Koksteeg te Haarlem. Initiatiefnemer voor de stichting was de priester Augustinus Alstenius Bloemaert (1585-1659), die al van 1619 tot 1621 en vervolgens vanaf 1623 tot zijn dood als pastoor in Haarlem werkzaam was. Hij kocht in de omgeving van de kerk verschillende huizen aan, die grotendeels in het bezit van de parochie kwamen. Daaronder ook huizen van geestelijke maagden. Zo ontstond het zogenaamde Sint-Annahofje, ook wel 'de kleine hoek' genoemd ter onderscheid van de nabij gelegen grote gemeenschap van de Maagden van den Hoeck. Nog in het jaar van zijn overlijden gaf pastoor Bloemaert bij acte van 22 augustus 1659 aan twaalf 'maechden' verlof gemeenschappelijk in een aantal hem toebehorende huisjes bij de kerk te wonen.

Het pinksterfeest had een bijzondere plaats in het liturgische jaar van geestelijke maagden en begijnen. Pinksteren werd beschouwd als 'de eerste vergadering' van de kerk, waaraan een vergadering van geestelijke maagden zich kon spiegelen. Bovendien hoopten de maagden dat ook zij de heilige Geest zouden ontvangen, zoals die was neergedaald op Maria en de apostelen, en dat Jezus tot hun zou spreken.

Paramenten in Krommenie (Oud-Katholieke Kerk HH. Nicolaas en Maria Magdalena)

12. WIT KELKVELUM, WITTE BURSA, WIT ALTAARANTEPENDIUM, BREED WIT KAARSENBANKANTEPENDIUM, TWEE SMALLE KAARSENBANKANTEPENDIA (afb. 528-534)

Krommenie, geestelijke maagden (Aechte [of Aegte] Claes), of Haarlem, Maagden van den Hoeck (?), 1625-1650

Afmetingen: kelkvelum: b. 54 cm, d. 58 cm; bursa: b. 22 cm, d. 22,7 cm; palla: b. 17 cm, d. 17 cm; altaarantependium: h. 110 cm, b. 276 cm; breed kaarsenbankantependium: h. 25,2 cm, b. 270,5 cm; smalle kaarsenbankantependia: h. 21 cm, b. 81 cm, d. 2,3 cm
Krommenie, oud-katholieke kerk van de HH. Nicolaas en Maria Magdalena, inv. nr. 5981-49d, e, f, g, h, i.

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de statie van de H. Nicolaas, Krommenie.

TECHNIEK

Crèmekleurige zijdedamast (basisstof), borduurwerk van zijde- en gouddraad, deels gehoogd, goudkant, goudfranje (decoraties).

STAAT redelijk (14 oktober 2014): kleuren kelkvelum enigszins verbleekt; borduursel bursa sleets, verbleekt en vervuild; enkele draden los van goudgalon bursa; beschadigingen aan centraal medaillon altaarantependium; borduurwerk altaarantependium verbleekt; vlekken en gaten in kant smalle kaarsenbankantependia; kleuren kaarsenbankantependia verschoten.

Restauratie: bursa in 1969 gerestaureerd door Maria Bakker – Staal te Wormerveer; altaarantependium circa 1975-1980 gerestaureerd door Maria Bakker – Staal te Wormerveer, waarbij de ondergrond is vernieuwd.

LITERATUUR

De Oud Katholiek, nr. 8, jrg. 56, 1940, p. 62; Van Agt 1953, p. 77; Valk 1987, p. 8 (afb.) (foutief palla genoemd in plaats van bursa), p. 32 (afbeeldingen altaarantependium); Cat. tent. Kunst uit Oud-Katholieke kerken, 1989, p. 89, cat. nr. 70; Ouwens 1999, p. 27.

Deze rijk gedecoreerde set van kelkvelum, bursa, palla, altaarantependium, breed kaarsenbankantependium en twee smalle kaarsenbankantependia is niet meer voorzien van het oorspronkelijke bijbehorende kazuifel met stola en manipel, die rond 1700 zijn vervangen. De bewaard gebleven originele onderdelen zijn voorzien van borduurwerk in goud- en zijdedraad, deels gehoogd, van bladranken, bloemen, fruit en cornucopiae. Te midden hiervan zijn op het kelkvelum, de bursa en het altaarantependium medaillons

met figurale voorstellingen aangebracht die overeenkomen met de voorstellingen op het rode paramentenstel in dezelfde kerk (inv. nr. 5981-53a, d, e, f), waarvan het kazuifel, stilistisch gezien, door de Maagden van den Hoeck te Haarlem gemaakt moet zijn.

Centraal op het kelkvelum een tondo met de H. Drie-eenheid op een wolkenlucht. Midden op de bovenzijde van de bursa een voorstelling van de H. Agatha ten halven lijve, die in haar linkerhand een opgeheven tang met haar borst houdt en in haar rechterhand een palmtak. De bovenzijde van de palla is voorzien van de letters 'IHS' met kruisje en drie nagels. Centraal op het altaarantependium een medaillon met de Kroning van Maria. Tussen de geborduurde randen aan de zijkanten papegaaien. Centraal in de geborduurde bovenrand een gekroond medaillon met een voorstelling van het Lam Gods met kruisvaan.

Onderhavig wit stel en misschien ook het rode stel (inv. nr. 5981-53) zijn mogelijk geschonken en (deels) gemaakt door Aechte (of Aegte) Claes, een weduwe afkomstig uit de streek, die op 4 februari 1628 voor f. 1000,- het pand, waarin de huidige kerk is gevestigd, voor de parochie kocht. Toen de kerk in 1633 werd verbouwd en uitgelegd schonk zij allerlei liturgisch gerei aan de kerk, zoals met haar broer (of tweede man?) Nanningh Claes in 1634 een kelk (inv. nr. 5981-25) en een monstrans (inv. nr. 5981-30) en mogelijk ook beide paramentenstellen uit dezelfde periode. De bursa van het witte stel is voorzien van haar naamheilige, de H. Agatha.

Paramenten in Oudewater (Oud-Katholieke Kerk HH. Michaël en Johannes de Doper)

13. WITTE PALLA (afb. 535)

Oudewater, geestelijke maagden (?); 1625-1650

Afmetingen: b. 19,5 cm, d. 20 cm

Oudewater, oud-katholieke kerk van de HH. Michaël en Johannes de Doper, inv. nr. 4192-68

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de statie van de H. Michaël, Oudewater.

TECHNIEK

Crèmekleurige zijde (basisstof), borduurwerk van zijdedraad en gehoogd zilverdraad, zilveren pailletten, goudgalon (nieuw) (decoraties).

STAAT redelijk (1 december 2014): vuil; een enkele losse draad.

LITERATUUR

De Oud-Katholiek (Oudewater-nummer) 1956, p. (over geestelijke maagden in Oudewater).

Deze palla van crèmekleurige zijde, waarschijnlijk door geestelijke maagden in het tweede kwart van de zeventiende eeuw vervaardigd, is op de bovenzijde gedecoreerd met een kruisje en gestileerde bladornamenten van gehoozd borduurwerk in zilverdraad, omgeven door zilveren pailletten. Daartussen zijn in zijdedraad kruislings vier naturalistisch weergegeven gekleurde bloemen geborduurd: een anjer, een korenbloem, een viooltje en een niet geïdentificeerde bloem. De rest van het paramentenstel, waar deze palla deel van uitmaakte, is niet bewaard gebleven.

Geestelijke maagden schijnen in de eerste helft van de zeventiende eeuw in grote aantallen in Oudewater en omgeving aanwezig te zijn geweest. In een klacht van de magistraat en de protestantse kerkenraad van Oudewater, in 1636 naar Den Haag gezonden, staat: *‘Wat belangt de cloppen, die syn hier in de stadt ende rontsom ten platten lande met hoopen, wasschen hoe langer hoe meer aen, wonen eenige bijeen, comen dagelycx by malkanderen omme haer te oeffenen in haere gemeynde devotien sonder dat by ons daer tegen meer can worden gedaen dan by naerder ordre’*.

Paramenten in Rotterdam (Oud-Katholieke Kerk HH. Petrus en Paulus [Paradijsskerk])

14. GROENE PALLADOOS (afb. 536)

Rotterdam, geestelijke maagden (?) of professioneel atelier, circa 1650

Afmetingen: h. 5,5 cm, b. 23 cm, d. 23 cm

Rotterdam, oud-katholieke kerk van de HH. Petrus en Paulus (Paradijsskerk), inv. nr. 3718-98

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de eerste Paradijsskerk uit 1647 in de binnenstad van Rotterdam.

TECHNIEK

Groene zijde (basisstof), borduurwerk van zilverdraad, gehoozd, bezet met zaadparels (decoraties)

STAAT redelijk (28 juni 2018): zilverdraad zwart geworden; kern deksel geborken; deksel los van doos.

LITERATUUR

De Oud-Katholiek 1931, nr. 50, p. 366; Verhey 1950, p. 29-30 (over de kloppengemeenschap van Bernardus Hoogewerff).

Deze palladoos is op de boven- en zijkanten rijk gedecoreerd met gestileerde granaatappels en bladeren, uitgevoerd in reliëfborduursel van zilverdraad. Centraal op het deksel de letters 'IHS' met kruisje en drie nagels, bezet met zaadparels. De doos is waarschijnlijk samen met het groene paramentenstel waar zij deel van uitmaakte en dat niet bewaard is gebleven, gemaakt door de geestelijke maagden rond de priester Bernardus Hoogewerff (1613-1653). Hoogewerff was kapelaan van de zogenaamde Opperse kerk, de katholieke hoofdkerk in het centrum van Rotterdam. Omdat deze kerk te klein werd voor de alsmaar uitdijende kloppengemeenschap, stichtte hij in 1647 een tweede kerk, exclusief bestemd voor de hem toevertrouwde gemeenschap van geestelijke maagden '*naar de wijze van Bagijnhof*', hetgeen voor de maagden van grote betekenis moet zijn geweest. De kerk verrees schuin tegenover de Opperse kerk op de plaats van het voormalige veertiende-eeuwse begijnhof, het '*Clooster ten Paradyse*'. Vandaar dat de kerk, officieel toegewijd aan de HH. Petrus en Paulus, de bijnaam 'Paradijsskerk' kreeg. De pastoors van de kerk werden ook wel 'pastoor van het Bagijnhof' genoemd.

Paramenten in Utrecht (Oud-Katholieke Kathedraal H. Gertrudis)

15. GROENE KELKVELUM, PALLADOOS EN PALLA (afb. 537-539)

Utrecht, geestelijke maagden, 1600-1650 (kelkvelum, randen palladoos, palla), 1740-1760 (onder- en bovenzijde palladoos)

Afmetingen: kelkvelum: b. 58,5 cm, d. 57 cm; palladoos: h. 4,5 cm, b. 23,5 cm, d. 24,5 cm; palla: b. 17,5 cm, d. 17,5 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t220c (kelkvelum), OKM t220d (palla), OKM t220e (palladoos)

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de statie van Ste Marie aan het Achter Clarenburg te Utrecht; in 1986 bij het opgaan van de oud-katholieke parochie van Ste Marie in de oud-katholieke parochie In de Driehoek te Utrecht overgebracht naar de oud-katholieke kathedraal van de H. Gertrudis te Utrecht; op 3 april 2017 in bruikleen overgedragen aan Museum Catharijneconvent te Utrecht.

TECHNIEK

Groene zijde (basisstof kelkvelum, randen palladoos, palla), borduurwerk van zijde- en gouddraad, pailletten, kloskant van gouddraad (decoraties)

STAAT redelijk (3 april 2017): de voering van het kelkvelum is gesleten; het deksel van de palladoos is erg stoffig; het karton van de palla is geknakt.

Het oorspronkelijke stel, waartoe kelkvelum, palladoos en palla behoorden, is rond het midden van de achttiende eeuw grotendeels vernieuwd: het kazuifel met stola en manipel (Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t207 [kazuifel] en OKM t220a en b [stola en manipel]) werden nieuw gemaakt en ook de onder- en bovenzijde van de palladoos werden vervangen. De oorspronkelijke delen zijn gedecoreerd met gestileerde bladranken met veelkleurige bloemen (onder meer tulpen, anjers, viooltjes en korenbloemen) en verraden het werk van geestelijke maagden. Centraal op het kelkvelum een omstraalde tondo van gouddraad, waarin de letters 'MAR' (Maria) met een doorboord hart. Op het midden van de palla is een kruisje van gouddraad geborduurd.

In de Utrechtse Mariahoek met de huiskerken van Ste Marie en ste Gertrudis waren gedurende de zeventiende en achttiende eeuw grote aantallen kloppen actief. In de zeventiende eeuw bestonden er ook intensieve contacten tussen de geestelijke maagden in de Mariahoek te Utrecht en de Maagden van den Hoeck te Haarlem. Er is echter geen Utrechtse maagd met name bekend die zich bezig hield met de vervaardiging van paramenten. Wel wordt Margaretha Simons van Veen uit Den Haag genoemd (overleden in 163[..]), zus van Geertruidt Simons van Veen en van Jan Simons van Veen, priester in Utrecht, en nichtje van Agatha en Maritgen van Veen, die bij de Haarlemse maagden borduurwerk voor paramenten verrichtten. Margaretha Simons van Veen woonde als geestelijke maagd bij Johannes Wachtelaer in Utrecht en ging dikwijls op bezoek bij de Maagden van den Hoeck te Haarlem. Er waren dus volop gelegenheden om over en weer inspiratie op te doen.

16. RODE PALLA (afb. 540)

Utrecht, geestelijke maagden, 1600-1650

Afmetingen: b. 15 cm, d. 15,5 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t221

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de statie van de H. Gertrudis te Utrecht; op 3 april 2017 in bruikleen overgedragen aan Museum Catharijneconvent te Utrecht.

TECHNIEK

Rood zijdefluweel (basisstof), borduurwerk van gouddraad, pailletten en vier zaadparels (decoraties).

STAAT redelijk (3 april 2017): een van de pareltjes en meerdere pailletten ontbreken.

De palla, waarschijnlijk vervaardigd door een geestelijke maagd, is op de bovenzijde voorzien van een geometrische decoratie van gouddraad met een centrale ster en langs de buitenzijden slingerranden. In de Utrechtse Mariahoek met de huiskerken van Ste

Marie en ste Gertrudis waren gedurende de zeventiende en achttiende eeuw grote aantallen kloppen actief.

17. PAARS KELKVELUM (afb. 541)

Utrecht, geestelijke maagden (?) (medaillon), 1775-1800 (kelkvelum)

Afmetingen: b. 57 cm, d. 68 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t222

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de statie van Ste Marie aan het Achter Clarenburg te Utrecht; in 1986 bij het opgaan van de oud-katholieke parochie van Ste Marie in de oud-katholieke parochie In de Driehoek te Utrecht overgebracht naar de oud-katholieke kathedraal van de H. Gertrudis te Utrecht; op 3 april 2017 in bruikleen overgedragen aan Museum Catharijneconvent te Utrecht.

TECHNIEK

Bruin zijdefluweel (basisstof), veelkleurig zijdeborduursel (medaillon en lauwerkrans), zilverkant (decoraties)

STAAT redelijk (3 april 2017): basisstof (waarschijnlijk oorspronkelijk zwart of paars) verkleurd naar bruin; enige slijtage in het medaillon; het borduurwerk is een aantal keren bijgewerkt; het zilverkant is vele malen hersteld; het metaal draad is geoxideerd.

LITERATUUR

Brasjen - Mudde 2018, p. 145-146.

Kelkvelum, met als basisstof bruin zijdefluweel uit het laatste kwart van de achttiende eeuw, dat oorspronkelijk zwart of paars van kleur was. De centrale geborduurde voorstelling van zielen die door engelen uit het vagevuur worden gered dateert uit de eerste helft van de zeventiende eeuw en doet vermoeden dat het parament waar het medaillon van afkomstig is (kazuifel, kelkvelum of antependium) oorspronkelijk zwart van kleur is geweest, de kleur van de rouw. Het borduurwerk in het medaillon is mogelijk vervaardigd door Utrechtse geestelijke maagden voor de huiskerk van Ste Marie aan het Achter Clarenburg te Utrecht.

In de Utrechtse Mariahoek met de huiskerken van Ste Marie en ste Gertrudis waren gedurende de zeventiende en achttiende eeuw grote aantallen kloppen actief. In de zeventiende eeuw bestonden er ook intensieve contacten tussen de geestelijke maagden in de Mariahoek te Utrecht en de Maagden van den Hoeck te Haarlem. Er is echter geen Utrechtse maagd met name bekend die zich bezig hield met de vervaardiging van paramenten. Wel wordt Margaretha Simons van Veen uit Den Haag genoemd (overleden in 163[..]), zus van Geertruidt Simons van Veen en van Jan Simons van Veen, priester in Utrecht, en nichtje van Agatha en Maritgen van Veen, die bij de

Haarlemse maagden borduurwerk voor paramenten verrichtten. Margaretha Simons van Veen woonde als geestelijke maagd bij Johannes Wachtelaer in Utrecht en ging dikwijls op bezoek bij de Maagden van den Hoeck te Haarlem. Er waren dus volop gelegenheden om over en weer inspiratie op te doen.

18. TABERNAKEL (afb. 542)

Utrecht, geestelijke maagden (?) (inwendige bekleding), 1625-1650

Afmetingen: h. 78 cm, b. 64 cm

Aalsmeer, oud-katholieke kerk van de HH. Petrus en Paulus, inv. nr. 69-1

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de voormalige oud-katholieke kerk van Ste Marie op de Kamp (Soli Deo Gloria) aan de Nieuwe Gracht te Utrecht. Na sluiting van deze kerk in 1818 overgebracht naar de huiskapel van de voormalige pastorie van de oud-katholieke Gertrudiskathedraal te Utrecht. Na de nieuwbouw van de oud-katholieke Gertrudiskathedraal en pastorie te Utrecht werd het tabernakel in 1918 in bruikleen afgestaan aan museum De Lakenhal te Leiden. In 1930 door de parochie van de oud-katholieke Gertrudiskathedraal te Utrecht geschonken aan de oud-katholieke kerk van de HH. Maria en Ursula te Delft. Op 20 maart 2007 door de oud-katholieke parochie van de HH. Maria en Ursula te Delft (in bruikleen of in eigendom?) geschonken aan de oud-katholieke kerk van de HH. Petrus en Paulus te Aalsmeer in ruil voor het achttiende-eeuwse tabernakel, dat naar men meende oorspronkelijk uit de Delftse kerk afkomstig was.

TECHNIEK

Hout, schildpadleer, ebbenfineer, zilver, geelkoper, fluweel, gouddraad, parels.

STAAT redelijk (1 november 1995): uitwendig stukje hout van hoek afgebroken en stukje van zwarte rand afgebroken.

LITERATUUR

De Oud-Katholiek 1931 (Delft-nummer), p. 229, p. 234; Cat. tent. Delft 1959, p. 19-20, nr. 49 (datering tweede helft der zeventiende eeuw); Dirkse 1989, p. 6-33, bijzonder p. 21 (foutief gedateerd in de late zeventiende eeuw); Hilkhuijsen 1990-1991, p. 4 (geeft foutieve datering rond 1600 en stelt foutief dat het tabernakel afkomstig is uit de Gertrudiskapel te Utrecht); Cat. tent. Amsterdam 1994; Schade van Westrum 2010, p. 92 (afb.); Verheggen 2020, p. 67-86, bijz. p. 81-82 (over de symboliek van het tabernakel).

Dit barokke tabernakel is inwendig voorzien van een uitermate rijke in gouddraad geborduurde decoratie op rood fluweel, bestaande uit bloemenranken waarbij de tulp een belangrijke rol speelt. Het borduurwerk is met parels en pailletten verlevendigd.

Centraal tegen de achterzijde een ovale cartouche, waarin het Lam Gods met kruisvaan en kelk, waarin het bloed uit zijn hals stroomt. Centraal op de binnenzijde van de linker deurhelpt de omstraalde letters "IHS" met kruisje en drie nagels; centraal op de binnenzijde van de rechter deurhelpt de omstraalde letters "MAR" met hart en kroon.

Bij de geestelijke maagden en begijnen in de Nederlanden was katholieke literatuur over bloemen en deugden lange tijd populair in de zeventiende eeuw. Sommige boeken waren rijk geïllustreerd met voorstellingen, geïnspireerd op de laatmiddeleeuwse minnemystiek. Joannes Mytens beschreef in zijn *De gheestelycke vryagie* (Brussel 1649, p. 204) hoe het hart als tabernakel fungeerde en versierd kon worden 'met alle kruyden ende bloemen der deughden'. De binnenzijde van dit tabernakel geeft een zeer letterlijke interpretatie van deze symboliek.

De aan het einde van de zestiende eeuw in de Noordelijke Nederlanden geïmporteerde tulpen, die in dit tabernakel zo talrijk zijn afgebeeld, waren niet alleen symbolen voor het gebed, maar stonden ook voor uitzonderlijke rijkdom. Tussen 1634 en 1637 ontstond er een bizarre hausse in de tulpenhandel in Holland en Utrecht die bekend werd als 'tulpenmanie'. In 1637 werden tulpenbollen verkocht voor meer dan tien keer het jaarsalaris van een vakman en waren ze evenveel waard als een Amsterdams grachtenpand.

In Utrecht bestonden in de zeventiende eeuw diverse kloppengemeenschappen, met name rond de Mariahoek, waar zich de huiskerken van St. Gertrudis en Ste Marie achter Clarenburg bevonden. De huiskerk van Ste Marie op de Kamp aan de Nieuwe Gracht te Utrecht was geliëerd aan die van Ste Marie achter Clarenburg. De Utrechtse kloppen hadden intensieve contacten met de Maagden van den Hoeck te Haarlem, die zich intensief met de paramentenproductie bezighielden. Ofschoon er behalve dit tabernakel nog meer voorbeelden van kloppenborduurwerk in Utrecht bewaard zijn gebleven, is er geen Utrechtse klop met name bekend die zich op het borduurwerk had toegelegd.

Paramenten in Zaandam (Oud-Katholieke Kerk H. Maria Magdalena)

19. WIT ALTAARANTEPENDIUM EN VIER WITTE KAARSENKANTEPENDIA (afb. 449-451, en bijbehorend voorbeeld, afb. 452)

Zaandam, geestelijke maagden (?), 1645 (gedateerd)

Afmetingen: altaarantependium: h. 109,5 cm, b. 261 cm; kaarsenbankantependia: h. 20,5 cm, b. 100 cm

Krommenie, oud-katholieke kerk van de HH. Nicolaas en Maria Magdalena, inv. nr. 6288-44

HERKOMST

Oorspronkelijk afkomstig uit de in 2019 aan de eredienst onttrokken oud-katholieke kerk van de H. Maria Magdalena te Zaandam. In april 2019 overgebracht naar de oud-katholieke kerk van de HH. Nicolaas en Maria Magdalena te Krommenie.

TECHNIEK

Crèmekleurige satijn (basisstof), zijde, floszijde, gouddraad, zaadparels (borduurwerk), katoen (kantranden), linnen (voeringen), grenenhout (raamwerken)

STAAT goed (10 maart 2018): in de periode 2017-2018 geheel geconserveerd / gerestaureerd door Marjolein Homan-Free te Haarlem.

LITERATUUR

Van Agt 1953, p. 161; Roethlisberger 1993, vol. I, p. 325, cat. 510, vol. II, afb. 693 (gravure Cornelis Bloemaert); De Beyer, Verhoeven, Reinstra (ed.) 2016, p. 182 (afb.), p. 183 (met afb.).

Dit stel van altaarantependium en vier kaarsenbankantependia is vervaardigd van crèmekleurige satijn, waarop in zijde, floszijde en gouddraad een elegant en geraffineerd patroon van veelkleurige bladranken met lokale bloemen – viooltjes, lelietjes-van-dalen, madeliefjes, rozen, Turkse leliën en tulpen – is geborduurd die het gehele oppervlak bedekken. Centraal op het altaarantependium, dat middenonder is voorzien van de geborduurde datering '1645', is een voorstelling aangebracht van Maria met Kind, staande op een gouden maansikkel. Op haar hoofd draagt Maria een kroon van gouddraad met zaadparels. De voorstelling is ontleend aan een gravure uit circa 1633-1637 van Cornelis Bloemaert (II) (1603-1692) naar een ontwerp van de Utrechtse schilder Abraham Bloemaert (1566-1651). Een andere versie van de gravure werd rond 1637 uitgegeven door F. de Wit en voorzien van het onderschrift: "ONSE LIEVE VROUW TOT RUNCS-PUTTE / anders genaemdt TER NOOT". Dit verwijst naar O.L. Vrouw ter Nood te Heiloo, waarnaar in de zeventiende eeuw door de Noord-Nederlandse katholieken bedevaarten werden ondernomen. De houding van de Maria van Heiloo is echter anders dan die van de Maria's op de gravures van De Wit en

Bloemaert en op het antependium. Het borduurwerk is naar alle waarschijnlijkheid uitgevoerd door geestelijke maagden of kloppen (uit Zaandam?) die meestal doorslaggevende inbreng hadden bij wat er werd afgebeeld. Wat betreft schaal en complexiteit is het ontwerp geïnspireerd op de barok van de Zuidelijke Nederlanden. Een enigszins vergelijkbare set antependia uit 1639 bevindt zich in de oud-katholieke kerk van Gouda als onderdeel van het paramentenstel van pastoor Pieter Purmerent (zie boven). Het kazuifel met toebehoren dat bij de Zaanse antependia hoorde is niet bewaard gebleven.

AFBEELDINGEN

AFBEELDINGEN

Onderschriften foto's

Om de onderschriften bij de foto's zo beknopt mogelijk te houden, is gebruik gemaakt van de volgende afkortingen:

- MCC (= Museum Catharijneconvent, Utrecht)
- ABM (= Collectie Aartsbisschoppelijk Museum)
- BMH (= Collectie Bisschoppelijk Museum Haarlem)
- OKM (= Collectie Oud-Katholiek Museum)
- OKK (= oud-katholieke kerk)
- RKK (= rooms-katholieke kerk)

*Afb. 1. Monstrans (Amsterdam, 1616),
Langeraar, RKK, inv. nr. 2466-2*

*Afb. 2. Monstrans (Amsterdam [?], circa
1600), Haarlem, Schatkamer rooms-katholieke
Bavokathedraal, inv. nr. 16634-77, afkomstig uit de
OKK te Haarlem*

Afb. 3. Chrismatorium (Jan Foppens, Haarlem, 1595), Utrecht, OKK, inv. nr. 469-179

Afb. 4. Chrismatorium (Haarlem [?], 1575-1625), IJmuiden, OKK, inv. nr. 6254-29, afkomstig uit de OKK te Enkhuizen

Afb. 5. Kelk (1500-1550) van Maarten Modé, Pastoor van de Oppertse kerk te Rotterdam, in de OKK te Schiedam, inv. nr. 3137-36

Afb. 6. Kelk (Pieter ter Haer [?], Amsterdam, 1619) van priester Van Valckenburgh in de OKK te Krommenie, inv. nr. 5981-24

Afb. 7. Kelk (Utrecht, 1616 of 1637) in de OKK te Utrecht, inv. nr. 469-162, afkomstig uit de voormalige OKK Ste Marie te Utrecht

Afb. 8 en 9. Triptiek (Noordelijke Nederlanden, circa 1620) Westwoud, RKK, inv. nr. 4799-35

Afb. 10 en 11. Triptiek (Noordelijke Nederlanden, circa 1620), Den Haag, RKK H. Jacobus de Meerdere, inv. nr. 497-258

Afb. 12. Triptiek (Noordelijke Nederlanden, 1600-1625), Utrecht, MCC, BMH s465, afkomstig uit de RKK te Zevenhoven

Afb. 13. Schilderij Christus en Veronica (Atelier Gerard van Honthorst, Utrecht, circa 1650), Utrecht, MCC, OKM s26, afkomstig uit de voormalige OKK Ste Marie te Utrecht

Afb. 14. Schilderij interieur voormalige OKK te Aalsmeer (Cornelis Steffelaar, Amsterdam, 1815-1825), Utrecht, MCC, OKM s34

Afb. 15. Foto interieur (1860-1870) voormalige OKK te Enkhuizen, Utrecht, MCC, OKM f156

Afb. 16. Tabernakel (Noordelijke Nederlanden, 1600-1650), Gouda, OKK, inv. nr. 1978-4

Afb. 17. Tabernakel (Noordelijke Nederlanden, 1600-1650), Dordrecht, OKK, inv. nr. 1881-3

Afb. 18. Zogenaamd Kazuifel van Bonifatius (Byzantium, 11^e of 12^e eeuw), Utrecht, MCC, ABM t2342

Afb. 19. Schilderij Gregoriusmis (Meester van de Heilige Sippe, 1486), Utrecht, MCC, RMCC s6

Afb. 20. Schilderij Gregoriusmis (Meester van het altaar te Aken, ca. 1500), Utrecht, MCC, ABM s33

Afb. 21. Kazuifel Katharina van Kleef (Keulen, ca. 1425-1450), Utrecht, MCC, ABM t2011

Afb. 22 en 23. Kazuifel David van Bourgondië (Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, ca. 1450-1500), Luik, Sint-Pauluskathedraal

Afb. 24. Schilderij Gregoriusmis (Noordelijke Nederlanden, 1575-1600), Delft, OKK, inv. nr. 294-51

Afb. 25. Schilderij Laatste communie van de H. Franciscus van Assisi (P.P. Rubens, Antwerpen 1619), Antwerpen, Museum voor Schone Kunsten inv. nr. 305

Afb. 26. Schilderij met misviering door de H. Aegidius (of Saint Gilles)(Meester van Saint Gilles, Parijs [?], circa 1500), Londen, National Gallery, inv. /

Afb. 27. Schilderij De wonderen van de H. Ignatius van Loyola, detail (P.P. Rubens, Antwerpen, 1617-1618), Wenen, Kunsthistorisches

cat. nr. NG4681

Museum, inv. nr. GG-517

Afb. 28. Schilderij Ezelwonder H. Antonius van Padua (Amsterdam [?], 1612), Utrecht, MCC, RMCC s32

Afb. 29. Schilderij De maagd Maria ontvangt de communie van Johannes Evangelist (Jan de Braij, Haarlem, 1656), Nederland, particuliere collectie

Afb. 30. Schilderij De overdracht van de kerkelijke macht van Willibrordus op Bonifatius (Den Haag [?], 1625-1650), Den Haag, OKK, inv. nr. 2198-32

Afb. 31. Kazuifel (Zuidelijke Nederlanden, 1600-1625) uit de OKK te Enkhuizen, huidige verblijfplaats onbekend

Afb. 32 en 33. Rood kazuifel (Zuidelijke Nederlanden, 1625-1630), Enkhuizen, RKK, inv. nr. 4895-113

Afb. 34. De heilige Ignatius van Loyola (P.P. Rubens, circa 1620-1622), Pasadena (USA), Norton Simon Museum, inv. nr. M.1975.03.P

Afb. 35. HH. Ignatius van Loyola en Franciscus Xaverius met Christusmonogram (Schelte Adamsz. Bolswert, Antwerpen [gravure, uitgave] naar P.P. Rubens, 1622), Amsterdam, Rijksmuseum, objectnummer RP-P-BI-2558

Afb. 36, 37 en 38. HH. Lebuinus, Marcellinus en Werenfridus (Abraham Bloemaert, Utrecht, ca. 1630 [ontwerp], Frederick Bloemaert, Utrecht, 1635-1650 [gravures en uitgave]), Utrecht, MCC OKM g601, OKM g624, OKM g997

Afb. 39, 40 en 41. HH. Lebuinus, Marcellinus en Werenfridus (Pieter Claesz. Soutman, Haarlem [ontwerp, uitgave], Cornelis Visscher II, Haarlem [gravure], 1650), Utrecht, MCC, BMH g76.11a, BMH g76.13, BMH g76.17a

Afb. 42. Volkert Herkinge (1586-1662) (Eva van Marle, 1650), Utrecht, MCC, ABM s310

Afb. 43 en 44. Twee dalmatieken David van Bourgondië (Noord- en Zuid-Nederland, Utrecht, 1450-1504), Utrecht, MCC, OKM t90a en b

Afb. 45. Een van twee rode dalmatieken (Maagden van den Hoeck [?], Haarlem, 1600-1625), in de OKK te Aalsmeer, inv. nr. 69-62

Afb. 46 en 47. Twee groene dalmatieken (Noordelijke Nederlanden [?], 1600-1625), Utrecht, Metropolaan Kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-356

Afb. 48. H. Adelbertus (Abraham Bloemaert, Utrecht, ca. 1630 [ontwerp], Frederick Bloemaert, Utrecht, 1635-1650 [gravure en uitgave]), Utrecht, MCC, OKM g150

Afb. 49. H. Adelbertus (Pieter Claesz. Soutman, Haarlem [ontwerp, uitgave], Cornelis Visscher II, Haarlem [gravure], 1650), Utrecht, MCC, BMH g76.2

Afb. 50 en 51. Koorkap David van Bourgondië (Utrecht, 1450-1500), Utrecht, MCC, OKM t89

Afb. 52, 53 en 54. Rode koorkap (Maagden van den Hoeck [?], Haarlem, 1600-1625), Aalsmeer, OKK, inv. nr. 69-62

Afb. 55. Detail polyptiek Het Lam Gods (Hubert en Jan van Eyck, Brugge / Gent, circa 1432), Gent, Sint-Baafskathedraal

Afb. 56. *Het Nijmeegs Schippers-antependium* (Nijmegen, 1475-1500), Nijmegen, Museum Valkhof (*Het antependium van het Nijmeegse schippersgilde*)

Afb. 57. *Wit altaarantependium* (Noordelijke Nederlanden, 1475-1525 [borduurwerk], 1700-1800 [overig]), Amersfoort, OKK, inv. nr. 461-71

Afb. 58. Altaarrand Warffum (Noordelijke Nederlanden, circa 1500-1550), Groningen, Groninger Museum, 0000-3198

Afb. 59. Wit altaarantependium (Rotterdam, geestelijke maagden [?], circa 1650), Rotterdam, OKK, inv. nr. 3718-77

Afb. 60. Schilderij Gregoriusmis (Hans Baldung Grien, 1511), Cleveland, Cleveland Art Museum

Afb. 61 en 62. Paars kazuifel Smarten van Maria (Noordelijke Nederlanden, circa 1520-1525), Utrecht, MCC, BMH t2911, afkomstig uit de RKK te Oude Tonge

Afb. 63. Palla (Oost-Nederland, 1400-1500),
Utrecht, MCC, ABM h4b

Afb. 64. Palla (Noordelijke Nederlanden
[Utrecht?], 1530-1550), Utrecht, MCC, ABM t2064

Afb. 65. Palla (gebied Nederrijn, 1475-1500),
Utrecht, MCC, RMCC t40

Afb. 66. Palla (Noordelijke of Zuidelijke
Nederlanden [?], ca. 1530), Antwerpen,
Museum Mayer van Bergh MMB.0975

Afb. 67. Schilderij Gregoriusmis (omgeving Jacob Cornelisz van Oostanen, Amsterdam, 1500-1525), Antwerpen, Maagdenhuismuseum, A.0022

Afb. 68. Palladoos (Utrecht, 1572), Utrecht, MCC, ABM t2080a

Afb. 69 en 70. Palladoos (Zuster Margareta Calewaerts, Luithagen, 1576), Utrecht, MCC, ABM t2531

Afb. 71 en 72. Triptiek met Maria met Kind en symbolen uit de Litanie van Loreto (Noordelijke Nederlanden, circa 1610), Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM s109

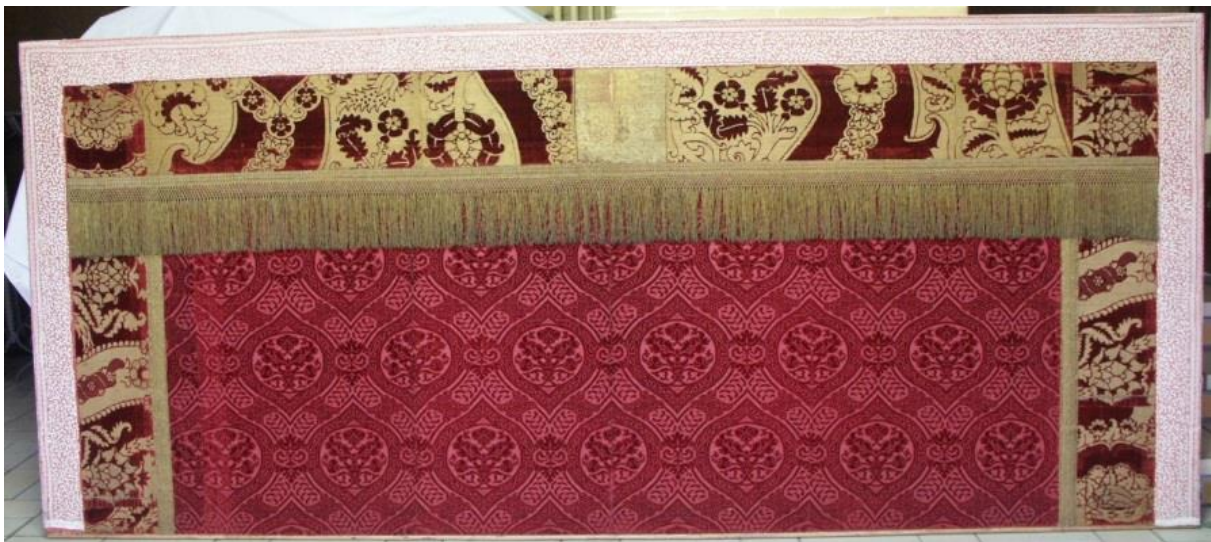
Afb. 73 en 74. Rood kazuifel (Noordelijke Nederlanden, 1600-1625, met gebruikmaking van stof uit 1450-1550), Haarlem, OKK, inv. nr. 5649-197

Afb. 75. Stola en manipel (Noordelijke Nederlanden, 1600-1625), Haarlem, OKK, inv. nr. 5649-197

Afb. 76 en 77. Rood kelkvelum, bursa en palla (Noordelijke Nederlanden, 1600-1625, met gebruikmaking van stof uit 1450-1550), Haarlem, OKK, inv. nr. 5649-197

Afb. 78. Rood altaarantependium (Noordelijke Nederlanden, 1600-1625, met gebruikmaking van stof uit 1450-1550), Haarlem, OKK, inv. nr. 5649-197

Afb. 79 en 80. Rood kazuifel (Noordelijke Nederlanden, 1600-1625, met gebruikmaking van basisstof uit 1450-1550; rugkruis en kolom voorzijde vervangen in 1900-1925; applicaties uit 1650-1700), Leiden, OKK, inv. nr. 2538-42

Afb. 81 en 82. Rode stola en manipel (Noordelijke Nederlanden, 1600-1625, met gebruikmaking van basisstof uit 1450-1550; galons vervangen in 1900-1925), Leiden, OKK, inv. nr. 2538-42

Afb. 83. Rood kelkvelum (Noordelijke Nederlanden, 1600-1625, met gebruikmaking van basisstof uit 1450-1550; applicatie uit 1650-1700; galons vervangen in 1900-1925), Leiden, OKK, inv. nr. 2538-42

Afb. 84 en 85. Rode bursa en palla (Noordelijke Nederlanden, 1600-1625, met gebruikmaking van basisstof uit 1450-1550; galons vervangen in 1900-1925), Leiden, OKK, inv. nr. 2538-42

Afb. 86 en 87. Rood kazuiifel (Noordelijke Nederlanden, circa 1500, met nieuwe voering), Utrecht, MCC, ABM t2297a, afkomstig uit de RKK te Elst

Afb. 88 en 89. Rode stola en manipel (Noordelijke Nederlanden, ca. 1500, met nieuwe voering), Utrecht, MCC, ABM t2297c en d, afkomstig uit de RKK te Elst

Afb. 90 en 91. Rood kelkvelum en bursa (Noordelijke Nederlanden, 1600-1625, met gebruikmaking van stof uit ca. 1500; met nieuwe voering), Utrecht, MCC, ABM t2297e en g (ook idem palla zonder foto, MCC ABM t2297f), afkomstig uit de RKK te Elst

Afb. 92 en 93. Rood kazuifel (Noordelijke Nederlanden, 1600-1650, met gebruikmaking van Engels borduurwerk uit 1450-1550), Utrecht, MCC, BMH t3317a, afkomstig uit de RKK te Krommenie

Afb. 94. Rode bursa (Noordelijke Nederlanden, 1600-1650), Utrecht, MCC, BMH t3317e, afkomstig uit de RKK te Krommenie

Afb. 95 en 96. Rood kazuiifel (Amsterdam, 1520-1525), Utrecht, MCC, BMH t5788a, afkomstig uit de RKK te Hoorn

Afb. 97 en 98. Rode koorkap (Amsterdam, 1520-1525), Utrecht, MCC, BMH t5788b, afkomstig uit de RKK te Hoorn

Afb. 99 en 100. Rode dalmatiek a (Amsterdam, 1510-1525), Utrecht, MCC, BMH t5788d, afkomstig uit de RKK te Hoorn

Afb. 101 en 102. Rode dalmatiek b (Amsterdam, 1510-1525), Utrecht, MCC, BMH t5788e, afkomstig uit de RKK te Hoorn

Afb. 103, 104, 105, 106, 107 en 108. Rode stola's en manipels (Amsterdam, 1520-1525), Utrecht, MCC, BMH t5788f, g, h, i, j, k, afkomstig uit de RKK te Hoorn

Afb. 109 en 110. Rode palla en bursa (Noordelijke Nederlanden, 1600-1625, met gebruikmaking van stof uit 1510-1525), Utrecht, MCC, BMH t5788l en m, afkomstig uit de RKK te Hoorn

Afb. 111 en 112. Twee rode fragmenten (Noordelijke Nederlanden / Italië, 1510-1525), Utrecht, MCC, BMH t5788n en o, afkomstig uit de RKK te Hoorn

Afb. 113. Rode koorkap (in 1600-1650 samengesteld met basisstof en borduursels uit 1475-1480, Noord-Nederland), Utrecht, MCC, BMH t5788c, afkomstig uit de RKK te Hoorn

Afb. 114. Rode koorkap (in 1600-1650 samengesteld met basisstof en borduursels uit 1475-1480, Noord-Nederland), Utrecht, MCC, BMH t5788c, afkomstig uit de RKK te Hoorn

Afb. 115 en 116. Blauw kazuifel (Zuidelijke Nederlanden, circa 1530), Utrecht, MCC, OKM t66, afkomstig uit de OKK te Dordrecht

Afb. 117 en 118. Blauwe stola en manipel (Zuidelijke Nederlanden, circa 1530), Utrecht, MCC, OKM t66b en a, afkomstig uit de OKK te Dordrecht

Afb. 119. Blauw kelkvelum (Dordrecht, 1600-1625), Utrecht, MCC, OKM t66c, afkomstig uit de OKK te Dordrecht

Afb. 120 en 121. Blauwe bursa en palla (Dordrecht, 1625-1675), Utrecht, MCC, OKM t66e en d, afkomstig uit de OKK te Dordrecht

Afb. 122 en 123. Rood kazuifel (Amsterdam, ca. 1510-1520), Utrecht, MCC, OKM t202, afkomstig uit de OKK te Oudewater

Afb. 124 en 125. Rode stola en manipel (Amsterdam, ca. 1510-1520), Oudewater, OKK, inv. nr. 4192-49

Afb. 126. Rood kelkvelum (Oudewater, 1600-1625), Oudewater, OKK, inv. nr. 4192-74

Afb. 127 en 128. Rode bursa en palla (Oudewater, 1600-1625), Oudewater, OKK, inv. nrs. 4192-71 (bursa) en 4192-66 (palla)

Afb. 129. Rood altaarantependium (Oudewater, 1600-1625, met gebruikmaking van middeleeuwse fragmenten uit ca. 1510-1520 en moderne gehaakte kant), Oudewater, OKK, inv. nr. 4192-49

Afb. 130. Rode kaarsenbankantependia (Oudewater, ca. 2000), Oudewater, OKK, inv. nr. 4192-49

Afb. 131 en 132. Rood kazuifel (Noordelijke Nederlanden, 1600-1625, met gebruikmaking van middeleeuwse stoffen uit 1475-1525), Culemborg, OKK, inv. nr. 11319-68

Afb. 133 en 134. Twee rode dalmatieken (Noordelijke Nederlanden, 1475-1525), Culemborg, OKK, inv. nr. 11319-68

Afb. 135 en 136. Rode koorkap (Noordelijke Nederlanden, 1600-1625, met gebruikmaking van middeleeuwse stoffen uit 1475-1525), Culemborg, OKK, inv. nr. 11319-68

Afb. 137. Rood koorkapschild (Noordelijke Nederlanden, 1600-1625), Culemborg, OKK, inv. nr. 11319-68

Afb. 138, 139 en 140. Rode stola en drie rode manipels (1475-1525, stola en een manipel in de zeventiende eeuw voorzien van goudgalons en goudfranjies), Culemborg, OKK, inv. nr. 11319-68

Afb. 141. Rood kelkvelum (Culemborg, 1600-1625), Culemborg, OKK, inv. nr. 11319-129

Afb. 142 en 143. Rode bursa en palla (Culemborg, 1600-1625), Culemborg, OKK, inv. nr. 11319-129

Afb. 144. Rood altaarantependium (Noordelijke Nederlanden, 1475-1525), Culemborg, OKK, inv. nr. 11319-68

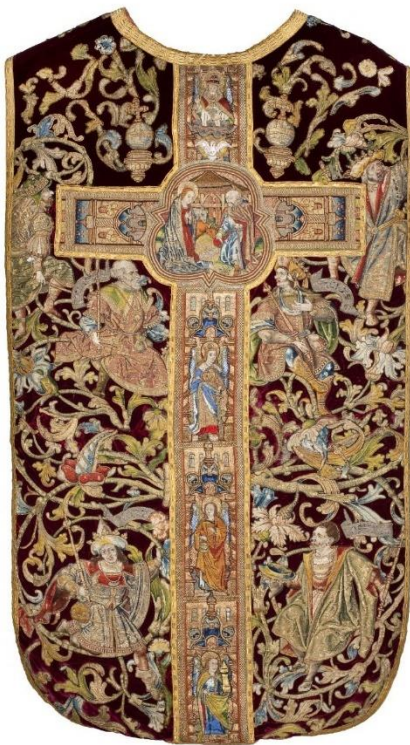
Afb. 145 en 146, 146 en 147. Vier rode kaarsenbankantependia (Noordelijke Nederlanden, 1475-1525), Culemborg, OKK, inv. nr. 11319-68

Afb. 147. Gravure Sasbout Vosmeer (eerste helft achttiende eeuw), Utrecht, MCC, ABM g1690

Afb. 148. Portret Sasbout Vosmeer (Noordelijke Nederlanden, 1598), Utrecht, OKK, inv.nr. 469-232

Afb. 149. Rood kazuifel Boom van Jesse (Zuidelijke Nederlanden [Brussel], omgeving Bernard van Orley, circa 1525), Utrecht, Metropolitaan Kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-348

Afb. 150. Wit kazuifel met restant Boom van Jesse (Zuidelijke Nederlanden [Brussel], omgeving Bernard van Orley, circa 1525 [borduurwerk], 1959 [basisstof]), Utrecht, Metropolitaan Kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-349

Afb. 151. Een van twee witte dalmatieken (Zuidelijke Nederlanden, 1500-1530 [clavi], 1959 [basisstof]), Utrecht, Metropolitaaan Kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-351

Afb. 152. Een van twee dalmatieken met o.a. Ste Gudula (Zuidelijke Nederlanden [Brussel], 1500-1530 [clavi], 1959 [basisstof]), Utrecht, Metropolitaaan Kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-352

Afb. 153. Koorkap van Musius (Zuidelijke Nederlanden [?], circa 1530 [aurifriezen en schild], 1900-1925 [basisstof]), Utrecht, Metropolitaan Kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-106

Afb. 154. Koorkap van Musius (Zuidelijke Nederlanden, circa 1530 [aurifriezen en schild], 1900-1925 [basisstof]), Utrecht, Metropolitaan Kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-106

Afb. 155. Schild koorkap van Musius (Zuidelijke Nederlanden, circa 1530), Utrecht, Metropolitaaan Kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-106

Afb. 156. Koorkapschild (Zuidelijke Nederlanden, circa 1530), Utrecht, Metropolitaaan Kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-354

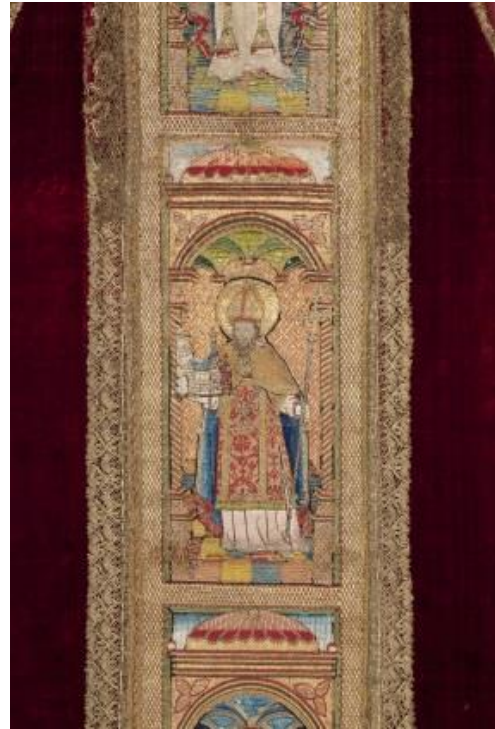
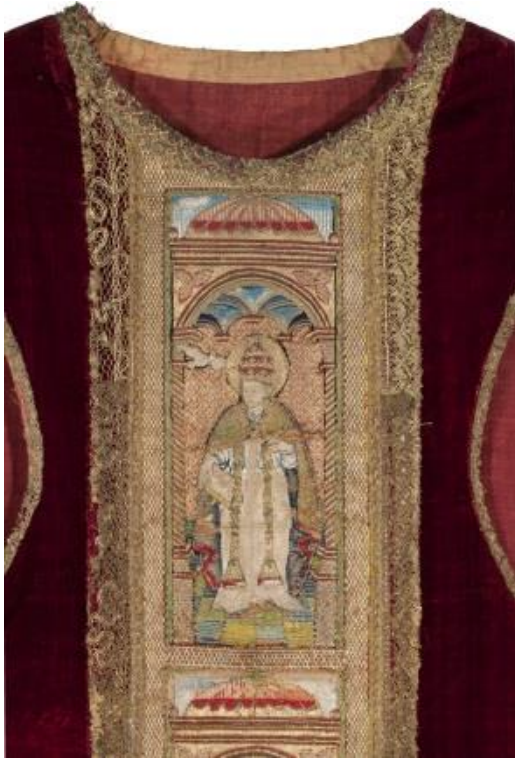
Afb. 157. Een van twee dalmatieken uit de Abdij Leeuwenhorst (Noordelijke Nederlanden [Amsterdam?], 1500-1525), Utrecht, Metropolitaaan Kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-350

Afb. 158 en 159. Kazuifel Sasbout Vosmeer (omgeving Bernard van Orley, Brussel, circa 1525 [rugkruis], Sasbout Vosmeer, Delft / Keulen, circa 1600 [kolom voorzijde], Noordelijke Nederlanden, 1800-1900 [basisstof en voering]), Utrecht, Metropolitaaan Kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-353

Afb. 160. Kazuifel Sasbout Vosmeer, detail van het restant van het wapenschild onderaan het rugkruis (Sasbout Vosmeer, Delft / Keulen, circa 1600), Utrecht, Metropolitaaan Kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-353

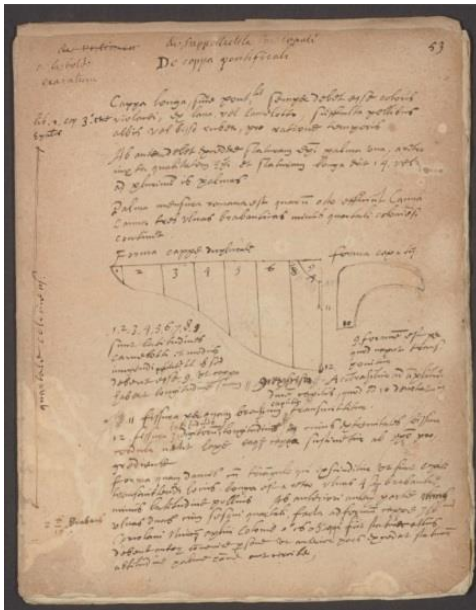
Afb. 161, 162 en 163. Kazuifel Sasbout Vosmeer, details kolom voorzijde (Sasbout Vosmeer, Delft / Keulen, circa 1600 [kolom voorzijde], Noordelijke Nederlanden, 1800-1900 [basisstof en voering]), Utrecht, Metropolaan Kapittel van Utrecht, inv. nr. 90440-353

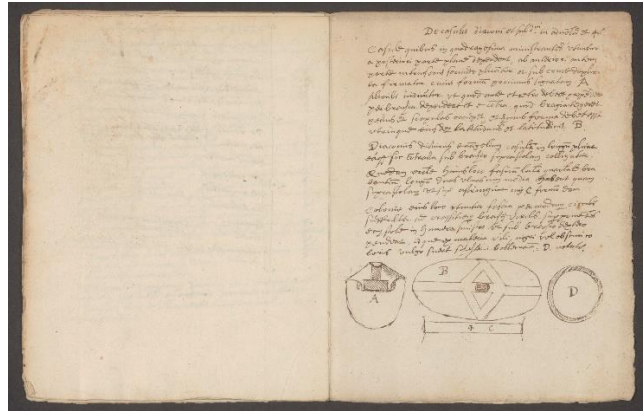
Afb. 164 en 165. Bursa (Sasbout Vosmeer [?], Delft / Keulen, circa 1600), Utrecht, Metropolaan kapittel van Utrecht, bij inv. nr. 90440-348

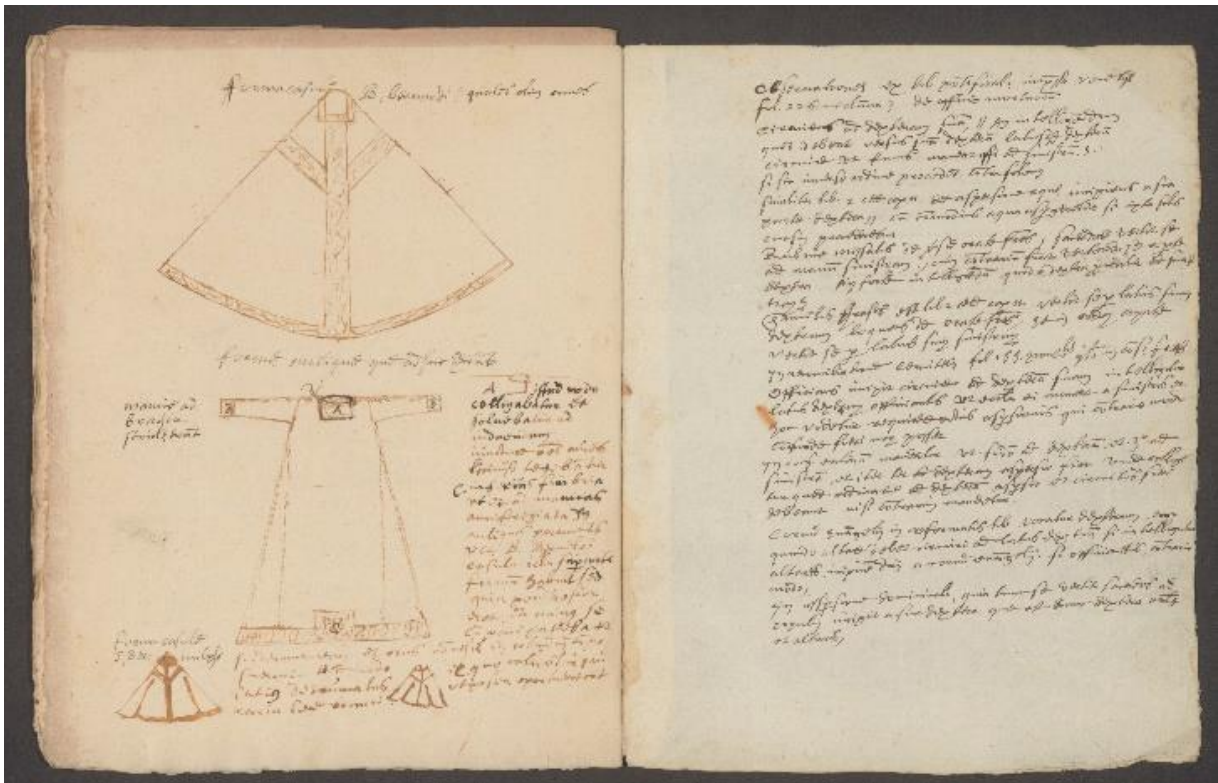
Afb. 166 en 167. Rood kazuifel (Noordelijke Nederlanden, circa 1600, met restanten borduurwerk kazuifel David van Bourgondië [Noordelijke of Zuidelijke Nederlanden, 1450-1500]), Utrecht, MCC, ABM t2005

Afb. 168. Handschrift door Sasbout Vosmeer, pagina met handleiding voor de vervaardiging van een cappa magna, ceremonieel gewaad voor een bisschop, aartsbisschop of kardinaal, Utrecht, Het Utrechts Archief, 1003, 77

Afb. 169. Handschrift door Sasbout Vosmeer, pagina met handleiding voor gebruik 'planeta plicata' (kazuifel met omhoog gerolde voorzijde bij wijze van dalmatiek), Het Utrechts Archief, 1003, 77

Afb. 170. Handschrift door Sasbout Vosmeer pagina met historische kazuifelvormen en vorm albe, Het Utrechts Archief, 1003, 77

Afb. 171. Portret Jacob Oly (kopie naar Nicolaes Moeyaert, Nederland, 1800-1900), Utrecht, MCC, BMH s6315

Afb. 172. Portret Leonardus Marius (Nicolaes Moeyaert, Amsterdam, 1647), Utrecht, MCC, StCC s24

Afb. 173 en 174. Twee fragmenten paramenten met Sacrament van Mirakel (Amsterdam, circa 1600-1610), Utrecht, MCC, StCC t1a en StCC t1b

Afb. 175. Geestelijke maagden uit Haarlem in het buitenverblijf van een van hen (toegeschreven aan Dirck van Delen of Bartholomeus van Bassen, circa 1630-1652), Amsterdam, Rijksmuseum, SK-A-4246

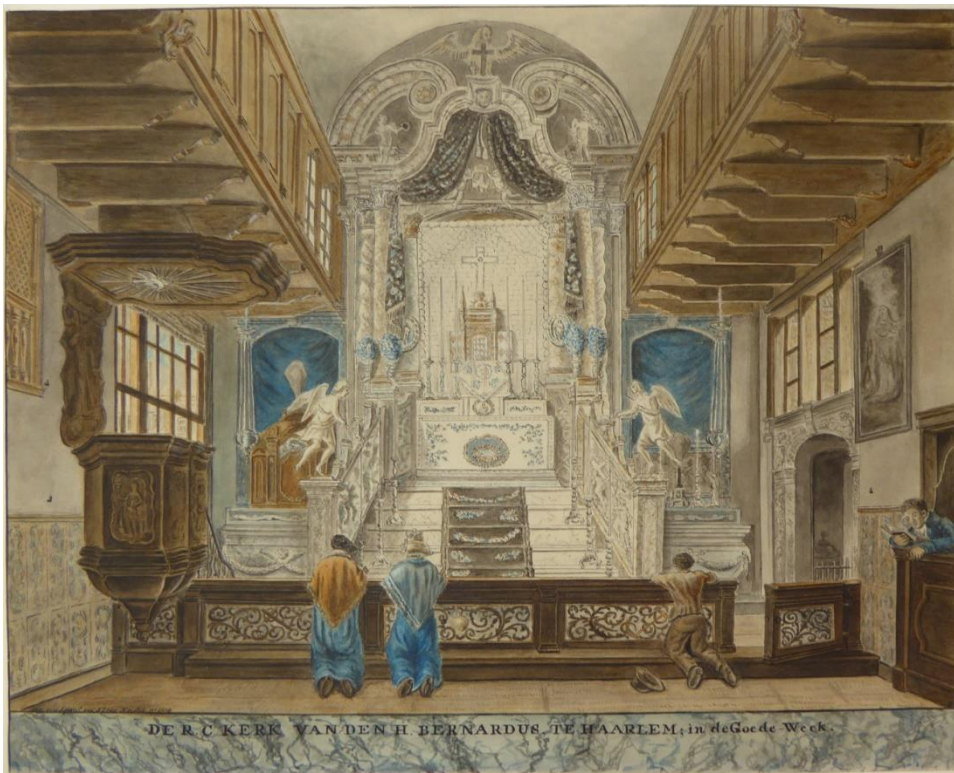
Afb. 176. Portret Haarlemse klop Berber Ruertsdr van Juckema (1610-1667) (Leendert van der Cooghen [?], Haarlem, 1660), Utrecht, MCC, RMCC s52

Afb. 177. Portret Nicolaas Wiggers Cousebant (Pieter Soutman, Haarlem [ontwerp], Jacob Matham, Haarlem [gravure], 1627-1632), Utrecht, MCC, BMH g1630

Afb. 178. Portret van Cornelis van Veen (1519-1591) en zijn familie (Otto van Veen, Brussel, 1584), Parijs, Musée du Louvre, inv./cat. nr. 1911

Afb. 179. De kerk van St. Bernardus in den Hoek te Haarlem in de Goede Week (J.J. Graaf, ingekleurde gravure uit circa 1900 naar J.P. van Horstok, Alkmaar / Haarlem, 1819), Utrecht, MCC, BMH te203

Afb. 180 en 181. Witte mijter (Haarlem, Maagden van den Hoeck [?], 1613-1641), Utrecht, MCC, BMH t42b

Afb. 182 en 183. Rode mijter (Haarlem, Maagden van den Hoeck [?], 1613-1641), Utrecht, MCC, BMH t42c

Afb. 184 en 185. Gouden mijter (Haarlem, Maagden van den Hoeck [?], 1613-1641), Utrecht, MCC, BMH t42d

Afb. 186. Paar rode muilen (Haarlem, Maagden van den Hoeck [?] [borduurwerk], 1625-1650), Utrecht, MCC, BMH t42g1 en 2

Afb. 187 Paar witte handschoenen (Haarlem, Maagden van den Hoeck [?] [borduurwerk], 1625-1650), Utrecht, MCC, BMH t42h3 en 4

Afb. 188. Paar rode handschoenen (Haarlem, Maagden van den Hoeck [?] [borduurwerk], 1625-1650), Utrecht, MCC, BMH t42i1 en 2

Afb. 189. Paar rode handschoenen (Haarlem, Maagden van den Hoeck [?] [borduurwerk], 1625-1650), Utrecht, MCC, BMH t42j1 en 2

Afb. 190. Paar rode handschoenen (Haarlem, Maagden van den Hoeck [?] [borduurwerk], 1625-1650), Utrecht, MCC, BMH t42k1 en 2

Afb. 191. Paar rode muilen (Haarlem, Maagden van den Hoeck [?] [borduurwerk], 1625-1650), Utrecht, MCC, BMH t42m1 en 2

Afb. 192. Rode onderdalmatiek (1600-1700), Utrecht, MCC, BMH t136a

Afb. 193. Rode ondertuniek (1600-1700), Utrecht, MCC, BMH t136b

Afb. 194. Blauwe toog (1662-1663), Utrecht, MCC, BMH t149a

Afb. 195. Blauwe manteletta (1662-1663), Utrecht, MCC, BMH t149b

Afb. 196. Blauwe mozzetta (1662-1663), Utrecht, MCC, BMH t149c

Afb. 197. Paarse toog (1662-1663), Utrecht, MCC, BMH t149f

Afb. 198. Paarse manteletta (1662-1663), Utrecht, MCC, BMH t149d

Afb. 199. Paarse mozzetta (1662-1663), Utrecht, MCC, BMH t149e

Afb. 200 en 201. Rood kazuifel (Noordelijke Nederlanden, 1475-1525 en 1580-1650 [samenstelling], Italië, 1475-1525 [basisstof], Nederland, 1900-1950 [rugkruis en kolom voorzijde kazuifel, clavi dalmatieken]), Utrecht, MCC, BMH t9036d1

Afb. 202 en 203. Twee rode dalmatieken (Noordelijke Nederlanden, 1475-1525 en 1580-1650 [samenstelling], Italië, 1475-1525 [basisstof], Nederland, 1900-1950 [rugkruis en kolom voorzijde kazuifel, clavi dalmatieken]), Utrecht, MCC, BMH t9036d2 en 3

Afb. 204, 205, 206, 207 en 208. Rode stola, diakenstola en drie manipels (Noordelijke Nederlanden, 1475-1525 en 1580-1650 [samenstelling], Italië, 1475-1525 [basisstof]), Utrecht, MCC, BMH t9036d4, d5, d6, d7, d8

Afb. 209 en 210. Rood kelkvelum en bursa (Noordelijke Nederlanden, 1600-1625, met gebruikmaking van basisstof uit 1450-1550 [kelkvelum] en 1500-1550 [bursa]), Utrecht, MCC, BMH t9036d9 en d10

Afb. 211. Rood kelkvelum (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1600-1625), Utrecht, MCC, BMH t3185

Afb. 212. Borduursel Maria met Kind (Haarlem, Maagden van den Hoeck [?], 1600-1700), Utrecht, MCC, BMH t10367

Afb. 213. Zwarte dalmatiek (Haarlem, Maagden van den Hoeck [?], 1625-1650), MCC, BMH t10a

Afb. 214. Zwarte dalmatiek (Haarlem, Maagden van den Hoeck [?], 1625-1650), MCC, BMH t10b

Afb. 215 en 216. Rood kazuiifel (Noordelijke Nederlanden, 1500-1525 [rugkruis en kolom voorzijde kazuiifel], Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1583-1625 [goudborduursel met pailletten rond rugkruis en kolom voorzijde kazuiifel, assemblage kazuiifel]), Weert, Museum Jacob van Horne

Afb. 217. Rode stola (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1583-1625), Weert, Museum Jacob van Horne

Afb. 218. Rode manipel (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1583-1625), Weert, Museum Jacob van Horne

Afb. 219. Rood kelkvelum (Haarlem, Maagden van den Hoeck of professioneel atelier, 1600-1625), Weert, Museum Jacob van Horne

Afb. 220. Rode bursa (Haarlem, Maagden van den Hoeck of professioneel atelier, 1600-1625), Weert, Museum Jacob van Horne

Afb. 221. Rood kelkvelum (Haarlem, Maagden van den Hoeck [?], 1600-1650), Weert, Museum Jacob van Horne

Afb. 222 en 223. Wit kazuiifel (Noordelijke Nederlanden [Maagden van den Hoeck, Haarlem?], 1650-1700 [rugkruis en verticale kolom voorzijde kazuiifel], circa 1750 [basisstof]), Utrecht, MCC, BMH t128a

Afb. 224. Rode koorkap (Zuidelijke Nederlanden [Antwerpen?], circa 1490 [aurifriezen], circa 1520 [basisstof en koorkapschild]), Utrecht, MCC, BMH t622

Afb. 225. Rode koorkap (Zuidelijke Nederlanden [Antwerpen?], circa 1490 [aurifriezen], circa 1520 [basisstof en koorkapschild]), Utrecht, MCC, BMH t622

Afb. 226 en 227. Paarse koorkap (Noordelijke Nederlanden, circa 1500 [aurifriezen], Italië, 1575-1625 [basisstof], Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1600-1625 [schild, assemblage koorkap]), Utrecht, MCC, BMH t623a

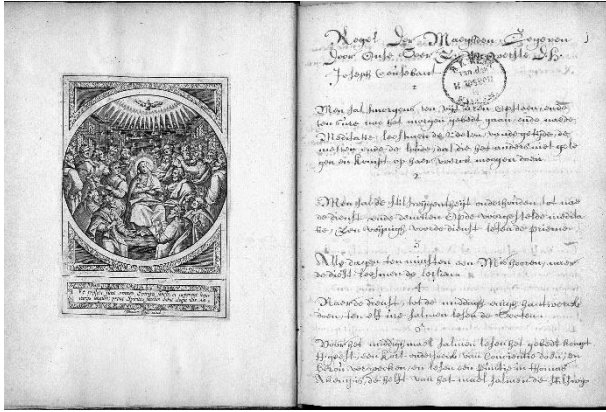
Afb. 228. Schild paarse koorkap (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1600-1625), Utrecht, MCC, BMH t623b

Afb. 229. Gravure Intocht in Jerusalem (Claes Jansz. Visscher [II], Amsterdam, naar Maerten de Vos circa 1587-1652), Utrecht, MCC, BMH g876.7

Afb. 230 en 231. Rugkruis kazuifel (Haarlem, Maagden van den Hoeck, Haarlem, 1600-1625), Utrecht, MCC, BMH t505

Afb. 232. Handschrift met reglement Haarlemse begijnen (Haarlem, 1668), Haarlem, Archiefdienst voor Kennemerland, Bisdom Haarlem, Het Begijnhof, inv. nr. 343

Afb. 233. Gravure pinkstervoorstelling (Claes Jansz. Visscher [II], Amsterdam, naar Philips Galle, naar Jan van der Straet, 1643-1646), Amsterdam, Rijksmuseum, objectnr. RP-P-1904-909

Afb. 234 en 235. Witte koorkap (Maagden van den Hoeck [?], Haarlem, 1650-1700 [aurifriezen, schild, sluiting], Frankrijk, circa 1750 [basisstof], Utrecht, MCC, BMH t624

Afb. 236. Koorkapschild (Maagden van den Hoeck [?], Haarlem, 1650-1700), Utrecht, MCC, BMH 1624

Afb. 237 en 238. Gouden koorkap (Zuidelijke Nederlanden, circa 1480 [aurifriezen, schild], 1900-1915 [basisstof]), Haarlem, Schatkamer Kathedrale Basiliek St. Bavo, inv. nr. 16634-204

Afb. 239. Gouden koorkap (Zuidelijke Nederlanden, circa 1480 [aurifriezen, schild], 1900-1915 [basisstof]), Haarlem, Schatkamer Kathedrale Basiliek St. Bavo, inv. nr. 16634-204

Afb. 240 en 241. Kazuifel Boudewijn Catz (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1662-1663), Utrecht, MCC, BMH t129a

Afb. 242. Stola Boudewijn Catz (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1662-1663), Utrecht, MCC, BMH t129b

Afb. 243. Manipel Boudewijn Catz (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1662-1663), Utrecht, MCC, BMH t129c

Afb. 244. Kelkvelum Boudewijn Catz (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1662-1663), Utrecht, MCC, ABM t2039

Afb. 245 en 246. Mijter Boudewijn Catz (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1662-1663), Utrecht, MCC, BMH t42a

Afb. 247. Gravure Willibrordus (Haarlem, Pieter Soutman, Haarlem [ontwerper en uitgever], Cornelis Visscher II, Haarlem [graveur], 1650), Utrecht, MCC, BMH g76.18

Afb. 248. Gravure Bonifatius (Haarlem, Pieter Soutman, Haarlem [ontwerper en uitgever], Cornelis Visscher II [graveur], 1650), Alkmaar, OKK, inv. nr. 4626-17

Afb. 249. Kazuifel Boudewijn Catz, detail (Maagden van den Hoeck, Haarlem, 1662-1663), Utrecht, MCC, BMH t129

Afb. 250 en 251. Kazuifel Philippus Rovenius (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1628-1641), Utrecht, MCC, BMH t127a

Afb. 252 en 253. Dalmatieken Philippus Rovenius (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1628-1641), Utrecht, MCC, BMH t127b en c

Afb. 254 en 255. Koorkap Philippus Rovenius (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1628-1641), Utrecht, MCC, BMH 127d

Afb. 256 en 257. Mijter en muilen Philippus Rovenius (Haarlem, Maagden van den Hoeck [muilen: borduurwerk], 1628-1641), Utrecht, MCC, BMH t42e1 (mijter), BMH t42e2 (linkermuul), BMH t42e3 (rechtermuul)

Afb. 258. Handschoenen Philippus Rovenius (Haarlem, Maagden van den Hoeck [borduurwerk], 1628-1641), Utrecht, MCC, BMH t42h1 (linkerhandschoen), BMH t42h2 (rechterhandschoen)

Afb. 259. Schild koorkap Philippus Rovenius (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1628-1641), Utrecht, MCC, BMH t127d

Afb. 260. Gravure icoon S. Maria Maggiore (Hieronymus Wierix, Antwerpen, 1590-1600), Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-1898-A-198

Afb. 261. Gravure S. Maria Maior in jezuitencollege, Bratislava (circa 1600)

Afb. 262. Gravure Annunciatie (München, Jan Sadeler I, naar Peter de Witte, 1588-1595), Amsterdam, Rijksmuseum, objectnr. RP-P-1985-140

Afb. 263. Schilderij Annunciatie (naar Jan Sadeler, circa 1620-1630), Utrecht, MCC, OKM s2, afkomstig uit de OKK te Amersfoort

Afb. 264. Gravure Presentatie Maria (Karel van Mallery en Johannes Galle [uitg.]), in boekje Johanna Cousebant uit 1662, tegenover f. 1, Haarlem, Noord-Hollands Archief, Bisdom Haarlem, Het Begijnhof nr. 424, Haarlem, 'Den Hoek'

Afb. 265. Gravure Visitatie (Haarlem, Hendrick Goltzius, 1593), Amsterdam, Rijksmuseum, objectnr. RP-P-OB-10.326

Afb. 266. Gravure Presentatie van Maria in de Tempel (Hieronymus Wierix, 1590-1649), Amsterdam, Rijksmuseum, objectnr. RP-P-2012-79-110

Afb. 267. Schilderij Verheerlijking van Maria (Utrecht, Hendrick Bloemaert, 1667), Amersfoort, OKK, inv. nr. 461-109

Afb. 268 en 269. Rood kazuifel (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1600-1625 [rugkruis met uitzondering van centraal medaillon], 1650-1700 [centraal medaillon rugkruis], 1950-1975 [basisstof]) Aalsmeer OKK, inv. nr. 69-48

Afb. 270. Rugkruis kazuiifel (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1600-1625), Utrecht, MCC, BMH t398a

Afb. 271. Kolom kazuiifel (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1600-1625), Utrecht, MCC, BMH t398b

Afb. 272 en 273. Rood kazuiifel (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1600-1625 [rugkruis en vertikale kolom], 1725-1750 [overig]), Krommenie, OKK, inv. nr. 5981-53a

Afb. 274. Rood kelkvelum (Haarlem, Maagden van den Hoeck, of Krommenie, geestelijke maagden [Aechte Claes], 1625-1650), Krommenie, OKK, inv. nr. 5981-53d

Afb. 275. Rode bursa (Haarlem, Maagden van den Hoeck, of Krommenie, geestelijke maagden [Aechte Claes], 1625-1650), Krommenie, OKK, inv. nr. 5981-53e

Afb. 276. Rode palla (Haarlem, Maagden van den Hoeck, of Krommenie, geestelijke maagden [Aechte Claes], 1625-1650), Krommenie OKK, inv. nr. 5981-53f

Afb. 277 en 278. Rood kazuiifel (Haarlem, Maagden van den Hoeck [?], 1600-1625), Utrecht, MCC, BMH t445a

Afb. 279. Rode stola (Haarlem, Maagden van den Hoeck [?], 1600-1625), Utrecht, MCC, BMH t445c

Afb. 280. Rode manipel (Haarlem, Maagden van den Hoeck [?], 1600-1625), Utrecht, MCC, BMH t445b

Afb. 281. Rood kelkvelum (Haarlem, Maagden van den Hoeck [?], 1600-1625), Utrecht, MCC, BMH t445d

Afb. 282 en 283. Wit kazuiifel (Noordelijke-Nederlanden, 1500-1525 [kolom voorzijde, kolom rugkruis onder centrale tondo], Haarlem, Maagden van den Hoeck [?], 1600-1625 [engelen bovenzijde rugkruis], 1850-1900 [centrale tondo rugkruis], circa 1988 [basisstof, voering, goudgalon]), Utrecht, MCC, OKM t156a

Afb. 284. Bovenzijde rugkruis kazuiifel (Haarlem, Maagden van den Hoeck [?], 1600-1625 [engelen], 1850-1900 [centrale tondo]), Utrecht, MCC, OKM t156a

Afb. 285 en 286. Wit kazuifel (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1600-1625 [overgeborduurd in 1875-1900], 1875-1900 [basisstof]), Utrecht, MCC BMH t9335

Afb. 287. Fragment aurifries of kazuifelkolom (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1600-1625), Utrecht, MCC, BMH t9610

Afb. 288. Rugkruis kazuiifel (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1608-1625), Utrecht, MCC, BMH t571a1

Afb. 289. Kolom kazuiifel (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1608-1625), Utrecht, MCC BMH t571a2

Afb. 290 en 291. Wit kazuifel (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1608-1625 [rugkruis en kolom], 1775-1800 [basisstof]), Utrecht, MCC, BMH t571b

Afb. 292 en 293. Rozerood kazuifel (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1608-1650) Utrecht, MCC, OKM t157a

Afb. 294. Rozerode stola (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1608-1650), Utrecht, MCC, OKM t157b

Afb. 295. Rozerode manipel (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1608-1650), Utrecht, MCC, OKM t157c

Afb. 296. Rozerood kelkvelum (Haarlem, Maagden van den Hoeck of professioneel atelier, 1608-1650), Utrecht, MCC, OKM t157d

Afb. 297. Rozerode bursa (Haarlem, Maagden van den Hoeck of professioneel atelier, 1608-1650), Utrecht, MCC, OKM t157e

Afb. 298. Rozerode palla (Haarlem, Maagden van den Hoeck of professioneel atelier, 1608-1650), Utrecht, MCC, OKM t157f

Afb. 299 en 300. Rood kazuijel (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1612-1625), Utrecht, MCC, ABM t2006

Afb. 301. Rugkruis kazuifel (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1619-1650), Utrecht, MCC, BMH t9025a

Afb. 302. Kolom kazuifel (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1619-1650), Utrecht, MCC, BMH t9025b

Afb. 303. Detail kolom kazuifel (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1619-1650), Utrecht, MCC, BMH t9025b

Afb. 304. Gravure Aanbidding der Herders (Michiel Sniijders [uitg.] in boekje Johanna Cousebant uit 1662, tegenover f. 36, Haarlem, Noord-Hollands Archief, Bisdom Haarlem, Het Begijnhof nr. 424, Haarlem, 'Den Hoek')

Afb. 305. Gravure Aanbidding der Herders (Theodoor Galle [uitg.] in handschrift Maria van Wieringen uit 1637-1638, f. 169v, Utrecht, MCC, BMH Warm H92D6)

Afb. 306. Gravure Aanbidding der Herders (P.P. Rubens [ontwerp], Lucas Vorsterman I [gravure], Lucas Vorsterman II [uitgave], 1620), Utrecht, MCC, BMH g222

Afb. 307. Gotiserende baldakijnen kazuijel Philippus Rovenius, Utrecht, MCC, BMH t127

Afb. 308. Gotiserende baldakijnen rugkruis Alkmaar, Utrecht, MCC, BMH t9025a

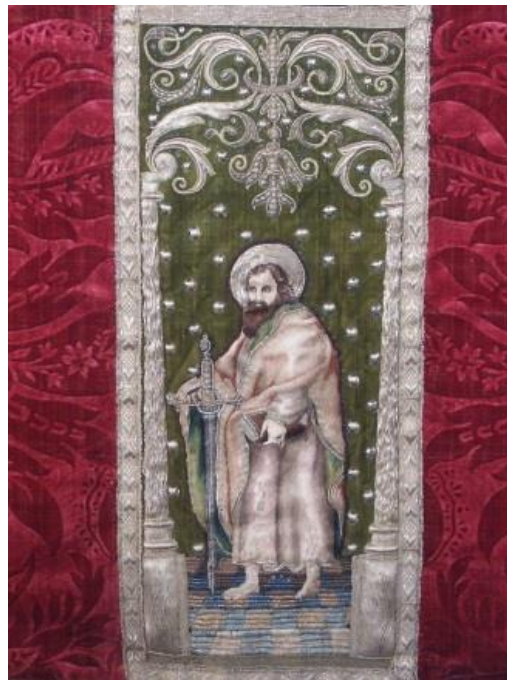
Afb. 309. Gotiserend baldakijn kolom kazuijel Alkmaar, Utrecht, MCC, BMH t9025b

Afb. 310, 311 en 312. Versie a baldakijnen met bladranken en bloemen
Kazuifel Haarlem, Utrecht,
MCC, BMH t505

Kazuifel Enkhuizen, Utrecht, MCC,
OKM t157a

Fragment, Utrecht, MCC, ABM
t2241a

Afb. 313 en 314. Versie b1 baldakijnen met bladranken en bloemen
Kazuifel Grootebroek, Utrecht,
MCC, BMH t398a

Kazuifel, Krommenie, OKK, inv. nr. 5981-53

Afb. 315, 316 en 317. Versie b2 baldakijnen met bladranken en bloemen
 Kazuifel Grootebroek, Utrecht, MCC, BMH t398b

Kazuifel Den Burg, Utrecht, MCC, BMH t571

Kazuifel Maarsse, Utrecht, MCC, ABM t2006

Afb. 318. Rugkruis Alkmaar, Utrecht, MCC, BMH t9025a

Afb. 319. Detail rugkruis Den Burg, Utrecht, MCC, BMH t571a1

Afb. 320. Detail rugkruis Enkhuizen, Utrecht, MCC, OKM t157a

Afb. 321. H. Johannes Evangelist kazuifel Enkhuizen, Utrecht, MCC, OKM t157a

Afb. 322. H. Augustinus kazuifel Haarlem, Utrecht, MCC, BMH t505

Afb. 323. Gravure heiligen (Haarlem, Jan van de Velde II, 1632),
Utrecht, MCC, BMH g64

H. Willibrordus
Afb. 324. Gravure
(Haarlem, Jacob
Matham, 1608),
Haarlem, Noord-
Hollands archief,
Collectie Voorhelm
Schneevoogt, inv. nr.
NL-Hlm NHA_1477-
53010719

Afb. 325. Kazuifel
Maarsen, Utrecht,
MCC, ABM t2006

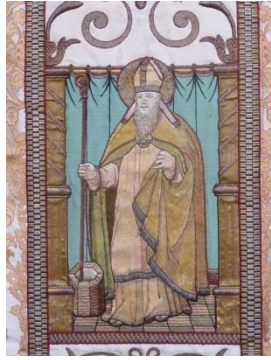
Afb. 326. Kazuifel
Den Burg, Utrecht,
MCC, BMH t571a2

Afb. 327. Kazuifel Oude
Schild, Utrecht, MCC,
BMH t571b

H. Willibrordus
Afb. 328. Kazuifel
Alkmaar, Utrecht,
MCC, BMH t9025b

Afb. 329. Kazuifel Schoorl,
Utrecht, MCC, BMH t9335

H. Bonifatius
Afb. 330. Gravure
(Haarlem, Jacob
Matham, 1612),
Amsterdam, Rijks-
museum, RP-P-OB-
78.022

Afb. 331. Kazuifel
Maarssen, Utrecht,
MCC, ABM t2006

H. Petrus
Afb. 332. Kazuifel
Enkhuizen, Utrecht,
MCC, OKM t157a

Afb. 333. Kazuifel
Maarssen, Utrecht,
MCC, ABM t2006

H. Paulus
Afb. 334. Kazuifel
Enkhuizen, Utrecht,
MCC, OKM t157a

Afb. 335. Kazuifel
Maarssen, Utrecht,
MCC, ABM t2006

Afb. 336. Petrus en Paulus
kazuijel Den Burg, Utrecht,
MCC, BMH t571a1

H. Petrus
Afb. 337. Kazuijel,
Aalsmeer, OKK, inv.
nr. 69-48

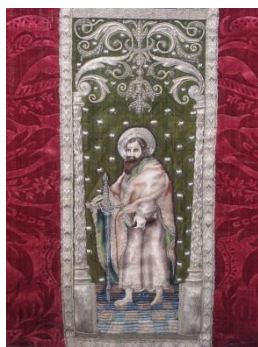
Afb. 338. Kazuijel,
Krommenie, OKK, inv.
nr. 5981-53

Afb. 339. Kazuijel
Grootebroek, Utrecht,
MCC, BMH t398b

H. Paulus
Afb. 340. Kazuijel,
Aalsmeer, OKK, inv.
nr. 69-48

Afb. 341. Kazuijel,
Krommenie, OKK, inv.
nr. 5981-53

Afb. 342. Kazuijel
Grootebroek, Utrecht,
MCC, BMH t398b

Afb. 343. H. Bavo kazuiifel Haarlem, Utrecht, MCC, BMH t505

Afb. 344. HH. Laurentius en Matthias rugkruis Alkmaar, Utrecht, MCC, BMH t9025a

Afb. 345. H. Adalbertus van Egmond kazuiifel Alkmaar, Utrecht, MCC, BMH t9025b

Afb. 346. H. Johannes de Doper kazuiifel Grootebroek (boven), Utrecht, MCC, BMH t398a

Afb. 347. H. Catharina
kazuifel Den Burg,
BMH t571a2

Afb. 348. H. Gertrudis van
Nijvel kazuifel Grootebroek,
BMH t398b

Afb. 349. H. Lucia
kazuifel Westwoud,
BMH t445a

Afb.350. H. Barbara
kazuifel Schoorl,
BMH t9335

H. Johannes Evangelist
Afb. 351. Kazuifel Den Burg, Utrecht, MCC,
BMH t571a2

Afb. 352. Kazuifel Enkhuizen, Utrecht, MCC,
OKM t157a

Afb. 353. H. Johannes Evangelist kazuifel
Schoorl, Utrecht, MCC, BMH t9335

Afb. 354. H. Antonius abt kazuifel Oude Schild,
Utrecht, MCC, BMH t571b

Afb. 355. Rugkruis Haarlem, Utrecht,
MCC, BMH t505

Afb. 356. Kazuifel Maarssen, achterzijde,
Utrecht, MCC, ABM t2006

Afb. 357. Kazuifel Philippus Rovenius (Haarlem),
Utrecht, MCC, BMH t127a

Afb. 358. Kazuifel Gertrudisstatie Utrecht, Utrecht,
MCC, OKM t69

Afb. 359. H. Ignatius kazuifel
Enkhuizen, Utrecht, MCC,
OKM t157a

Afb. 360. H. Franciscus Xaverius
kazuifel Enkhuizen, Utrecht,
MCC, OKM t157a

Afb. 361. HH. Ignatius en Franciscus
Xaverius (P.P. Rubens [ontwerp],
Schelte Adamsz. Bolswert [gravure],
1622), Amsterdam, Rijksmuseum,
RP-P-BI-2558

Afb. 362. Rugkruis
MCC, BMH t505
Alkmaar, Utrecht,
MCC, BMH t9025a

Afb. 363. H. Bavo
kazuifel Haarlem,
Utrecht, MCC,
BMH t505

Afb. 364. H. Catharina
kazuifel Den Burg,
Utrecht, MCC, BMH
t571a2

Afb. 365. H. Johannes
Evangelist kazuifel Den
Burg, Utrecht, MCC,
BMH t571a2

Afb. 366. Detail rugkruis kazuifel Gertrudisstatie
Utrecht, Utrecht, MCC, OKM t69

Afb. 367. Fragment kazuifelkolom (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1600-1625), Utrecht, MCC, ABM t2241a

Afb. 368. Fragment kazuifelkolom (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1600-1625), Utrecht, MCC, ABM t2241b

Afb. 369. H. Catharina kazuifel Den Burg, Utrecht, MCC, BMH t571a2

Afb. 370. Rugkruis kazuifel Grootebroek, Utrecht, MCC, BMH t398a

Afb. 371. Achterzijde rugkruis Grootebroek, Utrecht, MCC, BMH t398a

Afb. 372 en 373. Rood speldenkussen (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1625-1650), Utrecht, MCC, BMH t927

Afb. 374. Rood altaarantependium (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1600-1625), Utrecht, MCC, BMH t9068

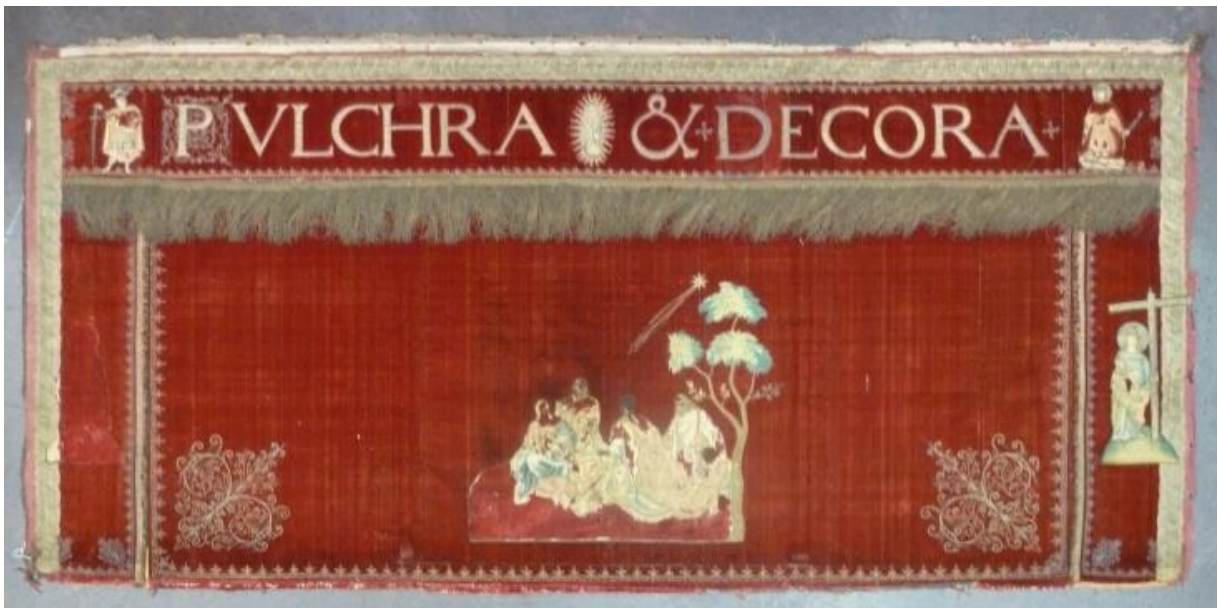
Afb. 375 en 376. Twee rode kaarsenbankantependia (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1600-1625), Utrecht, MCC, BMH t9005a en b

Afb. 377 en 378. Twee rode kaarsenbankantependia (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1600-1625), Utrecht, MCC, BMH t9005c en d

Afb. 379. Rood kelkvelum (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1600-1625), Utrecht, MCC, BMH t9002

Afb. 380. Rood altaarantependium (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1600-1625), Utrecht, MCC, BMH t516a

Afb. 381. Zwart kaarsenbankantependium (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1600-1625), Utrecht, MCC, BMH t131a

Afb. 382. Zwart kaarsenbankantependium (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1600-1625), Utrecht, MCC, BMH t131b

Afb. 383. Zwart kaarsenbankantependium (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1600-1625), Utrecht, MCC, BMH t131c

Afb. 384. Zwart kaarsenbankantependium, (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1600-1625), Utrecht, MCC, BMH t131d

Afb. 385. Rood altaarantependium (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1600-1625), Schagen, RKK, zonder inv. nr.

Afb. 386 en 387. Rode antependiumrand (Haarlem, Maagden van den Hoeck [?], 1600-1625), Utrecht, MCC, BMH t661

Afb. 388 en 389. Details rode antependiumrand (Haarlem, Maagden van den Hoeck [?], 1600-1625), Utrecht, MCC, BMH t661

Afb. 390 en 391. Rode antependiumrand (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1600-1625), Utrecht, MCC, BMH t46a

Afb. 392, 393 en 394. Drie losse engelen rode antependiumrand (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1600-1625), Utrecht, MCC, BMH t46c, BMH t46d, BMH t46b

Afb. 395. Fragment met geborduurde engel (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1600-1625), Utrecht, MCC, BMH t9592d

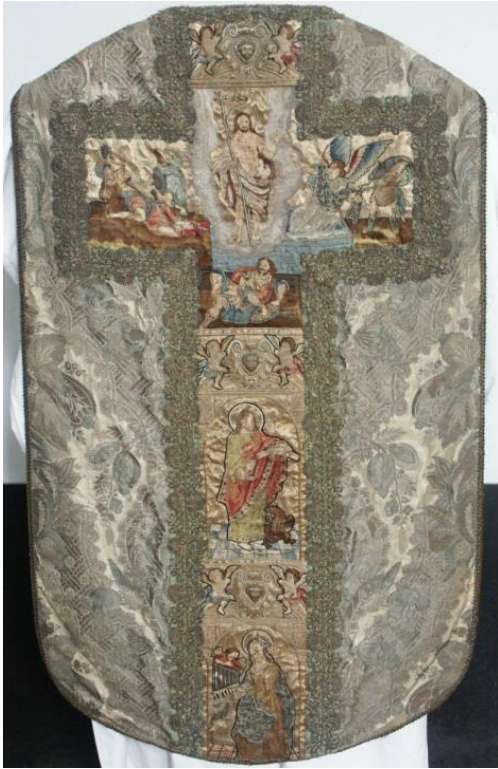
Afb. 396. Wit altaarantependium (Haarlem, Maagden van den Hoeck, of Utrecht, geestelijke maagden, 1600-1625 [randen en centrale deel], 1875-1925 [overige delen]), Utrecht, OKK, inv. nr. 469-522

Afb. 397. Rood altaarantependium (Haarlem, Maagden van den Hoeck [?], circa 1625), Utrecht, MCC, BMH t143

Afb. 398.

Afb. 399. Kazuifel Stalpaert van der Wiele (Haarlem, Maagden van den Hoeck, of Delft, geestelijke maagden, 1625-1650 [rugkruis], 1700-1725 [overige delen]), Delft, OKK, inv. nr. 294-177

Afb. 400. Kazuifel Boudewijn Catz (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1662-1663), Utrecht, MCC, BMH t129

Afb. 401. Detail kazuifel Boudewijn Catz (Haarlem, Maagden van den Hoeck, 1662-1663), Utrecht, MCC, BMH t129

Afb. 402. Detail kazuifel Stalpaert van der Wiele (rugkruis door de Maagden van den Hoeck te Haarlem of door geestelijke maagden te Delft, 1625-1650), Delft, OKK, inv. nr. 294-177

Afb. 403 en 404. Gouden kazuifel (Haarlem, Maagden van den Hoeck, of Utrecht, geestelijke maagden, circa 1650), Utrecht, MCC OKM t69

Afb. 405. Wit kelkvelum (Haarlem, Maagden van den Hoeck, of Utrecht, geestelijke maagden, circa 1650), Utrecht, OKK, inv. nr. 469-523

Afb. 406. Witte palla (circa 1980 met borduurwerk door geestelijke maagden Haarlem of Utrecht, circa 1650), Utrecht. OKK, inv. nr. 469-523

Afb. 407. Detail wit kelkvelum (Haarlem, Maagden van den Hoeck, of Utrecht, geestelijke maagden, circa 1650), Utrecht, OKK, inv. nr. 469-523

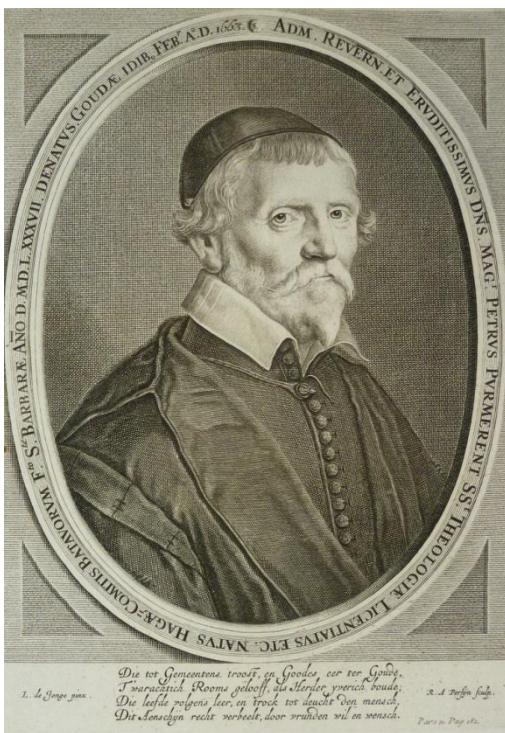
Afb. 408. Gravure Maria met Kind in rozenkrans (Abraham Bloemaert [ontwerp], Boëtius Adamsz. Bolswert [gravure, uitgave], 1611), Amsterdam, Rijksmuseum, objectnr. RP-P-BI-2380

Afb. 409. Gouden altaarantependium (Haarlem, Maagden van den Hoeck, of Utrecht, geestelijke maagden, of professioneel atelier, circa 1650), Utrecht, OKK, inv. nr. 469-523

Afb. 410. Vier gouden kaarsenbankantependia (Haarlem, Maagden van den Hoeck, of Utrecht, geestelijke maagden, of professioneel atelier, circa 1650), Utrecht, OKK, inv. nr. 469-523

Afb. 411. Gravure Pieter Purmerent (Ludolf de Jongh [ontwerp], Reinier van Persijn [gravure], 1650-1668), Utrecht, MCC, BMH g1602

Afb. 412. Gravure Suitbert Purmerent (Hendrick Cornelisz. van Vliet [ontwerp], Reinier van Persijn [gravure], 1650-1668), Utrecht, MCC, BMH g1603

Afb. 413. Crèmekleurige bursa (1580-1620),
Gouda, OKK, inv. nr. 1978-199

Afb. 414. Crèmekleurige palla (1580-1620),
Gouda, OKK, inv. nr. 1978-199

Afb. 415. Blauwe stola (1580-1620), Gouda,
OKK, inv. 1978-204

Afb. 416. Blauwe manipel
(1580-1620), Gouda, OKK,
inv. nr. 1978-204

Afb. 417 en 418. Rood kazuifel (1580-1620), Delft, OKK, inv. nr. 294-163

Afb. 419. Rood kelkvelum (1580-1620), Delft, OKK, inv. nr. 294-163

Afb. 420. Rode palladoos en palla (1580-1620), Delft, OKK, inv. nr. 294-163

Afb. 421. Rode koorkap (1580-1620 [basisstof] nr. 294-164), 1800-1900 [schild en aurifriezen], Delft, inv. nr. 294-164

Afb. 422. Portret pastoor Jan-Baptist Stalpaert van der Wiele (Delft [?], 1625-1650), Delft, OKK, inv. 294-56

Afb. 423. Detail zijbaan rood antependium (1580-1620), Delft, OKK, inv. nr. 294-160

Afb. 424. Koorkapschild met Catharina van Alexandrië, Maria met Kind, en Elisabeth van Thüringen (Gouda, circa 1475-1500), Gouda, Museum Gouda, objectnr. 10775b; bruikleen OKK Gouda

Afb. 425. Koorkapschild met Dispuut van de H. Catharina van Alexandrië (Leiden of Amsterdam, circa 1525), Amsterdam, Rijksmuseum, BK-NM-12713

Afb. 426. Rode koorkap (Gouda, circa 1475-1500 [borduurwerk], 1650-1700 [basisstof en franje]), Gouda, Museum Gouda, objectnr. 10775a; bruikleen OKK Gouda

Afb. 427. Een van twee rode dalmatieken (Gouda, circa 1475-1500), Gouda, Museum Gouda, objectnr. 10774; bruikleen OKK Gouda

Afb. 428. Koorkapschild met Christus als tuinman en Maria Magdalena ('Noli me tangere') (Haarlem [?], circa 1540-1550), Gouda, OKK, inv. nr. 1978-77

Afb. 429. Witte koorkap (1530-1550 [borduurwerk], 1725-1750 [basisstof]), Gouda, OKK, inv. nr. 1978-77

Afb. 430. Rode koorkap (circa 1530-1550), Delft, OKK, inv. nr. 294-161

Afb. 431. Rode koorkap (circa 1530-1550), Delft, OKK, inv. nr. 294-161

Afb. 432 en 433. Witte koorkap (1530-1550 [aurifriezen], 1725-1750 [basisstof]), Delft, OKK, inv. 294-162

Afb. 434. Rood antependium (1450-1550), Delft, OKK, inv. nr. 294-159

Afb. 435. Rood antependium (circa 1525-1550), Delft, OKK, inv. nr. 294-160

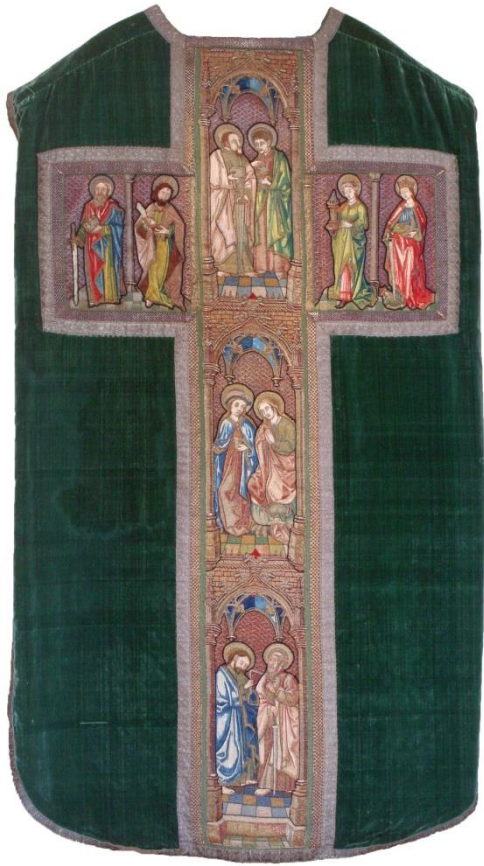
Afb. 436. Schilderij Willibrordus (Gouda, Jan Franse Verzijl, 1639), Gouda, Museum Gouda, objectnr. 53719

Afb. 437. Schilderij Bonifatius (Gouda, Jan Franse Verzijl, 1639), Gouda, Museum Gouda, objectnr. 53720

Afb. 438. Madonna met kanunnik Joris van der Paele (Jan van Eyck, 1434-1436), Brugge, Groeningemuseum, inv. nr. 0000.GRO0161.I..

Afb. 439 en 440. Groen kazuiifel (1475-1500 [borduurwerk achterzijde], circa 1530 [borduurwerk voorzijde], 1650-1700 [basisstof], Dordrecht, OKK, inv. nr. 1881-153

Afb. 441 en 442. Rood kazuiifel (1530-1550 [basisstof], circa 1625 [rugkruis en kolom en samenstelling], 1650-1675 [medaillon rug]), Delft, OKK, inv. nr. 294-172

Afb. 443. Rood kelkvelum (circa 1625), Delft, OKK, inv. nr. 294-167

Afb. 444. Rode palladoos en palla (circa 1625), Delft, OKK, inv. nr. 294-168

Afb. 445. Wit kazuifel met stola en manipel (Gouda, geestelijke maagden [?], 1640 [gedateerd middenonder]), Gouda, Museum Gouda, objectnr. 20840=e

Afb. 446. Witte kelkvelum, bursa en palla (Gouda, geestelijke maagden [?], 1640), Gouda, Museum Gouda, objectnr. 20840a=e (kelkvelum, bursa), objectnr. 07636 (palla)

Afb. 447. Wit altaarantependium (Gouda, geestelijke maagden [?], 1639 [gedateerd]), Gouda, OKK, inv. nr. 1978-81

Afb. 448. Vier witte kaarsenbankantependia (Gouda, geestelijke maagden [?], 1639-1640), Gouda, OKK, inv. nr. 1978-81

Afb. 449. Wit altaarantependium (Zaandam, geestelijke maagden [?], 1645 [gedateerd]), Krommenie, OKK, inv. nr. 6288-44

Afb. 450. Vier witte kaarsenbankantependia (Zaandam, geestelijke maagden [?], 1645), Krommenie, OKK, inv. nr. 6288-44

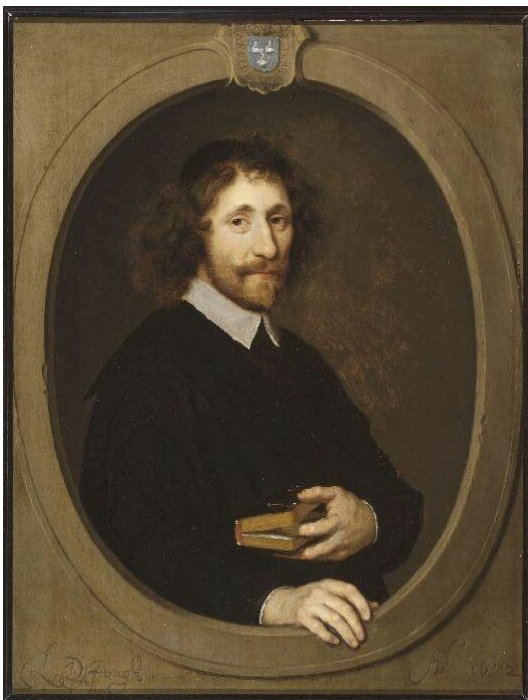
Afb. 451. Detail wit altaarantependium (Zaandam, geestelijke maagden [?], 1645 [gedateerd]), Krommenie, OKK, inv. nr. 6288-44

Afb. 452. Gravure O.L. Vrouw ter Nood, Cornelis Bloemaert II naar Abraham Bloemaert, circa 1633-1637 (Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-BI-1262)

Afb. 453. Schilderij *De heilige Bernardus van Clairvaux bekeert de Hertog van Aquitanië* (Gouda, Wouter Pietersz. Crabeth II, 1641), Gouda, Museum Gouda, objectnr. 06741

Afb. 454. *Willem de Swaen* (Ludolf de Jong, 1652), Rotterdam, Museum Rotterdam, 10547-A-B

Afb. 455. *Philippus Rovenius* (Bartholomeus Breenbergh [ontwerp], Jan Brouwer en Jacob Matham [gravure], Frederik de Wit [uitgave], 1657-1662), Utrecht, MCC, BMH g1606

Afb. 456. Marritgen Vermeij (Ludolf de Jong, 1643), particulier bezit

Afb. 457. Florentius Schoonhovius (Arnoud van Halen, circa 1700-1732), Amsterdam, Rijksmuseum, SK-A-4568

Afb. 458. Florentius Schoonhovius (s.l., s.n., 1618-1650), Amsterdam, Allard Pierson (UvA), signatuur OTM: Pr. K 678

Afb. 459. Wit altaarantependium (Haarlem, Maagden van den Hoeck, of Delft, geestelijke maagden, circa 1625), Delft, OKK, inv. nr. 294-166

Afb. 460. Wit altaarantependium (Haarlem, Maagden van den Hoeck, of Delft, geestelijke maagden, circa 1625), Delft, OKK, inv. nr. 294-166

Afb. 461 en 462. Details wit altaarantependium (Haarlem, Maagden van den Hoeck, of Delft, geestelijke maagden, circa 1625), Delft, OKK, inv. nr. 294-166

Afb. 463. Gravure H. Drie-eenheid (Maerten de Vos [ontwerp] en Philips Galle [gravure en uitgave], 1574), Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België (KBR), S.I 1453

Afb. 464 en 465. Details wit altaarantependium (Haarlem, Maagden van den Hoeck, of Delft, geestelijke maagden, circa 1625), Delft, OKK, inv. nr. 294-166

Afb. 466. Witte kaarsenbankantependia (Haarlem, Maagden van den Hoeck, of Delft, geestelijke maagden, circa 1625), Delft, OKK, inv. nr. 294-166

Afb. 467. Witte koorkap (Haarlem, Maagden van den Hoeck, of Delft, geestelijke maagden, circa 1625, met aurifriezen uit circa 1750), Delft, OKK, inv. nr. 294-165

Afb. 468. Witte koorkap (Haarlem, Maagden van den Hoeck, of Delft, geestelijke maagden, circa 1625, met aurifriezen uit circa 1750), Delft, OKK, inv. nr. 294-165

Afb. 469. Koorkapschild (Haarlem, Maagden van den Hoeck, of Delft, geestelijke maagden, circa 1625), Delft, OKK, inv. nr. 294-165

Afb. 470. Blauw koorkapschild (circa 1750), Delft, OKK, inv. nr. 294-165

Afb. 471. Wit antependium (1700-1725), Delft, OKK, inv. nr. 294-177

Afb. 472 en 473. Rood kazuijel (Zuidelijke Nederlanden, 1648), Gouda, OKK, inv. nr. 1978-82

Afb. 474. Rood kelkvelum (Zuidelijke Nederlanden, 1648), Gouda, OKK, inv. nr. 1978-82

Afb. 475. Rode stola, bursa en palla (Zuidelijke Nederlanden, 1648), Gouda, OKK, inv. nr. 1978-82

Afb. 476. Rood altaarantependium (Zuidelijke Nederlanden, 1648 [gedateerd]), Gouda, OKK, inv. nr. 1978-82

Afb. 477. Rood altaarantependium (Zuidelijke Nederlanden, 1650-1700), Antwerpen, RKK H. Catharina (Begijnhofkerk)

Afb. 478. Rood altaarantependium (Zuidelijke Nederlanden, 1650-1700), Antwerpen, RKK H. Catharina (Begijnhofkerk)

Afb. 479. Rood altaarantependium (Zuidelijke Nederlanden, 1650-1700), Antwerpen, RKK H. Catharina (Begijnhofkerk)

Afb. 480 en 481. Rood kazuijel (Zuidelijke Nederlanden, circa 1648), Oudewater, OKK, inv. nr. 4192-51

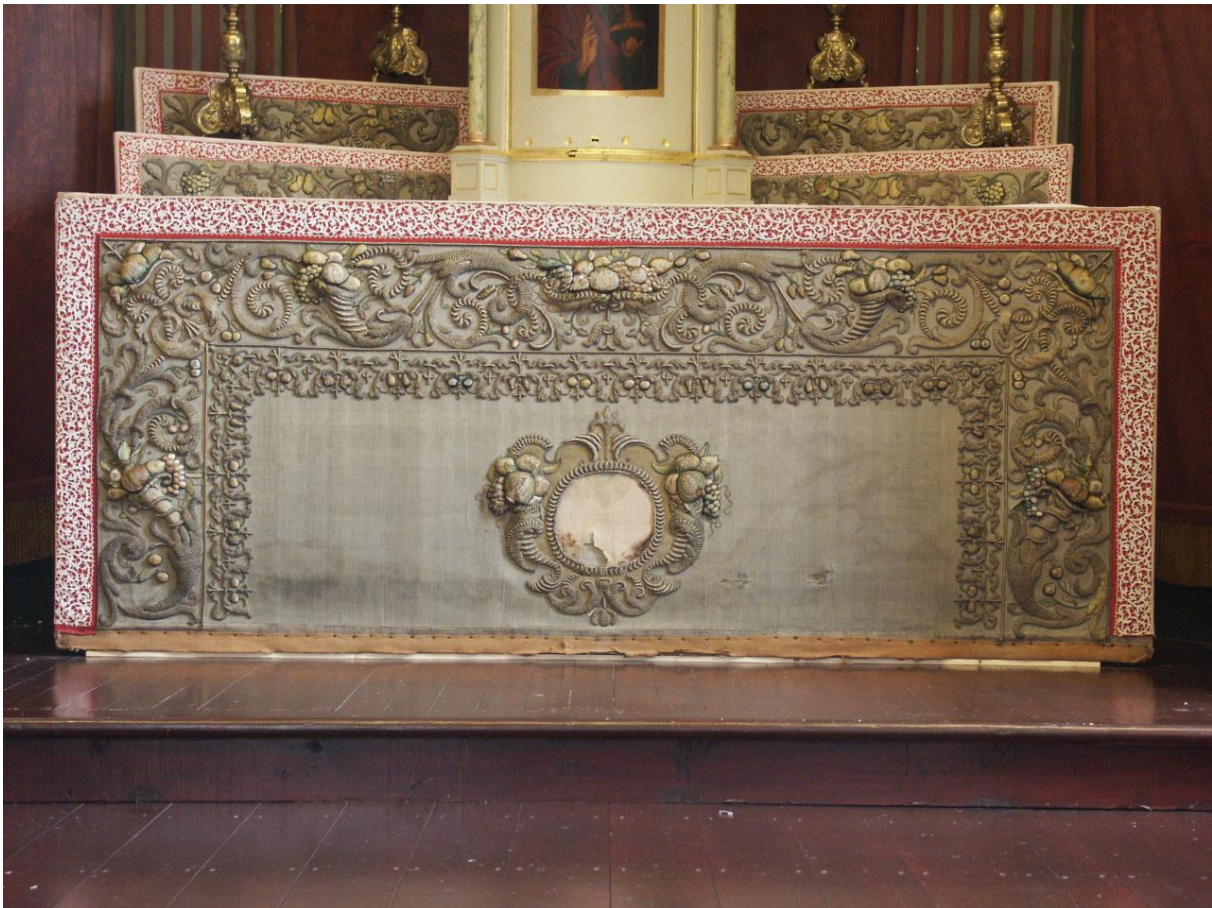
Afb. 482 en 483. Wit kazuijel (Zuidelijke Nederlanden, 1650-1700 [basisstof vernieuwd]), Culemborg, OKK, inv. nr. 11319-71, afkomstig uit 'De Tol' te Gouda

Afb. 484. Wit kelkvelum (Zuidelijke Nederlanden, 1650-1700 [basisstof vernieuwd]), Culemborg, OKK, inv. nr.11319-71, afkomstig uit 'De Tol' te Gouda

Afb. 485. Medaillon wit altaarantependium (naar A. van Dijck, Zuidelijke Nederlanden, 1650-1700), Culemborg, OKK, inv. nr. 11319-71, afkomstig uit 'De Tol' te Gouda

Afb. 486. Wit altaarantependium (Zuidelijke Nederlanden, 1650-1700), Culemborg, OKK, inv. nr. 11319-71, afkomstig uit 'De Tol' te Gouda

Afb. 487. Wit altaarantependium (Zuidelijke Nederlanden, 1650-1700), Antwerpen, RKK H. Catharina (Begijnhofkerk)

Afb. 488 en 489. Rood kazuifel (Zuidelijke Nederlanden, 1650-1700), Culemborg, OKK, inv. nr. 11319-69, afkomstig uit 'De Tol' te Gouda

Afb. 490. Rood kelkvelum (Zuidelijke Nederlanden, 1650-1700), Culemborg, OKK, inv. nr. 11319-69, afkomstig uit 'De Tol' Te Gouda

Afb. 491. Rood altaarantependium (Zuidelijke Nederlanden, 1650-1700), Culemborg, OKK, inv. nr. 11319-69, afkomstig uit 'De Tol' te Gouda

Afb. 492. Rood altaarantependium (Zuidelijke Nederlanden, 1650-1700), Antwerpen, RKK H. Catharina (Begijnhofkerk)

Afb. 493. Rood altaarantependium (Zuidelijke Nederlanden, 1654), Antwerpen, RKK H. Catharina (Begijnhofkerk)

Afb. 494. Rood altaarantependium (Zuidelijke Nederlanden, circa 1700), Lier, RKK H. Margaretha (Begijnhofkerk)

Afb. 495 en 496. Wit kazuifel (Zuidelijke Nederlanden, 1658), Dordrecht, OKK, inv. nr. 1881-159, afkomstig uit OKK Gouda

Afb. 497. Wit altaarantependium (Zuidelijke Nederlanden, 1658), Dordrecht, OKK, inv. nr. 1881-159, afkomstig uit OKK Gouda

Afb. 498 en 499. Wit kazufel (Zuidelijke Nederlanden, 1650-1660), Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t136

Afb. 500. Wit kazufel, detail (Zuidelijke Nederlanden, 1650-1660), Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM t136

Afb. 501 en 502. Rood kazuiifel (Zuidelijke Nederlanden, 1650-1675), Delft, OKK, inv. nr. 294-179

Afb. 503. Rood kelkvelum (Zuidelijke Nederlanden, 1650-1675), Delft, OKK, inv. nr. 294-179

Afb. 504. Rode palla en palladoos (Zuidelijke, Nederlanden, 1650-1675), Delft, OKK, inv. nr. 294-179

Afb. 505. Rood altaarantependium (Zuidelijke Nederlanden, 1650-1675), Delft, OKK, inv. nr. 294-179

Afb. 506. Rood kazuifel (Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, circa 1650, 1700-1800 [vulling medaillon], Delft, OKK, inv. nr. 294-180

Afb. 507. Rode palladoos (Zuidelijke Nederlanden, circa 1650), Delft, OKK, inv. nr. 294-169

Afb. 508. Rode palla (Zuidelijke Nederlanden, circa 1650), Delft, OKK, inv. nr. 294-169

Afb. 509. Groen kazufel (Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, circa 1650), Delft, OKK, inv. nr. 294-175

Afb. 510. Groen kelkvelum (Zuidelijke Nederlanden, circa 1650), Delft, OKK, inv. nr. 294-175

Afb. 511. Groene palladoos en palla (Zuidelijke Nederlanden, circa 1650), Delft, OKK, inv. nr. 294-175

Afb. 512. Medaillon Annunciatie (Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, circa 1650), Delft, OKK, inv. nr. 294-176

Afb. 513. Paarse palladoos en palla (Zuidelijke Nederlanden, circa 1650), Delft, OKK, inv. nr. 294-170

Afb. 514. Zwart kazuiifel (Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, circa 1650), Delft, OKK, inv. nr. 294-174

Afb. 515. Zwart kelkvelum (Noordelijke of Zuidelijke Nederlanden, circa 1650), Delft OKK, inv. nr. 294-174

Afb. 516. Zwarte bursa en palla (rechts) (Noordelijke of Zuidelijke Nederlanden, circa 1650), Delft, OKK, inv. nr. 294-174

Afb. 517. Rood altaarantependium en twee rode kaarsbankantependia (Amersfoort, geestelijke maagden, 1600-1625), Amersfoort, OKK, inv. nr. 461-72

Afb. 518. Rood koorkapschild, voormalig kelkvelum (Amersfoort, geestelijke maagden, 1600-1625), Amersfoort, OKK, inv. nr. 461-75

Afb. 519. Wit kelkvelum (Dordrecht, geestelijke maagden, 1600-1650), Dordrecht, OKK, inv. nr. 1881-157

Afb. 520. Rode palladoos (Egmond aan Zee, geestelijke maagden of professioneel atelier [?], 1600-1625), Egmond aan Zee, OKK, inv. nr. 558-114

Afb. 521. Rode palladoos (Egmond aan Zee, geestelijke maagden of professioneel atelier [?], 1600-1625), Egmond aan Zee, OKK, inv. nr. 558-115

Afb. 522. Wit kelkvelum (Haarlem, geestelijke maagden, 1600-1650), Haarlem, OKK, inv. nr. 5649-240

Afb. 523. Detail wit kelkvelum (Haarlem, geestelijke maagden, 1600-1650), Haarlem, OKK, inv. nr. 5649-240

Afb. 524. Paars kelkvelum (Haarlem, geestelijke maagden, 1600-1650), Haarlem, OKK, inv. nr. 5649-245

Afb. 525. Rode palladoos en rode palla (Haarlem, geestelijke maagden of professioneel atelier [?], 1625-1650), Haarlem, OKK, inv. nr. 5649-243

Afb. 526 en 527. Roze lezenaarsantependium met medaillon (Haarlem, geestelijke maagden, 1600-1650 [medaillon], Haarlem, 1925-1950 [antependium]), Haarlem, OKK, inv. nr. 5649-284

Afb. 528. Wit kelkvelum (Krommenie, geestelijke maagden [Aechte Claes], of Haarlem, Maagden van den Hoeck [?], 1625-1650), Krommenie, OKK, inv. nr. 5981-49d

Afb. 529. Witte bursa (Krommenie, geestelijke maagden [Aechte Claes], of Haarlem, Maagden van den Hoeck [?], 1625-1650), Krommenie, OKK, inv. nr. 5981-49e

Afb. 530. Witte palla (Krommenie, geestelijke maagden [Aechte Claes], of Haarlem, Maagden van den Hoeck [?], 1625-1650), Krommenie, OKK, inv. nr. 5981-49f

Afb. 531. Wit altaarantependium (Krommenie, geestelijke maagden [Aechte Claes], of Haarlem, Maagden van den Hoeck [?], 1625-1650), Krommenie, OKK, inv. nr. 5981-49g

Afb. 532. Breed wit kaarsenbankantependium (Krommenie, geestelijke maagden [Aechte Claes], of Haarlem, Maagden van den Hoeck [?], 1625-1650), Krommenie, OKK, inv. nr. 5981-49h

Afb. 533 en 534. Twee smalle witte kaarsenbankantependia (Krommenie, geestelijke maagden [Aechte Claes], of Haarlem, Maagden van den Hoeck [?], 1625-1650), Krommenie, OKK, inv. nr. 5981-49i

Afb. 535. Witte palla (Oudewater, geestelijke maagden [?], 1625-1650), Oudewater, OKK, inv. nr. 4192-68

Afb. 536. Groene palladoos (Rotterdam, geestelijke maagden [?], circa 1650), Rotterdam, OKK, inv. nr. 3718-98

Afb. 537. Groen kelkvelum (Utrecht, geestelijke maagden, 1600-1650), Utrecht, MCC, OKM t220c

Afb. 538. Groene palladoos (Utrecht, geestelijke maagden, 1600-1650 [randen], 1740-1760 [onder- en bovenzijde]), Utrecht, MCC, OKM t220e

Afb. 539. Groene palla (Utrecht, geestelijke maagden, 1600-1650), Utrecht, MCC, OKM t220d

Afb. 540. Rode palla (Utrecht, geestelijke maagden, 1600-1650), Utrecht, MCC, OKM t221

Afb. 541. Bruin kelkvelum (Utrecht, geestelijke maagden [?] [medaillon], 1775-1800 [kelkvelum]), Utrecht, MCC, OKM t222

Afb. 542. Tabernakel (Utrecht, geestelijke maagden [?] [inwendige bekleding], 1625-1650), Aalsmeer, OKK, inv. nr. 69-1

CURRICULUM VITAE

Richard de Beer (1964) studeerde kunstgeschiedenis en archeologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Hij rondde zijn studie af met een scriptie over het werk van de muziekkopist Petrus Alamire (circa 1470-1536).

Van 1992 tot 2012 was hij als medewerker verbonden aan de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland, waar hij inventarisaties, registraties en taxaties maakte van het cultureel erfgoed in kloosters en kerken van alle christelijke denominaties in Nederland. Dit hield in dat hij aanbevelingen deed voor beheer en behoud en geïntegreerde collectiebeleidsplannen ontwikkelde. Tegelijkertijd gaf hij leiding aan het 'vraag en aanbod'-initiatief, waarbij overbodige objecten een goede bestemming kregen, en publiceerde hij over middeleeuwse verluchting van handschriften, kunsthistorische aspecten van kerkorgels, kerkgeschiedenis en liturgische gewaden.

Sinds 2013 is hij adviseur/conservator van het erfgoed van de Oud-Katholieke Kerk bij Museum Catharijneconvent in Utrecht. De oud-katholieke kerken in Nederland staan erom bekend dat er veel historische voorwerpen uit de middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw bewaard zijn gebleven, waaronder prachtige liturgische gewaden. In 2015 leverde hij een bijdrage aan de grote tentoonstelling over laatmiddeleeuwse liturgische gewaden in de Noordelijke Nederlanden in Museum Catharijneconvent en terwijl hij dit proefschrift afrondt, bereidt hij een tentoonstelling voor over de liturgische gewaden uit de periode van de verborgen kerken (17e-18e eeuw), die in oktober 2023 zal worden geopend.

